ISSN 2227-4952

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2019

КИЇВ

Випуск 4 (33)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2019

Випуск 4 (33)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО Олександр, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО Сергій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
ФІАЛКО Олена, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ШЕЛЕХАНЬ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

НАШ ЮВІЛЕЙ

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У СКІФІВ

АРХЕОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ІСТОРІЯ НАУКИ

ХРОНІКА

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ Віталіє, доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії
БОЛТРИК Юрій, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БРУЯКО Ігор, доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ Алла, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ГОЛДЕН Пітер, професор, Університет Ратгер, США
КУЛАКОВСЬКА Лариса, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОЦЯ Олександр, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ОТРОЩЕНКО Віталій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ПОЛІДОВИЧ Юрій, кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України
ПОЛТОВИЧ-БОБАК Марта, професор, Жешувський університет, Польща
ПОТЄХІНА Інна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ Сергій, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СОН Наталія, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СТЕПАНЧУК Вадим, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав, доктор історичних наук, Київський національний університет
ТОЛОЧКО Петро, академік НАН України, Інститут археології НАН України
ФІАЛКО Олена, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ХАЗАНОВ Анатолій, професор, Університет Медісон — Вісконсін, США
ХОХОРОВСКІ Ян, професор, Ягеллонський університет, Польща
ЧАБАЙ Віктор, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of Medieval and Modern periods are observed. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційна сторінка видання:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
24.10.2019, протокол № 7.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2019

Підписано до друку 16.12.2019. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 51,85. Обл.-вид. арк. 58. Тираж 150 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

НАШ ЮВІЛЕЙ

OUR JUBILEE

Отрощенко, В. В. Perpetuum mobile української археології (до 70-річчя від дня народження Ю. В. Болтрика) **6**

Біляєва, С. О. Крізь призму нового бачення: Ю. В. Болтрик у міжнародних сходознавчих проектах **25**

Otroshchenko, V. V. Perpetuum Mobile of the Ukrainian Archaeology (to the 70th jubilee of Yu. V. Boltryk) **6**

Biliaieva, S. O. Through the Prism of a New Wision. Yuri Boltryk in international orientalist projects **25**

СТАТТІ

PAPERS

Іванова, С. В. Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я **32**

Кузнецова, Т. М. Имена и курганы архаического периода **60**

Махортих, С. В. До проблеми виділення центрів влади у скіфів Східної Європи у VII—VI ст. до н. е. **74**

Фіалко, О. Є. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я **80**

Бабенко, Л. І., Ліфантій, О. В. Атрибуція речей із забутого комплексу з розкопок біля с. Васильків **97**

Дзиговський, О. М., Сапожников, І. В. Дві групи пам'яток пізньоримського часу у верхів'ях долини р. Тилігул **109**

Ivanova, S. V. Budzhak Culture of the North-West Pontic Region: Contacts and Connections with Corded Ware Culture **32**

Kuznetsova, T. M. Names and Barrows of the Archaic Period **60**

Makhortykh, S. V. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the VII—VI centuries BC **74**

Fialko, O. Ye. Burials of the Amazons of the Forest-Steppe Dnieper Region **80**

Babenko, L. I., Lifantii, O. V. The Attribution of Forgotten Assemblage from the Excavation near Vasylkiv Villge **97**

Dzygovskyi, O. M., Sapozhnykov, I. V. The Two Groups of Late Roman Age Settlements in the Headstream of Tiligul River **109**

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATIONS of ARCHEOLOGICAL MATERIAL

Васильєв, П. М. Мікролітичний комплекс пізнього гравету Північної України: на прикладі стоянок Пушкарі та Клюси **129**

Гуцал, А. Ф. Дослідження чорноліських курганів в регіоні Дністровської ГАЕС **148**

Скорый, С. А. Орлик, А. П. Зимовец, Р. В. Каравайко, Д. В. Скифское погребение кургана Орликова Могила на юге Кировоградщины **160**

Vasyliev, P. M. Microlithic Complex of Late Gravettian of Northern Ukraine: by the Example of Pushkari I and Kliusy Sites **129**

Hutsal, A. F. Research of the Chornoliska culture Kurgans in the Dnister region **148**

Skory, S. A., Orlik, A. P., Zymovets, R. V., Karavaiko, D. V. Scythian Grave of the Mound Orlykova Mohila in the South of Kirovograd Region **160**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2019

Приложение 1. *Яниш, Е. Ю.* Результаты определения остеологических материалов из археологических раскопок кургана Орликова Могила — **176** **Appendix 1.** *Yanish, E. Yu.* Results of determination of osteological materials from archaeological excavations of the Orlykova Mohila

Приложение 2. *Козак, О. Д.* Антропологічна експертиза кісткових решток зі скіфського поховання кургану № 7 (Орликова Могила) — **177** **Appendix 2.** *Kozak, O. D.* The anthropological examination of bone remains from the Scythian Grave of Mound No. 7 (Orlykova Mohila)

Приложение 3. *Николаенко, Н. А.* Результаты определения кристаллических горных пород, использованных при сооружении кургана Орликова Могила (№ 7) — **178** **Appendix 3.** *Nikolaenko, N. A.* Results of determination of crystalline rocks used in the construction of the Orlykova Mohila (No. 7)

Купрій, С. О., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. Курган 6 могильника Водославка. Поховання скіфської знаті — **182** *Kuprii, S. O., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V.* Barrow 6 of Vodoslavka Burial Ground. The Grave of Scythian Novility

Куштан, Д. П., Кузьмич, Д. В. Студенець-Бучацька — нове поселення скіфського часу в Канівському Подніпров'ї — **213** *Kushtan, D. P., Kuzmich, D. V.* Studenets-Buchatska — the new settlement of Scythian Period in the Mid-Dnieper Basin

Ромашко, А. В., Крылова, Л. П. Скифский курган у с. Калиновка в Надпорожье — **220** *Romashko, A. V., Krylova, L. P.* The Scythian Barrow near Kalinovka Village in Nadporizhzhya

Колтухов, С. Г. Каменный склеп кургана X Белогорского курганного могильника — **229** *Koltukhov, S. G.* Stone Crypt in the Barrow X of Belogorsk Burial Ground

Кармазіна, Л. В. Фібули із городища на горі Лисуха (знахідки 2016—2018 рр.) — **239** *Karmazina, L. V.* The Fibulae from Lysukha Hillfort (Finds of 2016—2018)

Павлова, М. П. Натільні хрести з поселення Феофанія (розкопки 2016—2017 рр.) — **247** *Pavlova, M. P.* Cross pendants from Feofania (2016—2017 excavations)

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД У СКІФІВ

FUNERAL RITE of the SCYTHIANS

Білинський, О. О. Проблема поховального обряду населення скіфського часу Посейм'я — **255** *Bilynskyi, O. O.* Problem of Funeral Rites of the Population of Scythian Age in the Seym River Basin

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. Чертомлык и Козел: курганы, кони и переправа — **263** *Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B.* Chertomlyk and Kozel: Barrows, Horses and Crossing

Белопольська, О. А. Символ металевого казана у скіфському поховальному ритуалі крізь призму етноаналогії — **269** *Bielopolska, O. A.* Symbolic meaning of metal cauldron in Scythian Burial Practice from Ethnoanalogy Perespective

АРХЕОЛОГІЯ МИСТЕЦТВА

The ARCHAEOLOGY of ARTS

Алексеев, А. Ю., Минасян, Р. С., Шаблавина, Е. А. О бронзовых навершиях с грифоном из скифского Александропольского кургана — **278** *Alekseev, A. Yu., Minasyan, R. S., Shablavina, E. A.* Notes on Bronze Pole-Tops with a Griffin From Scythian Aleksandropol Barrow

Задников, С. А. Коллекция предметов из Александропольского кургана в собрании Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина — **285** *Zadnikov, S. A.* Objects from Alexandropol Kurgan in the Collections of the Archaeological Museum of Kharkiv Karazin National University

Бабенко, Л. І. Навершя із Чмиревої Могили — **295** *Babenko, L. I.* Pole-tops from Chmyreva Mohyla Barrow

Попандопуло, З. Х. Навершя Чмиревої Могили — **313** *Popandopulo, Z. H.* Pole-Tops of Chmyreva Mohyla Barrow

Полідович, Ю. Б. Коштовні предмети з Шумейківського кургану — **322** *Polidovych, Yu. B.* Precious Items from the Shumeiko Barrow

Вертієнко, Г. В. «Східна Афродіта» на виробах з території Скіфії (до витоків іконографії) — **340** *Vertiienko, H. V.* «Oriental Aphrodite» on the Objects from Territory of Scythia (on the Origins of Iconography)

Базарбаева, Г. А., Джумабекова, Г. С. К изучению репертуара зооморфных изображений в искусстве саков Инкардарьи — **348** *Bazarbaeva, G, A. Jumabekova, G. S.* On the Studies of Zoomorphic Images repertoire in the Art of Inkardaria Sakas

Очеретний, С. В. Роговий гребінь з розкопок на Немирівському городищі — **357** *Ocheretnyi, S. I.* Horn Comb from the Excavation on Nemyriv Hillfort

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ARCHAEOLOGY and NATURAL SCIENCES

Рудь, В. С., Хофманн, Р., Косаківський, В. А., Зайцева, О. В., Мюллер, Й. Білий Камінь: планування найбільшого поселення трипільської культури межиріччя Південного Бугу та Дністра **362**

Rud, V. S., Hofmann, R., Kosakivskyi, V. A., Zaitseva, O. V., Müller, J. Bilyi Kamin: Site Structure of the Biggest Trypillia Culture Settlement of the Southern Buh — Dnister Interfluve **362**

Секерська, О. П. Археозоологічні комплекси зі скіфських курганів **373**

Siekerska, O. P. Archaeozoological complexes of Scythian Barrows **373**

Горбаненко, С. А. Використання конопель у ранньому залізному віці **381**

Gorbanenko, S. A. The use of cannabis in the early Iron Age **381**

ІСТОРІЯ НАУКИ

HISTORY of SCIENCE

Залізняк, Л. Л. Українська археологія: стан і перспективи (суб'єктивне враження про об'єктивний стан) **388**

Zalizniak, L. L. Ukrainian Archaeology: the State and Prospects (The subjective impression about the objective state) **388**

Сапожников, В. В. Курганы Буджака, исследованные Ф. И. Кнауэром: история раскопок, картография и нынешнее состояние **396**

Sapozhnykov, I. V. The Kurgans of Budzhak Explored by F. I. Knauer: History of Excavztion, Cartography and Modern State **396**

Бузько, А. В. Письма Анастасии Манцевич к Марии Вязьмитиной **423**

Buzko, O. V. Letters from Anastasia Mantsevich to Maria Viazmitina **423**

ХРОНІКА

The CHRONICLE

Дмитро Якович Телегін: 100 років від дня народження **439**

Dmytro Telehin: 100th Anniversary **439**

Звіт про Міжнародну наукову конференцію «Від палеоліту до козацької України» до 100-річчя Дмитра Яковича Телегіна **442**

The report on the International scientific conference «Since Paleolitic until Cossack's Ukraine» dedicated to 100th Anniversary of Dmytro Telehin **442**

НАШ ЮВІЛЕЙ

УДК 929:902

В. В. Отрощенко

PERPETUUM MOBILE УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЇ
(до 70-річчя від дня народження Ю. В. Болтрика)

Ми з ювіляром маємо нині сумнівну честь вважатися найстарішими серед штатного складу співробітниками ІА НАНУ. Юрій Вікторович працює в рідному Інституті від 1967-го, а я — від 1968 р. Проте, познайомилися ми ще раніше, улітку 1965-го, в кузові експедиційної машини, що везла нас до зони будівництва східної гілки Північно-Кримського каналу. Відтоді наші шляхи в нікому не відоме майбуття лягали рівнобіжно, періодично перетинаючись впродовж 55-ти років. Нас об'єднували та роз'єднували експедиції. Спочатку Керченська О. М. Лескова (1965—1967). Потім його ж Каховська, де Віталій протримався три сезони (1968—1970), а Юрій — лише перший з них. Юрко завжди відзначався мобільністю й жвавістю у прийнятті рішень, а я — певною загальмованістю. Тому він перескочив до Північно-Рогачицької експедиції 1969 р., а я лише 1972-го, коли вона стала йменуватись Запорізькою. Чому обидва перескочили? Бо Василь Іванович Бідзиля був людянішим, спілкувався природною мовою й у нього в експедиції дихалось вільніше, порівняно з колективом Великого Білого Начальника. Тут ніхто не вимагав гнати вал заради блискучих цяцьок і з'являлась можливість зосередитись на курганній науці. А також удосконалювати методику розкопок степових пірамід, запропоновану С. Н. Братченком та Д. Я. Телєгіним (1974, с. 105—108). Ну й перенавчати начальників. Із Лесковим номер не пройшов, а Бідзиля новаціям не заважав.

Тематично ми з ювіляром розійшлися від початку. Його вабили скіфи, а мене — бронзова доба. 1967-го ми перетнулися на «Академічному» кургані біля с. Астаніне, де нас було призначено начальниками, двох на один об'єкт. Позаяк, курган виявився доби бронзи, то й копав його я, а Юрко мотався на сусідні скіфські могили, досліджувані Е. В. Яковенко. Надалі ми навчилися визначати вік курганів за зовнішніми ознаками, що полегшувало попередній розподіл об'єктів розкопок, згідно наукових уподобань. Результати багаторічних спостережень за могилами різних епох вилилися в нашу спільну доповідь щодо культурно-хронологічного та теренового розподілу курганів Дніпро-Молочанської степової області. З нею ми виступили на Другій молодіжній конференції ІА АН УРСР, вигравши перший приз у формі додаткової місячної зарплати на кожного (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 38—46). Цей текст і досі цитують колеги, а його скіфську частину ювіляр, зрештою, розгорнув у кан-

© В. В. ОТРОЩЕНКО, 2019

дидатську дисертацію, в назві якої фігурує все те ж Дніпро-Молочанське межиріччя (Болтрик 2002). Щодо неї мова піде далі.

1975-го року автор очолив Запорозьку експедицію, а ювіляр — її Скіфський загін. Спільна праця тривала два сезони, будучи увінчана блискучими результатами розкопок Гюнівських могил. На 1977 р. начальник попрохав у дирекції творчу «відпустку», а велику постійно діючу експедицію вперше очолив Юрій Вікторович, збагатившись у свої 28 років делікатним досвідом керівної роботи в полі, коли начальник відповідає за все. І в молодого начальника загалом вийшло. Але за рік автор дописав свою дисертацію й повернувся до керма ЗПЕ, а перед ювіляром замаячив курган мрії — Огуз, нещадно копаний-перекопаний попередниками. Так наші експедиційні шляхи розійшлись остаточно, а приязні стосунки збереглися. Ми їздили один до одного в гості, влаштовували спільні святкування Дня археолога на Меотиді, обмінювались співробітниками. Жвавості контактів сприяв і той факт, що впродовж декількох сезонів водієм Запорізької експедиції працював Євген Болтрик, молодший брат Юрія.

Декілька слів про особливу любов ювіляра до великих скіфів — могил та осіб, які в них поховані. Стати реєстратором і літописцем еліт, однаково живих чи мертвих, справа як невдячна, так і небезпечна, в прямому сенсі цього слова. Репрезентанти вершків суспільства завжди тримають чимало скелетів у своїх шафах, а в контексті могил ці скелети драматично матеріалізуються. Ю. В. брав участь у дослідженнях практично всіх великих скіфських могил Степового Лівобережжя, починаючи з кінця 1960-х рр.: Другої Мордвинівської, Гайманової, Плоскої, Носаківських, Вишневої, Бердянської. А на початку 1978 р. на обрії вже замаячив Огуз — каган серед усіх царських могил.

Докопувати великого скіфа після таких авторитетних попередників як М. Веселовський, В. Рот та О. Лєсков справа марудна, з непевним фіналом. Ю. В. блискуче й результативно її виконав і, відштовхнувшись від Огуза, вийшов на проблему царських могил Великої Скіфії загалом. Створена Юрієм Вікторовичем модель соціальної піраміди Скіфії другої половини IV ст. до н. е. чарує стрункою архітектурою форми, наповненої ємним змістом (Болтрик 1998, с. 89—90, табл. XXIV; 2004). Не згірше дослідник розібрався з архітектурою насипів та хитросплетінням підземних поховальних споруд, довівши конструктивну функціональність так званих «грабіжницьких» лазів та скіфських «нір» (Болтрик 1993, с. 190—196, рис. 8; 2000, с. 129—137). Понад те, ідентифікація особи, похованої в могилі Чортомлик, стала проривною в скіфській археології (Болтрик, Фіалко 1995, с. 3—13).

На тлі вражаючих здобутків дивним здається пізній захист ювіляра. Специфіка вічного двигуна, винесеного в заголовок статті, полягає в тому, що його практично неможливо зупинити. Конкретно у випадку з дисертацією виконавець мусив би притлумити незнищенну тягу до поля, сісти та упорядкувати накопане й намислене. Але ж Ю. В., одразу після Огуза, очолив Приазовську експедицію, опустившись в дослідженнях курганів до широти Молочанського лиману та, відповідно, Азовського моря з його специфічною аурою. Автор, невдовзі після власного не надто раннього захисту, вдався до спроб, призупинення вічного двигуна задля оформлення рукопису дисертації. Для цього його слід було не випустити в поле бодай на сезон. Це майже вдалося навесні 1986 року. Але ж тут своє вагоме слово брякнув Чорнобиль. Таємний експеримент злочинної влади завершився катастрофічним екскрементом світового штибу. Ю. В. відреагував на катастрофу блискавично, опинившись з родиною в Херсонській експедиції А. І. Кубишева. Ну що тут вдієш проти такого лиха?

Радіація потроху вщухала, Приазовська експедиція поновила свою плідну роботу ще на шість польових сезонів, а її начальник захопився пошуком легендарного емпорію Кремни на узбережжі Меотиди. Яка вже тут дисертація. Згадую відвідини експедиції ювіляра 24 серпня 1991 р. та ентузіазм колективу з нагоди відновлення Незалежності нашої держави. Ми ловили гарячу інформацію з радіоприймачів, чекаючи на омріяну віковічну мить. З приємністю маю зазначити наше спільне бачення політичних реалій України, оцінки її друзів та ворогів, а також участь у політичних акціях на захист державності.

Але повертаюсь до захисту дисертації. Виходячи з постулату, що Карфаген має бути зруйнований, а Болтрик — захищений, автор, як міг, добивався його реалізації. Зізнаюся, що в цій рутинній праці дятла, я мав щиру союзницю в особі Олени Фіалко. Зрештою, минуло ще 10 років нагадувань і клієнт реалізував своє право на захист 2002 р. Мені ж дісталась подяка «за тривале спонукання до завершення цієї роботи» на обкладинці автореферату.

Чим ювіляр мене вражав, і продовжує захоплювати й нині, так це невпинним пошуком і реалізацією експедиційних проектів. Чимало з них лишаються нереалізованими, але, натомість, як гриби по теплому дощу зростають нові проекти. Пригадую, зокрема, наш спільний рейд з пошуку перспективних великих скіфських могил у квітні 1997 р. Тоді ми завітали до колишнього заступника начальника Запорізької експедиції І. П. Савовського (1923—1999). Згадували з ним востаннє про спільні розкопки Плоскої, Носаківських, Гюнівських та Сахнової могил. Зранку ж виїхали в степ на пошуки загубленої Лемешевої Могили під Велику Знам'янку й таки знайшли її для науки на розмоклому після весняних дощів полі. На Ма-

май-горі виявили свіжий підкоп браконьєрів під Довгу Могилу та сповістили місцеву владу й Краєзнавчий музей у Кам'янці-Дніпровській. Іще за добу ми вже оцінювали на скіфський потенціал ланцюг великих могил понад р. Висунь у Миколаївській області. На завершення пробігу оглянули могили на закинутому військовому полігоні під Бобринцем. Ювіляр піднявся на оглядову вежу понад курганним полем і скинув з неї знавіснілий червоний прапор неволі. По тому інститутський водій А. Недашківський узяв курс на Київ. Це лише три доби з життя ювіляра. Виявлені та оглянуті тоді скіфські могили ще чекають на Ю. В., а можливо й інших дослідників.

Автор неодноразово згадує в цьому тексті шляхи, які то сходились, а то й розходились у взаєминах із ювіляром. А ось що нас із Ю. В. об'єднує, та це перманентний інтерес до шляхів сполучень. Мій друг, а з певного часу й кум, сформулював цю зацікавленість у концептуальному трактаті «Комунікаційні магістралі Скіфії — України» (Болтрик 2001, с. 223—229). Автор теж намацує ці ж таки шляхи ще за передскіфської доби — пізньої первісності. Ми синхронно прив'язуємо ці дороги до ланцюжків давніх могил, що їх почали будувати ще понад 6000 років назад. Святом для нас обох стала наукова конференція «Between Baltic and Black Seas. Routes IV—I Millennia BC» в польському містечку Обжистко 2007 року, де ми виступили з розгорнутими доповідями (Болтрик 2011; Отрощенко 2011). Образно кажучи, сучасні політичні, економічні, наукові проекти Балто-Чорноморської співпраці ґрунтуються на шляхах, закладених ще за діб палеометалів та раннього заліза.

У доповіді на конференції 2017 р. в Чигирині, присвяченій пам'яті О. І. Тереножкіна, ювіляр розвинув тему сходження шляхів, відбиту в топонімі «Огуз», аргументовано припустивши, що саме на перехресті шляхів і спорудили найвеличнішу могилу Скіфії. Адже на ногайському діалекті кримськотатарської мови Огуз означає Перехрестя.

Після захисту дисертації дирекція Інституту нарешті звернула увагу на креативний потенціал ювіляра, запропонувавши йому керівництво профспілкою установи. Колектив одностайно підтримав таку ініціативу й, зрозуміло, що не помилився. Ю. В. наблизив профком до людей. Серед ініціатив ювіляра особливо припали до душі передноворічні виїзди співробітників до історичних міст та містечок нашої держави. Серед них: Олевськ із Кам'яним селом, Коростень, Новоград-Волинський, Овруч, Житомир, Біла Церква, Ніжин, Батурин, Яготин. Традиція прижилась і підтримана наступним головою профспілки Андрієм Петраускасом. На нас чекають нові цікаві й пізнавальні маршрути.

Адміністративні таланти Ю. В. заіскрили новими гранями на електричному стільці голови Польового комітету ІА НАНУ. Навести лад у обігу ліцензій на розкопки, вести дипломатичну війну з чиновниками Міністерства культури, відстоюючи інтереси археології, захистити пам'ятки археології від браконьєрів з металошукачами та підтримати власне археологів, а також забезпечити регулярний вихід щорічного видання «Археологічні дослідження в Україні» — це лише дещиця функцій голови Польового комітету. Йому ще підпорядкований і НА ІА НАНУ, а також науково-дослідна робота у ввіреному підрозділі. Можна й треба дивуватися як Ю. В. усе це тягне, до того ж результативно.

Упродовж останніх двох десятиліть наші шляхи сполучилися ще й на підготовці археологічних кадрів. Перший її рівень — Мала академія наук на етапі фінального конкурсу археологічних розробок школярів. Завданням максимум у нас із ювіляром та головою комісії Л. Л. Залізняком є виявлення найталановитіших дітей та спрямування їх на звивисту стезю археології. Кращі з них на наших очах виростають у професійних науковців і захищають вже дисертації.

Другий рівень — Магістерська програма «Археологія та давня історія України», заснована на факультеті гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Л. Залізняком 2000 р. Засновник залучив нас з Ю. В. до реалізації цього амбітного проекту від початку. За 20 років свого існування програма дала українській науці 28 кандидатів історичних наук. Більшість із них нині плідно працюють у базовому для держави Інституті археології НАН України, а дехто й на створеній 2013 р. кафедрі археології НаУКМА, очоленої В. І. Клочком. Зрозуміло, що ювіляр опікується передовсім вихованням майбутніх скіфологів. Побудувавши красиву «скіфську» сім'ю з Оленою Фіалко, ювіляр, у статусі наукового керівника, доклав зусиль до успішних захистів нової сім'ї скіфологів — Оксани Ліфантій та Олександра Шелеханя. А на підході — наступні «скіфські» пари у складі Сергія Очеретного та Людмили Кармазіної, а також Олега Білінського та Аліси Дьоміної. Як не як, а вимальовується певна тенденція дуплетної підготовки скіфологів вищої кваліфікації. Душевна щедрість та воляча терплячість у становленні талановитої, а ще й норовливої, молоді, у нашого ювіляра просто зашкалюють.

Плодовитість Юрія Вікторовича проявляється і на домашньому фронті: троє дітей, четверо онуків. Усі вони таланти, але також потребують ради та поради й на кожного він знаходить дещицю часу, не забуваючи й про любу дружину та легендарних батьків.

Ювілейний 2019 р. провідний скіфолог держави реалізує в звичному для себе інтенсиві. Спочатку лекції та День науки в НаУКМА. Далі запуск польового сезону в країні під невсипним

контролем Мінкульту. Квітнева пауза на яхті в Егейському морі в статусі матроса. Ну й омріяне археологічне поле на чолі низки експедицій: Канів, Арабатська стрілка, Лита Могила на Кропивниччині, українсько-польські проекти на Поділлі та Прикарпатті, вшанування професора Олександра Коська у Познані та екскурсія на скіфське городище в Закерзонні. Усе йде чітко за планом. Бракує лише часу на власний ювілей. А попереду ціла осінь — Золота осінь нашого ювіляра — Perpetuum mobile української археології. Тож щиро зичу йому стабільного здоров'я, нових сенсаційних знахідок, карколомних ідей та вдячних учнів!

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 183-197.

Болтрик, Ю. В. 1998. Попытка социальной стратификации Скифии второй половины IV в. до н. э. В: Кияшко, В. Я. (ред.). *Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Тезисы докладов VII Донской археологической конференции*. Ростов-на-Дону: Институт Открытое общество, с. 89-90.

Болтрик, Ю. В. 2000. Скифский курган как единый ансамбль. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в 7—3 вв. до н. э.: Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 129-137.

Болтрик, Ю. В. 2001. Комунікаційні магістралі Скіфії — України. В: Винар, Л., Макар, Ю. (ред.). *Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16—18 травня 2001 р. Доповіді та повідомлення*. Чернівці: Рута, 3, с. 222-229.

Болтрик, Ю. В. 2002. *Курганне будівництво скіфів у V—IV ст. до Н. Х. (за матеріалами поховальних комплексів Дніпро-Молочанського межиріччя)*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Болтрик, Ю. В. 2004. Социальная структура Скифии IV в. до Р. Х., отраженная в погребальных памятниках. В: Chochorowski, J. (ed.). Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 85-92.

Болтрик, Ю. В. 2011. Траси торгівельних шляхів Понтійсько-Балтійського межимор'я, як напрями маршрутів експансії скіфів. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*, 4: Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr., c. 397-405.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1995. Могили скіфських царів другої половини IV ст. до н. е. *Археологія*, 2, с. 3-13.

Братченко, С. Н., Телегін, Д. Я. 1974. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. *Археологія*, 51, с. 105-109.

Отрощенко, В. В. 2011. Система шляхів сполучень за доби бронзи на теренах Північного Причорномор'я. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*, 4: Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr., c. 441-451.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.

REFERENCES

Boltrik, Yu. V. 1993. Kurgan Kara-Tyube. *Drevnosty stepnogo Prichernomoria i Krima*, IV, s. 183-197.

Boltrik, Yu. V. 1998. Popitka sotsial'noy stratifikatsii Ckifii vtoroy poloviny IV v. do n. e. In: Kiyashko, V. Ya. (ed.). *Problemy archaeologii Yugo-Vostochnoy Europe. Tezisy dokladov VII Donskoy archaeologicheskoy konferentsii*. Rostov-na-Donu: Institut Otkrytoye obshchestvo, s. 89-90.

Boltrik, Yu. V. 2000. Skifskiy kurgan kak yediniy ansamble. In: Gulyayev, V. I., Olkhovskiy, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v 7—3 vv. do n. e.: Paleoecology, anthropology i archaeology*. Moskwa: IA RAN, s. 129-137.

Boltrik, Yu. V. 2001. Komunikatsiyni magistraly Skifiyi — Ukrayiny. In: Vinar, L., Makar, Yu. (ed.). *Mizhnarodniy naukoviy kongres «Ukrayins'ka istorichna nauka na porozy XXI stolittya». Chernivtsy, 16—18 travnya 2001 roku. Dopovidy ta povidomlennya*. Chernivtsy: Ruta, 3, s. 222-229.

Boltrik, Yu. V. 2002. *Kurganne budivnitstvosskifiv u V—IV st. do N. Khr. (za materialamy pokhoval'nikh komplexiv Dnipro-Molochans'kogo mezhirichchya)*. Avtoreferat dysertacii k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Boltrik, Yu. V. 2004. Sotsialnaya struktura Skifii IV v. do R. Kh. otrazhennaya v pogrebalnykh pamyatnikakh. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci*. Kraków: Kcięgarnia Akademicka, s. 85-92.

Boltrik, Yu. V. 2011. Trasy torgivel'nikh shlyakhiv Pontiys'ko-Baltiys'kogo mezhimor'ya — napryamy marshrutiv expansiyi skifiv. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*, 4: Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr., p. 397-405.

Boltrik, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1995. Mogily skifs'kih tsariv drugoyi poloviny IV st. do n. e. *Arkheolohiia*, 2, s. 3-13.

Bratchenko, S. N., Telegin, D. Ya. 1974. Rozkopky kurganiv epokhy bronzy za dopomogoyu mekhanizmiv. *Arkheolohiia*, 51, s. 105-109.

Otroshchenko, V. V. 2011. Systema shlyakhiv spoluchen' doby bronzy na terenakh Pivnichnogo Pricornomor'ya. *Archaeologia Bimaris. Dyskusje*, 4: Między Bałtykiem a Morzem Czarnym: Szlaki Miedzymorza IV—I tys. przed Chr., 4, p. 441-451.

Otroshchenko, V. V., Boltrik, Yu. V. 1982. Kul'turnochronologichne i territorialnoe raspredeleniye mogil'nikov Dnepro-Molochanskoy stepnoy oblasty. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Materiali po khronologii arkheologicheskikh pamyatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-46.

Одержано 30.09.2019

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграду 12, Київ, 04210, Україна.

OTROSHCHENKO Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu av.12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5707-8384, e-mail: otrok_o@ukr.net.

Каховська експедиція. Курган біля Любимівки 1968 р.

Разом з В. О. Круцом на Поліссі, 1969 р.

Разом з Д. Т. Березовцем та В. О. Круцом на екскурсії до музею народної архитектури та побуту в м. Ужгород. Конференція Інституту археології АН УРСР 1970 р.

Скіфолог в колі бронзовиків, після засідань конференції «Археологія на новобудовах…» Ленинград, 1985 р. Зліва на право: І. Ф. Ковальова, В. В. Отрощенко, В. С. Бочкарьов, Ю. В. Болтрик та В. Я. Кияшко

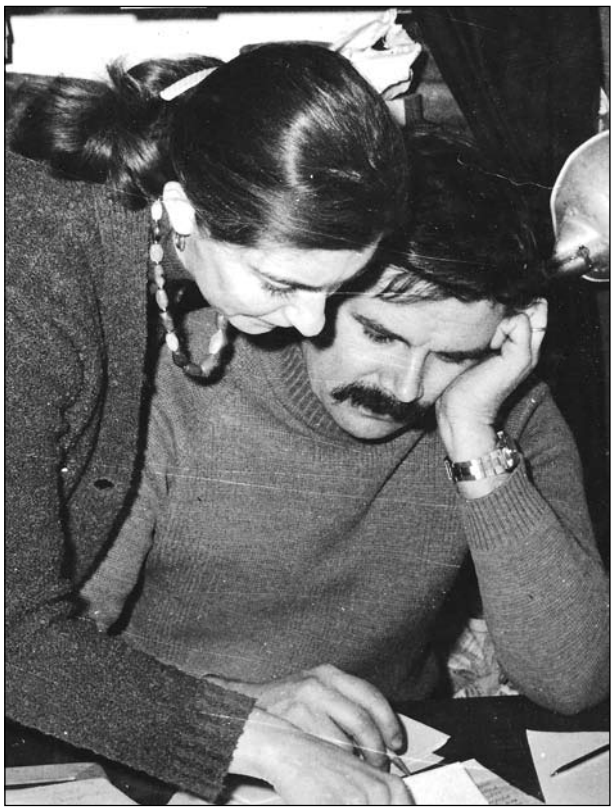

Разом з дружиною Оленою Фіалко в робочій кімнаті Запорізької та Приазовської експедицій. Видубичі, Братський корпус, кімната 25, 1983 р.

Поет серед археологів: Л. В. Череватенко. Видубичі, 1986 р., зліва на право: В. І. Бідзіля, Д. В. Черемісін, М. В. Ковальов Л. В. Череватенко, Ю. В. Болтрик та В. В. Отрощенко

Видубичі, 1990 р., в кімнаті скіфського відділу разом з Ренатою Ролле, Віллі Херцем та Є. В. Черненком

Поділ, розкоп на Хоревій 2003 р., разом з П. П. Толочком та М. А. Сагайдаком

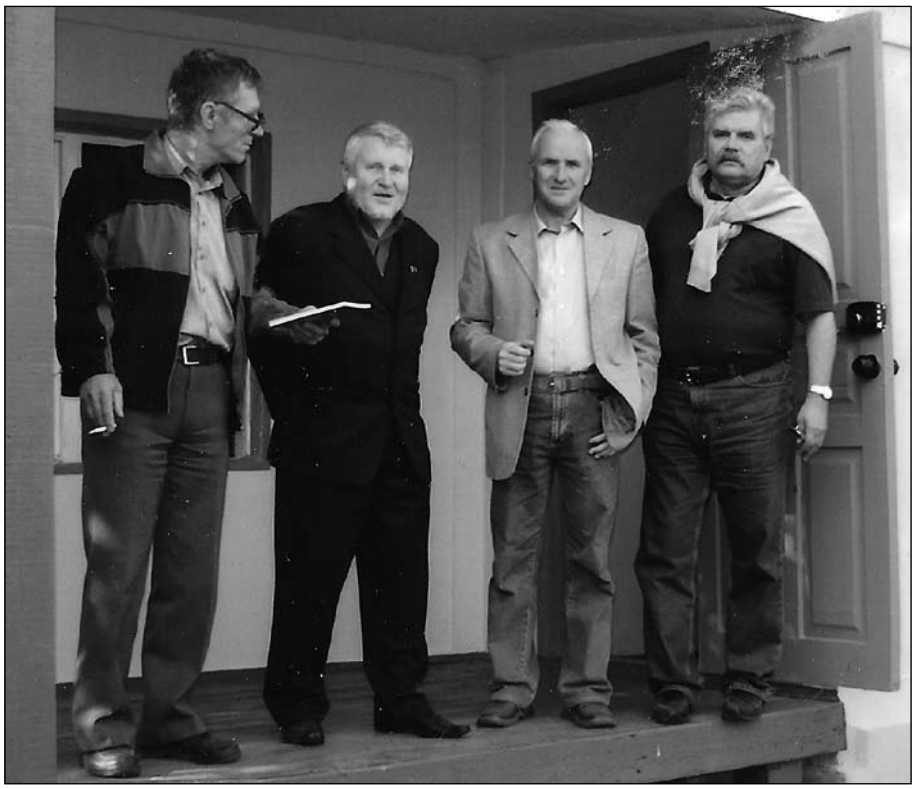

Острів Хортиця, 2006 р., святкування ювілею К. І. Сушка, разом з Г. М. Тощевим та В. В. Отрощенком

Чотири покоління родини Болтриків, 2008 .

Париж. 2012. З улюбленою дружиною на оглядовій площадці садово-паркового комплексу Трокадеро

Трепівка, 2013. Святкування 250 річчя розкопок «Литої Могили», вручення хліба з сіллю біля будинку сільради, вручає Ю. О. Долинка (голова с/р) приймають І. А. Козир та Ю. В. Болтрик

Северинівське городище 2013. Повернення з розкопу разом з Марціном Лавінчаком

Іванофранківщина, огляд-розвідка курганів комарівської культури, 2015. Разом з Мирославом Макаровичем

Іванофранківщина, 2015. Разом з Тарасом Ткачуком та Ігорем Кочкіним

Випуск магістрів-археологів НАУКМа 2017

Дні науки в НАУКМа 2018 р. Разом із В. І. Клочком, Л. Л. Залізняком та В. В. Отрощенком

Розвідка на острові Папанін (Сиваш) навесні 2018 р. Зліва на право Р. М. Рейда, О. С. Малішевський, В. О. Плохушко, Ю. В. Болтрик та Ю. Б. Олійник

В музеї Горішніх Плавнів, 2019 р.

Випуск магістрів-археологів НаУКМА, 2019 р.

Разом з В. В. Отрощенком на площі Ринок в Познані, 2019 р.

На городищі Хотинець (Польща), 2019 р. Разом з М. Ю. Відейком, автором розкопок Сильвестром Чопеком, В. І. Клочком та В. В. Отрощенком

Виступ з привітальним словом від української делегації на урочистостях з нагоди ювілею професора Олександра Косько у Великій залі Познанського університету ім. А. Міцкевича, 2019 р.

На конференції в Обжицко (Польща), 2013 р. разом з Г. М. Тощевим, В. В. Отрощенком та Р. О. Литвиненком

В Мікенах біля гробниці Лева, 2016 р.

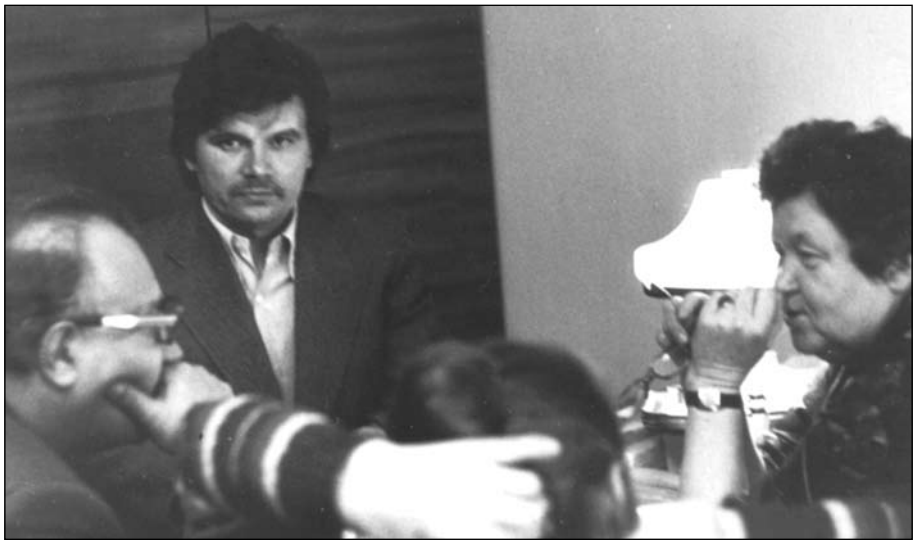

Видубичі, А. І. Мелюкова та Е. А. Балагурі дивляться знахідки з Огузу, 1980 р.

Дніпро, лапідарій музею Д. І. Яворницького біля статуї з Любомирівки разом з В. В. Отрощенком, 2007 р.

Чешме (Туреччина) біля пам'ятнику командувача флотом Османської імперії (капудан-паши) Хасан-бею в Чесменській битві, 2007 р.

На лавах Великого театру міста Ефесу разом з І. В. Карашевич, В. В. Отрощенком, Н. М. Бокій та І. А. Козир, 2007 р.

Володарськ-Волинський. Виїзна зустріч Нового 2013 року співробітниками Інституту археології. Стоять: В. В. Оторощенко, О. Є. Фіалко, О. Г. Корвін-Піотровський; сидять: Д. Н. Козак, Ю. В. Кухарчук, Г. М. Залізняк, Ю. В. Болтрик, Н. М. Мінаєва, М. М. Іевлев

Париж. 2012. На сходах Тріумфальної арки в кварталі Дефанс

УДК 902:327.7:929

С. О. Біляєва

КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВОГО БАЧЕННЯ: Ю. В. БОЛТРИК У МІЖНАРОДНИХ СХОДОЗНАВЧИХ ПРОЕКТАХ

У статті розглянуто внесок Ю. В. Болтрика у виконання міжнародних проектів із дослідження видатних пам'яток Північного Причорномор'я, зокрема Аккерманської фортеці Білгород-Дністровського району Одеської області.

Ключові слова: *Аккерманська фортеця, Ю. В. Болтрик, сходознавство, міжнародні проекти, міждисциплінарні дослідження, збереження пам'яток історії та культури.*

Вступ. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. у світовій археологічній науці формується нова галузь досліджень — Османська археологія. Водночас в Україні починається цілеспрямоване вивчення пам'яток періоду експансії османів та співіснування різних цивілізаційних осередків слов'янського та тюркського світів на території українських земель. Інтерес до вивчення історико-культурної спадщини призвів до вивчення регіонів перебування османів, зокрема вивчення Західного та Південно-Західного регіону з наступним розповсюдженням робіт практично на всі райони розташування залишків турецького анклаву кінця XV—XVIII ст.

Із 1989 р. починаються систематичні дослідження історичного центру Очакова, пов'язані із розкопками на території Турецької фортеці та міста навколо неї, які з певними перервами тривають і досі. Після важливих відкрить перших років українсько-турецького співробітництва в Очакові 1997—1998 рр. з'являються нові горизонти подальших археологічних досліджень пам'яток, які були засновані або перебували протягом певного часу під владою Османської імперії.

Періодичні роботи в Ізмаїлі, що розпочалися у 1993 р. (В. С. Бейлекчі, С. В. Гумашьян, А. О. Добролюбський, І. В. Сапожніков, Г. С. Богуславський) на жаль, не перейшли у фазу постійно діючої експедиції з вивчення пам'яток міста і ще чекають на подальше дослідження, але колекція артефактів представляє значний інтерес. До того ж, в Ізмаїлі знаходиться унікальна мечеть середини XVI ст., яка, на думку турецьких фахівців, належить до шедеврів видатного архітектора Синана або його школи.

Тривалі дослідження (з початку XX ст.) відбувалися біля і безпосередньо на території Аккерманської фортеці Білгороду-Дністровського. Але головні напрямки досліджень були зосереджені навколо вивчення античного, золотоординського та молдовського періодів розвитку міста та фортеці. Проте, у процесі розкопок були виявлені і нашарування османського часу, зібрана чимала колекція артефактів цього періоду.

З 1999 р. розпочаті цілеспрямовані дослідження інфраструктури османського часу, матеріальної культури складного періоду кінця XV—XVIII ст.

Кінець XX — початок XXI ст. був часом нових зрушень у організаційному, науково-методичному та практичному русі у розвитку сходознавчої тематики. Цьому сприяли нові позитивні фактори в історії Східної Європи, розпад Радянського Союзу, можливості вільного наукового переосмислення історичного процесу. Найважливіша подія цього часу — народження у 1991 р. держави європейського ареалу — незалежної України. Важливі зміни торкнулися сприйняття минулого, розвитку міжнародного співробітництва, зокрема із Туреччиною, руйнації комуністичних заборон.

На початку 1990-х рр. стало можливим послухати та почути оригінальні ідеї О. Пріцака,

© С. О. БІЛЯЄВА, 2019

Ю. В. Болтрик разом із Дж. Метью підчас роботи в Аккерманській фортеці. Розкопки османської лазні, 2006 р.

який повернувся в Україну, зустрітися з цією непересічною людиною, так зацікавленою першими відкриттями в Очакові, і нарешті повноправним дослідженням османського вектору історії України, культурних взаємин цивілізацій. Він бачив майбутні горизонти сходознавчих досліджень, не виключаючи і археологічну галузь знання. Все це підготувало базис нових підходів до наукового сприйняття історичного минулого України у взаємодії слов'янських та тюркських світів, цивілізаційних викликів, аналізу просторових та культурних явищ.

Історія досліджень. Основні напрями діяльності. Після плідних розкопок в Очакові за проектом Турецької історичної асоціації 1997—1998 рр., наступним об'єктом досліджень Міжнародної Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України з 1999 р. постала Аккерманська фортеця у місті Білгороді-Дністровському Одеської обл. Основні роботи проводились у Нижньому (Портовому) дворі, головними об'єктами яких були турецька лазня та барбакан нижньої оборонної лінії.

Від самого початку одним з керівників та провідних науковців експедиції стає Ю. В. Болтрик. Сфера його діяльності охоплює широке коло питань: планування та методики розкопок, стратегії та тактики вирішення конкрет-

Обговорення завдань дослідження османської лазні із колегами: Дж. Метью, А. Тернером та Р. Хедлси, 2006 р.

Ю. В. Болтрик. Робочий момент. Обговорення завдань міждисциплінарних досліджень барбакану, 2006 р.

них завдань, здійснення польових робіт, осмислення результатів, їх публікації, презентації на всеукраїнських та міжнародних конференціях. Його участь у розкопках в Аккермані відразу ж отримує високу оцінку турецьких колег, зокрема керівника робіт з турецького боку проф. Б. Ерсоя. Саме він рекомендував німецьким колегам (керівництву Оргкомітету) запросити Ю. В. Болтрика для участі у міжнародному симпозіумі «Крим — Кавказ та Волго-Уральський регіон: Ісламське мистецтво і архітектура у Європейській периферії», який відбувся у Берліні в 2004 р. Завдяки цьому, Ю. В. Болтрик взяв активну участь у роботі симпозіуму. Повний текст його доповіді вийшов друком у одному з відомих періодичних видань Німеччини у 2008 р. (Biliaieva, Boltryk 2008, p. 35—38).

Із 2000 р. по 2008 рр. Ю. В. Болтрик є співавтором наукових звітів та деяких польових щоденників міжнародної експедиції з дослідження Аккерманської фортеці. Саме йому належать важливі ідеї з методичних підходів до розкопок об'єкту «Барбакан», обстеження стану фортифікації в цілому. За його ініціативи та участі здійснені фотозйомки фортеці з лиману, різних позицій на території фортеці та навколо неї, обстеження околиць Аккерману тощо. У вивченні окремих категорій артефактів, зокрема прикрас з розкопок Нижнього (Портового двору) Аккерманської фортеці, був безумовно в нагоді його величезний досвід відомого дослідника скіфських коштовних раритетів. Результати робіт були презентовані у доповіді на Євразійській конференції у м. Чешме поблизу

На стінах Аккерманської фортеці

Очаків. Ю. В. Болтрик разом з А. Й. Недашківським та Л. Оледзьки

Ізміру (Туреччина) навесні 2007 р. (Беляева, Болтрик, Фиалко 2007, с. 20—22).

Крім того, за участі Ю. В. Болтрика відбулася розвідка на території Херсонської обл.: обстеження «Вежі Вітовта»у с. Веселе Бериславського р-ну, геофізична фіксація та обміри залишків фортеці Кизикермен у Бериславі.

Із початком нових міжнародних наукових проектів між Інститутом археології, Фундацією Макс фон Берчема (2004—2009 рр.) та Британського Інституту в Анкарі Британської Академії Наук (2006—2010 рр.) Ю. В. Болтрик стає активним учасником проектів, опікується формуванням стратегії та тактики досліджень, бере активну участь у польових міжнародних семінарах, які проводились у ході робіт та у підсумкових зустрічах за результатами кожного польового сезону.

Улітку 2007 р. проявилася надзвичайна важлива риса характеру Ю. В. Болтрика — його відповідальність та громадянська позиція у справі збереження архітектурно-археологічної спадщини. Ю. В. Болтрик разом із М. В. Потупчиком робили все можливе для спасіння конструкцій фортеці від руйнації, викликаної підпалом частини конструкцій фортеці задля зйомок фільму «Останні пригоди мушкетерів» кіностудії Мосфільм та Одеської кіностудії. Те, як горіла фортеця залишилося назавжди у перших кадрах фільму. Задля відведення загрози руйнації конструкцій з деревини Рибної вежі та куртин Аккерманської фортеці, помітивши

Аккерманська фортеця. Ю. В. Болтрик на розкопі під час консультування співробітників Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею

Аккерманська фортеця. Ю. В. Болтрик з колегами з Канади та Великобританії

дим, що виходив з отворів куртин та Рибної вежі, Ю. В. Болтрик та М. В. Потупчик негайно зателефонували до пожежної частини міста Білгороду-Дністровського і викликали пожежну команду. Вони повідомили про неприпустиму ситуацію з пам'яткою Національного значення знімальну групу «5 каналу» ТБ, яка в той самий час перебувала на теренах фортеці.

Новими завданнями робіт постало здійснення відбору зразків деревини для дендрохронологічних досліджень, включенням до складу проекту та експедиції проф. Т. Важного та прибуттям його в Україну у 2008 р. Згідно із договором між Лабораторією Малколм та Керолайн Вейнер з Егейської та Близькосхідної Дендрохронології та Інститутом археології НАН України в межах Українсько-Британського проекту Ю. В. Болтрик постав співкерівником дослідницького проекту з дендрохронологічних досліджень та долучився до групи з відбору зразків, разом із професором Т. Важним та С. М. Сагайдаком. Для отримання більш точних дат спорудження та ремонту окремих частин та фортеці в цілому був обраний шлях використання зразків дендрохронологічних досліджень з максимально повним охопленням об'єктів. Хронологічна база писемних джерел, яка була отримана в результаті робіт групи істориків, фахівців з османських писемних джерел В. Остапчука (Торонтський університет, Канада) та К. Фінкель (Великобританія) у архівах Стамбулу, дозволила проводити кореляцію писемних та дендрохронологічних даних. Всього було відібрано 57 зразків з основних частин фортеці різного часу заснування: Цитаделі, Рибної вежі, Великої брами, Водної брами та ін. Досить ризикованим видавався відбір деревини з Рибної вежі, частина внутрішніх конструкцій якої вигоріла під час пожежі липня 2007 р. Після опрацювання зразків, результати дендрохронологічних досліджень були викладені у спільній публікації (Важний, Болтрик, Сагайдак 2009, с. 24—28), яка по суті постала першою хронологічною класифікацією конструкцій фортеці за даними деревини, спробою абсолютного датування.

Робота у спільних проектах вимагала постійного обговорення методики розкопок та її реалізації на практиці, вирішення конкретних завдань щодо дослідження об'єктів та їх охорони, консерваційних робіт. Ю. В. Болтрик приділив багато уваги саме вирішенню питань захисту Нижнього двору фортеці, де відбувалися розкопки грабіжників та тих, хто заважали проведенню робіт. Саме завдяки його клопотанням двір був відгороджений кам'яною огорожею із залізними воротами, що зачинялися на замок. Він брав активну участь у консервації залишків турецької лазні, водовідведення за проектом турецького фахівця з консервації та реставрації доктора С. Тунчоку, консерваційних роботах на барбакані.

У 2006—2007 рр., коли на турецькій лазні здійснюються спеціальні обстеження з використанням неруйнівних методів, в тому числі архітектурно-археологічні обміри та відбір зразків для петрографічних аналізів, Юрій Вікторович не стоїть осторонь від робіт, а згодом і осмислення та інтерпретації отриманих даних (Біляєва, Болтрик, Гуцуляк, Мартинюк-Медвецька, Присяжний 2009, с. 399—403). Пізніше, на читаннях, присвячених пам'яті Є. В. Веймарна, він, разом із іншими дослідниками, запропонував основні підсумки результатів археологічних розкопок в Аккерманській фортеці (Беляева, Болтрик, Фиалко 2012, с. 15—16).

Окремий бік діяльності Ю. В. Болтрика — це участь у підготовці чотирьох виставок матеріалів експедиції, які відбувалися у Археологічному музею Інституту археології НАН України, заходах історико-культурної асоціації «Україна-Туреччина» та підготовці інформаційних праць за окремими напрямками її роботи (Біляєва, Болтрик, Дрига, Фіалко 2010).

Висновки. Отже, початок цілеспрямованих досліджень в галузі Османської археології в Україні, як частини нового напряму світової археології, відзначений розкопками археологів, виконанням комплексних міжнародних проектів історико-археологічного та міждисциплінарного плану. Серед широкого загалу вчених України чільне місце належить Ю. В. Болтрику, талант і широта знань якого охоплює багато сторін археологічного пізнання. Слід відзначити, що під час розкопок середньовічних пам'яток Аккерману розкрилися нові грані талановитого вченого: багатство наукових ідей, теоретичних та практичних рішень, натхнення та майстерність здійснення польових робіт, невтомність та надзвичайна працьовитість. Які б роботи не проводились і у якому би колективі не працював Ю. В. Болтрик — чи серед колективу іноземних фахівців, чи студентської молоді, чи робітників на важких роботах з консервації, він завжди є душею колективу, користується надзвичайною повагою. Усі, хто були причетні до десятиріччя Аккерманських досліджень отримали новий досвід міжнародного співробітництва, пізнання пам'яток з особливими рисами матеріальної культури, нового контактного середовища, народження нового погляду на співіснування різних цивілізаційних світів пізнього середньовіччя — раннього модерну.

Подяки. Висловлюю щиру подяку Ю. В. Болтрику за багаторічну участь у роботі Південно — Середньовічної експедиції, зокрема у міжнародних проектах початку XXI ст., за співпрацю, яка дійсно є плідною.

Додаток

СПИСОК ПРАЦЬ І ЗВІТІВ Ю. В. БОЛТРИКА, ПРИСВЯЧЕНИХ ТЕМАТИЦІ З ОСМАНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Ерсой, Б. 2003. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001—2002 рр. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.*, с. 55.

Biliaieva, S., Boltryk, Yu. V. 2004. Investigations in Akkerman fortress. *Crimea, Caucasus and the Volga-Ural region: Islamic art and architecture in the European periphery.* International Symposium, Sept. 17—21, 2004. Abstracts of papers. Berlin, p. 2.

Ерсой, Б., Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В., Карашевич, І. В. 2006. Інформація про роботу Міжнародної українсько-турецької експедиції у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 76.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Ювелирные изделия из раскопок Портового двора Аккерманской крепости. *Birinciuluslararasi Avrasia arkeolojikongresi. Abstracts. Ficea 2007, 21—24 Mayis 2007.* Izmir, с. 20-22.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В, Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є., Ерсой, Б., Куйлу-Ерсой, І., Урер, Х., Учар, Х., Фінкель, К., Остапчук, В., Метью, Дж. 2007. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2006 р. в Аккерманській фортеці (м. Білгород-Дністровський). *Археологічні дослідження в Україні2005—2007 рр.*, с. 96-98.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Галенко, О. І, Ерсой, Б, Карашевич, І. В., Куйлу-Ерсой, І., Метью, Дж, Остапчук, В., Урер, Х, Фіалко, О. Є., Фінкель, К. 2008. Про «першу в світі археологенну катастрофу», п'яту колону та редакторську тенденційність. *Археологія*, 3, с. 94-101.

Biliaieva, S., Boltryk, Yu. 2008. Investigations of Akkerman Fortress. Islamic Art and Architecture in the European Periphery. *Abhandlungen für die kunde des morgenlandes*, 63: Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region, p. 35-38.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Гуцуляк, Р. Б., Мартинюк-Медвецька, А. М., Присяжний, К. В. 2009. Нові дані щодо архітектурно-будівельної структури Турецької лазні у Нижньому дворі Аккерманської фортеці. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 18, с. 399-403.

Важний, Т., Болтрик, Ю. В., Сагайдак, С. М. 2009. Вивчення залишків допоміжних дерев'яних конструкцій Аккерманської фортеці. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 18, с. 24-28.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Дрига, І. М., Фіалко, О. Є. 2010. *Археологія — історія — культура — мова. З історії співробітництва (1996—2009).* Київ: Бураго.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Карашевич, І. В., Фіалко, О. Є. 2010. Про роботу Південної Середньовічної експедиції у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.*, с. 9-11.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2012. Основные результаты исследований Аккерманской крепости в 1999—2010 гг. В: Науменко, В. П. (ред.). *Бахчисарайские научные чтения памяти Е. В. Веймарна.* Бахчисарай: б. и., с. 15-16.

НАУКОВІ ЗВІТИ

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Ерсой, Б., Куйлу, И. 2000. *Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2000 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2000/134.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Сухобоков, О. В., Ерсой, Б. 2001. *Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2001 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2001/5.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Сухобоков, О. В., Ерсой, Б. 2002. *Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2002 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2002/170.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Карашевич, И. В., Ерсой, Б., Тунчоку, С. 2005. *Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2005 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2005/40.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Карашевич, И. В., Ерсой, Б., Ерсой-Куйлу, И., Урер, Ч., Учар, Х., Остапчук, В., Финкель, К., Метью, Дж.

2006. *Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2006 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2006/4.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Мартинюк-Медведская, А. М., Присяжний, К. В., Карашевич, И. В., Беляев, А. С., Финкель, К., Хеддлси, Р., Тернер, А., Остапчук, В., Метью, Дж. 2007. *Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции в 2007 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 2007/79.

ЛІТЕРАТУРА

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Ювелирные изделия из раскопок Портового двора Аккерманской крепости. *Birinciuluslararasi Avrasiaarkeoloji kongresi. Abstracts. Ficea 2007, 21—24 Mayis 2007*. Izmir, с. 20-22.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2012. Основные результаты исследований Аккерманской крепости в 1999—2010 гг. В: Науменко, В. П. (ред.). *Бахчисарайские научные чтения памяти Е. В. Веймарна.* Бахчисарай: б. и., с. 15-16.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Гуцуляк, Р. Б., Мартинюк-Медвецька, А. М., Присяжний, К. В. 2009. Нові дані щодо архітектурно-будівельної структури Турецької лазні у Нижньому дворі Аккерманської фортеці. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 18, с. 399-403.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Дрига, І. М., Фіалко, О. Є. 2010. *Археологія — історія — культура — мова. З історії співробітництва (1996—2009).* Київ: Бураго.

Важний, Т., Болтрик, Ю. В., Сагайдак, С. М. 2009. Вивчення залишків допоміжних дерев'яних конструкцій Аккерманської фортеці. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 18, с. 24-28.

Biliaieva, S., Boltryk, Yu. 2008. Investigations of Akkerman Fortress. Islamic Art and Architecture in the European Periphery. *Abhandlungen für die kunde des morgenlandes*, 63: Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region, p. 35-38.

REFERENCES

Biliaieva, S. A., Boltryk, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 2007. Uvelirnye izdeliya iz raskopok Portovogo dvora Akkermanskoi kreposti. *Birinciuluslararasi Avrasiaarkeolojikongresi. Abstracts. Ficea 2007, 21—24 Mayis 2007*. Izmir, s. 20-22.

Biliaieva, S. A., Boltryk, Yu. V., Fialko, Ye. Ye. 2012. Osnovnye rezultaty issledovaniy Akkermanskoy kreposti v 1999—2010 gg. In: Naumenko, V. P. (ed.). *Bahchisarayskiye nauchnye chteniya pamyati E. V. Veymarna*. Bahchisaray: b. i., s. 15-16.

Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Gutsulyak, R. B., Martynuk-Medvetska, A. M., Prysiazhnyi, K. V. 2009. Novi dani shchodo arhitekturno-budivelnoy strukitury Turetskoy lazni u Nizhnyomu dvori Akkermanskoi fortetsi. *Novi doslidzhenny akozatskoy dobyv Ukraini*, 18, s. 399-403.

Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Driga, I. M., Fialko, O. Ye. 2010. *Ukraina-Turechchina. Arheologiya — istoriya — kultura — mova. Z istorii spivrobitnitstva (1996—2009).* Kyiv: Burago.

Vazhnyi, T., Boltryk, Yu., Sagaydak, S. M. 2009. Vyvchennyia zalishkiv dopomizhnih dereviannyh konstruktsiy Akkermanskoy fortetsi. *Novi doslidzhennya kozatskoy doby v Ukraini*, 18, s. 24-28.

Biliaieva, S., Boltryk, Yu. 2008. Investigations of Akkerman Fortress. Islamic Art and Architecture in the European Periphery. *Abhandlungen für die kunde des morgenlandes*, 63: Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region, p. 35-38.

S. O. Biliaieva

THROUGH THE PRIZM OF A NEW VISION. YURI BOLTRYK IN INTERNATIONAL ORIENTALIST PROJECTS

The article presents the role and activity of Dr. Yu. Boltryk in the researches of international projects which take place at the end of twentieth — at the beginning of twenty first century during the excavation of outstanding sites of Ottoman culture in the North Pontic region. It is especially important that the beginning of purposeful study of the Turkish cultural heritage in Ukraine was synchronous to creation of Ottoman archaeology as a special scientific direction. At the same time it was the period of formation of new vision on the historical process in Ukraine, as an independent state, freedom of minds and national development. The international projects enjoy the scholars of various countries: Great Britain, Canada, USA, Poland and Turkey. The works took place in outstanding site of medieval period — the Akkerman fortress. The main exploration were conducted in the Low yard where the bathhouse and barbican have been discovered. Complex of geophysical and other works on the base of methods of natural sciences escaped all yards of the fortress. Dr. Yu. Boltryk take one of the provision place in all kind of works with his ideas in methodic, theory and practice of archaeological exploration. During the last seasons of the fulfilment of projects the main attention of scholar was drown to the interdisciplinary works in the field of dendrochronology all together with professor T. Wazhny. Besides of it Dr. Yu. Boltryk took part in the excavation of the central part of historical city Ochakiv and the observation of remains of the fortress Kizikermen. His activity makes a significant contribution to the study of Ottoman period in the history of Ukraine and preservation of historical and archaeological sites.

Keywords: Akkerman fortress, Orientalist's study, international projects, interdisciplinary investigation, preservation of the sites of history and culture.

Одержано 29.07.2019

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of archaeology of NAN of Ukraine, Geroiv Stalingrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.

СТАТТІ

УДК 903.2'1(477.7)"636/637"

С. В. Іванова

БУДЖАЦЬКА КУЛЬТУРА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я: КОНТАКТИ І ЗВ'ЯЗКИ З КУЛЬТУРАМИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ

Статтю присвячено розгляду тих особливостей буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я, які відображають її зв'язки з культурами шнурової кераміки. Наводиться опис найбільш характерних рис, що дозволяють виділити окрему буджацьку культуру, але в контексті ямної культурно-історичної області.

***Ключові слова**: буджацька культура, імпорт, імітація, культури шнурової кераміки.*

Постановка проблеми. Зв'язки буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я з культурами шнурової кераміки (КШК) були визначені досить давно (Черняков, Тощев 1985; Алексеева 1992). Однак висновки дослідників часто носили узагальнюючий характер, не враховуючи хронологічні періоди, а також такі важливі аспекти, як імпорт та імітації. Серед польських археологів домінувала точка зору Я. Махника про те, що населення культури кулястих амфор (ККА) перешкоджало просуванню інших культур в Причорноморський степ. Тому контакти між культурами Північного Причорномор'я і Центральної Європи стали можливі лише після занепаду ККА в другій половині III тис. до н. е. (Machnik 2009). Але аналіз керамічного комплексу і радіовуглецевих дат, на наш погляд, вказує на досить ранні зв'язки буджацької культури з культурами шнурової кераміки.

Археологічна ситуація. Північно-Західне Причорномор'я (територію між Південним Бугом, Прутом і Дунаєм) В. А. Дергачов визначив як «контактну зону», в якій спостерігається взаємодія різних культурних спільнот, а сам регіон — зоною взаємодії кількох культурно-історичних чинників. Домінуючим, на його думку, в енеоліті і в бронзову добу був південно-східноєвропейський. Східноєвропейський фактор був другим за значенням; третій (середньоєвропейський) був менш виразним. Роль кожного фактору змінювалася в різні епохи. П. Влодарчак відзначив в ранньому бронзовому віці вплив чотирьох факторів — місцевого пізньотрипільського (Усатове), східного, пов'язаного з Причорноморськими і Прикаспійськими скотарськими степовими спільнотами, західного, що походить з ранньої бронзової доби Анатолії та Балкан, і північного, який визначається появою в безпосередній близькості від регіону культури кулястих амфор.

Ймовірно, саме вплив різних культур заходу і сходу проявився у формуванні в регіоні особливої буджацької культури ранньої бронзової доби.

Поховання Північно-Західного Причорномор'я в окремий культурний варіант ямної культурно-історичної області виділив Н. Я. Мерперт (Мерперт 1974). Пізніше Л. С. Клейн зарахував їх до особливої культури — «нерушайської» (Клейн 1975), яку І. Т. Черняков перейменував в «пізньоямну буджацьку» (Черняков 1979) [1]. На наш погляд, особливості буджацької культури проявляються вже на стадії формування, що дозволяє синхронізувати її з ямною культурно-історичною областю в цілому (3100—2200 ВС, а не тільки з пізньоямним часом. Можна виділити два етапи в розвитку буджацької культури — ранній і пізній, з рубежем в інтервалі 2600/2500 ВС.

1. Інші дослідники також пропонували свої назви, але більш вживаною виявилася та, яку ввів І. Т. Черняков, в різних її проявах (буджацька культура, буджацький культурний варіант, буджацька культурна група).

© С. В. ІВАНОВА, 2019

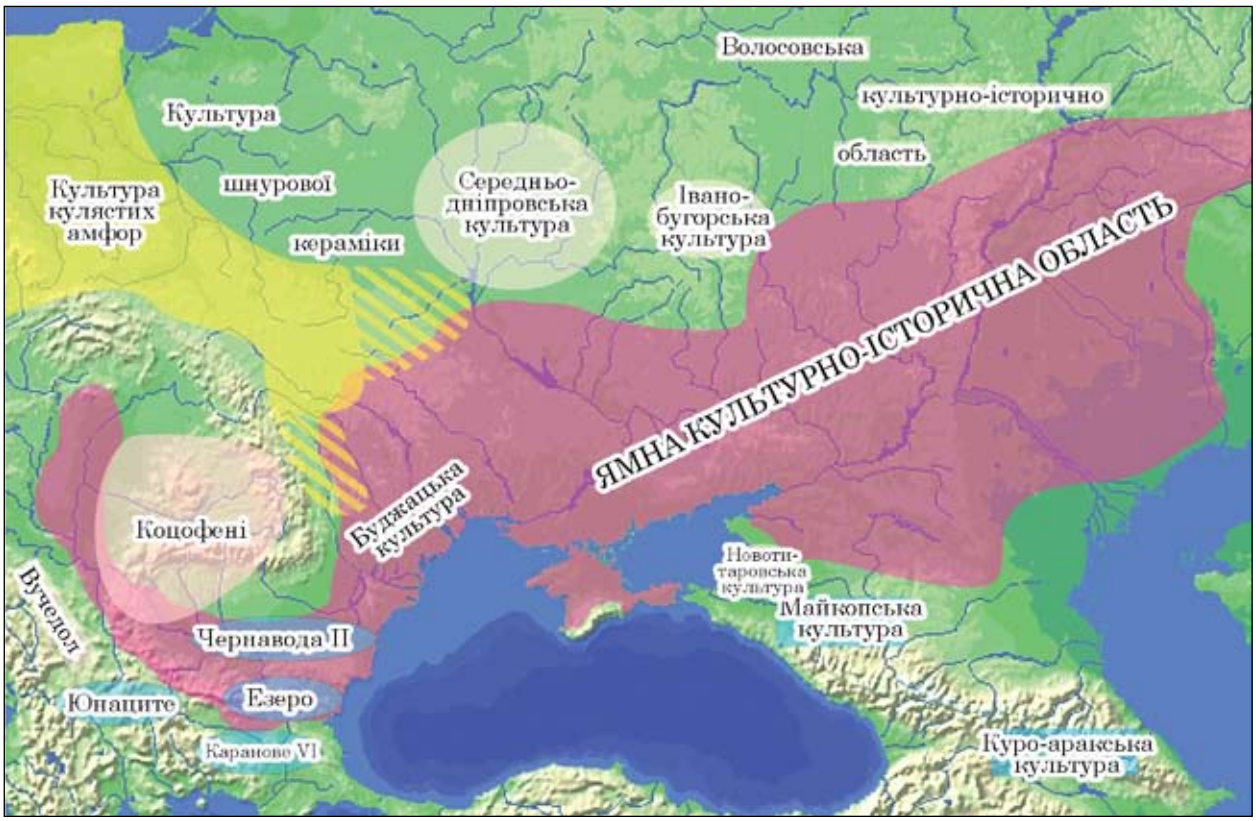

Рис. 1. Буджацька культура в контексті ямної культурно-історичної області

Буджацька культура. До теперішнього часу на території Північно-Західного Причорномор'я розкопано майже 500 курганів епохи енеоліту та раннього бронзового віку, в них виявлено понад 2600 поховань буджацької культури (рис. 1; 2). При цьому три чверті курганів споруджено власне буджацькими племенами, в інших випадках вони використовували енеолітичні або усатівські насипи. У Північно-Західному Причорномор'ї поселення невідомі, але на лівому березі Південного Бугу є сліди короткочасних ямних поселень — Ташлик II, Ташлик III (Шапошникова та ін. 1986, с. 8) [1].

Кургани буджацької культури розташовані групами, утворюючи могильники; відомі й поодинокі насипи. Висота курганів становить від 1 до 3 м (при діаметрі 30—60 м); лише деякі кургани були вище 5—6 м (маючи 80 — 100 м в діаметрі), відомі й кургани висотою менше 1 м. До елементів курганної архітектури можна віднести рови (кільцеві, з однією або декількома перемичками). Поховання могли бути згруповані в дуги і кола (рис. 3: 1), фіксується розміщення похованих з орієнтуванням за годинниковою стрілкою або проти (Дворянинов та ін., 1981). Поховальні камери були прямокутних обрисів, інші форми зустрічаються рідше (рис. 3: 6, 9). Близько третини ям виконані з уступами прямокутної форми, відомі округлі або квадратні уступи (рис. 3: 2, 11). На дні могил — тлін від рослинної підстилки, підсипка вохрою різних відтінків, на уступах простежено залишки плетених циновок (рис. 3: 2). Сліди різноманітних ритуалів були зафіксовані не тільки в поховальній камері, але й на її перекритті — залишки вогнищ, кістки тварин, або їх скелети, отвори від жердин. Поховальні камери часто мали кам'яне або дерев'яне перекриття (рис. 3: 2, 5). Унікальна конструкція у вигляді човна знайдена на перекритті поховання 8/8 біля с. Семенівка (див. далі, рис. 23: 1, 2). Дерев'яне перекриття могло бути поздовжнім або поперечним; кам'яне — з великих чи дрібних каменів, оброблених плит, серед яких зустрічалися й антропоморфні стели (рис. 3: 4, 5). В курганах Північно-Західного Причорномор'я відомі поховання в кам'яних скринях (рис. 4). На наш погляд, поховання цього типу, в тому числі пов'язані з впливом і традиціями інших культур (кемі-обинської, КША), слід розглядати в рамках буджацької культури. Про це свідчать основні компоненти поховального обряду — спосіб поховання, поза похованого і поховальний інвентар. Відомі кам'яні скрині з розписом на стінах, виконаним червоною вохрою (Великозимінове 1/1, Старі Біляри 1/14, Алкалія 33/3, Катаржине 1/1). Радіовуглецеві дати (2700—2200 ВС) цієї групи поховань синхронні періоду існування буджацьких пам'яток

1. Можливо, сезонні поселення буджацьких племен, по аналогії з іншими регіонами, могли розташовуватися в річкових, озерних і лиманних заплавах і приховані зараз під мулом.

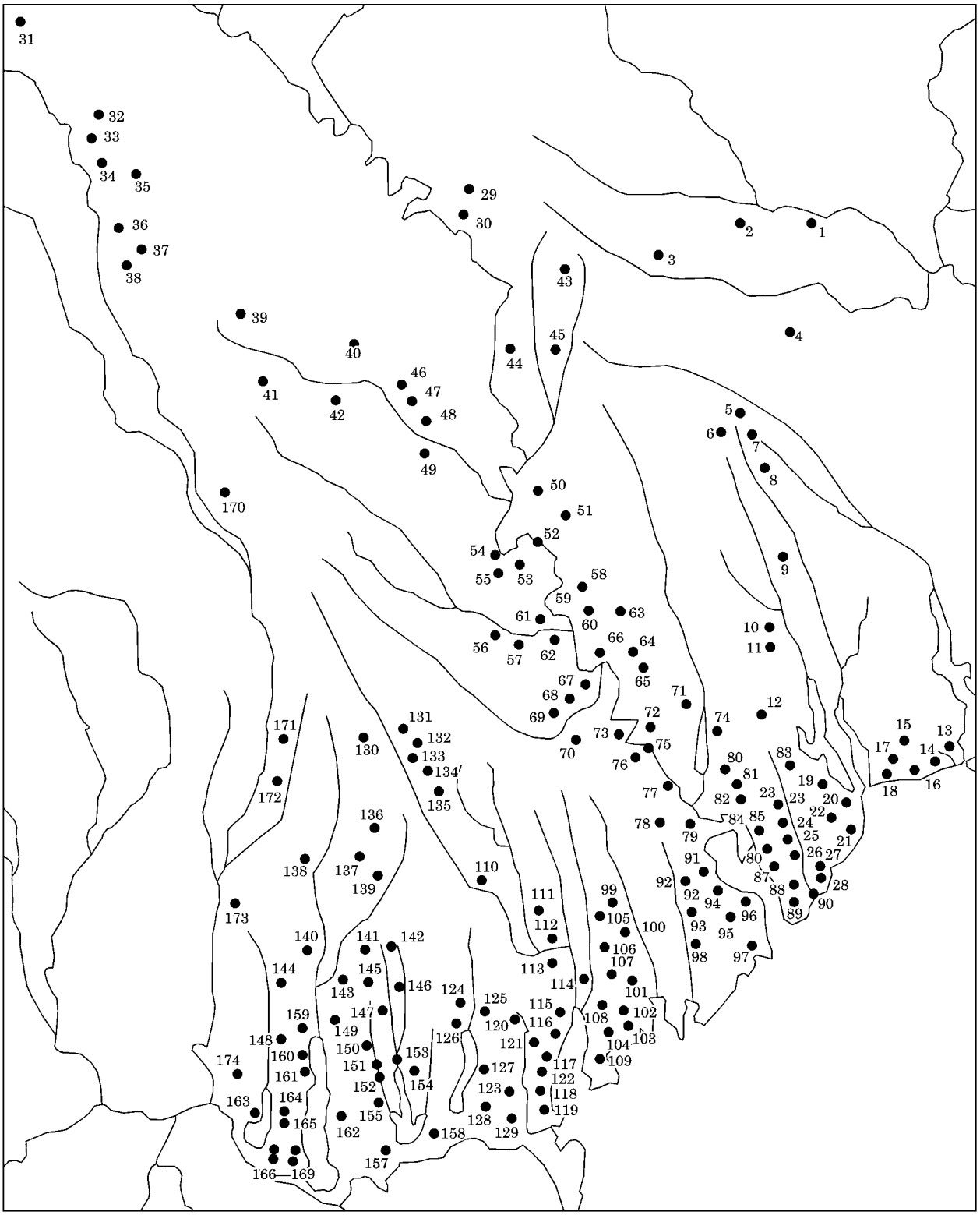

Рис. 2. Пам'ятки буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я: 1 — Дубінове; 2 — Неділкове; 3 — Гольма; 4 — Агеївка; 5 — Григоровка; 6 — Мар'янівка; 7 — Новогригоровка, курган «Любаша»; 8 — Ревова; 9 — Велікозімінове; 10 — Катаржине; 11 — Баранове, курган «Солдатська слава»; 12 — Щербанка; 13 — Попільне; 14 — Кошари, Сичавка; 15 — Старі Біляри; 16 — Великий Аджалик; 17 — Вапнярка; 18 — Шевченкове (Одеса); 19 — Холодна Балка; 20 — Слобідка-Романівка, Одеський курган; 21 — Чорноморка; 22 — Дальник (Біляївський район); 23 — Мирне 24 — Петродолинське; 25 — Нова Долина; 26 — Новоградківка; 27 — Олександрівка, Великодолинське; 28 — Санжейка; 29 — Кузьмін; 30 — Хрустова; 31 — Кам'янка (Окниця); 32 — Медвежа; 33 — Коржеуць; 34 — Бурленешть; 35 — Тецкани; 36 — Ханкеуць; 37 — Корпач; 38 — Куконешти Векь; 39 — Щербаки; 40 — Думени; 41 — Нові Дуруїтори; 42 — Костешти, Нові Костешти, Іванівка; 43 — Яблона; 44 — Меркулешть; 45 — Подойма; 46 — Фрунзе; 47 — Бурсучени; 48 — Миндрешть; 49 — Тимкове; 50 — Мокра; 51 — Ново-Красне; 52 — Кодрул-Ноу; 53 — Чокилтень; 54 — Бравичень; 55 —

Орхей (Оргеев); 56 — Дойбань; 57 — Погребя; 58 — Красне; 59 — Коржеве; 60 — Старі Дубосари; 61 — Балабанешть; 62 — Чимішень; 63 — Спея; 64 — Кетроаса; 65 — Бельці; 66 — Гура — Бикулуй; 67 — Рошкани; 68 — Бутор; 69 — Бичок; 70 — Нікольське; 71 — Костянтинівка; Фрунзе 72 — Тирасполь; 73 — Паркани; Плоске; Тернівка; Сербка; 74 — Слободзія; 75 — Хаджімус; 76 — Кіркеешть; 77 — Урсоая; 78 — Каушани; 79 — Чобручі; 80 — Глинне; 81 — Ново-Котовськ; 82 — Лиманське; 83 — Пуркарь; 84 — Нові Раскайці; 85 — Оланешть; 86 — Хаджіллар; 87 — Каплани; 88 — Тудорове; 89 — Яськи; 90 — Біляївка; 91 — Маяки; 92 — Надлиманське; 93 — Єфимівка; Миколаївка; 94 — Овідіополь; Дальник (Овідіопольський р-н); 95 — Роксолани; 96 — Кароліно-Бугаз; 97 — Семенівка; 98 — Підгірне; 99 — Карналіївка; 100 — Садове; 101 — Турлаки; 102 — Молога; 103 — Затока (Аккембетський курган); 104 — Алкалія; 105 — Хаджидер; 106 — Сергіївка; 107 — Дивізія; 108 — Лиман; 109 — Жовтий Яр; 110 — Вишневе, Кочковате; 111 — Зоря; 112 — Михайлівка; 113 — Белолісся; 114 — Татарбунари; 115 — Зарічне; 116 — Новоселиця; 117 — Трапівка; 118 — Березино; 119 — Сарата; 120; Арциз; 121 — Павлівка; 122 — Борисівка; 123 — Виноградовка 124 — Баштанівка; 125 — Струмок; 125 — Глибоке; 177 — Нерушай; 128 — Десантне; 129 — Приморське; 130 — Холмське; 131 — Червоний Яр; 132 — Мирне (Кілійський район); 133 — Шевченкове; 134 — Парапори; 135 — Острівне; 136 — Дзінілор; 137 — Гура-Галбене; 138 — Валя-Пержей; 139 — Градіще; 140 — Катеринівка; 141 — Чимишлія; 142 — Карабетовка; 143 — Комрат; 144 — Бешалма; Конгаз; 145 — Томай; 146 — Світлий; 147 — Казаклія; 148 — Балабан; 149 — Тараклія; 150 — Городне; 151 — Гаваноасе; 152 — Копчак; 153 — Кубей; 154 — Кальчеве; 155 — Баннівка; 156 — Болград; 157 — Жовтневе; 158 — Каланчак; 159 — Кам'янка (Україна); 160 — Новокам'янка; 161 — Суворове; 162 — Утконосівка; 163 — Озерне; 164 — Багате; 165 — Кислиця; 166 — Курчі; 167 — Мреснота Могила; 168 — Владичень; 169 — Нагірне; 170 — Чауш; 171 — Плавні; 172 — Новосільське; 173 — Орловка; 174 — Градешка; 175 — Петрешти; 176 — Кірілень; 177 — Саретень; 178 — Кріхана-веке; 179 — Зирнешти; 180 — Ваду-луй-Ісак; 181 — Етулія; 182 — Жюржюлешть; 183 — Фрікацей

регіону (Szmyt, Chernyakov 1999; Иванова и др. 2005, с. 98).

У 17 похованнях Північно-Західного Причорномор'я знайдені залишки дерев'яних возів — як коліс, так і частин кузову (рис. 3: 11). Переважають комплекси з чотирма колесами від возу, хоча зафіксовані випадки знахідок у похованні трьох (Холмське 2/10) і двох коліс (5 поховань).

Можна виділити п'ять основних варіантів пози померлого у могильній ямі: 1) скорчено на спині, руки витягнуті уздовж тулуба (рис. 3: 2, 11; 4: 8); ноги були поставлені колінами вгору, але впали в ту або іншу сторону, або розпалися (укладені?) ромбом (57,2 %); 2) з нахилом вправо — ліва рука зігнута в лікті, кисть лежить біля тазу, живота або грудей; права рука витягнута вздовж тулуба (16,3 %); 3) ноги зігнуті вліво, біля тазу лежить права рука (13,1 %); 4) на правому боці (рис. 3: 9), з різним розташуванням рук (7,3 %); 5) на лівому боці (рис. 3: 6), з різним розташуванням рук (6,1 %). Серед цих варіантів одні дослідники простежують дрібнішу градацію (Яровой 1985), а інші їх об'єднують в три групи — на спині, на правому боці, на лівому боці (Рычков 1990; Николова 1992). Поховання 1-го варіанту чисельно переважають і в більшості випадків є основними для курганних насипів. Відомі також поховання з розчленованими скелетами і кенотафи. Серед рідкісних рис обряду відзначимо поодинокі випадки кремації і пози померлого сидячи. З певними позами померлого більш чи менш чітко співвідносяться окремі категорії поховального інвентарю (деякі типи посудин і прикрас), що дозволило Є. В. Яровому виділити «обрядові групи» (Яровой 1985, с. 95).

Відомості, отримані в результаті багаторічних розкопок курганів Північно-Західного Причорномор'я, дають можливість охарактеризувати буджацьку культуру не тільки як особливу структурну одиницю в рамках ямної культурно-історичної області, а й як мобільне суспільство, відкрите до «культурного діалогу», і здатне на дальні міграції. На це вказують обсяги імпорту, імітації, деривати в матеріальному комплексі, а також просування населення на захід, в Балкано-Карпатський регіон. Н. Я Мерперт вперше визначив територію, звідки відбувався рух на захід — це межиріччя Бугу та Дунаю (Мерперт 1982, с. 329), тобто район проживання буджацьких племен.

Кераміка (467 цілих і реставрованих посудин) становить понад 40 % від загального числа знахідок. Техніка виготовлення кераміки традиційна — вручну, з додаванням шамоту, вапняку або піску, з обробкою поверхні шпателями, пучками рослинності, лощилами. Колір поверхні варіює від рожевих і жовтих відтінків до темно-сірого. Поверхня деяких категорій посуду вкрита ангобом.

Основними формами посуду є горщики (рис. 5: 1, 2), «буджацькі банки» (рис. 5: 3, 5), амфори (рис. 6: 1Ї3, 7), амфороподібні посудини (рис. 5: 4, 6), кубки (рис. 5: 7, 8), чаші (рис. 5: 10, 11), миски (рис. 5: 9). Рідше зустрічається посуд з округлим денцем (рис. 6: 5), глечики, кружки (рис. 6: 4), аскоси (рис. 6: 8, 9). Крім кераміки, у похованнях були знайдені знаряддя праці та зброя (рис. 7): кам'яні та крем'яні сокири, мідні і бронзові ножі й шила, а також прикраси з срібла, міді, золота, кістки (рис. 8).

Напрям зв'язків і контактів буджацьких племен значною мірою дозволяє розглянути саме кераміка. Частина посуду має паралелі в формі і стилістиці з різними культурами пізнього енеоліту — ранньої бронзи Південно-Східної і Центральної Європи (рис. 9: 10). На ранньому етапі реконструюються зв'язки в двох основних напрямках — східному (з пле-

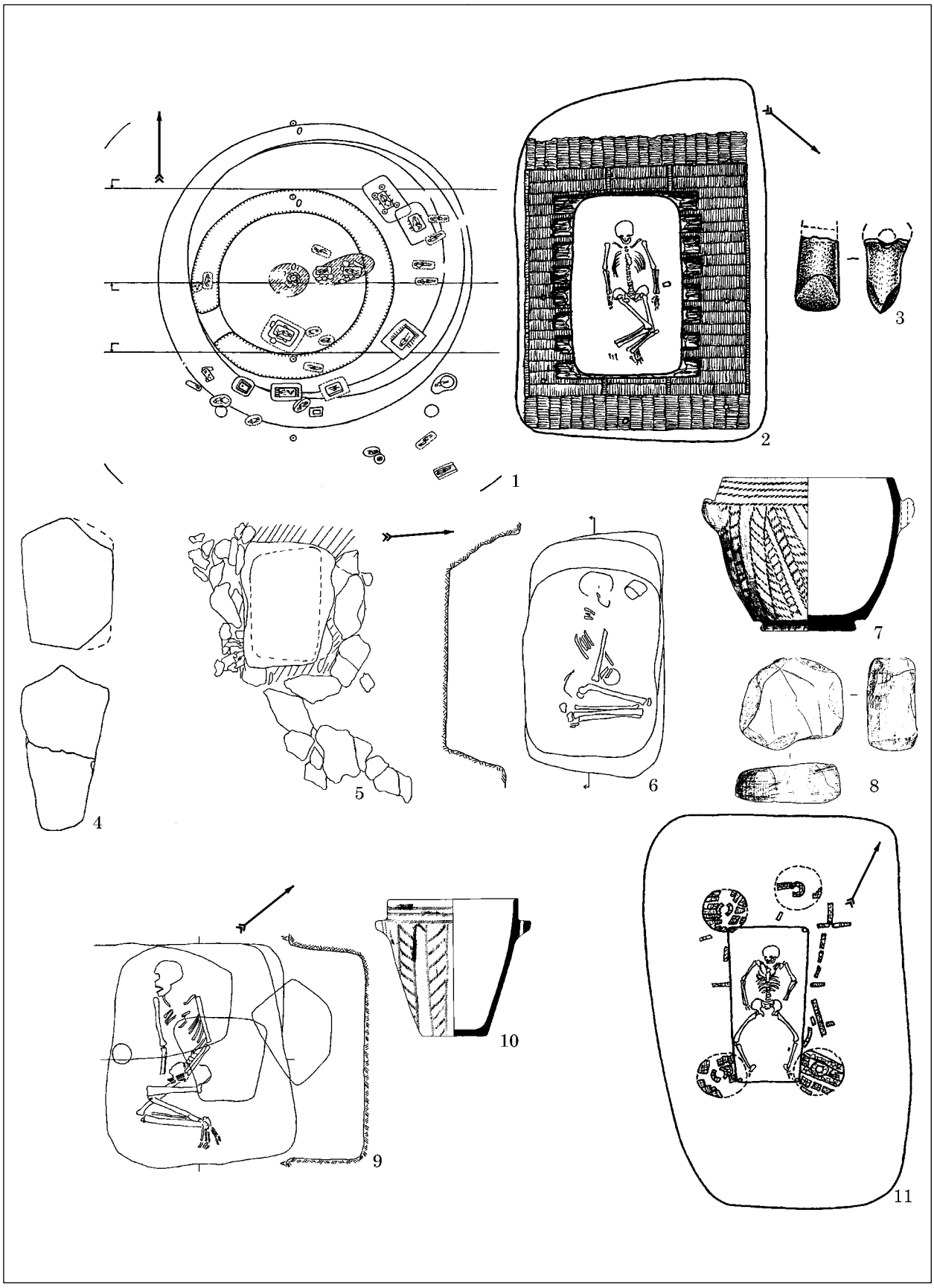

Рис. 3. Поховання буджацької культури: 1 — план кургану 19 біля с. Новоселиця; 2, 3 — Семенівка 14/12 (2 — план поховання, 3 — фрагмент кам'яної сокири); 4 — 8 — Сичавка 1/15 (4 — антропоморфні стели, 5 — кам'яне перекриття, 6 — загальний план, 7 — посудина, 8 — кам'яний розтиральники); 9, 10 — Вапнярка 4/16 (9 — загальний план, 10 — посудина); 11 — Новоселиця 19/16. 1 — Субботин и др. 1995b; 2, 3, 11 — Субботин 1985; 4—8 — Іванова, Савельєв 2011; 9, 10 — Иванова и др. 2012

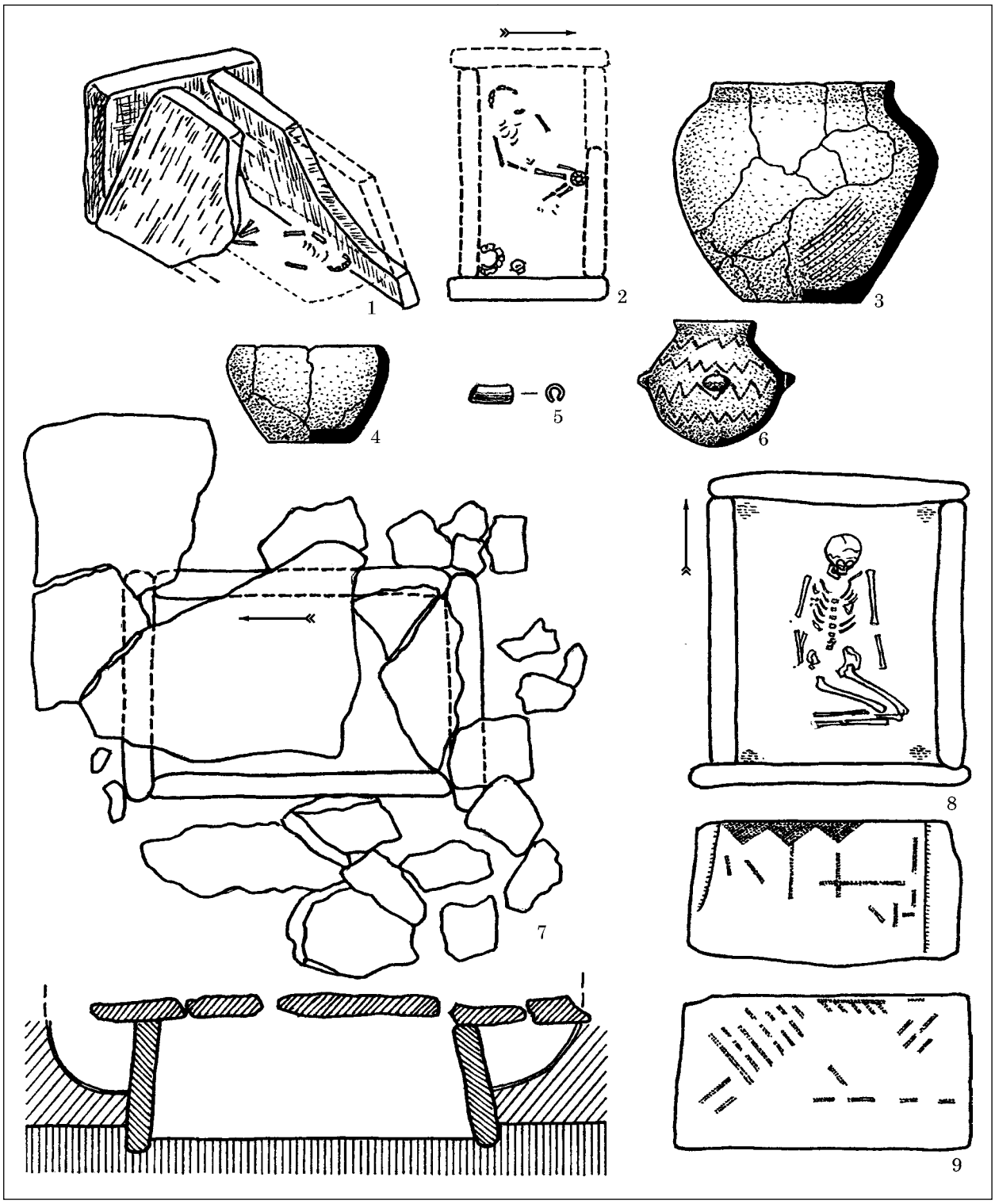

Рис. 4. Поховання буджацької культури в кам'яних скринях: 1—6 — Баранове 1/9 (1, 2 — кам'яна гробниця, 3, 4, 6 — посудини, 5 — мідна пронизка); 7—9 — Катаржине 1/1 (7, 8 — кам'яна гробниця, 9 — розпис на плитах). Иванова и др. 2005

менами ямної культурно-історичної області) і західному (з культурами Карпато-Балканського ареалу). У Балкано-Дунайському регіоні в пізньому енеоліті і в ранню бронзову добу були поширені такі категорії посуду, як амфори, кубки та аскоси, відомі вони й в буджацькій культурі. Можна відмітити подібність окремих форм до посуду культури Коцофень та зв'язок двох культур (Szmyt 1999). На пізньому етапі буджацьке населення, ймовірно, встановлює зв'язки з синхронними культурами Карпатського басейну. У буджацькому керамічному комплексі можна виділити вплив культур Глина III — Шнекенберг, Мако — Косиги — Чака,

Рис. 5. Основні форми кераміки з поховань буджацької культури: 1 — Щербанка 1/7; 2 — Новоградковка 1/4; 3 — Сергіївка 11/7; 4 — Лиман 3А/30; 5 — Семенівка 12/2; 6 — Кубей 1/16; 7 — Трапівка 4/5; 8 — Трапівка 6/20; 9 — Приморське 1/34; 10 — Оланешть 1/14; 11 — Хаджімус 2/17. Иванова 2013

Шомодьвар — Вінковці (рис. 10). Деякі екземпляри кераміки з буджацьких поховань цього періоду мають паралелі з декількома культурами одночасно, і це не дивно. Ці культури Я. Махник включає в так звану «Європейську цивілізацію ранньої бронзової доби», а близькість їх керамічного комплексу (виділення певних типів посуду, поширених в цьому горизонті) і схожість металевих артефактів є однією з характерних рис цієї спільноти (Machnik 1991, s 174—181).

Дослідники відзначають надходження металу в Північно-Західне Причорномор'я з металургійного осередку Езеро (Каменский 1990). З просуванням ямних племен в Південно-Східну Європу пов'язують поширення там срібних виробів (Йованович 1994). Широко відомі срібні рудники, що відносяться до ранньокікладського періоду I—II в Східному Середземномор'ї (острів Сифнос і півострів Лауріон в Аттиці). Однак джерела срібла відомі й у Трансильванії. Не виключено використання мідних і поліметалічних руд Трансильванії, враховуючи, що там відомі й бронзи природного походження (Duffy 2010). Знахідки буджацької кераміки в румунській Молдові і Добруджі (Simion 1991) підтверджують той факт, що поширення ямної культурно-історичної спільноти на захід слід пов'язувати з просуванням саме буджацького населення. Непрямим підтвердженням цього припущення є географічне положення Північно-Західного Причорномор'я.

Контакти і зв'язки з культурами шнурової кераміки на ранньому етапі. Судячи зі знахідок, контакти з КШК були встановлені вже в першій половині III тис. до н. е. (рис. 11). Серед кераміки раннього етапу відомі два кубки (Бутор 9/3, Трапівка 6/20), які, цілком ймовірно,

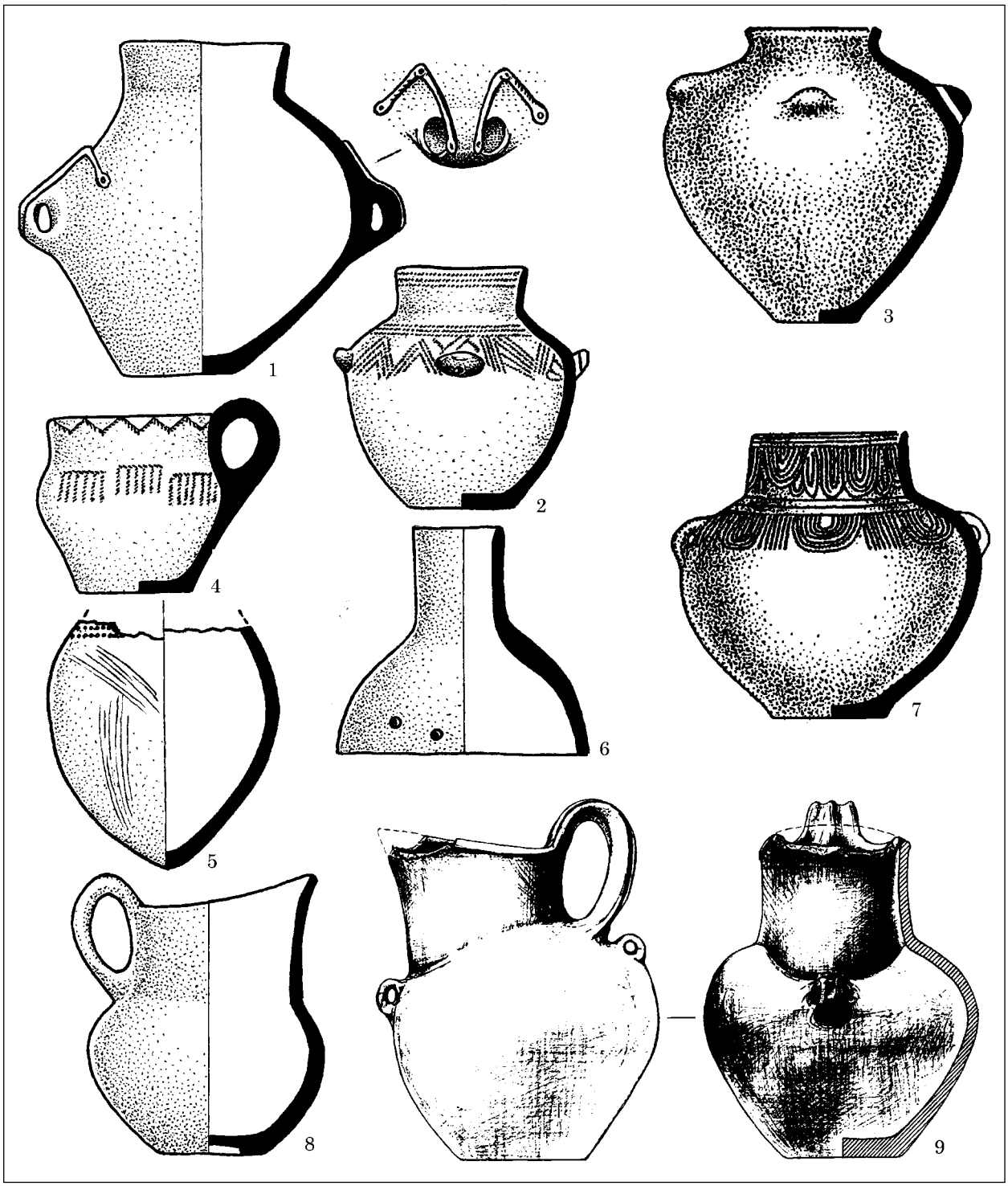

Рис. 6. Рідкісні та іншокультурні форми кераміки в похованнях буджацької культури: 1 — Градешка I, 5/11; 2 — Градешка I, 5/11; 3 — Корпач 2/13; 4 — Оланешть 1/28; 5 — Сергіївка 1/10; 6 — Новоградківка 1/10; 7 — Корпач 2/7; 8 — Глибоке 2/11; 9 — Матроска, зруйнований курган. Иванова 2013

можуть бути віднесені до горизонту А [1] (рис. 13: 2, 3). До цього ж загальноєвропейського шнурового горизонту можна віднести й кубок з Мирне 1/12 [2] (рис. 13: 1). З раннім етапом (2800—2600 ВС), на думку П. Влодарчака і А. Коська (Iwanowa et al. 2014), пов'язується й більшість амфор, знайдених в ареалі буджацької культури (рис. 14). Деякі екземпляри зі сферичним тулубом також мають паралелі з горизонтом А

1. Дякую доктору П. Влодарчаку за допомогу у визначенні культурних паралелей і хронологічної позиції даних кубків та цілого ряду посудин буджацької культури.

2. Дякую професору Я. Махнику за визначення хронологічної позиції даної посудини.

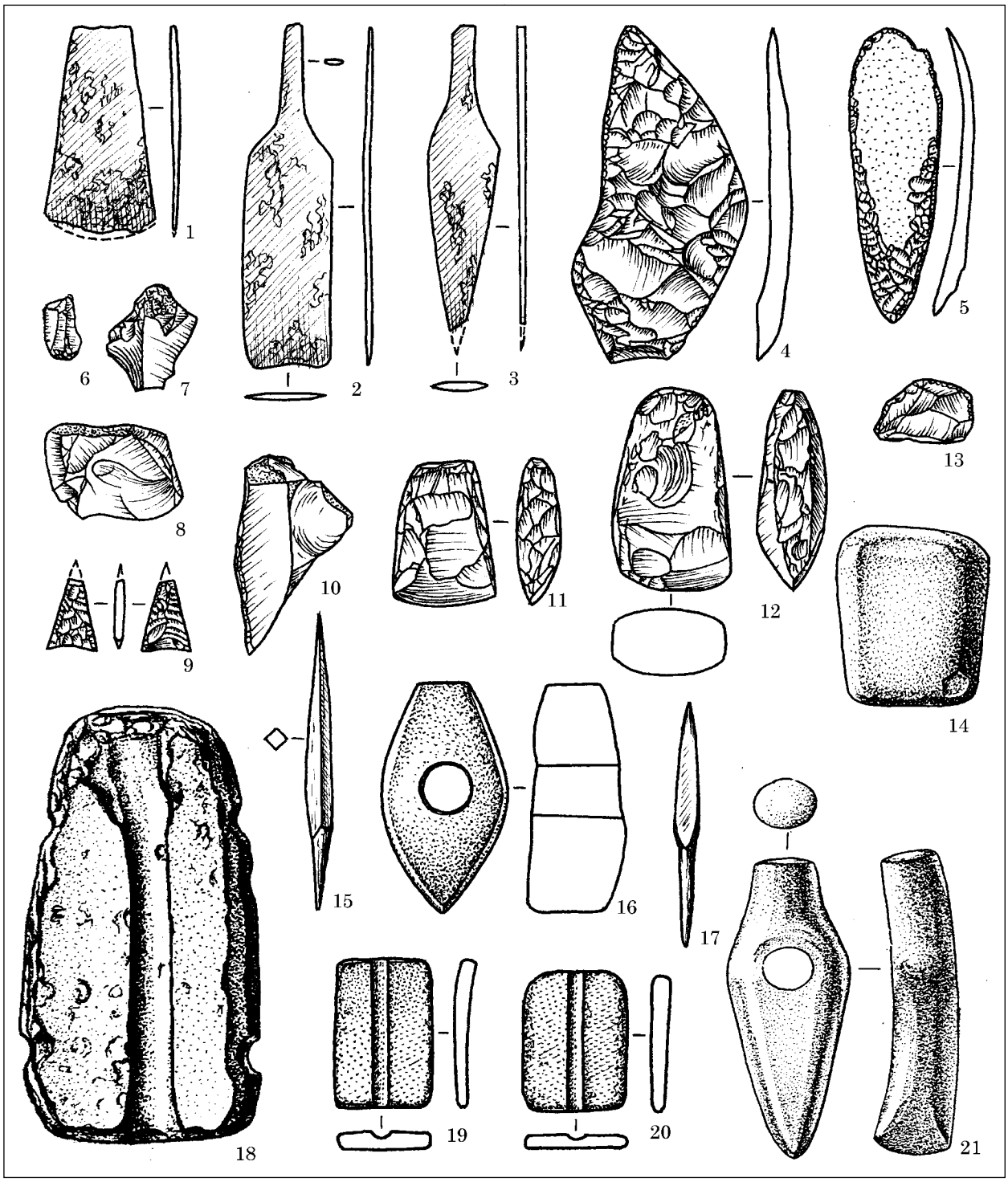

Рис. 7. Знаряддя праці та зброя з поховань буджацької культури: 1 — Алкалія 35/6, тесло; 2 — Тараклія II, 10/19, ніж-бритва; 3 — Фрікацей 4/12, ніж-кинджал; 4 — Утконосівка 1/6, ніж; 5 — Холмське 2/8, жнивний ніж; 6 — Нагірне 14/16, ніж; 7 — Вишневе 17/43, стругальний ніж для дерева; 8 — Вишневе 1/43, пилка по дереву; 9 — Конгаз 11/5; вістря стріли; 10 — Чауш 20/2, скобель; 11 — Холмське 5/14, сокира; 12 — Григорівка 1/10, сокира; 13 — Вишневе 17/43, скребачка; 14 — Шевченкове 3/11, розтиральники для мідної руди; 15 — Бравічен 7/2, шило; 16 — Світлий 3/25, сокира; 17 — Глинне 1/1, вістря стріли; 18 — Червоний Яр I, 1/6, ливарна форма (?); 19, 20 — Оланешть 6/2, випрямлячі держаків стріл; 21 — Алкалія 5/6, сокира (1—3, 15 — мідь / бронза; 4—13 — кремінь; 14, 16, 18—21 — камінь; 17 — кістка). Субботин 2003

(рис. 14: 2, 3, 14), інші — з пізнішими групами КШК, богемсько-моравською і середньонімецькою (рис. 14: 1, 6, 12). Привертають увагу так звані «овальні» амфори з рельєфним оформленням ручок і тулуба у вигляді валиків з насічками (рис. 14: 5, 15, 19). Такий тип амфор не часто, але відомий в південних регіонах КШК і вважається, що походження його пов'язано з колом культур Карпатської улоговини. П. Влодарчак обґрунтовує появу інновацій в півден-

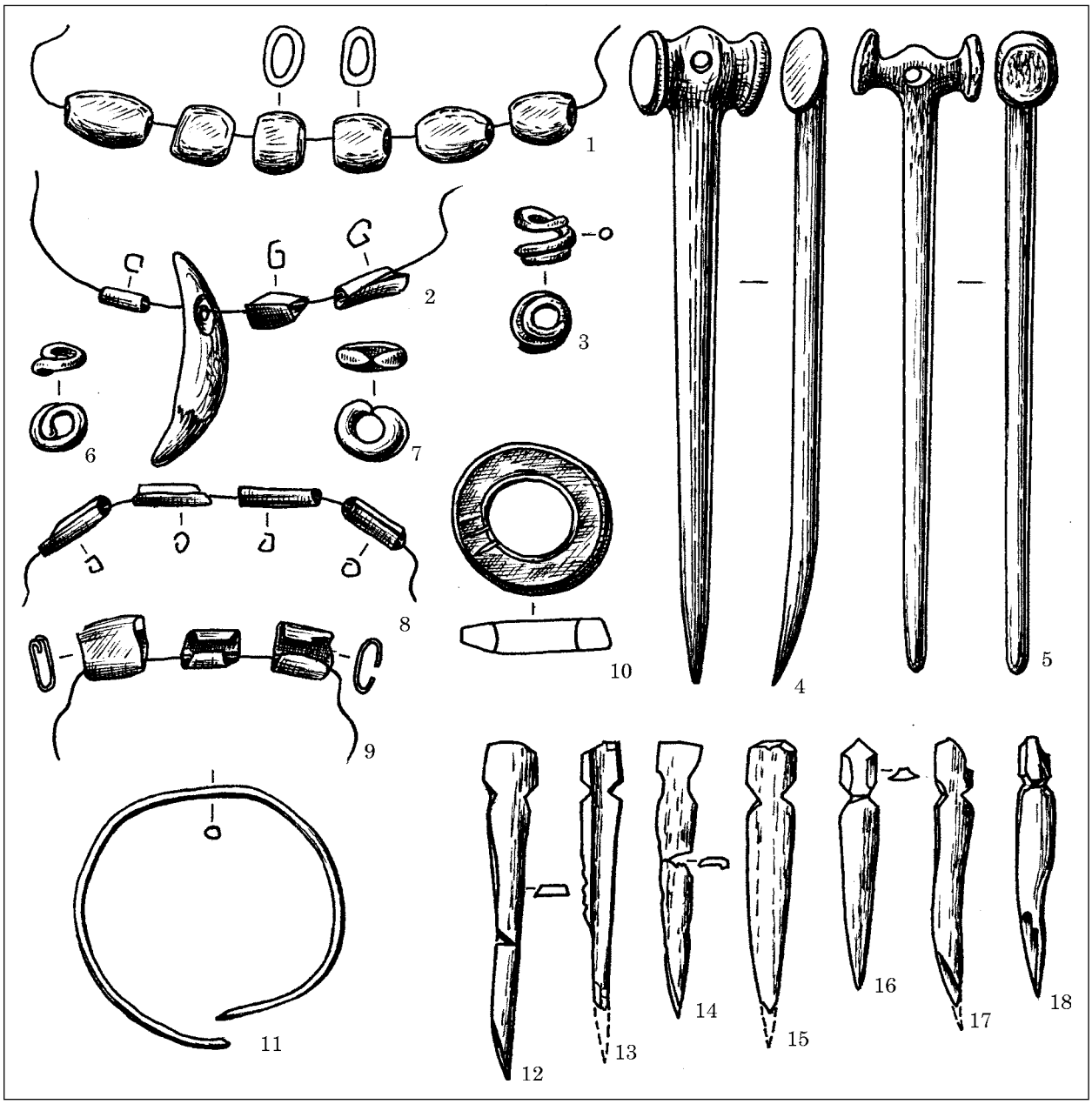

Рис. 8. Прикраси і артефакти з кістки і металу із поховань буджацької культури: 1 — Новоселиця 19/2; 2 — Нерушай 10/14; 3 — Яськи 1/18; 4 — Нікольське 7/28; 5 — Старі Біляри 1/14; 6 — Гура-Бикулуй 3/13; 7 — Орхей 1/2; 8 — Семенівка 8/15; 9 — Семенівка 2/2; 10 — Доброолександрівка 1/5; 11 — Нові Раскайці 1/11; 12 — 18 — Глибоке 1/21 (1, 4, 5, 12—18 — кістка; 2 — мідь, зуб хижака; 3, 7 — срібло; 6, 8, 9, 11 — мідь / бронза; 10 — свинець). Субботин 2003

них регіонах КШК (генеза курганного обряду, поширення індивідуальних поховань та деяких інших елементів матеріальної культури, зокрема, «овальних» амфор на тлі «тюрінзьких» амфор сферичного вигляду) сприйняттям нових ідей з Карпатського басейну і району Північних Балкан. В цих трансформаціях велика роль ямних племен, які були передавальним середовищем, що забезпечило поширення інновацій (Wlodarczak 2010, s. 305). Ямне населення просувається далеко на захід, ямні поховання з місцевими рисами (Вучедол) відомі в Gönyű на заході Угорщини, Neusiedl-am-See в східній Австрії; Essling поблизу Відня і Bleckendorf, Саксонія-Ангальт (Harrison, Heyd 2007; Heyd 2011).

Пошук аналогій так званим «шнуровим» (або «овоїдним», «овальним») амфорам з поховань буджацької культури продемонстрував складність однозначного вирішення проблеми (Ivanova 2013). Адже цей тип посуду характерний не тільки для кола шнурових культур, але й широко представлений в культурах Балкано-Дунайського ареалу. Там знаходять аналогії і ручки деяких амфор (рис. 14: 5, 8). Візуальне вивчення доступних зразків цього типу амфор дозволило нам звернути увагу на різні технологічні прийоми їх виготовлення і, отже,

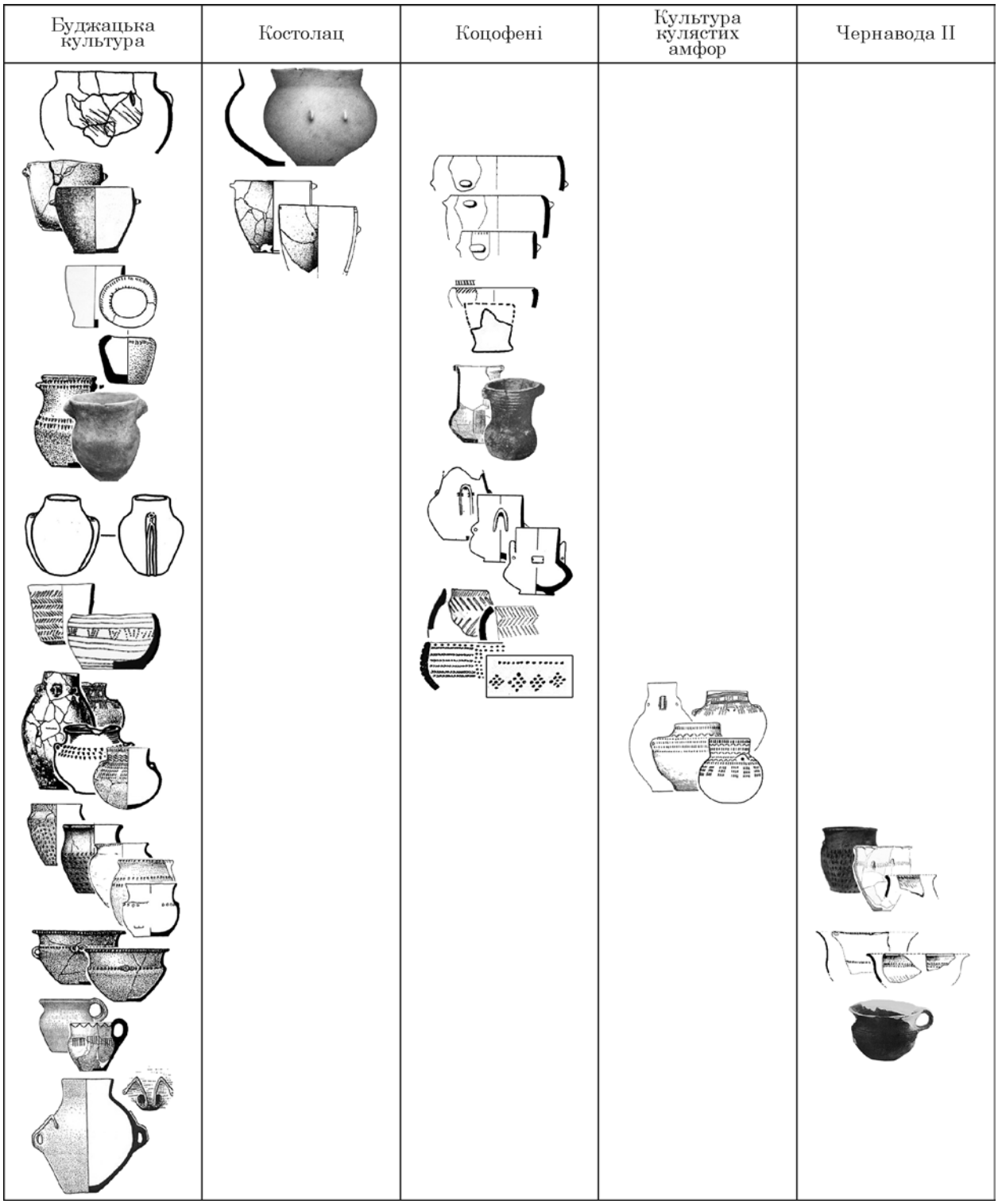

Рис. 9. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону в першій половині III тис. до н. е.

про можливість різного походження деяких з них.

Одні амфори мають схожість з посудом кількох культур (Чернавода II, КШК), зіставлення інших є досить умовним в силу явних відмінностей. Ці типи амфор мають паралелі не лише в КШК, але і в культурах Карпатської улоговини — Мако — Косиги — Чака (Кам'янка 3/13, 6/18, Трапівка, к. 1), в центральнобалканському ареалі — Вінковці (Саратени 2/10). Швидше за все, можна говорити про місцеве виробництво більшості тих форм амфор, що знаходять аналогії в культурах Південно-Східної і Центральної Європи, в основному — в Балкано-Дунайського регіоні. Це проявилося і в оформленні амфор пластичним орнаментом, і в формі ручок, і в

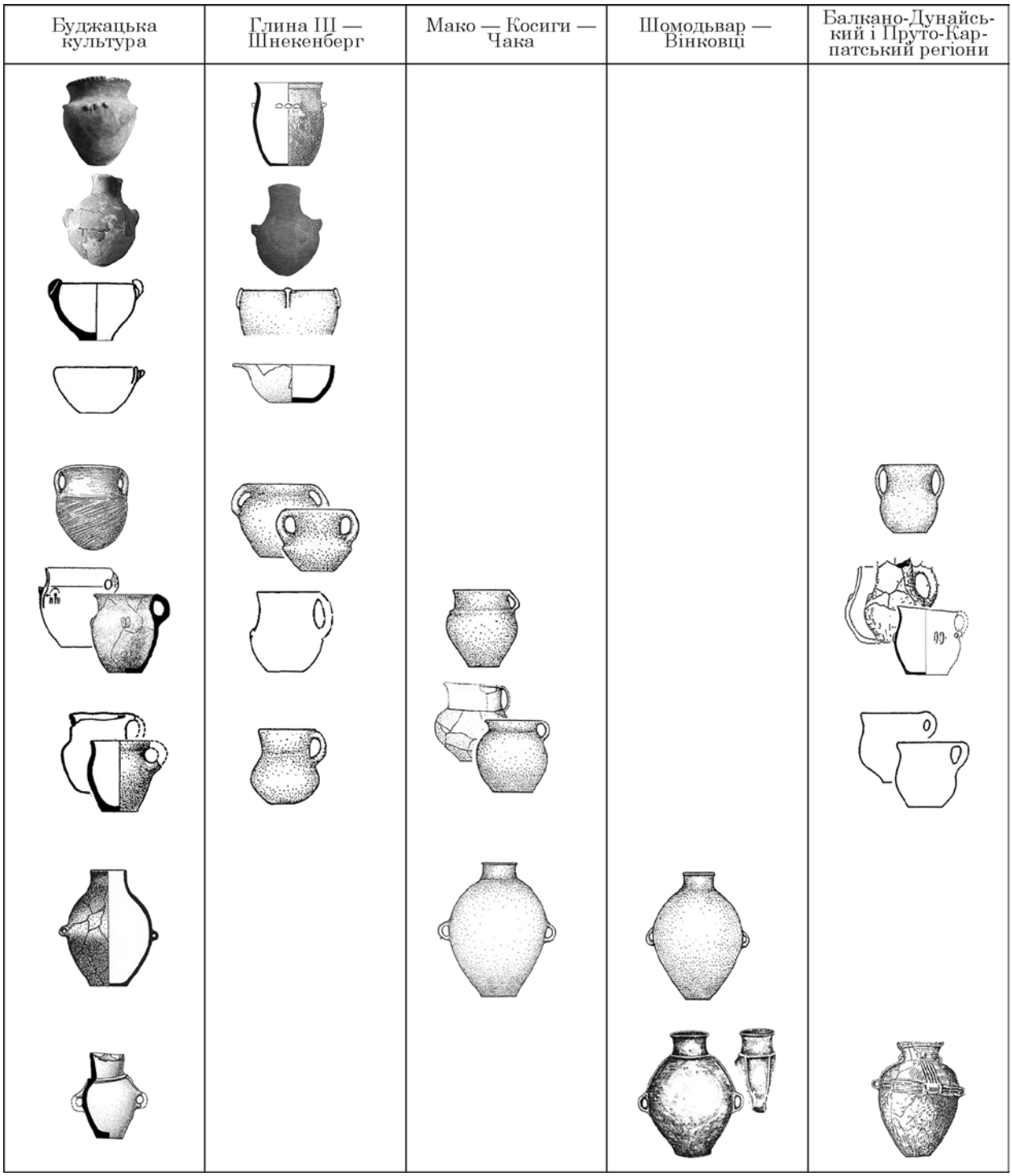

Рис. 10. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону в другій половині III тис. до н. е.

поєднанні різнокультурних елементів в одному екземплярі. Особливо цікава в цьому відношенні амфора з Траповки 1/18 (рис. 14: 15), виконана в шнурових традиціях, утім вона має злегка асиметричний тулуб і скошений вінчик, що зближує її з асками, відомими в культурах Нижнього Подунав'я. Посудина демонструє оригінальне поєднання декількох культурних традицій і, ймовірно, має місцеве виробництво. На деяких амфорах відомі не дві, а три (Кам'янка 3/13) або чотири (Градешка I, 5/11) ручки. У цих випадках додаткові ручки схожі з типовими «буджацькими» ручками (псевдотунельні та язичкові), що також вказує на місцеве виробництво цих амфор. Амфора з чотирма ручками (дві з них псевдотунельні) виявлена у 2013 р. під час розкопок курганного могильника Глине в Подністров'ї, Молдова (Разумов та ін. 2013).

Хоча амфори витягнутих пропорцій відомі власне в комплексах культур шнурової кера-

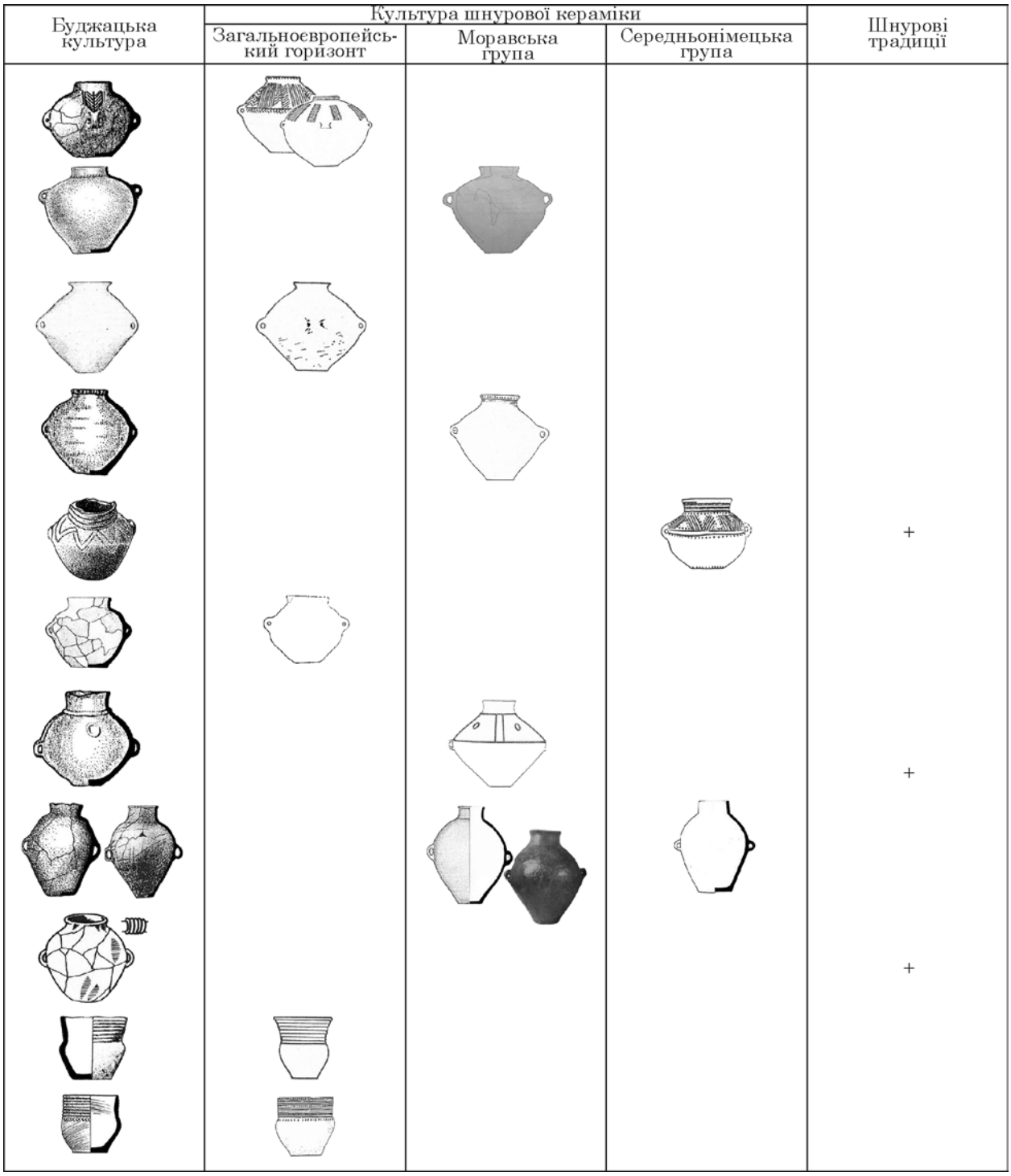

Рис. 11. Кераміка з буджацьких поховань та її паралелі в культурах шнурової кераміки. Перша половина III тис. до н. е.

міки, але вони не дуже поширені (Buchvaldek 1958). Проте, форма тулубу амфори і стилістика її оформлення є важливою хронологічною ознакою. Ранній етап (так званий «загальноєвропейський горизонт КША») характеризується поширенням амфор зі сферичним тулубом. Амфори з подовженим тулубом є більш пізніми, їх походження М. Бухвальдек пов'язує з культурами Нижнього Дунаю, виділяючи «дунайський тип», для якого характерний рельєфний орнамент, досить поширений в синхронних культурах Нижнього Подунав'я (Buchvaldek 1997, s. 182). П. Влодарчак звертає увагу на той факт, що «овальні» амфори відомі з ранньої бронзової доби практично у всій зоні Балкано-Карпатського басейну, але в КШК виявлені тільки в областях, прилеглих до зон поширення ямної культури — в Придністров'ї і південних групах (Богемія, Моравія, Нижня Австрія). При цьому дослідник, виділяючи «дунайський шлях ямної

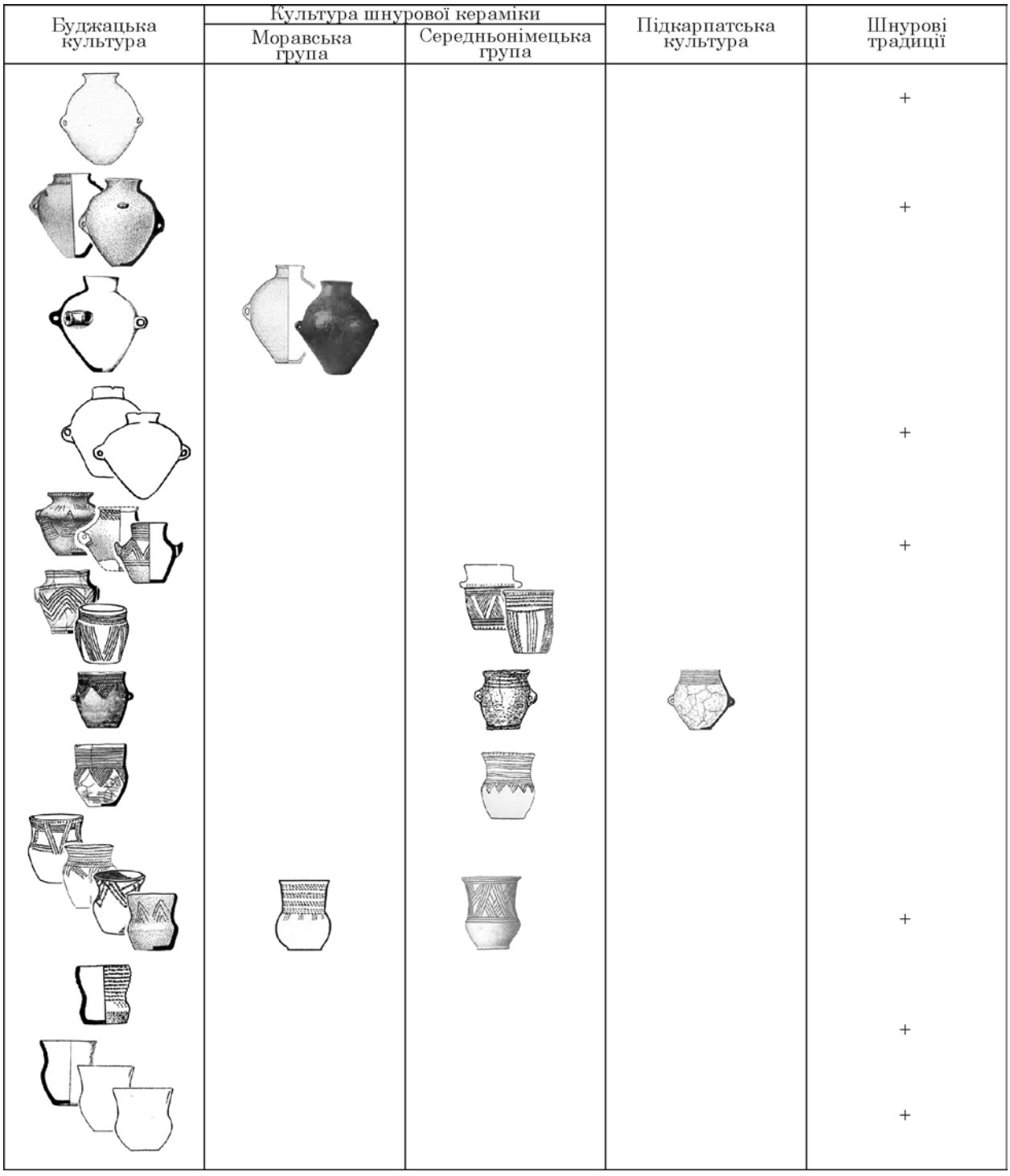

Рис. 12. Кераміка з буджацьких поховань та її паралелі в культурах шнурової кераміки. Друга половина III тис. до н. е.

культури», відзначає її певний вплив на формування керамічного комплексу в деяких групах КШК. Саме за допомогою ямного населення культурами шнурової кераміки були сприйняті типи амфор, характерні для карпатських культур, і окремі елементи поховальної обрядовості. Ямний вплив щонайбільше проявляється в моравській групі КШК (Wlodarczak 2010 s. 302).

Крім паралелей в групі великих амфор, окремі елементи схожості, на думку П. Влодарчака, простежуються і серед невеликих амфорок та амфороподібного посуду. Стилістика амфороподібної посудини з Оланешт 1/15 (рис. 14: 25) схожа з посудом середньонімецької групи КШК. Шнурові традиції простежуються в оформленні амфорок Градешка I, 5/1 (рис. 14: 22), Михайлівка 3/6 (рис. 14: 23), Нікольське 16/16 (рис. 14: 24). Амфорка з Градешки I, 5/1 та фрагмент амфорки з Курчі 1/6 мали теракотовий колір та лощіння; їх форма й оформлення

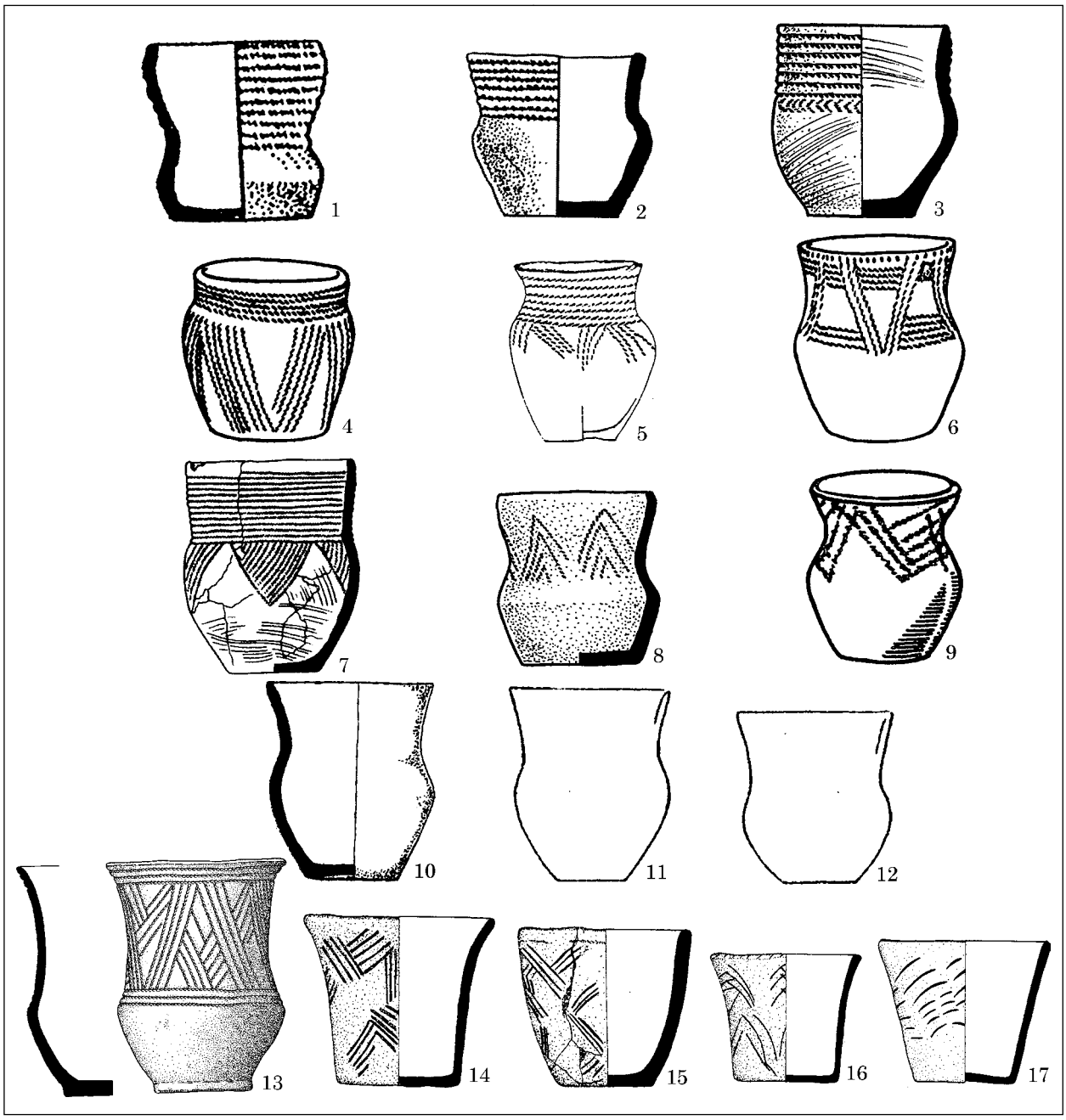

Рис. 13. Кубки і кубовидний посуд буджацької культури (1—12) та культур шнурової кераміки Німеччини (13) і Данії (14—17): 1 — Мирне 1/12; 2 — Бутор 3/9; 3 — Трапівка 6/20; 4 — Баштановка 7/21; 5 — Курчі 3/9; 6 — Баштанівка 7/12; 7 — Холодна балка 1/13; 8 — Трапівка 4/5; 9 — Єфімовка 9/17; 10 — Городнє III, 1/16; 11 — Яськи 5/24; 12 — Біляївка 1/32; 13 — Taubertal; 14, 15 — Kongehajem; 15 — Tottrup; 17 — Skivum. 1, 11, 12 — Алексеева 1992; 2 — Синика, Разумов, Тельнов 2013; 3, 8 — Субботин и др. 1995b; 4, 6, 9 — Шмаглий, Черняков 1970; 5 — Тощев 1992; 10 — Субботин та ін. 1984; 13 — Dresely 2004; 14—17 — Hübner 2005

поверхні можна порівняти з центральноєвропейськими екземплярами.

Амфороподібна посудина з поховання Пуркарь 1/28 (рис. 14: 21) схожа з екземпляром з пізньошнурового поховання Вікторів, курган 8 (Machnik 1960 s. 69—72). У свою чергу, він проявляє схожість з посудом з території Середньої Німеччини, комплекс Abtsbessingen, який датується в діапазоні 2600—2500 BC: KI-4139, 3960 ± 85 bp (Dresely, Müller 2001, S. 310, Abb. 17). Отже, цілком прийнятною датою для знахідки з Пуркарь є середина III тис. до н. е. або дещо пізніше. Й. Батора виділив поховання з ямними рисами в Середній Європі, на території сучасних Чехії, Словаччини, східної Німеччини і Польщі (рис. 15). Але ці поховання (близько двох десятків) не становлять єдину культурну групу і знайдені в могильниках різних культур — КШК, культури дзвоноподібних кубків, Нітра, Унетицька (Bátora 2006, s. 190).

Таким чином, можна дійти висновку щодо деяких паралелей між керамічними комплек-

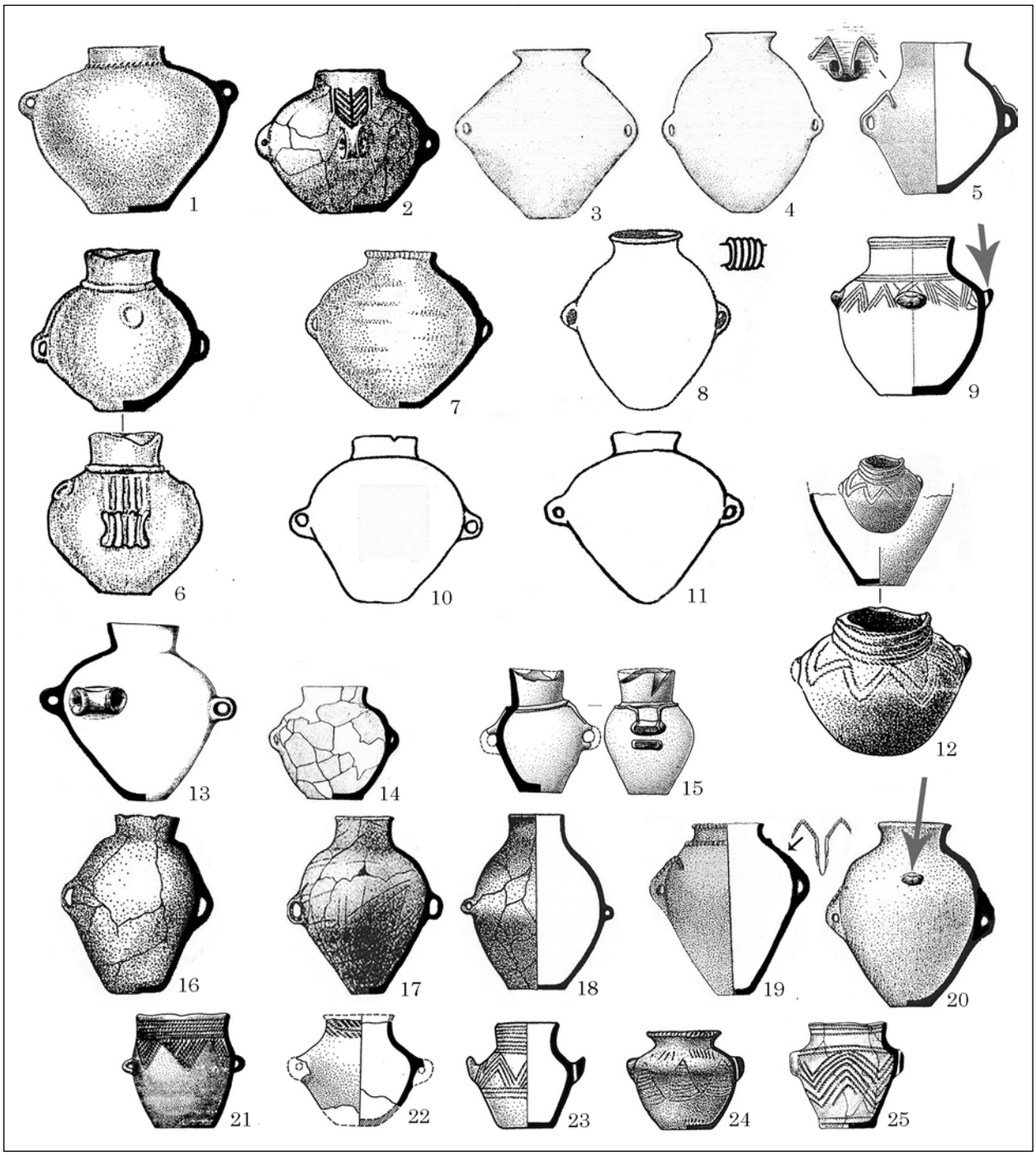

Рис. 14. Амфори (1—20) і амфоровидний посуд (21—25) з поховань буджацької культури, що мають паралелі в культурах шнурової кераміки: 1 — Гура-Галбене 2/5; 2 — Оланешть 14/1; 3 — Бурсучень 1/19; 4 — Бурсучен 1/14; 5, 9 — Градешка I, 5/11; 6 — Каушани 1/4; 7 — Каушани 1/18; 8 — Єфімовка 10/7; 10 — Острівне 2/12; 11 — Яськи 5/26; 12 — Білолісся, к. 1, насип; 13 — Городнє III, к. 1, насип; 14 — Яблона 1/1; 15 — Трапівка, к.1, насип; 16 — Тараклія 10/19; 17 — Казаклія 3/13; 18 — Саретень 2/10; 19 — Кам'янка 6/18; 20 — Кам'янка 3/13; 21 — Пуркарь 1/28; 22 — Градешка I, 5/1; 23 — Михайлівка 3/6; 24 — Нікольське 16/16; 25 — Оланешть 1/15. 1 — Дергачев 1973; 2, 21, 25 — Яровой 1990; 3, 4 — Яровой 1985; 5, 9, 22 — Субботин та ін. 1995a; 6, 7 — Чеботаренко та ін. 1989; 8 — Шмаглий, Черняков 1985; 10, 11 — Алексеева 1992; 12, 15 — Субботин та ін. 1995b; 13 — Субботин та ін. 1984; 14 — Яровой 1983; 16 — Агульников 2002; 17 — Агульников 2008; 18 — Levitkii et al. 1996; 19, 20 — Манзура та ін. 1992; 22 — Субботин и др. 1995a; 23 — Субботин 2000; 24 — Агульников, Сава 2004

сами КШК і буджацької культури. Наслідування, запозичення та імітації в буджацькій кераміці відображають наявність певних зв'язків й імпульсів з боку культур шнурової кераміки. Технологія виготовлення та оформлення частини амфор, знайдених в Північно-Західному Причорномор'ї (глина, обробка поверхні, додаткові ручки) аналогічні тим, що є на «буджа-

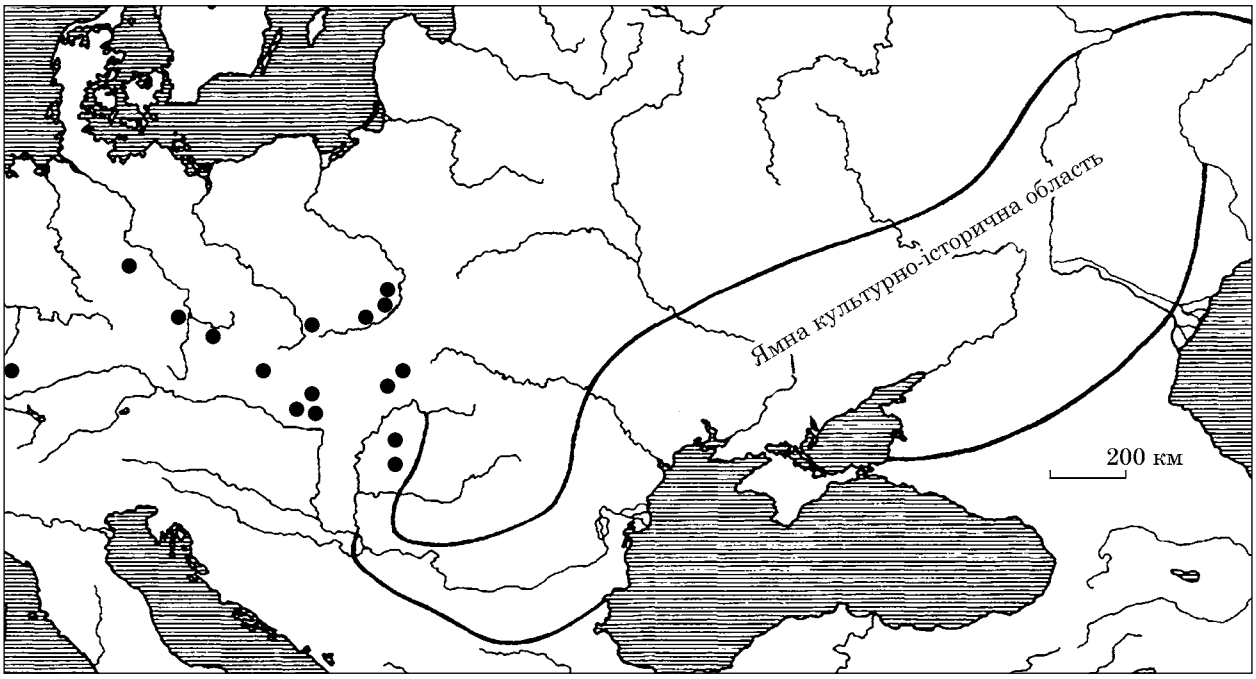

Рис. 15. Локалізація центральноєвропейських поховальних пам'яток з елементами ямної культури. Bátora 2006

цьких банках» і амфороподібних посудинах,) вказують на синкретизм, прояв місцевих традицій та КШК.

Крім кераміки, є й інший інвентар, що відображає зв'язки з КШК. Це деякі кам'яні шліфовані сокири — Березино 1/2 (рис. 16: 11), Слободзія 1/19 (рис. 16: 12) [1]. Зазвичай, дослідники Північно-Західного Причорномор'я відносили до шнурових культур всі знахідки сокир з буджацьких поховань, що, скоріш за все, не відповідає дійсності. Крем'яні сокири-тесла з території Північно-Західного Причорномор'я (рис. 16: 1—10) достатньо чітко не диференціюються, їх можна приблизно відносити і до КША, і до КШК (Szmyt 2000). Але С. М. Разумов все ж пов'язує їх походження з культурами шнурової кераміки (Разумов 2010). Вектор зв'язку в обох випадках той самий.

Контакти і зв'язки з культурами шнурової кераміки на пізньому етапі. У другій половині III тис. до н. е., як і раніше, тривають зв'язки з культурами шнурової кераміки (рис. 12). Виділяється два поховання, де представлені набори зброї КШК: Пуркарь 1/38 і Алкалія 33/3 (рис. 17). Вважають, що перше з них (рис. 17: 1) є свідченням тісних контактів шнурової і ямної (в даному випадку — буджацької) культур пізнього етапу (Клочко 2006, с. 67). У другому похованні (рис. 17: 2) набір зброї також можна вважати пізньошнуровим, хоча кременева сокира дещо коротша за шнурові типи, а булава з чорного діориту має схожість з катакомбними (Клочко 2006, с. 70). Всі види зброї, знайдені в буджацьких похованнях, в основному концентруються в Нижньому Подністров'ї та в приморській частині Буджаку. Можна пояснювати появу зброї в похованнях буджацької культури на її пізньому етапі по-різному — і напругою, що виникла у відносинах між різними групами населення, і запозиченням такого звичаю з середовища КШК, контакти з якою досить виражені.

Оформлення кераміки в деяких випадках також може вказувати на зв'язок буджацької культури і КШК. Запозичення «чужих» орнаментальних композицій і перенесення їх на традиційну кераміку відомі в різних культурах епохи бронзи. На Балканах зафіксовано й інший варіант сприйняття іншокультурних традицій в оформленні посуду — зміна техніки нанесення орнаменту при збереженні колишніх орнаментальних схем (Катинчаров 1987, с. 173).

Деякі подібні запозичення можна знайти і на кераміці буджацької культури. Так, мотив у вигляді заштрихованих трикутників — Семенівка 8/18 (рис. 18: 1) подібний орнаментації посуду в Середній Німеччині — район Галле-Заале (рис. 18: 13), а також в Богемії (рис. 18: 23), хоча поодинокі випадки знахідок посуду з подібним орнаментом (але інших форм) зафіксовані на Сокальському кряжі (рис. 18: 25, 26), де вони є імпортом (Machnik 2009).

Подібна стилістика в оформленні деяких кубків Середньої Німеччини (Matthias 1982, Taf. 54: 10; 109: 6) і Північно-Західного Причорномор'я, зокрема посудини з Холодної балки 1/13 (рис. 13: 7), де горизонтальні відбитки шнура (спіраллю) розташовані на вінчику, а заштриховані трикутники вершинами

1. Дякую доктору В. І. Клочку за їх визначення.

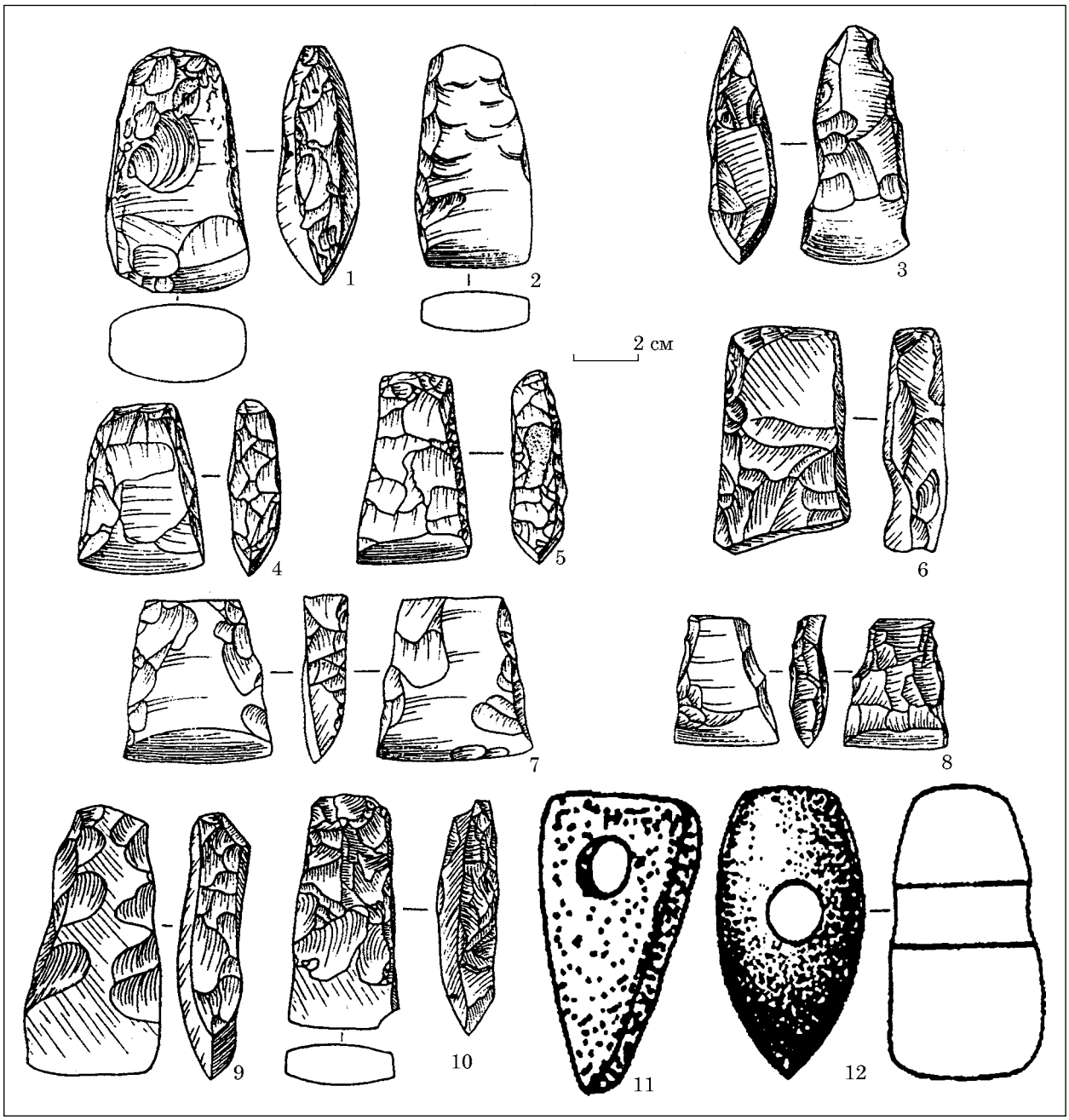

Рис. 16. Крем'яні і кам'яні сокири, що мають паралелі в культурах шнурової кераміки (з поховань буджацької культури): 1 — Григорівка 1/10; 2 — Пуркарь 1/4; 3 — Семенівка 8/13; 4 — Холмське 5/14; 5 — Маяки 9/1; 6 — Гаваноасе 9/2; 7 — Олександрівка 1/16; 8 — Алкалія 33/3; 9 — Рошкани 1/13; 10 — Нікольське 11/7; 11 — Березино 1/2; 12 — Слободзія 1/19. 1—10 — Субботин 2003; 11 — Алексеева 1992; 12 — Агульников, Сава 2004

вниз — на тулубі. На думку П. Влодарчака, вплив пізніх культур кола КШК простежується на кубках з Курчі 3/9 (рис. 13: 5), Баштанівки 7/12 (рис. 13: 6), Єфимівки 9/17 (рис. 13: 9). На місцеве виробництво цих кубків вказують не тільки форма посудин, але й спотворення орнаментальних схем, порушення ритміки орнаменту, розчленування горизонтального фризу зигзагом. Але такі порушення стандартів зустрічаються саме на периферії КШК. Наприклад, подібні «нестандартні» мотиви з порушенням орнаментального ритму зафіксовані на кубку, що походить з крайньої західної території КШК — з південного заходу Німеччини, в ареалі р. Таубер (рис. 13: 13), з Данії (рис. 13: 14—17). Кубкоподібна посудина з поховання Баштанівка 7/21 (рис. 13: 4), прикрашена горизонтальними відбитками шнура по вінчику і подовженим зигзагом по тулубу, також має, на думку П. Влодарчака, паралелі в орнаментації кубків пізньої групи КШК Німеччини (Matthias 1982, Taf. 29: 7).

У буджацькій культурі зафіксовані різні варіанти нанесення шнурового орнаменту на

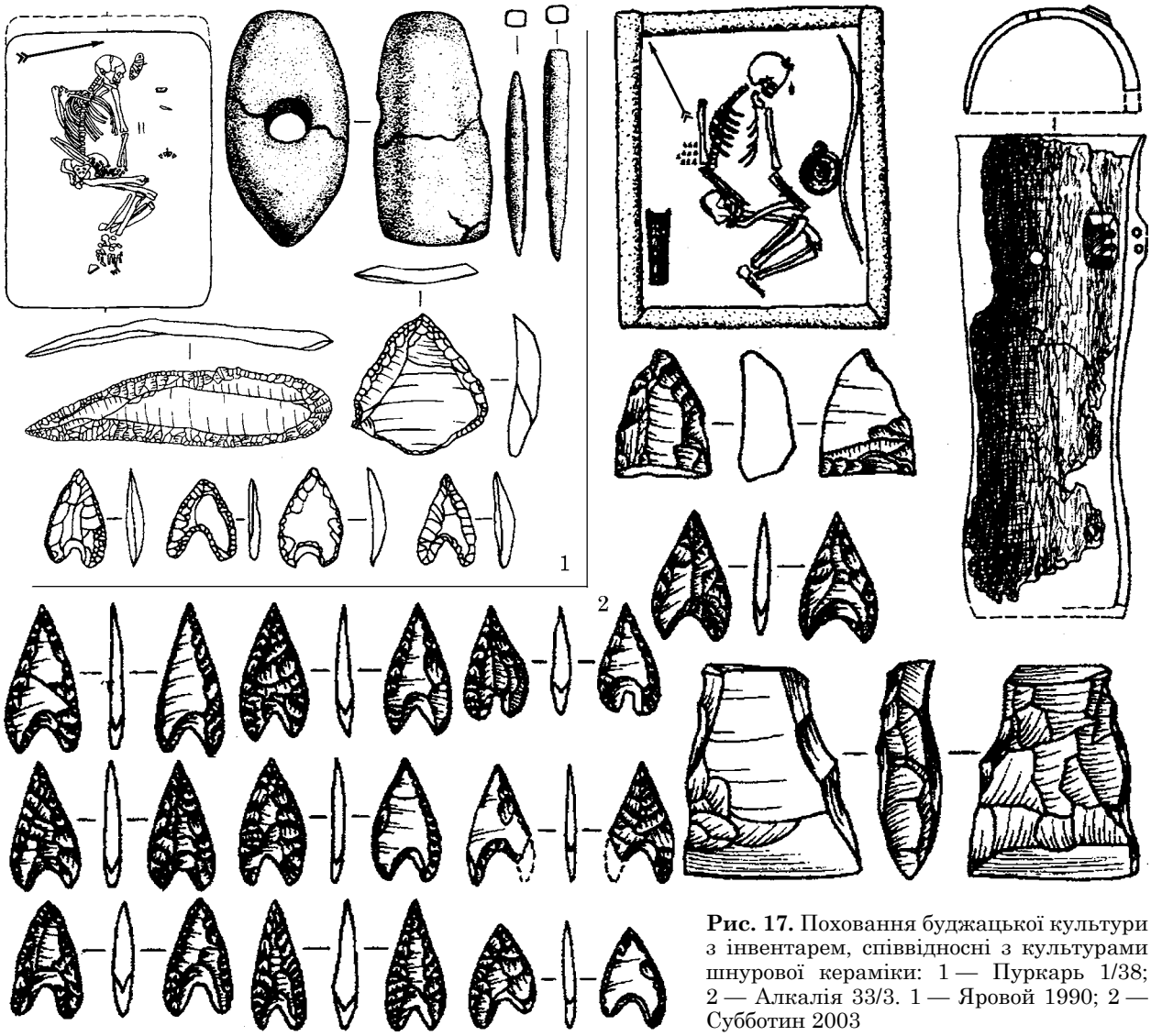

Рис. 17. Поховання буджацької культури з інвентарем, співвідносні з культурами шнурової кераміки: 1 — Пуркарь 1/38; 2 — Алкалія 33/3. 1 — Яровой 1990; 2 — Субботин 2003

поверхню посуду: навколо вінчика у вигляді спіралі (рис. 19: 1), одинарним шнуром (рис. 19: 2), потрійним шнуром або тасьмою (рис. 19: 3—5). Перший і третій варіанти знаходять аналогії в оформленні кераміки Центральної Німеччини (рис. 19: 6—10). Деякі дослідники припускали появу шнурового орнаменту на кераміці буджацької культури під впливом катакомбних культур. Але на катакомбному посуді Північно-Західного Причорномор'я і Буго-Дніпровського межиріччя переважає прокреслений орнамент, тому технологія нанесення орнаментації на деяких посудинах все ж може бути пов'язана з впливом КШК.

П. Влодарчак реконструював так званий Дунайський шлях просування ямних племен на захід (Wlodarczak 2010). Маршрути руху в Альфельд можна відновити, спираючись на археологічні знахідки, із залученням для зіставлень письмових джерел та історичних даних більш пізніх епох, наприклад, про просування середньовічних кочовиків в Паннонію. Печеніги та половці освоїли три шляхи з південноруського степу в Середньоєвропейську рівнину, в Угорщину: перший — через Залізні ворота, другий — через Південні Карпати по верхів'ях річок Олт, Мureш і Сомеш, третій — з верхів'їв Серету та Пруту на Тису (Расовский 1933 с. 3). Перші два шляхи пов'язані з переправою через річку Прут, третій шлях не вимагає подолання великих водних перешкод. В. А. Дергачов вважає, що в Середнє і Верхнє Потисся ямні племена потрапляли Сучавською високогірною дорогою, що проходить на півночі Трансильванії (Дергачев 1986, с. 81). Х. Чугудян реконструює просування ямних племен в Трансильванію по річках Мureш і Сомеш (Ciugudean 2011, p. 29—30). Але напрямок зв'язків по Дунаю або крізь Карпатську улоговину не був єдиним у взаєминах буджацької культури та КШК. Можна говорити і про рух на північ (північний захід). Знахідки амфор, схожих зі шнуровими, на півночі Республіки Молдова позначають північний напрямок контактів, уздовж Прута і Дністра. Дослідниками відзначається Дністровський шлях (Klochko, Kośko 2009 p. 300),

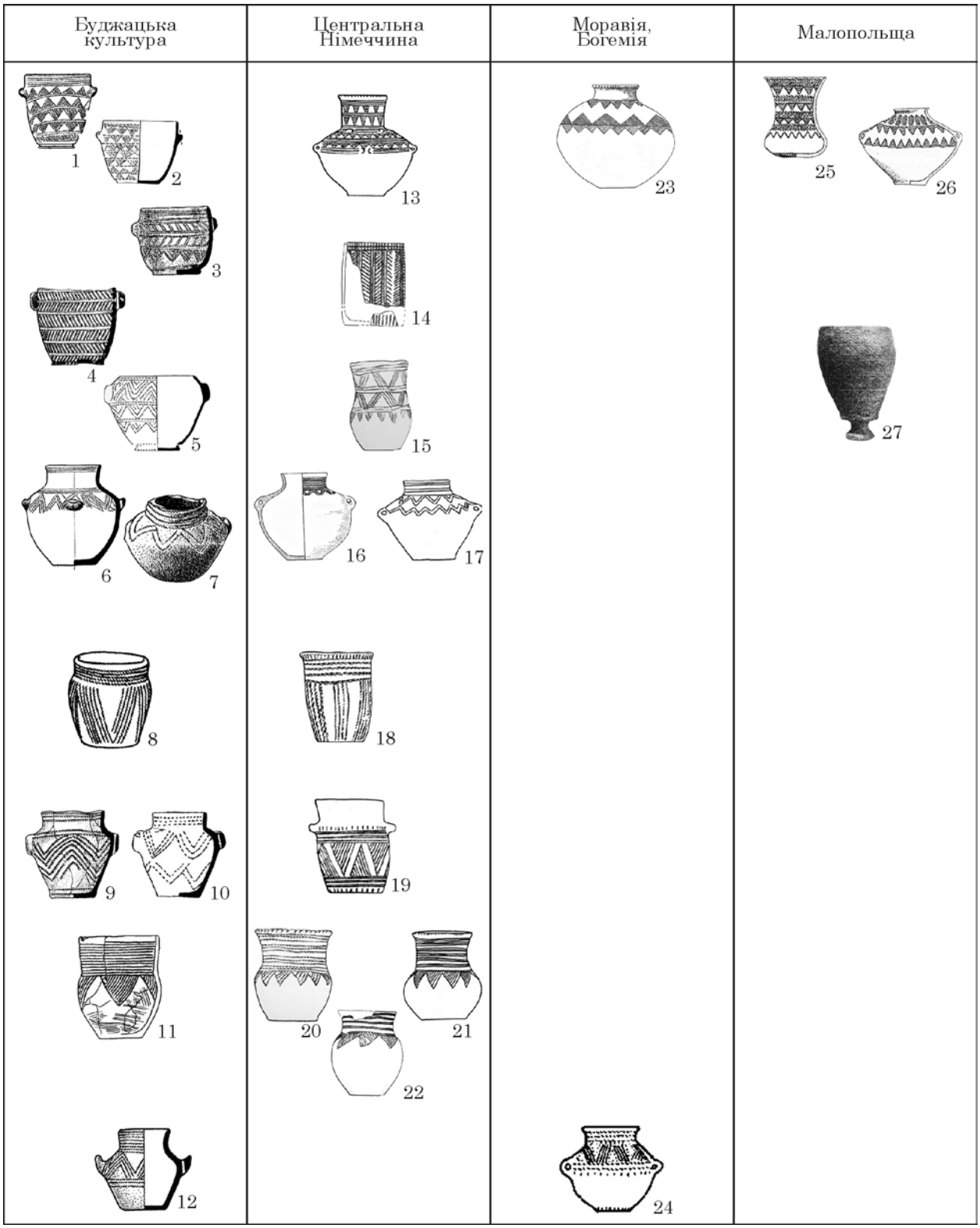

Рис. 18. Орнаментальні схеми на кераміці буджацької культури і культур шнурової кераміки: 1 — Семенівка 8/18; 2 — Погребя 4/4; 3 — Григорівка 1/12; 4 — Пуркарь 1/23; 5 — Нагірне 14/15; 6 — Градешка I, 5/1; 7 — Білолісся, к. 1, насип; 8 — Баштанівка 1/21; 9 — Оланешть 1/15; 10 — Плавні 5/3; 11 — Холодна Балка 1/13; 12 — Михайлівка 3/6; 13 — Saalegebiet; 14 — Gleina; 15 — Schftstadt; 16 — Pritzen; 17 — Wurtzen—Deuben; 18 — Gorsleben; 20 — Schotterey; 21 — Keuschberg; 22 — Mockerling; 23 — Marefy 1/1; 24 — Praha—Vinohrady; 25 — Werszczyca st. 1/12; 26 — Klekacz, st. 10, 1/1; 27 — Zlota «Grodzisko I». 1 — Субботин 1985; 2 — Тощев 1987; 3 — Субботин 1982; 4, 9 — Яровой 1990; 5 — Тощев 1992; 6 — Субботин и др. 1995a; 7 — Субботин та ін. 1995b; 8 — Шмаглий, Черняков 1970; 10 — Андрух та ін. 1985; 11 — Петренко 2010; 12 — Субботин 2000; 13, 24 — Buchvaldek 1966; 15, 18, 19, 20, 21, 22 — Matthias 1982; 14 — Witkowska 2006; 16 — Wetzel 1990; 17 — Matthias 1969; 23 — Śebela 1999; 25, 26 — Machnik 2009; 27 — Krzak 1961.

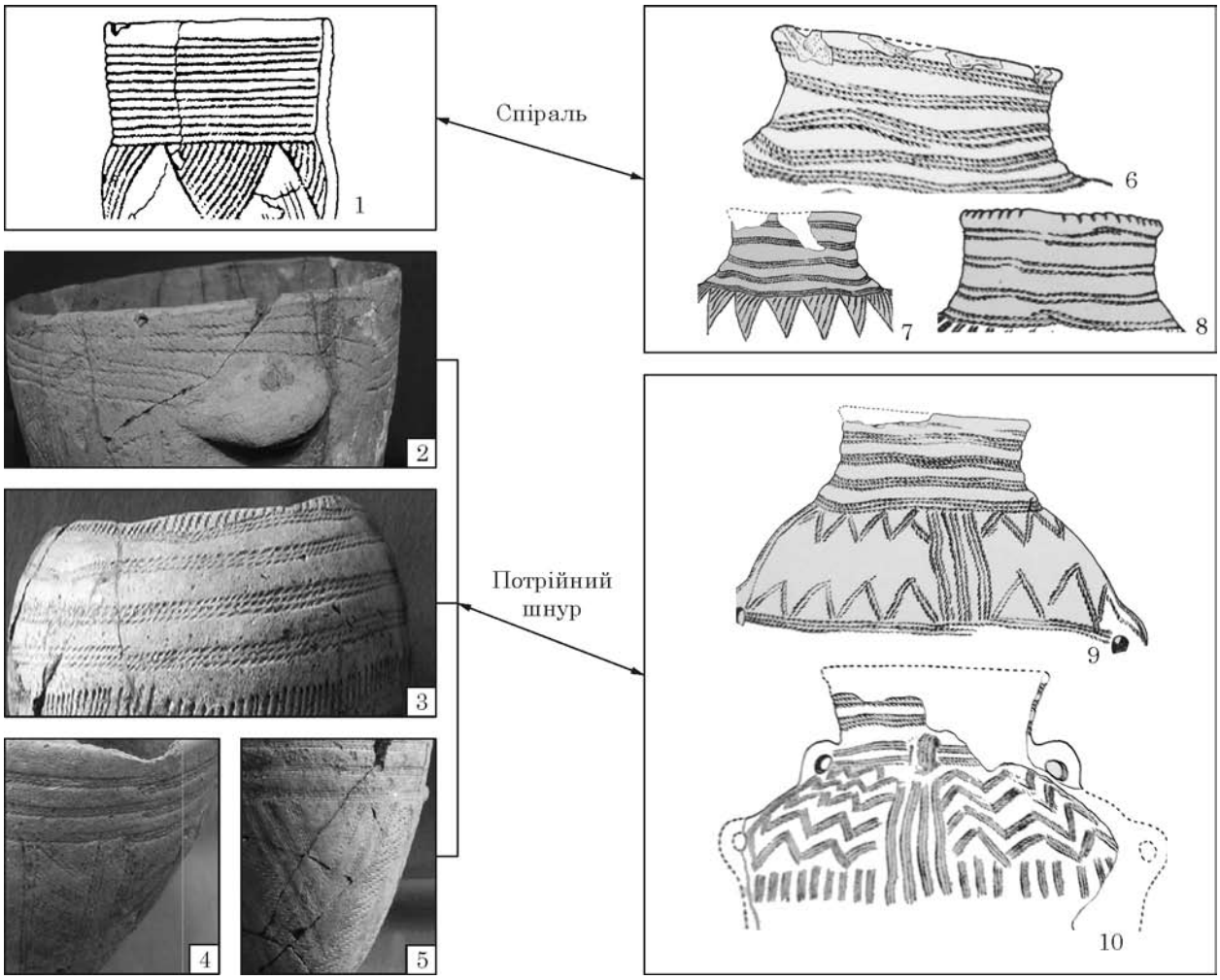

Рис. 19. Варіанти техніки нанесення шнурового орнаменту: 1—5 — буджацька культура; 6—10 — КШК Центральної Німеччини (Галле-Заале). 1 — Петренко 2010; 2—4 — фонди Одеського археологічного музею, фото автора; 6—10 — Matthias 1982

ймовірно, він також зв'язував буджацьку культуру і КШК. Відомо поховання на р. Сян, що поєднує в собі риси КШК, ямні і катакомбні (Косько, Клочко, Ольшевський 2012). У цьому контексті цікавими є знахідки в ямних похованнях в Середньому Подністров'ї (Вінницька обл.) [1]. Так, в курганному могильнику біля с. Пороги знайдені амфори різного вигляду — як округлої форми, характерної для ранніх типів КШК (Пороги 2/6), так і витягнутих пропорцій, з розчленованим наліпним валиком біля вінчика (Пороги 1/8). Унікальною є ручка амфори зі Слободи Підлеської, що досить схематично нагадує букраній. У похованні Писарівка 6/2 у Вінницькій обл. на Дністрі, відома й знахідка дерев'яного візка (Загоруйко та ін. 1993). Ймовірно, його поява також може бути пов'язаною з просуванням буджацького населення з Північно-Західного Причорномор'я в північному напрямку, по Дністру. Ми вважаємо, що Дністровський шлях пов'язував населення пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я не тільки з Сокальською грядою, але й з Малопольщею, де в керамічному комплексі культури Злота відомий посуд, що можна зіставити з керамікою усатівської культури (Wlodarczak 2008, p. 520). Імовірно, через Малопольщу та вздовж північних схилів Карпат населення буджацької культури також просувалось на захід, в Центральну Європу. Про існування таких зв'язків свідчать нечисленні ямні поховання в центрально-європейському ареалі (рис. 15), схожість окремих форм посуду та орнаментальних мотивів (рис. 11: 12, 18—20).

Можливість використання такого шляху підтверджують писемні джерела нового часу. Наприкінці XIX ст. з швейцарського міста Веве в Нижнє Подністров'я переселилася група селян-виноробів, які заснували поселення Шабо (Білгород-Дністровський р-н Одеської обл.). Тридцять осіб (включаючи жінок, дітей), в супроводі домашньої худоби, приїхали на восьми возах, запряжених волами і кіньми; з собою вони привезли саджанці винограду. Їх маршрут проходив через міста Санкт-Галлен, Мюнхен, Ві-

1. Дякую за інформацію С. М. Разумову.

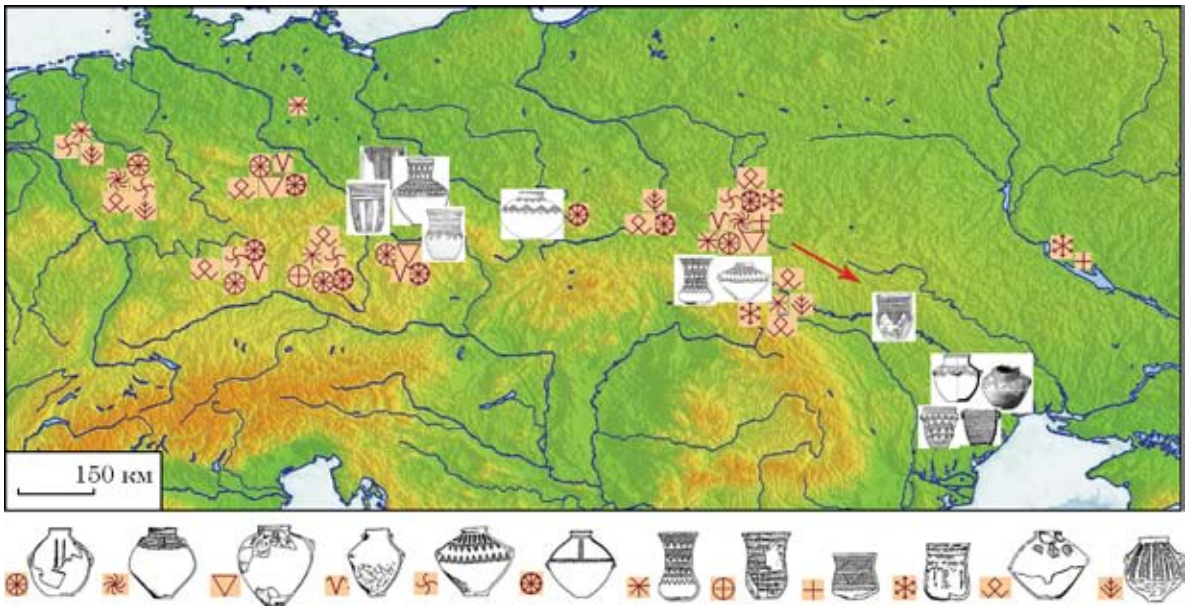

Рис. 20. Розподіл деяких типів орнаменту в Центральній Європі та інших регіонах. Machnik 2009, з доповненнями автора

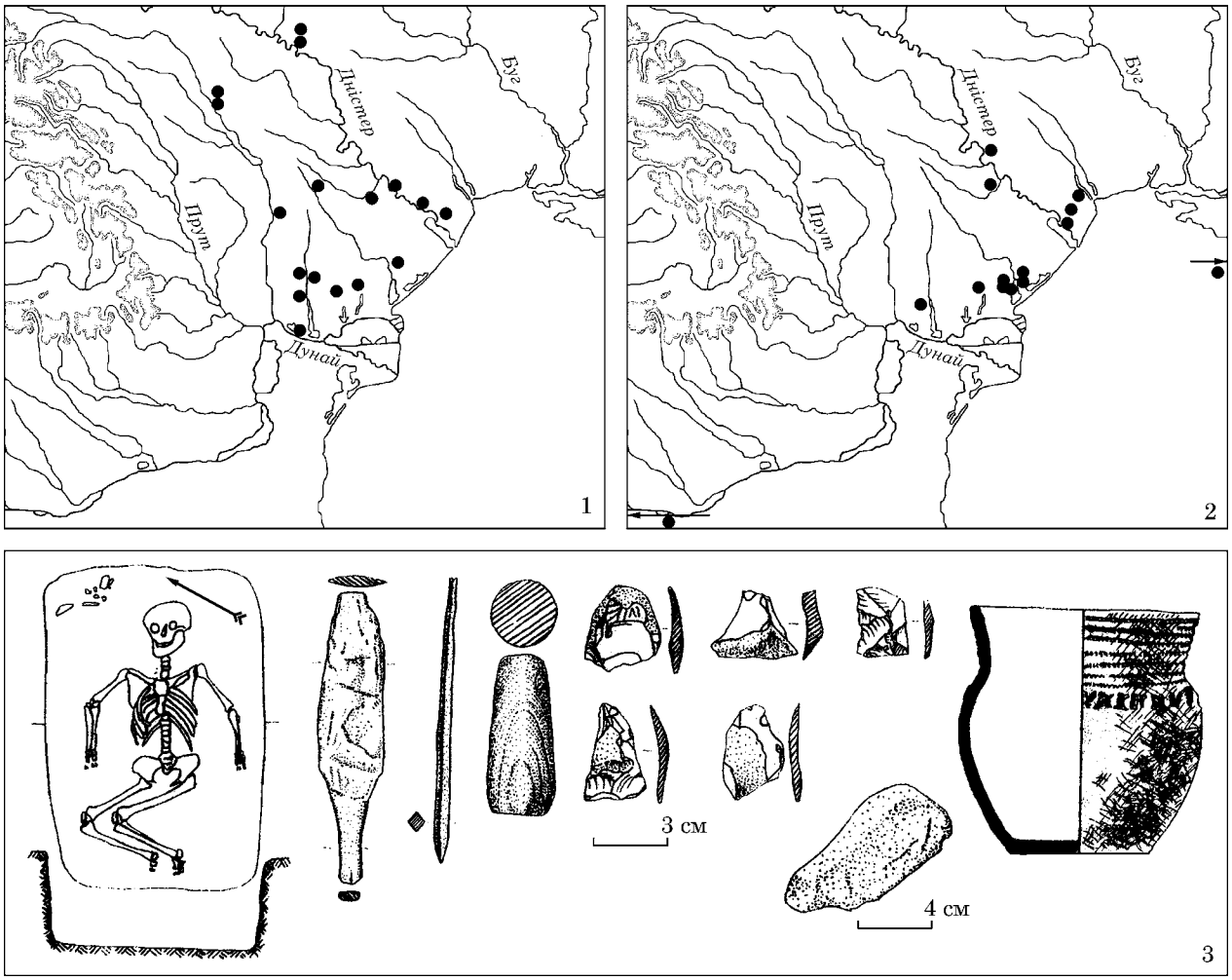

Рис. 21. Амфори та кубки в похованнях буджацької культури і ямної культури Криму: 1 — карта поширення амфор; 2 — карта поширення кубків, що мають паралелі в КШК; 3 — поховання Історне 12/5 (Крим). 3 — Генинг, Корпусова 1989

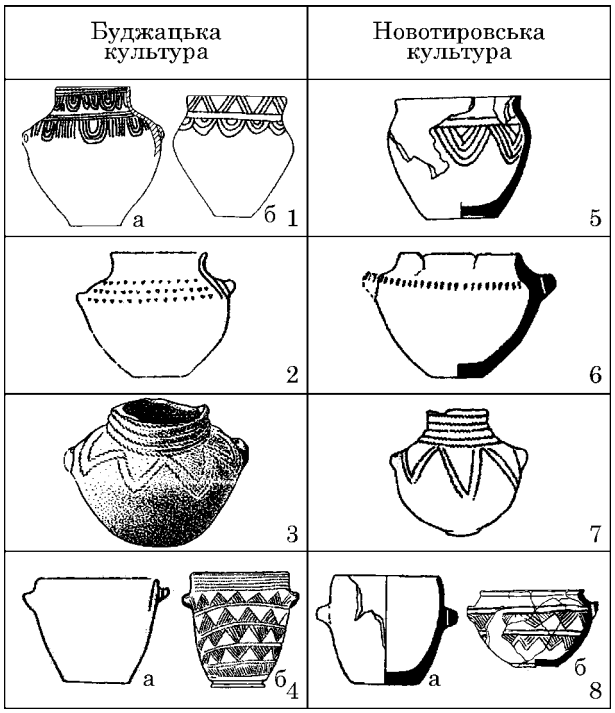

Рис. 22. Зіставлення буджацької та новотитрівської кераміки: 1а — Корпач 2/7; 1б — Орхей 1/3; 2 — Єфімівка 2/14; 3 — Білолісся, к. 1 насип; 4а — Коржове 2/13; 4б — Семенівка 8/18; 5 — Брюховецька II, 4/1; 6 — Брюховецька II, 6/15; 7 — Усть-Лабінська, к. 1; 8а — Овальний, п.38; 8б — Лебеді I, 2/120. 1а — Яровой 1985; 1б — Попович 2008; 2 — Шмаглий, Черняков 1985; 3 — Субботин и др. 1995b; 4а — Борзияк и др. 1983; 4б — Субботин 1985; 5—8 — Гей 2000)

день, далі на південь від Кракова на Лемберг (Львів), потім через Кишинів — на узбережжя Дністровського лиману, в район майбутнього поселення Шабо. Відстань 2649 км переселенці подолали за 3 місяці і 10 днів [1].

Ми вже відмічали думку Я. Махника щодо блокування населенням КША можливості поширення і пересування культур з Центральної Європи в Причорноморський Степ і навпаки; контакти між ними стали можливі лише після занепаду КША в другій половині III тис. до н. е. (Machnik 1979, p. 60). Але порівняльний аналіз кераміки та радіовуглецеві дати деяких комплексів вказують на досить ранні зв'язки буджацької культури з КШК, яким не перешкоджали заселені території в Прикарпатті. Це підтверджують ранні типи кубків і амфор, знайдені в Північно-Західному Причорномор'ї, а також на північ від нього, маркуючи шляхи, які зв'язували буджацьку культуру з культурами центральноєвропейського кола.

Здавалося б, цим висновкам суперечить факт майже повної відсутності ямних поховань у Верхньому Подністров'ї та Малопольщі. Але етнологам відомі звичаї табуювання поховань на чужих територіях (наявність ворожих богів, чужих предків, інші причини). Другим аспектом є більш слабка вивченість території в порівнянні із степовою зоною. Все ж, як показують пам'ятки Карпато-Балканського регіону, ямне населення було відкрите до культурного діалогу і могло сприймати культурні традиції місцевого населення на нових територіях.

Частина амфор пізнього етапу буджацької культури виявляє схожість з культурами Карпатського басейну. Так, з культурою Мако — Косиги — Чака можна зіставити амфори з Кам'янки 3/13, 6/18 та деякі інші. У цьому контексті цікаво зіставити амфору з поселення Баттонья в Угорщині (Vollman 2009, s. 284, Taf. 2: 12) з амфорою з Кам'янки 3/13 на півночі Республіки Молдова (рис. 14: 20). Обидві амфори мають додатковий наліп (крім двох петлеподібних ручок), але в Баттонья він розташований на горлі амфори, а в Кам'янці — на її тулубі; в останньому випадку він має вигляд типової ручки з вертикальним наскрізним отвором, який відомий на буджацьких банках і амфорках. Амфора з Саратен 2/10 (рис. 14: 18) схожа з аналогічними посудинами культури Шомодьвар — Вінковці (Kalicz-Schreiber 1989, s. 281, Abb. 3: 16).

Г. М. Тощев обґрунтував тезу про те, що за доби бронзи Крим був транзитною територією, що зв'язала Причорноморський степ з Передкавказзям (Тощев 2007, с. 8). Відзначимо й поширення буджацьких традицій на схід (Иванова, Тощев 2015). У цьому контексті привертає увагу поховання Істочне 12/5 (рис. 21: 3) з кубком шнурового вигляду (Генинг, Корпусова 1989: 33), аналогії якому є в Північно-Західному Причорномор'ї. Звернемо увагу на деяку кераміку з ямних поховань Криму, також схожу з буджацькою (Тощев 2007, с. 43, рис. 13: 10; 44, рис. 14: 1; 45, рис. 15: 7 та ін.). А. В. Ніколова, аналізуючи ямну кераміку степової України, вказує на досить виражену ступінь подібності між Північно-Західним Причорномор'ям, півднем Херсонської області, Кримом (Ніколова, Мамчич 1997). І не випадковим на тлі її спостережень виглядає поширення на цих територіях єдиного антропологічного типу (Круц 1997, с. 381) при досить строкатій картині антропологічного складу населення ямної культурно-історичної області в цілому (Круц 1997, с. 380—383; Шишлина 2007, с. 121—122). Ще одним штрихом до картини західних і східних зв'язків буджацької культури і її можливого статусу як «передавального середовища» різних культурних традицій є деякі посудини новотиторівської культури, що мають аналогії в Північно-Західному Причорномор'ї (Гей 2000). Цікаво, що «еталони для співставлення» з буджацьких поховань (рис. 22) мають, в свою чергу, паралелі в центральноєвропейських культурах — КША і КШК. Ці факти є додатковим підтвердженням

1. Інформацію отримано в Музеї культури вина смт Шабо Одеської обл.

ролі буджацького населення в трансфері іншокультурних традицій.

Висновки. Особливістю історико-культурного розвитку Північно-Західного Причорномор'я в кінці IV—III тис. до н. е. є взаємовідносини його населення з іншокультурним оточенням. В першу чергу це стосується буджацької культури, яка є складовою частиною ямної культурно-історичної області. Саме в її матеріальному комплексі найбільш виражені зв'язки з культурами Карпато-Подунав'я та культурами шнурової кераміки, а також з культурою кулястих амфор. Контакти проявляються в двох аспектах: по-перше, це імпорт, наслідування і паралелі в кераміці буджацької культури, по-друге — наявність ямних поховань на інших територіях. Досить несподіваним виглядає схожість деяких форм посуду та елементів його оформлення з центральноєвропейськими групами культури шнурової кераміки. Аналіз матеріальної культури буджацького населення дозволяє припустити встановлення контактів з колом шнурових культур вже в першій половині III тис. до н. е.

Подяки. Хочу подякувати професору Я. Махнику (Університет м. Жешув), професору А. Коську (Університет ім. Адама Міцкевича, м. Познань), професору М. Шміт (Археологічний музей, м. Познань), доктору П. Влодарчаку (Інститут археології і етнології Польської Академії Наук, м. Краків), професору В. Клочку (НаУКМА, м. Київ) за консультації під час роботи над статтею.

ЛІТЕРАТУРА

Агульников, С. М. 2002. Погребения «аристократии» ямной культуры из кургана 10 у пос. Тараклия. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Северное Причерноморье от энеолита до античности*. Тирасполь: ПГУ, с. 88-99.

Агульников, С. М. 2008. Археологическое наследие Буджака. *Revista de Etnologie śi Culturologie*, 3, с. 227-244.

Агульников, С., Сава, Е. 2004. *Исследование курганов на левобережье Днестра*. Кишинэу: CEP USM.

Алексеева, И. Л. 1992. *Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка.

Андрух, С. И., Добролюбский, А. О., Тощев, Г. Н. 1985. *Курганы у с. Плавни в низовьях Дуная*. Москва. Депонировано в ИНИОН АН СССР 13.06.85, № 21110.

Борзияк, И. А., Манзура, И. В., Левицкий, О. Г. 1983. Коржевские курганы. *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг*. Кишинев: Штиинца, с. 3-27.

Гей, А. Н. 2000. *Новотиторовская культура*. Москва: Новый сад.

Генинг, В. В., Корпусова, В. Н. 1989. *Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Источное и с. Болотное*. Киев: Институт зоологии.

Дворянинов, С. А., Петренко, В. Г., Рычков, Н. А. 1981. К изучению ориентировки ямных погребений. В: Станко, В. Н. (ред.). *Древности Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 22-38.

Дергачев В. А. 1973. *Памятники эпохи бронзы*. Кишинев: Штиинца. Археологическая карта Молдавии, 3.

Дергачев, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы*. Кишинев: Штиинца.

Загоруйко, В. Т., Лотоцька, Т. В., Потупчик, М. В., Потупчик, М. Є. 1993. Поховання ямної культури біля с. Писарівка. *Подільська старовина*, 1, с. 108-125.

Иванова, С. В. 2013. Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад—Восток. *Stratum plus*, 2, с. 199-258.

Иванова, С. В., Петренко, В. Г. Ветчинникова, Н. Е. 2005. *Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра*. Одесса: ОГТ.

Иванова, С. В. Островерхов, А. О., Савельев, О. К. 2012. *Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья*. Киев: КНТ.

Иванова, С. В., Тощев, Г. Н. 2015. «Буджакские банки» как маркеры: транскультурный и транстерриториальный аспект. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*, XVIII, с. 17-36

Іванова, С. В. Савельєв, О. К. 2011. Курган біля с. Сичавка Одеської області. *Археологія*, 3, с. 70-82.

Йованович, Б. 1994. Энеолитическое серебро Балкан и Северо-Понтийского региона. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов V тыс. до н. э. — V в. н. э.* Материалы международной археологической конференции, 10—14 октября 1994 г; Тирасполь: ПГУ, с. 41-42.

Каменский, А. Г. 1990. Результаты спектрального и металлографического исследований металлических предметов из памятников эпохи бронзы с территории Молдовы. В: Яровой, Е. В. *Курганы энеолита — эпохи бронзы Нижнего Поднестровья*. Кишинев: Штиинца, с. 247-258.

Катинчаров, Р. 1987. Ранний бронзовый век Фракии и его культурные связи и взаимоотношения с соседними областями. В: Пицхелаури, К. Н., Черных, Е. Н. (ред.). *Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии*, Тбилиси: Мениереба, с. 168-175.

Клейн Л. С. 1975. Рецензия на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. *Советская археология*, 1, с. 297-304.

Клочко, В. І. 2006. *Озброєння та військова справа давнього населення України*. Київ: АртЕк.

Коську, О., Клочко, В. І., Ольшевський, А. 2012. Ритуальний об'єкт населення Причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян. *Археологія*, 2, с. 67-75.

Круц, С. І. 1997. Антропологічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Київ: Наукова думка, 1: Первісне суспільство, с. 374-383.

Манзура, И. В., Клочко, Е. О., Савва, Е. Н. 1992. *Каменские курганы*. Кишинев: Штиинца.

Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мерперт, Н. Я 1982. Энеолит юга СССР и евразийские степи. Энеолит СССР. *Археология СССР*, 3, с. 321-331.

Николова, А.В. 1992. *Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины*. Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА НАНУ.

Ніколова, А. В., Мамчич, Т. І. 1997. До методики класифікації посуду ямної культури. *Археологія*, 3, с. 101-115.

Петренко, В. Г. 2010. Курган эпохи палеометалла на побережье Хаджибейского лимана. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 11, с. 303-368.

Попович, С. 2008. Исследования кургана у с. Орхей. *Revista Archaeologica*, IV, 1, с. 93-99.

Разумов, С. М. 2010. *Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань).* Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Разумов, С. Н., Лысенко, С. Д., Синика, В. С., Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А. 2013. Курганы эпохи бронзы могильника у с. Глиное на левобережье Нижнего Днестра. *Stratum plus*, 2, с. 297-340.

Расовский, Д. А. 1933. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. *Seminarium Kondakovianum*, VI, с. 82-142.

Рычков, Н. А. 1990. *Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА НАНУ.

Синика, В. С., Разумов, С. Н., Тельнов, Н. П. 2013. *Курганы у с. Буторы.* Тирасполь: ПГУ.

Субботин, Л. В. 1982. Два кургана эпохи бронзы в Буго-Днестровском междуречье. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 100-110.

Субботин, Л. В. 1985. Семёновский могильник эпохи энеолита—бронзы. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 45-95.

Субботин, Л. В. 2000. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы. *Stratum plus*, 2, с. 350-387.

Субботин, Л. В. 2003. *Орудия труда, оружие и украшения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Полис.

Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Майоров, В. Н. 1984. Охранные раскопки у с. Огородное. В: Станко, В. Н. (ред.). *Северное Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 104-112.

Субботин, Л. В., Добролюбский, А. О., Тощев, Г. Н. 1995a. Памятники эпохи бронзы курганного могильника Градешка. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, V, с. 109-126.

Субботин, Л. В., Островерхов, А. С., Дзиговский, А. Н. 1995b. *Археологические древности Буджака. Курганы у с. Траповка и Новоселица.* Одесса: Гермес.

Тощев, Г. Н. 1987. *Средний период бронзового века Юго-Запада СССР.* Москва. Депонировано в ИНИОН АН СССР 19.06.1987, № 29903.

Тощев, Г. Н. 1992. *Курганы эпохи бронзы междуречья Ялпуга и Кагула.* Запорожье: ЗГУ.

Тощев, Г. Н. 2007. *Крым в эпоху бронзы.* Запорожье: ЗГУ.

Чеботаренко, Г. Ф. Яровой, Е. В., Тельнов, Н. П. 1989. *Курганы Буджакской степи*. Кишинев: Штиинца.

Черняков, И. Т. 1979 Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья. В: *Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы.* Тезисы докладов конференции; Донецк 3—6 декабря 1979 г. Донецк, с. 8-10.

Черняков, И. Т., Тощев, Г. Н. 1985. Культурно-хронологические особенности курганных погребений эпохи бронзы Нижнего Дуная. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 5-31.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант).* Киев: Наукова думка.

Шишлина, Н. И. 2007. *Северо-Западный Прикаспий в эпоху бронзы (V—III тыс. до н. э.).* Москва: ГИМ. Труды Государственного Исторического Музея, 165.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970 Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 5-90.

Шмаглий, Н. М. Черняков, И. Т. 1985. Курганы на левобережье Нижнего Днестра. В: Станко, В. Н. (ред.). *Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.* Киев: Наукова думка, с. 95-132.

Яровой, Е. В. 1983. Курган эпохи ранней бронзы у с. Яблона. *Археологические исследования в Молдавии в 1979—1980 гг.*, с. 193-210.

Яровой, Е. В. 1985. *Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда*). Кишинев: Штиинца.

Яровой, Е. В. 1990. *Курганы эпохи энеолита—бронзы Нижнего Поднестровья.* Кишинев: Штиинца.

Bátora, J. 2006. *Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Eurypou v dobe bronzovej.* Bratislava: Petrus.

Buchvaldek, M. 1958. Hroby se šňůrovou keramikou ze Sulejovic. *Památky archeologické,* 1, s. 15-39.

Buchvaldek, M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa — Zur Herausstellung der Fundgruppen und der Frage ihrer gegenseitigen Beziehungen. *Památky archeologické*, 1, S. 126-171.

Buchvaldek, M. 1997. Die südosteuropäischen Elemente in der Schnurkeramik. In: Becker M.-L. (ed.). *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel.* Eselkamp: Marie Leidorf, S. 181-185.

Ciugudean, H. 2011. Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania. In: Berecki, S., Németh, R. E., Rezi, B. (ed.). *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin.* Targu Mureş: Mega, p. 21-59.

Dresely, V. 2004. *Schnurkeramik und schnurkeramiker im Taubertal.* Stuttgart: Konrad Theiss.

Dresely, V., Müller, J. 2001 Die absolutchronologische Datierung der Scnurkeramik im Tauber- und Mittelelbe-Saale-Gebeit. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 1: Die absolute Chronologie im Mitteleuropa 3000—2000 v. Chr., S. 287-318.

Duffy, P. R. 2010. *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*. PhD thesis. Michigan.

Harrison, R. J., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of «Le Petit Chasseur I + III» (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift*, 82, 2, s. 129-214.

Heyd, V. 2011. Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea. In: Borgna, E, Müller, J., Celka, S, (ed.) *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages.* Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 529-549.

Hübner, E. 2005. *Jungneolithische Gräber auf der Jötischen Halbinsel. Typologische und chronologische*

Studien zur Einzelgrabkultur: in 3 Bänden. Kobenhavn: Der Kongelige Nordiske oldskirftselskab.

Ivanova, S. 2013. Connections between the Budzhak Culture and Central European groups of the Corded Ware Culture. *Balltic Pontic Studies*, 18: The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as springboard for transmission of Pontic Cultural Patterns to the Baltic Drainage Basin 3200—1750 BC, p. 86-120

Iwanowa, S., Kośko, A., Wlodarczak, P. 2014. Komponent tradycji kultur ceramiki sznurowej. Amfory w pyinocno-zachodnio nadczarnomorskich grobach kultury jamowej. *Arhaeologia Bimaris*, 6, s. 351-386.

Kalicz-Schreiber, R. 1989. Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Bezienhungen. *Praehistorica*, XV—XIV, S. 249-255.

Klochko, V., Kośko, A. 2009. The societies od Cordered Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 269-301.

Krzak, Z. 1961. *Materiaiy do znajomoici kultury Ziockiej*. Wroclaw; Warszawa; Krakow: Wydawnictwo Ossolicskich.

Levitski, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. Bucureşti: Vavila Edint SRL.

Machnik, J. 1960. Zabytki z kurganiv kultury keramiky sznurowej w Wiktorowie (USSR). *Materiale archeologiczne*, I, s. 69-72.

Machnik, J. 1979 Ze studiyw nad kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu gyrnego Dniestru. *Acta Archaeologica Carpathica*, XIX, s. 50-71.

Machnik, J. 1991. *The earliest Bronze Age in the Carpatian Basin*. Bradford: Bradford University.

Machnik, J. 2009. Short and long-distance pastoral journeys along ancient upland routes in Europe in the 3rd Millenium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 214-222.

Matthias, W. 1969. Die Schnurkeramik im westlichen Mitteldeutchland. In: Behrens, H., Schlette, F. (ed.). *Die neolithiscen Bechrkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen beziehungen*. Berlin: Landesmuseums, s. 9-29.

Matthias, W. 1982 *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik*. Berlin: Landesmuseums, V.

Śebela L. 1999. *The Cordered Ware Culture in Moravia and in the Adjacent Part of Silesia (Catalogue)*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.

Simion, G. 1991. O noua cultura de la inseputul epozii bronzului pe teritoriul Istro-Pontic. *Peuce*, X, I, s. 33-34.

Szmyt, M. 1999 *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznan: Adam Mickiewicz Univercity. Baltic-Pontic Studies, 8.

Szmyt, M. 2000. In the Far of Two Worlds. On the Study of Contacts between the Societs of the Globular Amphora and Yamnaya Cultutes. In: Kadrow, S. (ed.). *A Turning of Ages* Krakyw: IAiE PAN, s. 443-466

Szmyt, M., Chernyakov, I. T. 1999. Radiocarbon Chronology of «Akkiembetski Kurgan». A Preliminary Report. *Baltic-Pontic Studies*, 5, p. 196-202.

Vollmann, D. 2009. Der Maky-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Theiss. In: Becker, V., Thomas, M. Wolf-Schuler, A. (ed.). *Zeiten — Kulturen — Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweissbach: Beier & Beran, S. 271-288.

Wetzel, G. 1990. Die Schnurkeramik in der Oberlausitz und Niederlausitz. *Praehistorica*, XIX, s. 43-56.

Witkowska, B. 2006. Corded Ware culture settlements on Central Europe uplands. *Spawozdania archeologiczne*, 58, p. 21-102.

Wlodarczak, P. 2008. Kultura ziocka i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Maiopolsce In: Bednarczyk, J. (ed.). *Na pograniczu ћwiatyw. Studia z pradziejyw mikdzymorza baitycko-pontyjskiego*. Poznac: Wydawnictwo Poznacskie, s. 555-576.

Wlodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobyw jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej. In: Czopek, S., Kadrow, S. (ed.). *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*. Rzeszyw: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 299-325.

REFERENCES

Agulnikov, S. M. 2002. Pogrebeniya «aristokratii» yamnoy kultury iz kurgana 10 u pos. Tarakliya. In: Yarovoy, E. V. (ed.). *Severnoe Prichernomorye ot eneolita do antichnosti*. Tiraspol: PGU, s. 88-99.

Agulnikov, S. M. 2008. Arheologicheskoe nasledie Budzhaka. *Revista de Etnologie śi Culturologie*, 3, p. 227-244.

Agulnikov, S., Sava, E. 2004. *Issledovanie kurganov na levoberezhye Dnestra*. Kishineu: CEP USM.

Alekseeva, I. L. 1992. *Kurgany epohi paleometalla v Severo-Zapadnom Prichernomorye*. Kiev: Naukova dumka.

Andrukh, S. I., Dobrolyubskiy, A. O., Toschev, G. N. 1985. *Kurgany u s. Plavni v nizovyah Dunaya*. Moskva. Deponirovano v INION AN SSSR 13.06.85, N 21110.

Borziyak, I. A. Manzura, I. V., Levitskiy, O G. 1983. Korzhevskie kurgany. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 3-27.

Gey, A. N. 2000. *Novotitorovskaya kultura*. Moskva: Novyiy sad.

Gening, V. V., Korpusova, V. N. 1989. *Arheologicheskie pamyatniki Krymskogo Prisivashya. Kurgany u s. Istochnoe i s. Bolotnoe*. Kiev: Institut zoologii.

Dvoryaninov, S. A., Petrenko, V. G., Rychkov, N. A. 1981. K izucheniyu orientirovki yamnyih pogrebeniy. In: Stanko, V. N. (ed.). *Drevnosti Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 22-38.

Dergachev, V. A. 1973. *Pamyatniki epohi bronzy*. Kishinev: Shtiintsa. Arheologicheskaya karta Moldavii, 3.

Dergachev, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epohu bronzy*. Kishinev: Shtiintsa.

Zagorujko, V. T., Lotocka, T. V., Potupchik, M. V., Potupchik, M. E. 1993. Pohovannya yamnoyi kultury bilya s. Pysarivka. *Podilska starovyna*, 1, s. 108-125.

Ivanova, S. V. 2013. Kulturno-istoricheskie kontakty naseleniya Severo-Zapadnogo Prichernomorya v rannem bronzovom veke: Zapad—Vostok. *Stratum plus*, 2, s. 199-258.

Ivanova, S. V., Ostroverhov, A. O., Savelyev, O. K. 2012. *Ocherki istorii i arheologii Dnestro-Bugskogo mezhdurechya*. Kiev: KNT.

Ivanova, S. V., Petrenko, V. G., Vetchinnikova, N. E. 2005. *Kurgany drevnih skotovodov mezhdurechya Yuzhnogo Buga i Dnestra*. Odessa: OGT.

Ivanova, S. V., Savelyev, O. K. 2011. Kurgan bilya s. Sichavka Odeskoy oblasti. *Arheologiya*, 3. s. 70-82.

Ivanova, S. V., Toschev, G.N. 2015. Budzhakskie banki» kak markery: transkulturniy i transterritorialniy aspekt. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia ta Krymu*, XVIII, s. 17-36.

Yovanovich, B. 1994. Eneoliticheskoe serebro Balkan i Severo-pontiiskogo regiona. In: Yarovoy, E. V. (ed.). *Drevneyshie obschnosti zemledeltsev i skotovodov V tys. do n. e. — V v. n. e. Materialy mezhdunarodnoy arheologicheskoy konferentsii*, 10—14 oktyabrya 1994 g. Tiraspol: PGU, s. 41-42.

Kamenskiy, A. G. 1990. Rezultaty spektralnogo i metallograficheskogo issledovaniy metallicheskih predmetov iz pamyatnikov epohi bronzy s territorii Moldovy. In: Yarovoy, E. V. *Kurganyi eneolita — epohi bronzy Nizhnego Podnestrovya*. Kishinev: Shtiintsa, s. 247-258.

Katincharov, R. 1987. Ranniy bronzovyi vek Frakii i ego kulturnye svyazi i vzaimootnosheniya s sosednimi oblastyami. In: Pitshelauri, K. N., Chernyih, E. N. (ed.). *Kavkaz v sisteme paleometallicheskikh kultur Evrazii*. Tbilisi: Meniereba, s. 168-175.

Kleyn, L. S. 1975. Retsenziya na: Kurgany stepnoy chasti mezhdurechya Dunaya i Dnestra. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 297-304.

Klochko, V. I. 2006. *Ozbroennya ta viyskova sprava davnyogo naselennya Ukrainy*. Kyiv: ArtEk.

Kosko, O., Klochko, V. I., Olshevskyi, A. 2012. Ritualnyi ob'ekt naselennya Prichornomorskoi kulturnoi spilnoty doby rannoi bronzy na r. Syan. *Arheologiya*, 2, s. 67-75.

Kruts, S. I. 1997. Antropologichniy sklad naselennya. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnya istoriya Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1: Pervisne suspilstvo, s. 374-383.

Manzura, I. V., Klochko, E. O., Savva, E. N. 1992. *Kamenskie kurgany*. Kishinev: Shtiintsa.

Merpert, N. Ya. 1974. *Drevneyshie skotovody Volgo-Uralskogo mezhdurechya*. Moskva: Nauka.

Merpert, N. Ya. 1982. Eneolit yuga SSSR i evraziyskie stepi. Eneolit SSSR. *Arheologiya SSSR*, 3, s. 321-331.

Nikolova, A. V. 1992. *Hronologicheskaya klassifikatsiya pamyatnikov yamnoy kultury stepnoy zony Ukrainy*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA NANU.

Nikolova, A. V., Mamchych, T. I. 1997. Do metodiki klasifIkatsii posudu yamnoi kultury. *Arheologiya*, 3, s. 101-115.

Petrenko, V. G. 2010. Kurgan epohi paleometalla na poberezhe Hadzhibeyskogo limana. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 11, s. 303-368.

Popovich, S. 2008. Issledovaniya kurgana u s. Orhey. *Revista Archaeologica*, IV, 1, s. 93-99.

Rasovskiy, D. A. 1933. Pechenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. *Seminarium Kondakovianum*, VI, s. 82-142.

Razumov, S. M. 2010. *Krem'yani virobi naselennya Nadchornomor'ya doby rannoyi ta serednoyi bronzy (za materialami pokhovan*). Avtoreferat disertatsii k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Razumov, S. N., Lysenko, S. D., Sinika, V. S., Telnov, N. P., Chetverikov, I. A. 2013. Kurgany epohi bronzy mogilnika u s. Glinoe na levoberezhe Nizhnego Dnestra. *Stratum plus*, 2, s. 297-340.

Rychkov, N. A. 1990. *Etnicheskaya harakteristika naseleniya yamnoy kultury Severnogo Prichernomorya.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA NANU.

Sinika, V. S., Razumov, S. N., Telnov, N. P. 2013. *Kurgany u s. Butory*. Tiraspol: PGU.

Subbotin, L. V. 1982. Dva kurgana epohi bronzy v Bugo-Dnestrovskom mezhdurechye. In: Gudkova, A. V. (ed.). *Arheologicheskie pamyatniki Severo-Zapadnogo Prichernomorya.* Kiev: Naukova dumka, s. 100-110.

Subbotin, L. V. 1985. Semyonovskiy mogilnik epohi eneolita-bronzy. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novyie materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomorya.* Kiev: Naukova dumka, s. 45-95.

Subbotin, L. V. 2000. Severo-Zapadnoe Prichernomorye v epokhu ranney i sredney bronzy. *Stratum plus*, 2, s. 350-387.

Subbotin, L. V. 2003. *Orudiya truda, oruzhie i ukrasheniya yamnoy kulturyi Severo-Zapadnogo Prichernomorya.* Odessa: Polis.

Subbotin, L. V., Dzigovskyi, A. N., Mayorov, V. N. 1984. Ohrannyie raskopki u s. Ogorodnoye. In: Stanko, V. N. (ed.). *Severnoe Prichernomorye*. Kiev: Naukova dumka, s. 104-112.

Subbotin, L. V., Dobrolyubskyi, A. O., Toschev, G. N. 1995a. Pamyatniki epokhi bronzy kurgannogo mogilnika Gradeshka. *Drevnosti Stepnogo Prichernomoria i Kryma*, V, s. 109-126.

Subbotin, L. V., Ostroverhov, A. S., Dzigovskyi, A. N. 1995b. *Arheologicheskie drevnosti Budzhaka. Kurgany u s. Trapovka i Novoselitsa*. Odessa: Germes.

Toschev, G. N. 1987. *Sredniy period bronzovogo veka Yugo-Zapada SSSR*. Moskva. Deponirovano v INION AN SSSR 19.06.1987, N 29903.

Toschev, G. N. 1992. *Kurgany epohi bronzy mezhdurechya Yalpuga i Kagula*. Zaporozhe: ZGU.

Toschev, G. N. 2007. *Krym v epohu bronzy*. Zaporozhe: ZGU.

Chebotarenko, G. F., Yarovoy, E. V., Telnov, N. P. 1989. *Kurgany Budzhakskoy stepi.* Kishinev: Shtiintsa.

Chernyakov, I. T. 1979. Kulturno-hronologicheskoe svoeobrazie pamyatnikov epokhi bronzy Severo-Zapadnogo Prichernomorya. *Problemy epokhi bronzy yuga Vostochnoy Evropy*. Tezisy dokladov konferentsii; Donetsk 3—6 dekabrya 1979 g. Donetsk, s. 8-10.

Chernyakov, I. T., Toschev, G. N. 1985. Kulturno-hronologicheskie osobennosti kurgannyh pogrebeniy epohi bronzy Nizhnego Dunaya. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novye materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-31.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. *Yamnaya kulturno-istoricheskaya oblast (yuzhnobugskii variant).* Kiev: Naukova dumka.

Shishlina, N. I. 2007. *Severo-Zapadnyi Prikaspiy v epokhu bronzy (V—III tys. do n. e.).* Moskva. Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeya, 165.

Shmaglii, N. M., Chernyakov, I. T. 1970. Issledovaniya kurganov v stepnoy chasti mezhdurechya Dunaya i Dnestra. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6, s. 5-90.

Shmagliy, N. M. Chernyakov, I. T. 1985. Kurgany na levoberezhe Nizhnego Dnestra. In: Stanko, V. N. (ed.). *Novyie materialy po arheologii Severo-Zapadnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 95-132.

Yarovoy, E. V. 1983. Kurgan epohi ranney bronzy u s. Yablona. *Arkheologicheskie issledovaniia v Moldavii v 1979—1980 gg.*, s. 193-210.

Yarovoy, E. V. 1985. *Drevneyshie skotovodcheskie plemena yugo-zapada SSSR (klassifikatsiya pogrebalnogo obryada*). Kishinev: Shtiintsa.

Yarovoy, E. V. 1990. *Kurgany epkohi eneolita-bronzy Nizhnego Podnestrovya*. Kishinev: Shtiintsa.

Bátora, J. 2006. *Štúdie ku komunikácii medzi strednou a východnou Eurypou v dobe bronzovej*. Bratislava: Petrus.

Buchvaldek, M. 1958. Hroby se šňůrovou keramikou ze Sulejovic. *Památky archeologické,* 1, s. 15-39.

Buchvaldek, M. 1966. Die Schnurkeramik in Mitteleuropa — Zur Herausstellung der Fundgruppen und der Frage ihrer gegenseitigen Beziehungen. *Památky archeologické*, 1, S. 126-171.

Buchvaldek, M. 1997. Die südosteuropäischen Elemente in der Schnurkeramik. In: Becker, M.-L. (ed.). *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Eselkamp: Marie Leidorf, S. 181-185.

Ciugudean, H. 2011. Mounds and Mountains: Burial Rituals in Early Bronze Age Transylvania. In: Berecki, S., Németh, R. E., Rezi, B. (ed.). *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin.* Targu Mureş: Mega, p. 21-59.

Dresely, V. 2004. *Schnurkeramik und schnurkeramiker im Taubertal*. Stuttgart: Konrad Theiss.

Dresely, V., Müller, J. 2001 Die absolutchronologische Datierung der Scnurkeramik im Tauber- und Mittelelbe-Saale-Gebeit. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 1: Die absolute Chronologie im Mitteleuropa 3000—2000 v. Chr., S. 287-318.

Duffy, P. R. 2010. *Complexity and autonomy in Bronze Age Europe: assessing cultural developments in Eastern Hungary*. PhD thesis. Michigan.

Harrison, R. J., Heyd, V. 2007. The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of «Le Petit Chasseur I + III» (Sion, Valais, Switzerland). *Praehistorische Zeitschrift*, 82, 2, s. 129-214.

Heyd, V. 2011. Yamnaya Groups and Tumuli West of the Black Sea. In: Borgna, E, Müller J., Celka, S, (ed.) *Ancestral Landscapes: Burial mounds in the Copper and Bronze Ages*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 529-549.

Hübner, E. 2005. *Jungneolithische Gräber auf der Jötischen Halbinsel. Typologische und chronologische Studien zur Einzelgrabkultur*: in 3 Bänden. Kobenhavn: Der Kongelige Nordiske oldskirftselskab.

Ivanova, S. 2013. Connections between the Budzhak Culture and Central European groups of the Corded Ware Culture. *Balltic Pontic Studies*, 18: The Ingul-Donets Early Bronze Civilization as springboard for transmission of Pontic Cultural Patterns to the Baltic Drainage Basin 3200—1750 BC, s. 86-120.

Iwanowa, S., Kośko, A., Wlodarczak, P. 2014. Komponent tradycji kultur ceramiki sznurowej. Amfory w pyinocno-zachodnio nadczarnomorskich grobach kultury jamowej. *Arhaeologia Bimaris*, 6, s. 351-386.

Kalicz-Schreiber, R. 1989. Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Bezienhungen. *Praehistorica*, XV—XIV, S. 249-255.

Klochko, V., Kośko, A. 2009. The societies od Cordered Ware Cultures and those of Black Sea steppes (Yamnaya and Catacomb Grave Cultures) in the route network between the Baltic and Black Seas. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 269-301.

Krzak, Z. 1961. *Materiaiy do znajomoici kultury Ziockiej*. Wroclaw; Warszawa; Krakow: Wydawnictwo Ossolicskich.

Levitski, O., Manzura, I., Demcenco, T. 1996. *Necropola tumulară de la Sărăteni*. Bucureşti: Vavila Edint SRL.

Machnik, J. 1960. Zabytki z kurganiv kultury keramiky sznurowej w Wiktorowie (USSR). *Materiale archeologiczne*, I, s. 69-72.

Machnik, J. 1979 Ze studiyw nad kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu gyrnego Dniestru. *Acta Archaeologica Carpathica*, XIX, s. 50-71.

Machnik, J. 1991. *The earliest Bronze Age in the Carpatian Basin*. Bradford: Bradford University.

Machnik, J. 2009. Short and long-distance pastoral journeys along ancient upland routes in Europe in the 3rd Millenium BC. *Baltic-Pontic Studies*, 14, p. 214-222.

Matthias, W. 1969. Die Schnurkeramik im westlichen Mitteldeutchland. In: Behrens, H., Schlette, F. (ed.). *Die neolithiscen Bechrkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen beziehungen*. Berlin: Landesmuseums, s. 9-29.

Matthias, W. 1982 *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik*. Berlin: Landesmuseums, V.

Šebela L. 1999. *The Cordered Ware Culture in Moravia and in the Adjacent Part of Silesia (Catalogue)*. Brno: Archeologický ústav AV ČR.

Simion, G. 1991. O noua cultura de la inseputul epozii bronzului pe teritoriul Istro-Pontic. *Peuce*, X, I, s. 33-34.

Szmyt, M. 1999 *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe 2960—2350 BC*. Poznan: Adam Mickiewicz Univercity. Baltic-Pontic Studies, 8.

Szmyt, M. 2000. In the Far of Two Worlds. On the Study of Contacts between the Societs of the Globular Amphora and Yamnaya Cultutes. In: Kadrow, S. (ed.). *A Turning of Ages* Krakyw: IAiE PAN, s. 443-466

Szmyt, M., Chernyakov, I. T. 1999. Radiocarbon Chronology of «Akkiembetski Kurgan». A Preliminary Report. *Baltic-Pontic Studies*, 5, p. 196-202.

Vollmann, D. 2009. Der Maky-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Theiss. In: Becker, V., Thomas, M. Wolf-Schuler, A. (ed.). *Zeiten — Kulturen — Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Langenweissbach: Beier & Beran, S. 271-288.

Wetzel, G. 1990. Die Schnurkeramik in der Oberlausitz und Niederlausitz. *Praehistorica*, XIX, s. 43-56.

Witkowska, B. 2006. Corded Ware culture settlements on Central Europe uplands. *Spawozdania archeologiczne*, 58, p. 21-102.

Wlodarczak, P. 2008. Kultura ziocka i problem genezy kultury ceramiki sznurowej w Maiopolsce In: Bednarczyk, J. (ed.). *Na pograniczu ьwiatyw. Studia z pradziejyw mikdzymorza baitycko-pontyjskiego*. Poznac: Wydawnictwo Poznacskie, s. 555-576.

Wlodarczak, P. 2010. Dunajski szlak kultury grobyw jamowycha problem genezy kultury ceramiki sznurowej. In: Czopek, S., Kadrow, S. (ed.). *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblate*. Rzeszyw: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, s. 299-325.

S. V. Ivanova

BUDZHAK CULTURE OF THE NORTH-WEST PONTIC REGION: CONTACTS AND CONNECTIONS WITH CORDED WARE CULTURE

The feature of historical and cultural development of the North-Western Pontic region at the end of the 4th—3rd millennium BC are the relations of its population with the bearers of foreign cultures. First of all it concerns the Budzhak culture which is the part of the Yamna cultural and historical area.

The integration process in the Late Chalcolithic Age led to the formation the Budzhak culture of Yamna cultural and historical community based on local protobudzhak horizon.

The most significant were the connections with Corded Ware culture, Globular amphorae culture, as well as with the cultures of the Carpatho-Danube. Contacts are manifested in two aspects — ceramics of the Budzhak culture (imports, imitations) and in the presence of Yamna culture burials (or with the features of it). They were found in different territories, in South-Eastern and Central Europe. The analysis of the material culture of Budzhak population suggests the establishment of contacts with the Corded Ware culture in the first half of the 3rd millennium BC. This allows us to reconstruct the possible ways along which the movements and contacts of different population groups took place.

There has been no invasion of the steppe «Kurgan culture» into the west but trading colonization, based on was an exchange of natural resources — metals of Balkan-Carpathian area and salt from estuaries Northwestern Black Sea.

The archaeological situation with the climatic fluctuations allowed the author to create the new model of correct cultural and historical processes in South-Eastern Europe in the 4th—3rd millennium BC, to evaluate both migration and trade colonization of new territories and adaptive capabilities of the ancient population of the North-Western Black Sea. The relations of Budzhak and Corded Ware cultures lasted for quite a while and were substantial in nature.

Keywords: Budzhak culture, import, imitation, Corded Ware cultures, trade colonization.

Одержано 01.07.2019

ІВАНОВА Світлана Володимирівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
IVANOVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1961-1584, e-mail: svi1956@gmail.com.

УДК 904.5:94

Т. М. Кузнецова

ИМЕНА И КУРГАНЫ АРХАИЧЕСКОГО ПЕРИОДА

В статье рассматриваются вопросы скифской археологии, связанные с атрибуцией архаических захоронений и определением имен исторических персонажей, для которых они могли быть сооружены.

Ключевые слова: *скифы, киммерийцы, курган, могильник, Мадий, Лигдамис.*

Вступление. Имена царей раннего периода скифской истории сохранились и стали известны по документальным свидетельствам, датирующимся концом первой четверти VII в. до н. э., т. е. временем ассирийского царя Асархаддона (рис. 1), правившего в 681/680—669/668 гг. до н. э. (Дьяконов 1956). Скифское войско, во главе с Ишпакаем, упоминается в «анналах» Асархаддона как уже уничтоженный Ассирией враг: *«я рассеял людей Манны, непокорных гутиев, и войско Ишпакая скифа, союзника, не спасшего их (букв.: его), я убил оружием»* (предположительная дата — 680/679—677/676 или 675/674 гг. до н. э.: Иванчик 1996, с. 82; свод № 7, 9).

Следующим по времени следует запрос к богу Шамашу о возможности заключения брака скифского царя Бартатуа (Bartatūa) с одной из дочерей Асархаддона: *«Я спрашиваю тебя, Шамаш, великий владыка, если Асархаддон, царь Ассирии, царскую дочь Бартатуа, царю скифов в жены даст, Бартатуа клятву Асархаддону, царю Ассирии будет ли соблюдать»* (предположительная дата — 672 г. до н. э.: Иванчик 1996, свод № 21). Имя этого скифского царя Прототия (Προτοθύης) и его сына Мадия (Μαδύης) упоминается и в греческих источниках (Herod. I, 103).

© Т. М. КУЗНЕЦОВА, 2019

Из «Истории» Геродота известны три возможные династийные линии скифских царей: Бартатуа/Прототий — Мадий (Herod. I, 103); Спаргапиф — Лик — Гнур — Савлий (убийца брата Анахарсиса) — Иданфирс (Herod. IV, 76); Ариапиф — Скил — Октамасад (убийца брата Скила) и Орик (Herod. IV, 78—80).

Реконструкцию хронологии правления скифских царей впервые предпринял Дж. Роулинсон (Rawlinson 1862, с. 59, not. 5). Она была критически оценена В. Ф. Смолиным, который предложил свою версию восстановления «главной династии скифских царей» (Смолин 1915, с. 390—394).

Приводя хронологические реперы, В. Ф. Смолин учел противоречие, которое выявляется в его хронологии и не позволяет считать Спаргапифа и его потомков (Herod. IV, 76) представителями единой «главной династии скифских царей», поскольку вторжение царя Мадия сына Прототия в Мидию автор датирует временем около 626 г. до н. э., полагая, что Мадий являлся представителем «побочной» царской ветви, так как на это время, по хронологии исследователя, приходится правление Лика (Смолин 1915, с. 393).

А. М. Хазанов, напротив, считает, что в Скифии одна и та же династия правила на протяжении большей части ее истории, а Прототий и Мадий, цари скифов в переднеазиатский период их истории, и их преемники в степях Северного Причерноморья принадлежали к одной династии, представляя пять поколений царского рода, живших, вероятно, в конце VII—VI в. до н. э. (Хазанов 1975, с. 192).

А. Ю. Алексеев предположил возможное существование для скифских царей двух династий, соотнеся Бартатуа/Прототия (ок. 675—

672 гг. до н. э.) и Мадия (ок. 650—600 гг. до н. э.) с первой династией, а потомков Спаргапифа — со второй (Алексеев 2003, с. 290—291).

Историчность некоторых, упомянутых в письменных источниках, скифских персонажей засвидетельствована археологическими находками. Это и граффито из Ольвии (рис. 2: а) с именем Анахарсиса (Ἀνάχαρσις = Ἀναχυρς) на горле клазоменской амфоры (Виноградов, Русяева 2001, рис. 1: 16; 3), и перстень Скила (Σκύλης), скифского царя (рис. 2: б), найденный в румынской Добрудже (Виноградов 1980, с. 103—105), и монеты с его именем (рис. 2: в), происходящие из Никония (Загинайло 1993, с. 95), и предметы с именем Лика (Λύκος), обнаруженные в кургане «Солоха» на серебряном килике (рис. 2: г—е) из «центрального» и на амфоре [1] (рис. 2: ж, з) из «бокового» погребений (Манцевич 1987, с. 117—118).

С именами потомков Спаргапифа соотносят захоронения в кургане у с. Великая Знаменка, раскопанным Д. Я. Самоквасовым в 1884 г. (Болтрик 2001, с. 29—31), в кургане «Солоха» (Манцевич 1987, с. 118; Алексеев 1996; 2003, с. 229; Болтрик 2001; Кузнецова 2001; Ромашко, Скорый 2009; Болтрик 2011, с. 104; 2013, с. 195; Кузнецова 2015a), «Бердянский» (Кузнецова 2012a; 2015a) или «Близнец 2» (Ромашко, Скорый 2009; Скорый, Ромашко 2009), датирующиеся периодом скифской классики.

Скиф или киммериец. Для периода скифской архаики имена царей Бартатуа / Прототия

Рис. 1. Царь Асархаддон. Стела о завоевании Египта (Самаль). Берлин. Государственные музеи (http://www.ancientpages.com)

и Мадия сопоставляют с курганами Краснознаменского (Петренко. 2006) и Келермесского могильников Северного Кавказа (Галанина 1997, с. 180; Алексеев 2003, с. 103—107).

Курганы у хутора Красное Знамя были возведены в степном районе Центрального Предкавказья, на Ставропольском плато (Ставропольский край, Александровский р-н, Россия). Могильник состоял из 9 курганов, один из которых (курган 1) особенно выделялся своими размерами. Первоначальная высота этого кургана была не менее 15 м, диаметр 70 м. Его окружал 25-метровый ров, облицованный камнем, и каменная стена диаметром 150 м. В восточной части кургана (в 7 м от крепиды) находилась храмовая постройка.

Атрибутировав Краснознаменский могильник как скифский памятник, В. Г. Петренко сопоставила курган 1 с царскими погребениями, предположительно соотнеся последнее из них (южная гробница) с могилой царя Мадия (рис. 3). Весь могильник, исходя из различий в

1. А. Ю. Алексеев, отметив наличие и использование не очень отчетливой фотографии, полагает, что ссылка на это граффито — ошибочна в силу того, что сочетание букв, могло быть иным, соответствующим надписям ΓΛΥ (начальные буквы греч. γλυκύς' сладкий), известным на других амфорах из того же кургана (Алексеев 2015b, с. 214, сн. 10).

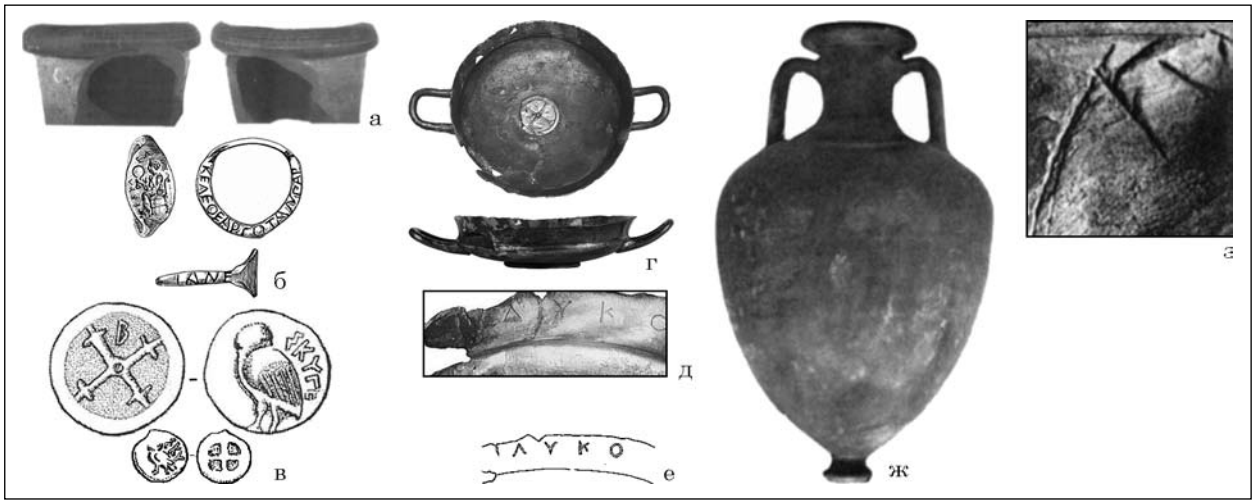

Рис. 2. Предметы с именами представителей скифских династий: а — граффито из Ольвии (Анахарсис); б — перстень из Добруджи, в — монеты из Никония (Скил); г—е — килик, ж, з — амфора (Лик) из кургана «Солоха» (а — Виноградов, Русяева 2001; б — Виноградов 1980; в — Загинайло 1993; г — Кузнецова 2015b; д — Алексеев 2015b; е — Кузнецова 2001; ж, з — Манцевич 1987)

Рис. 3. Краснознаменский могильник. Общий вид погребальных сооружений кургана 1 (Петренко 2006)

погребальном обряде, связывается исследователем с захоронениями дружинников и людей, близких царствующему дому (Петренко 2006, с. 109—112).

Период, в течение которого производились захоронения на могильнике, по мнению автора раскопок, «ограничено не более чем 50 годами, а возможно и более коротким отрезком времени». Прекращение функционирования могильника связывается с возможной сменой царской династии (Петренко 2006, с. 60, 114).

Трактовка социума, оставившего Краснознаменский могильник (Петренко 2006, с. 61, 108—114), как скифского, предполагает, что его захоронения должны относиться не только к царю Мадию, если он погребен в южной гробнице, а и к его отцу — царю Бартатуа (Прототий), могила которого, при таком определении, соответствует центральной гробнице кургана 1. Однако подобное сопоставление неприемлемо, так как нет сведений о пребывании царя Бартатуа в Предкавказье и Северном Причерноморье. В скифских памятниках на этих территориях отсутствуют и вещи, указывающие на связь скифов с Ближним Востоком в царствование Асархаддона. Следовательно, обитание скифов, возглавляемых царем Бартатуа, не имеет отношения к указанным районам. Только воины Мадия, сына Бартатуа, первыми пришли в Северопонтийский регион, прошли оттуда через Кавказ в Мидию и вернулись (Herod. I. 103—104; IV. 11—12).

По данным письменных источников, вторжение скифов Мадия на Ближний Восток произошло в 608 г. до н. э., и эта дата синхронизируется со временем падения Ниневии, столицы Ассирии, в 14-й год правления Набопаласара в Вавилонии. В осаде Ниневии участвовали войска Киаксара — царя Мидии и Набопаласара, царствовавшего в Вавилонии. Возвращение скифов на Северный Кавказ, после 28-летнего пребывания в Передней Азиии, произошло не

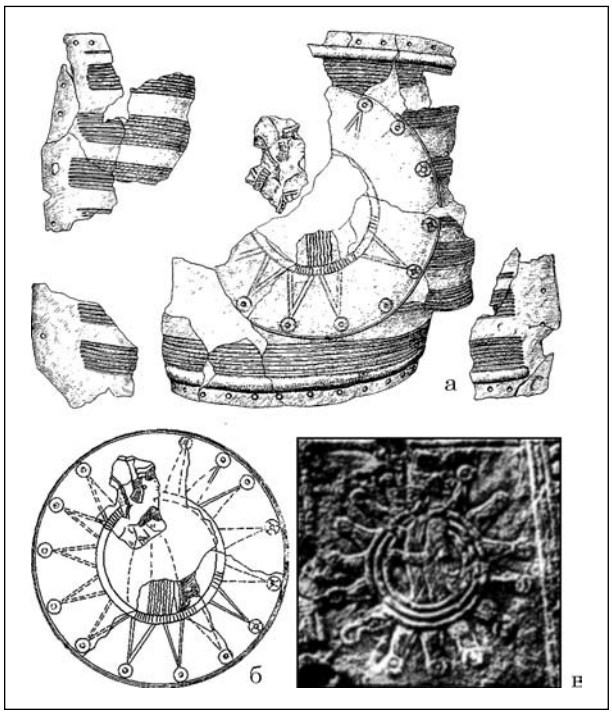

Рис. 4. Изображения на ассирийских колесницах: а — обкладка дышла колесницы из южной гробницы кургана 1 Краснознаменского могильника; б — реконструкция изображения богини Иштар на центральном медальоне обкладки; в — рельеф из дворца Ашшурбанапала в Ниневии (а — Петренко 2006; б, в — Петренко 1980)

ранее 585 г. до н. э. (Кузнецова 2009а; 2019). Достоверность данных о 28-летнем присутствии скифов на Ближнем Востоке, вызывавших сомнения у исследователей (Дьяконов 1956, с. 19—20, 177—178, 288—289, 296; Грантовский 1994, с. 25—26; 1998, с. 146—149; Медведская 2004; Иванчик 2005, с. 229—230 и др.) была обоснованно доказана ранее (Кузнецова 2009а, с. 315—316).

Изучение кургана 1 могильника у хутора Красное Знамя показало, что он возводился в несколько этапов и включал последовательные захоронения в каменные гробницы, расположенные на погребенной почве. Гробницы на погребенной почве были обнаружены еще в 2-х курганах, в остальных — погребения были совершены в грунтовые ямы. Неоднородность погребальных сооружений объяснялась различиями в социальном положении и «разноплеменным» характером социума (Петренко 2006, с. 46—52, 117).

Дата захоронения в южной гробнице кургана 1 определена на основании анализа наконечников стрел и других предметов, но в основном по изображению богини Иштар на бронзовой обивке дышла колесницы (рис. 4: а, б): середина — третья четверть VII в. до н. э., что подкреплялась, по мнению автора раскопок, соответствием времени правления царя Ашшурбанапала (рис. 5) в Ассирии и периода

Рис. 5. Царь Ашшурбанапал. Рельеф из его дворца (помещение С) в Ниневии (Barnett 1959)

скифских походов в Переднюю Азию (Петренко 2006, с. 109—112).

Однако в документах времени Ашшурбанапала сообщений о скифах нет (Иванчик 1996).

В. Г. Петренко отметила, что в качестве трофея колесница могла датироваться правлением Ашшурбанапала, но «должна была попасть в Скифию до конца VII в. до н. э.», поскольку по хронологии Э. А. Грантовского уход скифов с территории Ближневосточных государств приходился на конец 620-х — первую половину 610-х гг. (Грантовский 1998, с. 180—183). Исходя из этого, В. Г. Петренко предложила поправку на омоложение колесницы с изображением богини Иштар, «если она была выполнена в Передней Азии по заказу скифского царя после победы Мадия над Мидией и установления скифской гегемонии в Азии» (Петренко 2006, с. 109). Следует напомнить, что скифы в своих набегах преследовали одну лишь цель — грабить «у всех то, чем каждый владел» и взимать дань, «которую налагали на всех» (Herod. I. 106). Такая направленность кочевнической агрессии исключает необходимость для скифов делать какие-либо «заказы». Ниневия, согласно вавилонской хронике (BM 21901, rev. 38—50), в это время находилась в руках Набопаласара — правителя Вавилонии, являвшегося при разгроме ассирийской столицы союзником Киаксара Мидийского (Gadd 1923; Wiseman 1956). Сама же Ассирия доживала последние годы в борьбе с вавалонянами, а для Лидии, Мидии, Киликии и Вавилона скифы в конце VII в. до н. э. являлись врагами. Поэтому нужно признать, что все ближневосточные предметы этого времени могли быть только трофеями.

Как показали хронологические исследования, первые скифы (войско царя Мадия) появились в Северном Причерноморье около 613/612 гг. до н. э., пройдя оттуда в 608 г. до н. э. через Кавказский регион до Мидии. Позже, изгнанные мидийцами, скифы прошли обратно через Кавказ лишь после 585 г. до н. э. Поэтому присутствие в захоронениях, соотносимых со скифами, предметов времени Ашшурбанапала в данном регионе возможно связать лишь со временем Мадия, поскольку эти вещи могли быть получены в результате борьбы с Мидией, завоевавшей как ассирийские владения, так и сосредоточенные в них сокровища. Правда в этом случае могильник у хутора Красное Знамя должен датироваться не ранее первой четверти VI в. до н. э. (Кузнецова 2009a; 2013; 2017b; 2019).

Однако датировка Краснознаменского могильника периодом правления Ашшурбанапала (669/668—627/626 гг. до н. э.) достаточно обоснована, и она противоречит лишь его скифской атрибуции, опережая сроки появления скифов в Северокавказском регионе (около 608 и после 585 гг. до н. э.). Трофеи в захоронениях могильника могли быть обусловлены и киммерийскими военными предприятиями, отмеченными для Ассирии рассматриваемого периода (Кузнецова 2012a).

Связать Краснознаменский могильник со скифами не позволяет и конструкция погребального сооружения кургана 1 (рис. 3), не имеющая аналогий в кочевнических памятниках Северного Кавказа и Причерноморья. Ни в письменных источниках (Herod. IV, 59—62), ни в памятниках скифов нет данных по поводу традиции сооружения храмов, выявленной только у оседлого населения (Петренко 2006, с. 58—61). Не проявилась эта традиция и при длительном (VI—IV вв. до н. э.) взаимодействии скифов с греческими городами Северного Причерноморья, поэтому соотносить храмовый комплекс со скифами нет основания.

В. Г. Петренко полагает, что «идея создания кургана-храма» была принесена из восточных районов скифо-сакского мира группой кочевников, продвинувшихся в предкавказские степи, а строительство погребальных сооружений кургана 1 осуществлялось при участии переднеазиатских мастеров, поскольку в сооружениях могильника прослежены черты, характерные для домостроительства Ближневосточного региона, с учетом того, что «Краснознаменский могильник — это памятник времени переднеазиатских походов» скифов» (Петренко 2006, с. 51—52).

Наличие последовательных захоронений в Краснознаменском могильнике, функционировавшем около 50 лет, предполагает стабильное обитание скифского социума в рассматриваемом регионе, однако длительное присутствие скифов на Кавказе в период архаики в письменных источниках не отражено. Не позволяет говорить о продолжительном обитании скифов на Северном Кавказе в это время и небольшое количество их могил в регионе (около 160), со-

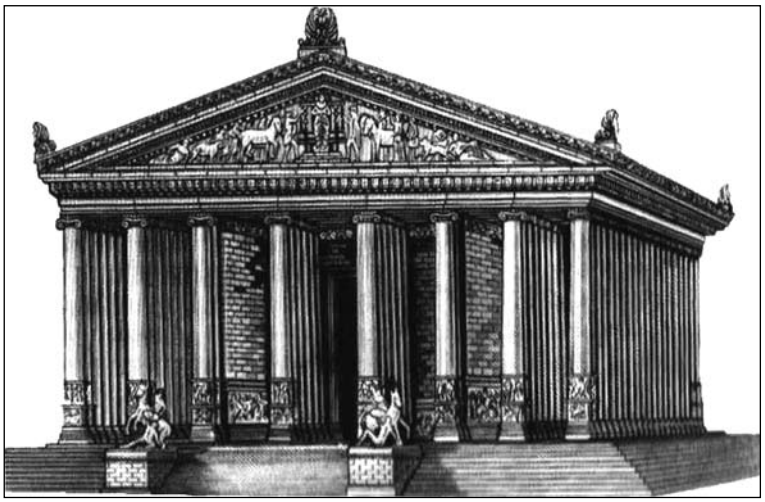

Рис. 6. Храм Артемиды в Эфесе (Антонова 2008)

оружавшихся, по мнению исследователей, на протяжении 200—150 лет.

Определение кургана 1 как «царской усыпальницы» вполне убедительно, но присутствие храмовой постройки не позволяет говорить о том, что могильник мог принадлежать кочевому, а не оседлому населению. Полное отсутствие данных о кочевом образе жизни киммерийцев дало основание связать Краснознаменский могильник с этим народом (Кузнецова 2012b, с. 223—232).

Письменные свидетельства связывают киммерийцев с горными районами, а локализация страны Гамирра (Киммерии) у области Гуриания, отделявшей Гамирра от Урарту (Иванчик 1996, свод № 4), более всего соответствует Кавказскому региону (Кузнецова 2007, с. 218).

Информация, имеющаяся в нарративных источниках, позволила определить, что киммерийцы вели оседлый образ жизни, имели поселения, обитали в горных районах Северного и Южного Кавказа и, возможно, занимали территорию в границах выделенной в настоящее время «кобанской археологической культуры», бытовавшей в горах и предгорьях Кавказа в конце II—первой половине I тыс. до н. э. (Козенкова 1996, с. 132—141), откуда и совершались набеги в различные регионы (Кузнецова 2007, с. 220).

Датировка изображения богини Иштар на обивке дышла колесницы (середина — третья четверть VII в. до н. э.) позволяет связать курган 1 Краснознаменского могильника с историей предводителя киммерийцев Лигдамиса, поскольку противостояние Ассирии и киммерийцев, возглавлявшихся им, датируется временем около 642—641 гг. до н. э. (Иванчик 1996, с. 121).

Имя Дугдамми (^{m}Dug-dam-me-i) древневосточных текстов было сопоставлено исследователями с именем Лигдамида / Лигдамиса (Λύγδαμις) античной традиции, которая свидетельствует о том, что руководимое им киммерийское вторжение в Азию коснулось городов Ионии. Это позволило отождествить Лигдамиса и Дугдамми, так как в клинописных текстах сведений о том, что последний был киммерийцем пока нет.

Сюжет о Лигдамисе представлен в гимне Каллимаха (≈310—240 гг. до н. э.) «К Артемиде», в котором описаны деяния святотатца, стремившегося к осквернению Эфесской святыни (рис. 6):

Подле Эфеса поставил тебе [Артемиде — *Т. К.*] *кумир деревянный…*

После ж вокруг кумира того воздвигся пространный Храм;…

Храм, сей разрушить грозил Лигдамид обуянный гордыней

Дерзкий обидчик; привел он рать кормящихся млеком,

Словно песок, несчислимых с собой киммерийцев…

Как помрачен был рассудок царя проклятого! Больше

Уж ни ему не пришлось увидеть Скифскую землю… (Callim. Hymn. III, 249—256) [1].

Эпиграфические данные указывают на связь имени Лигдамиса с самосской и приенской традицией: *«…приенцы доказывали с помощью исторических сочинений [и др]угих свидетельств и документов, что…когда Лигдамис с войском напал на Ионию, остальные покинули… область* [Батинетиду [2] — *Т. К.*] *и самосцы удалились на остров; что Лигдамис удерживал их три (?) года, а потом опять вернул им те же самые наделы…»* (Иванчик 2005, с. 120—126). По сведениям из Страбона (≈64/63 гг. до н. э. — 20 г. н. э.) *«Лигдамид… дошел во главе своих воинов до Лидии и Ионии и взял Сарды, но погиб в Киликии»* (Strabo. I. 3. 21) [3].

Дугдамми, посягнувший на ассирийские владения, известен из анналов, где представлены события, связанные с взаимоотношениями между ним и Ашшурбанапалом, когда Лигдамиса у границ Ассирии постигло несчастье (огонь «с неба обрушился на него», уничтожив лагерь и, видимо, часть войска) и ему пришлось уйти в свою страну, прислать дань и заключить «клятвенный договор» о мире, признав власть Ассирии. Но далее клятвопреступник, нарушив этот договор, вторгся за ее границы, после чего тяжело заболел и умер в мучениях:

1. Каллимах. Гимн III. «К Артемиде» (Античные гимны 1988, с. 154).
2. Батинетида (область в Малой Азии) и соседние районы были поделены между Самосом и Приеной. После вторжения киммерийцев население Батинетиды бежало и самосцы укрылись на своем острове.
3. Страбон «География» (Стратановский 1994, с. 68).

«Дугдамми, горный царь, гутий, дерзкий, который не ведал ужаса перед Аш[шуром], понадеялся на собственную силу и собрал свое войско для совершения боя и сражения. На границе Ассирии он разбил свой лагерь. Ашшур, Муллиссу, Бел, Набу, Иштар, находящаяся в Ар[беле), […] у него изо рта пошла кровь, и он заболел. На них (киммерийцев — *А. И.*)*… [огон]ь с неба обрушился и его самого, и его войско, и его лагерь — [сже]г их.*

Дуг[дамми ужас)нулся, оказался в тяжелом положении и у[брал[свое войско и свой лагерь, назад [… в[свою страну вернулся. Ужас Ашшура, Муллиссу, Бела, Набу, [И]штар ар[бельской, богов] [которые по]могают мне, поразил его и [он послал] своих вождей для (установления) дружбы и мира…

…Не грешить против границ Ассирии [Ашшуром и Мулл]иссу [я заставил его поклясться и усилил (клятву), заключив с ним клятвенный договор. Он же на клятву великими богами не посмотрел [и вошел в пределы] Ассирии, желая [зла…], на месте совершения возлияния он погрешил против гра[ниц Ассирии], для установления […Оружие] Ашшура, моего владыки, поразило его, и он стал безумным и в помрачении раз[ума] кусал свои пальцы. Половина его (тела) была разбита параличом, острая боль пора[зила ему сердце], был истерзан (исцарапан) и отвалился его член. В истечениях и выделениях, стонами его жизнь закончилась […] (Иванчик 1996, с. 275—276; свод № 48).

Эти надписи обнаружены на плитах, заложенных в основание храма Иштар в Ниневии, построенного Ашшурбанапалом (Campbell Thompson, Mallowan 1933, p. 79—113, pl. LXXX—XCVII). В них отражен, видимо, реальный сюжет о каре ассирийских богов, которой подвергся Дугдамми / Лигдамис.

Присутствие в кургане 1 Краснознаменского могильника изображения богини Иштар на бронзовой обивке дышла колесницы (рис. 4: а, б), датирующейся серединой — третьей четвертью VII в. до н. э., соответствующей времени правления царя Ашшурбанапала и нашедшей аналогии среди рельефов в его Ниневийском дворце (рис. 4: в), свидетельствует о взаимодействии социума, оставившего этот могильник, с Ассирией (Barnett, Lorenzini 1975, pl. 107).

Изображение ближневосточного божества на боевой колеснице, как уже отмечалось исследователями, более всего соответствует предмету, захваченному в качестве трофея (Ильинская, Тереножкин. 1983, с. 86). Наличие нескольких колесниц в курганах Краснознаменского могильника послужило аргументом для В. Г. Петренко отвести высказанный мной ранее тезис, как она пишет, «об отсутствии сведений о колесницах в этот период» (Петренко 2006, с. 109). Однако в моей работе речь шла об отсутствии в известных источниках данных, связанных с употреблением боевых колесниц скифами (Кузнецова 1992, с. 37), что и сейчас не подтверждается ни письменными свидетельствами, ни археологией.

Нет данных об использовании боевых колесниц и киммерийцами. Впрочем, как заметил А. М. Бажанов, колесницы более годились для равнин ассирийских и долин Нила, чем для гористой местности… (Бажанов 1891—1892, с. 360). Однако трофеями они могли быть все. Появление колесниц и колесничной упряжи на Северном Кавказе и юге Восточной Европы в VIII — начале VII в. до н. э. исследователи справедливо рассматривают как заимствования из Малой Азии и Закавказья (Эрлих 2005, с. 167—182).

Колесница на Ближнем Востоке уже в III тыс. до н. э. играла важную роль и в военных предприятиях, и в идеологическом плане. Будучи боевым средством высших слоев общества, обладая большой силой воздействия на противника, колесница в это время сакрализуется. Она служила и для парадных выездов правителей, и для их охоты, также обладавшей сакральным значением, и «сопровождала» правителей в «загробную жизнь». С аккадского времени колесница мыслится как средство передвижения богов. Подобные «божественные колесницы» осеняются фигурой Иштар — богиней, олицетворявшей широкое разнообразие стихий, в том числе и войны (Горелик 1985, с. 190—191). Колесницу богиня Иштар предлагает герою Гильгамешу, добиваясь его благосклонности: *«Супругом стань мне, владыка! В дар от меня ты получишь небесную колесницу, золотом блещут колеса, остов янтарный пылает. Сразу же быстрые мулы тебя на небо доставят»* (Немировский 2001, с. 63). После отказа Гильгамеша, разъяренная Иштар пригрозила, что: *«…он будет мною наказан…, преисподнюю я открою и оттуда выпущу мертвых, чтоб живых они всех пожрали»* (Немировский 2001, с. 64), показав насколько велика ее власть и сила.

И во II тыс. до н. э. колесницы на Древнем Востоке господствовали на поле боя (Drews 1988, p. 89; 1993, p. 140—141; Нефедов 2008, с. 119). Об этом свидетельствует надпись Лакти-Мардука, начальника колесниц царя Навуходоносора I (1124—1103 гг. до н. э.), где рассказывается о битве у реки Эвлей между вавилонянами и эламитами (около 1120 г. до н. э.), в ходе которой атака колесниц решила исход битвы (Wiseman 1975, p. 455). Об этом же говорит и Книга Иисуса Навина [1]: *«Иисус* [Навин — *Т. К.*] *сказал дому Иосифову… ты мно-*

1. Книга Иисуса Навина — шестая книга Ветхого Завета и всей Библии, повествует о периоде жизни израильского народа от смерти Моисея (1272 г. до н. э) до смерти Иисуса Навина (1244 г. до н. э.).

Рис. 7. Ассирийская колесница. Рельеф из Центрального дворца в Кальху (Нимруд), VIII в. до н. э. Британский музей (https://upload.wikimedia.org)

Рис. 8. Ассирийская колесница. Рельеф из Ниневии, VII в. до н. э. Пергамский музей (http://lah-ru.1gb.ru)

голюден и сила у тебя велика… ты изгонишь Хананеев, хотя у них колесницы железные, и хотя они сильны, [ты одолеешь их]» (Нав. 17: 17—18), и Книга Судей, из которой следует, что Иуда, после смерти Иисуса возглавивший сынов Израилевых (I, 1—2), не мог прогнать жителей долины, потому что у них были железные колесницы (I, 19) [1].

Для I тыс. до н. э. (рис. 7; 8) исследователи отмечают на Ближнем Востоке постепенное вытеснение боевых колесниц конницей, однако они продолжают использоваться в военных действиях (Нефедкин 2001, с. 109). Это следует из описания финала сражения при Халуле (Центральная Месопотамия) царя Ассирии Синахериба против вавилонско-эламской коалиции (691 г. до н. э.), представленного в той части его анналов (BM 91032, V, 5; VI, 13), где рассказывается о восьмом походе: *«…на мою боевую колесницу высокую, ниспровергающую супостата, в ярости сердца своего я взошел поспешно…. Для преследования их я направил за ними свои колесницы и конницу»* (Афанасьева, Дьяконов 1981, с. 267—268).

Сохраняют колесницы, видимо, и свое сакральное значение. Согласно Четвертой Книге Царств, царь Иосия (640—609 гг. до н. э.) сжег колесницы солнца, посвященные этому светилу иудейскими царями (XXIII, 10—11): *«И осквернил он Тофет* [2]*…, чтобы никто не проводил сына своего и дочери своей чрез огонь Молоху; и отменил коней, которых ставили цари Иудейские солнцу пред входом в дом Господень…, колесницы же солнца сжег огнем»* (Бажанов 1891—1892, с. 360).

Похищение чужеземцами почитаемых изображений божества также свидетельствовало об их осквернении, что удостоверяет текст «Вавилонской Стелы» (IAM [3] 1327, col. I) Набонида (Schaudig 2001, s. 514, 524). В тексте отмечены богопротивные деяния ассирийского царя Синахериба (705—680 гг. до н. э.), направленные против богов Вавилонии и кара, его постигшая: *«Он замыслил злое против Вавилона; он разрушил его храмы, уничтожил изображения, осквернил святилища. Он коснулся рук Мардука и увез его в Ассирию… Дни исполнились, время прошло… Царя Ассура, разрушившего страну во время гнева Мардука, поразил мечом его сын, отрасль его плоти…* (Тураев 1935, с. 76).

Колесницы, обнаруженные в могилах курганов у хут. Красное Знамя, на одной из которых сохранилось изображение Иштар, свидетельствуют, судя по дате, о захвате святынь с образом ассирийского божества и перемещении их на Северный Кавказ киммерийцами, возглавляемыми Лигдамисом. Возможно, что возведение кургана 1 с храмовым комплексом, сооруженным близко к традициям Древнего Востока, было связано со стремлением отвести гнев богов за осквернение священных реликвий с целью обезопасить социум после трагичной и бесславной кончины предводителя.

По ассирийским документам выделяется не одна группа киммерийцев у границ Ассирии (Иванчик 1996, с. 91), что подтверждает и пророчество Иезикиля о божественном гневе, направленном на Гога и Магога (Иез. 38, 1—8), и зовущего на борьбу «…Гомера и все отряды его» (Латышев 1947, с. 276). Характер, удаленность и многочисленность набегов киммерийцев более всего соответствует институту «балц» (отлучка из дома, поездка, путешествие, военная экспедиция, поездка за добычей) [4], известному

1. Написание Книги Судей относят к началу правления Саула (ок. 1030 (?) — ок. 1009 гг. до н. э.) первого израильского царя (Тантлевский 2005, с. 172).

2. Место в долине на юге Иерусалима. Здесь стоял некогда идол Молоха (Брокгауз, Ефрон 1901, с. 668).

3. Istanbul, Arkeoloji Mьzeleri.

4. Не противоречит этому и этимология термина «balc», которая, возможно, восходит к древнеиранскому «barti» — «поездка верхом» (Абаев 1958, с. 233).

по нартскому эпосу (Миллер 1992, с. 121; Абаев 1958, с. 232—233), корни которого уходят, скорее всего, в доскифское время. Оформление основных циклов нартского эпоса ученые относят ко времени обитания на Северном Кавказе носителей «кобанской археологической культуры», что свидетельствует о зарождении в местной среде первобытного мифотворчества (Абаев 1957, с. 30; Семенов 1957; Крупнов 1960, с. 357—377; Романова 2015, с. 8) [1].

С совершением «балца» более всего согласуются и походы, проявившего активную деятельность на Ближнм Востоке, Лигдамиса, который, как уже говорилось, дошел во главе своих воинов до Ионии и Лидии, взяв Сарды (Strabo. I. 3. 21), пытался разрушить храм в Эфесе (Callim. Hymn. III, 249—257), около трех лет удерживал область Батинетиду (Dittenberger 1903, № 13, s. 37—43), а также дважды пытался начать войну с Ассирией (Иванчик 1996, свод № 48).

Содержание понятия «балц» (отлучка из дома) определяет его происхождение в оседлой, а не в кочевнической среде (у кочевников скифов «дом» — на колесах), что более соответствует киммерийцам, кочевнический образ жизни которых в письменных источниках не находит подтверждения (Кузнецова 2004; 2007, с. 211—236).

В Нартском эпосе (Осетинские… 1948) и осетинских сказаниях (Дзагуров 1973) балцами называются экспедиции [балц (иронское), балци (дигорское)], которые имели разную продолжительность. Это и разовые кратковременные набеги за добычей, для которых специально выбирали вождя, и многолетние походы в далекие страны, откуда привозили большую добычу великие воины и вожди. Различались годичный, трехлетний и семилетний походы. Кроме того, в эпосе говорится о походах, которые длились десять и даже двадцать лет.

Для предводителя в набегах особое значение имел его личный пример в открытом бою, где главную тактическую задачу он решал сам с ближайшим к нему ядром опытных воинов. При дележе добычи доля, выделявшаяся для предводителя, находилась в его личном распоряжении и состояла из трофейного золота, серебра, оружия, тканей, а также скота. Обычаем предусматривалось, чтобы предводитель не тратил эту долю на себя и свою семью — она полагалась для нужд общего характера. Когда наступали трудные времена, предводитель должен был помогать друзьям, иначе он терял уважение и, следовательно, свой ранг (Чочиев 1996).

Лигдамис покорился Ассирии и передал Ашшурбанапалу значительную часть своего богатства, так как из анналов известно, что ассирийский царь «*…по[лучил его тяжелую дань (?).]… Золото, разноцветную одежду […] вместе с "большими лошадьми", […кон]ей для езды его величества, боевое снаряжение…*» (Иванчик 1996, свод № 48). И это не могло не сказаться на отношении к Лигдамису социума, предводителем которого он был. А поскольку Лигдамис терял, видимо, признание возглавляемого им народа, то сделал еще одну попытку вторжения в Ассирию, но умер в страшных мучениях и был, возможно, похоронен в кургане 1 могильника у хутора Красное знамя.

Судя по тексту гимна Аппнурбанапала к Мардуку (K 3412), сын Дугдамми пытался продолжить нападения на Ассирию, но, видимо, также неудачно: «*…Согласно посланию твоей божественности, которое ты послал: «Я рассею войско [его … Сандакуру (Сандакшатру), сына, его порождение, которого поставили ему в преемники, я ни[звергну (?)]*» (Strong 1893; Winckler 1897, s. 492—494; Иванчик 1996, свод № 51).

Вполне вероятно, что обособленность могильника и его малочисленность (трем захоронениям, обусловленным как «царские», сопутствует всего 8 курганов), была связана с реакцией социума, возглавляемого Лигдамисом, на неудачный балц и войну с Ассирией. Не исключено, что курган 1 Краснознаменского могильника — это место погребения рода Лигдамиса, сопровождавшегося приближенными ему лицами.

Время совершения захоронений, определенное серединой — третьей четвертью VII в. до н. э. (Петренко 2006, с. 109—112), не противоречит дате гибели киммерийца Лигдамиса и деятельности его преемника, также относящимся к третьей четверти VII в. до н. э. (Иванчик 1996, с. 121—122).

Таким образом, курган 1 у хутора Красное знамя, действительно связанный с походами на Ближний Восток, по его датировке и конструкции погребальных комплексов может быть отождествлен с усыпальницей Лигдамиса, а не с захоронениями времени скифского царя Мадия. В погребальном обряде кургана, помимо этого, не выявлены традиции, переданные Геродотом о скифских заупокойных ритуалах (Herod. IV, 71—73). Эти сведения находят подтверждение в данных о другом архаическом северокавказском памятнике — Келермесском могильнике и более поздних скифских курганах (Кузнецова 2009b, с. 49—63).

Келермесский могильник также соотносят со временем «скифских переднеазиатских похо-

1. Исследователи предполагают иранскую принадлежность киммерийцев (Дьяконов 2008, с. 253—254). Правда данные об их языковой принадлежности достаточно неопределенны (см.: Иванчик 1996, с. 127—131, 133—160; Дандамаев 1977, с. 30) в связи с тем, что от киммерийского языка сохранилось всего несколько имён собственных (Teušpa, Dugdamme, Šandakšatru) и название самого народа (греческое Κιμμέριοι, аккадское Gamir(a/āia), Gimirāia и т. п.).

дов» и с именами царей — Бартатуа и Мадия, опираясь на находки предметов ближневосточной торевтики в его захоронениях (Галанина 1997, с. 180; Алексеев 2003, с. 103—107 и др.). Этот могильник (бронзового и раннего железного веков) расположен на Северо-Западном Кавказе в 8 км к юго-востоку от станицы Келермесская (Адыгея, Гиагинский район, Россия). Зафиксировано 33 кургана (раскопан 21), включавших 6 скифских гробниц в северной части могильника (Галанина 1997).

Исследователи выделили две курганные группы, составлявшие могильник: «старшую» и «младшую» (Галанина 1997, с. 178), предположив, что два «старших» кургана Келермеса были сооружены до начала переднеазиатских походов скифов (ранее начала 670-х гг. до н. э.), а четыре «младших» — или после возвращения на Северный Кавказ скифов поколения царя Бартатуа в середине VII в. или скифов царя Мадия в самом конце VII в. до н. э. (Алексеев 2008, с. 9—10).

Для подтверждения ранней хронологии были использованы результаты радиоуглеродного датирования (Алексеев 2015a, с. 95—96). Однако выбор только заниженных дат Келермесских курганов [№ 2/В (810—540 cal BC) и № 3/Ш или 4/Ш (760—390 cal BC)] представляется недостаточно корректным. Кроме того, Келермесский могильник упорно датируется по наиболее ранним вещам (Рябкова 2018, с. 250—253), многие из которых не имеют данных о месте происхождения, а поэтому не могут служить хроноиндикаторами (Клейн 1968, с. 43; Кузнецова 2016, с. 126; 2017b).

Однако сопоставление сопроводительного инвентаря из курганов Келермеса и кургана «Репяховатая Могила», включающего предметы со стабильными датами (Кузнецова, 2017a, с. 104, рис. 4: 1, 2), определившими время сооружения последнего памятника второй четвертью VI в. до н. э., выявило сходство по десяти категориям вещей и показало, что Келермесский могильник близок по времени сооружению «Репяховатой Могилы» и может быть датирован не ранее 585 г. до н. э. (Кузнецова 2018a).

Учитывая дату памятника, можно предположить, что захоронения в Келермесе были связаны с воинами скифского царя Мадия, которые ушли из Северного Причерноморья на Ближний Восток в 608 г. до н. э., а вернулись после кровавого пира у мидийского царя Киаксара. Однако они не идентифицируются с царскими курганами (Кузнецова 2018c, с. 45).

Заключение. Существующие в исследованиях по скифской хронологии расчеты позволяют говорить о том, что царствующая династия, связанная с Мадием, сыном Прототия (Бартатуа), могла либо предшествовать новой династии потомков Спаргапифа, либо у скифов было несколько параллельно царствующих династий, либо Геродотом отмечена не правящая династия, а генеалогическое древо царя Иданфирса.

Последнее предположение возможно, так как согласно сведениям Геродота, среди потомков Спаргапифа царские титулы указываются только, начиная с Савлия (Herod. IV, 76).

Проведенное ранее исследование, в основу которого положена последовательность исторических событий, представленная в «Истории» Геродота, где мидийско-лидийская война поставлена в начало истории со скифами, позволило определить время 28-летнего (≈614/613—585 гг. до н. э.) скифского присутствия на Ближнем Востоке (Кузнецова 2009a). Хронология, репером которой служит дата появления войска скифского царя Мадия на территории Мидии в 608 г. до н. э. (14-й год правления Набопаласара) во время осады столицы Ассирии — Ниневии, была проверена на обширном материале и нашла в нем документальное подтверждение, что показывает достоверность указанных дат (Кузнецова 2019).

Данных об иной осаде Ниневии, кроме той, которая синхронизируется с 14 годом правления Набопаласара в Вавилонии (BM 21901, rev. 38—50), известным по клинописным текстам (Gadd 1923, p. 13—21, 39—40; Grayson 1975, No 3), и вторжением Мадия на Ближний Восток (Herod. I, 103) соответственно «Истории» Геродота, в письменных источниках до сих пор не выявлено и исследователям приходится оперировать лишь догадками.

Сопоставления и расчеты показали, что Мадий мог царствовать синхронно с каким-либо из потомков Спаргапифа (синхронизмы зависят от величины временного интервала: 25, 30 или 33 года). Отсюда можно сделать вывод о том, что Бартатуа (Прототий) и Мадий действительно представляли династию, не связанную с династией Спаргапифа.

Исследования показали также, что на территории Ближневосточных государств действовали две различные группы скифов, одна из которых «взбунтовавшиеся скифы» появилась в «Нижней Азии» несколько раньше (перед мидийско-лидийской войной, т. е. в 614/613 гг. до н. э. ± 1 год), чем вторая группа — в «Верхней Азии», когда произошло вторжение «войска Мадия, сына Прототия» (608 г. до н. э.), определившее их присутствие на Ближнем Востоке до 585 г. до н. э., и, как следует из «Истории» Геродота, эти события были объединены в 28 лет «скифского господства» (Кузнецова 2009a, с. 319—321).

Однако, что уже отмечалось, скифы царя Мадия, возвратились в Северное Причерноморье после 585 г. до н. э. (Кузнецова 2009a, с. 323; 2019). И не исключено, что представители династии Спаргапифа могли прийти в этот регион либо одновременно с войском Мадия, либо несколько позже или раньше, что предполагает почти синхронный приход

с Ближнего Востока как минимум двух групп скифов.

Сведения Геродота о том, что к началу войны с Дарием скифами управляли три царя — над *«одной из частей скифского населения… царствовал Скопасис, …вторая большая, которой управлял Иданфирс, и третья, над которой царствовал Таксакис»*, которые объединились перед угрозой персидского нашествия (Herod. IV, 120), допускает для более ранней поры возможность одновременного появления нескольких групп скифов в Северном Причерноморье.

Интервал между временем упоминания царя Бартатуа (≈672 г. до н. э.) и вторжением его сына Мадия (608 г. до н. э.) на Ближний Восток довольно значителен: около 64 лет (672—608 = 64) и это может привести к сомнению в правильном определении дат. Поэтому пришлось провести расчеты, связанные с такими возможными значениями как: возраст Бартатуа в 672 г. до н. э. (20, 25 и 30 лет) и соответственно в 608 г. до н. э., а также его возраст к моменту рождения Мадия и возраст Мадия в 608 г. до н. э. во время вторжения в Мидию. Расчеты показали, что Мадию в последний период могло быть примерно 40—45 лет, а родился он в интервале от 653 до 648 г. до н. э., учитывая условность предлагаемых дат [1]. Однако возраст Мадия, находившегося в Передней Азии более двух десятков лет, не позволяет предполагать его возвращение в Северопонтийский регион. Это косвенно подтверждают и данные о пире у Киаксара, где предводитель скифов не упоминается. Поэтому поиск усыпальницы Мадия на Северном Кавказе и в Причерноморье не целесообразен, если не считать кенотаф в Мельгуновском кургане, датирующийся ≈575—570 гг. до н. э. (Кузнецова 2018b).

1. Вычисления не связаны с гипотезой о том, что Мадий был сыном ассирийской царевны, дочери Асархаддона, на которой мог жениться его отец Прототий, поскольку данных о таком браке пока нет.

ЛИТЕРАТУРА

Абаев, В. И. 1957. Проблема нартского эпоса. В: Абаев, В. И., Калоев, Г. З., Чичеров, В. И. (ред.). *Нартский эпос. Материалы совещания 19—20 октября 1956 г.* Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное издательство, с. 22-36.

Абаев, В. И. 1958. *Историко-этимологический словарь осетинского языка.* Москва; Ленинград: АН СССР, I.

Алексеев, А. Ю. 1996. Скифские цари и «царские курганы» V—IV вв. до н. э. *Вестник древней истории*, 3, с. 99-113.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2008. «Старшие» келермесские курганы. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. Москва: ИА РАН, II, с. 9-10.

Алексеев, А. Ю. 2015a. О Радиоуглеродном датировании скифских курганов Северного Причерноморья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 40, с. 88-98.

Алексеев, А. Ю. 2015b. Серебряные килики из скифских курганов Солоха и Бабы. *Stratum plus*, 3, с. 207-221.

Античные… 1988. *Античные гимны.* Москва: Московский университет.

Антонова, Л. В. 2008. Удивительная археология. Москва: Array Литагент Энас.

Афанасьева, В. К., Дьяконов, И. М. 1981. *Я открою тебе сокровенное слово. Литература Вавилонии и Ассирии.* Москва: Художественная литература.

Бажанов, А. М. (архимандрит Никифор). 1891—1892. *Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия.* Москва: А. И. Снегирева, 1—4.

Болтрик, Ю. В. 2001. Поиск усыпальниц Ариапифа и его сыновей. В: *Ольвія та античний світ: матеріали наукових читань присвячених 75-річчя утворення історико-культурного заповідника «Ольвія» НАН України.* Київ, с. 29-31.

Болтрик, Ю. В. 2011. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии. *Recherches Archéologiques*, 3, с. 101-112.

Болтрик, Ю. В. 2013. Территориальные центры Скифии. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время.* Ростов-на-Дону: Лаки-Пак, с. 193-202.

Брокгауз, Ф. А., Ефрон, И. А. 1901. *Энциклопедический словарь.* Санкт-Петербург: Издательское дело, Брокгауз-Ефрон, 66.

Виноградов, Ю. Г. 1980. Перстень царя Скила. *Советская археология*, 3, с. 92-109.

Виноградов, Ю. Г., Русяева, А. С. 2001. Граффити из святилища Аполлона на Западном теменосе Ольвии. *Херсонесский сборник*, XI: ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ: Памяти Юрия Германовича Виноградова, с. 134-142.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи.* Москва: Палеограф. Степные народы Евразии, 1.

Горелик, М. В. 1985. Боевые колесницы Переднего Востока III—II тысячелетия до н. э. В: Пиотровский, Б. Б. (ред.). *Древняя Анатолия*. Москва: Наука, с. 183-202.

Грантовский, Э. А. 1994. О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии. *Российская археология*, 3, с. 23-48.

Грантовский, Э. А. 1998. *Иран и иранцы до Ахеменидов.* Москва: Восточная литература.

Дандамаев, М. А. 1977. Данные вавилонских документов VI—V вв. до н. э. о саках. *Вестник древней истории*, 1, с. 30-40.

Дзагуров, Г. А. 1973. *Осетинские народные сказки.* Москва: Наука.

Дьяконов, И. М. 1956. *История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э.* Москва; Ленинград: АН СССР.

Дьяконов, И. М. 2008. *История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э.* Санкт-Петербург: СПбГУ.

Загинайло, А. Г. 1993. Еще раз о монетах царя Скила. В: *Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического Общества.* Одесса: Одесское управление по печати, с. 91-95.

Иванчик, А. И. 1996. *Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII—VII вв. до н. э.* Москва: Институт всеобщей истории.

Иванчик, А. И. 2005. *Накануне колонизации. Северное Причерноморье и степные кочевники VIII—VII вв. до н. э. в античной литературной традиции: фольклор, литература и история*. Москва; Берлин: Палеограф.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Клейн, Л. С. 1968. Происхождение скифов-царских по археологическим данным. *Советская археология*, 4, с. 27-45.

Козенкова, В. И. 1996. *Культурно-исторические процессы на Северном Кавказе в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (узловые проблемы происхождения и развития кобанской культуры)*. Москва: Пущинский научный центр РАН.

Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: Издательство АН СССР.

Кузнецова, Т. М. 1992. Богиня Иштар и скифская хронология. В: Матющенко, В. И. (ред.). *Исторические чтения памяти М. П. Грязнова. Доклады республиканской научной конференции*. Омск: Омский университет, II, с. 36-38.

Кузнецова, Т. М. 2001. Исторические персонажи и скифские курганы. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Материалы международной научной конференции*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2, с. 141-150.

Кузнецова, Т. М. 2004. Киммерийская проблема и скифская архаика. *XXIII Крупновские чтения*: Древний Кавказ: ретроспекция культур. Международная научная конференция по археологии Северного Кавказа, посвященная 100-летию со дня рождения Е. И. Крупнова. Москва, 15—19 марта 2004 года. Тезисы докладов, с. 111-113.

Кузнецова, Т. М. 2007. Были ли киммерийцы кочевниками? В: Козенкова, В. И., Малашев, В. Ю. (ред.). *Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке*. Москва: Таус, с. 209-234.

Кузнецова, Т. М. 2009a. Хронология скифского присутствия на Ближнем Востоке (по следам Геродота). *Stratum plus*, 3 (2005—2009), с. 308-328.

Кузнецова, Т. М. 2009b. Вопросы скифской хронологии. *Нижневолжский археологический вестник*, 10: Сборник статей к юбилею М. Г. Мошковой, с. 49—63.

Кузнєцова, Т. М. 2012a. Бідолашний Орік. *Археологія*, 3, с. 45-51.

Кузнецова, Т. М. 2012b. К вопросу о хронологии и атрибуции Краснознаменского могильника. *XXVII Крупновские чтения*: Материалы международной научной конференции по археологии Северного Кавказа — «Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: исследования и интерпретации» и международного симпозиума — «Кавказ на перекрестке культур эпохи раннего металла», с. 201-203.

Кузнецова, Т. М. 2013. О дате основания Истрии и Борисфена. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 50-58.

Кузнецова, Т. М. 2015a. Скифские курганы и исторические персонажи V—IV вв. до н. э. *Российская археология*, 2, с. 72-84.

Кузнецова, Т. М. 2015b. Серебряный килик из кургана «Солоха» и некоторые аспекты скифской хронологии. *Труды Государственного Эрмитажа*, LXXVII: Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы, с. 240-255, 548.

Кузнецова, Т. М. 2016. Келермесский могильник и система скифской хронологии архаического периода. В: Кулланда, С. В., Балахванцев, А. С. (ред.). *Материалы международной научной конференции памяти М. Н. Погребовой «Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа»*. Москва: ИВ РАН, с. 124-134.

Кузнецова, Т. М. 2017a. О времени сооружения кургана «Репяховатая Могила». *Российская археология*, 2, с. 100-114.

Кузнецова, Т. М. 2017b. Об основах скифской хронологии периода архаики. В: Кузьминых, С. В., Горбенко, А. А. (ред.). *«И музою его была наука». Сборник памяти В. А. Кореняко (1952—2016)*. Азов: Азовск музей-заповедник, с. 127-142.

Кузнецова, Т. М. 2018a. Курганы «Репяховатая Могила», «Червона Могила» и Келермес. В: Малышев, А. А. (ред.). *Международная научная конференция «Новое в исследованиях раннего железного века Евразии: проблемы, открытия, методики»: тезисы докладов*. Москва: Макс Пресс, с. 97-98.

Кузнецова, Т. М. 2018b. От кургана «Репяховатая Могила» к кургану № 407 у с. Журовка / Журавка (хронология). *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 446-457.

Кузнецова, Т. М. 2018c. Скифские цари и номархи — «держатели котлов». *Stratum plus*, 3, с. 17-55.

Кузнецова, Т. М. 2019. Дата вторжения скифского царя Мадия в Переднюю Азию. *Stratum plus*, 3, с. 287-218.

Латышев, В. В. 1947. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. *Вестник древней истории*, 1, с. 263-316.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.

Медведская, И. Н. 2004. Дейок, Фраорт и хронология мидийской династии. *Вестник древней истории*, 2, с. 94-100.

Миллер, В. 1992. *Осетинские этюды*. Владикавказ: Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, 1.

Немировский, А. И. 2001. *Мифы древности — Ближний Восток*. Москва: Лабиринт.

Нефедкин, А. К. 2001. *Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI—I вв. до н. э.)*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Нефёдов, С. А. 2008. *Факторный анализ исторического процесса. История Востока*. Москва: Территория будущего.

Осетинские… 1948. *Осетинские нартские сказания*. Пер. в лит. обработке Ю. Либединского. Владикавказ: Дзауджикау.

Петренко, В. Г. 1980. Изображение богини Иштар из кургана в Ставрополье. *Краткие сообщения Института археологии*, 162, с. 15-19.

Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.

Романова, Г. Б. 2015. *Нартовский эпос и история осетинского народа: исторический аспект*. Автореферат диссертации к. и. н. Владикавказ.

Ромашко, В. А., Скорый, С. А. 2009. *Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье*. Днепропетровск: Пороги.

Рябкова, Т. В. 2018. Формирование раннескифского культурного комплекса в Закубанье (по материалам старших курганов Келермеса). *XXX Крупновские чтения*: Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной научной конференции по археоло-

гии Северного Кавказа 22—29 апреля 2018 г., с. 250-253.

Семенов, Л. П. 1957. Нартские памятники Северной Осетии. В: Абаев, В. И., Калоев, Г. З., Чичеров, В. И. (ред.). *Нартский эпос. Материалы совещания 19—20 октября 1956 г.* Орджоникидзе: Северо-Осетинское книжное издательство, с. 82-90.

Скорый, С. А., Ромашко, В. А. 2009. Об одном из аспектов скифской династической истории. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XV: Матеріали конференції: Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор'я (до 110-річчя з дня народження Б. М. Гракова), с. 173-178.

Смолин, В. Ф. 1915. Главная династия скифских ларей по Геродоту. *Гермес*, 17—18, с. 390-394.

Стратановский, Г. А. 1994. *Страбон. География в семнадцати книгах.* Москва: Ладомир.

Тантлевский, И. Р. 2005. *История Израиля и Иудеи.* Санкт-Петербург: СПбУ.

Тураев, Б. А. 1935. *История древнего востока.* Ленинград: Социально-экономическое издательство, 2.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей.* Москва: Наука.

Чочиев, А. Р. 1996. *Нарты-арии и арийская идеология*. Москва: Акалис, 1.

Эрлих, В. Р. 2005. К дискуссии о месте и времени появления предскифских колесниц. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего Средневековья. Памяти В. С. Ольховского.* Москва: ИА РАН, с. 167-182.

Barnett, R. D. 1959. *Assyrische palastreliefs.* Prag: Artia.

Barnett, R. D., Lorenzini, A. 1975. *Assyrian sculpture in the British Museum.* Toronto: McClelland and Stewart.

Campbell Thompson, R., Mallowan, M. E. L. 1933. *The British Museum Excavations at Nineveh, 1931—1932.* Liverpool: Liverpool University Press, XX: Annals of Anthropology and Archaeology, 1—4.

Dittenberger, G. 1903. *Orientis Graecae Inscriptiones Selectae.* Lipsiae: S. Hirzel, I.

Drews, R. 1988. *The Coming of the Greeks. The Indo-European Conquets in the Aegean and Near East*. Princeton, New Jersey: Princeton University.

Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC.* Princeton: Princeton University.

Gadd, C. J. 1923. *The Fall of Nineveh. The Newly discovered Babylonian Chronicle.* London: Harrison and Sons.

Grayson, A. K. 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles.* Locust Valley; New York: J. J. Augustin. Texts from Cuneiform Sources, 5.

Rawlinson, G. 1862. *History of Herodotus.* London: J. Murray, III.

Schaudig, H. 2001. *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Grossen, samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik.* Münster: Ugarit.

Strong, S. A. 1893. Un texte inédit d'Assurbanipal. *Journal Asiatique*, Série 9, 1, p. 361-385.

Winckler, H. 1897. *Altorientalische Forschungen.* Leipzig: E. Pfeiffer, VI.

Wiseman, D. J. 1956. *Chronicles of Chaldaean Kings (626—556 BC) in the British Museum.* London: British Museum.

Wiseman, D. J. 1975. Assyria and Babylonia, c. 1200—1000 BC. In: Edwards, I. E. S.; Gadd, C. J., Hammond, N. G. L.; Solberger, E. *The Middle East and the Aegean Region, c. 1380—1000 BC.* The Cambridge Ancient History. Cambridge: University Press, II, pt. 2, p. 443-482.

REFERENCES

Abayev, V. I. 1957. Problema nartskogo eposa. In: Abayev, V. I., Kaloyev, G. Z., Chicherov, V. I. (ed.). *Nartskiy epos. Materialy soveshchaniya 19—20 oktyabrya 1956 g.* Ordzhonikidze: Severo-Osetinskoye knizhnoye izdatelstvo, s. 22-36.

Abayev, V. I. 1958. *Istoriko-etimologicheskiy slovar osetinskogo yazyka.* Tom I. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Alekseyev, A. Yu. 1996. Skifskiye tsari i «tsarskiye kurgany» V—IV vv. do n. e. *Vestnik drevney istorii*, 3, s. 99—113.

Alekseyev, A. Yu. 2003. *Khronografiya Evropeyskoy Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyy Ermitazh.

Alekseyev, A. Yu. 2008. «Starshiye» kelermesskiye kurgany. In: Derevyanko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiyskogo arkheologicheskogo syezda v Suzdale.* Moskva: IA RAN, II, s. 9-10.

Alekseyev, A. Yu. 2015a. O Radiouglerodnom datirovanii skifskikh kurganov Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 40, s. 88-98.

Alekseyev, A. Yu. 2015b. Serebryanyye kiliki iz skifskikh kurganov Solokha i Baby. *Stratum plus*, 3, s. 207-221.

Antichnyye… 1988. *Antichnyye gimny*. Moskva: Moskovskiy universitet.

Antonova, L. V. 2008. *Udivitelnaya arkheologiya.* Moskva: Array Litagent Enas.

Afanasyeva, V. K., Diakonov, I. M. 1981. *Ya otkroyu tebe sokrovennoye slovo. Literatura Vavilonii i Assirii.* Moskva: Khudozhestvennaya literatura.

Bazhanov, A. M. (arkhimandrit Nikifor). 1891—1892. *Illyustrirovannaya polnaya populyarnaya bibleyskaya entsiklopediya.* Moskva: A. I. Snegireva, 1—4.

Boltrik, Yu. V. 2001. Poisk usypalnits Ariapifa i ego synovey. In: *Olviia ta antychnyi svit: materialy naukovykh chytan prysviachenykh 75-richchia utvorennia istoryko-kulturnoho zapovidnyka «Olviia» NAN Ukrainy*. Kyiv, s. 29-31.

Boltrik, Yu. V. 2011. Elitnyye kurgany kak markery territorialnoy struktury Skifii. *Recherches Archeologiques*, 3, s. 101-112.

Boltrik, Yu. V. 2013. Territorialnyye tsentry Skifii. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomorye v antichnoye i rannesrednevekovoye vremya.* Rostov-na-Donu: Laki-Pak, s. 193-202.

Brokgauz, F. A., Efron, I. A. 1901. *Entsiklopedicheskiy slovar.* Sankt-Peterburg: Izdatelskoye delo, Brokgauz-Efron, 66.

Vinogradov, Yu. G. 1980. Persten tsarya Skila. *Sovetskaya arkheologiya*, 3, s. 92-109.

Vinogradov, Yu. G., Rusyayeva, A. S. 2001. Graffiti iz svyatilishcha Apollona na Zapadnom temenose Olvii. *Khersonesskiy sbornik*, XI: ΑΝΑΧΑΡΣΙΣ: Pamyati Yuriya Germanovicha Vinogradova, s. 134-142.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskiye kurgany. «Tsarskiye» pogrebeniya ranneskifskoy epokhi.* Moskva: Paleograf. Stepnyye narody Evrazii, 1.

Gorelik, M. V. 1985. Boyevyye kolesnitsy Perednego Vostoka III—II tysyacheletiya do n. e. In: Piotrovskiy, B. B. (ed.). *Drevnyaya Anatoliya.* Moskva: Nauka, s. 183-202.

Grantovskiy, E. A. 1994. O khronologii prebyvaniya kimmeriytsev i skifov v Peredney Azii. *Rossiyskaya arkheologiya*, 3, s. 23-48.

Grantovskiy, E. A. 1998. *Iran i irantsy do Akhemenidov.* Moskva: Vostochnaya literatura.

Dandamayev, M. A. 1977. Dannyye vavilonskikh dokumentov VI—V vv. do n. e. o sakakh. *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 30-40.

Dzagurov, G. A. 1973. *Osetinskiye narodnyye skazki.* Moskva: Nauka.

Diakonov, I. M. 1956. *Istoriya Midii ot drevneyshikh vremen do kontsa IV v. do n. e.* Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Diakonov, I. M. 2008. *Istoriya Midii ot drevneyshikh vremen do kontsa IV v. do n. e.* Sankt-Peterburg: SPbGU.

Zaginaylo, A. G. 1993. Eshche raz o monetakh tsarya Skila. In: *Drevneye Prichernomorye. Kratkiye soobshcheni-*

ya Odesskogo Arkheologicheskogo Obshchestva. Odessa: Odesskoe upravleniye po pechati, s. 91-95.

Ivanchik, A. I. 1996. *Kimmeriytsy. Drevnevostochnyye tsivilizatsii i stepnyye kochevniki v VIII—VII vv. do n. e.* Moskva: Institut vseobshchey istorii.

Ivanchik, A. I. 2005. *Nakanune kolonizatsii. Severnoye Prichernomorye i stepnyye kochevniki VIII—VII vv. do n. e. v antichnoy literaturnoy traditsii: folklor, literatura i istoriya.* Moskva; Berlin: Paleograf.

Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kleyn, L. S. 1968. Proiskhozhdeniye skifov tsarskikh po arkheologicheskim dannym. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 27-45.

Kozenkova, V. I. 1996. *Kulturno-istoricheskiye protsessy na Severnom Kavkaze v epokhu pozdney bronzy i v rannem zheleznom veke (uzlovyye problemy proiskhozhdeniya i razvitiya kobanskoy kultury).* Moskva: Pushchinskiy nauchnyy tsentr RAN.

Krupnov, E. I. 1960. *Drevnyaya istoriya Severnogo Kavkaza.* Moskva: AN SSSR.

Kuznetsova, T. M. 1992. Boginya Ishtar i skifskaya khronologiya. In: Matyushchenko, V. I. (ed.). *Istoricheskiye chteniya pamyati M. P. Gryaznova. Doklady respublikanskoy nauchnoy konferentsii.* Omsk: Omskiy universitet, II, s. 36-38.

Kuznetsova, T. M. 2001. Istoricheskiye personazhi i skifskiye kurgany. In: Zuyev, V. Yu. (ed.). *Bosporskiy fenomen: kolonizatsiya regiona, formirovaniye polisov. obrazovaniye gosudarstva. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvenniy Ermitazh, 2, s. 141-150.

Kuznetsova, T. M. 2004. Kimmeriyskaya problema i skifskaya arkhaika. *XXIII Krupnovskiye chteniya*: Drevniy Kavkaz: retrospektsiya kultur. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya, posvyashchennaya 100-letiyu so dnya rozhdeniya E. I. Krupnova po arkheologii Severnogo Kavkaza. Moskva, 15—19 marta 2004 goda. Tezisy dokladov, s. 111-113.

Kuznetsova, T. M. 2007. Byli li kimmeriytsy kochevnikami? In: Kozenkova, V. I., Malashev, V. Yu. (ed.). *Severnyy Kavkaz i mir kochevnikov v rannem zheleznom veke.* Moskva: Taus, s. 209-234.

Kuznetsova, T. M. 2009a. Khronologiya skifskogo prisutstviya na Blizhnem Vostoke (po sledam Gerodota). *Stratum plus*, 3 (2005—2009), s. 308-328.

Kuznetsova, T. M. 2009b. Voprosy skifskoy khronologii. In: Skripkin, A. S., Yablonskiy, L. T. (ed.). *Nizhnevolzhskiy arkheologicheskiy vestnik*, 10: Sbornik statey k yubileyu M. G. Moshkovoy, s. 49-63.

Kuznietsova, T. M. 2012a. Bidolashnyi Orik. *Arkheolohiia*, 3, s. 45-51.

Kuznetsova, T. M. 2012b. K voprosu o khronologii i atributsii Krasnoznamenskogo mogilnika. *XXVII Krupnovskiye chteniya*: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii po arkheologii Severnogo Kavkaza — «Noveyshiye otkrytiya v arkheologii Severnogo Kavkaza: issledovaniya i interpretatsii» i mezhdunarodnogo simpoziuma — «Kavkaz na perekrestke kultur epokhi rannego metalla», s. 201-203.

Kuznetsova, T. M. 2013. O date osnovaniya Istrii i Borisfena. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomorye v antichnoye i rannesrednevekovoye vremya.* Rostov-na-Donu: YuNTs RAN, s. 50-58.

Kuznetsova, T. M. 2015a. Skifskiye kurgany i istoricheskiye personazhi V—IV vv. do n. e. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 72-84.

Kuznetsova, T. M. 2015b. Serebryanyy kilik iz kurgana «Solokha» i nekotoryye aspekty skifskoy khronologii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, LXXVII: Arkheologiya bez granits: kollektsii, problemy, issledovaniya, gipotezy, s. 240-255, 548.

Kuznetsova, T. M. 2016. Kelermesskiy mogilnik i sistema skifskoy khronologii arkhaicheskogo perioda. In: Kullanda, S. V., Balakhvantsev, A. S. (ed.). *Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii pamyati M. N. Pogrebovoy «Kavkaz i step na rubezhe epokhi pozdney bronzy i rannego zheleza».* Moskva: IV RAN, s. 124-134.

Kuznetsova, T. M. 2017a. O vremeni sooruzheniya kurgana «Repyakhovataya Mogila». *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 100-114.

Kuznetsova, T. M. 2017b. Ob osnovakh skifskoy khronologii perioda arkhaiki. In: Kuzminykh, S. V., Gorbenko, A. A. (ed.). *«I muzoyu ego byla nauka». Sbornik pamyati V. A. Korenyako (1952—2016).* Azov: Azovskiy muzey-zapovednik, s. 127-142.

Kuznetsova, T. M. 2018a. Kurgany «Repyakhovataya Mogila», «Chervona Mogila» i Kelermes. In: Malyshev, A. A. (ed.). *Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya «Novoye v issledovaniyakh rannego zheleznogo veka Evrazii: problemy, otkrytiya, metodiki»: tezisy dokladov.* Moskva: MAKS Press, s. 97-98.

Kuznetsova, T. M. 2018b. Ot kurgana «Repyakhovataya Mogila» k kurganu № 407 u s. Zhurovka / Zhuravka (khronologiya). *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (27), s. 446-457.

Kuznetsova, T. M. 2018c. Skifskiye tsari i nomarkhi — «derzhateli kotlov». *Stratum plus*, 3, s. 17-55.

Kuznetsova, T. M. 2019. Data vtorzheniya skifskogo tsarya Madiya v Perednyuyu Aziyu. *Stratum plus*, 3, s. 287-218.

Latyshev, V. V. 1947. Izvestiya drevnikh pisateley o Skifii i Kavkaze. *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 263-316.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha.* Leningrad: Iskusstvo.

Medvedskaya, I. N. 2004. Deyok, Fraort i khronologiya midiyskoy dinastii. *Vestnik drevney istorii*, 2, s. 94-100.

Miller, V. 1992. *Osetinskiye etyudy.* Vladikavkaz: Severo-Osetinskiy institut gumanitarnykh issledovaniy, 1.

Nemirovskiy, A. I. 2001. *Mify drevnosti — Blizhniy Vostok.* Moskva: Labirint.

Nefedkin, A. K. 2001. *Boyevyye kolesnitsy i kolesnichiye drevnikh grekov (XVI—I vv. do n. e.).* Sankt-Peterburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye.

Nefedov, S. A. 2008. *Faktornyy analiz istoricheskogo protsessa. Istoriya Vostoka.* Moskva: Territoriya budushchego.

Osetinskiye... 1948. *Osetinskiye nartskiye skazaniya.* Per. v lit. obrabotke Yu. Libedinskogo. Vladikavkaz: Dzaudzhikau.

Petrenko, V. G. 1980. Izobrazheniye bogini Ishtar iz kurgana v Stavropolye. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 162, s. 15-19.

Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskiy mogilnik. Elitnyye kurgany ranneskifskoy epokhi na Severnom Kavkaze.* Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf.

Romanova, G. B. 2015. *Nartovskiy epos i istoriya osetinskogo naroda: istoricheskiy aspekt.* Avtoreferat dissertacii k. i. n. Vladikavkaz.

Romashko, V. A., Skoryy, S. A. 2009. *Bliznets-2: skifskiy aristo-kraticheskiy kurgan v Dneprovskom pravoberezhnom Nadporozhye.* Dnepropetrovsk: Porogi.

Ryabkova, T. V. 2018. Formirovaniye ranneskifskogo kulturnogo kompleksa v Zakubanye (po materialam starshikh kurganov Kelermesa). *XXX Krupnovskiye chteniya*: Kavkaz v sisteme kulturnykh svyazey Evrazii v drevnosti i srednevekovye. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii po arkheologii Severnogo Kavkaza 22—29 aprelya 2018 g., s. 250-253.

Semenov, L. P. 1957. Nartskne pamyatniki Severnoy Osetii. In: Abayev, V. I., Kaloyev, G. Z., Chicherov, V. I. (ed.). *Nartskiy epos. Materialy soveshchaniya 19—20 oktyabrya 1956 g.* Ordzhonikidze: Severo-Osetinskoye knizhnoye izdatelstvo, s. 82-90.

Skoryy, S. A., Romashko, V. A. 2009. Ob odnom iz aspektov skifskoy dinasticheskoy istorii. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XV: Materialy konferentsii: Problemy skifo-sarmatskoi arkheolohii Pivnichnoho Prychornomor'ia (do 110-richchia z dnia narodzhennia B. M. Hrakova), s. 173-178.

Smolin, V. F. 1915. Glavnaya dinastiya skifskikh larey po Gerodotu. *Germes*, 17—18, s. 390-394.

Stratanovskiy, G. A. 1994. *Strabon. Geografiya v semnadtsati knigakh.* Moskva: Ladomir.

Tantlevskiy, I. R. 2005. *Istoriya Izrailya i Iudei.* Sankt-Peterburg: SPbU.

Turayev, B. A. 1935. *Istoriya drevnego vostoka.* Leningrad: Sotsialno-ekonomicheskoye izdatelstvo, 2.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaya istoriya skifov. Osnovnyye problemy razvitiya drevnikh kochevnikov evraziyskikh stepey.* Moskva: Nauka.

Chochiyev, A. R. 1996. *Narty-arii i ariyskaya ideologiya.* Moskva: Akalis, 1.

Erlikh, B. R. 2005. K diskussii o meste i vremeni poyavleniya pred-skifskikh kolesnits. In: Gulyayev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot ranney bronzy do rannego Srednevekovia. Pamyati V. S. Olkhovskogo.* Moskva: IA RAN, s. 167-182.

Barnett, R. D. 1959. *Assyrische palastreliefs.* Prag: Artia.

Barnett, R. D., Lorenzini, A. 1975. *Assyrian sculpture in the British Museum.* Toronto: McClelland and Stewart.

Campbell Thompson, R., Mallowan, M. E. L. 1933. *The British Museum Excavations at Nineveh, 1931—1932.* Liverpool: Liverpool University Press, XX. Annals of Anthropology and Archaeology, 1—4.

Dittenberger, G. 1903. *Orientis Graecae Inscriptiones Selectae.* Lipsiae: S. Hirzel, I.

Drews, R. 1988. *The Coming of the Greeks. The Indo-European Conquets in the Aegean and Near East.* Princeton, New Jersey: Princeton University.

Drews, R. 1993. *The End of the Bronze Age: Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 BC.* Princeton: Princeton University.

Gadd, C. J. 1923. *The Fall of Nineveh. The Newly discovered Babylonian Chronicle.* London: Harrison and Sons.

Grayson, A. K. 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles.* Locust Valley; New York: J. J. Augustin. Texts from Cuneiform Sources, 5.

Rawlinson, G. 1862. *History of Herodotus.* London: J. Murray, III.

Schaudig, H. 2001. *Die Inschriften Nabonids von Babylon und Kyros' des Grossen, samt den in ihrem Umfeld entstandenen Tendenzschriften. Textausgabe und Grammatik.* Münster: Ugarit.

Strong, S. A. 1893. Un texte inédit d'Assurbanipal. *Journal Asiatique*, Série 9, 1, p. 361-385.

Winckler, H. 1897. *Altorientalische Forschungen.* Leipzig: E. Pfeiffer, VI.

Wiseman, D. J. 1956. *Chronicles of Chaldaean Kings (626—556 BC) in the British Museum.* London: British Museum.

Wiseman, D. J. 1975. Assyria and Babylonia, c. 1200—1000 BC. In: Edwards, I. E. S.; Gadd, C. J.; Hammond, N. G. L.; Solberger, E. *The Middle East and the Aegean Region, c. 1380—1000 BC.* The Cambridge Ancient History. Cambridge: University Press, II, pt. 2, p. 443-482.

T. M. Kuznetsova

NAMES AND BARROWS OF THE ARCHAIC PERIOD

The article deals with the issues of Scythian archaeology related to the attribution of archaic burials and the definition of the names of historical characters for which they could be built. According to the author of excavation, the Scythian king Madyes, son of Protothyes, was buried in the barrow 1 of the Krasnoznamensky burial ground. Contrary to this conclusion it is assumed that the leader of the Cimmerians, Lygdamis, was buried in the barrow. Such a comparison is based on the date of the assemblage of the barrow (mid — third quarter of the 7th century BC) which does not contradict the time of the death of Lygdamis (641 BC). The written evidence connects the Cimmerians to the mountainous areas and the localization of the country of Gamir (Cimmeria) in the Guriania region, which separated Gamir from Urartu, most closely corresponds to the Caucasus region. The nomadic lifestyle of the Cimmerians in the narrative sources is not confirmed.

The study has shown that the Kelermes burial ground as well as the «Litoy» (Melgunovsky) and «Repyakhovata Mogila» barrows can be correlated with the time of King Madyes (son of Protothyes / Bartatua) and his army returning to the North Black Sea region (after 585 BC).

Age of Madyes who came to the Middle East in 608 BC (during the invasion of Media he could be about 40—45 years old) and having been in this region for more than two decades suggests that he did not return to the North Pontic region. This is indirectly confirmed by the data on the feast of Cyaxares where the leader of the Scythians is not mentioned. Therefore, the tomb of Madyes can be hypothetically linked only with the cenotaph of the Melgunovsky barrow.

Keywords: Scythians, Cimmerians, barrow, cemetery, Madius, Ligdamius.

Одержано 01.07.2019

КУЗНЄЦОВА Тетяна Михайлівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології РАН, вул. Дм. Ульянова, 19, Москва, 117036, Росія.

KUZNETSOVA Tatiana, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences St. Dm. Ulyanova, 19, Moscow, 117036, Russia.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7926-2721, e-mail: mamulya-kuznecova@yandex.ru.

УДК 904.5(477+470.6)“638”

S. V. Makhortykh

CONCERNING THE PROBLEM OF IDENTIFYING THE SCYTHIAN CENTERS OF POWER IN EASTERN EUROPE IN THE VII—VI centuries BC

The analysis of the Scythian burials of the 7th—6th centuries BC in the south of Eastern Europe, allowed the author to identify several groups of monuments located in the North Caucasus and Ukrainian forest-steppe: Central Ciscaucasian, Kuban, Posulsko-Vorsklinskaya and Kyiv-Cherkasskaya. The clusters of kurgans associated with these groups include burials of the Scythian military elite together with large «royal» tumuli.

Keywords: *Scythians, centers of power, 7th—6th centuries BC, North Caucasus, Ukrainian forest-steppe.*

Introduction. In the south of Eastern Europe, the 7th—6th centuries BC are associated with the emergence and activity of the Scythians. These nomads were directly involved in the most important events of the world history, coming into contact with such leading powers of Western Asia as Urartu, Assyria, Media, as well as Greek city-states of the Black Sea coastal area. At the same time, the structure of the early Scythian tribal community remains poorly studied. Written sources report that in the 7th century BC the Scythians had tribal chiefs (for example, Ishpakai), king Bartatua and own territory (Iskuza country; Хазанов 1975, с. 218). The benefit for the king of Assyria from the marriage of his daughter with the king of the Scythians and transfer of power to Madys, the son of Bartatua, testifies to the hereditary character of the royal power of the Scythians. Based on the data from medieval sources, one can speak of various functions that rulers of nomads performed (supreme commander, judge and administrator, resource manager, carrier of sacral functions, etc.), which demonstrates the complex nature of power with several levels of its manifestation: mythological, generic, state and historical (Васютин 2015; Трепалов 2004). On the other hand, performance of these functions implies existence of centers of their concentration in the habitats of the Scythians. These habitats are fixed for the 7th—6th centuries BC based on the concentration of Scythian funeral sites. For this time, the main regions of their distribution are the North Caucasus (about 80 graves) and the forest-steppe Dnieper region (on the left bank of the Dnieper — more than 150 burials, and on the right one — 177). Given the militarized nature of the Scythian society and the existence of «tsars», it can be assumed that the centers of power should mark, first of all, the concentration of elite military graves and the presence of large «royal» kurgans. For the early Scythians, the clan-tribal nature of their community is also undoubted, which, in turn, is reflected in the specifics of the funeral rites available for archaeological analysis proposed in this article.

North Caucasus. In the North Caucasus, there are two main areas of concentration of the early Scythian monuments: the Central Ciscaucasus and the basin of the middle Kuban. They are represented mainly by kurgan-type burial mounds (Krasnoe Znamia, Novozavedennoye II, Nartan, Kelermes, etc.) (Батчаев 1985; Махортых 1991; Галанина 1997; Петренко 2006). A characteristic feature of the Scythian burials of Stavropol area and the neighboring Kabardino-Balkaria is their primary position in specially constructed kurgans, while in the North-West Caucasus Scythian graves are known to be secondary to the Bronze Age barrows, or «dumped in» on top of them (for example, Kostromskoy kurgan, Kelermes, kurgan 19, burial 5, etc.). Tumuli, especially in the territory of the Central Ciscaucasia,

© S. V. MAKHORTYKH, 2019

often had stone facing of the mantel or were lined with a layer of cobblestone.

Scythian burials of the 7th—6th centuries BC in the North Caucasus were made at the level of the ancient horizon (at least 20) and in ground pits (about 60).

At the buried soil level, several types of burial structures stand out, among which burials in stone and wooden tombs are dominant. Such funerary constructions were sometimes overlapped by 11—15 meters high kurgans, which belong to the category of «royal» ones (kurgan 1 Krasnoe Znamia, kurgan 1/1898 Ulsky necropolis).

The main area of above-ground stone tombs distribution, which have a square and more rarely rectangular form, is the Central Ciscaucasia (kurgans 1, 4, 8 Krasnoe Znamia; 1924 and 1984 near the city of Stavropol), while in the Kuban area they are sporadic (kurgan 41 of the Klady cemetery) (Лесков, Эрлих 1999, рис. 39; Петренко 2006, с. 49). Their sizes vary from 2.7 × 2.3 m to 10.8 × 10.3 m. Tombs orientation is usually unstable: latitudinal or angles to the cardinal points. Burned grave structures as well as presence of ceilings supported by retaining pillars in the center or at the corners are typical for this type of burial constructions. Some tombs have entrances — dromoses, leading into the chamber from the west or south. The main period of existence of ground stone tombs covered by kurgans coincide with the 7th century BC.

Above-ground wooden tombs under barrows concentrate on the left bank of the middle Kuban river [1]. In addition to the Kostromskoy kurgan, most of these structures are associated with the Ulsky necropolis, which was mainly excavated in the late 19th — early 20th centuries, unfortunately, with no satisfactory fixation of the details of the funeral rite. According to extant information, wooden tombs of rectangular (7.45 × 5.7 m) and square (5 × 5 m) shapes were opened in the 1/1898 and 1/1909 kurgans, at four corner pillars, where numerous horse skeletons were located into the west and east off these tombs (Отчет… 1898, с. 30, рис. 42; 1909 и 1910, с. 147; Ульские… 2015).

More reliable information was obtained as a result of the excavations of the 10th Ulsky kurgan by A. M. Leskov in 1982 (Сокровища… 1985). An earthen platform was opened under the mound, the top of which had the appearance of a flat ground with a diameter of 20 m with gentle sloping ramp on the south side. There was a wooden tomb in the center of the construction with a ritual area inside. There were remains of twenty-nine horse skeletons around it, covered with a wooden canopy. Similar ground structure was also traced in one of the Ulsky tumulus (supposedly, kurgan 2/1909) excavated by V. R. Erlikh in 2007 (Эрлих 2010).

It is worth to mention the recent reinvestigation of the famous Kostromskoy kurgan, which resulted in establishing that it was erected above a kurgan of the Bronze Age, on a specially prepared under-kurgan ground in the form of an extended circle of 26 × 24 × 0.8 m size with a flat top. There was a tomb of logs on the surface of the ground in three or four row of beams. A wooden frame was a bearer of the tomb. Stubs hammered into the surface of the ground and fixed from the inside of the frame served as the reinforcement of the walls of this structure (Рябкова 2014).

In the pre-Scythian and Scythian time, burials at the level of the ancient horizon were also spread on the right bank of the middle Dnieper region (Ильинская 1975, с. 83; Ковпаненко 1981; Махортых 1991). The following features bring them closer to those of the North Caucasus: destroying by fire or burning of the burial structure; the entrance to the tomb is often from the south; the presence of lateral and central pole holes from pillars supporting the ceiling; use of stone and wood for the construction of funeral structures.

The most numerous variety of the Scythian grave constructions of the 7th—6th centuries BC in the North Caucasus are burials in ground pits. The following types of such burials are distinguished: 1) in simple ground pits; 2) in wooden pillar tombs; 3) in wooden log «cabins»; 4) in a stone tomb lowered into a ground pit with a wooden ceiling; 5) in a tomb combining wooden and stone structures in the walls and ceilings (Махортых 1991). The first three types of burials (Krasnoe Znamia, Novozavedennoye II, Nartan and Kelermes cemeteries) are the most common, while the burials in pits with stone structures inside are occasional (Krasnoe Znamia, kurgans 2, 7).

To ceil a grave pits, wood and reed as well as stone covering from several layers of cobblestone were used, often leaning on longitudinal beams supported from the inside of the grave by pillars. It is necessary to note the presence of over-a-grave constructions consisting of a ritual reed platform round the grave, a throw ring covered with stone or reed, as well as traces of rituals and funeral feasts (hearths, coals, bits and pieces of vessels, animal bones), are found accumulated in mounds and in fillings of ditches (Петренко, Маслов, Канторович 2009).

Burials were committed in the sub-square (2.8 × 2.8 m — 6 × 6 m) and rectangular (2.8 × 2.4 m — 8.5 × 6.5 m) pits with various orientations: with respect to latitude, along the northwest, southeast line; with respect to angles to the cardinal points, etc.

1. It is necessary to mention the burials found on the same territory, made at the level of the ancient surface without any signs of wooden or stone constructions, but with horse sacrifices and / or mournful offerings in the form of ceramics, etc. (kurgans — the 10th Razmennyi; the 1st Goverdovsky, 23/1986 and 29/1988 Kelermes (Галанина 1997; Эрлих, Нехаев 2011; Рябкова 2014).

Because of the general robberies of graves, information about the posture and orientation of the dead is scarce. One can speak of the predominance of the extended position of skeletons headed to the south and, more rarely, to the west, sometimes with deviations (Krasnoe Znamia; Novozavedennoye II, Novopavlovsk, Kelermes).

An interesting specificity of the ritual is placing of stele-shaped stones over the graves of the most notable dead, the presence of stone slabs and less often altars as well as heaps of pebbles in burial grounds.

Among the characteristic features of the burial rite of the Scythian sites of the North Caucasus, there are numerous horse burials laid in the same grave as the buried, or outside the burial chamber, along its walls, emphasizing the special importance of the role of cavalry warriors. It is noteworthy that in the forest-steppe Dnieper region it was practiced to replace horse sacrifices by placing a large number of horse bridles in the graves.

The local peculiarities of some North Caucasian burial grounds are manifested in the original arrangement of the bottom of the grave pits, where the eastern part is allocated for burial places for humans, and the western part raised to the east by 20—25 cm and used to bury horses (Krasnoe Znamia); in laying the dead on the bedding of wooden cross-bars or on organic spreading (Novozavedennoye II) (Петренко 2006). Design features are different in some of the Nartan graves. Thus, there are special «hangers» arranged in kurgan 11, and the chamber had oval corner ledges in kurgan 19.

Thus, in the North Caucasus, two main groups of funerary sites are fixed, the first of which is localized in the Kuban region, and the second in the Central Ciscaucasia. Their coexistence shows the complex composition of the tribal community that lived on north side of the Great Caucasus range. Presence of the Scythians in this region was associated not only with the Near Eastern military campaigns, but also with their subsequent residence here in the 6th century BC, as evidenced by the materials of the cemeteries Novozavedennoye II, Nartan, etc. This circumstance, along with the spread of Scythian monuments in the forest-steppe Dnieper region in the 7th century BC (for example, Medvin 2, Teklino 346, Zhabotin 524, etc.), allows correcting the point of view about the movement of the center of Scythia from Ciscaucasia to the steppes of the Northern Black Sea coast in the 6th century BC (Мурзин 1984). In my opinion, it is more correct to talk about existence of several Scythian centers of power in the south of Eastern Europe in the archaic epoch, which could function in parallel with each other.

Forest-steppe Dnieper region. There are two main areas of the Scythian antiquities of the 7th—6th centuries BC concentration in the Ukrainian forest-steppe: the Kyiv-Cherkasskaya one on the right bank and the Posulsko-Vorsklinskaya one on the left bank of the Dnieper. In the right-bank Ukraine, most of the monuments are located in Porosye (68 graves) and the Tiasmyn river basin (109 graves); on the left bank — in the basins of the Sula river (80 graves) and the Vorskla river (97 graves) (Ковпаненко 1967; Ильинская 1968; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989; Махортых 2013).

Despite the fact that the Kyiv Dnieper region is the most northern and sparse distribution area of the Scythian antiquities, this is where the largest kurgans of the archaic period of the Dnieper forest-steppe right bank are concentrated: Glevakha (8.7 m), Perepyatykha (11 m), etc. Even more grandiose «royal» kurgans of the early Scythian period were discovered on the territory of the forest-steppe left bank of the Dnieper, where they are concentrated mainly in the Posulye area near the villages of Aksyutintsy and Volkovtsy. The height of their mounds ranges from 7—8.5 m (kurgans 10, 11, 14 in the Staykin Verkh tract) up to 19—20 m (Starshaya Mohyla, Shumeiko). Both in Kyiv region and in Posulye, the above-mentioned elite «cemeteries» are brought together by a similar location in peripheral areas hard-to-get and remote from the steppe Black Sea coast in the northern part of the forest-steppe Dnieper region. In this case, a connection can be traced between the archaeological materials and the surviving written evidence of Herodotus (IV, 127) about the father's graves safely sheltered from enemies and protected by the Scythians, with which, in my opinion, the above-mentioned early Scythian tribal tombs of the nomadic forest-steppe Ukraine nobility should be associated (Махортых 2012).

Among the grave constructions under kurgans in the Dnieper forest-steppe right bank and left bank regions burials in the pits dominate, constituting, respectively, 87 % and 99 % of the total number of fixed burial structures of the 7th—6th centuries BC. They are mainly represented by burials in simple ground pits (64 % of the right bank and 59 % of the left bank) and in pits with wooden structures inside (32 % of the right bank and 38 % of the left bank). Judging by the available data, the north-south orientation of grave pits (18 %) prevails in Porosye on the right bank of the Dnieper, and latitudinal (21 %) predominates on the Tiasmyn river.

The peculiarity of the internal space of burial chambers of the Porosye barrows (Bobrytsa kurgan 40, Stepantsy kurgan 11, etc.) is the presence of an internal partition dividing them into two compartments (Ковпаненко 1981). A series of pillars (Glevakha, Flyarkovka and other tumuli of the forest-steppe right bank region), dividing the grave into separate sections and located along the walls and/or in the central part of the tomb, could similarly perform such a «demarcation» function (besides a support for the ceiling). On

the left bank of the Dnieper, similar structures have not yet been identified.

To the west of the Dnieper, wooden structures in the mounds and pits were quite often set on fire with a ceremonial purpose, whereas, in the left bank region, this tradition was not widespread. At the same time, a different custom is distinctly expressed in the basins of the Sula and the Vorskla rivers which is strewing the bottom of the grave with lime, ashes and other symbols of fire (Ильинская 1968).

Turning to the orientation of the deceased, it is necessary to point out that on the right bank it is rather unstable. Despite the diversity, both in Porosye and at the Tiasmyn river the western orientation of the buried (24—33 %) is dominating, and the second place is occupied by the southern (14—19 %) one. The northern (14 %) and eastern orientations of the skeletons (10 %) are quite representative (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989).

The peculiarity of the Dnieper forest-steppe right bank region is also manifested in the widespread cremation rite, which was recorded in 71 cases, making more than 36 % of the total number of burials. The left bank Scythian burials look uniform with a predominance of the southern orientation and inhumation rite (Махортых 2012).

It can be assumed that during and after the end of the period of nomadic invasions to the Near East into the forest-steppe regions of the Dnieper region, several Scythian tribal or clan groups migrated. On the left bank, one of these groups center was located in the Sula river basin, where a steady tradition of construction magnificent «royal» tumuli had established, which continued to exist even later, in the 5th—4th centuries BC (kurgan 2 Aksyutintsy — 10.6 m, kurgan 1 (1897) Volkovtsy — 13.5 m, etc.). Their monumentalism presupposed the use of labor of a significant number of people, which indicates the large number of the members of this group. It retained historical continuity and power over the next few centuries.

A somewhat different picture emerges from the materials of the archaic Scythian sites of the right bank forest-steppe, where several clan groups migrated with the western, northern and eastern orientations of the dead. The lesser consolidation of their members did not allow them to create an analogue of the Posulye center with extensive burial grounds and gigantic «royal» kurgans, reflecting the complex internal hierarchy of the society. The same reason could have caused a significant amount of secondary burials to the kurgans of the Bronze Age, in contrast to the left bank forest-steppe, where human resources allowed to create new tumuli for their dead. However, probably due to its relative internal small size, the Scythian groups of the right bank region maintained close, first of all, marriage contacts with the local sedentary population, which found reflection in the spread of a cremation rite. Its origins in the Middle Dnieper region date back to the epoch of copper and bronze (Ильинская 1975, с. 78; Скорий 1990). As an influence of the Cimmerian predecessors, one can consider burials at the level of the ancient horizon, tent and some other funeral constructions known in the Dnieper right bank region in the pre-Scythian and early Scythian time (Махортых 2012).

Single large kurgans, known on the right bank in the Kyiv Dnieper region, can be considered as burial places of the ruling top of local tribal groups, which, unlike in the Posulye center, functioned for a relatively short period of time during the late 7th and / or early 6th centuries BC.

Conclusions. The above mentioned data indicate that in the south of Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC there were several centers of power, one of the most reliable and informative archaeological markers of which are the Scythian funerary monuments, and in particular burial grounds.

Common features of the Scythian funerary monuments of the 7th—6th centuries BC are the following:

- domination of the kurgan burial rite;
- construction of the barrow, mainly for one burial with rare cases of secondary burials;
- construction of «royal» kurgans up to 8—20 m high;
- prevalence of simple ground pits and wooden pillar tombs among burial structures;
- a significant spread of funeral feasts and a ritual use of fire;
- domination of the extended inhumation on the back with the few cases of the crouched position of the dead.
- predominance of the burials of male warriors.

Regional specificity is manifested in the following:

- interments under specially constructed mounds are more characteristic for the Central Ciscaucasia and the Dnieper left bank region, while Scythian secondary burials in the kurgans of the Bronze Age were more widely spread in the Kuban and the Dnieper right bank regions;
- the main concentration of burials made at the level of the ancient horizon is recorded in the North Caucasus and the Middle Dnieper area;
- division of the burial chamber space into a number of sectors is fixed in the Central Ciscaucasia (with the help of ground ledges) and in the Dnieper right bank region (by wooden partitions);
- for the forest-steppe Dnieper left bank area, there is a characteristic arrangement of wooden flooring at the bottom of the grave pits, supported on bars, laid in specially dug grooves (logs);
- large number of horse burials in the Scythian monuments of the North Caucasus, which in the

forest-steppe Dnieper region were substituted by placing horse bridles into a grave;

• in the North Caucasus and in the forest-steppe Dnieper right bank region, wooden constructions in the kurgans were set on fire with a ceremonial purpose, whereas the tradition of powdering the bottom of pits with ash, lime and red paint spread on the left bank area;

• the use of cremation in the Central Ciscaucasia and on the right bank of the Dnieper, not characteristic of the left bank region;

• southern and those close to it (southwestern or southeastern) orientations of the deceased are typical mainly for the forest-steppe Dnieper left bank and, judging by the few data, for the North Caucasus, while the western one dominates on the right bank, where eastern and northern orientations also quite common.

The above proposed features of the Scythian monuments of the 7th—6th centuries BC in the south of Eastern Europe, the list of which can be continued, testifies to the heterogeneity of the Scythian nomadic communities localized here. There are several peculiar groups of monuments — Central Ciscaucasian, Kuban, Posulsko-Vorsklinskaya and Kyiv-Cherkasskaya. The first two can be considered in the framework of the North Caucasian center of power that existed during the 7th—6th centuries BC. In the Dnieper region, two such centers can be identified. The first of them, in the forest-steppe right bank, apparently belonged to several heterogeneous tribal groups and ended its existence in the second half of the 6th century BC. The second center, in the forest-steppe left bank area, was associated with a homogeneous and numerous groups of the Scythian people who had lived there from the 7th—6th centuries BC up to 4th century BC.

The tribal diversity, combined with the distinguishing «centers of power» marked by clusters of kurgans with the burials of the Scythian military aristocracy, determine the ethno-cultural specifics of various regions of the south of Eastern Europe in the 7th and 6th centuries BC. New studies will make it possible to specify the question of the principles on which the administrative-territorial division of the Eastern European Scythia was based in the 7th—6th centuries BC, as well as to trace the further historical fate of the Scythian tribal formations localized there.

ЛІТЕРАТУРА

Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии*, II, с. 7-115.

Васютин, С. А. 2015. Традиционные и инновационые механизмы управления в кочевых обществах Центральной Азии VI—XIII вв. *Вестник Кемеровского университета*, 1 (61), с. 13-19.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеграф.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Нукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.

Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1999. *Могильник Фарс. Клады*. Москва: Государственный музей Востока.

Махортых, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.

Махортых, С. В. 2012. Общее и особенное в погребальной обрядности ранних скифов лесостепной Украины. В: Разуваев, Ю. Д. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 106-118.

Махортых, С. В. 2013. Погребальные сооружения и обряд курганных некрополей Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 223-256.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Отчет… 1901. *Отчет археологической комиссии за 1898 г.* Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет… 1903. *Отчет археологической комиссии за 1909 и 1910 гг.* Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва: Палеграф.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2009. Некоторые итоги исследования раннескифского могильника Новозаведенное-II в 1991—2003 гг. *Археологические открытия 1991—2004 гг.*, с. 225-234.

Рябкова, Т. В. 2014. Южно-Кубанская и предшествующие археологические экспедиции. В: Пиотровский, М. Б. (ред.). *Экспедиции. Археология в Эрмитаже*. Санкт-Петербург: Славия, с. 236-249.

Скорий, С. А. 1990. *Курган Перепятиха*. Киев: Наукова думка.

Сокровища… 1985. *Сокровища курганов Адыгеи*. Москва: Советский художник.

Ульские… 2015. *Ульские курганы. Культово-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Москва: Палеграф.

Трепавлов, В. В. 2004. Вождь и жрец в эпическом фольклоре тюрко-монгольских народов: некоторые особенности организации традиционной власти у кочевников. В: Базаров, Б. В., Крадин, К. К. (ред.). *Монгольская империя и кочевой мир*. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, с. 76-100.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Эрлих, В. Р. 2010. Раскопки кургана Ульской группы в 2007 г. *Материальная культура Востока*, 5, с. 117-137.

Эрлих, В. Р, Нехаев, А. А. 2011. Курганы эпохи скифской архаики у хутора Говердовский в Адыгее. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный; Москва: ИА РАН, с. 131-152.

REFERENCES

Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. *Arkheologicheskie issledovanija na novostrojkakh Kabardino-Balkarii*, II, s. 7-115.

Vasiutin, S. A. 2015. Traditsionnye I innovatsionye mekhanizmy upravleniya v kochevykh obschestvakh Tsentralnoy Azii VI—XIII vv. *Vestnik Kemerovskogo universiteta*, 1 (61), s. 13-19.

Galanina, L. K. 1997. K*elermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniya ranneskiskoj epokhi.* Moskva: Palegraf.

Il'inskaya, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tyas'min*. Kiev: Naukova dumka.

Il'inskaya, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezh'ya.* Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1967. *Plemena skifskogo chasy na Vorskli.* Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1981. K*urgany ranneskifskogo chasy v bassejne r. Ros'.* Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoriy, S. A. 1989. *Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia.* Kyiv: Naukova dumka.

Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1999. Mo*gilnik Fars.* K*lady.* Moskva: Gosudarstnenniy muzej vostoka.

Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze.* Kiev: Naukova dumka.

Makhortykh, S. V. 2012. Obschee i osobennoe v pogrebalnoj obryadnosti rannikh skifov lesostepnoj Ukrainy. In: Razuvaev, Yu. D. (ed.). *Vostochnoevropejskie drevnosti.* Voronezh: Nauchnaya kniga, s. 106-118.

Makhortykh, S. V. 2014. Pogrebalnye sooruzheniya i obryad kurgannykh nekropolej Belskogo gorodischa. *Stratum plus*, 3, s. 223-256.

Murzin, V. Yu. 1984. *Skifskaya archaika Severnogo Prichernomorya.* Kiev: Naukova dumka.

Otchet… 1901. *Otchet arkheologicheskoy komissii za 1898 g*. Sankt-Peterburg: Tipographiya glavnogo upravleniya udelov.

Otchet… 1913. *Otchet arkheologicheskoy komissii za 1909 i 1910 gg*. Sankt-Peterburg: Tipographiya glavnogo upravleniya udelov.

Petrenko, V. G. 2006. K*rasnoznamenskiy mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoj epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva: Palegraf.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2009. Nekotorye itogi issledovaniya ranneskifskogo mogilnika Novozavedennoe-II v 1991—2003 gg. A*rcheologicheskie otkrytiya 1991—2004 gg.*, s. 225-234.

Ryabkova, T. V. 2014. Yuzno-Kubanskaya i predshestvuyuschie arkheologicheskie ekspeditsii. In: Piotrovskiy, M. B. (ed.). *Ekspeditsii.* A*rkheologiya v Ermitazhe.* Sankt-Peterburg: Slaviya, s. 236-249.

Skoriy, S. A. 1990. *Kurgan Perepyatikha.* Kiev: Naukova dumka.

Sokrovisha… 1985. *Sokrovisha kurganov* A*dygei*. Moskva: Sovetskiy khudozhnik.

Ul'skie... 2015. *Ul'skie kurgany.* K*ul'tovo-pogrebalniy kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moskva: Palegraf.

Trepalov, V. V. 2004. Vozhd' i zhrets v epicheskom folklore tiurko-mongolskikh narodov: nekotorye osobennosti organizatsii traditsionnoj vlasti u kochevnikov. In: Bazarov, B. V., Kradin, K. K. (ed.). *Mongol'skaya imperiya i kochevoj mir*. Ulan-Ude: BNTs SO RAN, s. 76-100.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsial'naya istoriya skifov*. Moskva: Nauka.

Erlikh, V. R. 2010. Raskopki kurgana Ul'skoj gruppy v 2007 g. *Material'naya kultura vostoka*, 5, s. 117-137.

Erlikh, V. R., Nekhaev, A. A. 2011. Kurgany epokhi skifskoj arkhaiki u khutora Goverdovskiy v Adygee. In: Mamaev, Kh. M.(ed.). *Voprosy drevney i srednevekovoj arkheologii Kavkaza.* Grozniy; Moskva: IA RAN, s. 131-152.

С. В. Махортих

ДО ПРОБЛЕМИ ВИДІЛЕННЯ ЦЕНТРІВ ВЛАДИ У СКІФІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У VII—VI ст. до н. е.

VII—VI ст. до н. е на півдні Східної Європи пов'язується із появою та активною діяльністю скіфів. Кочівники брали участь у найважливіших подіях світової історії та контактували із такими провідними державами Передньої Азії як Урарту, Ассирія, Мідія, а також грецьким полісами Північного Причорномор'я. Аналіз скіфських поховань доби архаїки на півдні Східної Європи дозволив виокремити кілька груп пам'яток, що локалізуються на Північному Кавказі і у лісостеповому Подніпров'ї, зокрема Центральнокавказьку, Кубанську, Посульсько-Ворсклінську і Києво-Черкаську. З цими групами пов'язані скупчення курганів, що включають поховання скіфської військової еліти, а також великі «царські» кургани, які ідентифікують центри скіфської влади і визначають етнокультурну специфіку різних регіонів Східної Європи у розглянутий період. Скіфські центри влади VII—VI ст. до н. е мали свої локальні особливості, які визначалися кількістю наявних у їх розпорядженні людських ресурсів, етно-культурним складом, характером взаємин із місцевим населенням та іншими факторами. Центральнокавказьку та Кубанську групи пам'яток слід розглядати у контексті північнокавказького центру влади, який існував протягом VII—VI ст. до н. е. У Подніпров'ї виділяються два центри скіфської влади. Перший (Києво-Черкаська група пам'яток) розташовувався у лісостеповому Правобережжі, і ймовірно, належав кільком гетерогенним родовим групам. Другий центр у лісостеповому Лівобережжі (Посульсько-Ворсклінська група пам'яток) був пов'язаний із більш однорідною і численною групою скіфського населення, що мешкало тут у період між VII—VI ст. до н. е. та IV ст. до н. е. Нові дослідження дозволять конкретизувати питання про те, на яких засадах існував адміністративно-територіальний поділ східноєвропейської Скіфії в VII—VI ст до н. е., а також простежити подальшу історичну долю скіфських племінних утворень, що локалізувалися у цьому регіоні.

Ключові слова: скіфи, центри влади, VII—VI ст. до н. е., Північний Кавказ, лісостепове Подніпров'я.

Одержано 01.07.2019

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
MAKHORTYKH Sergey, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7711-8117, e-mail: makhortykh@yahoo.com.

УДК [355:904.5](477.4)”638”-055.2

О. Є. Фіалко

ПОХОВАННЯ АМАЗОНОК ЛІСОСТЕПОВОГО ПРИДНІПРОВ’Я

У статті розглядається серія поховань жінок зі зброєю на теренах Лісостепового Придніпров’я за скіфської доби. Наводяться загальні та особливі риси, притаманні комплексам окресленого регіону.

***Ключові слова**: амазонки, курган, поховання, скіфський час, поховальний обряд, інвентар, Лісостепове Придніпров’я.*

ВСТУП

Моя перша зустріч із поховальними комплексами скіфських амазонок відбулась 1983 р. під час розкопок курганних могильників поблизу с. Нове Запорізької обл. у складі Приазовської археологічної експедиції Інституту археології АН УССР. Експедиція працювала під керівництвом Юрія Вікторовича Болтрика. Саме ці дослідження стали відправною точкою моїх багаторічних пошуків аналогій та розвідок у царині гендерної ідеології скіфів, та лягли в основу першої статті, присвяченої жінкам зі зброєю у скіфів (Фиалко 1991). І я вельми вдячна Юрію Вікторовичу за надану мені можливість самостійно ввести до наукового обігу отримані матеріали. З тих пір кількість поховальних комплексів амазонок Європейської Скіфії, за моїми підрахунками, перевищила 300 і постійно зростає завдяки новим польовим дослідженням. За цей час до наукового обігу введено серії могил войовниць з різних територій — Степової Скіфії, Криму, Придністров’я, Подоння (див. Фиалко 2018а). Запропоновану статтю присвячено поховальним пам’яткам войовниць Лісостепового Придніпров’я, позаяк спеціального їх дослідження досі немає.

До серії могил войовниць, що розглядається, залучено 27 комплексів. Територіально вони розташовані на теренах Дніпровського Лісостепового Правобережжя (21), Лівобережжя (3) та Терасового Лісостепу (3). За сучасним адміністративним поділом України це, відповідно, Кіровоградська, Черкаська, Харківська та Київська області (рис. 1). Пограбованими виявились 13 могил і ще одна (с. Бобриця к. 35) постраждала частково (більша її частина збереглася не потривоженою), що становить половину від загальної кількості поховань озброєних жінок. Отже, інформативність і достовірність цієї вибірки робить її цілком придатною для дослідження.

© О. Є. ФІАЛКО, 2019

ПОХОВАЛЬНІ СПОРУДИ ТА ОБРЯД

Насипи. Розміри та конструктивні особливості. Майже всі поховання амазонок лісостепової серії ***підкурганні***. Виключення складає єдина могила 7 Світловодського ***ґрунтового*** могильника [1]. Частину насипів на час розкопок було пошкоджено оранкою (с. Богданівка к. 16; с. Макіївка к. 1; с. Стеблів к. 13; с. Кусторівка к. 2 та ін.) чи будівельними роботами (м. Городище к. 1, с. Поділля к. 3). *Висотні показники* коливаються від 0,2—0,5 м (внаслідок регулярної оранки) до 2,3 м (с. Константинівка к. 98) — 2,5 м (с. Журавка к. 447; м. Шпола к. 236). Найбільші насипи мають курган 35 з групи 2 біля с. Бобриця — висота 5,0 м (діаметр не відомий) та курган 406 з гру-

1. За повідомленнями О. Д. Могилова, всього в цьому могильнику відкрито сім могил жінок із зброєю, що складає 12,7 % від загальної кількості антропологічно визначених як жіночі (Могилов, лист від 6.12.2018). Проте, ці матеріали ще готуються до друку, тому інформація про них поки не є доступною.

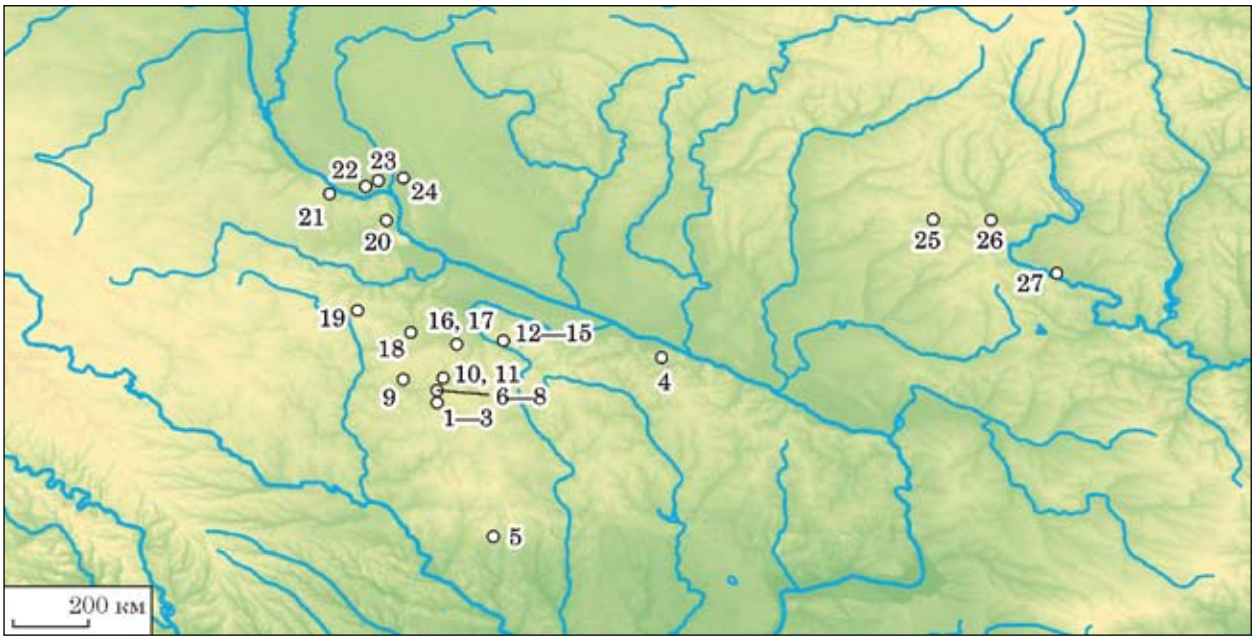

Рис. 1. Локалізація поховань амазонок у лісостеповій смузі (нумерацію див. у табл. 1)

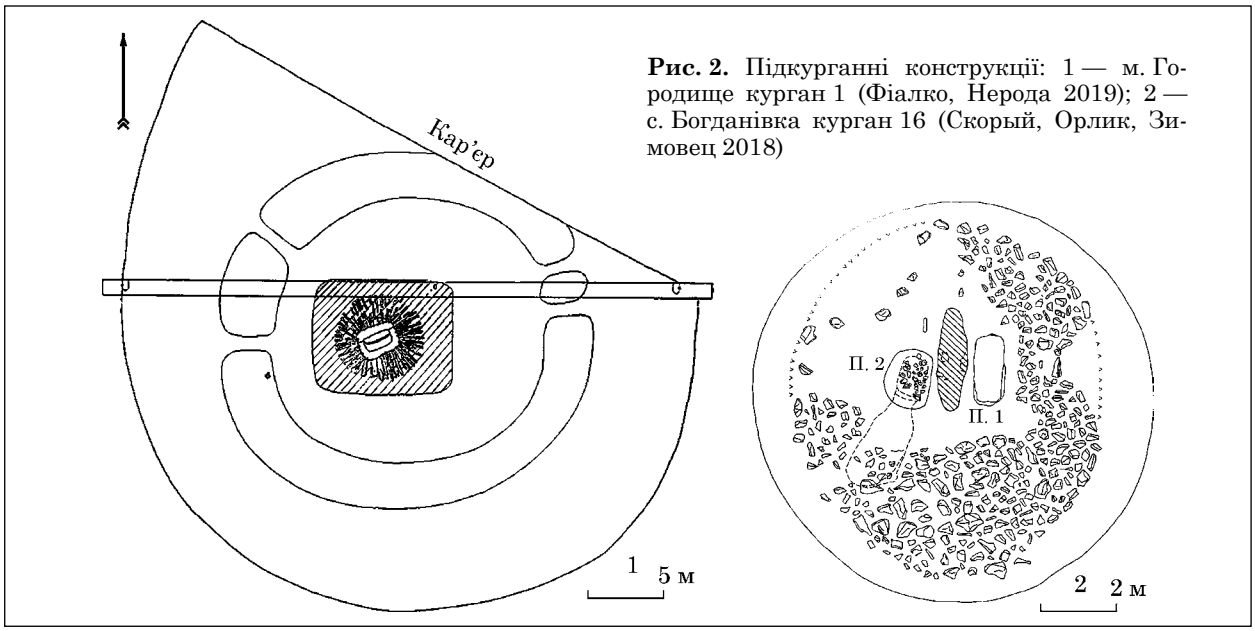

Рис. 2. Підкурганні конструкції: 1 — м. Городище курган 1 (Фіалко, Нерода 2019); 2 — с. Богданівка курган 16 (Скорый, Орлик, Зимовец 2018)

пи 2 біля с. Журавка — висота 7,9 м при діаметрі 63,0 м. Найменший діаметр насипу (через руйнацію) мають курган 25 біля с. Гришківка (8,7 м) та курган 16 біля с. Богданівка (10,5 м). Діаметр решти — у межах 13—48 м.

Підкурганні конструкції виявлено лише в двох насипах. У кургані 16 біля с. Богданівка зафіксований кам'яний панцир з кількох шарів рваного гранітного каменю (рис. 2: 2) заввишки 0,3 м (від рівня давньої поверхні), діаметром 10,5 × 8,5 м (Скорый, Орлик, Зимовец 2018, с. 352—354). У кургані 1 біля м. Городище була зведена наземна дерев'яна підкурганна конструкція зі слідами горіння (рис. 2: 1). Вона збереглася у вигляді кола (ймовірно, шатра) з декількох шарів стовбурів дерев різного діаметру та великих гілок, покладених радіально по відношенню до умовного центру, діаметром 6,25 м (площею 31 м^2) (Фіалко, Нерода 2019, с. 388).

У чотирьох випадках насип оточував *кільцевий рівчак* — курган 1 біля м. Городище (діаметр 22, ширина 2,6—2,8, глибина 1,2 м); курган 13 біля с. Стеблів (діаметр 13, ширина 1,5, глибина 0,8 м); курган 3 біля с. Мирне (діаметр 20, ширина 0,7—1,0, глибина 0,6 м); курган 25 біля с. Гришківка (діаметр 7,8, ширина 0,4, глибина 0,3 м). Всі вони мали перемички: перший дві — західну і східну, решта по одній, відповідно, західну, південно-східну та західну, завширшки від 0,7 до 1,8 м. Ще в одному кургані доби бронзи (курган 3 біля с. Поділля) із впускним похованням скіфської амазонки був

пов'язаний суцільний кільцевий рів діаметром 18,0 м, завширшки 1,0 м, завглибшки 0,5 м.

У дев'яти курганах відзначені *залишки тризни*, локалізовані в різних місцях — *серед каменів панцира* (с. Богданівка к. 16 — уламки амфор), *в насипу* (с. Журавка к. 423 — уламки ліплених посудин; м. Шпола к. 236 — кістки тварин; урочище Холодний Яр к. 19 — кістки тварин, уламки ліплених посудин, залізні скоби; с. Константинівка к. 96 — уламки ліпленої миски) і *у рові* (м. Городище к. 1 — кістки тварин, уламки ліплених посудин; с. Мирне к. 3 — кістки тварин, ніжка амфори, уламки трьох ліплених посудин; с. Поділля к. 3 — кістки тварин; с. Гришківка к. 25 — кістки тварин, уламки двох ліплених посудин). Отже, до складу тризни в лісостепових курганах амазонок, на відміну від інших регіонів, входять переважно уламки ліпленого посуду та кістки тварин, в той же час поодинокі уламки червоноглиняних амфор відмічено лише двічі.

Послідовність спорудження могил. В серії три могили були впущеними — одна до насипу доби бронзи (с. Поділля к. 3) і дві до насипів скіфського часу (уроч. Холодний Яр к. 26 та с. Константинівка к. 98). Решту репрезентують 22 основні та одне бічне, тобто збудоване одночасно з основним в насипу скіфського часу. І ще одну ґрунтову могилу (№ 7 Світловодського могильника) прирівняно до основних в курганах. Тобто огляд показав, що переважають (24 з 27) основні і одночасна їм могили. При цьому зауважу, що 18 курганних поховань були єдиними в насипу. Отже, впускні поховання складають лише 11 % від загальної кількості.

За формою поховальні споруди умовно розподілено на ***п'ять типів*** (табл. 1):

Таблиця 1. Поховальні споруди

№	Об'єкт дослідження [1]	Тип [2]	Вхідна яма			Камера			Пограбовано
			Розміри, м	Глибина, м	Орієнтація	Розміри, м	Глибина, м	Орієнтація	
1	Турія, гр. 1, к. 462, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	?	?	?	+
2	Там само, к. 463, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3,7 × 2,6	2,3	С—З	+
3	Там само, к. 468, п. 1, о.	п., 1/1	2,4 × 1,0	2,4	С—З	2,1 × 2,0	2,4	С—З	+
4	Світловодськ мог. 7, о.	я., 9/А	—	—	—	2,2 × 1,2	1,5	З—С	+
5	Богданівка, к. 16, п. 2, о.	к., 2/1	1,75 × 0,75	2,8	ПдЗ—ПнС	2,4 × 1,1	3,4	ПдЗ—ПнС	+
6	Журавка, гр. 2, к. 406, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	6,0 × 4,9	3,2	ПдЗ—ПнС	+
7	Там само, гр. 3-Б, к. 423, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3,6 × 2	2,25	С—З	—
8	Там само, гр. 7, к. 447, п. 1, о.	я., 9/2	—	—	Дромос Пд—Пн	4,45 × 4,2	2	Пн—Пд	+
9	Шпола, к. 236, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	?	?	З—С	+ / –
10	Макіївка, гр. 4, к. 1, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	2,65 × 1,2	1,8	ПдС—ПнЗ	—
11	Там само, гр. 1, к. 454, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	2,84 × 1,8	0,9	Пн—Пд	—
12	Холодний Яр, к. 19, п. 3, о.	я., 9/Д	—	—	—	4,25	2,1	—	+
13	Там само, к. 20, п. 3, о.	я., 9/Д	—	—	—	4,5	1,5	—	—
14	Там само, к. 26, п. 3, в.	я., 9/Д	—	—	—	2,8	1,75	—	—
15	Там само, к. 28, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	4,26 × 1,15	—	—	—
16	Константинівка, к. 96, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	1,7 × 1,2	0,2	—	+
17	Там само, к. 98, п. 2, в.	я., 9/А	—	—	—	3,3 × 1,2	0,2	—	+
18	Городище, к. 1, п. 1, о.	п., 1/1	1,63—1,5 × 2,75	4,6	ПдЗ—ПнС	2,85 × 1,4	4,6	ПдЗ—ПнС	—
19	Стеблів, гр. 3, к. 13, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3 × 2	1,7	С—З	+
20	Бобриця, гр. 2, к. 35, п. 1, о.	я., 9/2	—	—	—	5,6 × 5,6	2,8	За сторонами світу	—
21	Трипілля, к. 1, п. 1, о.	я., 9/А	—	—	—	3 × 2,5	2,5	ПдЗ—ПнС	—
22	Старе, к. 15, п. 1, о.	к., 2/1	2 × 1,5	2,4	ПдЗ—ПнС	2,8 × 2,1	2,8	ПдЗ—ПнС	—
23	Мирне, к. 3, п. 1, о.	к., 2/1	1,3 × 0,9	2,8	ПдПдЗ—ПнПнС	3,4 × 2,2	3,1	ПнЗ—ПдС	—
24	Поділля, к. 3, п. 3, в.	я., 9/А	—	—	—	1,85 × 3,6	3,6	ПнЗ—ПдС	—
25	Кусторівка, к. 2, п. 4, о.	я., 9/2	—	—	Дромос, ПнС—ПдЗ	Зруйновано	2,75	З—С	+
26	Старий Мерчик, к. 9, п. 2, б.	я., 9/А	—	—	—	2,7 × 1,2	0,55	Пн—Пд	—
27	Гришківка, к. 25, п. 2, о.	я., 9/А	—	—	—	2,75 × 1,1	1,2	З—С	+

Примітки. Тут і в табл. 2: [1] гр. — курганна група, к. — курган, п. — поховання, о. — основне, б. — бічне (одночасне основному), в. — впускне. [2] к. — катакомба, п. — підбійна могила; я. — яма; я. д. — яма з похилим дромосом.

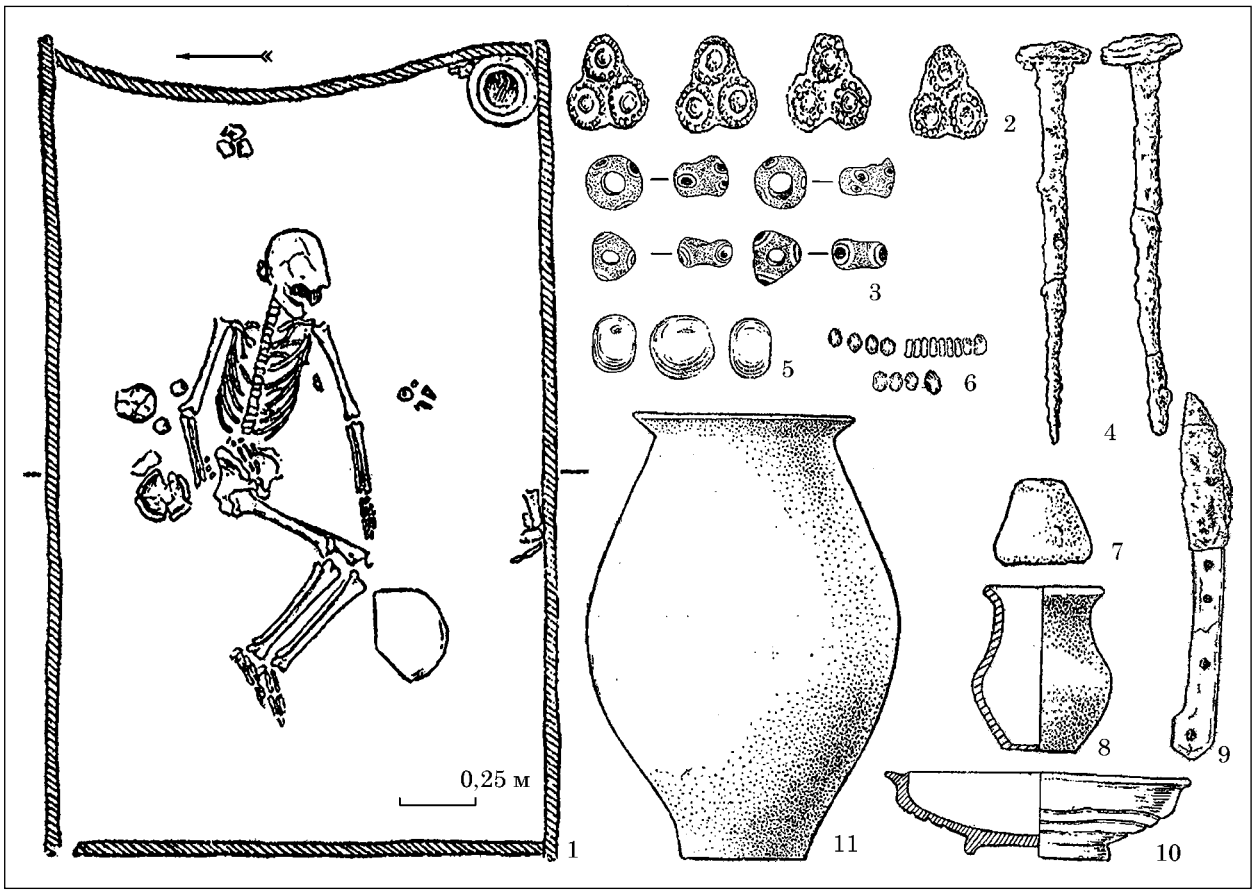

Рис. 3. Поховальний комплекс кургану 1 біля с. Макіївка: 1 — план поховання 1; 2—11 — набір речового супроводу

***1 тип* (9/1-А)** [1] — *проста ґрунтова яма прямокутної чи квадратної форми*. Це найчисленніша група, до якої включено 16 могил — с. Турія, кург. гр. 1, к. 462 п. 1; к. 463 п. 1; м. Світловодськ мог. 7; с. Журавка, кург. гр. 2, к. 406 п. 1; кург. гр. 3-Б, к. 423 п. 1; м. Шпола, к. 236 п. 1; с. Макіївка, кург. гр. 4, к. 1 п. 1 (рис. 3: 1) ; кург. гр. 1, к. 454 п. 1; урочище Холодний Яр, к. 28 п. 1; к. 96 п. 1; с. Константинівка, к. 98 п. 2; с. Стеблів, кург. гр. 3, к. 13 п. 1; с. Трипілля, к. 1 п. 1; с. Поділля, к. 3 п. 3 (рис. 4: 1); с. Старий Мерчик к. 9 п. 2; с. Гришківка, к. 25 п. 2. Могили цього типу розповсюджені на теренах Правобережного (13), Терасового (1) та Лівобережного (2) Лісостепу.

***2 тип* (9/1-Д)** — *ґрунтова яма круглої форми*. Репрезентований трьома могилами — уроч. Холодний Яр, к. 19 п. 3; к. 20 п. 3; к. 26 п. 4. Усі вони походять з одного могильника Правобережного Лісостепу.

***3 тип* (9/2)** — *ґрунтова яма прямокутної форми з похилим дромосом*. Репрезентований трьома могилами — с. Журавка, кург. гр. 7, к. 447 п. 1; с. Бобриця, кург. гр. 2, к. 35 п. 1; с. Кусторівка, к. 2 п. 4 (рис. 5: 1). Два комплекси походять з Правобережного і один з Лівобережного Лісостепу.

***4 тип* (1/1)** — *підбій*. Цей тип могил підбійного типу (коли камеру збудовано під однією з довгих стінок) зафіксований у двох випадках — с. Турія, кург. гр. 1, к. 468 п. 1 та м. Городище, к. 1 п. 1 (рис. 6: 1). Обидва з теренів Правобережного Лісостепу.

***5 тип* (2/1)** — *катакомба*. Репрезентований катакомбами поздовжнього типу (коли вхідну яму та камеру розташовано по одній довгій вісі). Цей тип представлений трьома комплексами — с. Богданівка, к. 16 п. 2; с. Старе, к. 15 п. 1 (рис. 7: 1); с. Мирне, к. 3 п. 1 (рис. 7: 9). Один з них з теренів Правобережного Лісостепу і два з Терасового Лісостепу

Отже, кількісно серед могил амазонок цього регіону безумовно переважають ями — прості найбільш розповсюджених прямокутних форм (16), рідкісніші округлі (3) і складнішої конструкції прямокутні з похилим дромосом — загалом 22 чи 81,5 %. На другому місці катакомби поздовжнього типу — виявлено три таких могили, що складають 11,1 % від загальної кількості. Далі йдуть підбої (найхарактерніший тип скіфських могил в інших регіонах) — їх всього два чи 7,4 %. Відносно розповсюдження різних типів поховань окремими територіями,

1. Позначення в дужках співвідносяться з розробленою раніше типологією поховальних споруд скіфів (Черненко, Бессонова, Болтрик 1986, рис. 5), з доповненнями відповідно до поховань амазонок.

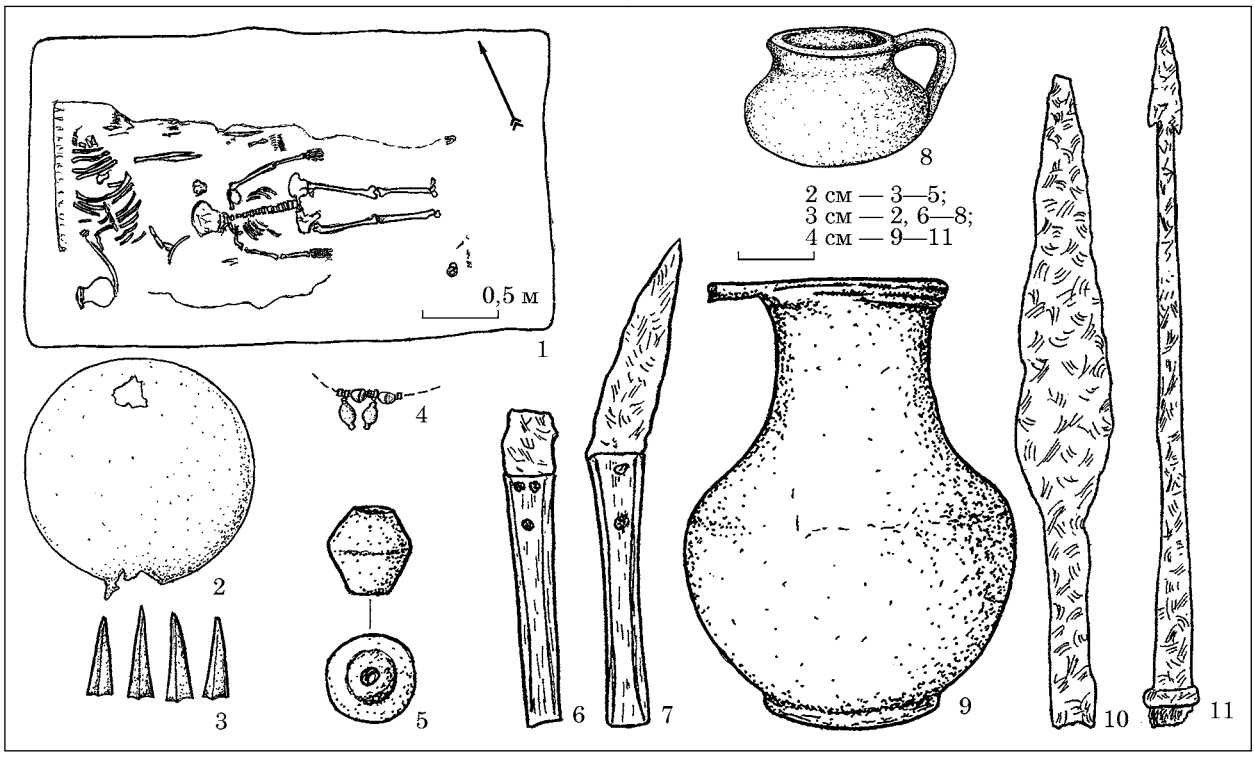

Рис. 4. Поховальний комплекс кургану 3 біля с. Поділля: 1 — план поховання 3; 2—11 — набір речового супроводу

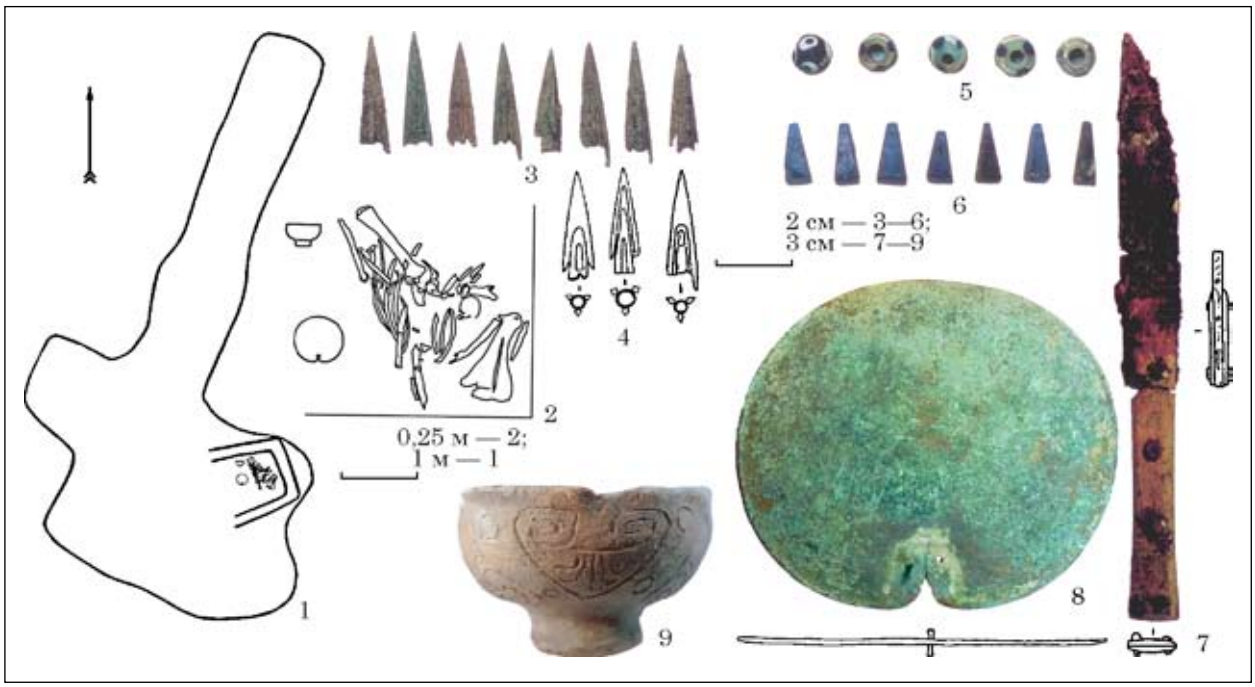

Рис. 5. Поховальний комплекс кургану 2 біля с. Кусторівка: 1 — план поховання 3; 2 — фрагмент поховальної камери; 3—9 — знахідки (Голубєва 2014)

варто зауважити, що на теренах Правобережного Подніпров'я присутні всі означені типи могил, на Лівобережжі є лише ями — прості (2) та з дромосом (1), на Терасі відмічені лише катакомби поздовжнього типу (2) та яма (1). Тобто поховальні споруди більше відповідають місцевим традиціям.

Конструктивні особливості могил амазонок Лісостепу. Ідеться, перш за все, про широке застосування дерева в облаштуванні дома мертвих. Певні дерев'яні деталі мали 20 могил (74 %), при цьому жодного разу не було зафіксовано вживання каменю. Ця обставина підтверджує тезу про те, що природний компонент

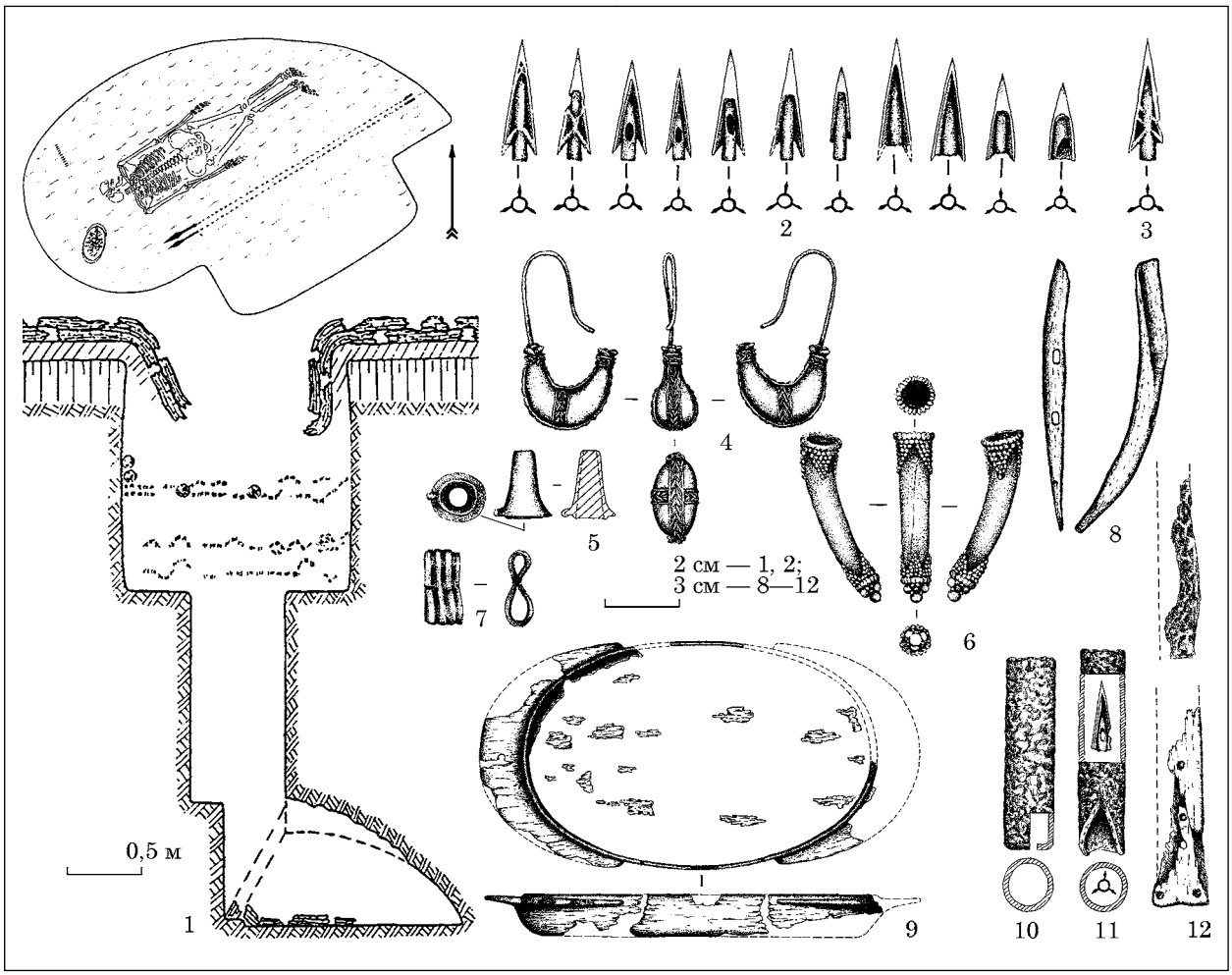

Рис. 6. Поховальний комплекс кургану 1 біля м. Городище: 1 — план та розріз поховання 1; 2—12 — набір речового супроводу (Фіалко, Нерода 2019)

в тому чи іншому вигляді слугує матеріальною основою створення поховальної споруди і впливає на її форму. До того ж, в будь-якому суспільстві існують усталені типи поховальних споруд, закріплені місцевими традиціями (Мельник 2016, с. 284).

Виокремлюється кілька варіантів конструктивних елементів з дерева: 1) *перекриття ями по верху* (накат чи іноді визначене як дах) — с. Турія к. 463 п. 1; с. Журавка к. 423 п. 1; м. Шпола к. 236 п. 1; уроч. Холодний Яр к. 20 п. 3; к. 26 п. 3 (на дерев'яних стовпах); с. Поділля к. 3 п. 3 (плахи перекриті очеретом); с. Гришківка к. 25 п. 2; 2) *склеп із стовбовими конструкціями та перекриттям* — с. Журавка к. 406 п. 1; с. Макіївка к. 1 п. 1; к. 454 п. 1; уроч. Холодний Яр к. 28 п. 1; с. Бобриця к. 35 п. 1; с. Трипілля к. 1 п. 1; 3) *облицювання стін деревом з перекриттям по верху* — с. Журавка к. 447 п. 1 або без перекриття — с. Кусторівка к. 2 п. 4; с. Старий Мерчик к. 9 п. 2. Ще одна могила — с. Стеблів к. 13 п. 1 — в дні мала чотири ямки від стовпової конструкції, яка, ймовірно, підтримувала дах. Відповідно, це поховання можна віднести до групи поховань з дерев'яними конструкціями першого варіанту.

Окрім того, в одному випадку (с. Константинівка к. 98 п. 2) попід кістками небіжчиці на долівці зафіксовані сліди дошки, правдоподібно, від *настилу*. Рештки дерев'яного *гробовища* згадуються при описі єдиного поховання — с. Журавка к. 406 п. 1. В іншому похованні (м. Городище к. 1 п. 1) стінки вхідної ями і підбою було обкладено очеретом, а долівку вкрито *рослинною підстилкою*; до того ж по верху вхідну яму перекрили подвійним накатом з березових колод. А долівку двох згаданих вище поховань — біля с. Макіївка к. 1 п. 1 та с. Старий Мерчик к. 9 п. 2 — було вкрито *корою*.

Наведені варіанти облаштування могил добре відомі в пам'ятках лісостепової зони. В той же час дерев'яне перекриття входу в катакомбу, рештки якого вдалося зафіксувати в двох комплексах — Городище к. 1 п. 1 та с. Старе к. 15 п. 1 — є характернішим для степової зони.

Варто відмітити рідкісні елементи інтер'єру поховання 1 кургану 447 біля с. Журавка. По дерев'яній стелі тут були зроблені жолоб і візерунчастий карниз, оштукатурені глиною.

Не можна оминути і такий елемент поховальної церемонії як ритуальне спалення дерев'яних конструкцій. Явні сліди цього об-

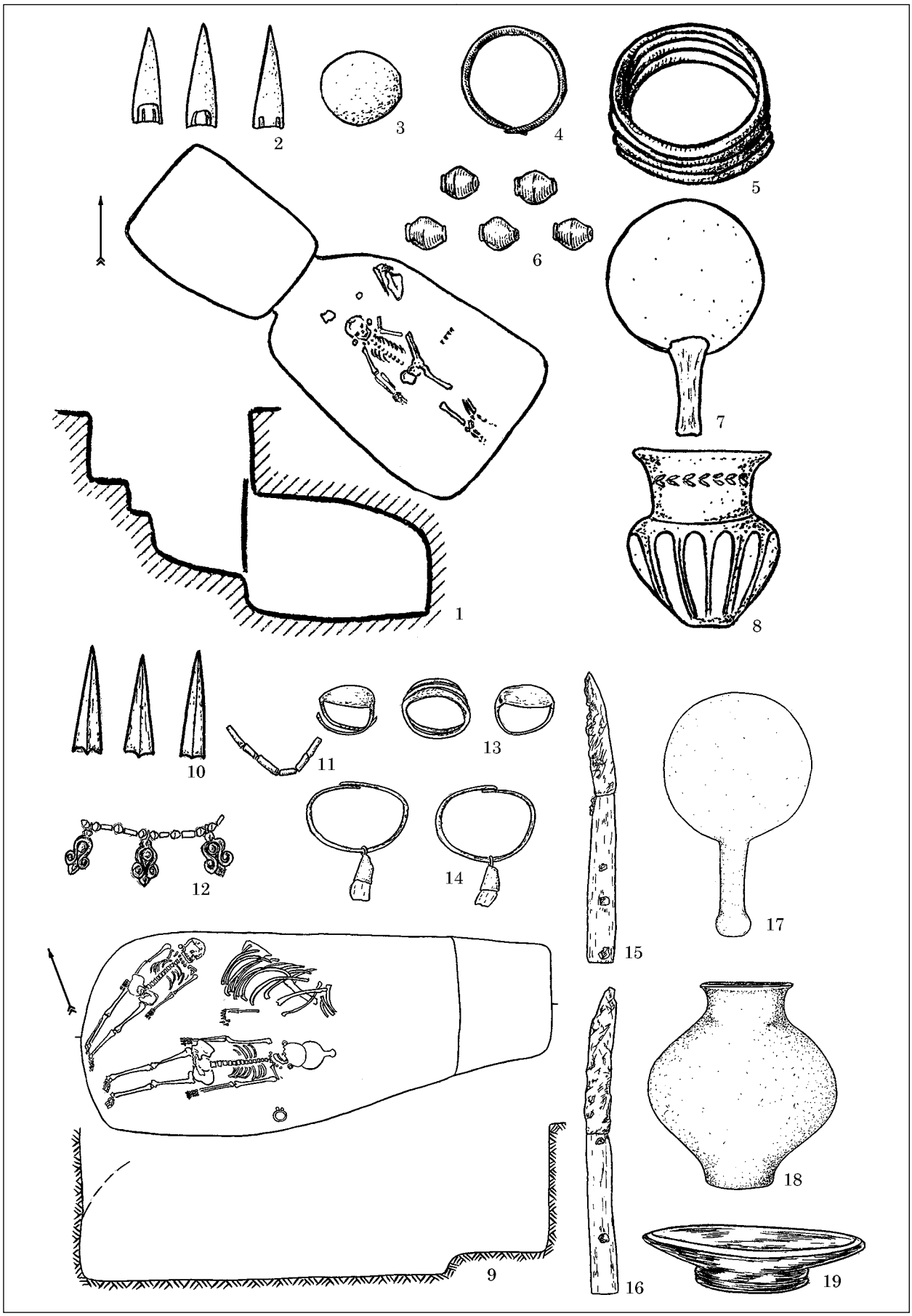

Рис. 7. Поховання в катакомбах повздовжнього типу та знахідки з них: 1—8 — с. Старе к. 15 п. 1; 9—19 — с. Мирне к. 3 п. 1

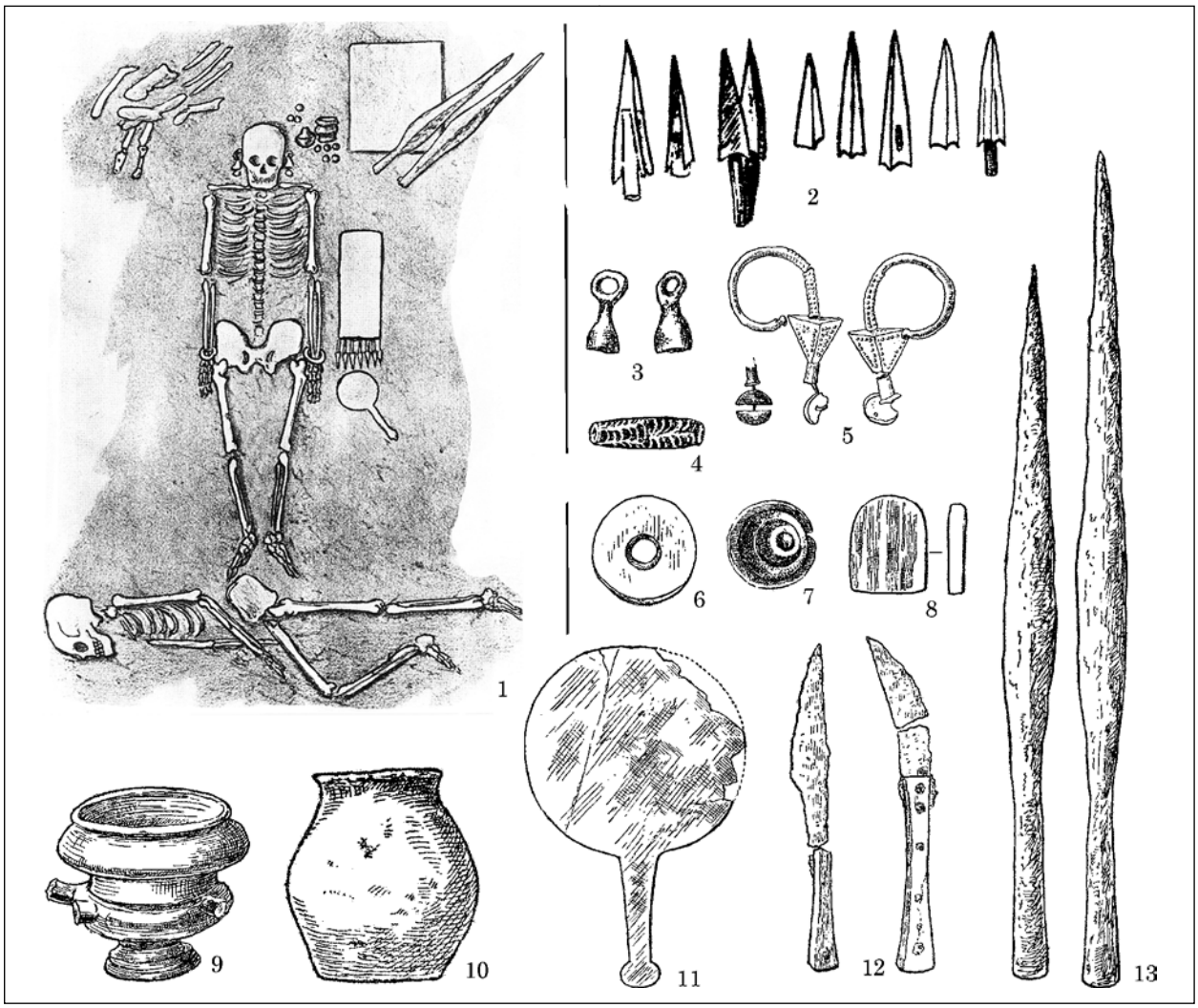

Рис. 8. Поховальний комплекс кургану 20 в уроч. Холодний Яр: 1 — схематичний план поховання 3; 2—13 — набір речового супроводу

ряду простежено в двох комплексах — с. Журавка к. 406 (дерев'яний склеп із слідами часткового спалення); с. Бобриця к. 35 (спалений дерев'яний склеп). Ще в одному кургані — с. Гришківка к. 25 під насипом зафіксовані сліди кострища. Ця риса поховального обряду має регіональний характер.

Обряд поховання. Всі захоронення здійснено за обрядом *інгумації*. Небіжчиць зазвичай клали випростано на спині, в характерній для скіфського поховального обряду позі (табл. 2). Проте, в двох випадках поза померлих була інакшою. В кургані 1 біля с. Макіївка жінка лежала на спині, зібгані в колінах ноги, які спочатку стояли, згодом впали ліворуч; правиця трохи зібгана у лікті (рис. 3: 1). Подібні випадки покладання амазонок в могилу відомі і на інших територіях. Приміром, в такій само позі первинно лежала небіжчиця в кургані 4 поблизу с. Червоне (в Криму), але її ноги з часом розпалися ромбом. В похованні 3 кургану 20 поблизу урочища Холодний Яр в ногах головної похованої поклали залежну молоду жінку (18 років) на боці, права її нога була зігнута в коліні (рис. 8: 1). Так само із однією підігнутою ногою лежала войовниця в кургані 3 поблизу с. Калиніне (Крим). В нашому випадку поза на боці (розгорнуто спиною до головної небіжчиці, яка лежала в центрі могили) мала, вірогідно, підкреслити залежне становище цієї особи.

Орієнтація небіжчиць. Відмічу, що в 10 комплексах (враховуючи двох небіжчиків з супроводу в похованні кургану 236 біля м. Шполи) орієнтацію не визначено через пограбування (табл. 2). При цьому, виходячи з положення могили, в чотирьох з них можна припустити широтну орієнтацію. Доволі очікуваним є домінування (7 випадків) західної орієнтації, що є характерним для скіфських традицій. По одному випадку в могилах різного типу зафіксовано північно-західну, південно-західну, південно-східну, північно-східну та північну орієнтацію. У п'ятьох могилах жінки лежали головою на схід і в чотирьох (в тому числі і дві супроводжуючі особи) — на південь. Якщо західне і південно-західне орієнтування є характерним для скіфських пам'яток, то східне і північно-східне пов'язують зазвичай з античним впливом на

Таблиця 2. Обряд і поховальний інвентар

№	Кількість осіб, вік	Орієнтація, поза	Зброя			Прикраси		Посуд	Інші знахідки
			Стріли, сагайдак	Праща	Спис, вток, дротик	Намисто, підвіски	Перстень, сережки, браслет, бляшки		
1	1 ж., дуже молода	На спині, С	—	2	—	2	—	—	—
2	1 ж.	?	—	3	—	5, 2	—	+	+ [1]
3	1 ж.	?	—	1	—	—	0, 1, 1, 1	+	+ [2]
4	1 ж.	На спині, З	5	—	—	1	0, 1	—	+ [3]
5	1 ж., 22—25	?	2	—	—	1	0, 2	—	+ [4]
6	1 ж.	?	129, 1	2	2	70, 2	0, 2	+	+ [5]
7	1 ж., молода	На спині, ПдС	57	5	—	20	0, 2	+	+ [6]
8	1 ж.; 1 дит.	На спині, З?; в ногах	11, 1	—	—	49, 2	—	+	+ [7]
9	1 ж., молода; 1 дит.; 1 ?	На спині, С; ?; ?	—	—	1	—	—	+	+ [8]
10	1 ж.	Зібгана, С	—	5	—	20	+	+	+ [9]
11	1 ж., підліток	На спині, Пд	1	—	1	2	—	+	+ [10]
12	1 ж.	?	20	—	2	0, 3	0, 2	—	+ [11]
13	1 ж.; 1 ж., 18	На спині,З; на боці, Пд	47, 1	5	2	1, 2	0, 2, 4, 1	+	+ [12]
14	1 ж.	На спині, Пн	—	3	—	1, 12	+	+	+ [13]
15	1 ж.	?	—	5	—	1, 2	0, 2, 1	+	+ [14]
16	1 ж., середній вік	Розкидано, порубано	2	—	—	—	—	—	+ [15]
17	1 ж.	Те саме	8	—	—	—	—	+	+ [16]
18	1 ж.	На спині, З	11	—	2	1	0, 2, 1	+	+ [17]
19	1 ж. 20—35	На спині, З	—	—	2, 2, 2	—	—	—	+ [18]
20	2 ж.	На спині, З; на спині, Пд	21, 1	—	—	+	0, 2	+	+ [19]
21	1 ж.	На спині, ПдЗ	1	—	—	4	0, 2	+	+ [20]
22	1 ж., ≈18	На спині, ПнЗ	7	—	—	6	0, 2, 0, 1	+	+ [21]
23	1 ж., 21—35; 1 ж.	На спині, С; на спині ПдС	45, 1	—	—	39, 8	4, 2	+	+ [22]
24	1 ж. 30—35	на спині, З	78, 1	—	1, 2, 1	1	—	+	+ [23]
25	1 ж., 15—20	Розкидано	9	—	—	12	—	+	+ [24]
26	1 ж.	На спині, Пд	63	—	—	—	1, 2	—	+ [25]
27	1 ж., 19—20	На спині, С	48	—	—	—	—	+	+ [26]

Примітки. [1] Ніж, кістяна бляшка, залізо; [2] м'ясо, бронзові кільце і застібка; [3] вапняковий амулет; [4] м'ясо і ніж; [5] 2 застібки сагайдака, дзеркало, залізний стрижень, 4 вуздечки, бронзові 2 шпильки і наконечник піхов меча, фарба, сірка, дерев'яне гробовище; [6] м'ясо, ніж, дзеркало, залізний пояс, рум'яна, сірка; [7] м'ясо, ніж, дзеркало, 100 золотих платівок, 2 срібні шпильки, 3 ножа, залізні голки, сірка, 2 вудил, кістяні псалій і застібка сагайдака, 3 деталі оголів'я; [8] м'ясо, 2 ножа, дзеркало, бронзовий набалдашник; [9] м'ясо, ніж, 4 золоті бляшки, 2 залізні шпильки, прясельце; [10] залізна шпилька, прясельце; [11] м'ясо, 2 ножа, халцедонова печатка; [12] м'ясо, 4 ножа, срібна голка, дзеркало, 2 прясельця, 2 астрагала; [13] м'ясо, ніж, дзеркало, 5 пряслиць, залізні голки, дерев'яний розтирач, білило, одяг і взуття; [14] м'ясо, ніж, дзеркало, 2 прясельця, бронзова фібула, залізні голки, оселок; [15] прясельце; [16] фрагменти дерев'яних виробів, заліза; [17] м'ясо, ніж, кістяний псалій, бронзова ворварка, стінна облицьовка; [18] м'ясо, залізні 2 ворварки і вудила псалії; [19] м'ясо, ніж, кінь, залазні кільце і вудила, головний убір, 2 бронзові шпильки, 34 золоті бляшки, рум'яна, білила; [20] 3 бронзові шпильки, фаянсова підвіска, фарби; [21] м'ясо, ніж, дзеркало, прясельце, залізна голка, рум'яна на вилицях; [22] м'ясо, ніж, дзеркало, 2 прясельця, ніж; [23] м'ясо, 2 ножа, дзеркало, залізна голка, бронзове прясельце, 2 шматка фарби; [24] м'ясо, ніж, дзеркало, облицьовка стін; [25] ніж, кора на долівці; [26] м'ясо, ніж.

похоронні традиції скіфів. А от північно-західний напрямок, вірогідно, зумовлений сезонними відхиленнями. Утім, випадки такого покладання небіжчиць добре відомі і в степовій зоні, і в Криму (Фиалко 1991, с. 11; Колтухов 2012, с. 116). Водночас певна строкатість та нестійкість орієнтації при домінуванні західної відмічається і для Лісостепового Подніпров'я (Петренко 1967, с. 18; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 34, 39, 46).

Переважають *індивідуальні* поховання. Проте у виборці є чотири парних — жінки з дити-

ною (с. Журавка к. 447) та двох жінок (с. Мирне к. 3; уроч. Холодний Яр к. 20; с. Бобриця к. 35) (рис. 7: 9; 8: 1). Ще в одну могилу (м. Шпола к. 236) поклали трьох небіжчиків — молоду жінку, дитину і дорослу особу (з супроводу), стать якої не визначено.

Вікову приналежність визначено для 11 небіжчиць з 33 (враховуючи двох дітей, підлітка і однієї жінки з колективного поховання в кургані біля м. Шпола), що складає третину від загальної кількості. Точно визначений вік для восьми осіб — чотири з них 15—20 років (уроч. Холодний Яр к. 20; с. Старе к. 15; с. Кусторівка к. 2; с. Гришківка к. 25) і ще чотири 20—35 років (с. Богданівка к. 16; с. Стеблів к. 13; с. Мирне к. 3; с. Поділля к. 3). Ще в трьох випадках вік жінки позначено як молода (с. Журавка к. 423; м. Шпола к. 236) чи дуже молода (с. Турія к. 462). І одну небіжчицю підліткового віку (с. Макіївка к. 454) можна віднести до першої групи. Отже, в лісостеповому регіоні, на відміну від інших теренів (де присутні практично всі вікові груп — від дітей до представниць похилого віку 55—60 років), представлені лише дві групи — юнацького віку і змужнілі войовниці. Схожу ситуацію відзначено лише на теренах Подністров'я, в могильнику біля с. Глине (Фиалко 2017, с. 217). Проте, зважаючи на порівняно невеликий відсоток професійних антропологічних визначень (33 %), отримані відомості є дещо умовними і неповними.

СКЛАД РЕЧОВОГО СУПРОВОДУ

Набори заупокійного супроводу досить репрезентативні і засвідчують широкий асортимент різних за призначенням речей, які були у побуті войовниць цього регіону. Утім, звісно, визначальним в комплектах (особливо при відсутності антропологічних даних) зазвичай є поєднання зброї та характерних речей — маркерів жіночих наборів (прикрас, люстра, веретена, специфічного посуду). Наявний в могилах супровідний інвентар наведений у табл. 2. Зупинюся на окремих його категоріях.

Зброю репрезентовано виключно безконтактною. Жодного разу не збереглося в наборах меча або сокири. І лише в одному комплексі (с. Журавка к. 406) уцілів бронзовий наконечник *піхов меча* (рис. 9: 13). Серед зброї дальнього бою переважають, як і на інших теренах, *стріли*. Вони присутні у 19 могилах (70 % від загальної кількості). В одному комплекті від однієї — двох (чотири поховання) до 129 стріл переважно з бронзовими вістрями, проте є із залізними і кістяними вістрями (рис. 4: 3; 5: 3; 6: 2; 7: 2, 10; 8: 2; 9: 6; 10: 17—18). Стосовно одиничних стріл в похованнях повторю, що кількість стріл в могилі, на мій погляд, обумовлена двома моментами: 1 — певним соціальним статусом (кількість одиниць прямо пропорційна соціальній страті небіжчиці); 2 — ступенем пограбування кургану. Цими ж обставинами

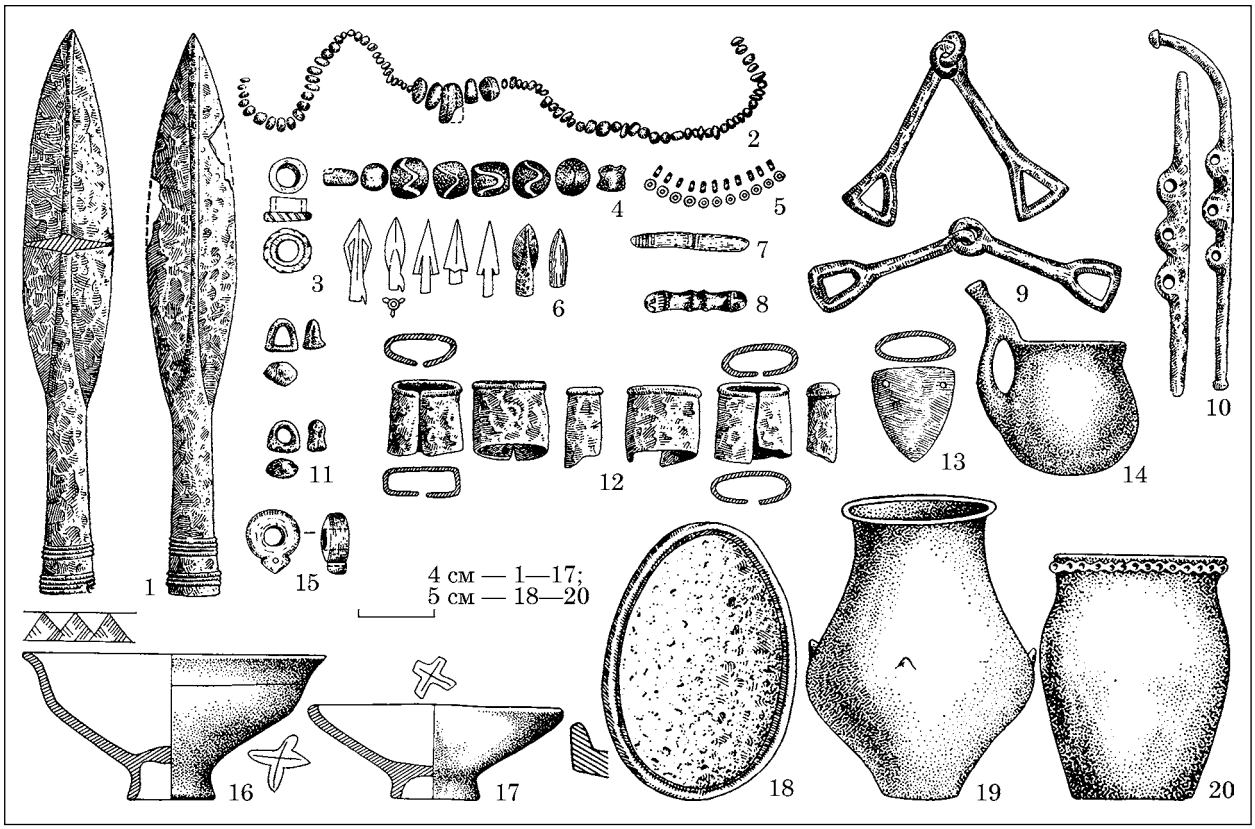

Рис. 9. Поховання 1 кургану 406 біля с. Журавка. Набір речового супроводу

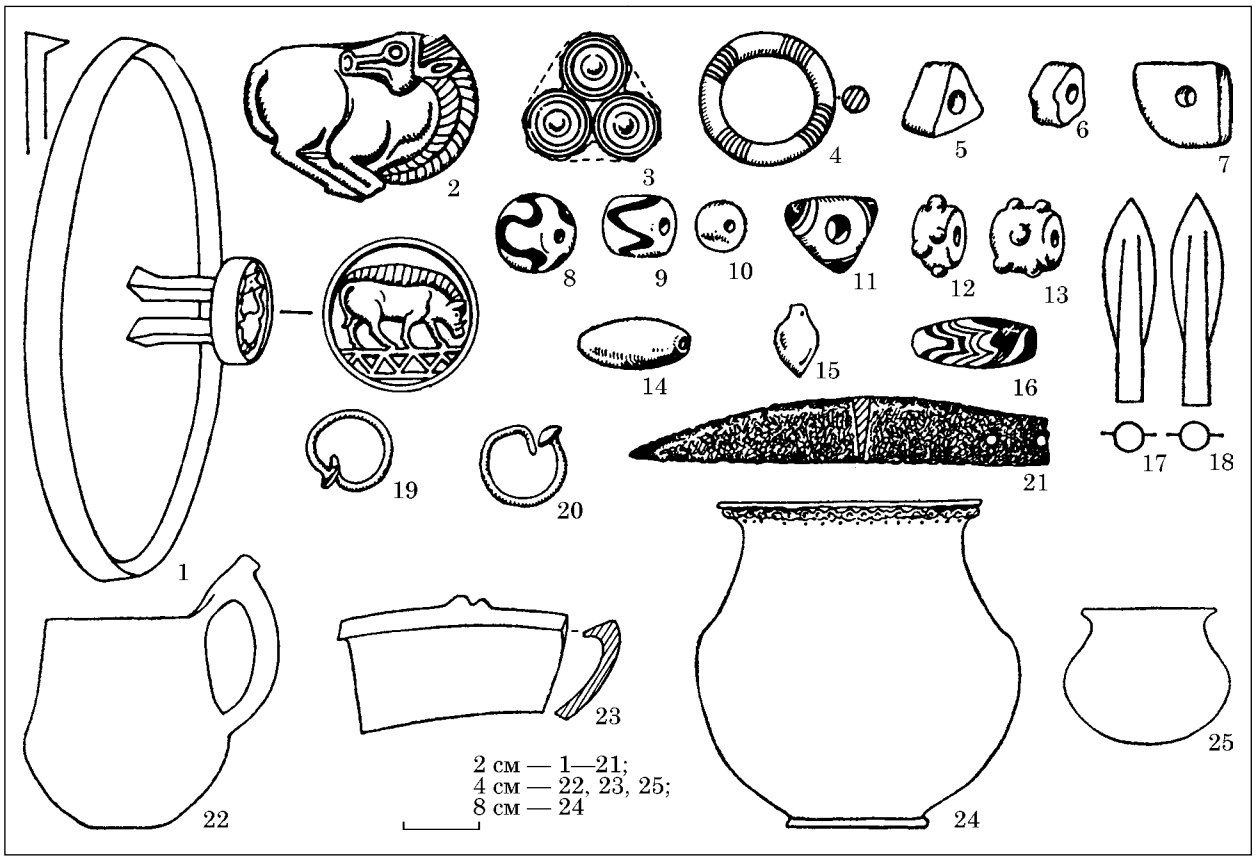

Рис. 10. Поховання 1 кургану 35 біля с. Бобриця. Набір речового супроводу

може пояснюватися і кількість одиниць зброї в цілому в жіночій могилі (Фиалко 2015, с. 77; Фіалко 2018b, с. 73). Найбільшими в кількісному відношенні є три сагайдачних набори — с. Старий Мерчик к. 9 (62 бронзових і 1 залізне вістря); с. Поділля к. 3 (78 бронзових вістер) і с. Журавка к. 406 (129 — з них 52 бронзових, 70 залізних, 7 кістяних вістер), які походять, відповідно, з теренів Лівобережного, Терасового та Правобережного Лісостепу. В шести випадках (22 % могил) відмічені рештки сагайдаків: с. Журавка к. 406 (дві застібки — кістяна та бронзова із золотим плакуванням); с. Журавка к. 447 (кістяна застібка); уроч. Холодний Яр к. 20 (рештки дерева і шкіри); с. Бобриця к. 35; с. Мирне к. 3; с. Поділля к. 3. У чотирьох наборах з сагайдаками співвідносились залізні ножі з кістяними ручками (по одному — с. Мирне к. 3; с. Поділля к. 3; по парі — с. Бобриця к. 35 і с. Журавка к. 447).

Списи наявні у восьми похованнях (30 %). Тільки в трьох випадках покладено по одному спису (м. Шпола к. 236; с. Макіївка к. 454; с. Поділля к. 3), в решті по парі (с. Журавка к. 406; уроч. Холодний Яр к. 19 та к. 20; м. Городище к. 1; с. Стеблів к. 13) (рис. 4: 10; 8: 13; 9: 1; 11: 7—8). *Дротики* збереглися лише двічі (7,4 %) і тільки в комплекті зі списами (три — с. Стеблів к. 13; один — с. Поділля к. 3) (рис. 4: 11; 11: 2, 4—5). В два останні комплекти входили також по парі залізних *втоків* на закінченнях дерев'яних ратищ (рис. 11: 9—10). У середині однієї з втулок списа (м. Городище к. 1) зберігся бронзовий тригранний наконечник стріли, який правив за фіксатор дерев'яного древка (рис. 6: 11). У кургані 406 біля с. Журавка вістря списів були в дерев'яному футлярі з парою металевих обойм; а в к. 1 біля м. Городище поруч із наконечниками списів та к. 13 біля с. Стеблів на втулках дротиків лежали бронзові *ворварки* (відповідно, одна і дві), які слугували застібками, ймовірно, на тканих чохлах чи зав'язках (рис. 11: 3, 6). Така система зручної фіксації цього виду зброї добре відома в степовому регіоні.

Округлі *камені для пращі* збереглися у дев'яти могилах (33 %), від одного до п'яти в наборі. По п'ять камінців містять чотири могили (с. Журавка к. 423; с. Макіївка к. 1; уроч. Холодний Яр к. 20 та к. 26), не виключено, що йдеться про стандартний комплект. Цей вид зброї, можливо, через свою важкість, не була популярною в амазонок не тільки цього регіону, але й загалом.

Захисний обладунок репрезентує єдина знахідка *портупейного шкіряного поясу* з лускатим залізним покриттям (с. Журавка к. 423), на який, правдоподібно, кріпився сагайдак із 57 стрілами.

Щодо комплектності зброї в одному наборі, ситуація виглядає таким чином. Лише один вид зброї присутній у 18 могилах (67 %) — в 10

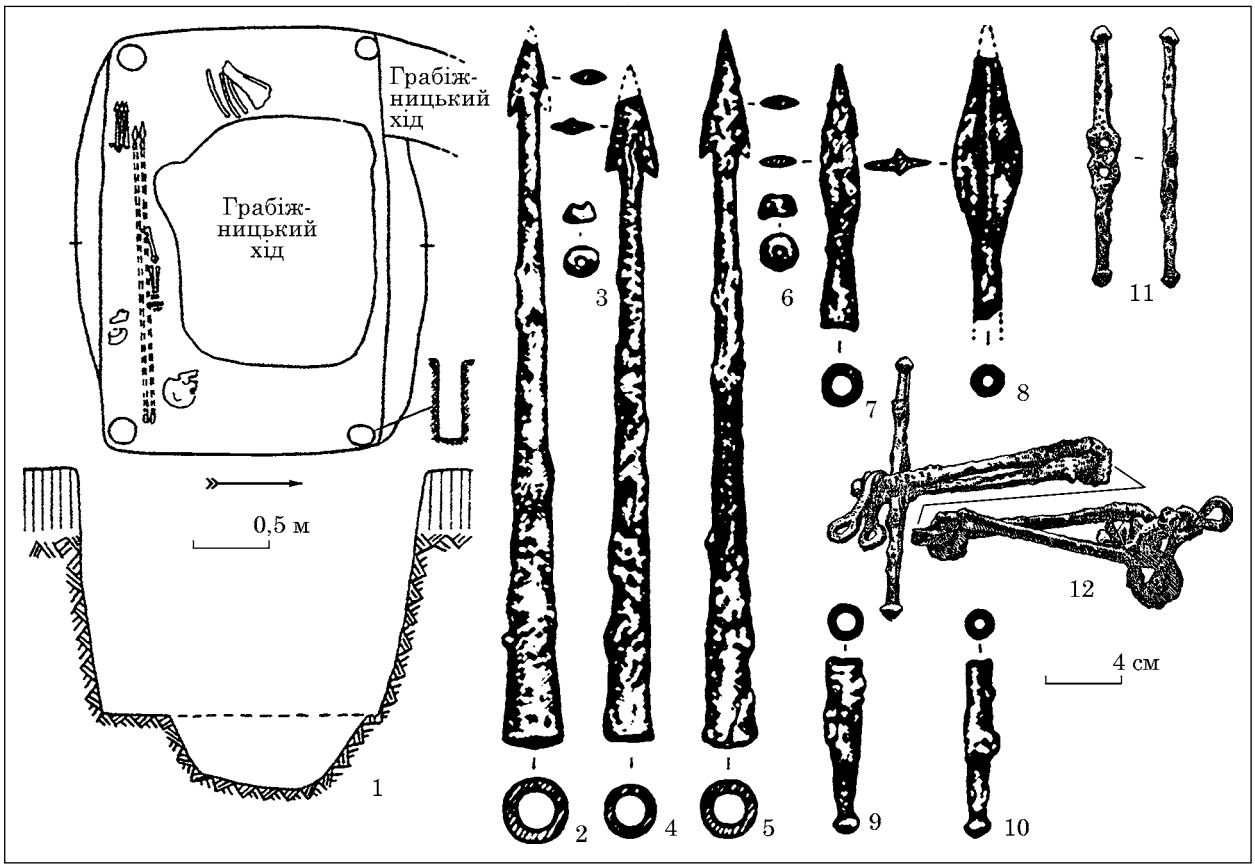

Рис. 11. Поховальний комплекс кургану 13 біля с. Стеблів: 1 — план та розріз поховання 1; 2—12 — набір речового супроводу (Скорый 1997)

тільки стріли; у шести тільки праща і в двох тільки списи та дротики. Два види зброї містять сім могил (26 %) — в шести стріли і списи; в одному стріли і праща. І тільки два комплекти містять по три види зброї — с. Журавка к. 406 та урочище Холодний Яр к. 20. Зважаючи на якісний та кількісний склад решти супутнього інвентарю, характер та кількість зброї в одному наборі прямо залежала від соціального стану небіжчиці.

Деталі **кінської збруї** збереглися в кількох комплексах: с. Журавка к. 406 (деталі чотирьох наборів — залізні вудила та псалії, 16 пронизок, кістяні пряжка і кільце) (рис. 9: 9—11, 15); с. Журавка к. 447 (дві пари залізних вудил, уламок кістяного псалія та три кістяних деталі оголів'я коня); м. Городище к. 1 (кістяний псалій) (рис. 6: 8); с. Стеблів к. 13 (залізні вудила та псалії) (рис. 9: 11—12); с. Бобриця к. 35 (залізні вудила та кільце). До того ж в останньому похованні в ногах померлої лежав ***кінь*** без будь яких ознак амуніції (Бобринский 1901, с. 113—114). Кінська амуніція належить до категорії речей, які не часто зустрічаються в могилах амазонок. В степовому регіоні відомо лише чотири поховання войовниць із елементами вузди: с. Відрадне к. 38; с. Нове к. 12; с. Володимирівка к. 3 (вудила) та с. Каїри к. 2 (два вуздечкові набори). Ще п'ять комплексів з теренів Подністров'я, в могильнику поблизу с. Глине — курганах 26, 31, 54, 91 та 103. До того ж, в двох могилах цього могильника було по одному загнузданому коню — в кургані 3 анатомічно цілий кістяк лежав на материковій підсипці в спеціальній камері, а в кургані 5 — збереглися череп і ноги, вірогідно, опудала тварини (Тельнов, Четвериков, Синика 2016; Фиалко 2017, с. 222—223; 217). Такий низький показник наявності металевої збруї і коней в могилах амазонок дещо дивує. Мабуть ця ситуація не може бути випадковою, тим більше, що по відношенню до амазонок кінь, а відповідно і кінська амуніція, мали б нарівні зі зброєю виступати їх індикатором. Цей казус можливо пояснити двояко. По-перше, інформацією Гіппократа про те, що після заміжжя савроматські жінки (очевидно, як і скіфські амазонки) сідали на коня лише в разі воєнної загрози. І по-друге, можливістю використання простих шкіряних засобів управління конем, решти яких не збереглися в могилах (Фиалко 2011, с. 113—114; Fialko 2017, p. 38).

Прикраси є, мабуть, наймасовішою та різноманітнішою категорією ременту в похованнях войовниць, що розглядаються. Найбільш популярними, як і на інших територіях, були *намистини* — в двадцяти могилах (74 %) від однієї (лише в двох випадках) до 70 од. в наборі. При цьому в кургані 35 біля с. Бобриця згадується, що у обох небіжчиць було намисто

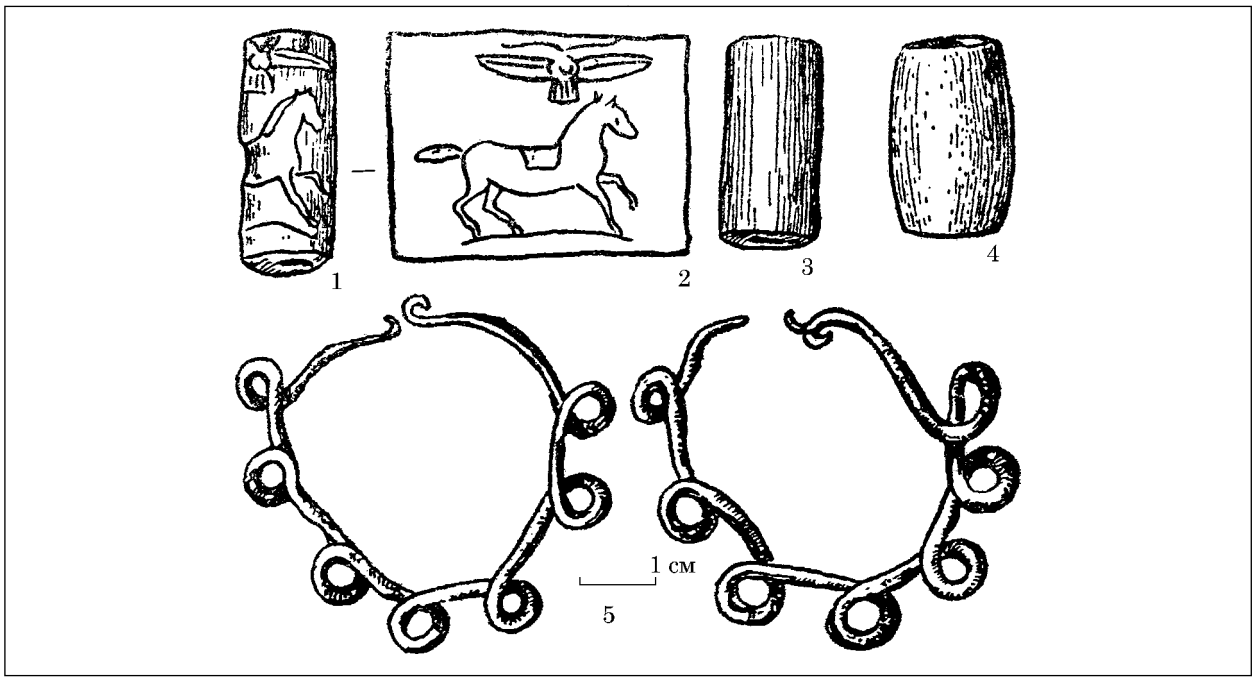

Рис. 12. Набор прикрас з поховання 1 кургану 19 в уроч. Холодний Яр

(у головної небіжчиці три вервечки, у супроводжуючої одна), але без уточнення кількості намистин (рис. 10: 5—16). Переважають скляні намистини різних розмірів, форм і кольору, включаючи із вічками (рис. 3: 3, 6; 8; 4: 4; 5: 5—6; 7: 6; 9: 2, 4—5). В шести похованнях до набірних нагрудних прикрас входили намистини із напівдорогоцінного каміння (с. Макіївка к. 1 та к. 454 відповідно три і одна сердолікові (рис. 3: 5); с. Трипілля к. 1 по одній з сердоліку, гірського кришталю і одна з бурштину; с. Бобриця к. 35 — одна низка з напівдорогоцінного каміння і одна з бурштином; с. Журавка к. 423 — намистини з каміння та глини; к. 406 — з сердоліку та бурштину, к. 447 — з сердоліку, гірського кришталю та бурштину, без уточнення кількості кожного виду). Ще в кількох комплектах відзначені намистини з дорогоцінних металів. До семи знімних нагрудних прикрас входили золоті намистини (від однієї до 38 в наборі), до однієї — шість парних дротяних кілець з срібла. Доповненнями намиста слугували також різні за типами і матеріалом привіски — з пари мушель; золоті фігурні, з трьох зубів; антропоморфна з фаянсу та вапнякова. Другу позицію за кількістю посідають *кульчики* різні за формою (цвяхоподібні, човноподібні, кільцеподібні та інші) (рис. 6: 4; 7: 14; 8: 5; 10: 19—20; 12: 5) та матеріалом (бронзові, срібні, золоті, електрові) — їх відмічено в 15 похованнях (55,5 %). Тільки в двох пограбованих комплексах (с. Турія к. 468 та м. Світловодськ мог. 7) було по одній сережці, відповідно, золота та бронзова, в інших прикраси були парними. Вісім *браслетів* походять з шести могил (22 %). Вони представлені набірними з намистин (3) або суцільнометалевими (5) з бронзи, заліза та срібла (рис. 7: 5). В трьох комплексах по одному і в трьох по парі різнотипних прикрас. Металеві цвяхоподібні *шпильки* знайдено у п'яти могилах: с. Журавка к. 406 (пара бронзових); к. 447 (пара срібних); с. Макіївка к. 1 (пара залізних) (рис. 3: 4); к. 454 (одна залізна); с. Трипілля к. 1 (три бронзові). Цей тип прикрас зустрічається переважно в пам'ятках войовниць лісостепової зони. *Персні щиткові* знайдені лише в двох похованнях — с. Мирне к. 3 (три золоті та два бронзові на обох руках), с. Старий Мерчик к. 9 (один срібний) (рис. 7: 13).

Унікальною знахідкою в серії є *гривна* з к. 1 біля м. Городище, від якої збереглися лише два золотих наконечника, прикрашених зерню (рис. 6: 6). Остання прикраса виступає як ознака особливого доволі високого соціального рівня в середовищі вояків, зазвичай, воєначальника.

Серед рідкісних поодиноких знахідок згадаю бронзову *фібулу* та пару скляних *гем* (одна із зображенням фігури жінки з птахом, зображення другої не збереглося), що прикрашали зап'ястя обох рук із кургану 28 з урочища Холодний Яр. Подібні прикраси зустрічаються вкрай рідко серед поховальних пам'яток скіфів. Унікальною є і *циліндрична печатка* із білого халцедону із вирізаною профільною фігурою коня, переданого в русі, та крилатим сонячним ассирійським божеством над ним (рис. 12: 1—2), що походить з кургану 19 в урочищі Холодний Яр. Вона належить, вірогідно, до речей іонійського виробництва і відповідає особливостям грецької гліптики кінця V—IV ст. до н. е. (Покровська 1957, с. 72). Подібні знахідки серед речового супроводу амазонок не відомі.

У п'яти похованнях збереглися рештки **вбрання** (18,5 %). У трьох комплексах йдеть-

ся про *головні убори*: с. Турія к. 463 (на черепі збереглися сліди окису срібного або електрового предмета, правдоподібно, від головного убору); с. Макіївка к. 1 (по парі золотих трикутних платівок зафіксовано біля скронь на черепі) (рис. 3: 2); с. Бобриця к. 35 (головний убір із золотими фігурними платівками: 15 у вигляді трьох з'єднаних кіл і 19 у формі фігурки козла) (рис. 10: 2). Ще в одному похованні кургану 447 біля с. Журавка безумовно до оздоб одягу належать 100 золотих нашивних платівок — по 50 трикутних та напівсферичних. Проте, співвіднести їх з певними елементами костюму неможливо. *Рештки одягу* зафіксували в кургані 26 уроч. Холодний Яр — у верхній частині кістяка збереглися фрагменти вовняної тканини з візерунчастими галунами синього, червоного і жовтого кольорів. Тут же відмічені залишки *взуття*, які збереглися під ступнями ніг у вигляді пласких кіл з тонких шарів березової кори з рядами дрібних отворів по зовнішньому краю (Бобринский 1887, с. 88; Ростовцев 1925, с. 480; Покровська 1957, с. 76). Отже, золоті аплікативні оздоби вбрання збереглися лише в трьох могилах (11 %), від чотирьох до 100 екземплярів (до двох типів в наборі). Переважно це ординарні типи з геометричним орнаментом.

До **предметів туалету** належать ординарні *дзеркала* з бронзовими дисками та бічними бронзовими, залізними або дерев'яними ручками (рис. 4: 2; 5: 8; 7: 7, 17; 8: 11), які походять з 13 комплексів (48 %). Виключенням є люстро з центральною ручкою — виступом (с. Бобриця к. 35) раннього типу (рис. 10: 1). Оригінальним виявилося одне люстро (урочище Холодний Яр к. 28), бокову ручку якого прикрашено дрібними кістяними накладками. У кургані 3 біля с. Мирне, кургані 35 біля с. Бобриця та кургані 15 біля с. Старе збереглися рештки та сліди шкіри і тканини від чохлів, а в кургані 20 урочища Холодний Яр — залишки дерев'яного футляру. *Мінеральні речовини* згадуються в восьми комплексах (іноді по кілька різновидів в наборі) як фарба (3), рум'яна (3), білила (3) та сірка (4), які сприймаються як косметичні. Цікаво, що в могилі к. 15 біля с. Старе рум'яна зафіксовані на вилицях черепа небіжчиці, тобто їх призначення не викликає сумнівів.

Знаряддя праці репрезентовані, перш за все, приладдям для прядінні — керамічними *прясельцями* різних форм і розмірів, які є присутніми у восьми наборах (30 %), від одного до п'яти екземплярів (рис. 3: 7; 4: 5; 8: 6, 7). До цієї ж групи предметів належать *залізні ножі* з кістяним руків'ям (без урахування тих, що були покладені із напутньою їжею) з сімох наборів (рис. 3: 9; 4: 7; 5: 7: 6: 12) — зазвичай по одному, але в одному комплекті (с. Журавка к. 447) їх було три. Лише в одному випадку (м. Шпола к. 236) при залежній особі лежав ніж із дерев'яним руків'ям. *Голки* залізні згадуються в чотирьох наборах, проте кількість їх зазвичай не позначено через погану збереженість. І ще в одному випадку (урочище Холодний Яр к. 20) йдеться про срібну голку. В єдиному похованні (урочище Холодний Яр к. 28) серед речей за головою лежав *точильний брусок* (оселок). Такі знахідки належать до поодиноких у похованнях амазонок. Приміром, у степовому регіоні подібні артефакти походять з комплексів кургану 15 біля с. Золота Балка і кургану 10 біля с. Вільна Україна, і ще в двох згадуються точильні камені (с. Вільна Україна к. 10 — уламки, к. 16 — три камені). Загалом точильні бруски вважаються характерними для чоловічих наборів речей.

До цієї ж групи знахідок належать і чотири *кам'яні плитки* та три *кам'яні блюда* (рис. 9: 18), які, до речі, в пам'ятках більш пізнього часу виступають маркерами поховань амазонок. Тут же варто згадати і *дерев'яний розтиральник* з кургану 26 урочища Холодний Яр. Останній доповнює невеличку групу з п'яти подібних речей з теренів Європейської Скіфії, що походять з кургану 1 біля с. Камкали та кургану 1 біля с. Володимирівка в Криму, кургану 104 могильника поблизу с. Глине в Подністров'ї, а також курганів 2 і 5 біля с. Зелене в Українському Степу (Фиалко 2017, с. 223; Фіалко 2018b, с. 74). У трьох із цих могил, на відміну від нашого випадку, розтиральник був в комплекті із кам'яною плиткою, яку зазвичай пов'язують із жіночими похованнями (Фіалко 2015b, с. 129, 140). Усі наведені дерев'яні розтиральники походять з поховань амазонок. Відносно призначення цих речей зауважу, що в чотирьох речових наборах з блюдом / плиткою співвідносяться шматочки природних мінеральних пігментів — с. Журавка к. 406 (кам'яне блюдо з шматками червоної фарби і сірки); с. Бобриця к. 35 (піщаникове блюдо з шматочками рум'ян та білил серед супроводу залежної особи); с. Трипілля к. 1 (поруч з кам'яною плиткою лежали шматочки червоної і білої фарб); с. Журавка к. 447 (піщаникове блюдо і окремо шматочок сірки). До того ж дерев'яний розтиральник (урочище Холодний Яр к. 26) був окрашений червоною фарбою і поруч з ним лежав шматочок білил. Отже, в більшості випадків кам'яні блюда чи плитки призначалися для розтирання різних фарб, які могли використовувати в косметичних або якихось господарських цілях.

М'ясна напутня їжа присутня у 18 комплексах (67 %), причому в 16 із них разом з одним залізним ножем і ще в двох — з парою ножів. В одному випадку (м. Городище к. 1) збереглося і дерев'яне блюдо, на яке поклали їжу (рис. 6: 9).

Посуд наявний у 19 похованнях (70 %), де нараховується загалом 51 посудина різних форм — від однієї (вісім поховань) до восьми (одне поховання) в наборі (рис. 3; 4; 5; 7; 8; 9; 10). Найчисельніші набори містяться в чотирьох могилах: по п'ять посудин — с. Журавка

к. 423, с. Бобриця к. 35; шість — с. Журавка к. 406, вісім — с. Макіївка к. 454. Найширше представлена ліплена кераміка (30 екз.), серед якої переважають миски (9) та горщики (8), є тут також кулясті кубки, черпаки, корчага та єдина курильниця. Є також три червоноглиняних амфори (по одній в похованні) та вісім гончарних посудинок невеликих розмірів (глеки, блюдечко, миска, лекиф). Серед восьми чорнолакових посудин наявні канфари (3), невеличкі мисочки чи блюдечка (3), глечик та відбите в давнину дно посудини. *Дерев'яний посуд* репрезентований лише двома зразками — це ківшик (с. Журавка к. 406) та згадуване вище блюдо (м. Городище к. 1). За кількістю посуду, особливо ліпленого, лісостепові комплекти перегукуються хіба що з комплексами могильника біля с. Глине в Подністров'ї, різниця лише у повній відсутності там кераміки з лаковим покриттям (Фиалко 2017, с. 225).

Наведений огляд показав, що набори речового супроводу, незважаючи на часткові втрати через пограбування, з одного боку, містять переважно звичні для амазонок Європейської Скіфії речі, а з іншого, мають специфічні регіональні риси.

ВИСНОВКИ

Поховальні комплекси амазонок Лісостепового регіону загалом відповідають загальноскіфським традиціям. Проте їм притаманні певні специфічні риси, характерні для лісостепових пам'яток. Стосовно поховальних споруд, це використання дерева при спорудженні могильних конструкцій; наявність слідів ритуальних спалень цих елементів в курганах; переважання ям серед могил; домінування ліпленого посуду серед решток тризни в курганах. Серед характерних рис речового супроводу відмічу такі: наявність в могилах кінської амуніції (хоча і в невеликій кількості); серед знімних прикрас присутність таких елементів костюму як цвяхоподібні шпильки; намисто із напівдорогоцінного каміння (скоріше характерного для комплексів номадів більш пізнього часу); велика кількість посуду (в тому числі і наборів в одному похованні) з переважанням ліпленого.

Варто зауважити ще на двох моментах. По-перше, йдеться про *сліди поранень* на кістках скелетів войовниць. При описі кістяка небіжчиці з кургану 447 біля с. Журавка зазначено, що над правою бровою на черепі зберігся виразний слід від сильного ріжучого удару («наріз» за визначенням А. Бобринського) або уколу (Бобринский 1905, с. 92—94). Цілком вірогідно, що цю травму жінка отримала в рукопашному бою. Сліди пошкоджень зафіксовані також в двох похованнях біля с. Константинівка. В кургані 96 череп розрубаний вертикально; більшість кісток (стегнова та ін.) розрубані, плечові кістки теж носять сліди порубки (Бобринский 1894, с. 10). У кургані 98 стегнова кістка порубана в верхній частині, плечова вище ліктя (Бобринский 1894, с. 7). Обидва поховання пограбовані, кістки скелетів розкидані по могилах. Тому встановити чи були поранення нанесені під час військових дій, чи в ході пограбування важко.

По-друге, привертає увагу наявність в могилах *гарнітурів дорогих прикрас* — вони супроводжують 18 войовниць (67 %). При цьому 11 з них містять золоті оздоби, дві — електрові і шість — срібні. До цього слід додати і шість комплексів, де було рідкісне, а відповідно і дороге, намисто з напівдорогоцінного каміння (сердоліку, гірського кришталю) та бурштину. Як вже відзначалося вище, 24 поховання войовниць (з 27) були основними і при цьому 18 з них єдиними в курганах. Ці обставини, як і якість прикрас, свідчать на користь того, що соціальний рівень войовниць лісостепового регіону був доволі високим.

Кургани з похованнями озброєних жінок мають досить широкі хронологічні межі — від другої половини — кінця VII ст. до н. е. до рубежу IV—III ст. до н. е. До найраніших належать комплекси с. Журавка к. 406; с. Макіївка к. 454, с. Бобриця к. 35. Найпізнішим є комплекс с. Турія к. 468 і можливо к. 462. Основна ж група з 17 могил войовниць цього регіону вкладається в межі IV ст. до н. е., що цілком відповідає ситуації в інших регіонах Європейської Скіфії.

Присутність поховань амазонок в Лісостепових та інших регіонах, підконтрольних скіфам, де жінки або нарівні з чоловіками захищали рубежі Скіфії, або ж перебували в загонах охорони (тобто на службі) наводить на думку про те, що подібні формування існували на постійній основі і на території власне Скіфії. Таке припущення поки не дає беззастережно достовірних матеріальних підтверджень. Проте, з одного боку, воно нібито логічно випливає з вище викладеного, а з іншого, підкріплюється найбільшою кількістю поховань амазонок саме на теренах скіфського степу.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1887. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, 1: Дневники пятилетних раскопок.

Бобринский, А. А. 1894. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* Санкт-Петербург: Б. С. Балашов и К°, 2: Дневники раскопок 1887—1889 гг.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, 3.

Бобринский, А. А. 1905. Отчет о раскопках близ сел Журовка и Капитановка. *Известия ИАК*, 17, с. 17-98.

Голубева, І. В. 2014. *Звіт про розкопки курганів скіфського часу біля с. Кусторівка Качалівської сільської ради Краснокутського району Харківської області у 2013 р.* НА ІА НАНУ, б. н.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья.* Киев: Наукова думка.

Колтухов, С. Г. 2012. *Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники).* Донецк: Донбасс. Археологический альманах, 27.

Мельник, В. И. 2016. Погребальное сооружение: природная среда, традиция, обряд. В: Гей, А. Н., Сорокина, И. А. (ред.). *Археологическая наука: практика, теория, история. Сборник научных трудов памяти И. С. Каменецкого.* Москва: ИА РАН, с. 283-287.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Москва: Наука.

Покровська, Є. Ф. 1957. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли. *Археологія*, X, с. 65-79.

Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.* Ленинград: Ленинградская трудовая артель печатников.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье.* Киев: ИА НАНУ.

Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В. 2018. Исследование скифского кургана на юге Кировоградщины. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-357.

Тельнов, Н. П., Четвериков, И. А., Синика, В. С. 2016. *Скифский могильник III—II вв. до н. э. у с. Глиное.* Тирасполь: Stratum plus.

Фиалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 4-18.

Фиалко, Е. Е. 2011. Амазонка и конь. В: Новиченкова, Н. Г. (ред.). *Историко-культурное наследие Причерноморья: изучение и использование в образовании и туризме. Тезисы докладов.* Ялта: РИО Крымского Гуманитарного Университета, с. 212-214.

Фиалко, Е. Е. 2015a. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 46-99.

Фіалко, О. Є. 2015b. Дружинний могильник скіфів на Лівобережній Херсонщині. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XVIII, с. 120-156.

Фиалко, Е. Е. 2017. Серия погребений скифских воительниц в могильнике у с. Глиное (Молдова). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 208-227.

Фиалко, Е. Е. 2018a. Скифские амазонки: состояние изученности. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 388-398.

Фіалко, О. Є. 2018b. Скіфські амазонки в Криму. *Маґістеріум. Археологічні студії*, 70, с. 67-77.

Фіалко, О. Є., Нерода, В. В. 2019. Поховання скіфської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-357.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальне памятники степей Северного Причерноморья.* Киев: Наукова думка.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

REFERENCES

Bobrinskiy, A. A. 1887. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely.* Sankt-Peterburg: M. M. Stasyulevicha, 1: Dnevniki pyatiletnikh raskopok.

Bobrinskiy, A. A. 1894. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely.* Sankt-Peterburg: B. S. Balashova i K°, 2: Dnevniki raskopok 1887—1889 gg.

Bobrinskiy, A. A. 1901. *Kurgany i sluchaynyye arkheologicheskiye nakhodki bliz mestechka Smely.* Sankt Peterburg: M. M. Stasyulevicha, 3.

Bobrinskiy, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh bliz sel Zhurovka i Kapitanovka. *Izvestiya Imperatorskoy Arkheologicheskoy Komissii*, 17, s. 17-98.

Holubieva, I. V. 2014. *Zvit pro rozkopky kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Kustorivka Kachalivskoi silskoi rady Krasnokutskoho raionu Kharkivskoi oblasti u 2013 r.* NA IA NANU, b. n.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryy, S. A. 1989. *Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia.* Kiev: Naukova dumka.

Koltukhov, S. G. 2012. *Skify Severo-Zapadnogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. (pogrebalnyye pamyatniki).* Donetsk: Donbass. Arkheologicheskiy almanakh, 27.

Melnik, V. I. 2016. Pogrebalnoye sooruzheniye: prirodnaya sreda. traditsiya. obryad. In: Gey, A. N., Sorokina, I. A. (ed.). *Arkheologicheskaya nauka: praktika. teoriya. istoriya. Sbornik nauchnykh trudov pamyati I. S. Kamenetskogo.* Moskva: IA RAN, s. 283-287.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhye Srednego Pridneprovia v V III vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Pokrovska, Ye. F. 1957. Kurhany IV st. do n. e. bilia Kholodnoho Yaru poblyzu m. Smily. *Arkheolohiia*, X, s. 65-79.

Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiya i Bospor. Kriticheskoye obozreniye pamyatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh.* Leningrad: Leningradskaja trudovaja artel pechatnikov.

Skoryy, S. A. 1997. *Steblev: skifskiy mogilnik v Porosye.* Kiev: Naukova dumka.

Skoryy, S. A., Orlik, A. P., Zimovets, R. V. 2018. Issledovaniye skifskogo kurgana na yuge Kirovogradshchiny. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (27), s. 352-357.

Telnov, N. P., Chetverikov, I. A., Sinika, V. S. 2016. *Skifskiy mogilnik III—II vv. do n. e. u s. Glinoye.* Tiraspol: Stratum plus.

Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniya zhenshchin s oruzhiyem u skifov. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoy Skifii.* Kiev: Naukova dumka, s. 4-18.

Fialko, E. E. 2011. Amazonka i kon. In: Novichenkova, N. G. (ed.). *Istoriko-kulturnoye naslediye Prichernomoria: izucheniye i ispolzovaniye v obrazovanii i turizme. Tezisy dokladov.* Yalta: RIO Krymskogo Gumanitarnogo Universiteta, s. 212-214.

Fialko, E. E. 2015a. Amazonki vo vremeni i prostranstve. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 4 (17), s. 46-99.

Fialko, O. Ye. 2015b. Druzhynnyi mohylnyk skifiv na Livoberezhnii Khersonshchyni. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XVIII, s. 120-156.

Fialko, E. E. 2017. Seriya pogrebeniy skifskikh voitelnits v mogilnike u s. Glinoye (Moldova). *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 208-227.

Fialko, E. E. 2018a. Skifskiye amazonki: sostoyaniye izuchennosti. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (31), s. 388-398.

Fialko, O. Ye. 2018b. Ckifski amazonky v Krymu. *Magisterium, Arkheolohichni studii*, 70, s. 67-77.

Fialko, O. Ye., Neroda, V. V. 2019. Pokhovannia skifskoi amazonky na Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 352-357.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Yu. V., Polin, S. V., Skoryy, S. A., Bokiy, N. M., Grebennikov, Yu. S. 1986. *Skifskiye pogrebalne pamyatniki stepey Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Fialko, E. 2017. Scythian female warriors in the south of Eastern Europe. *Folia Praehistorica Posnanyensia*, XXII, p. 29-47.

O. Ye. Fialko

BURIALS OF THE AMAZONS OF THE FOREST-STEPPE DNIEPER REGION

The burials of armed women of the territory of forest-steppe Dnieper region of the Scythian Age are analysed in the paper.

The presented series consists of 27 complexes which are located on the territory of the Forest-steppe region of the Right Bank of the Dnieper (21), Left Bank territories (3) and Terrace Forest-Steppe (3). 14 graves (half of the total number) had been robbed which makes the reliability and informational content of this sample quite suitable for research. The burials of the Amazons of this region were made in a kurgan except for one (ground or flat grave). The height of the mounds varies from 0.2 to 7.6 m, diameter — from 8.7 to 63 m. Only three graves in the group were inserted to the mound.

The graves are represented by five types. Three types of the pits prevail (81.5 %), two variants of the catacombs are also presented (two and three respectively). The wide use of wood is one of the features of the structure of funerary complexes of the Forest-Steppe Amazons. Thus, the burial structures correspond to the Scythian traditions but have certain local specifics.

All burials are inhumations. Individual burials are predominant. Age affiliation was detected in 11 cases (more than 40 %). Only two age groups of the deceased are represented — ranging from 15—20 to 35 years.

The grave goods include various types of weapons (mainly arrows and spears), horse bridles, various decorations, including precious metals and semiprecious stones, mirrors, tools, sets of various tableware etc. These sets, on the one hand, seem to be common for the Amazons of European Scythia, and on the other hand, they have specific regional features.

Kurgans with burials of armed women have a fairly broad date: from the second part — end of the 7th till the 4th—3rd centuries BC.

Keywords: Amazon, Barrow, Tomb, Scythian Time, funeral rites, inventory, Forest-steppe Dnieper.

Одержано 25.07.2019

ФІАЛКО Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

FIALKO Olena, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-4976-3266, e-mail: ofialka@ukr.net.

УДК [904.2:069.51](477.41)

Л. І. Бабенко, О. В. Ліфантій

АТРИБУЦІЯ РЕЧЕЙ ІЗ ЗАБУТОГО КОМПЛЕКСУ З РОЗКОПОК БІЛЯ с. ВАСИЛЬКІВ

У статті здійснена спроба атрибуції речей, що походять із розкопок Ю. Ф. Абази біля села Васильків (сучасна Черкаська обл.) у 1895 р.

Ключові слова: *скіфські навершя, Межирічка, Васильків, Ю. Ф. Абаза, Національний музей історії України, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.*

За десятиліття плідної та різнобічної наукової діяльності Юрія Вікторовича Болтрика в поле зору дослідника неодноразово потрапляли навершя — одні з найбільш вишуканих та загадкових предметів скіфської матеріальної та духовної культури. Ювіляр присвятив їм декілька спеціальних досліджень, ще у ряді робіт торкнувся тих чи інших проблем, пов'язаних з їх вивченням, побіжно. У цілому, Ю. В. Болтриком були розглянуті проблеми призначення навершь та семантики репрезентованих на них образів, запропоновані варіанти реконструкції катафалків, прикрашених навершями, картографовані їх знахідки з метою реконструкції давніх шляхів тощо (Болтрик1997; 1998; 2009; 2017 та ін.).

Разом з тим, слід відзначити, що дана категорія знахідок поповнюється вкрай повільно і знахідка кожного нового навершя чи цілої серії є непересічною подією. Зазвичай, кожне з навершь має високий інформаційний потенціал, але ще більш прискіпливої уваги потребують дореволюційні знахідки, особливо неясного походження. Спочатку запропонована стаття планувалася як публікація двох навершь з НМІУ та ХІМ, в обох випадках з втраченим паспортом в обліковій документації музеїв, але начебто пов'язаних між собою. Однак відкриті в процесі її написання факти спонукали зосередитися саме на зовнішній критиці джерела.

Левову частку джерельної бази скіфознавства складають матеріали розкопок пам'яток (перш за все поховальних) дореволюційного часу. Однак масштабність цих досліджень у більшості випадків не супроводжувалася їх своєчасною повноцінною публікацією, вже не кажучи про вищий щабель наукового осмислення матеріалу. Ці задачі лягли на плечі дослідників наступних поколінь і подекуди були успішно ними виконані. Можна згадати ряд фундаментальних (і вже хрестоматійних) досліджень, присвячених як окремим пам'яткам (Галанина 1980; 1997; Мелюкова 1981; Манцевич 1987; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991; Журавлев, Новикова, Шемаханская 2014; Полин, Алексеев 2018 та ін.), так і певним регіонам (Ильинская 1968; 1975; Галанина 1977; Ковпаненко 1981 та ін.), публікація яких значно підвищила їх інформаційний потенціал і дозволила нарешті скласти більш повну уяву про ту чи іншу пам'ятку та її місце у складі синхронних їй старожитностей.

Історія дослідження пам'ятки, що пропонується до розгляду авторами статті, вкрай заплутана, що певною мірою спричинено непрофесійним характером розкопок, проведених місцевими поміщиками. Більшість артефактів, знайдених під час подібних розкопок та подарованих Археологічній Комісії, очікувала стандартна доля тисяч інших речей — публікація і подальше перевидання у зводі пам'яток регіону. Проте сталася зовсім інша напівдетективна історія, яка і розкрита у поданій статті.

Мова йде про матеріали, здобуті під час розкопок одного з шести курганів, розташованих біля с. Васильківка (ОАК за 1895, с. 61), Ва-

© Л. І. БАБЕНКО, О. В. ЛІФАНТІЙ, 2019

сильків (Каталог… 1899, с. 66), чи Василькове (Бобринский 1901, с. 56) (сучасне с. Васильків, Шполянський р-н, Черкаська обл.) біля м. Шполи Звенигородського повіту Київської губернії під керівництвом Юлії Федорівни Абази у 1895 році. Вперше короткий опис речей зустрічаємо у 1895 році (ОАК за 1895, с. 61). Загальний їх перелік було наведено у каталозі XI Археологічного з'їзду, де номери з 848 по 891, тобто 44 артефакти вказані, як знайдені при розкопках кургану (Каталог… 1899, с. 66—67). Пізніше за відношенням № 1518 від 10 вересня 1897 р. речі, вірогідно, у повному складі були передані Археологічною комісією до колекцій Археологічного музею Імператорського Університету св. Володимира. У книзі для записів речей наведено перелік із 46 речей, місцем знахідки яких вказується с. Васильківка Звенигородського повіту (додаток). Розбіжність вдалося знайти лише в наявності тут «*пучка жовтих волокон*» (тут і далі переклад з російської наш), який не було згадано у каталозі з'їзду, а також записана під № 866 у каталозі з'їзду одна глиняна посудина перетворилася на два розбиті горщики (додаток, № 7296—97).

Оскільки більшість предметів із зібрання Археологічного музею університету св. Володимира було передано у 1936 р. до Київського історичного музею (сучасний Національний музей історії України — НМІУ), авторами було зроблено спробу по ідентифікації цих речей у фондах музею [1].

Одразу за описом незвичного вигляду окремих керамічних форм, було зрозуміло, що далеко не всі речі походять саме з розкопок кургану. Ще О. О. Бобринський помітив їхню подібність до інших матеріалів нововідкритої трипільської культури (Бобринский 1901, с. 56—57). Щонайменше 15 посудин (Відейко 2004, с. 79) [2] відносяться до трипільського поселення, що в літературі фігурує під назвою Василькове. Ще Т. С. Пассек вказувала, що у каталозі XI Археологічного з'їзду речі під № 872—889 вказані як скіфські помилково (Пассек 1949, с. 8, зноска 4). Вірогідно, до енеолітичного часу також слід віднести артефакти під № 861—862, 867—869 та 871. На це вказує їх опис у каталогах (Каталог… 1899, с. 66—67; додаток). Одне з двох «грузил» під № 861—862 та 7326—7327 відповідно зберігається у колекції НМІУ (№ Б44-37), що зарахована до раннього залізного віку, проте за формою, тістом та кольором більш вірогідним є його належність до трипільської культури. Ймовірно, до цього часу слід зарахувати і два шматки кременю (№ 860).

Отже, цілком зрозуміло, що речі, передані Ю. Ф. Абазою, були знайдені не лише під час розкопок одного кургану (Каталог…1899, с. 66), а й з енеолітичного поселення.

Окремого зауваження потребує залізний меч, що значиться під № 855 та 7329 відповідно (Каталог… 1899, с. 66; додаток). Його було опубліковано О. В. Симоненком як сарматську зброю, що на думку дослідника, є випадковою знахідкою (Симоненко 2009, с. 261, рис. 19: 4, 4а). Не можна однак виключати вірогідності, що цей меч походить з впускного сарматського поховання.

Найбільша ж плутанина виникла з двома бронзовими навершями. Так у каталогах комісії (Каталог… 1899, с. 67, кат. 856—57) та Музею університету (додаток, № 7337—38) вони вказані, як знайдені біля села Васильківка чи Васильків. У «Древностях Приднепровья» подано фотографію одного з них із виказанням місця походження — Канів Київської губернії (рис. 1: 1) (Ханенко, Ханенко 1900, с. 3, 14, кат. 347). Проте, вже у роботі О. О. Бобринського обидва навершя опубліковані як знайдені біля с. Межирічка Балтського повіту Подільської губернії (рис. 1: 2, 3) (Бобринский 1901, с. 66—67, фиг. 16). Спираючись на це джерело, у подальшому у літературі ці вироби фігурували як межиріцькі (Іллінська 1963, с. 40, 44, рис. 2: 6—7; Переводчикова 1980, рис. 3: 12; 5: 5; Бабенко 2000, с. 147—148 та ін.) [3]. Шкоду від такої плутанини яскраво видно на прикладі вже згаданої роботи В. А. Іллінської, де на одній сторінці згадано одні й ті ж самі вироби, як знайдені біля с. Межирічка та біля с. Василівка (Іллінська 1963, с. 40). Вірогідно, саме через цю помилку, їх не було враховано дослідницею у монографії (Ильинская 1975), де присутні речі із урочища Дар'ївка неподалік від с. Васильків.

Отже, помилка відбулася у момент публікації у збірнику Ханенків та у книзі О. О. Бобринського. У випадку із «Древностями Приднепровья», а також судячи із запису у старій книзі

1. Висловлюємо щиру вдячність за консультації та дружню допомогу співробітникам фондів НМІУ О. О. Пукліній, С. В. Діденку та О. О. Якубенко.
2. У фондах музею є інформація про 14 посудин, з яких лише 11 збереглися до сьогодні (№ А216/1, 2, 5—10,12-14). М. Ю. Відейко вказує однак саме 15 посудин.
3. Отримавши свій паспорт завдяки згадці О. О. Бобринського у третьому томі «Смелы…», комплекс кургану біля с. Межирічка дивним чином вислизнув від уваги дослідників. Адже поховання архаїчної доби у степовому регіоні — «степовому межиріччі Південного Бугу і Дністра», як локалізувала пам'ятку В. А. Іллінська (1963, с. 40) — вкрай рідкісні (Ольховский 1991, с. 56). Однак межиріцький комплекс не потрапив до жодного зводу, присвяченому степовим пам'яткам (Іллінська, Тереножкін 1971, с. 48—54; Мурзин 1984, с. 12—20; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 87—118; Черненко и др. 1986, с. 18—20; Ольховский 1991, с. 184—213). Не згаданий цей комплекс і серед пам'яток Лісостепового Побужжя. С. С. Бессоновою були враховані три межиріцькі кургани (Бессонова 1994, с. 19), але вони не мають стосунку до комплексу, репрезентованого у праці О. О. Бобринського.

Рис. 1. Зображення бронзових навершь у перших публікаціях: 1 — з «Канівського повіту» за Б. І. та В. М. Ханенками (1899, табл. XLIII, 347); 2, 3 — з «Межирічки» за О. О. Бобринським (1901, фиг. 16)

зберігання у НМІУ [1], втрата одним навершям шифру сталася ще під час їх зберігання у Музеї університету св. Володимира.

Проте помилкове трактування О. О. Бобринським важко пояснити цим, адже вчений пише, що два навершя були передані до Російського Історичного музею (Бобринский 1901, с. 66). Таким чином, він не міг, побачивши їх у Київському музеї, писати, що їх передано до зовсім іншого музею. Пояснити чому О. О. Бобринський у одній і тій самій книзі вказує короткий перелік речей, знайдених біля с. Василькове (Бобринский 1901, с. 56—57), та нібито знайдених біля с. Межирічки (с. 66) досить важко. З якоїсь причини, він відніс їх до зовсім іншого села з володінь родини Абази. Можливо, заплутало вченого те, що у один той самий 1895 р. у маєтку О. М. Абази біля с. Межирічка були розкопані 5 курганів (ЗРАО 1896, с. 169—170; ОАК за 1895, с. 73). Причому ці речі мали бути переданими до Імператорського Російського Історичного музею (ОАК за 1895, с. 192—193). Ця остання обставина опосередковано свідчить про те, чому О. О. Бобринський помилково відніс навершя з Василькова до Межирічки.

Інший аргумент на користь належності цих навершь і те, що у переліку речей з Межирічки у «Трудах отделения русской словесности» (ЗРАО 1896, с. 169—170), у Звіті Археологічної комісії (ОАК за 1895, с. 73) та узагальнюючих роботах (Сецинский 1901, с. 252, 253; Гульдман 1901, с. 283—284) вони не згадуються. Водночас, саме ці вироби описані як знайдені біля с. Васильківка: «*…2 бронзові ажурні фігури, що вірогідно насаджувалися на древка, із зображенням вухастої звіриної голови на горі та рухливою кулькою всередині*» (ОАК за 1895, с. 61).

Таким чином, можна із впевненістю вважати ці два навершя знайденими під час розкопок кургану біля с. Васильків Черкаської обл.

Вірогідно, довгий час помилка не була помічена, оскільки ще під час внесення цих речей до книги Київського історичного музею, попередні шифри на обох речах були втрачені. Ще більше ускладнило ситуацію те, що одне з них було передане у 1950 р. до Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (ХІМ).

На поточний момент одне з навершь зберігається у НМІУ під № Б1787 і місцем походження вказаний Канівський повіт, на основі публікації у збірці Ханенків [2]. Інше — знаходиться на збереженні у ХІМ.

1. У книзі не вказане походження навершя № АС 10417, що має опис аналогічний до виробу, що нині зберігається в ХІМ.

2. Відповідно № 857 (Каталог…), № 7338 (Книга…).

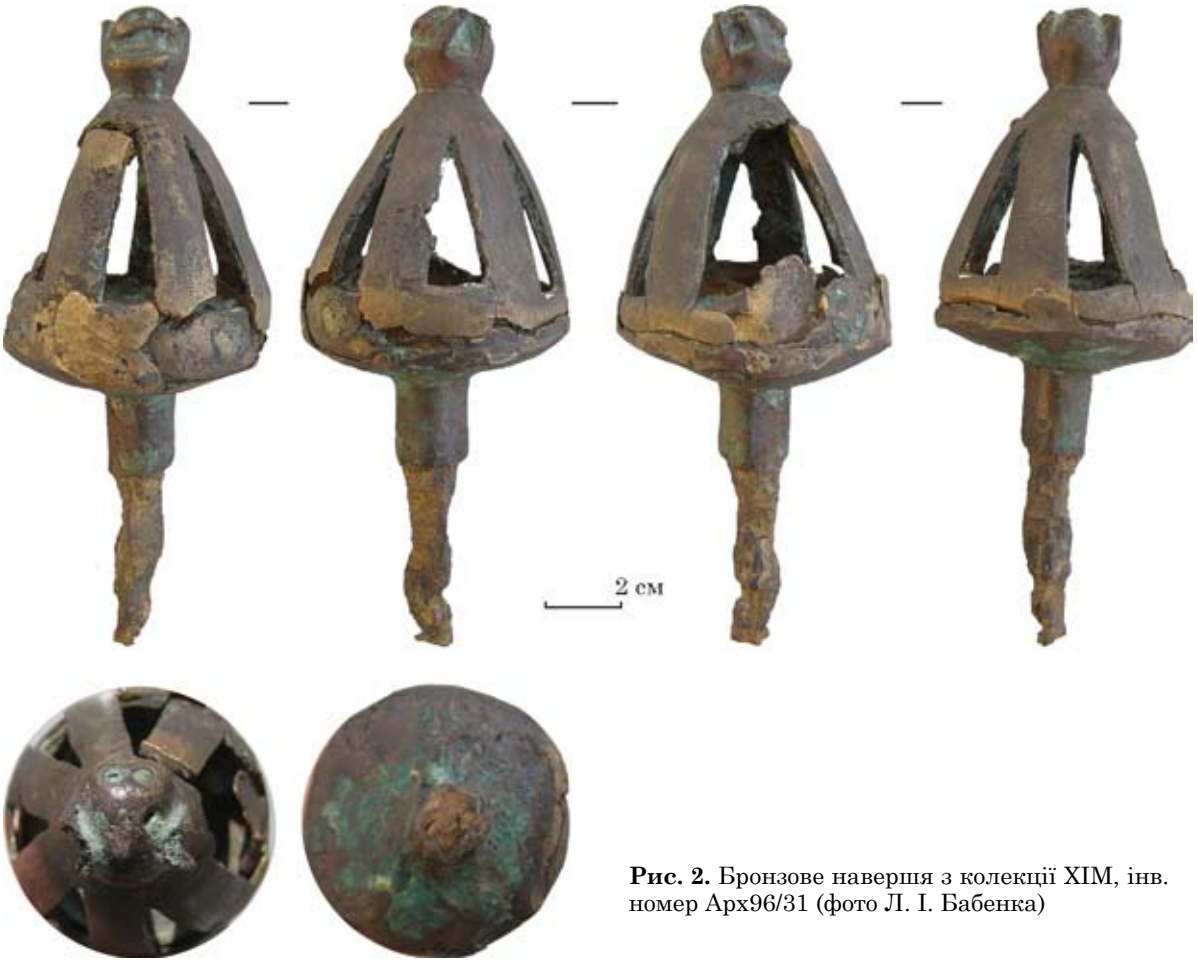

Рис. 2. Бронзове навершя з колекції ХІМ, інв. номер Арх96/31 (фото Л. І. Бабенка)

З моменту останньої публікації цього навершя (Бабенко 2000) вдалося встановити нюанси його надходження до колекції ХІМ. Згідно запису у інвентарній книзі це навершя (Арх96/31) походить зі «спалених фондів», тобто належить до довоєнних надходжень до колекції музею, що були не евакуйовані та залучені при будівництві «Археологічної виставки», відкритої в окупованому Харкові восени 1942 р. У лютому 1943 р. у приміщенні, де розміщувалася виставка, сталася пожежа і вже після звільнення міста протягом 1943—45 рр. І. Ф. Левицьким на згарищі були проведені розкопки з метою врятування вцілілих експонатів (Бабенко, Вальчак 2014; Бабенко 2018, с. 598).

З довоєнних надходжень до Харківського історичного музею відома передача 5 скіфських навершь з колекції Державного Ермітажу за рішенням Паритетної комісії у 1932 р. — трьох з Чмиревої Могили (Бабенко 2016) та двох з Олександрополя — із зображенням крилатого жіночого божества (Бабенко 2013; 2018, с. 600—603, рис. 301: 1—5) та «бронзового порожнистого конічної форми» (інв. Дн1853 1/2). Згідно запису в ермітажній інвентарній книзі цей номер належить одному з пари навершь з прорізним бубонцем, прикрашеним фігуркою птаха (голівка птаха переданого до Харкова навершя була відламана). Це навершя у колекції музею відсутнє, тому і виникло припущення, що до Харкова могли передати помилково навершя з іншого комплексу, адже за лаконічним описом — «бронзове порожнисте конічної форми» — воно цілком відповідало «межиріцькому» (Бабенко 2000).

Уже після публікації вдалося встановити помилковість запису в інвентарній книзі, де походження навершя пов'язувалося зі «спаленими фондами музею». Насправді навершя надійшло до колекції музею у повоєнний час і було передано з Київського державного історичного музею (зараз НМІУ) у складі колекції зі 195 предметів (акт про передачу від 12 червня 1950 р.) [1]. Виходячи з того, що зараз колекція музею нараховує шість навершь, чотири з яких були передані в 1932 р. з Ермітажу, а ще одне, у вигляді прорізного бубонця, прикрашеного фігуркою сфінкса, надійшло до музею у 1981 р. (Бабенко 1998), можна достеменно стверджувати, що з Києва у 1950 р. було передане саме це навершя. Це, у свою чергу, засвід-

1. Запис у акті — «16. Скіфське навершя (фрагмент), б / №, бронза».

чує, що до 1950 р. у історичному музею Києва зберігалися обидва навершя, опублікованих О. О. Бобринським як межиріцькі.

Параметри, опис та малюнок навершя вже були наведені у згаданій вище публікації (Бабенко 2000). Вважаємо за доцільне для повнішої репрезентативності у науковому обігу доповнити її фотографіями навершя з різних ракурсів (рис. 2). Залишається не до кінця з'ясованим питання щодо атрибуції істоти на наверші, морфологія голівки якої доволі незвична для наявних образів звіриного стилю (рис. 3). На думку деяких дослідників, голівка істоти відбита (Бобринский 1901, с. 66; Переводчикова 1980, с. 37), або ж бубонець прикрашено «шишечкою» (Іллінська 1963, с. 44). Подібні твердження не відповідають дійсності — у голівці репрезентованої істоти відбиті лише верхівки обох вух. У «Каталоге выставки XI археологического съезда в Киеве», а згодом у «Книге для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира» вона атрибутована як «голівка кота» (Каталог… 1899, с. 67). Також є думка, що навершя прикрашене голівкою кажана (Бабенко 2000, с. 148). За набором деяких ознак вона найбільш відповідає так званому образу «тупорилого звіра», найкраще репрезентованого серед низки навершь (Канторович 2015, с. 177, 178, рис. 21), вирізняючись у цій добірці відсутністю саме «епонімної» ознаки — тупого рильця.

Бронзове навершя з НМІУ [1] (рис. 4) має форму біконічного бубонця, який вінчає голівка вухатої тварини. На виробі присутні 12 прорізів: вісім підтрикутних, розташованих на бубонці; два овальних, розміщених на перетині бубонця

Рис. 3. Збільшене зображення фрагменту бронзового навершя з колекції ХІМ (фото Л. І. Бабенка)

і втулки та два округлих — у нижній частині втулки. Всі отвори, крім двох нижніх, мають нерівні «рвані» краї, що вказує на їх створення після відливання навершя (?). Більшість прорізів розташовані симетрично. Розміри виробу наступні: загальна висота — 142 мм, висота від основи по вершину голови тварини — 135 мм, висота втулки — 63 мм; найбільший діаметр бубонця — 56 мм, діаметр втулки на перетині з бубонцем — 28 мм, у нижній частині — 33 мм. Морда тварини деталізована: чітко виділені очі та видовжена морда, закінчення якої сплюснуте та має округлу у фас форму. Лінія рота та ніздрі позначені однією горизонтальною та трьома (?) вертикальними рисками. Загострені вуха підняті вертикально, мають деталізовану раковину та дещо сплюснуті верхівки. У середині бубонця присутня металева кулька такого діаметру, що не дозволяє дістати її ані через прорізи, ані через втулку. Стан металу гар-

1. Відповідно № 856 (Каталог…), № 7337 (Книга…), № Б1787 (Інвентарна…).

Рис. 4. Навершя з колекції НМІУ (фото О. В. Ліфантій)

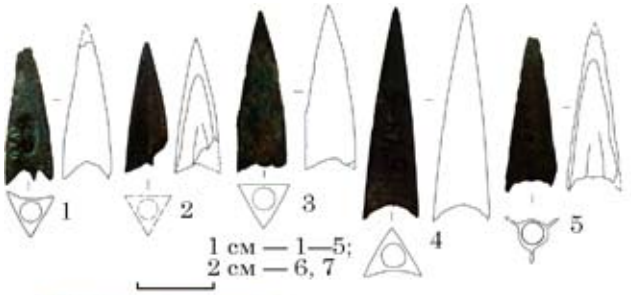

Рис. 5. Предмети з Василькова з колекції НМІУ: 1 — бронзові наконечники стріл; 2 — глиняна кубкоподібна посудина; 3 — фрагмент глиняного горщика (фото О. В. Ліфантій)

ний — вкритий незначними пошкодженнями та зеленкуватою патиною.

Описане навершя було зараховано до VI типу (за О. В. Переводчиковою) — виробів із бубонцем «рівносторонніх форм» з двома рядами трикутних прорізів, що розташовані основами одне до одного із втулкою круглою у перетині (Переводчикова 1980, с. 26).

Номінативний перелік запропонованих визначень істоти, що зображена на цьому наверші (а також близьких за морфологією істот, якими прикрашені декілька інших навершь із Посулля, Кубані та Північного Кавказу та пронизка з Новозаведенського могильника) дуже строкатий. У «Каталоге выставки XI археологического съезда в Киеве» та «Книге для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира» вона атрибутована як «собача голівка» (Каталог… 1899, с. 67). Ханенки побачили у цій істоті кажана (Ханенко, Ханенко 1900, с. 14). О. О. Бобринський охарактеризував її як голівку тварини (Бобринский 1901, с. 66).

В. А. Іллінська тварину, зображену на навершях з «Межирічки» (з НМІУ) та кургану 476 біля Вовківців вважала конем (Іллінська 1963, с. 37, 40, 44; Ильинская 1965, с. 95; 1968, с. 158). Думка дослідниці щодо атрибуції близьких за морфологією істот на навершях з Будків, Роменських курганів та Келермесу зазнавала змін. Спочатку В. А. Іллінська вважала їх фантастичними істотами (Іллінська 1963, с. 37, 40, 45), потім у персонажі на одному з посульських навершь вбачала симбіоз коня та грифона; щодо іншого — не наважилася його атрибутувати, охарактеризувавши всю групу

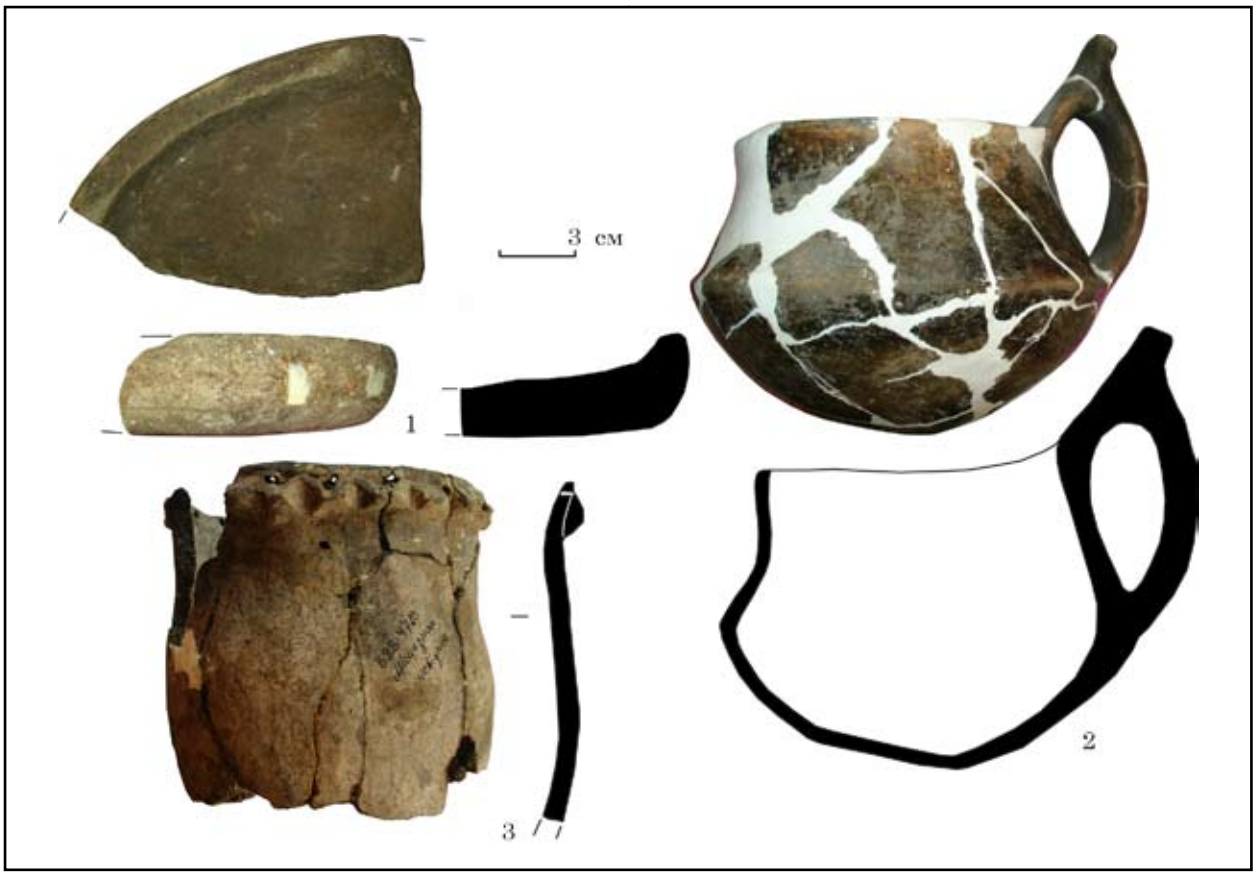

Рис. 6. Предмети, ймовірно знайдені Ю. Ф. Абазою біля с. Васильків з колекції НМІУ: 1 — фрагмент кам'яного блюда; 2 — глиняний черпак; 3 — верхня частина глиняна посудини (фото О. В. Ліфантій)

як фантастичні образи з елементами східного грифона (Ильинская 1965, с. 101, 102), визначивши їх наостанок як імітації зображення грифона (Ильинская 1968, с. 158).

О. В. Переводчикова усіх істот на вказаних навершях атрибутувала як грифонів, окрім власне «межиріцького» навершя — її дослідниця інтерпретувала просто як «тварину» (Переводчикова 1980, с. 37, 38). О. І. Шкурко назвав подібні істоти «дивними змішаними зображеннями», побачивши в них, на відміну від В. А. Іллінської, не схему голівки коня, а мотив хижака, вуха та гребінь якого наближають його до грифона, а роззявлена паща з висолопленим язиком — до середньоазіатського лева (Шкурко 1982, с. 3).

Л. К. Галаніна охарактеризувала істоту на келермеському наверші як «вухатого звіра», язик якого звисає з пащі, порівнюючи його з «хетськими левами» (Галанина 1997, с. 162, 229). Близьке за морфологією створіння на новозаведенській пронизці автори публікації сприймали як спрощену переробку мотиву східногрецького грифона, що вже втратив свої первісні риси, отримавши певну схожість зі свинею (спираючись на визначення біолога К. Е. Антіпіної) (Петренко, Маслов, Канторович 2004, с. 194).

Нарешті, у класифікації А. Р. Канторовича подібні істоти склали «говердовсько-будковський тип» «тупорилого звіра», зображення якого характеризує «морда з тупим завершенням, з чітко вираженими ніздрями, висунутий язик і загострені вертикальні вуха (іноді ще й гребінь)» (Канторович 2015, с. 177, 178).

У колекції НМІУ, вдалося знайти й інші речі, що можуть походити із розкопок одного й того ж кургану, що і вказані навершя. Це п'ять предметів, приналежність яких до с. Васильків та розкопок Ю. Ф. Абази не викликає сумніву. Ще шість виробів, що, вірогідно, поступили до Музею університету св. Володимира як одна колекція, проте, до реєстрації їх у книзі Київського історичного музею, інформацію про їх походження було повністю або частково втрачено. Отже, із 44 [1] чи 46 [2] номерів предметів з колекції Ю. Ф. Абази, 24 номери відносяться до трипільської культури (22 посудини та два (?) [3] грузила), 1 — до доби середньої бронзи, 10 — до раннього залізного віку. Інші вироби, на жаль, не вдалося ідентифікувати.

1. Стільки номерів у каталозі 11 Археологічного з'їзду.
2. Стільки номерів записані у книгу Музею університету св. Володимира.
3. Лише одне грузило під № Б44-37 записане як з розкопок Ю. Ф. Абази у Звенигородському повіті, друге знайти не вдалось. Проте, видається що форма та тісто з опалом у них були однакові (Каталог… 1899, с. 66).

До виробів, що містять точні дані про походження з колекції Ю. Ф. Абази, належить глиняний ліпний виріб [1], що був відреставрований з моменту потрапляння у музей. Він має вигляд невисокої кубкоподібної посудини із округлим дном. Діаметр горла по зовнішньому краю 10,3 см, по внутрішньому — 9,2 см; висота виробу складає — 8 см (рис. 5: 6). За формою та орнаментацією відбитком шнуру, цей виріб можна віднести до середньодніпровської культури доби середньої бронзи. Точних аналогій посудині нам не відомо, проте близький стиль та форму можна відмітити на екземплярі з випростаного поховання 322/2 Забара (нині Зорівка) (Бунятян 2005, рис. 4).

До цього ж комплексу відносяться два фрагменти посудини [2], що дозволяють реконструювати більшу частину її профілю (рис. 5: 7). Оскільки вінце виробу втрачено, важко віднести його до певного століття, проте приналежність до скіфського часу сумнівів не викликає.

Точну ідентифікацію мають записи про два наконечники стріл [3], один з яких зберігся не повністю. Перший має тригранну голівку із виступаючими шипами, недоливом на місці втулки та обламане вістря (рис. 5: 1). Його можна віднести до 3 відділу 8 типу (за А. І. Мелюковою), які є особливо розповсюдженими у IV ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 25). Другий наконечник трилопатевий із прихованою втулкою (рис. 5: 2) можна віднести до 2 відділу 6 типу (за А. І. Мелюковою), які дослідниця вважала більш характерними для третьої хронологічної групи, проте і в четвертій вони також зустрічаються (Мелюкова 1964, с. 23, 25).

Ще три наконечники мають аналогічну форму та параметри до двох вказаних вище [4] (рис. 5: 3—5), і в книзі описані як знайдені у Звенигородському повіті. Ці обставини, а також запис про них у колекційному описі, що складався на основі дореволюційних колекцій, вказують на належність їх до колекції речей з Василькова. Судячи з форми та параметрів їх також можна датувати у межах V—IV ст. до н. е.

Завдяки зіставленню речей із невідомим походженням із дореволюційних колекцій НМІУ зі списком речей з книги Музею університету св. Володимира, а також із уривчастими даними з повоєнних книг НМІУ, вдалося виявити окремі речі, які можна віднести до «васильківської» колекції Ю. Ф. Абази. Це, перш за все, фрагмент кам'яного блюда [5] (рис. 6: 1). Порода каменю не визначалася, візуально видається схожою на пісковик. Розміри уламку 14 × 9,5 см, висота — 3,8—4 см. Такі предмети прийнято вважати культовими (Смирнов 1964, с. 164; Петренко1967, с. 36), туалетними (Ильинская 1968, с. 150—151; 1975, с. 155; Мурзин 1984, с. 87) і навіть поліфункціональними (Скорый 1997, с. 53). Кам'яні блюда підовальних форм із вертикальним бортиком були зустрінуті у поховальних комплексах Північного Причорномор'я VII—VI ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 172).

Вірогідно, до цієї ж колекції Ю. Ф. Абази можна ще віднести керамічні вироби. Це черпак [6] із глибокою чашечкою, ручкою, що невисоко піднята над краєм, та залощеною поверхнею (рис. 6: 2). Орнаментація відсутня. Виріб можна віднести до 3 типу 3 групи за Г. Т. Ковпаненко (1981, с. 86, рис. 51: 12—15). Найближчою аналогією вважаємо черпаки з п. 1 к. 289 біля Бурти на Київщині, к. 41 поблизу Бобриці та к. 55 біля Ковалів на Черкащині (Ковпаненко 1981, рис. 12: 4; 15: 4; 24: 6). За спостереженнями Г. Т. Ковпаненко, такі вироби набули розповсюдження у Середньому Подніпров'ї у другій половині VI ст. до н. е.

Останнім предметом, який також міг потрапити до музею зі збірки Ю. Ф. Абази є верхня частина тулуба горщика [7], орнаментованого наліпним валиком із защепами та проколами під вінцем (рис. 6: 3). Подібні слабопрофільовані посудини зустрічаються на багатьох лісостепових городищах та є притаманними для ранньоскіфського часу (Шрамко 1973, с. 88; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 50; Shelekhan et al. 2016, p. 185). У похованнях вони також відомі: к. 37 біля Бобриці (Ковпаненко 1981, рис. 12: 26), к. 406, 411 поблизу Журавки (Ильинская 1975, рис. 22: 17; табл. XI: 2).

Отже, всі вироби, що потрапили до колекцій НМІУ та ХІМ із колекції Ю. Ф. Абази, здобутої під час розкопок у 1895 р. біля с. Васильків не могли бути знайдені під час дослідження лише кургану. Це, перш за все, стосується трипільських матеріалів. Щодо інших артефактів, то вони могли бути покладеними до поховань, проте різного часу. Так найархаїчнішою є кубкоподібна посудина середньодніпровської культури доби середньої бронзи. До раннього скіфського поховання можна віднести два бронзові навершшя, уламок кам'яного блюда, фрагмент горщика із орнаментованим наліпним валиком під вінцем та черпак. До пізнішого часу (IV ст. до н. е.) відносимо наконечники стріл, які могли бути знайдені в окремому похованні, насипу кургану, або

1. Відповідно № 870 (Каталог… 1899), № 7298 (Книга…), № Б44-10 (Колекційний список № Б44…).
2. Відповідно № 866 (Каталог… 1899), № 7297 (Книга…), № Б44-8 (Колекційний список № Б44…).
3. Відповідно № 848—854 (Каталог… 1899), № 7330—36 (Книга…), № Б2645 та Б2646 (Інвентарна книга № 3…).
4. Відповідно № 848—854 (Каталог… 1899), № 7330—36 (Книга…), № Б44-4-6 (Колекційний список № Б44…).
5. Відповідно № 863 (Каталог…), № 7323 (Книга…), № Б28-5304 (Колекційний список № Б28…).
6. Відповідно № 891 (Каталог…), № 7322 (Книга…), № Б28-4723 (Колекційний список № Б28…).
7. Відповідно № 864 (Каталог…), № 7295 (Книга…), № Б28-4710 (Колекційний список № Б28…).

ж в його околицях. Посудина з втраченим вінцем може бути зарахована до скіфського часу вцілому. Найпізнішим артефактом є сарматський меч, що на думку О. В. Симоненка, походить не з поховання, а є випадковою знахідкою (Симоненко 2009, с. 261).

Не зважаючи на зазначені у публікаціях дані про розкопки біля Василькова лише одного кургану, не можна виключати, що вказані речі були знайдені за різних обставин, і зовсім не обов'язково, що в одному поховальному комплексі. З упевненістю можна говорити лише про їх надходження до музеїв з «васильківської» колекції Ю. Ф. Абази.

Таким чином, варто зазначити, що матеріали з дореволюційних розкопок потребують більш прискіпливої уваги, адже подекуди ще під час їх первинної публікації могли закрастися погрішності, і згодом, перекочовуючи з однієї роботи до іншої, набути вигляд беззаперечних документів, залучення яких мимоволі вело до хибних висновків. Прикладом подібного спотворення може бути усталена у науковому обігу уява про склад комплексу пластинчатих аплікацій з кургану Верхній Рогачик, достовірність якого вдалося визначити лише через сто років після розкопок пам'ятки (Бабенко 2015). Аналізуючи дореволюційні археологічні зібрання, і навіть перші збірники-публікації матеріалів, завжди слід ретельно перевіряти дані щодо походження речей. Адже прикрі помилки сторічної давнини можуть вплинути на подальшу долю та інтерпретацію артефактів.

Додаток

ВИТЯГ З «КНИГИ ДЛЯ ЗАПИСИ ВЕЩЕЙ МУЗЕЯ ДРЕВНОСТЕЙ И ИСКУССТВ ИМПЕРАТОРСКОГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА»

НАЗВАНІЕ И ОПИСАНИЕ ПРЕДМЕТОВ

7295. Горшекъ из грубой серой глины, лепленный руками, дно розбито. У венчика украшенъ грубымъ орнаментомъ въ виде шнурка.

7296—7297. Два горшка (разбитые) изъ грубой сеърой глины, лепленные руками, плохо выжжены.

7298. Горшекъ изъ сеърой глины, цеълый; украшен орнаментом изъ точекъ и прямыхъ линий.

7299—7302. Четыре плоскія чашки изъ сеътлой красноватой глины.

7303—7313. Одиннадцать сосудов изъ красной тонкой глины, сделаных на кругеъ. Имеъютъ форму двухъ усеченныхъ конусовъ, соединенныхъ основаніями, от чего на бокахъ образуется острое ребро. Украшены рисунками черною краскою по красному фону. У одного отбита вся почти верхняя часть: другой совершенно раздваленъ.

7314. Такой-же сосудъ, имевший одно ушко.

7315—7316. Такіе-же два сосуда, но съ двухъ сторонъ приделаны ушка, посредствомъ отверстія, пронизывающего толщу самого сосуда.

7317—7320. Четыре сосуда изъ красноватой глины, уркашенные рисункамичерною краскою. Сосуды плоскіе, широкіе. Дно віпуклое, къ нему приделаны 4 ножки.

7321. Высокій кувшинъ изъ черной глины, сделанный на круге; следы отбитого ушка.

7322. Маленькій кувшинчикъ изъ черной глины съ ушкомъ.

7323. Кусокъ полированнаго блюда изъ песчаника.

7324—7325. Два куска кремня.

7326—7327. Два грузила изъ жженой глины.

7328. Пряслица изъ черной жженой глины.

7329. Железный кинжалъ съ плоскою рукояткою законченною кольцомъ.

7330—7336. Семь бронзвовыхъ трехгранных наконечниковъ стрелъ.

7337. Бронзовая булава съ втулкою для укрепленія на древкеъ; головка прорезана 8мю и втулка 4мя сквозными отверстіями; внутри желеъзный шарикъ; на верхушке головка звеъря (собаки?).

7338. Такая-же булава; вместо втулкижелеъзный стержень; на головкеъ 7 отверстій, на верхушкеъ головка кота.

7339. Комокъ и порошокъ охры.

7340. Пучекъ желтыхъ волоконъ.

СВЕДЕНІЯ О МЕСТАХЪ, ГДЕ НАЙДЕНЫ БЫЛИ ПРЕДМЕТЫ

№ **7295—7340** найдены въ курганахъ, раскопанных Юліею Федоровною Абаза у с. Васильковки, близъ м. Шполы въ Звенигородскомъ уеъзде.

ВРЕМЯ И УСЛОВІЯ ПОСТУПЛЕНИЯ ПРЕДМЕТОВ ВЪ МУЗЕЙ

№ **7295—7347** пожертвованы Императорскою археологическою коммиссіею при отношеніи от 10 сентября 1897 года за № 1518.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Бабенко, Л. И. 1998. Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея. *Вісник Харківського державного університету: Історія*, 30, с. 25-28.

Бабенко, Л. И. 2015. Золотые нашивные бляшки из кургана Верхний Рогачик: критика источника. *Российская археология*, 3, с. 67-78.

Бабенко, Л. И. 2016. О количестве наверший в Чмыревой Могиле. *Проблеми історії та археології України*. Харків: НТМТ, с. 19.

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев, Берлин: Олег Філюк, с. 591-626.

Бабенко, Л. И., Вальчак, С. Б. 2014. Удивительное «хронопутешествие» одной известной находки, *Российская археология*, 1, с. 137-142.

Бабенко, Л. І. 2000. Біметалічне навершя скіфської доби. *Археологія*, 3, с. 147, 148.

Бабенко, Л. І. 2013. Навершя з Олександропільского кургану у збірці Харківського історичного музею. *Дев'ятнадцяті Сумцовські читання*, с. 219-225.

Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАНУ, 1994, с. 3-34.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные находки близ м. Смелы*. Санкт-Петербург, III.

Болтрик, Ю. В. Бронзовые навершия скифских повозок. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. IV в. н. э.)*. Тирасполь, 1997, с. 63-65.

Болтрик, Ю. В. 1998. Про призначення скіфських бронзових навершь IV ст. до Р. Х. *Музейні читання*, с. 146-150.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава, с. 39-47.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 66-77.

Бунятян, К. П. 2005. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія*, 4, с. 26-36.

Відейко, М. Ю. 2004. Василькове. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 79-80.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Приднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—33.

Галанина, Л. К. 1980. *Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племён IV века до н. э.* Ленинград: Искусство.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.

Гульдман, В. К. 1901. *Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии*. Каменец-Подольский: Подольсое губернское правление.

Журавлев, Д. В., Новикова, Е. Ю., Шемаханская, М. С. 2014. *Ювелирные изделия из кургана Куль-Оба в собрании Исторического музея. Историко-технологическое исследование*. Москва: Исторический музей.

Записки… 1896. *Записки Императорского Русского Археологического Общества*, VIII, 3—4.

Ильинская, В. А. 1965. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. *Советская археология*, 1, с. 86-107.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII—VI вв. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські навершники. *Археологія*, XV, с. 33-60.

Іллінська, В. А., Тереножкін, О. І. 1971. Скіфський період. В: Тереножкін, О. І. (ред.). *Археологія Української РСР в 3-х томах*. Київ: Наукова думка, 2: Скіфо-сарматська та антична археологія, с. 8-184.

Інвентарна… *Інвентарна книга № 3 фонду «Ранній залізний вік та античні міста-держави Північного Причорномор'я» НМІУ*. Археологічні фонди НМІУ.

Канторович, А. Р. 2015. Образы синкретических существ в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология, иконографическая динамика. *Исторические исследования*, 3. с. 113-218.

Каталог… 1899. *Каталог выставки XI археологического съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира)*. Киев.

Колекційний список… *Колекційний список № Б28*. Археологічні фонди НМІУ.

Колекційний список… *Колекційний список № Б44*. Археологічні фонди НМІУ.

Книга… *Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского Университета св. Владимира*, 2. Археологічні фонди НМІУ.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—4.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

Мурзин, В. Ю. 1984. *Скифская архаика Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII—III вв. до н. э.* Москва: Наука.

Отчет… 1897. *Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1895 г.* Санкт-Петербург.

Пассек, Т. С. 1949. *Периодизация трипольских поселений*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 10.

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—4.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2004. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное-II (предварительная публикация). В: Мунчаев, Р. М., Яблонский, Л. Т. (ред.). *Археологические памятники раннего железного века Юга России*. Москва: ИА РАН, 2004, с. 179-210.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Олег Філюк.

Сецинский, Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве, 1899*, 1, с. 197-355.

Симоненко, А. В. 2009. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: ИА НАНУ.

Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы*. Москва: Наука.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Ханенко, Б. И. Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*. Киев, III.

Шкурко, А. И. 1982. Фантастические существа в искусстве Лесостепной Скифии. *Труды Государственного исторического музея*, 54: Археологические исследования на юге Восточной Европы, с. 3-8, 71-75.

Шрамко, Б. А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 82-112.

Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Yu., Ignaczak, M. 2016. In: Kosko, A. (ed.). Research in the Central Part of Severynivka Hillfort (Qadrats F80, F90, G71, G81). *Ukrainian Fortresses. A Study of a Strongholds Systems from the Early Iron Age in Podolia*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, p. 91-218. Baltic-Pontic Studies, 21.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyj Ermitazh.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Babenko, L. I. 1998. Skifskoe bronzovoe navershie iz sobraniia Kharkovskogo istoricheskogo muzeia. *Visnik Xarkivs'kogo derzhavnogo universitetu: Istoriya*, 30, s. 25-28.

Babenko, L. I. 2015. Zolotye nashivnye bliashki iz kurgana Verkhnii Rogachik: kritika istochnika. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 67-78.

Babenko, L. I. 2016. O kolichestve navershii v Chmyrevoi Mogile. *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy*. Kharkiv: NTMT, s. 19.

Babenko, L. I. 2018. Kollektsiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: Oleh Filiuk, s. 591-626.

Babenko, L. I. 2000. Bimetalichne navershia skifskoi doby. *Arkheolohia*, 3, s. 147, 148.

Babenko, L. I. 2013. Navershia z Oleksandropilskoho kurhanu u zbirtsi Kharkivskoho istorychnoho muzeiu. *Dev'iatnadtsiati Sumtsovski chytannia*, s. 219-225.

Babenko, L. I., Valchak, S. B. 2014. Udivitelnoe «khronoputeshestvie» odnoi izvestnoi nakhodki, *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 137-142.

Bessonova, S. S. 1994. Kurgany Lesostepnogo Pobuzhia. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NANU, 1994, s. 3-34.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye nakhodki bliz m. Smely*. Sankt-Peterburg, III.

Boltrik, Iu. V. Bronzovye navershiia skifskikh povozok. In: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. IV v. n. e.)*. Tiraspol, 1997, s. 63-65.

Boltryk, Yu. V. 1998. Pro pryznachennia skifskykh bronzovykh naversh IV st. do R. Kh. *Muzeini chytannia*, s. 146-150.

Boltrik, Iu. V. 2009. Povozki kak pokazatel tselostnosti kompleksa skifskogo kurgana In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev; Poltava, s. 39-47.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz kurhan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poshuk Khersoneskoho slidu). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 66-77.

Buniatian, K. P. 2005. Khronolohiia ta periodyzatsiia pokhovan serednodniprovskoi kultury Pravoberezhnoi Ukrainy. *Arkheolohia*, 4, s. 26-36.

Videiko, M. Yu. 2004. Vasylkove. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, 2, s. 79-80.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Pridneprovia. (Ermitazhnaia kollektsiia N. E. Brandenburga)*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1—33.

Galanina, L. K. 1980. *Kurdzhipskii kurgan. Pamiatnik kultury prikubanskikh plemen IV veka do n. e.* Leningrad: Iskusstvo.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.

Guldman, V. K. 1901. *Pamiatniki stariny v Podolii*. Materialy dlia sostavleniia arkheologicheskoi karty Podolskoi gubernii. Kamenets-Podolskii: Tipografiia Podolsogo gubernskogo pravleniia.

Zhuravlev, D. V., Novikova, E. Iu., Shemakhanskaia, M. S. 2014. *Iuvelirnye izdeliia iz kurgana Kul-Oba v sobranii Istoricheskogo muzeia. Istoriko-tekhnologicheskoe issledovanie*. Moskva: Istoricheskii muzei.

Zapiski… 1896. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva*, VIII, 3-4.

Ilinskaia, V. A. 1965. Nekotorye motivy ranneskifskogo zverinogo stilia. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 86-107.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin (VII—VI vv. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Illinska, V. A. 1963. Pro skifski navershnyky. *Arkheolohia*, XV, s. 33-60.

Illinska, V. A., Terenozhkin, O. I. 1971. Skifskyi period. In: Terenozhkin, O. I. (ed.). *Arkheolohia Ukrainskoi RSR v 3-kh tomakh*. Kyiv: Naukova dumka, T2: Skifo-sarmatska ta antychna arkheolohiia, s. 8-184.

Inventarna… *Inventarna knyha N 3 fondu «Rannii zaliznyi vik ta antychni mista-derzhavy Pivnichnoho Prychornomor'ia» NMIU*. Arkheolohichni fondy NMIU.

Kantorovich, A. R. 2015. Obrazy sinkreticheskikh sushchestv v vostochnoevropeiskom skifskom zverinom stile: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, ikonograficheskaia dinamika. *Istoricheskie issledovaniia*, 3, s. 113-218.

Katalog… 1899. *Katalog vystavki XI arkheologicheskogo sieezda v Kieve (v zdanii Universiteta sv. Vladimira)*. Kiev.

Kolektsiinyi spysok… *Kolektsiinyi spysok N B28*. Arkheolohichni fondy NMIU.

Kolektsiinyi spysok… *Kolektsiinyi spysok N B44*. Arkheolohichni fondy NMIU.

Kniga… *Kniga dlia zapisi veshchei Muzeia drevnostei i iskusstv Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira*, 2. Arkheolohichni fondy NMIU.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiia odnoi kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1—4.

Meliukova, A. I. 1981. *Krasnokutskii kurgan*. Moskva: Nauka.

Murzin, V. Iu. 1984. *Skifskaia arkhaika Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii VII—III vv. do n. e.* Moskva: Nauka.

Otchet… 1897. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii za 1895 g.* Sankt-Peterburg.

Passek, T. S. 1949. *Periodizatsiia tripolskikh poselenii*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 10.

Perevodchikova, E. V. 1980. Tipologiia i evoliutsiia skifskikh navershii. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 23-44.

Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprovia v V—III vv. do n. e.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1—4.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2004. Pogrebenie znatnoi skifianki iz mogilnika Novozavedennoe-II (predvaritelnaia publikatsiia). In: Munchaev, R. M., Iablonskii, L. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznogo veka Iuga Rossii*. Moskva: IA RAN, 2004, s. 179-210.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: Oleh Filiuk.

Setsinskii, E. I. 1901. Arkheologicheskaia karta Podolskoi gubernii. *Trudy odinnadtsatogo Arkheologicheskogo sieezda v Kieve, 1899*, 1, s. 197-355.

Simonenko, A. V. 2009. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomoria*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: IA NANU.

Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty*. Moskva: Nauka.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Khanenko, B. I. Khanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovia*. Kiev, III.

Shkurko, A. I. 1982. Fantasticheskie sushchestva v iskusstve Lesostepnoi Skifii. *Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia*, 54: Arkheologicheskie issledovaniia na iuge Vostochnoi Evropy, s. 3-8, 71-75.

Shramko, B. A. 1973. Vostochnoe ukreplenie Belskogo gorodishcha. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 82-112.

Shelekhan, O., Lifantii, O., Boltryk, Yu., Ignaczak, M. 2016. In: Kosko, A. (ed.). Research in the Central Part of Severynivka Hillfort (Qadrats F80, F90, G71, G81). *Ukrainian Fortresses. A Study of a Strongholds Systems from the Early Iron Age in Podolia*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, p. 91-218. Baltic-Pontic Studies, 21.

L. I. Babenko, O. V. Lifantii

THE ATTRIBUTION OF FORGOTTEN ASSEMBLAGE FOUND NEAR VASYLKIV VILLAGE

In 1895 Yulia F. Abaza made the archaeological excavations near Vasylkiv village of Zvenyhorod district. The found materials were given to the Archaeological museum of Kiev Saint Vladimir Imperial University that has not survived till nowadays. In 1899 these artefacts were presented as one Scythian burial mound assemblage at the 11th Archaeological Congress exhibition in Kyiv, though the analysis of collection's items demonstrate their cultural and historical broad range. There are ca. fifteen vessels of Trypillia and one — of Middle Dnieper cultures. The biggest part of the assemblage under discussion is presented by two horizons of Scythian Age. Also one sword belongs to the Sarmatian culture. This diversity makes impossible to assume belonging of all described items to one archaeological complex.

A little bit later the finials (pole-tops) discovered by Yulia F. Abaza were published as finds from Kaniv district (B. I. and V. A. Khanenko) or as the finds from the Mezhirichka from Balta (A. A. Bobrinskii). The last passport was recognized by scholars and was repeated in a lot of analytical papers. However no paper mentioned these finials among the finds explored by Yu. F. Abaza in 1895 at the barrows near Mezhirichka village. It is absolutely clear now that their interpretation as the Mezhirichka's finds was mistaken. The arguments on the matter are fully described in the paper.

Now due to our «investigation» the main part of collection of Yulia F. Abaza's excavation in 1895 in Zvenyhorod district was reinvented again. Now almost all artefacts from this works near Vasylkiv village (modern Cherkasy Region of Ukraine) are kept in National Museum of Ukrainian History. The one finial was given in 1950 to M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

Keywords: Scythian finials, Mezhyrichka, Vasylkiv, Yu. F. Abaza, National Museum of Ukrainian History, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

Одержано 21.12.2018

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, вул. Університетська, 5, Харків, 61003, Україна.

BABENKO Leonid, Senior Research Fellow, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Universytetska str. 5, Kharkiv, 61003, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.

ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний музей історії України, вул. Володимирська, 2, Київ, 01001, Україна.

LIFANTII Oksana, Senior Research Fellow, National Museum of Ukrainian History, Volodymyrska Street, 2, Kyiv, 01001, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3987-287X, e-mail: oksanalifantiy@gmail.com.

УДК 904.4(477.74)“652”

О. М. Дзиговський, І. В. Сапожников

ДВІ ГРУПИ ПАМ’ЯТОК ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ У ВЕРХІВ’ЯХ ДОЛИНИ р. ТИЛІГУЛ

Статтю присвячено матеріалам практично невідомих поселень перших століть від РХ, які були виявлені та частково досліджені у верхів’ях річки Тилігул у 1989, 1997 та 2000 рр. Згідно характеру матеріалів та їх хронології, вони розподіляються на дві групи, а саме — пам’ятки типу Етулія та черняхівської культури.

Ключові слова: *пізньоримський час, верхів’я р. Тилігул, поселення Точилово, Олександрівка I, Байтали III, пам’ятки типу Етулія, черняхівська культура.*

Загальні підсумки багаторічних досліджень декількох поколінь археологів Північно-Західного Причорномор’я вперше у достатньо повному обсязі були підведені у двох монографіях (Сапожников, Сапожникова 2011; Древние… 2013) [1]. Втім, у другій з них розділ, присвячений організації та ходу пошуків пам’яток, а також їхній картографії відсутній, внаслідок чого була отримана, до певної міри, неповна і навіть перекручена картина підсумків низки розвідницьких досліджень, без яких саме написання даного узагальнюючого видання було б неможливим.

Для археології регіону по-справжньому етапною програмою стали суцільні розвідки території Одеської обл. 1972—1976 рр. [2] Їх фінансувало Обласне відділення Українського республіканського товариства охорони пам’яток історії і культури (УТОПІК), керував темою зав. кафедрою стародавнього світу та середніх віків ОДУ ім. Мечникова, проф. П. Й. Каришковський, начальниками загонів були викладачі цієї кафедри, а виконавцями — співробітники Одеського археологічного музею (ОАМ) та студенти історичного факультету [3].

Після створення в Одесі у 1976 р. відділу археології Північно-Західного Причорномор’я ІА АН УРСР, з ініціативи Одеського археологічного товариства, І. В. Сапожников, Ю. О. Слюсар та ін. у 1981—1982 рр. зі звітів про ці розвідки сформували довідник, виданий 1991 р. тим же товариством за рахунок УТОПІК (Гудкова та ін. 1991). Ця брошура і дотепер залишається єдиним виданням такого роду для усієї Одеської області, хоча якість її макету та друку залишає бажати кращого.

Десятилітнє відтермінування видання такої необхідної як для археологів, так і органів державної охорони пам’яток книги було

1. Перша робота виконана як частина планової теми Інституту археології НАНУ «Давні культури Північно-Західного Причорномор’я». Однак опублікована була окремо через принципові наукові розходження одного з авторів статті з редакторами другого видання. У результаті останнє вийшло з друку без розділів «Ранній палеоліт» та «Пізній палеоліт», тобто «урізаним» знизу, як до речі і зверху, позаяк у даній колективній монографії відсутні практично усі розділи по середньовіччю.

© О. М. ДЗИГОВСЬКИЙ, І. В. САПОЖНИКОВ, 2019

2. Нещодавно ця програма була названа «*спільними роботами ОАМ та істфаку ОДУ зі складання “Зводу пам’яток археології Одеської області”*» (Древние… 2013, с. 44), що не відповідає дійсності, оскільки на той час автори бачили їх як «*складання археологічної карти культурно – хронологічного зведення Одеської області*» (Добролюбский, Загинайло 1976, с. 94). Тут і далі переклад наш — *О. Д., І. С.*

3. Автори брали участь у розвідках таких районів: Кодимського, Балтського, Савранського, Фрунзівського (Захар’ївського), Велико-Михайлівського, Біляївського, Овідіопольського, Ренійського, Ізмаїльського, Кілійського, Тарутинського та ін.

пов'язано з постановою Ради Міністрів УРСР від 03.09.1982 р. «Про заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по УРСР» [1]. Після неї відділ археології Північно-Західного Причорномор'я поступово втягнувся в роботу зі створення тематичних розділів тому «Одеська область». Даний процес активізувався і навіть був оформлений у вигляді державної планової теми після створення обласних редколегій та виходу в 1984 р. методичних рекомендацій (Методичні… 1984). Подальша доля всього «Зводу» відома і ми не будемо на ній зупинятися.

Що стосується рукопису «одеського тому», то до 1987 р. його створення в основному завершили (було підготовлено до 1600 статей по окремих пам'ятках і їх групах, обсягом від 900 до 2400 друкованих знаків кожна). Правда, відразу ж з'ясувалося, що ці статті охоплюють територію області вкрай нерівномірно. Таку картину не можна було пояснити лише специфікою районів, оскільки очевидними були низький рівень підготовки низки виконавців робіт і недоліки їх організації (відсутність автомобільного транспорту, більш чи менш прийнятних картографічних матеріалів, невдалі сезони виконання тощо).

Тоді ж редколегія «Зводу пам'яток історії та культури Одеської області» розробила програму додаткових розвідок в 11 районах, розташованих у середній смузі Буго-Дністровського межиріччя, вздовж кордону між степовою та лісостеповою природно-кліматичними зонами. Виконання робіт доручили відновленій Буго-Дністровській експедиції ІА НАНУ (нач. І. В. Сапожников). УТОПІК взяло на себе фінансування програми, а у 1989 р. кошти для її продовження виділив також Відділ охорони пам'яток історії та культури Одеського облвиконкому [2]. У 1988 р. експедиція обстежила землі Котовського (Подільського) і Червоноокнянського (Окнянського) районів (Сапожников 1988). У 1989 р. розвідки були проведені у Анан'ївському і Роздільнянському (Сапожников 1989b), а в 1990 р. — Фрунзівському (Захар'ївському) районах (Сапожников 1990b).

Слід визнати, що завдання, поставлені перед експедицією в частині доповнення до «Зводу», були виконані лише частково. За результатами робіт 1988 р. її учасники (у тому числі обидва автора статті) підготували 98 статей, довівши їх загальну кількість до 1763, тобто збільшивши на 10 % [3]. Після чого, через різні причини, поповнення «Зводу» було зупинено, хоча пошукові роботи тривали за інерцією ще протягом двох польових сезонів. Незабаром інтерес до цієї програми згас взагалі, рукопис так і залишився неопублікованим, причому теперішнє перебування останнього невідомо.

Найцікавіші матеріали, отримані у ході розвідок трьох перших зі згаданих районів, були опубліковані І. В. Сапожниковим приблизно в 15 статтях і тезах доповідей, написаних, в основному, з фахівцями з різних періодів: Ю. В. Болтриком, Є. Ю. Новіцьким, О. В. Ларіною, О. С. Оанчою, А. С. Островерховим, В. Г. Петренко, Л. Ю. Поліщук, Ю. О. Чернієнко та ін. (Сапожников 2006, I.30, I.37, I.38, I.45, I.47, I.52, I.64, I.67, I.131, I.136 тощо).

Найважливішими знахідками тих років були відкриття: житла на поселенні культури лінійно-стрічкової кераміки Майнова Балка біля м. Анан'їва, одного з ранніх трипільських поселень регіону Нестоїта IV, низки трипільських поселень біля сс. Гандрабури та Точилово, культурного шару епохи пізньої бронзи на двошаровому поселенні Довжанка IV на р. Ягорлик, а також понад **40 поселень (разом з багатошаровими)** перших століть н. е. [4] (Сапожников 1989a; 1990a) [5]. За два сезони, за програмою «Зводу», Буго-Дністровська експедиція виявила до 250 нових поселень, пунктів знахідок та курганів, а також уточнила прив'язку і культурно-хронологічні позиції ще близько 60 об'єктів (Сапожников 1991, с. 499), проте всі ці матеріали не були включені до ще не виданого на той час довідника пам'яток Одеської області (Гудкова та ін. 1991).

Автор розвідок, не вважаючи себе фахівцем із періоду перших століть нашої ери, у звіті за 1988 р. утримався від будь-яких узагальнюючих висновків, однак у звіті за 1989 р. звернув увагу на наявність у регіоні двох груп пам'яток вказаного часу: типових черняхівських та інших, які, вірогідно, могли бути пов'язані «з так званими «пізніми скіфами» або з пам'ятками типу Етулія» (Сапожников 1989b, с. 69). Окрім

1. Планувалося як 28-томне енциклопедичне науково-довідкове видання про всі відомі на території України нерухомі пам'ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, які мають історичну, наукову або художню цінність.
2. Для порівняння зазначимо, що на три місяці робіт 1988 р. було виділено 8 тис. крб.; чотири місяці 1989 р. — 22 тис. крб.; той же термін 1990 р. — 6 тис. крб. (разом з охоронними розкопками стоянки Велика Аккаржа).
3. Ще близько 50 нових статей І. В. Сапожников написав за матеріалами розвідки в зоні проектування будівництва III-ї черги Дунай-Дністровської зрошувальної системи (у Арцизькому, Саратському і Білгород-Дністровському районах). Загалом у роботах взяли участь 34 археолога з Відділу археології Північно-Західного Причорномор'я, Одеського археологічного музею та історичного факультету ОДУ. Найбільше статей для «Зводу» написали: Л. В. Суботін — 223, О. В. Гудкова — 220, І. В. Сапожников — 190.
4. Тут і далі: виділено нами — *О. Д., І. С.*
5. Примітно, що у розділі «Черняхівська культура» наведеної вище колективної монографії не згадується не лише жодна з цих пам'яток, але й факт проведення самих розвідок (Древние… 2013, с. 558—661, рис. 165).

Рис. 1. Район поселення Байтали III на плані 1792 р.

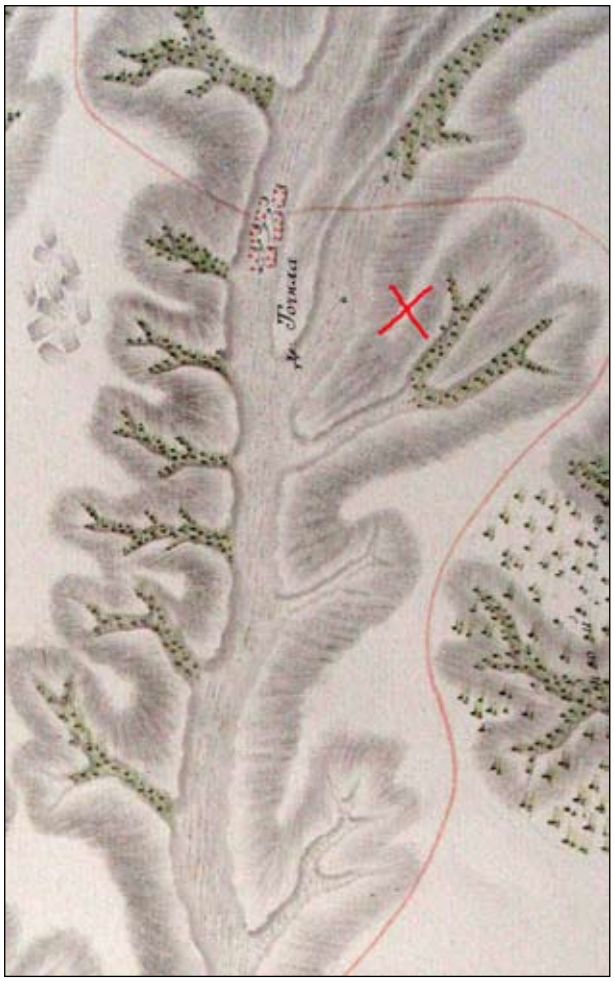

Рис. 2. Район поселення Точилово на плані 1792 р.

того, О. С. Оанча, яка була автором малюнків знахідок того часу для обох звітів, виділила у Подільському та Окнянському районах три черняхівських поселення (Гонорату IV, Водозлив і Довжанку IV) і ще 19 менш виразних місцезнаходжень, умовно пов'язавши останні з пам'ятками «етулійського типу» (Оанча 1989, с. 124—125).

Тим не менш, сталося так, що і через 30 років дві названі групи пам'яток так і не знайшли свого належного місця у системі старожитностей римського часу Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим автори статті вирішили опублікувати знахідки з двох, мабуть, найяскравіших пам'яток регіону — поселень Байтали III і Точилово. Зазначимо, що матеріали першої з них неопубліковані зовсім, а другої — вкрай фрагментарно.

Однак перед цим є сенс навести характеристику мікрорегіону, у якому розташовані обидві пам'ятки, для того часу, коли антропогенний вплив на природу був ще досить незначним. Ідеться про записки Ф. П. де Волана 1791 р.: «*Балка Точила закінчується біля Хандрибурової [с. Гандрабури]. Місцевість така ж, як і в інших [сусідніх долинах], і хоча тут немає лісу, це компенсується сусідством з Чорним лісом. У цій балці знаходиться село Точилова, що нараховує 32 родини й 30 будинків. Його околиці мало освоєні, хоча вони того заслуговують. Кринична вода добра, але тут зовсім немає джерел. Ближче до кінця, біля виходу [у балку] декількох бічних лощин, у чарівному місці знаходиться село Липецьке. Його околиці досить щільно засаджені плодовими деревами та виноградом, не кажучи вже про пшеницю, котра як і раніше, залишається головним заняттям населення, усе інше другорядне. Бічні балки буяють лісами.*

Прямуючи по долині Делігоел [Тилігул або б. Байтальська] до самого її кінця [верхів'я], усюди бачиш приємну місцевість, якій необхідна лише рука хлібороба. По більшій частині тут багато рідколісся. Двом покинутим селам Хедрімаш [Гедірімаш, нині південно-східна частина с. Байтали] і Байтали, де колись було поширене землеробство, зараз потрібні нові мешканці…

Степова рівнина між балкою Точиловою, покинутими селами Байтали та Хедрімаш і селом Ананія покрита не те щоб мілколіссям, однак скоріше молодим лісочком, котрий, при

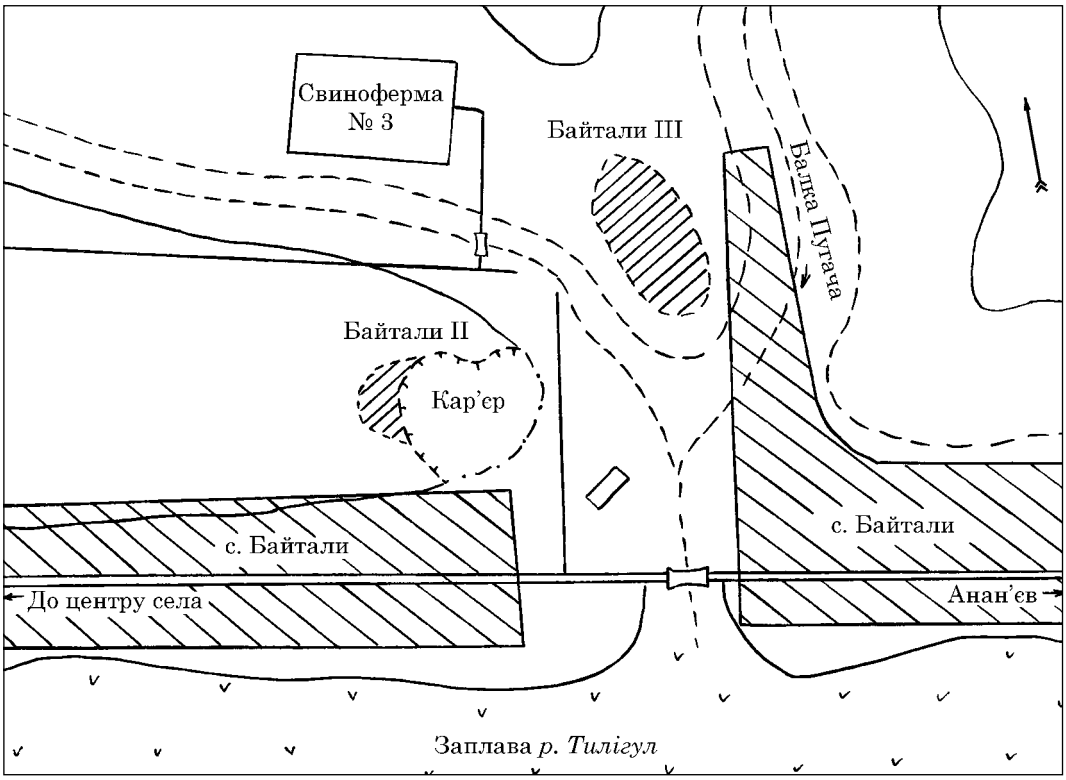

Рис. 3. Схема розташування поселень біля с. Байтали

невеликому догляді, перетворився б через декілька років у великий ліс — пункт досить істотний для цієї провінції. Він називається Чорний ліс і може мати верст 12 завдовжки та 5 завширшки. З порід найчастіше зустрічаються дуби» (Волан 2002, с. 140, 141).

Про привабливість цього мікрорайону свідчить і той факт, що у 1792 р. А. І. Шостак зобразив його на «*Плані, що представляє положення сс. Анані, Гандрабура та Точила*» для «Атласа новоприобретенной области от Порты Оттоманской…» (РО РНБ, ф. 835, буд. 233). На ньому видно місця (рис. 1; 2), де пізніше були знайдені поселення Байтали III та Точилово (рис. 3; 9).

Поселення Байтали III. Розташоване на 12-метровому мисі лівого берега долини р. Тилігул, утвореному злиттям двох коротких лівосторонніх балок, нижня з яких називається Пугача (стара назва *Булоган* — рис. 1), неподалік від їхнього впадіння у долину ріки, за 60 м на захід від садиб східної частини села, за 50—200 м. на південний схід від колишньої свиноферми 3 колгоспу ім. Ілліча, за 300 м. на північний схід від поселення Байтали II (біля піщаного кар'єру), на городах. Площа поширення підйомного матеріалу становить 120 × 50—60 м, витягнута по лінії ПнЗ—ПдС і розорюється (рис. 3). Відкрив у 1989 р. І. В. Сапожников особисто.

Тут у великій кількості зібрані фрагменти кераміки, декілька розколотих кременів без патини, зустрічаються також необроблені уламки вапняку. Серед керамічного матеріалу значно переважають уламки гончарних сироглиняних шерехатих посудин, у тісті яких виразно простежуються домішки дресви та піску. Днища посудин цієї групи переважно плоскі із закраїною або без неї, на слабко вираженому кільцевому піддоні, деякі виготовлені дуже грубо. Знайдено кілька екземплярів посудин на кільцевому піддоні і один на кільцевій підставці (рис. 8: 1—2, 4). Вінця шерехатого посуду різноманітних профілів, головним чином від невисоких горщиків. Представлено два фрагменти від горщиків з пружком під вінцем, а також округлі, підтрикутні та широкі плескаті вінця (рис. 5: 1—9). Зі стінок шерехатих посудин найцікавішими є екземпляри з прокресленою по тулубу однією або декількома лініями (рис. 6: 7) та фрагменти із прокресленими широкою хвилею або зиґзаґом (рис. 6: 4). Вкрай рідко зустрічається лощіння чорного кольору. До даної групи примикають кілька уламків шерехатих гончарних посудин світлого випалу, серед яких є округлі вінця, стінки, фрагменти плескатого дна з невеликою закраїною та глечика з ребристою поверхнею на вигині профілю і зигзагоподібним прокресленим орнаментом у верхній частині тулубу (рис. 6: 4).

Виразною є група шерехатих сироглиняних піфосів із плитчатими днищами. Вінця піфосів широкі, плескаті, в одному випадку підпрямокутні у перетині (рис. 6: 2, 11). Серед стінок відзначимо уламок з гострим пружком і чотири фрагменти з орнаментом, утвореним пальцеви-

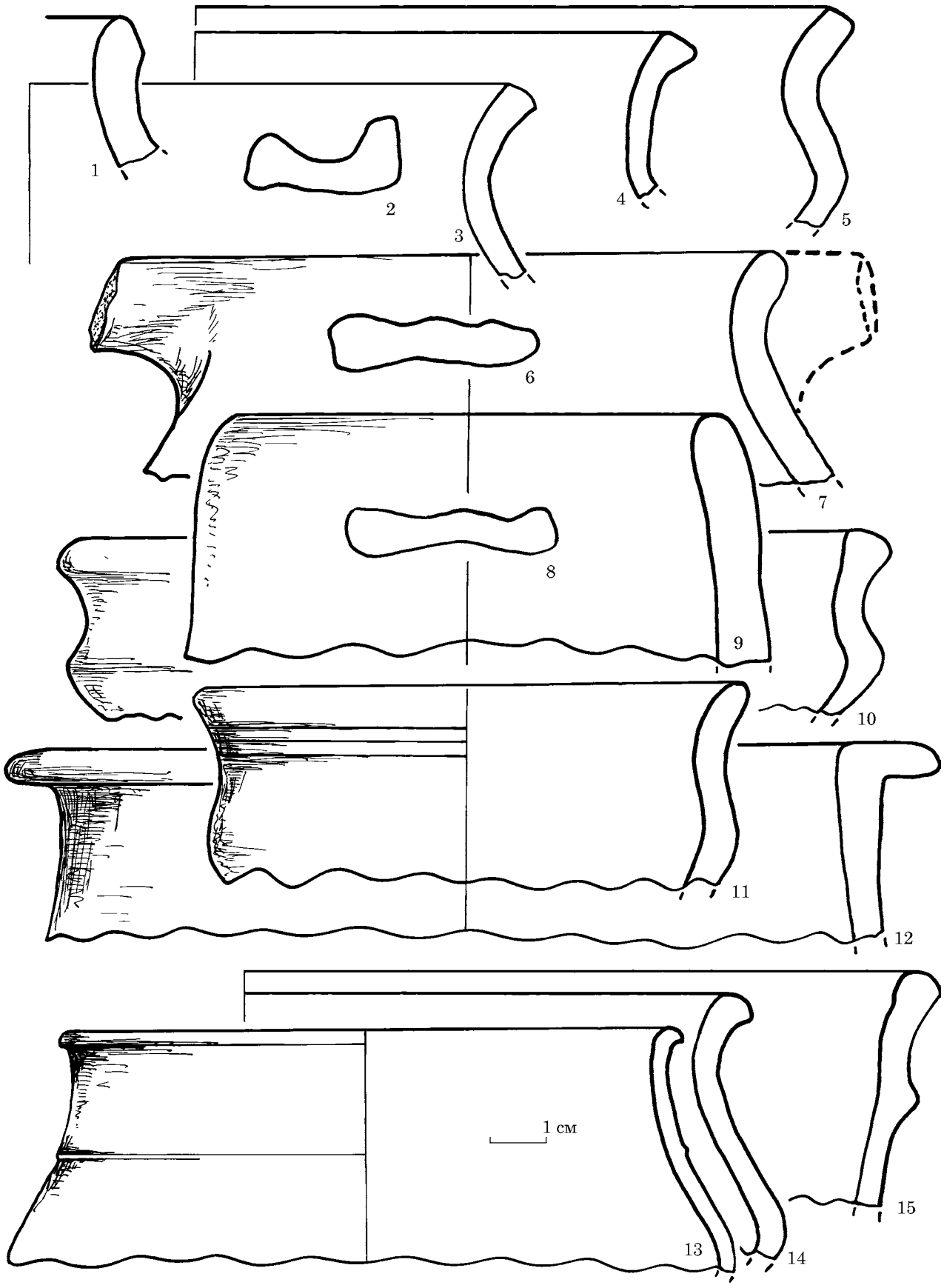

Рис. 4. Поселення Байтали III (кераміка)

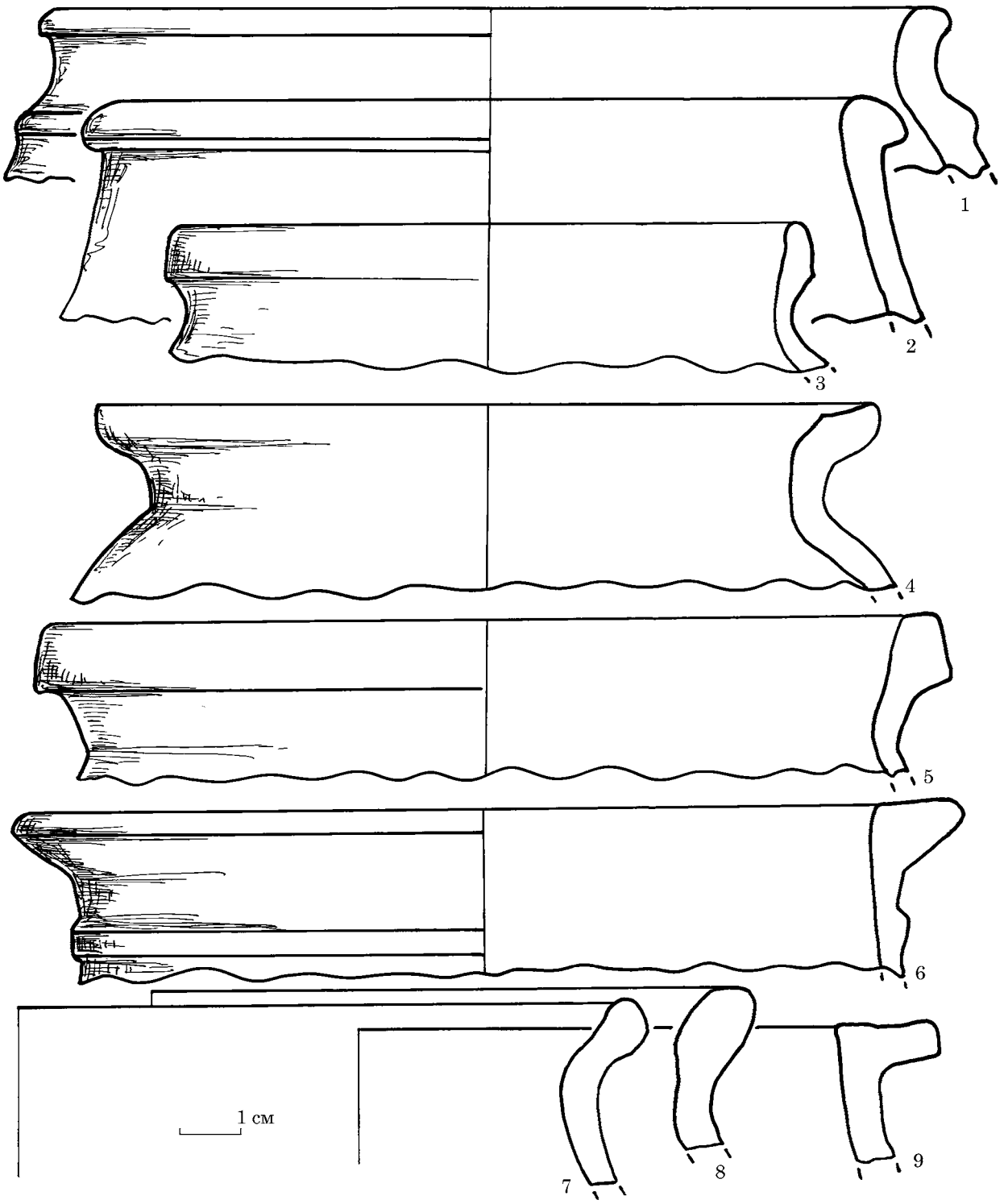

Рис. 5. Поселення Байтали III (гончарна шерехата кераміка)

ми вдавленнями по широкому пружку (рис. 6: 8; 7: 1, 6).

Другою за чисельністю є група сироглиняних столових посудин, більшість яких на кільцевому піддоні і лише дві без нього, із закраїною та ледь увігнутим дном (рис. 8: 3, 5). Серед вінець і стінок представлені як лощені, так і без лощіння фрагменти. За формою вінець вирізняються чотири уламки глечиків, один з яких із залишками ручки та прикрашений діагональними смугами лощіння (рис. 4: 7), фрагменти біконічних форм, очевидно від мисок відкритого типу, одна з яких світло-бежевого кольору (рис. 4: 10) і лощеного кубка (рис. 4: 13). За іншими вінцями типи посуду не відновлюються, з них два фрагменти належать чорнолощеним посудинам (рис. 4: 1, 11), а більшість — сіролощеним (рис. 4: 3, 4, 7, 12, 14, 15). Серед стінок столового посуду вирізняються шість фрагментів лощених глечиків, один з яких із прокрес-

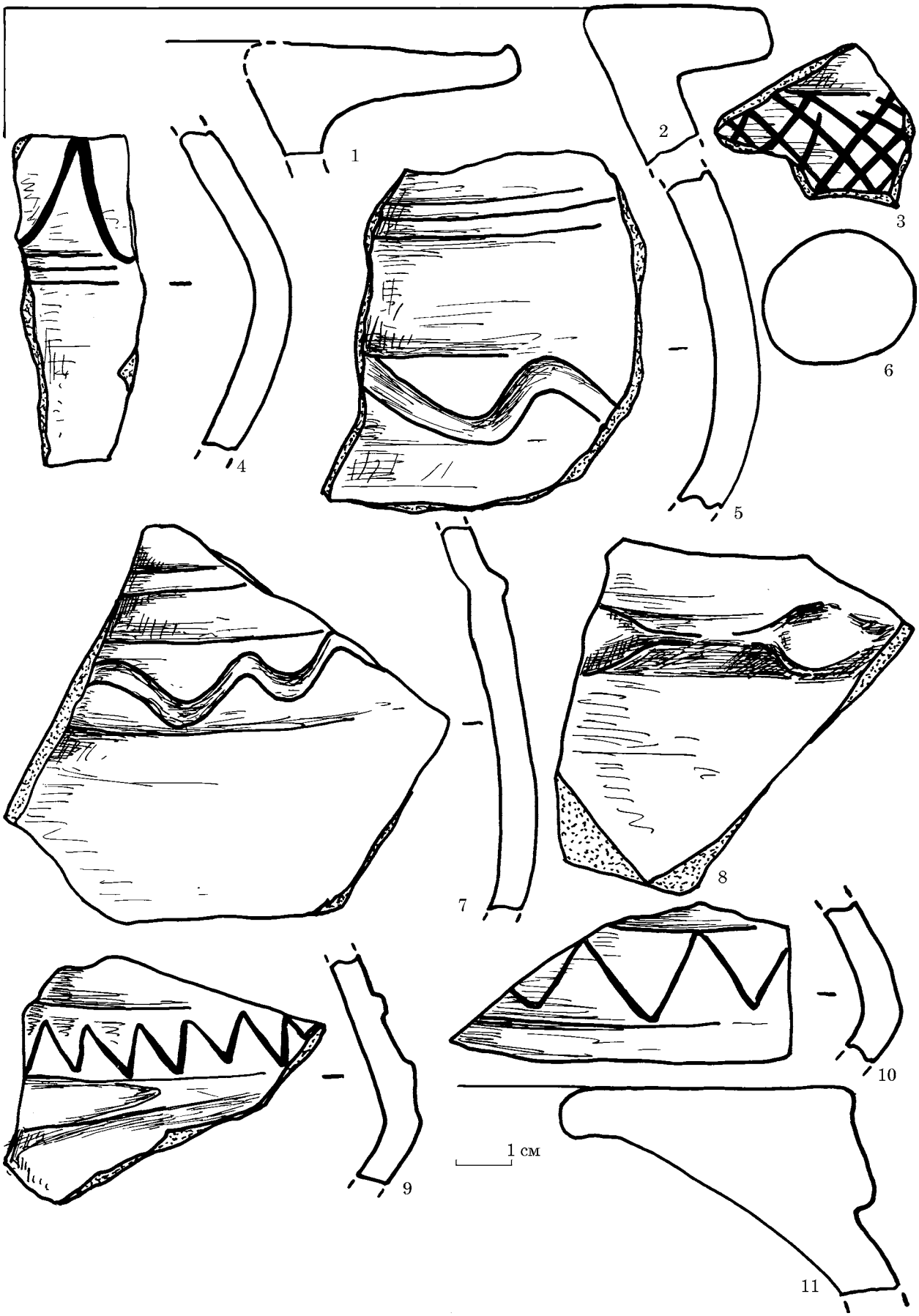

Рис. 6. Поселення Байтали III (кераміка)

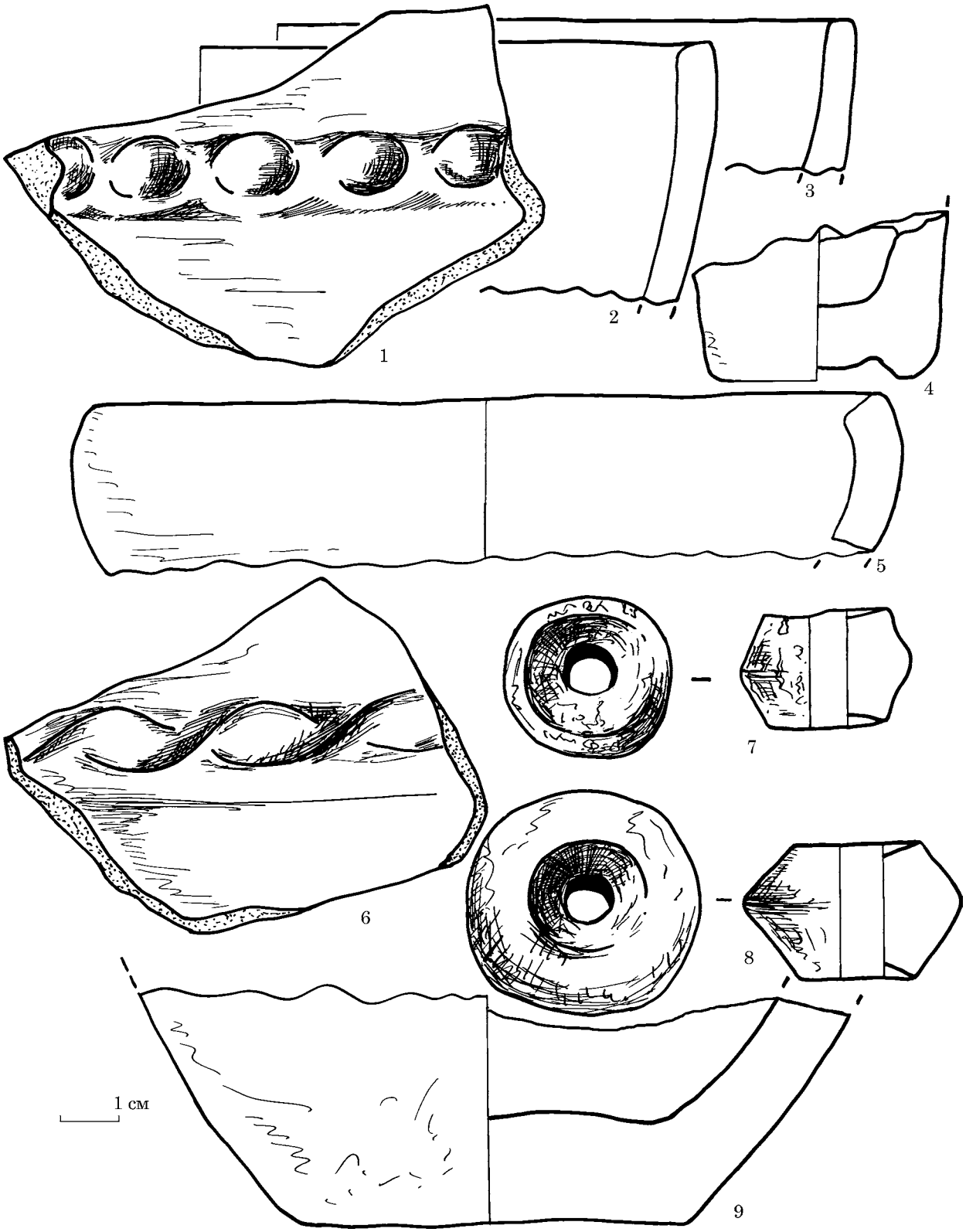

Рис. 7. Поселення Байтали III (кераміка)

леною лінією, один з пружком на місці переходу горла у тулуб та один з пружком по тулубу і хвилястим лощеним орнаментом (рис. 6: 7). Знайдені дві стінки лощених ребристих форм без орнаменту та три із пролощеним орнаментом (рис. 6: 3, 9, 10), а також три фрагмента без лощіння невідомих форм. Відзначимо три ручки від нелощених сироглиняних глеків, дві з яких плескаті, виготовлені з грубішого тіста (рис. 4: 6, 8) та одна з глибоким жолобком (рис. 4: 2).

Ліпний сироглиняний посуд представлений нечисленними уламками стінок, днищ (рис. 7: 9) та вінець посудин (рис. 7: 2, 3, 5). Ліпна ке-

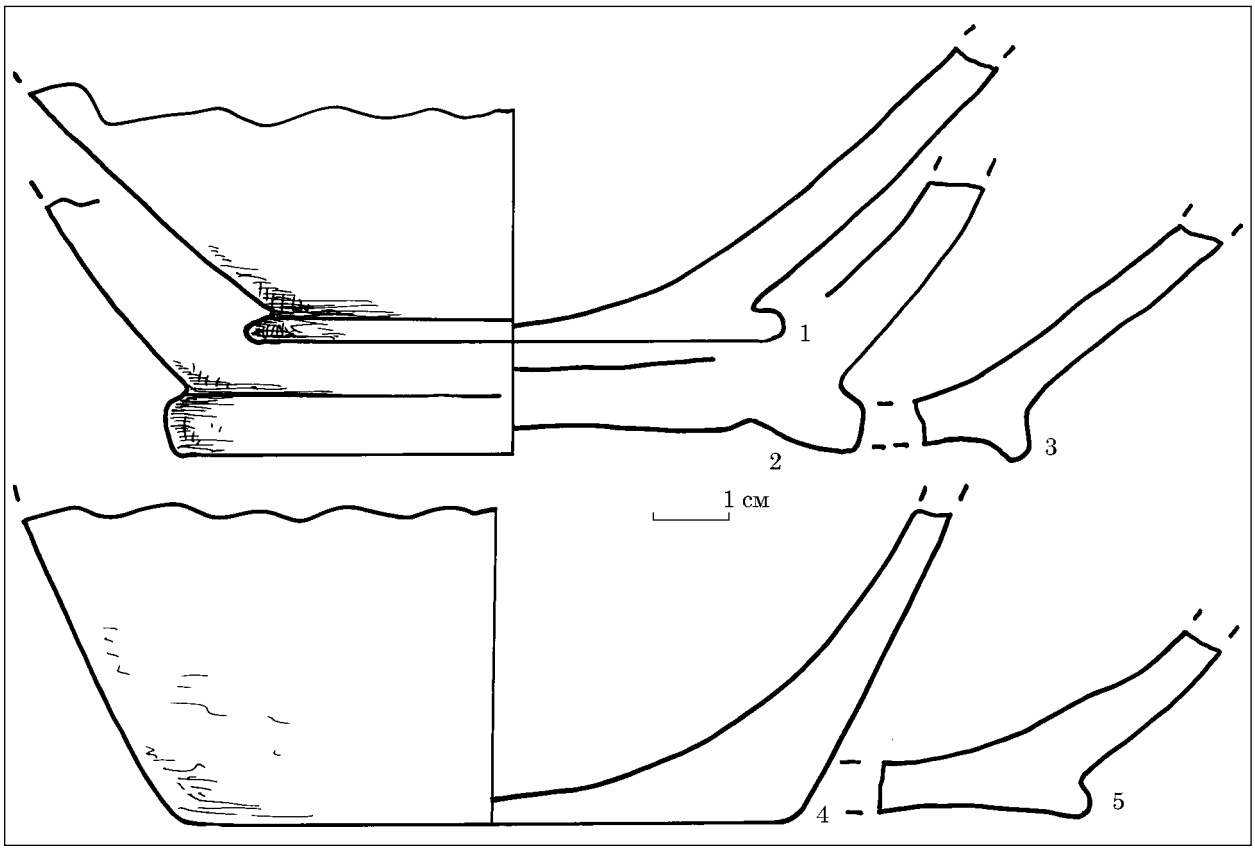

Рис. 8. Поселення Байтали III (кераміка)

раміка виготовлена з тіста світлого випалу з домішкою піску, рідше дресви, соломи і навіть гашеного вапна. Деякі екземпляри підлощені.

Червоноглиняні амфори репрезентовані чотирма уламками стінок, одна з яких рифлена і фрагментом конусоподібної ніжки, а світло-глиняні амфори — двома уламками ручок (рис. 6: 6) і фрагментом ніжки (рис. 7: 4).

З інших груп кераміки відзначимо стінки світло- і червоноглиняних посудин та уламок посудини темно-сірого кольору з широким плескатим вінцем, тісто у зламі червоне (рис. 6: 1), а також два біконічних глиняних прясельця (рис. 7: 7, 8), поверхня одного з них ретельно заполірована.

Поселення Точилово. Розташоване на високому вододільному мисі лівого берега б. Точилівської (кол. Телюшної), що поступово переходить у плато, який утворено двома лівобічними притоками цієї долини — лівим схилом б. Дупе Дял і правим схилом б. Жинжя, за 700 м на захід та 1,3 км на північ—північний захід від фельдшерсько-акушерського пункту, за 100 м на північний схід від садиб села, що розташовані на лівому березі б. Дупе Дял. Площа поселення становить 500—550 × 200—250 м, витягнута по лінії ПнЗ—ПдС на висоті 40—50 м над тальвегом б. Точилівська. Північно-східна частина поселення розорюється, південно-західна частина зайнята ділянками мешканців села. Поселення знайшов у 1965 р. вчитель історії В. П. Чебан, котрий разом з учнями збирав на ньому підйомні матеріали до 1970 р.

На північно-західній периферії пам'ятки виявлені залишки двох трипільських майданчиків, відстань між якими становить 40 м (рис. 9), де були зібрані нечисленні знахідки. На іншій площі поселення у дуже великій кількості зустрічаються фрагменти кераміки пізнішого часу, невизначені кістки тварин, необроблені камені вапняку. Планіграфічно вони розподіляються більш чи менш рівномірно, за винятком ділянки, зайнятої городами та виноградниками, що можна пояснити глибшою оранкою. Нечисленність знахідок трипільського часу пов'язана з тим, що культурний шар того часу залягає на значній глибині і практично цілковито зберігся.

Група сіроглиняної гончарної кераміки представлена фрагментами, головним чином, столового нелощеного посуду. Вінця належать глечикам, мискам відкритого типу та посудинам з плескатими (рис. 13: 1, 5, 8, 9) та заокругленими (рис. 13: 2, 4) вінцями. Знайдені також столові посудини із плитчатим дном і ледь виділеною закраїною (рис. 13: 11), на кільцевому піддоні (рис. 13: 10) і лощена плеската ручка з ребром посередині (рис. 13: 3). Інші типи не відновлюються.

Сіроглиняна гончарна шерехата кераміка репрезентована фрагментами горщиків

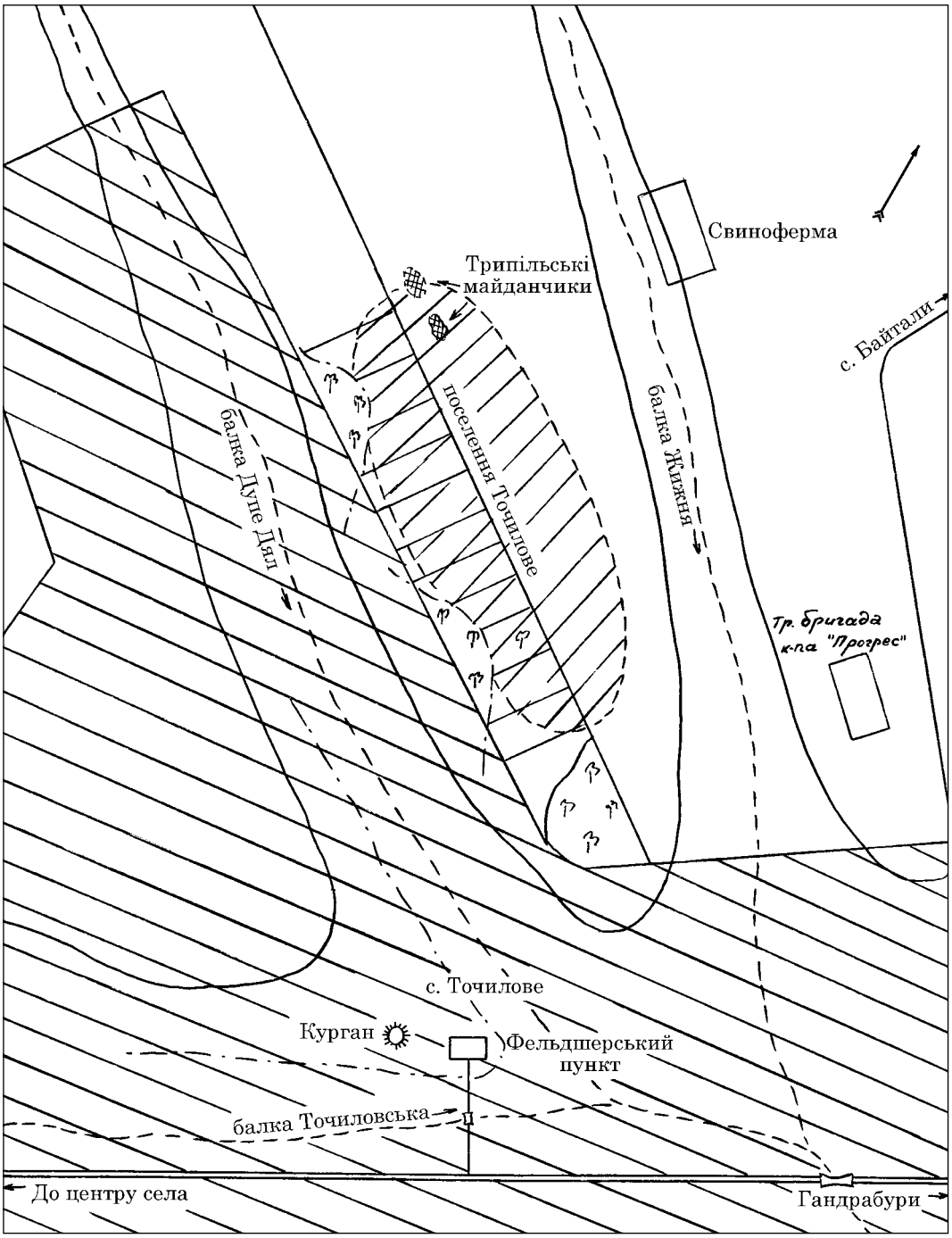

Рис. 9. Схема розташування поселення Точилово

(рис. 13: 6—7), а також посудин з плескатим дном без закраїни.

Найчисельнішою є група сіроглиняної ліпної кераміки, яку виготовлено із грубуватого пухкого тіста світлого або червонуватого випалу з незначною домішкою дутика та червоного шамоту. Майже всі вінця округлі або із пласко зрізаним верхом (рис. 10: 1—17). Серед фрагментів стінок виділяються дві від товстостінних посудин — одна з наліпом, інша прикрашена вм'ятинами (рис. 12: 11). Фрагменти днищ ліпних посудин мають такі форми: більшість на плитчатому піддоні (рис. 11: 2); одне плескате днище може бути дном пательні (рис. 11: 3), одне на кільцевому піддоні (рис. 11: 6) і одне — плескате дно (рис. 11: 7). Відзначимо також фрагменти ліпних кришок (рис. 11: 4, 5).

Доволі інформативними є фрагменти амфорної тари, серед яких вирізняються ручки (рис. 12: 4), вінця (рис. 12: 1—2) та ніжки (рис. 12: 3) світлоглиняних амфор. Червоноглиняні амфори представлені ручками (рис. 12: 6—7) та ніжками (рис. 12: 5, 8) посудин. Одна з ніжок має сліди вторинного використання у якості розтиральника (рис. 12: 8). Зі стінок амфор виготовлені також два плескаті червоноглиняні прясельця (рис. 12: 9—10).

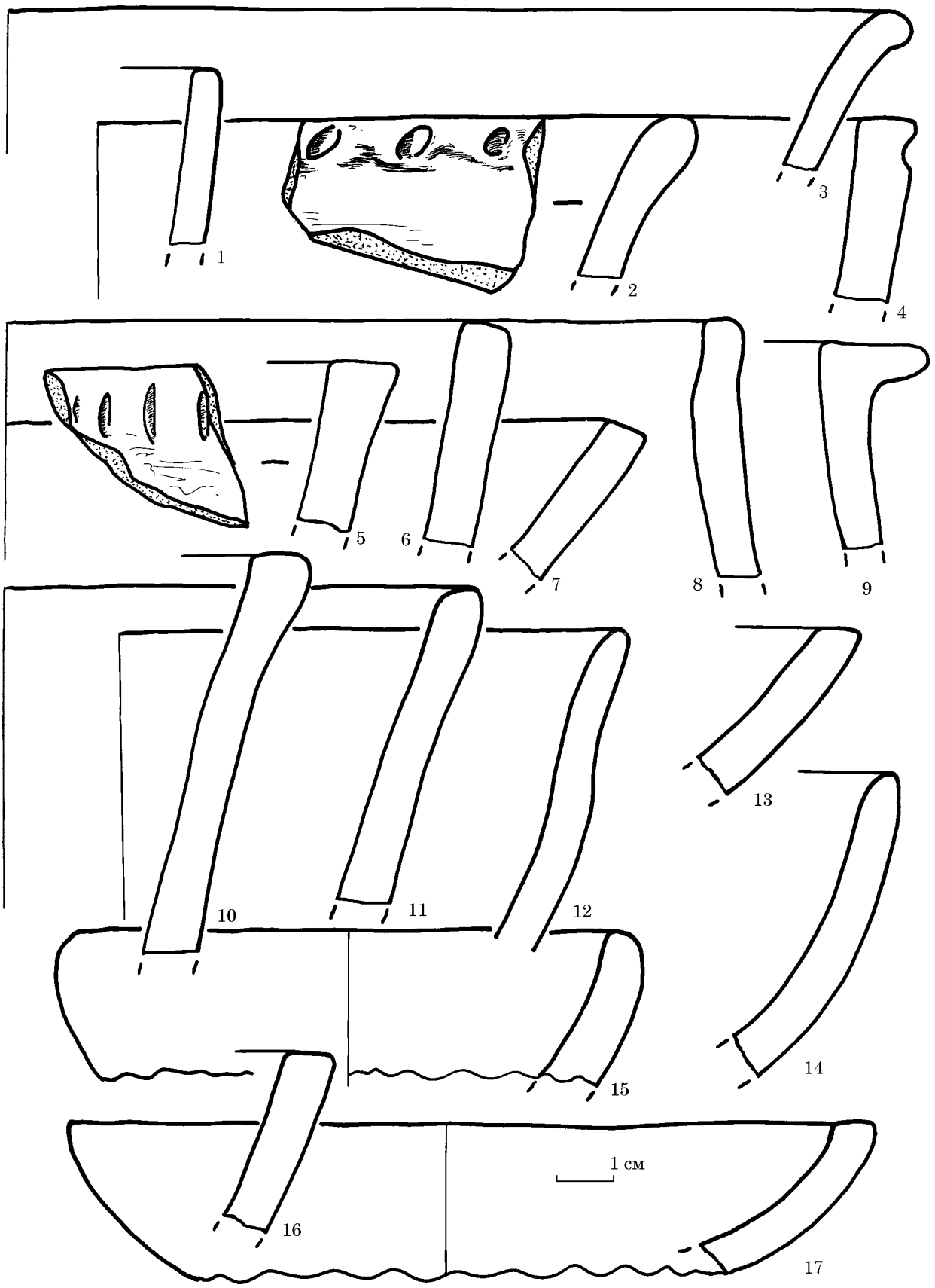

Рис. 10. Поселення Точилово (ліпна кераміка)

Значна кількість знахідок з даного поселення зберігається у місцевій школі. Серед них стінки, вінця (рис. 14: 2), ручки (рис. 13: 13; 14: 3) та ніжки (рис. 13: 12) світлоглиняних амфор; гладкі і рифлені стінки, ручки (рис. 14: 4, 6) і ніжка (рис. 14: 12) червоноглиняних амфор;

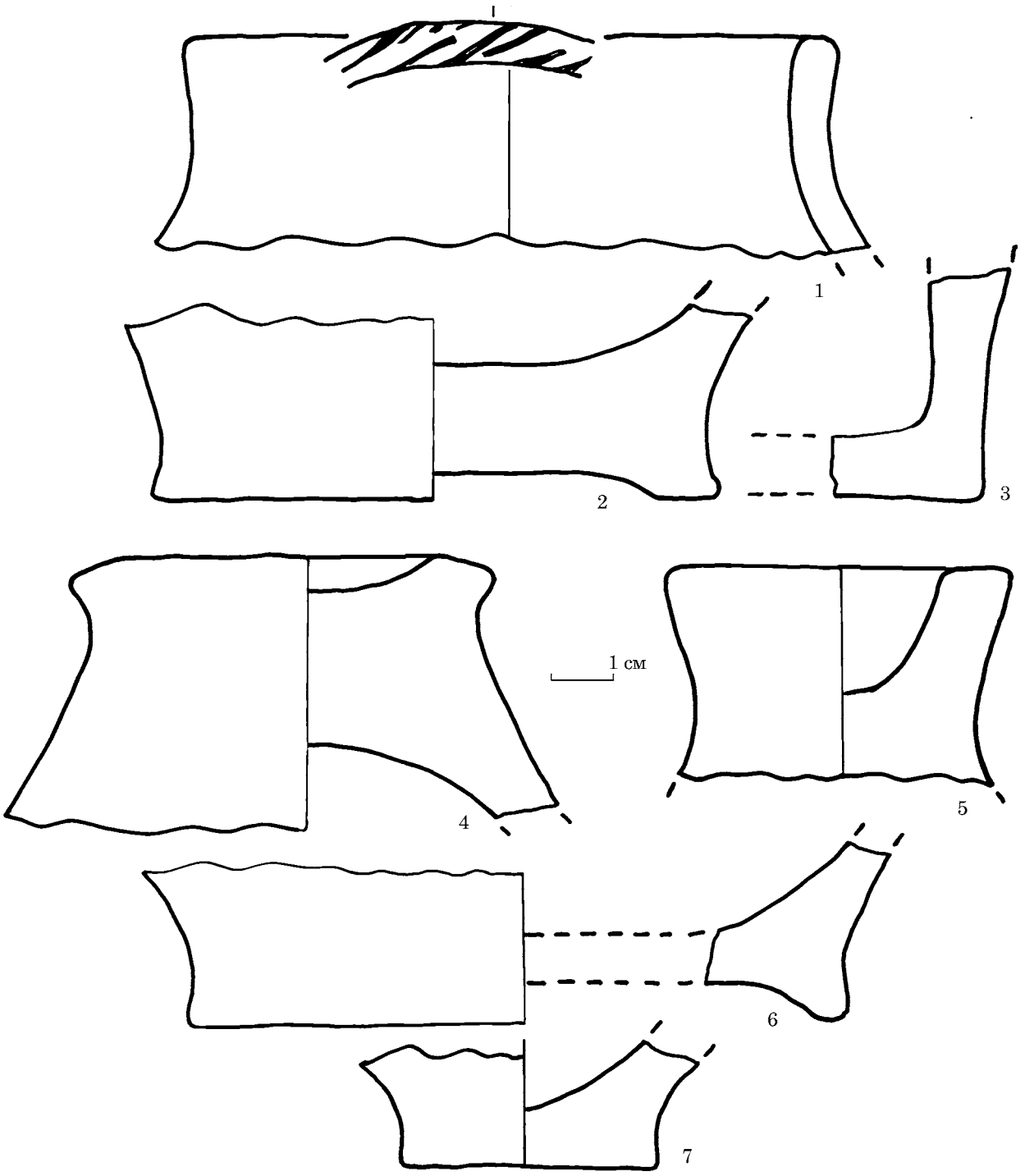

Рис. 11. Поселення Точилово (ліпна кераміка)

плеската ручка (рис. 14: 5) та кілька плескатих днищ сироглиняних гончарних шерехатих посудин, ручка лощеної сироглиняної посудини (рис. 14: 7), днища сироглиняних гончарних нелощених посудин (рис. 13: 11), фрагменти стінок та вінця (рис. 11: 1) ліпних посудин, ніжка ліпної посудини (рис. 14: 1), два біконічних (рис. 14: 8—9), округле (рис. 14: 10) та округлоплескате (рис. 14: 11) глиняні прясельця.

Аналіз сукупності усіх матеріалів обох розглянутих пам'яток дозволяє зробити такі висновки. Поселення Байтали III належало населенню черняхівської культури і його слід включити до кола даних старожитностей. Навряд чи буде помилкою вважати, що воно існувало у III—IV ст. н. е. У той же час, нам здається, що нижня дата поселення може бути скорегованою у бік «омолодження», а отже, відповідно, може бути «омолодженим» і вік самої пам'ятки. Підставою для подібних припущень виступають нечисленні залишки амфорної тари, зокрема знахідка тут уламку ніжки світлоглиняної амфори (рис. 7: 4). Цей фрагмент належить вузькогорлій гераклейській амфорі, які свого часу Д. Б. Ше-

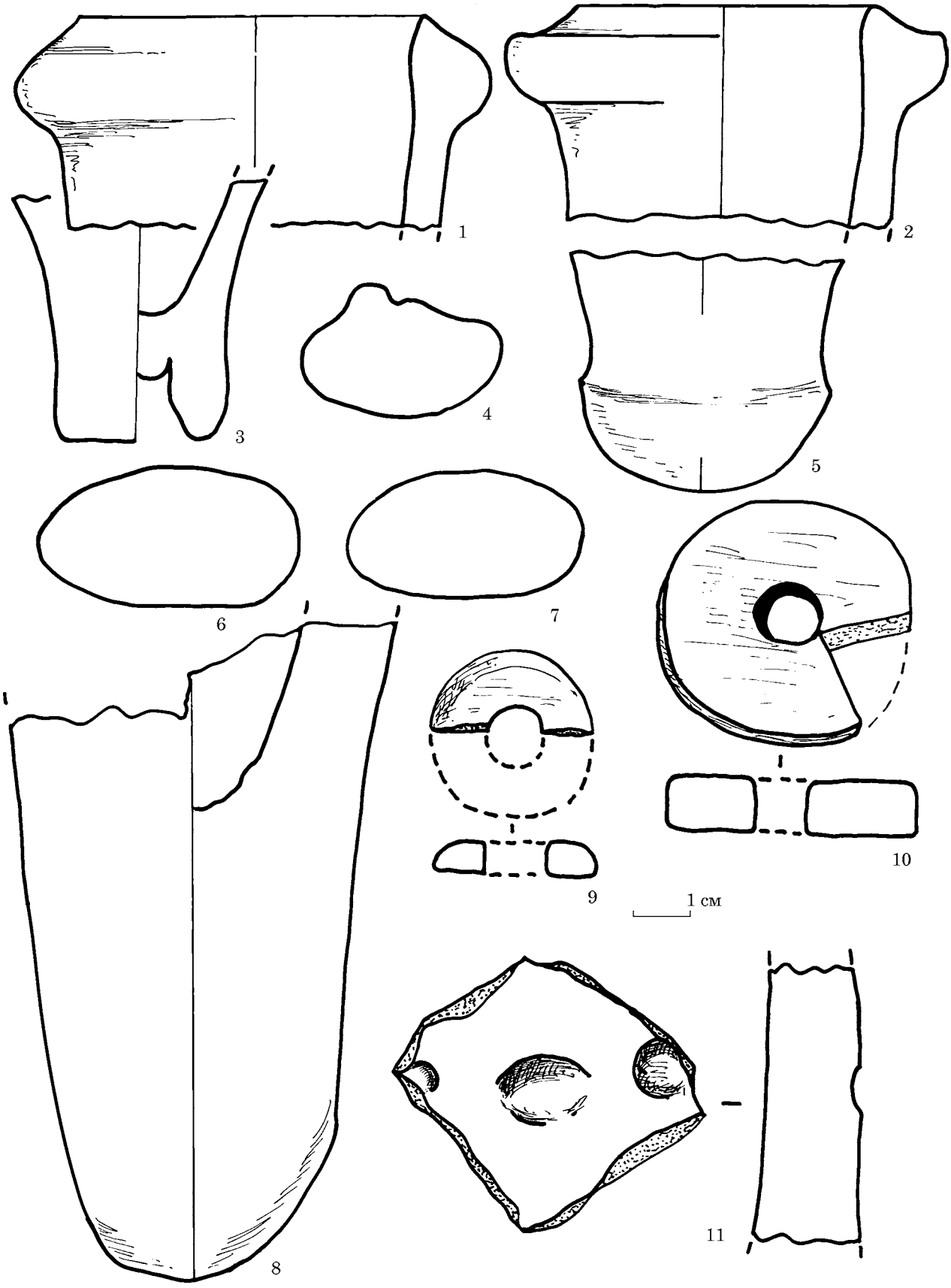

Рис. 12. Поселення Точилово (кераміка)

лов виділив у тип D (так звані «танаїські») та датував у межах першої половини III ст. н. е., а саме 40-х років, коли Танаїс був розгромлений варварами (Шелов 1978, с. 18, 19; рис. 7). Згідно типології С. Ю. Внукова, такі амфори належать до варіанту C IV D і датуються кін-

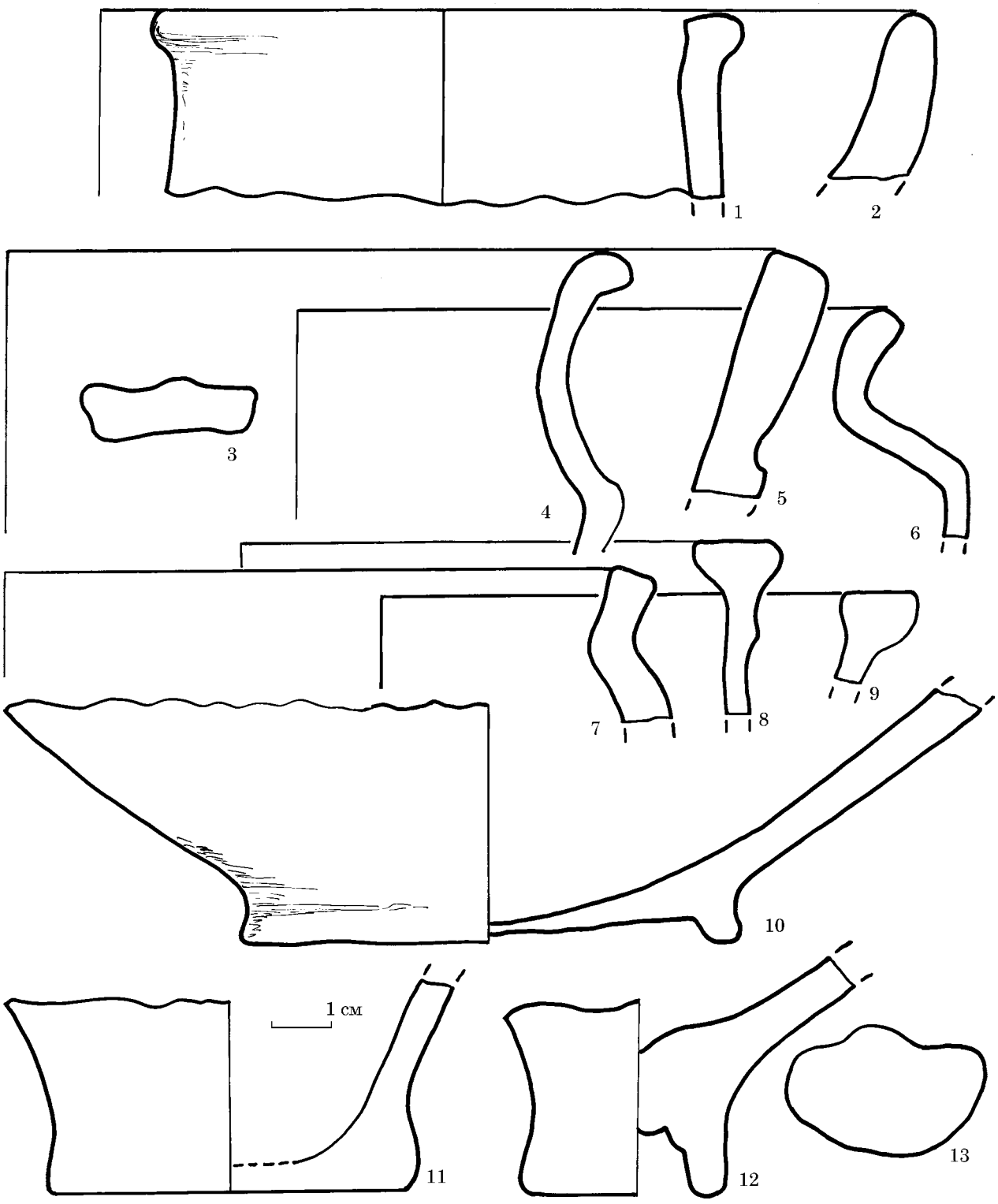

Рис. 13. Поселення Точилово (кераміка: 1—10 — збори 1989 р.; 11—13 — колекція шкільного музею)

цем II ст. — після 251 (264?) р. н. е. (Внуков 2006, рис. 1, 10; Внуков 2016, с. 44; рис. 1, 13; 4: 11—18) [1]. О. А. Труфанов, на підставі, головним чином, морфологічних відмінностей, розподіляє дані амфори на два варіанти, а саме «ранній» та «пізній». Перший з них, на думку автора, датується у межах початку III ст.н. е. — 250/270 рр. н. е., другий — 250/270—320/325 рр. н. е. (Труфанов 2005—2009, с. 131; рис. 2: 11,12; 89: 6) [2].

Таким чином нижня дата поселення Байтали III, на підставі знахідки тут ніжки амфори

1. З кінця 1980-х — середини 1990-х рр. розгром Танаїсу датують 251—254 рр. (напр.: Яценко 1997, с. 157).

2. Автори щиро вдячні Д. О. Масюті та С. В. Діденку за допомогу в визначенні амфор.

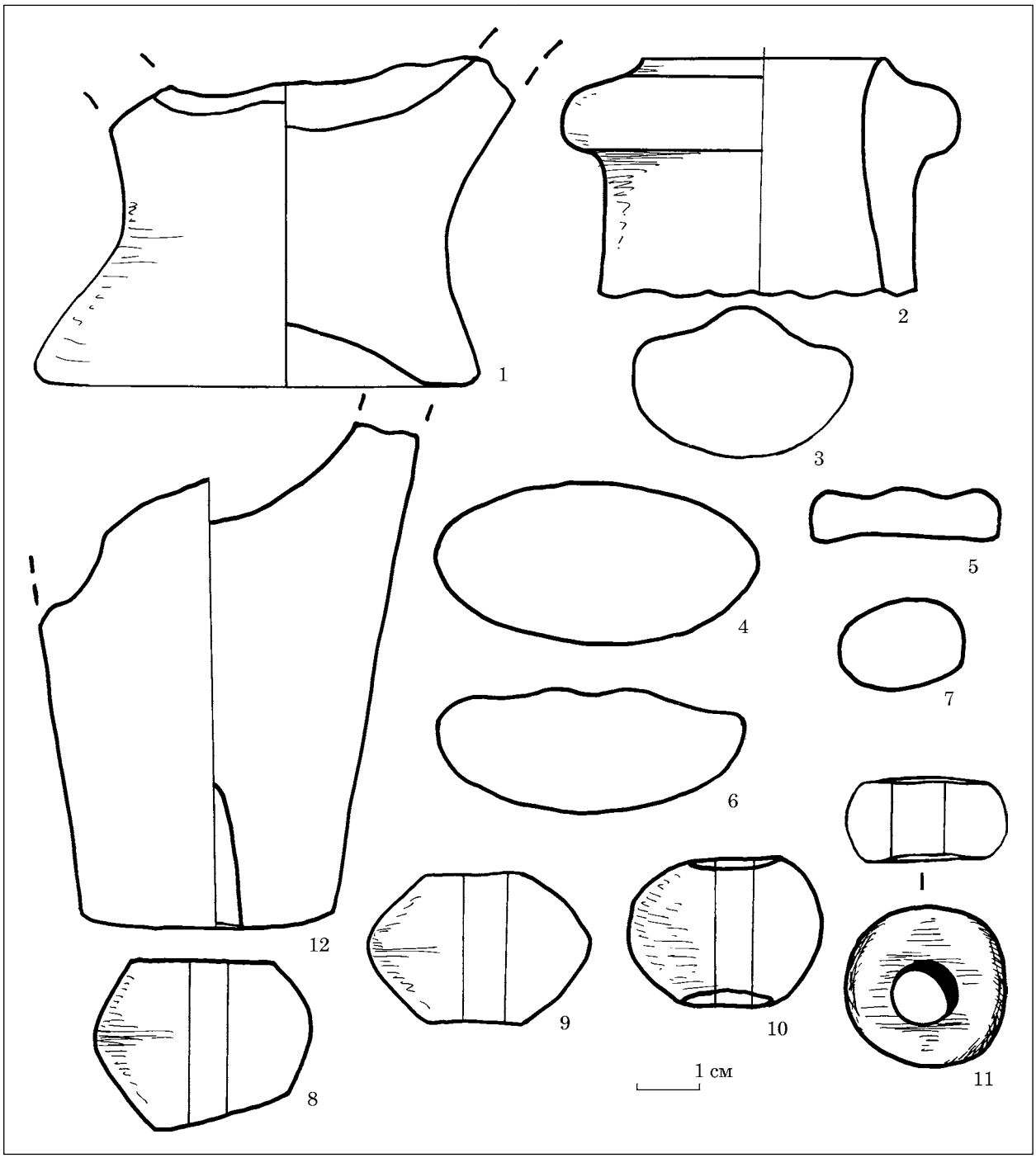

Рис. 14. Поселення Точилово (кераміка з колекції шкільного музею)

ранній Шелов D або C IV D за С. Ю. Внуковим може бути визначена у хронологічних рамках усього періоду побутування даних амфор, тобто кінець II — середина III ст. н. е. Разом з тим необхідно зауважити, що на землях між Дністром та Дніпром невідомо черняхівських старожитностей початкової та ранньої фази культури, якщо відносити її до кінця II — першої половини III ст. н. е. (Гудкова 2013, с. 683). До того ж, переконливою є й точка зору про те, що формування черняхівської культури припадає на період «скіфських» війн або «готських» походів 238 — 270 рр. н. е. (Магомедов 2001, с. 134—139). Вважається, що усталене, осіле життя черняхівського населення на даній території, зокрема, у степовій її частині розпочалося після закінчення «скіфських» війн або «готських» походів, що і засвідчує хронологія (друга половина, остання третина, кінець III ст. н. е.) таких черняхівських могильників як Каборга IV, Коблево та Кам'янка-Анчекрак, відповідно (Гудкова 2013, с. 683). Отже, зважаючи на висловлене, можна припустити, що виникнення пам'ятки Байтали III як поселенської структури мало місце не пізніше 50-х — 60-х років III ст. н. е. і, таким чином, остаточна її

дата визначається у межах другої половини III—IV ст. н. е. Сказане, у свою чергу, цілком узгоджується з початковим періодом існування окремих черняхівських пам'яток, зокрема, функціонуванням таких могильників, як Каборга IV та Коблево.

Датування поселення Точилово у більш вузьких хронологічних межах також може бути уточнене на підставі уламків амфор, які у кількісному відношенні є досить виразними. Серед даного матеріалу розрізнюються світлоглиняні (рис. 12: 1—4; 13: 12—13; 14: 2—3) та червоноглиняні (рис. 14: 6) посудини, які репрезентовані трьома типами.

До першого з них належить фрагмент світлоглиняної вузькогорлої амфори гераклейського виробництва (рис. 12: 2) типу С (так звані «неапольські») згідно типології Д. Б. Шелова (Шелов 1978, с. 18, рис. 6) або варіанту С IV С за класифікацією С. Ю. Внукова (Внуков 2006, рис. 1: 9). Профіліровка вінця посудини дозволяє віднести її до підваріанту С IVC_2 за С. Ю. Внуковим, час побутування яких припадає на другу половину, а можливо що й останню третину II ст. н. е. (Внуков 2016, с. 43, рис. 4: 8—10). Зміна варіантів С IV C_2 та С IV D мала місце наприкінці II — початку III ст. н. е. (Внуков 2016, с. 43).

До другого типу можуть бути віднесені усі інші світлоглиняні посудини римського часу з поселення і його складають амфори Шелов D або варіанту С IVD за С. Ю. Внуковим, які є тут панівними, і про які вже йшлося вище. Необхідно лише додати, що вони належать до раннього варіанту даного різновиду тари і датуються в межах кінця II — 60-х років III ст. н. е. У 264 р. Гераклея була розгромлена готами і її торгівельні зв'язки з Північним Причорномор'ям були відновлені через чверть віку (Внуков 2016, с. 43).

Третій тип представлений фрагментом ручки червоноглиняної амфори (рис. 14: 6), який можна віднести до амфор типу 79 за І. Б. Зеест, які дослідниця датувала III ст. н. е. (Зеест 1960, с. 114; табл. XXXII: 79). Що, у свою чергу, відповідає типам: MRA 7 Benghazi (Mid Roman Amphora 3 Berenice) (Riley 1979, p. 189—192), 44 по Т. Бежецькому (Bezeczky 2013, p. 149, 150) або класу 47 по Д. Пекоку і Д. Вільямсу (Peacock, Williams 1991, p. 193—195, f. 112). У західній історіографії такі амфори, зазвичай, відносять до типу Kapitän II (Dyczek 2001, p. 137). Більшість дослідників вважає, що вони мають егейське походження. А. Опайц припускає, що їхній випуск був розпочатий ще у другій половині II ст. н. е., однак найбільше розповсюдження ці посудини мали у III—IV ст. н. е. (Opaiț 2004, p. 13). Т. Бежецький датує їх кінцем II—IV ст. н. е. (Bezeczky 2013, p. 149).

Зіставлення хронологічних меж побутування усіх типів амфор римського часу, знайдених на поселенні [1], засвідчує, що об'єднатися в один комплекс вони могли тут лише у період з кінця II по середину III ст. н. е. (250/260 рр.), що і визначає дату самого поселення.

Дещо складнішим, ніж встановлення конкретної дати верхнього шару поселеня Точилово, є визначення його культурної приналежності. Справа в тому, що декілька десятиліть тому матеріали поселення Точилово потрапили у поле зору О. Є. Малюкевича, котрий одразу пов'язав їх з пізними скіфами. Значно пізніше це припущення було розвинуте у вкрай лаконічній формі в його узагальнюючому дослідженні, присвяченому пізньоскіфській культурі (Малюкевич 2013, с. 644—657). У останньому автор, посилаючись на замітку А. Г. Загинайло [2] та звіти І. В. Сапожникова за 1988—990 рр., висловив наступне: «*Розвідками у степах на схід від Дністра… виявлено, приблизно, два десятки поселень перших ст. н. е. Ключ до розуміння котрих дало поселення Точилово з досить репрезентативною підйомною керамікою пізньоскіфського вигляду…*», яку він, вибірково, включив у порівняльну таблицю ліпного посуду. При цьому, дослідник не лише не навів дату самого поселення, але не вказав, де воно знаходиться. Далі пам'ятка в цій праці не згадується взагалі, якщо не брати до уваги її присутність у вигляді позначки під номером 110 на карті-схемі (Малюкевич 2013, с. 644; рис. 159; 161).

Нам видається, що висновки О. Є. Малюкевича стосовно приналежності поселення Точилово пізнім скіфам виглядали б менш категорично, якщо би дослідник звернув увагу на ряд обставин. По-перше, поселення Точиливо знаходиться аж ніяк не в степу, і навіть не на кордоні степу та лісостепу, а безпосередньо у лісостеповій природно-кліматичній зоні, що абсолютно не характерно для пізньоскіфських старожитностей Північного Причорномор'я. Як відомо, це населення мешкало у першій чверті І тис. н. е. в степах України, причому на їх край-

1. Ще декілька фрагментів амфор (рис. 12: 5, 8; 14: 12) не належать до римського часу і, можливо, є більш ранніми. Не виключено, що ці фрагменти репрезентують собою матеріальні залишки тризни з насипу, розташованого неподалік від пам'ятки кургану, котрі значно пізніше були використані «кмітливими» мешканцями поселення як знаряддя праці або якісь предмети господарського призначення. До такого припущення схиляє факт вторинного використання одного з фрагментів (рис. 12: 8) у якості розтиральника.
2. У замітці наводиться лише загальна інформація стосовно розкопок Ніконія в 1975 р. (Загинайло 1976, с. 323—324). Так, у Ніконії римського часу основу населення дійсно складало пізньоскіфське населення (Бруяко, Дзиговский, Секерская 2008, с. 180). Однак не зрозуміло, яке відношення Ніконій, що розташований на лівому березі сучасного Дністровського лиману, має до значно північніших лісостепових районів.

ньому півдні, у приморській зоні. До того ж, і тут воно мешкало не повсюдно, а концентрувалось у трьох районах: навколо сучасного Дністровського лиману, на хорі Ольвії та Нижньому Дніпрі (Гудкова 1999, с. 242). По-друге, навіть якщо припустити, що поселення Точилово репрезентує собою якийсь виселок пізніх скіфів, який був висунутий на північ, аж у лісостеп, то і тоді необхідно було би констатувати, що цей виселок знаходився на дуже значній відстані від основних ареалів мешкання пізньоскіфського населення на землях між Дністром та Південним Бугом, не кажучи вже про регіон Нижнього Дніпра. Так, наприклад, відстань від поселення Точилово до лівого берега Дністровського лиману складає 155 км, а до правого берега південнобузького лиману у районі розташування стародавньої Ольвії — 200 км. Саме тому пам'ятка виглядає абсолютно одноосібно на карті-схемі розташування пізньоскіфських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я (Малюкевич 2013, рис. 159). До речі, вона виглядає цілком одноосібно і у хронологічному відношенні, оскільки датується лише фінальним етапом мешкання пізньоскіфського населення у даному регіоні (Гудкова 1999, с. 242—244).

Натомість, дата поселення Точилово якнайкращим чином відповідає хронології пам'яток типу Етулія, ранній період існування котрих співпадає з датою поселення абсолютно. Матеріали етулійських пам'яток репрезентують знахідки на них ліпної кераміки, амфорної тари, сіроглиняного гончарного столового та шерехатого посуду (Гудкова 1999, с. 279—292, 295, 296, 299), що цілком відповідає складу матеріалу, виявленого на поселенні. Звертає на себе увагу й факт знахідок на ньому більш ніж у значній кількості фрагментів амфор саме так званого «танаїського» типу, що також є характерним для певної групи етулійських старожитностей (Фокеев 1998, с. 8). Врешті-решт, окремі форми і ліпного, і сіроглиняного гончарного столового посуду знаходять свої аналогії серед відповідних категорій матеріалів пам'яток типу Етулія. Отже, враховуючи все висловлене, є певні підстави припускати, що поселення Точилово слід віднести до групи ранніх етулійських старожитностей, або, щонайменше, поставити питання про приналежність його до кола останніх.

Пам'ятки типу Етулія розповсюджені, головним чином, у пониззях Дністра, Дунаю та Пруту, окрім того вони відомі також на лівому березі Дністра та у лісостепу між Прутом та Дністром і датуються за звичай III—IV ст. н. е. (Гудкова 1999, с. 271, 297). Однак останнім часом ця дата була уточнена і виділено три хронологічні групи етулійських старожитностей. Перша з них (Алчедар—Етулія) — датується у межах кінця II — першої половини III ст. н. е.; друга (так звана «холмська») — серединою III ст. н. е.; третя (пізня Етулія) — III—IV ст. н. е. (Фокеев 2013, с. 638; Курчатов 1989, с. 163—179; 2017, с. 207—212). Дослідники ототожнюють етулійські пам'ятки з венедами Певтінгерових таблиць, а появу даних пам'яток у зазначених регіонах пов'язують з переміщенням землеробського населення на південь з північних лісостепових територій. Це переміщення розпочалося наприкінці II ст. н. е. під тиском вельбаркців і відбувалося декількома хвилями (Гудкова 1999, с. 304, 378, 379; Фокеєв 1998, с. 7—10, 11—12; 2013, с. 642, 643).

Поселення Точилово, як уже зазначалося, знаходиться у лісостеповій зоні між Дністром та Південним Бугом. І ось тут цілком доречно буде згадати, що воно є не єдиною етулійською пам'яткою на цій території. У верхів'ях Тилігулу розвідками 1997 р. було виявлено, а у 2000 р. досліджено поселення Олександрівка I, що знаходиться за 12 км від Точилово і де було знайдено ліпний посуд, повні аналогії котрому відомі лише на етулійських пам'ятках кінця II — першої половини III ст. н. е. лісостепової території між Прутом та Дністром (Курчатов 2017, с. 207—210). Не виключено, що і поселення Негай, яке, у свою чергу, розташоване неподалік від Олександрівки I, котре було відкрито у тому ж 2000 р. і на якому було зібрано лише підйомний матеріал, теж, можливо, належить до кола етулійських старожитностей (Дзиговский, Смольянинова 1999, с. 49; Дзиговський та ін. 2003, с. 155—179; рис. 16; 122—125;180—181) [1]. Таким чином виділяється своєрідна «верхньотилігульська» група ранніх етулійських пам'яток, яка могла сформуватися внаслідок переміщення на цю територію етулійського населення групи Алчедар—Етулія із заходу, з межиріччя Пруту та Дністра. Втім, більш вірогідним є припущення, що поселення Точилово, Олександрівка I і, можливо, Негай є матеріальними свідоцтвами переміщення етулійців-венедів з півночі на південь, коли якась їхня частина оселилася у верхів'ях Тилігулу, а інша частина продовжила свій шлях на південний захід або, що зовсім не виключено, вони залишилися тут. Однак, у обох випадках саме з верхів'їв Тилігулу етулійці, мабуть, і потрапили у лісостепове межиріччя Пруту та Дністра. І тоді вихідним районом для пізньої Етулії, можливо, було не лише лісостепове межиріччя Дністра та Пруту (Фокеев 2013, с. 643) але й лісостеп між Дністром та Південним Бугом. Що стосується походження «холмської» групи етулійських пам'яток, то одним з авторів статті

1. У продовження тези, правомірно буде також згадати й спробу виділення О. С. Оанчею цілої низки місцезнаходжень, котрі вона умовно пов'язала з пам'ятками «етулійського типу» (див. вище). Нам видається, що, принаймні, якась частина цих місцезнаходжень, при повторному та детальному вивченні їхніх матеріалів може розширити у кількісному відношенні список старожитностей типу Етулія у досліджуваному регіоні.

вже було висловлено припущення відносно даного питання (Дзиговский 2003, с. 166—167).

На завершення відзначимо, що станом на сьогоднішній день поселення Точилово та Олександрівка I є першими виразними пам'ятками типу Етулія, що були відкриті та досліджені у лісостеповій природно-кліматичній зоні на землях між Дністром та Південним Бугом. Хронологічно вони передують тут черняхівським старожитностям. Останні уособлює власне поселення Байтали III, що датується другою половиною III—IV ст. н. е., і яке виникло не пізніше 250/260 рр. Разом з тим, збіг нижньої дати черняхівської пам'ятки (Байтали III) та верхньої дати етулійської пам'ятки (Точилово) може бути свідченням короткочасного співіснування мешканців цих поселень у верхів'ях Тилігулу, щонайменше, у межах 60-х років III ст. н. е.

Зазначимо також, що район від верхів'їв Великого Куяльнику та Тилігулу і далі на північний захід до витоків р. Кодима характеризується наявністю прісної води, надзаплавних луків, що використовувалися як пасовиська для домашньої худоби, лісових рефугіумів, які були мисливськими угіддями та джерелами деревини для господарських потреб, високих мисів, на яких, до речі, і розташовані тут усі пам'ятки типу Етулія, ділянок плато або положистих балок, придатних для землеробства (Дзиговський та ін. 2003, с. 12). Тому зовсім не випадково дослідники, у тому числі і наш вельмишановний ювіляр, цілком справедливо відзначають, що даний район, зокрема, лівобережне вузьке плато за м. Подільськ і його північно-західне продовження до м. Кодима, мають цілу низку поселенських структур від енеоліту до римського часу (Сапожников, Болтрик 2018, с. 58, 59). Нам видається, що тепер, верхню дату цього хронологічного діапазону цілком обґрунтовано можна підняти аж до рубежу пізньоримського часу та початку епохи Великого переселення народів.

ЛІТЕРАТУРА

Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Секерская, Н. М. 2008. *Никоний римской эпохи*. Одесса: Смил.

Внуков, С. Ю. 2006. *Причерноморские амфоры I в. до н. э. — II в. н. э.* Санкт-Петербург: Алетейя, II: Петрография, хронология, проблемы торговли.

Внуков, С. Ю. 2016. Еще раз о типологии, эволюции и хронологии светлоглиняных (позднегераклейских) узкогорлых амфор. *Российская археология*, 2, с. 36-47.

Волан, Ф. П. 2002. Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Наследие Ф. П. Де-Волана: из истории порта, города, края*. Одесса: АстроПринт, с. 74-200.

Гудкова, А. В., Охотников, С. Б., Субботин, Л. В., Черняков, И. Т. 1991. *Археологические памятники Одесской области. Справочник*. Одесса: Ренийская типография.

Гудкова, А. В. 1999. I—IV вв. в Северо-Западном Причерноморье (культура оседлого населения). *Stratum plus*, 4, с. 235-404.

Гудкова, А. В. 2013. Черняховская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Смил, с. 658—695.

Дзиговский, А. Н. 2003. *Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель*. Одесса: Гермес.

Дзиговский, А. Н., Смольянинова, С. П. 1999. Археологические исследования памятников в Тилигуло-Днестровском междуречье. В: Штербуль, Н. А. (ред.). *Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области*. Одесса: АстроПринт, с. 44-51.

Дзиговський, О. М., Самойлова, Т. Л., Смольянінова, С. П., Ванчугов В. П. 2003. *Археологічні пам'ятки Тилігуло-Дністровського межиріччя*. Одесса: АстроПринт.

Добролюбский, А. О., Загинайло, А. Г. 1976. Опыт сводного картографирования археологических памятников (на материалах юго-западных районов Одеской обл.). В: Першина, З. В. (ред.). *Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины*. Киев; Одесса: Вища школа, с. 92-111.

Древние культуры Северо-Западного Причерноморья. 2013. Одесса: Смил.

Загинайло, А. Г. 1976. Работы скифо-античной экспедиции. *Археологические открытия*, с. 323-324.

Зеест, И. Б. 1960. *Керамическая тара Боспора*. Москва: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 83.

Курчатов, С. И. 1989. Могильник II—III вв. н. э. у с. Алчедар. *Археологические исследования в Молдавии в 1984 г.*, с. 163-179.

Курчатов, С. И. 2017. Предчерняховский горизонт многослойного поселения Черница I. *Tyragetia*, XI (XXII), 1, с. 207-212.

Магомедов, Б. В. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Малюкевич, А. Е. 2013. Позднескифская культура. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Смил, с. 644-657.

Методичні… 1984. *Методичні рекомендації по підготовці статей до «Зводу пам'яток історії та культури»*. Київ: б. в.

Оанча, Е. С. 1989. Новые материалы разведок Буго-Днестровской экспедиции (памятники римского времени). В: Ващенко, В. П. (ред.). *Воспитание историей. Тезисы докладов I-й областной краеведческой конференции*. Одесса: б. в., с. 124-125.

Сапожников, И. В. 1988. *Отчет Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1988 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1988/24.

Сапожников, И. В. 1989a. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. В: Ващенко, В. П. (ред.). *Воспитание историей. Тезисы докладов I-й областной краеведческой конференции*. Одесса: б. в., с. 121-123.

Сапожников, И. В. 1989b. *Отчет Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1989 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1989/33.

Сапожников, И. В. 1990a. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры УССР» (опыт работы Буго-Днестровской экспедиции

ИА АН УССР). В: Білоус, Г. П. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Тези доповідей семінару*. Полтава: б. в., с. 15-17.

Сапожников, И. В. 1990b. *Отчет Буго-Днестровской новостроечной экспедиции ИА АН УССР в 1990 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1990/6.

Сапожников, І. В. 1991. Археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури УРСР» і краєзнавство. В: Григор'єва, Т. Ф. (ред.). *Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України. Тези доповідей V-ї Всеукраїнської конференції*. Київ; Кам'янець-Подільський: б. в., с. 498-499.

Сапожников, И. В. 2006. *Авторская библиография: 1975—2006 гг.* Одесса; Ильичевск: Гратек.

Сапожников, І. В., Болтрик, Ю. В. 2018. Ягорлицькі кургани на лівобережжі Дністра: історія вивчення, картографія та топографія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 45-65.

Сапожников, И. В., Сапожникова, Г. В. 2011. Каменный век Северо-Западного Причерноморья. *Stratum plus*, 1, с. 8, 13-149, 319-332.

Труфанов, А. А. 2005—2009. Хронология могильников Предгорного Крыма I в. до н. э. — III в. н. э. *Stratum plus*, 4, с. 117-328.

Фокеєв, М. М. 1998. *Населення Буджацького степу у I ст. до н. е. — IV ст. н. е.* Автореферат дисертації к. і. н. Одеса.

Фокеев, М. М. 2013. Памятники типа Этулия. В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: Смил, с. 631-643.

Шелов, Д. Б. 1978. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков н.э.: классификация и хронология. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 156, с. 16-21.

Яценко, С. А. 1997. Германцы и аланы: о разрушениях в Приазовье в 236—276 гг. н. э. *Stratum plus*, с. 154-163.

Bezeczky, T. 2013. *The Amphorae of Roman Ephesus*. Wien: ÖAW.

Dyczek, P. 2001. *Roman Amphorae of the 1st—3rd centuries AD. Found on the Lower Danube. Typology*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Opaiț, A. 2004. *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th—6th centuries AD)*. Oxford. British Archaeological Reports, International Series.

Peacock, D., Williams, D. 1991. *Amphorae and the Roman economy*. London; New York: Longman.

Riley, J. 1979. The Coarse Pottery from Berenice. In: Llojd, J. A. (ed.). *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*. Tripoli: Socialist Libyan Arab Jamahiriya, II, p. 91-467.

REFERENCES

Bruyako, I. V., Dzigovskiy, A. N., Sekerskaya, N. M. 2008. *Nikoniy rimskoy epokhi*. Odessa: Smil.

Vnukov, S. Yu. 2006. *Prichernomorskiye amfory I v. do n. e. — II v. n. e.* Sankt-Peterburg: Aleteyya, II: Petrografiya. khronologiya. problemy torgovli.

Vnukov, S. Yu. 2016. Eshche raz o tipologii. evolyutsii i khronologii svetloglinyanykh (pozdnegerakleyskikh) uzkogorlykh amfor. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 36-47.

Volan, F. P. 2002. Otchet otnositelno geograficheskogo i topograficheskogo polozheniya Provintsii Ozu ili Edisan, obychno nazyvayemoy Ochakovskaya step, sluzhashchiy poyasneniyem k kartam i planam, snyatym po vysochayshemu ukazaniyu. In: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Naslediye F. P. De-Volana: iz istorii porta, goroda, kraya*. Odessa: AstroPrint, s. 74-200.

Gudkova, A. V., Okhotnikov, S. B., Subbotin, L.., Chernyakov, I. T. 1991. *Arkheologicheskiye pamyatniki Odesskoy oblasti. Spravochnik*. Odessa: Reniyskaya tipografiya.

Gudkova, A. V. 1999. I—IV vv. v Severo-Zapadnom Prichernomorye (kultura osedlogo naseleniya). *Stratum plus*, 4, s. 235-404.

Gudkova, A. V. 2013. Chernyakhovskaya kultura. In: Bruyako. I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil, s. 658-695.

Dzigovskiy, A. N. 2003. *Ocherki istorii sarmatov Karpato-Dneprovskikh zemel*. Odessa: Germes.

Dzigovskiy, A. N., Smolianinova, S. P. 1999. Arkheologicheskiye issledovaniya pamyatnikov v Tiligulo-Dnestrovskom mezhdurechye. In: Shterbul, N. A. (ed.). *Okhrana i issledovaniya pamyatnikov arkheologii v Odesskoy oblasti*. Odessa: AstroPrint, s. 44-51.

Dzyhovskyi, O. M., Samoilova, T. L., Smolianinova, S. P., Vanchuhov, V. P. 2003. *Arkheolohichni pam'iatky Tylihulo-Dnistrovskoho mezhyrichchia*. Odessa: AstroPrynt.

Dobrolyubskiy, A. O., Zaginaylo, A. G. 1976. Opyt svodnogo kartografirovaniya arkheologicheskikh pamyatnikov (na materialakh yugo-zapadnykh rayonov Odeskoy obl.). In: Pershina, Z. V. (ed.). *Arkheologicheskiye i arkheograficheskiye issledovaniya na territorii Yuzhnoy Ukrainy*. Kiev; Odessa: Vishcha shkola, s. 92-111.

Drevniye… 2013. *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil.

Zaginaylo, A. G. 1976. Raboty skifo-antichnoy ekspeditsii. *Arkheologicheskiye otkrytiya*, s. 323-324.

Zeyest, I. B. 1960. *Keramicheskaya tara Bospora*. Mockva: AN SSSR. Materialy i issledovanija po arheologii SSSR, 83.

Kurchatov, S. I. 1989. Mogilnik II—III vv. n. e. u s. Alchedar. *Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldavii v 1984 g.*, s. 163-179.

Kurchatov, S. I. 2017. Predchernyakhovskiy gorizont mnogosloynogo poseleniya Chernitsa I. *Tyragetia*, XI (XXII), 1, s. 207-212.

Magomedov, B. V. 2001. *Chernyakhovskaya kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Malyukevich, A. E. 2013. Pozdneskifskaya kultura. In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil, s. 644-657.

Metodychni… 1984. *Metodychni rekomendatsii po pidhotovtsi statei do «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury»*. Kyiv: b. v.

Oancha, E. S. 1989. Novyye materialy razvedok Bugo-Dnestrovskoy ekspeditsii (pamyatniki rimskogo vremeni). In: Vashchenko, V. P. (ed.). *Vospitaniye istoriyey. Tezisy dokladov I-y oblastnoy krayevedcheskoy konferentsii*. Odessa: b. v., s. 124-125.

Sapozhnykov, I. V. 1988. *Otchet Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1988 g.* NA IA NANU, f. 64, 1988/24.

Sapozhnykov, I. V. 1989a. Arkheologicheskiye razvedki dlya «Svoda pamyatnikov istorii i kultury Odesskoy oblasti» v 1988 g. In: Vashchenko, V. P. (ed.). *Vospitaniye istoriyey. Tezisy dokladov I-y oblastnoy krayevedcheskoy konferentsii*. Odessa: b. v., s. 121-123.

Sapozhnykov, I. V. 1989b. *Otchet Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1989 g.* NA IA NANU, f. 64, 1989/33.

Sapozhnikov, I. V. 1990a. Arkheologicheskiye razvedki dlya «Svoda pamyatnikov istorii i kultury USSR» (opyt raboty Bugo-Dnestrovskoy ekspeditsii IA AN USSR). In: Bilous, H. P. (ed.). *Okhorona i doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny. Tezy dopovidei seminaru*. Poltava: b. v., s. 15-17.

Sapozhnykov, I.V. 1990b. *Otchet Bugo-Dnestrovskoy novostroyechnoy ekspeditsii IA AN USSR v 1990 g.* NA IA NANU, f. 64, 1990/6.

Sapozhnykov, I. V. 1991. Arkheolohichni rozvidky dlia «Zvodu pamiatok istorii ta kultury URSR» i kraieznavstvo. In: Hryhor'ieva, T. F. (ed.). *Rozvytok istorychnoho kraieznavstva v konteksti natsionalnoho i kulturnoho vidrodzhennia Ukrainy. Tezy dopovidei V-i Vseukrainskoi konferentsii*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: b. v., s. 498-499.

Sapozhnikov, I. V. 2006. *Avtorskaya bibliografiya: 1975—2006 gg.* Odessa; Ilichevsk: Gratek.

Sapozhnykov, I. V., Boltryk, Yu. V. 2018. Yahorlytski kurhany na livoberezhzhi Dnistra: istoriia vyvchennia, kartohrafiia ta topohrafiia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 45-65.

Sapozhnikov, I. V., Sapozhnikova, G. V. 2011. Kamennyy vek Severo-Zapadnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 1, s. 8, 13-149, 319-332.

Trufanov, A. A. 2005—2009. Khronologiya mogilnikov Predgornogo Kryma I v. do n. e. — III v. n. e. *Stratum plus*, 4, s. 117-328.

Fokeiev, M. M. 1998. *Naselennia Budzhatskoho stepu u I st. do n. e. — IV st. n. e.* Avtoreferat dysertacii k. i. n. Odesa.

Fokeyev, M. M. 2013. Pamyatniki tipa Etuliya. In: Bruyako, I. V., Samoylova, T. L. (ed.). *Drevniye kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: Smil, s. 631-643.

Shelov, D. B. 1978. Uzkogorlyye svetloglinyanyye amfory pervykh vekov n. e.: klassifikatsiya i khronologiya. *Kratkie soobshceniya IA AN SSSR*, 156, s. 16-21.

Yatsenko, S. A. 1997. Germantsy i alany: o razrusheniyakh v Priazovye v 236—276 gg. n. e. *Stratum plus*, s. 154-163.

Bezeczky, T. 2013. *The Amphorae of Roman Ephesus*. Wien: ÖAW.

Dyczek, P. 2001. *Roman Amphorae of the 1st—3rd centuries AD. Found on the Lower Danube. Typology*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Opaiț, A. 2004. *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th—6th centuries AD)*. Oxford. British Archaeological Reports, International Series.

Peacock, D., Williams, D. 1991. *Amphorae and the Roman economy*. London; New York: Longman.

Riley, J. 1979. The Coarse Pottery from Berenice. In: Llojd, J. A. (ed.). *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*. Tripoli: Socialist Libyan Arab Jamahiriya, II, p. 91-467.

O. M. Dzygovskyi, I. V. Sapozhnykov

THE TWO GROUPS OF LATE ROMAN AGE SETTLEMENTS IN THE HEADSTREAM OF TILIGUL RIVER

In the paper the materials of new sites of the first centuries AD are examined. They were revealed and some of them even explored in the Tiligul headstream in 1988—1989, 1997, 2000. Many of these sights were revealed several decades ago but despite of that their materials were not entirely included to the science circulation and, thoroughly, did not find their qualitative scientific comprehension up to the present moment. According to the chronology and the character of materials of these sites they could be divided into two groups of antiquities: sites of Etuliya type and of Chernyakhiv culture. First of them are presented by the settlements Tochilovo and Aleksandrovka I which, as things stand, are the first sites of Etuliya type revealed and researched in the forest-steppe natural and climatic zone on the lands between Dniester and Southern Bug. The Chernyakhiv sites are represented on this territory by the settlement Baytali III. The sites of Etuliya type chronologically take precedency here of the Chernyakhiv sites which is dated to the second half of 3rd—4th century AD, and as the settlement structure it appeared not later than 250/260 AD. At the same time, the concurrency of the low date of Chernyakhiv site (the settlement Baytali III) and of the high date of the site of Etuliya type (the settlement Tochilovo) may show the short-time coexistence of population of these settlements in the Tiligul headstream, at least, over a period of sixties of the 3rd century AD.

Keywords: Late Roman time, the Tiligul headstream, the settlement Tochilovo, Aleksandrovka I, Baytali III, sites of Etuliya type, Chernyakhiv culture.

Одержано 05.06.2019

ДЗИГОВСЬКИЙ Олександр Миколайович, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Єлизаветинська, 12, Одеса, 65082, Україна.
DZYGOVSKYI Aleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor, Odessa, I. I. Mechnikov National University, Elisavetinskaya, 12, Odesa, 65082, Ukraine.
E-mail: dzygovskyi@gmail.com.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, пр. Героїв Сталинграда 12, Київ, 04210, Україна.
SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Chief Research Fellow, Geroyiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.4(477.51)"632"

П. М. Васильєв

МІКРОЛІТИЧНИЙ КОМПЛЕКС ПІЗНЬОГО ГРАВЕТУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ: НА ПРИКЛАДІ СТОЯНОК ПУШКАРІ І ТА КЛЮСИ

Представлена робота демонструє результати дослідження, що мало на меті дати загальну характеристику мікролітичним комплексам стоянок Пушкарі І та Клюси, і провести їх порівняльний аналіз. Отримані результати засвідчують специфіку у виготовленні та використанні мікролітичних вкладенів на межі максимуму останнього зледеніння. Крім того, в статті вводиться в науковий обіг новий матеріал.

***Ключові слова**: Північна Україна, басейн р. Десна, верхній палеоліт, пізній гравет, пам'ятки пушкарівського типу, мікролітичний комплекс.*

ВСТУП

На території Подесення широко представлені археологічні пам'ятки різних часів та культурних проявів. Серед них окремо слід виділити стоянки доби палеоліту, на яких зафіксовані залишки господарських та житлових конструкцій, вогнищ тощо (рис. 1). До таких належать і Пушкарі І (Борисковський 1949, с. 155—188; Беляева 2002), що розташовуються на високому правому березі р. Десна (рис. 2: І) поблизу с. Пушкарі (Новгород-Сіверський р-н Чернігівська обл.). Пушкарі І є епонімом для назви окремого типу пам'яток, які демонструють локальний варіант адаптації людини до умов навколишнього середовища на межі максимуму останнього зледеніння. До пушкарівського типу пам'яток відноситься також стоянка Клюси (Шовкопляс 1967, с. 187—189; Гладких 1967, с. 204—207; Ступак 2008, с. 71—85), яка розташована на краю плато і схилі глибокої давньої балки (рис. 2: ІІ), що входить в долину р. Цата, правої притоки р. Снов басейну р. Десна (с. Клюси Сновський р-н Чернігівська обл.).

Із часу відкриття пушкарівської групи пам'яток серед дослідників постало питання щодо часу існування та місця отриманого матеріалу серед культурних проявів у верхньому палеоліті як України, так і Східної Європи загалом. Дана робота покликана продемонструвати спільні та відмінні риси серед специфічної категорії виробів зі вторинною обробкою — мікролітичні вироби, що отримали широке розповсюдження у прильодовикових мисливців доби верхнього палеоліту.

Перед початком необхідно визначитись із термінологічною базою, адже сам термін «мікроліт» набув невластивих йому ознак. Традиційно термін «мікроліт» застосовують при визначенні певних типів знарядь праці із затупленим краєм. Основною морфологічною ознакою якого є *принцип формування робочого леза*, що утворюється поєднанням необробленої гострої поверхні заготовки із затупленою ретушшю частиною, яка їй протистоїть (Нужний 2008, с. 21—23). Мікролітичні вироби розглядаються як наборні елементи композитних знарядь з органічних матеріалів, де у поєднанні один з одним вони утворювали робоче лезо / леза.

Представлене дослідження базується на матеріалах що походять з двох пам'яток Пушкарі І та Клюси. Пушкарі І презентовані колекцією з розкопу VII (розкопки 1998—2018 рр. В. І. Беляєва, П. М. Васильєв), яка налічує 36777 одиниць крем'яних виробів, де: 4 % складають вироби зі вторинною обробкою, а з них 28 % — мікролітичні вироби з фрагментами. Для розкопу VII також наявна серія радіокарбонних дат в діапазоні 19—20 тис. р. т. (Грибченко, Куренкова 2014, с. 99—115). Клюси презентовані матеріалом з розкопу 1966 р. під керівництвом І. Г. Шовкопляса, що налічує 9372 одиниць крем'яних виробів, де: 7,5 % складають вироби зі вторинною обробкою, а з них 35,5 % — мікролітичні вироби з фрагментами.

© П. М. ВАСИЛЬЄВ, 2019

Рис. 1. Карта розташування основних верхньопалеолітичних пам'яток середньої течії р. Десна: 1 — Пушкарі I; 2 — Клюси; 3 — Мізин; 4 — Бужанка I; 5 — Оболонь

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОМПЛЕКСІВ

Пушкарі I. Найбільш чисельним та виразним серед виробів зі вторинною обробкою стоянки Пушкарі I є мікролітичний комплекс, що представлений 416 одиницями (або 28 %). За своїми морфологічними ознаками він розподіляються на дві основні групи: *вістря та прямокутники* (табл. 1).

Вістер з притупленим краєм нараховується 97 (23 %) цілих виробів та 63 дистальних фрагментів, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 одиниць), вісім на пластинках, і лише один на мікропластині. За морфологією та типом ретуші серед них виділено такі типи.

1. *Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю* — 45 одиниць, розмірами: min 29 × 8 × 3 мм, max 63 × 20 × 9 мм (в середньому 46 × 14 × 5 мм) (рис. 3; 4). Ретуш стрімка двосхідчата, обрубуюча, оброблений край має випуклу / гостроскошену (17 одиниць) та пряму форми (28 одиниць). У 21 випадку проксимальна частина вістер тронкована: 17 — дорсально, 3 — вентрально, 1 — має сліди дорсально / вентрального плаского підтісування, та 1 — тронковане за допомогою поперечного мікрорізцевого сколу. Решта вістер зі збереженим відбивним горбком, та чотири — із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 29 випадках оформлена на дистальній частині заготовки, і в 16 — на проксимальній.

Таблиця 1. Пушкарі I, розкоп VII, мікролітичний комплекс

Назва	Одиниці	%
Прямокутники	35	8
Вістря з притупленим краєм	97	23
Фрагменти:	256	64
проксимальні / медіальні	193	73
дистальні частини вістер	63	27
незавершені вироби	28	5
Разом	416	100

2. *Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушшю* — 41 од., розмірами: min 42 × 13 × 4 мм, max 77 × 25 × 10 мм (в середньому 55 × 19 × 7 мм) (рис. 5—7). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, 2—3 східчастої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушшю край у 15 випадках має випуклу або гостроскошену форму, і в 26 — пряму. Проксимальна частина, також у більшості тронкована: дорсально — 15 одиниць, вентрально — 2 одиниці, вентральне пласке підтісування — 10 одиниць. Вістер зі збереженим відбивним горбком нараховується 9 одиниць, та 5 одиниць з частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 27 прикладах оформлена на дис-

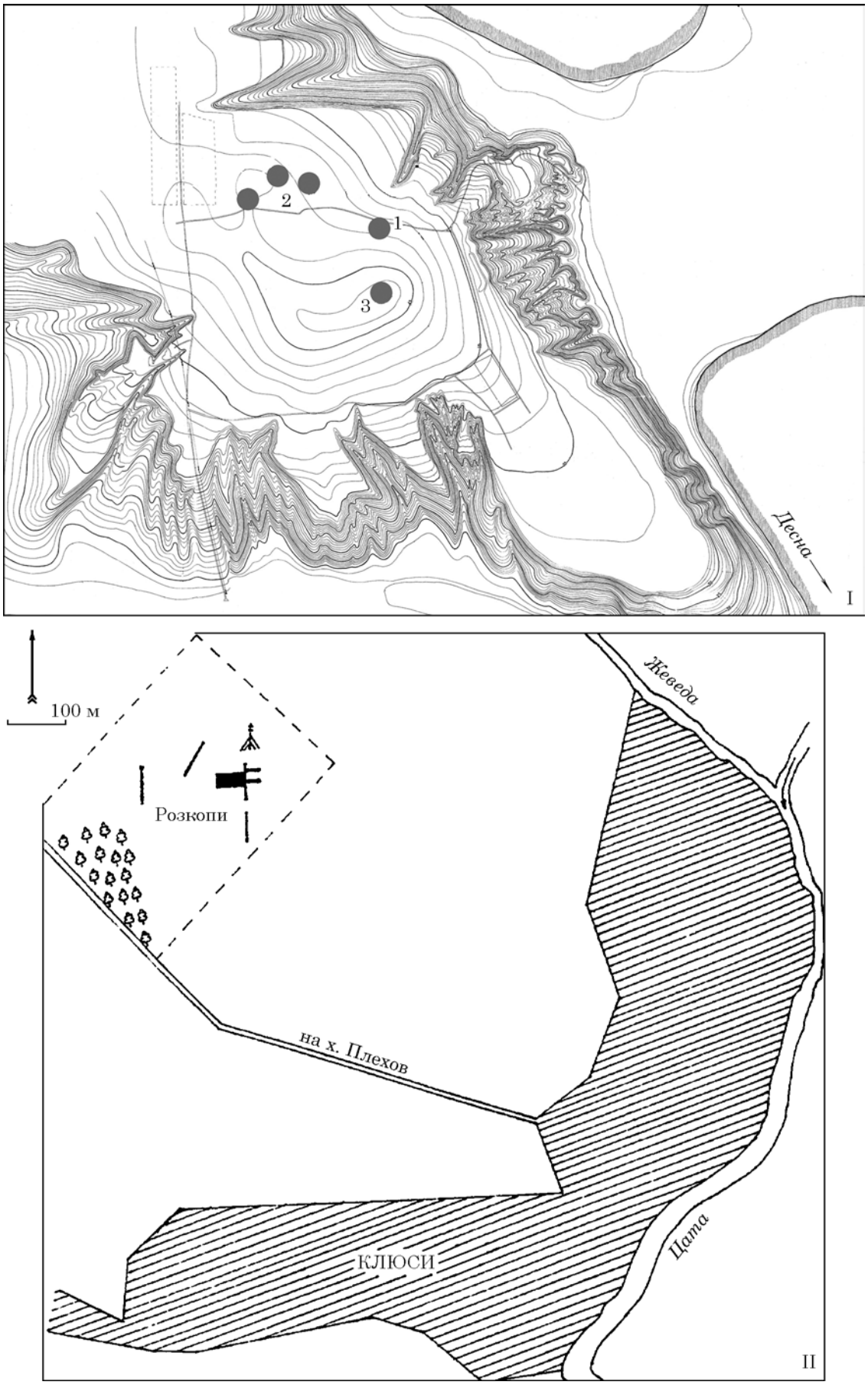

Рис. 2. Топографічні плани розташування стоянок: I — поблизу с. Пушкарі (стоянки поблизу с. Пушкарі: 1 — Пушкарі VIII; 2 — Пушкарі I; 3 — Пушкарі IX); II — Клюси (за Ступак 2008)

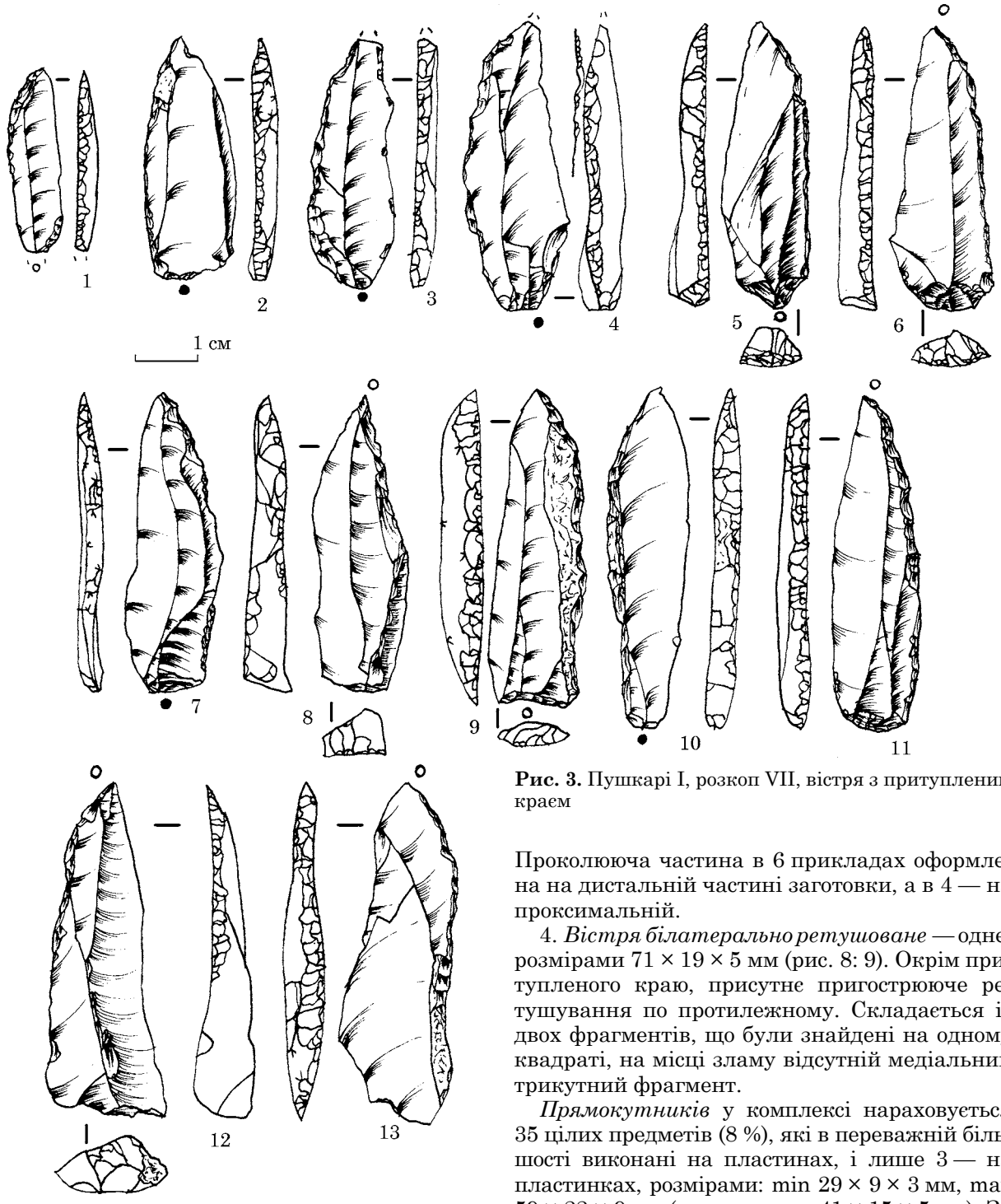

Рис. 3. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

тальній частині заготовки, а в 14 — на проксимальній.

3. *Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною* — 10 одиниць, розмірами: min 38 × 12 × 3 мм, max 60 × 20 × 9 мм (в середньому 48 × 15 × 6 мм) (рис. 8: 1—3). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до 1/3 довжини заготовки. Оброблений ретушшю край має опуклу або гостроскошену (4 одиниці) та пряму (6 одиниць) форми. Всі вироби дорсально тронковані. Проколююча частина в 6 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 4 — на проксимальній.

4. *Вістря білатерально ретушоване* — одне, розмірами 71 × 19 × 5 мм (рис. 8: 9). Окрім притупленого краю, присутнє пригострююче ретушування по протилежному. Складається із двох фрагментів, що були знайдені на одному квадраті, на місці зламу відсутній медіальний трикутний фрагмент.

Прямокутників у комплексі нараховується 35 цілих предметів (8 %), які в переважній більшості виконані на пластинах, і лише 3 — на пластинках, розмірами: min 29 × 9 × 3 мм, max 59 × 22 × 9 мм (в середньому 41 × 15 × 5 мм). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії: 1) з напівстрімкою лускатою ретушшю по всьому краю заготовки (16 одиниць) (рис. 9); 2) з притупляючою ретушшю по всьому краю заготовки (14 одиниць) (рис. 10); 3) з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки (3 одиниці); 4) з нерегулярною перлинною або лускатою ретушшю (2 одиниці).

Характерною ознакою прямокутників є обмеженість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлене наступними типами — дорсальне (19 одиниць), дорсально / вентральне (4 одиниці), а в 11 випадках проксимальна час-

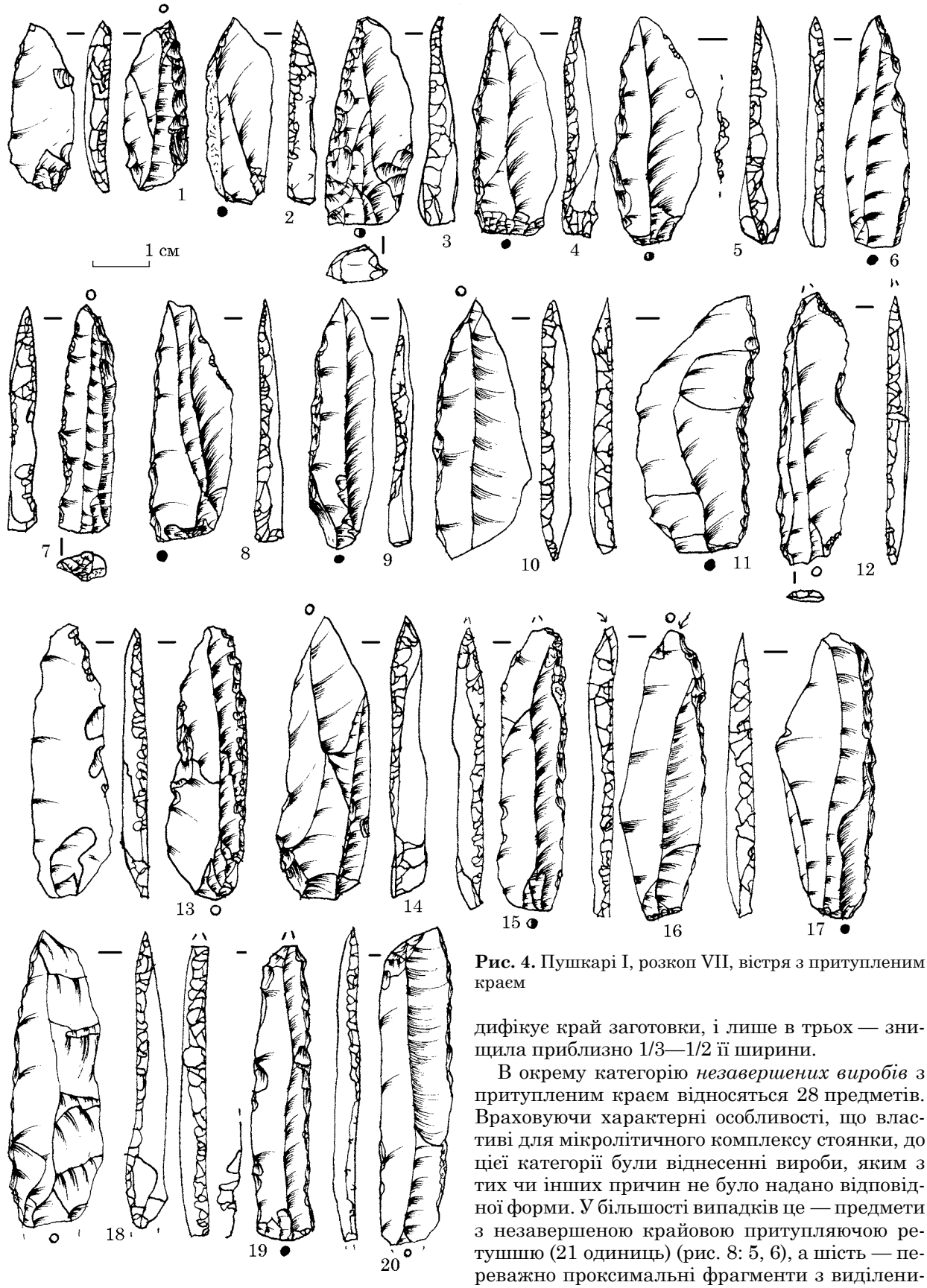

Рис. 4. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

тина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на одному виробі зафіксоване вентральне пласке підтісування. Всі прямокутники мають прямий притуплений край, що не сильно модифікує край заготовки, і лише в трьох — знищила приблизно 1/3—1/2 її ширини.

В окрему категорію *незавершених виробів* з притупленим краєм відносяться 28 предметів. Враховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки, до цієї категорії були віднесенні вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. У більшості випадків це — предмети з незавершеною крайовою притупляючою ретушшю (21 одиниць) (рис. 8: 5, 6), а шість — переважно проксимальні фрагменти з виділеними притупляючою ретушшю виїмками (рис. 8: 7—8). Окремо слід виділити один із виробів, який має тронковану проксимальну частину та незавершену притупляючу ретуш, що наносилась на різцевий скол (рис. 8: 4).

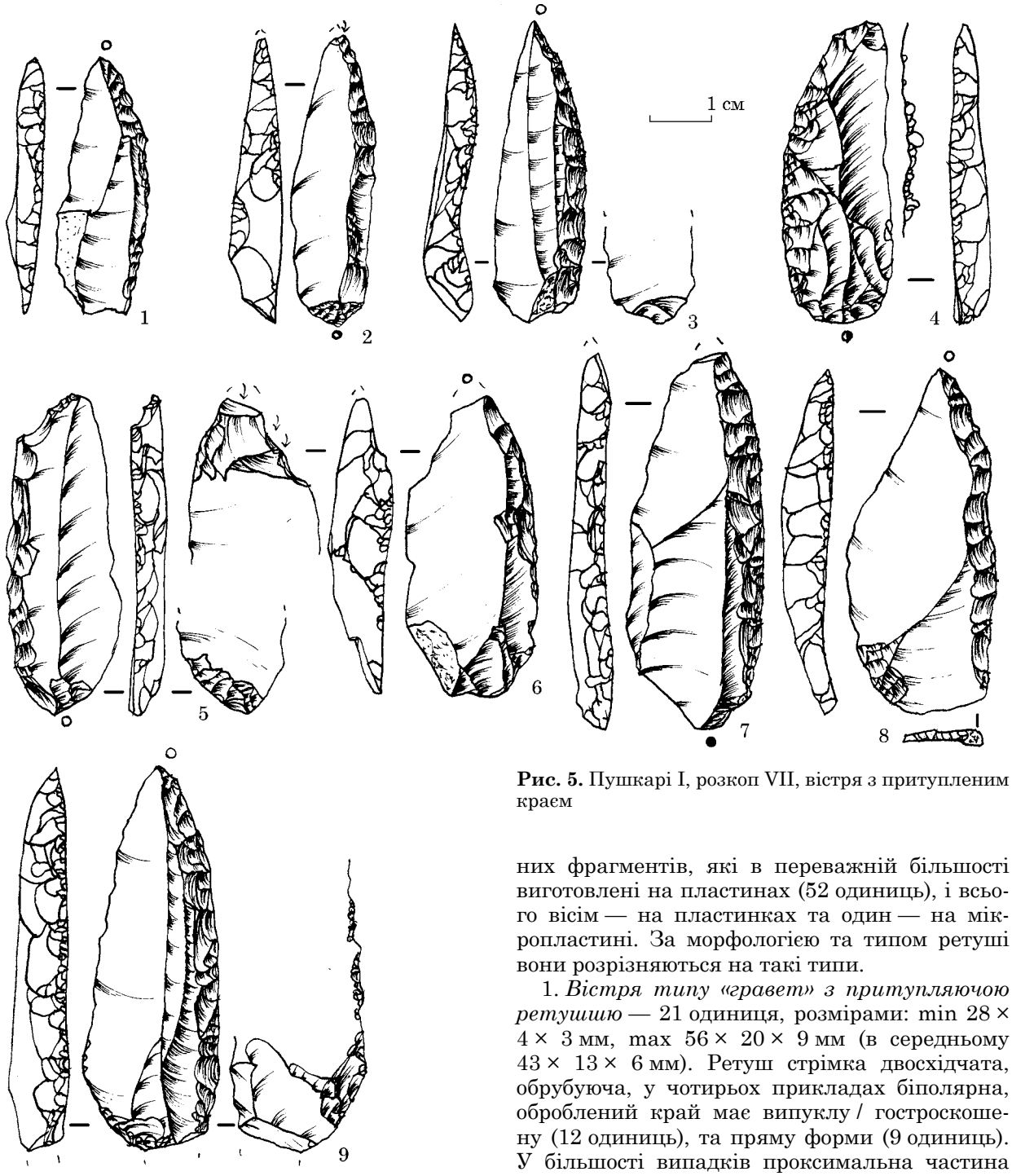

Рис. 5. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

Також, в колекції наявні 193 фрагменти (проксимальних та медіальних) виробів із притупленим краєм, які неможливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування ремонтажу.

Клюси. Мікролітичний комплекс стоянки Клюси представлений 283 одиницями (або 35,5 % від усіх виробів зі вторинною обробкою), який за своїми морфологічними ознаками також розподіляється на: *вістря та прямокутники* (табл. 2).

Вістер з притупленим краєм нараховується 60 одиниць (20 %) цілих виробів та 19 дистальних фрагментів, які в переважній більшості виготовлені на пластинах (52 одиниць), і всього вісім — на пластинках та один — на мікропластині. За морфологією та типом ретуші вони розрізняються на такі типи.

1. *Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю* — 21 одиниця, розмірами: min 28 × 4 × 3 мм, max 56 × 20 × 9 мм (в середньому 43 × 13 × 6 мм). Ретуш стрімка двосхідчата, обрубуюча, у чотирьох прикладах біполярна, оброблений край має випуклу / гостроскошену (12 одиниць), та пряму форми (9 одиниць). У більшості випадків проксимальна частина

Таблиця 2. Клюси, розкоп 1966 р., мікролітичний комплекс

Назва	Одиниці	%
Прямокутники	29	10
Вістря з притупленим краєм	60	20
Фрагменти:	194	67
проксимальні / медіальні	166	85
дистальні частини вістер	19	15
незавершені вироби	9	3
Разом	283	100

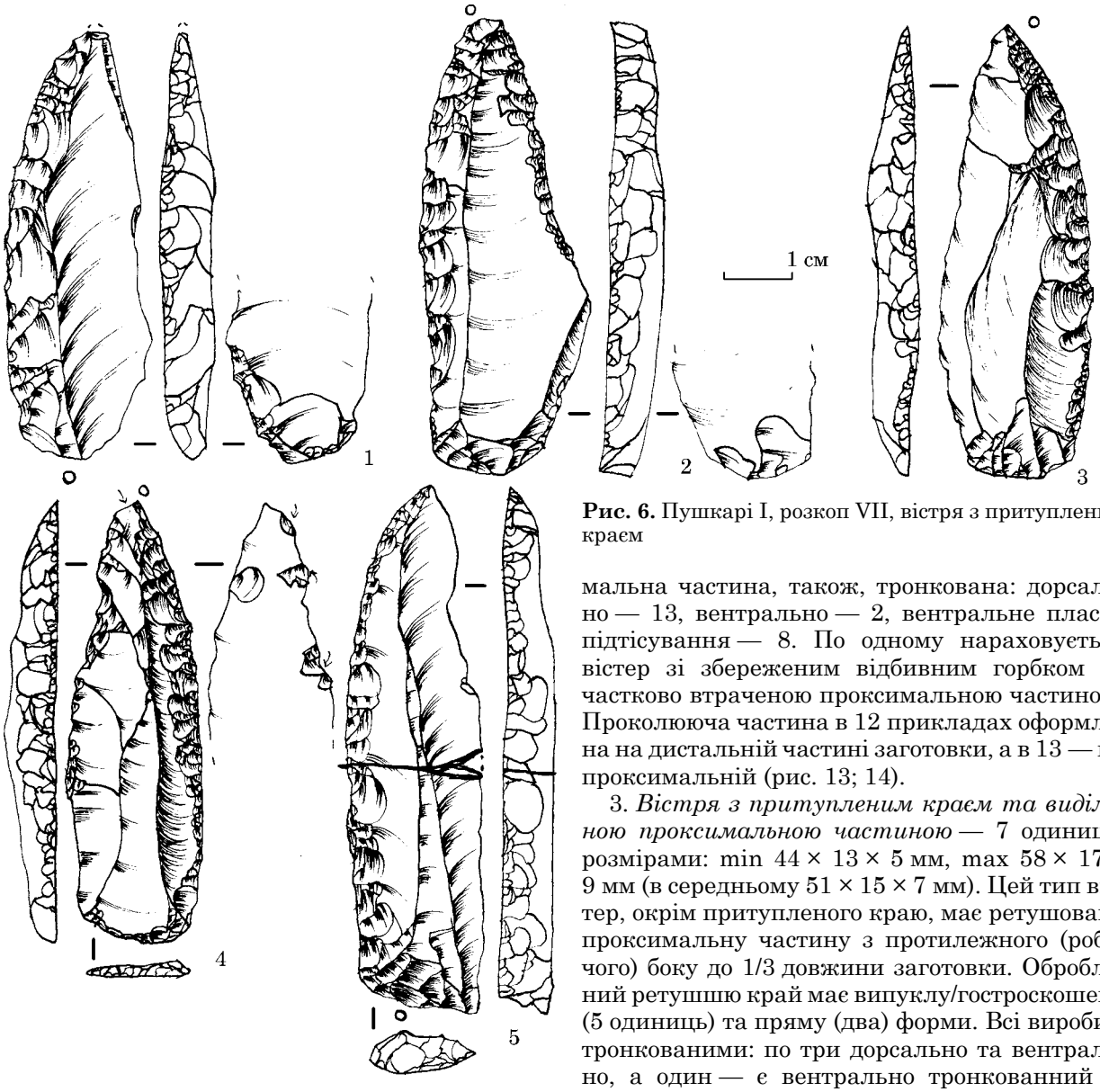

Рис. 6. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

вістер тронкована: 9 — дорсально, 4 — вентрально, 1 — має сліди дорсально/вентрального плаского підтісування, а одне — тронковане за допомогою поперечного мікрорізцевого сколу. Винятком є три вістря зі збереженим відбивним горбком, та два із частково втраченими проксимальними частинами. Проколююча частина в 9 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, і в 12 — на проксимальній (рис. 11: 4—19; 12: 3—12).

2. *Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушшю* — 25 одиниць, розмірами: min 36 × 13 × 5 мм, max 66 × 29 × 11 мм (в середньому 53 × 19 × 7 мм). Фактично за формою вони є подібними до вістер з притупленим краєм, проте оформлені за допомогою напівстрімкої лускатої, дво- або трисхідчатої, ретуші, що далеко заходить на дорсальну поверхню заготовки. Оброблений ретушшю край, в більшості випадків, має випуклу / гостроскошену форму, і лише в 4 — пряму. Проксимальна частина, також, тронкована: дорсально — 13, вентрально — 2, вентральне пласке підтісування — 8. По одному нараховується вістер зі збереженим відбивним горбком та частково втраченою проксимальною частиною. Проколююча частина в 12 прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в 13 — на проксимальній (рис. 13; 14).

3. *Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною* — 7 одиниць, розмірами: min 44 × 13 × 5 мм, max 58 × 17 × 9 мм (в середньому 51 × 15 × 7 мм). Цей тип вістер, окрім притупленого краю, має ретушовану проксимальну частину з протилежного (робочого) боку до 1/3 довжини заготовки. Оброблений ретушшю край має випуклу/гостроскошену (5 одиниць) та пряму (два) форми. Всі вироби є тронкованими: по три дорсально та вентрально, а один — є вентрально тронкованний із дорсальним пласким підтісуванням. Проколююча частина в двох прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в п'яти — на проксимальній (рис. 12: 2, 13—15).

4. *Вістря з боковою виїмкою* — 4 одиниці, розмірами: min 30 × 9 × 4 мм, max 51 × 14 × 6 мм (в середньому 38 × 12 × 5 мм). Виїмка оформлена за допомогою притупляючої ретуші, у двох випадках займає 1/3 довжини заготовки, а ще у двох — 2/3. Два вістря мають вентрально тронковану проксимальну частину, та по одному зі збереженим відбивним горбком, і частково втраченою проксимальною частиною. На одному присутня пригострююча ретуш по протилежному від виїмки краю. Проколююча частина в трьох прикладах оформлена на дистальній частині заготовки, а в одному на проксимальній (рис. 11: 1—3).

5. *Вістря білатерально ретушовані* — 3 одиниці, розмірами: min 32 × 12 × 5 мм, max 49 × 17 × 6 мм (в середньому 42 × 14 × 5 мм). Окрім притупленого краю, присутнє пригос-

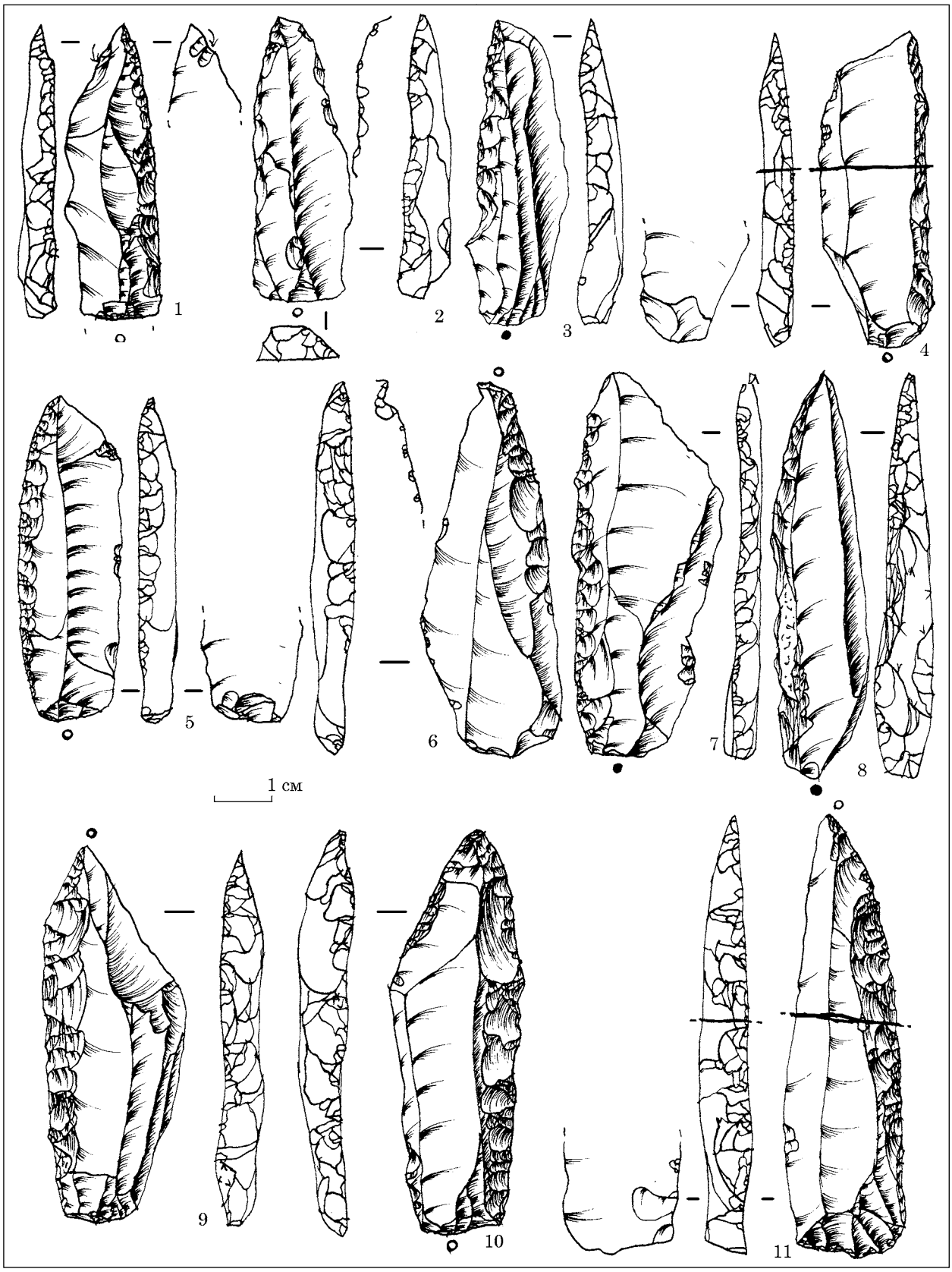

Рис. 7. Пушкарі I, розкоп VII, вістря з притупленим краєм

трююче ретушування по протилежному. Два вироби мають дорсальне тронкування, а в одного зберігся відбивний горбок. Проколююча частина в одному прикладі оформлена на дистальній частині заготовки, а в двох — на проксимальній (рис. 12: 1).

Прямокутників у комплексі нараховується 29 цілих предметів (10 %), які в переважній

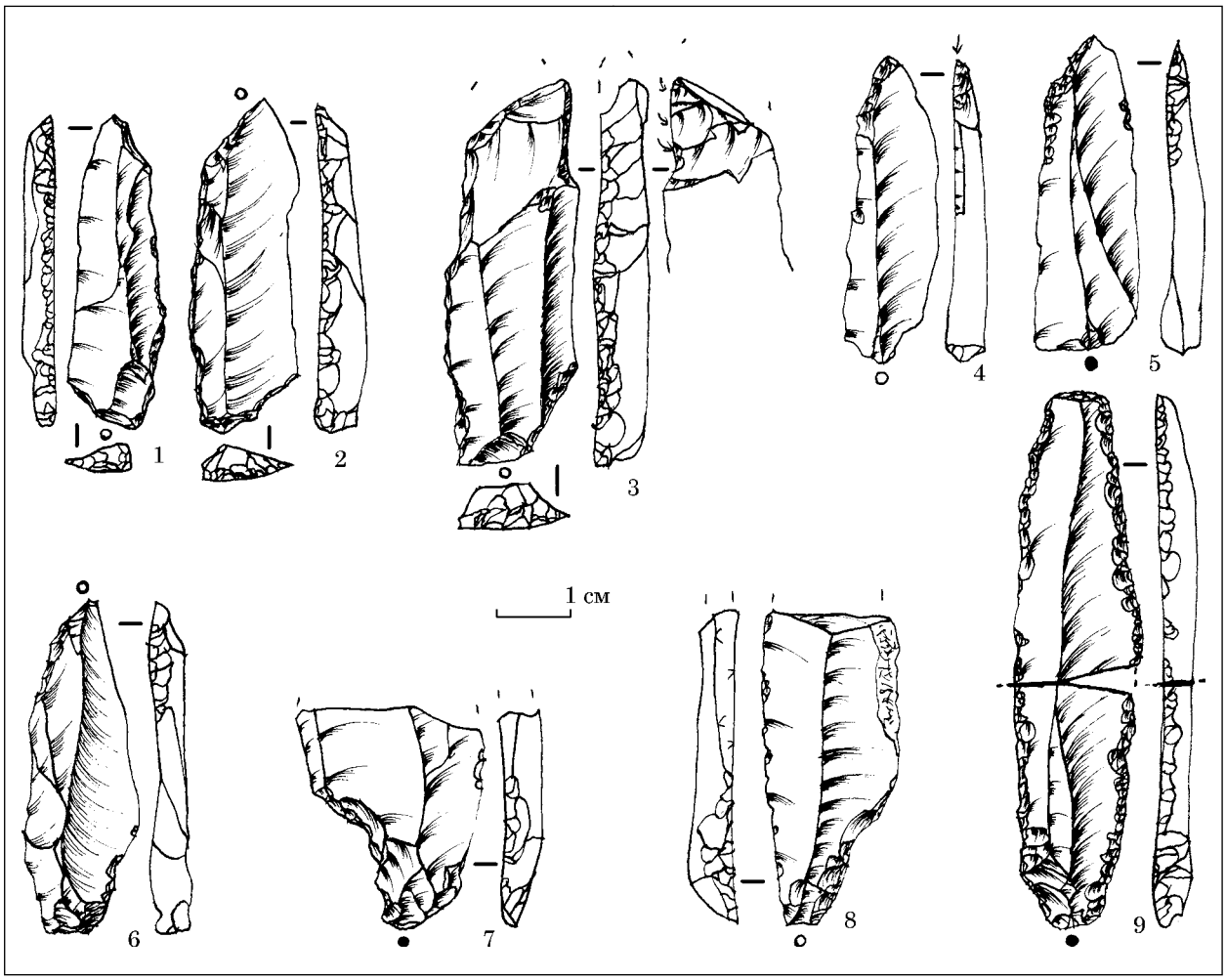

Рис. 8. Пушкарі I, розкоп VII: 1—3 — вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною; 4—8 — незавершені вироби; 9 — вістря білатерально ретушоване

більшості виконані на пластинах, і лише шість на пластинках та три на мікропластинах, розмірами: min 22 × 5 × 2 мм, max 56 × 19 × 8 мм (в середньому 39 × 14 × 5 мм) (рис. 15; 16). За характером та типом ретуші їх можна розділити на чотири категорії: 1) з напівстрімкою лускатою ретушшю по всьому краю заготовки (14 одиниць); 2) з притупляючою ретушшю по всьому краю заготовки (8 одиниць); 3) з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки (3 одиниці); 4) з нерегулярною перлиною або лускатою ретушшю (4 одиниці).

Як зазначалося вище, характерною ознакою прямокутників є замкнутість робочого краю за допомогою бітронкування, яке представлене наступними типами — дорсальне (23 одиниці), вентральне (два) та дорсально / вентральне (один), а в трьох випадках проксимальна частина заготовки залишилась не тронкованою. Також, на трьох виробах зафіксоване вентральне пласке підтісування, що у двох прикладах пов'язане із проксимальною, а в одному — із дистальною частинами заготовки.

За формою обробленого ретушшю краю прямокутники розрізняються на: з прямим притупленим краєм — 15 одиниць; з випуклим / гостроскошеним — 12 одиниць; з увігнутим — один. Притупляюча ретуш нанесена таким чином, що не сильно модифікує край заготовки, і лише в п'яти — знищила приблизно 1/3—1/2 її ширини. У цілому представлені вироби утворюють морфологічно сталі серії, проте, два дещо вирізняються від інших, розглянемо їх більш детально.

Перший, виготовлений на мікропластині розмірами 22 × 5 × 2 мм. Притуплений край прямий, оформлений за допомогою прямовисної біполярної ретуші, робочий край обмежений вентральним косим бітронкуванням, надаючи тим самим заготовці форму низької трапеції. Другий, виготовлений на пластинці розмірами 41 × 7 × 4 мм. Притуплений край увігнутий, оформлений двосхідчатою ретушшю, робочий край обмежений вентральним прямим та косим тронкуванням (рис. 15: 1, 6).

До окремої категорії *незавершених виробів* з притупленим краєм відносяться дев'ять предметів. Ураховуючи характерні особливості, що властиві для мікролітичного комплексу стоянки Клюси, до цієї категорії були віднесенні

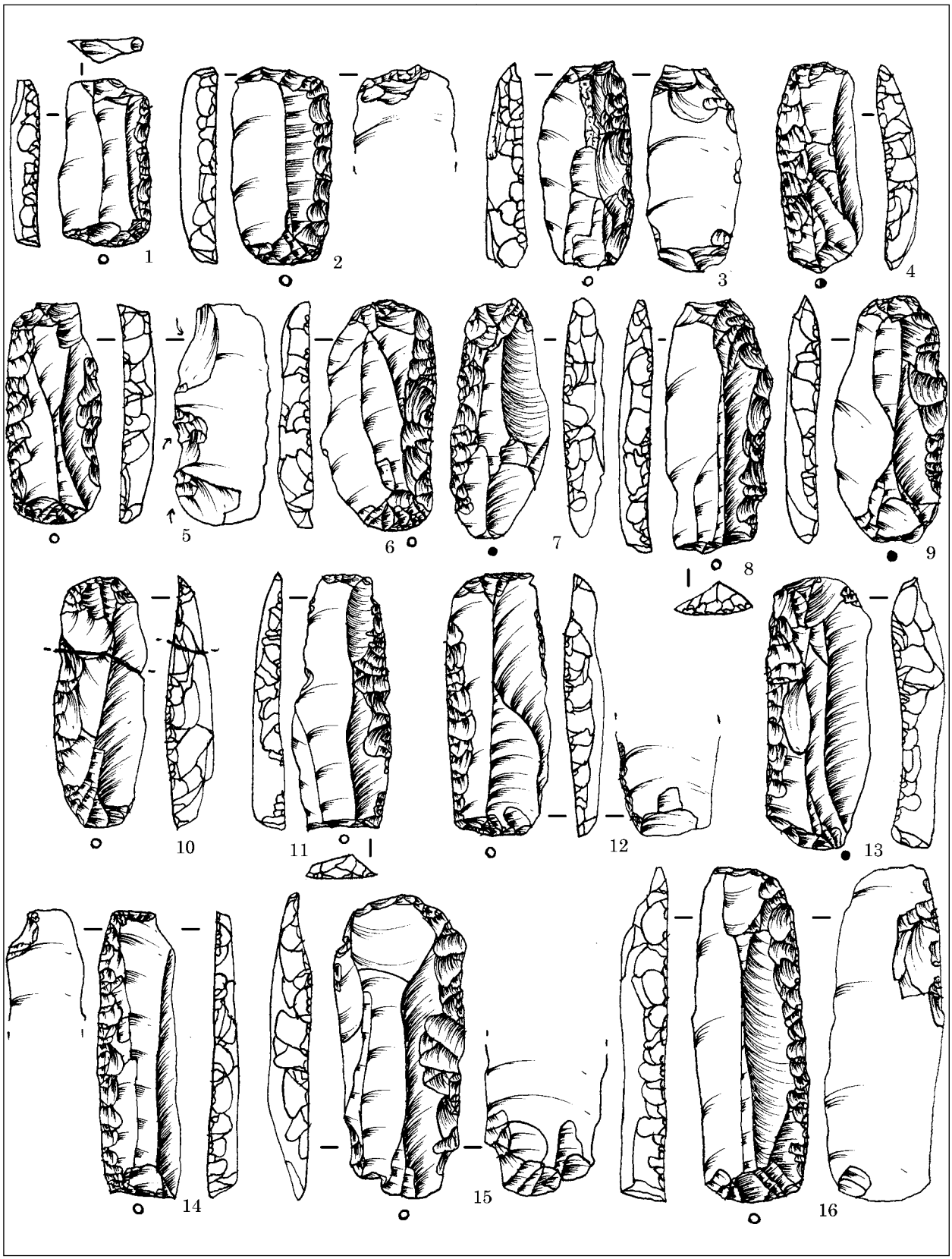

Рис. 9. Пушкарі I, розкоп VII, прямокутники

вироби, яким з тих чи інших причин не було надано відповідної форми. У більшості випадках це предмети з незавершеною крайовою ретушшю (8 одиниць).

Також, в колекції наявні 166 фрагментів виробів із притупленим краєм, які не можливо віднести до вістер чи прямокутників без застосування методу ремонтажу.

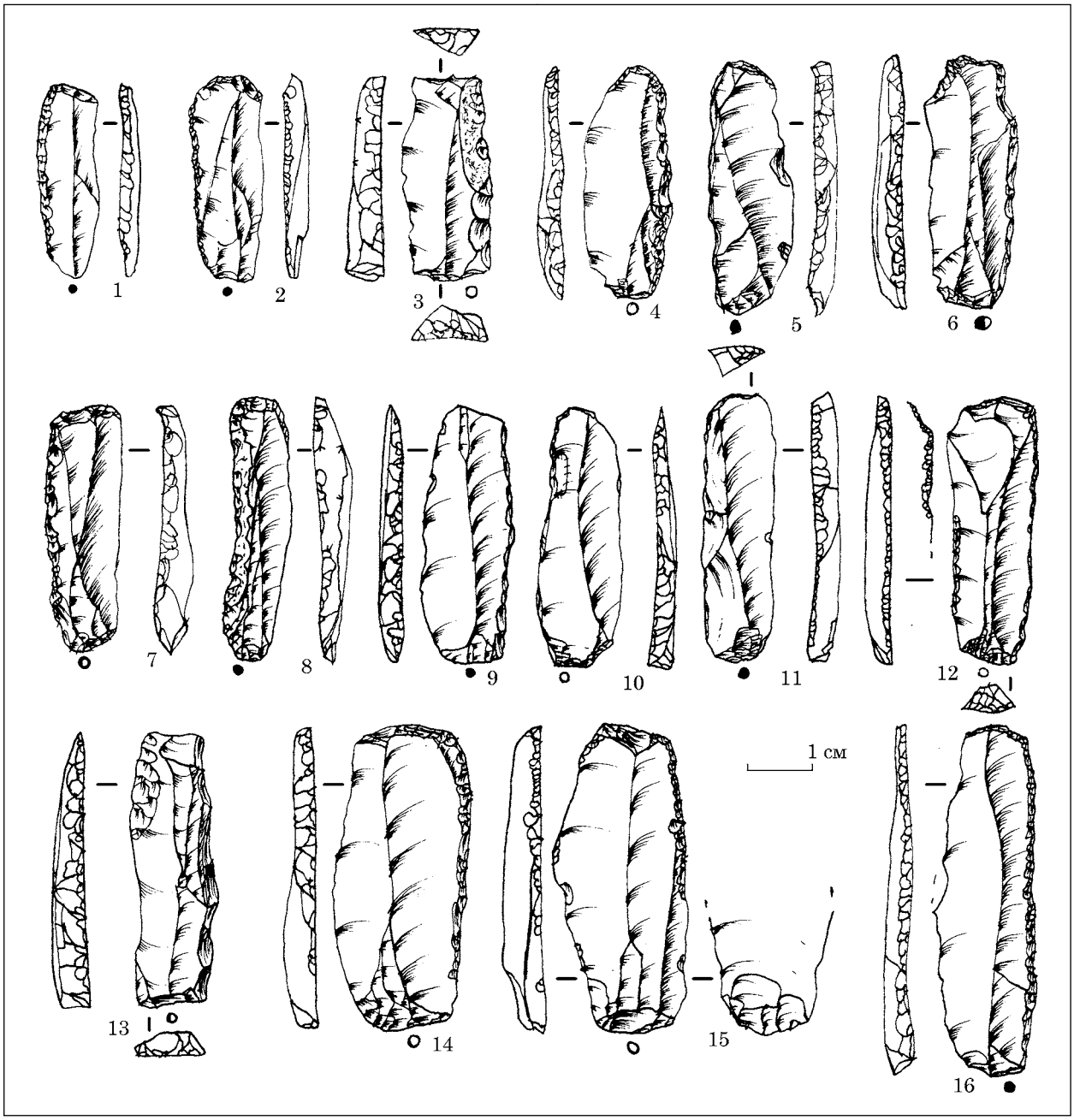

Рис. 10. Пушкарі I, розкоп VII, прямокутники

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МІКРОЛІТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ

Мікролітичний комплекс проаналізованих пам'яток складається із виробів з притупленим краєм, що за своїми морфологічними ознаками розподіляються на вістря та прямокутники. Разом із фрагментами вони становлять — 28 і 35,5 % (Пушкарі I і Клюси відповідно) серед усіх виробів зі вторинною обробкою. Комплекс характеризується високим ступенем фрагментації (понад 50 %), що пояснюється як їх активним використанням, так і браком при виробництві. Серед фрагментів із притупленим краєм розрізняються: дистальні частини вістер, які становлять — 27 та 15 %, і невизначені проксимальні та медіальні частини — 73 та 85 %.

Вістря з притупленим краєм переважають над прямокутниками, їх співвідношення складає — 75 / 25 % і 67 / 33 % відповідно. Основною заготовкою для виробів із притупленим краєм слугували пластини та пластинки, і лише у виключних випадках — мікропластини. За своїми морфологічними ознаками вістря розподіляються на такі основні типи: 1) «гравет»; 2) з виділеною проксимальною частиною; 3) з боковою виїмкою.

За характером ретуші, яка формує притуплений край — з притупляючою та з напівстрімкою лускатою. У цілому для даної категорії знарядь властивий обмежений робочий край, що утворюються ретушуванням однієї зі сторін та проксимальної частини вістря.

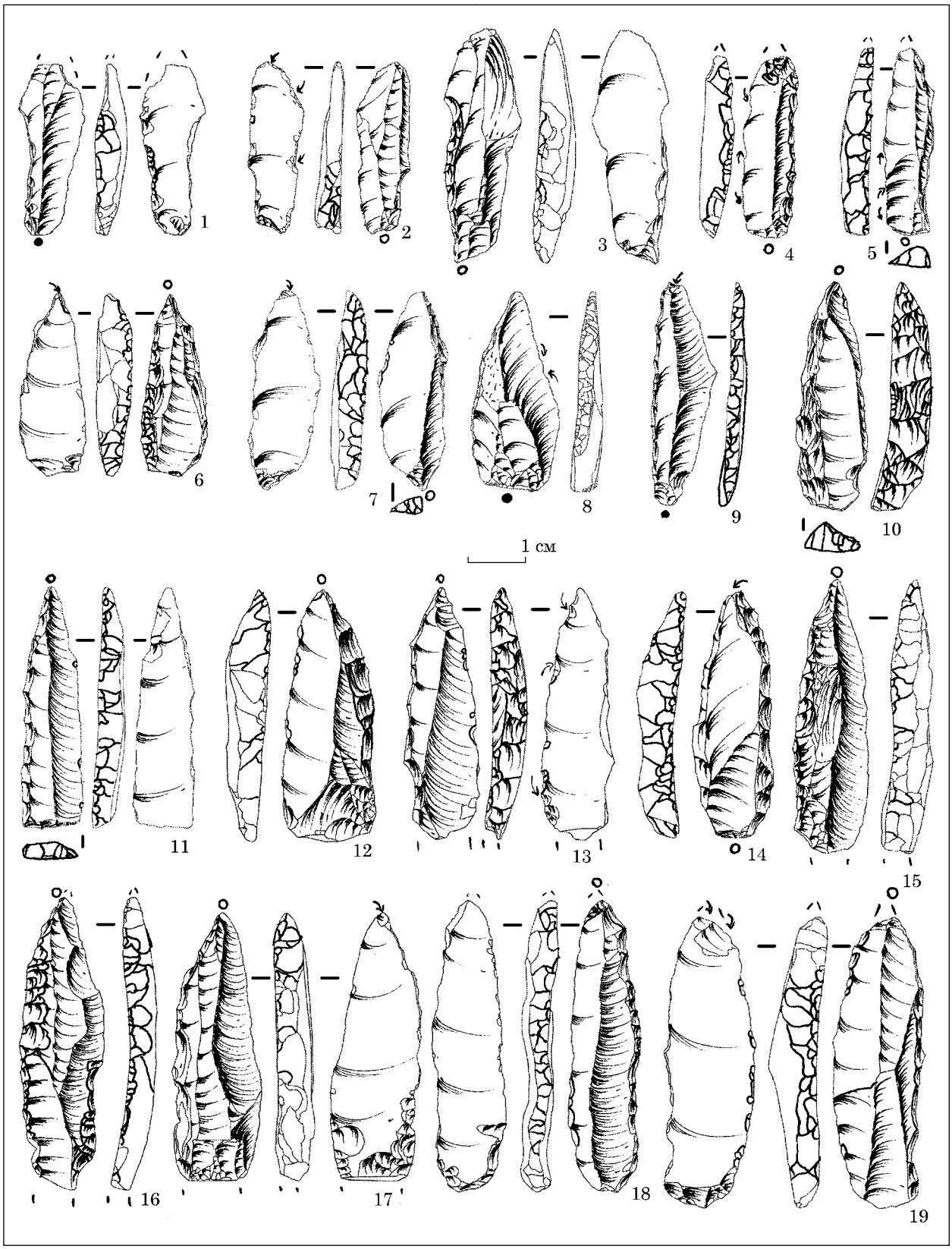

Рис. 11. Клюси, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

Вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю презентовані у всіх крем'яних колекціях, їх відсоток становить — 47 та 37 % (Пушкарі I та Клюси відповідно), розмірами: Пушкарі I min 29 × 8 × 3 мм, max 63 × 20 × 9 мм, в середньому 46 × 14 × 5 мм; Клюси min 28 × 4 × 3 мм, max 56 × 20 × 9 мм; в середньому 43 × 13 × 6 мм. За формою притупленого краю їх можна розділити на випуклі та прямі. Перші, домінують серед матеріалів Клюсів і становлять 57 %, а

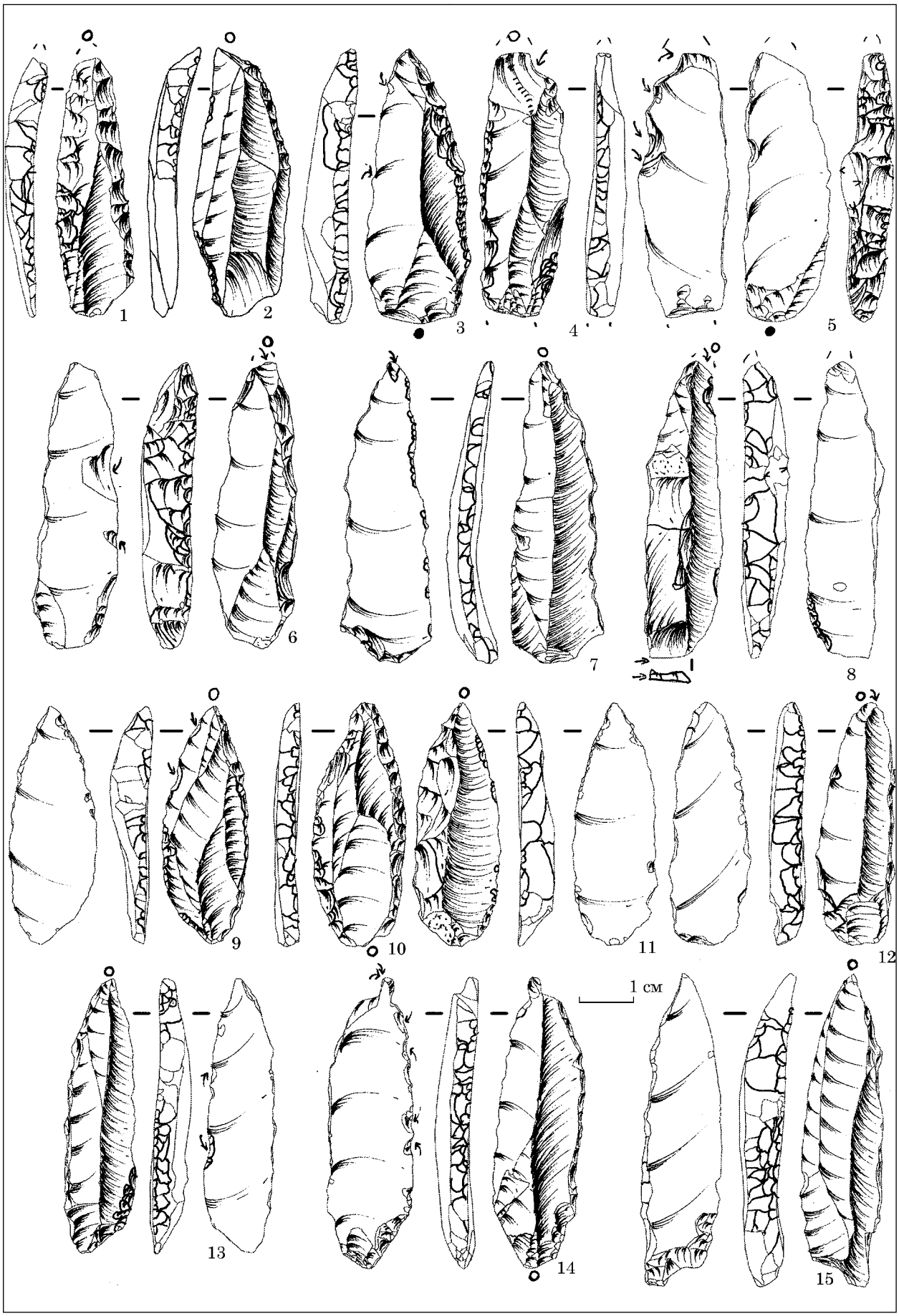

Рис. 12. Клюси, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

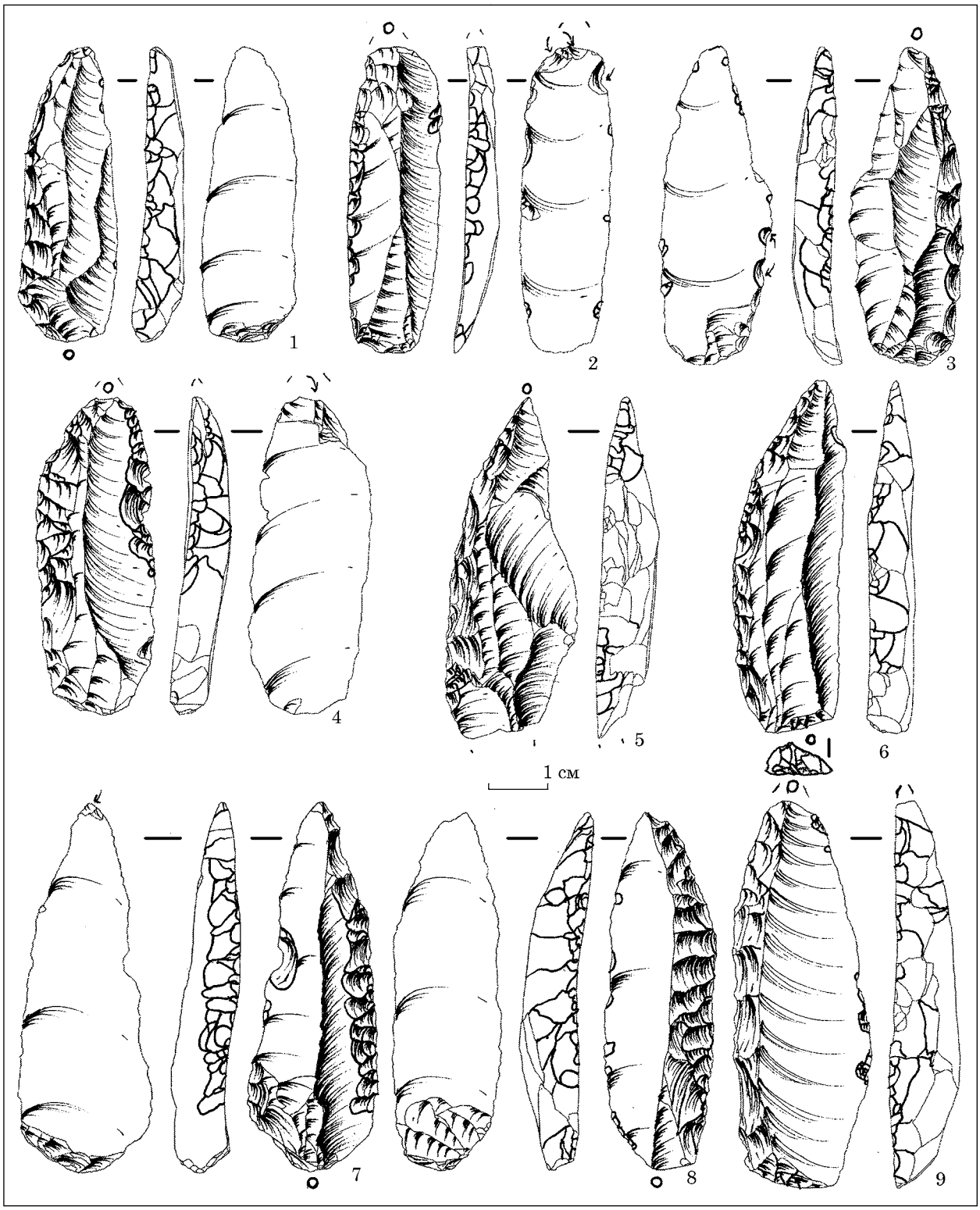

Рис. 13. Клюси, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

в Пушкарях I таких 38 %. Вістер з прямим притупленим краєм — 43 та 62 % відповідно. Тронковані проксимальні частини в цілому мають 47 % виробів Пушкарів I, а для Клюсів цей показник складає 71 %. Для більшості притаманне тронкування на дорсальну сторону, і в меншій мірі на вентральну. По одному екземпляру з Пушкарів I та Клюсів мають сліди дорсально / вентрального плаского підтісування. Також, по одному виробу представлені вістря, що мають тронкування за допомогою поперечного різцевого сколу. Крім того, у 64 % екземплярів із Пушкарів I мають оформлене вістря на дистальній частині заготовки, а у Клюсах — 43 %.

Вістря типу «гравет» з напівстрімкою лускатою ретушшю також представлені серед ма-

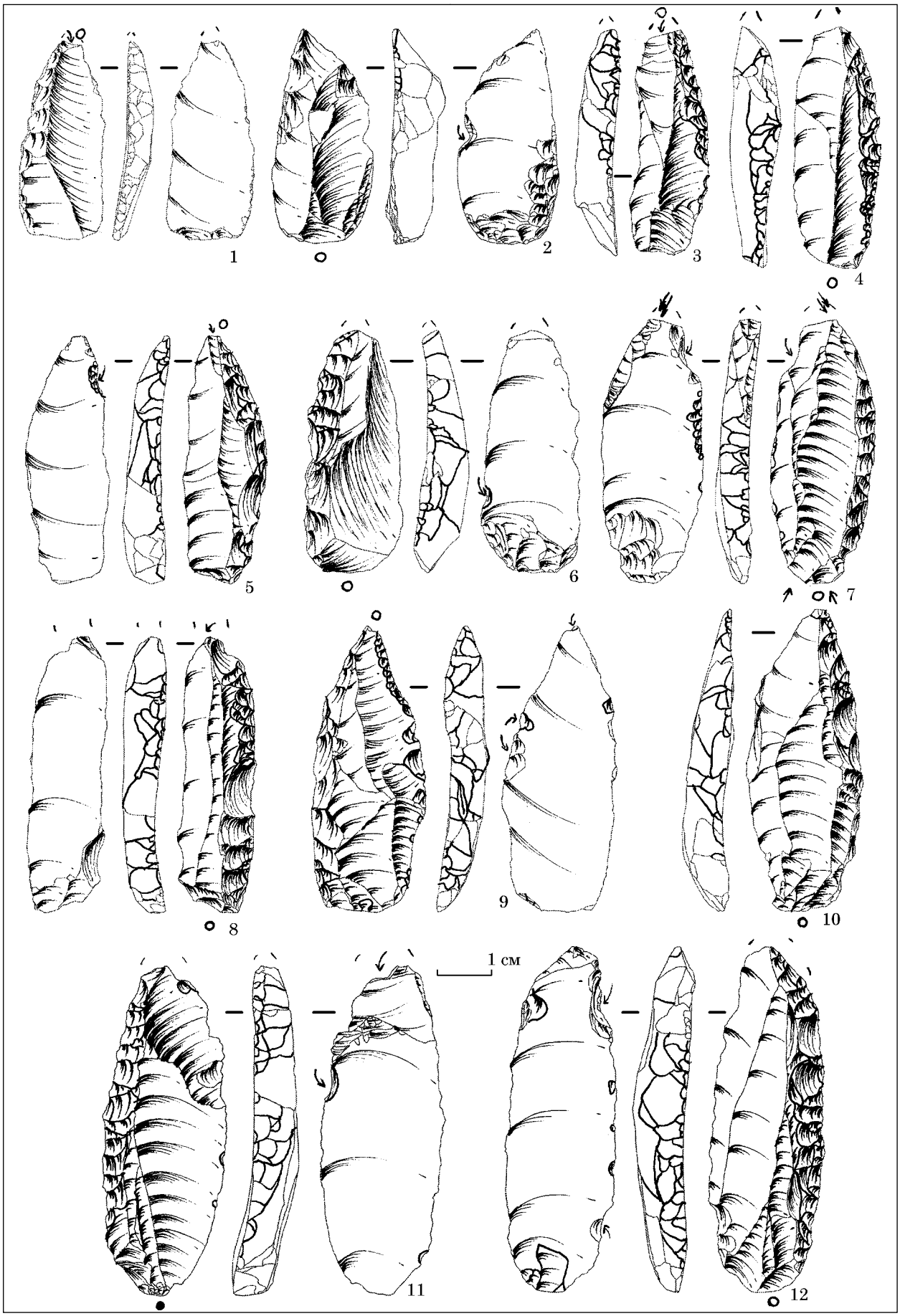

Рис. 14. Клюси, розкоп 1966 р., вістря з притупленим краєм

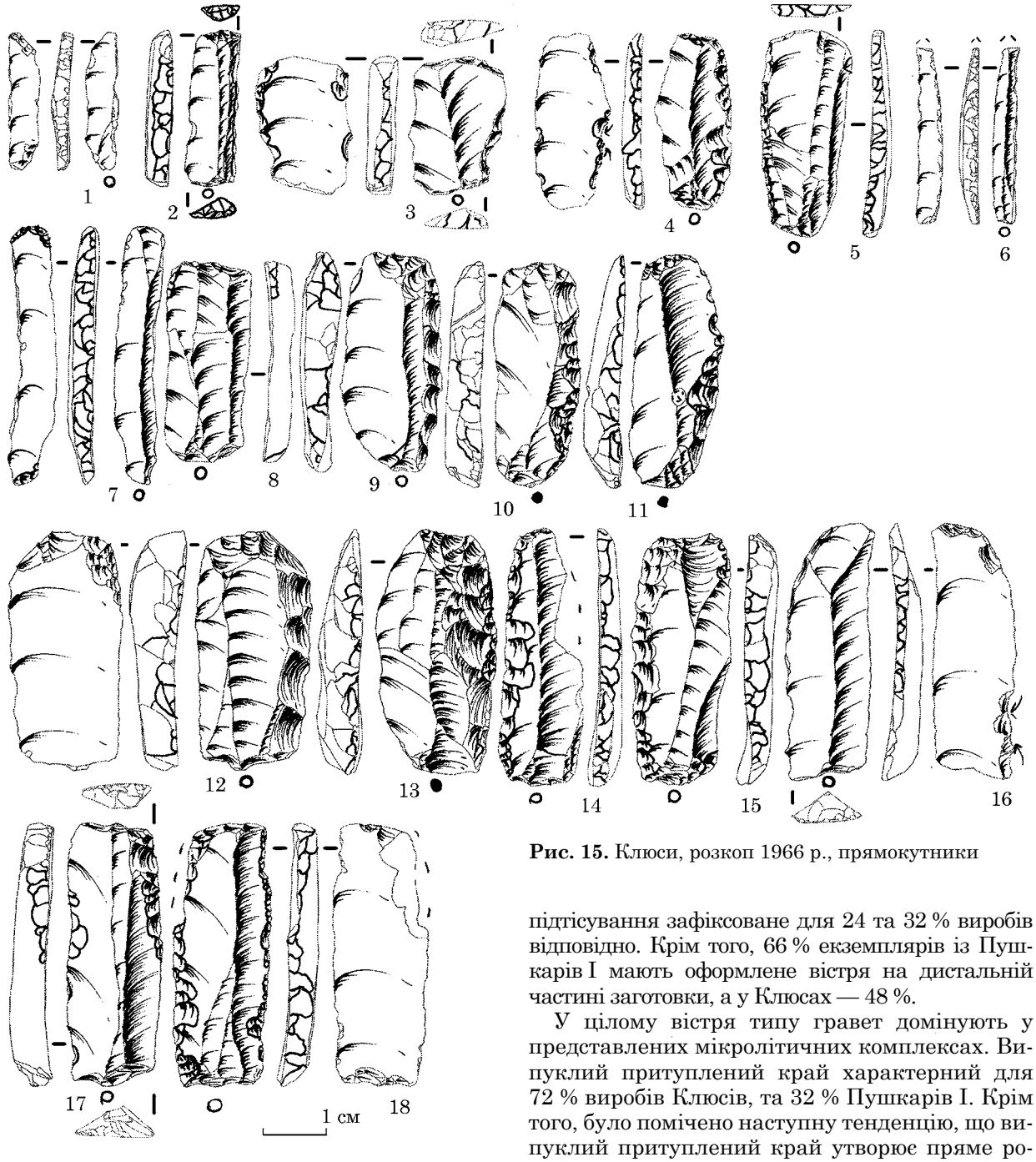

Рис. 15. Клюси, розкоп 1966 р., прямокутники

теріалів обох пам'яток, і складають по 43 %. Їх розміри: Пушкарі I min 42 × 13 × 4 мм, max 77 × 25 × 10 мм, ; в середньому 55 × 19 × 7 мм; Клюси min 36 × 13 × 5 мм, max 66 × 29 × 11 мм, в середньому 53 × 19 × 7 мм. Услід за вістрями з притупляючою ретушшю, вони також розподіляються на — з прямим та випуклим притупленим краєм. Випуклих у Клюсах більшість — 84 %, а в Пушкарях I — 37 %. Прямі навпроти домінують серед матеріалів Пушкарів I (63 %), і становлять лише 16 % у Клюсах. Тронковані проксимальні частини в цілому мають 66 % виробів Пушкарів I, а для Клюсів цей показник складає 92 %. Для більшості притаманне тронкування на дорсальну сторону, і в меншій мірі на вентральну. Вентральне пласке підтісування зафіксоване для 24 та 32 % виробів відповідно. Крім того, 66 % екземплярів із Пушкарів I мають оформлене вістря на дистальній частині заготовки, а у Клюсах — 48 %.

У цілому вістря типу гравет домінують у представлених мікролітичних комплексах. Випуклий притуплений край характерний для 72 % виробів Клюсів, та 32 % Пушкарів I. Крім того, було помічено наступну тенденцію, що випуклий притуплений край утворює пряме робоче лезо, і навпаки.

Широкого розповсюдження у застосуванні отримало вміння корелювати під необхідні потреби метричні показники заготовки. Вони відображаються у високому відсотку прикладів із тронкуванням, для Пушкарів I — 56 %, Клюсів — 83 %. Серед усіх випадків переважає тронкування на дорсальну або вентральну сторони (Пушкарі I — 77 %, Клюси — 75 %), і близько чверті всіх виробів мають сліди вентрального, або дорсально/вентрального плаского підтісування. З іншого боку показово, що на майже половині вістер з Пушкарів I відбивний горбок був збережений повністю. Також примітно, що 35 % вістер типу «гравет» Пушкарів I, і 54 % — Клюсів мають оформлений проколю-

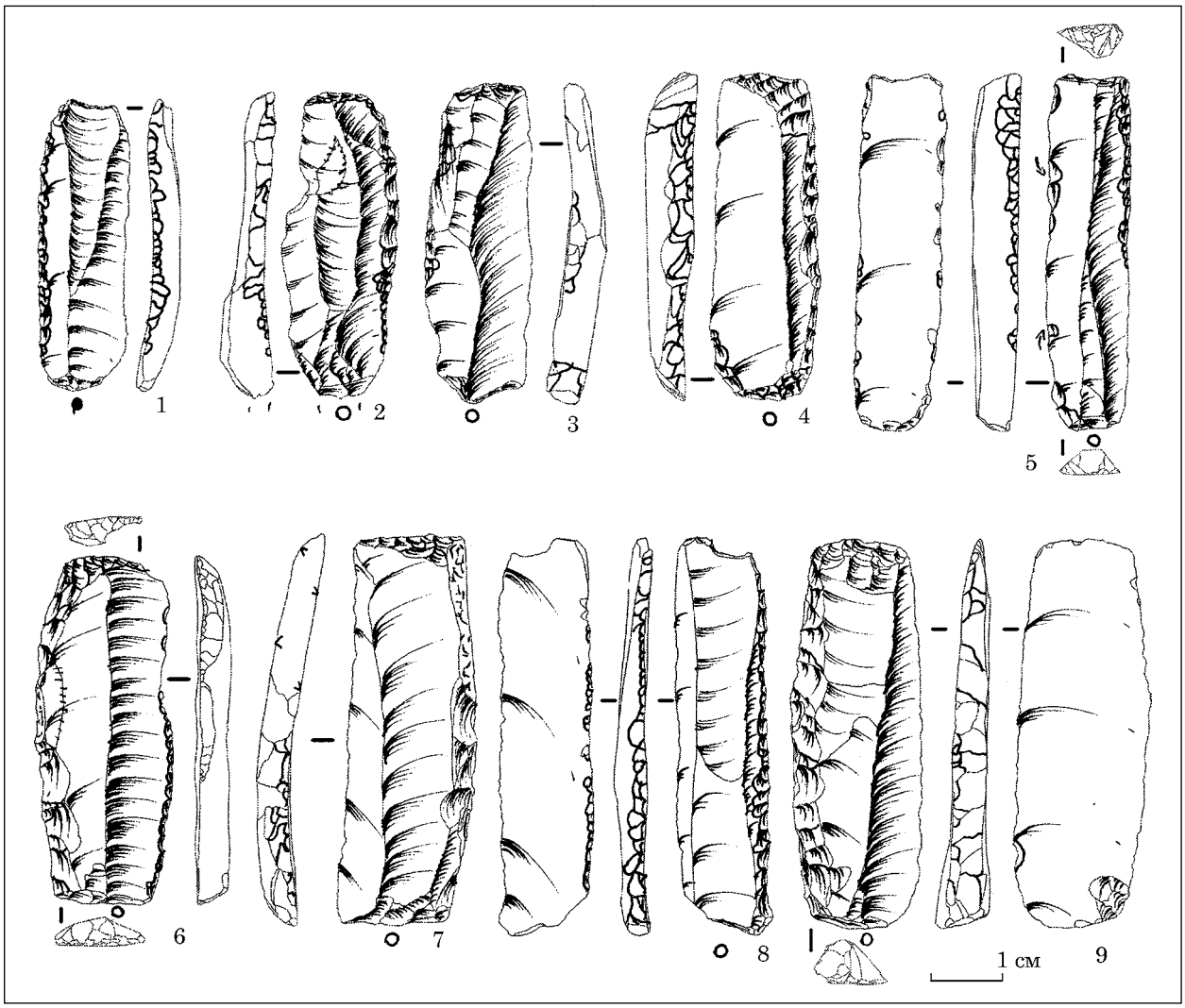

Рис. 16. Клюси, розкоп 1966 р., прямокутники

ючий кінець на проксимальній частині заготовки. Це може свідчити про певний якісний критерій при плануванні форми та відборі заготовки давніми майстрами.

Вістря з притупленим краєм та виділеною проксимальною частиною презентовані у колекціях Пушкарів I та Клюсів, де вони становлять — 10 і 13 % відповідно. Їх розміри: Пушкарі I min 38 × 12 × 3 мм, max 60 × 20 × 9 мм, ; в середньому 48 × 15 × 6 мм; Клюси min 44 × 13 × 5 мм, max 58 × 17 × 9 мм, в середньому 51 × 15 × 7 мм. Вироби із прямим притупленим краєм знову ж таки домінують у Пушкарях I — 60 %, а для Клюсів цей показник становить 29 %. Усі вироби мають скошене тронкування проксимальної частини вістря — виключно на дорсальну сторону для Пушкарів I; по три вироби з Клюсів — на дорсальну та вентральну сторони, і один має тронкування на вентральну сторону із дорсальним пласким підтісуванням. Проколюючий кінець оформлений на проксимальній частині заготовки у 40 % вістер з Пушкарів I, і у 71 % з Клюсів.

Вістря з боковою виїмкою відсутні серед матеріалів Пушкарів I, і складають нечисельну серію у Клюсах — 4 одиниці (7 %), їх розміри: min 30 × 9 × 4 мм; max 51 × 14 × 6 мм; в середньому 38 × 12 × 5 мм. Для більшості виробів притаманне тронкування проксимальної частини вістря — на дорсальну або вентральну сторони. Також, у більшості випадків проколюючий кінець сформований на дистальній частині заготовки.

Іншою складовою мікролітичного комплексу виступають *прямокутники*, що становлять — 25 % та 33 % (Пушкарі I та Клюси). Вслід за вістрями з притупленим краєм вони продовжують лезо композитної зброї. Для даної категорії виробів, окрім притупленого краю, характерне тронкування обох кінців заготовки, рідше однієї. За типом ретуші, що формує притуплений край прямокутники розрізняються на: 1) з притупляючою ретушшю; 2) з напівстрімкою лускатою ретушшю; 3) з дрібною перлинною, або нерегулярною ретушшю.

Прямокутники, що виготовлені за допомогою притупляючої ретуші становлять — 40 і 28 % (Пушкарі I Клюси). Їх розміри: Пушкарі I min 29 × 9 × 3 мм, max 54 × 20 × 6 мм, в середньому

40 × 13 × 4 мм; Клюси min 22 × 5 × 2 мм, max 43 × 15 × 5 мм, в середньому 31 × 10 × 3 мм. Вироби з напівстрімкою лускатою ретушшю становлять — 46 та 48 % відповідно. Їх розміри: Пушкарі I min 29 × 13 × 5 мм, max 59 × 22 × 9 мм, в середньому 43 × 17 × 7 мм; Клюси min 28 × 13 × 3 мм, max 56 × 19 × 8 мм, в середньому 42 × 16 × 5 мм. Прямокутники з дрібною перлинною ретушшю по всьому краю заготовки, або з нерегулярною перлиною або лускатою ретушшю становлять — 4 % та 24 % відповідно. Їх розміри: Пушкарі I min 32 × 9 × 4 мм, max 47 × 20 × 6 мм, в середньому 40 × 13 × 5 мм; Клюси min 32 × 11 × 4 мм, max 56 × 16 × 6 мм, в середньому 44 × 13 × 5 мм.

Як зазначалося вище, більшість виробів бітронковані, таких у Пушкарях I — 69 %, Клюсах — 90 %. Домінує тронкування на дорсальну сторону, рідше на вентральну. В Клюсах один із прямокутників має один кінець тронкований на дорсальну сторону, а інший — на вентральну.

ВИСНОВКИ

Проведений порівняльний аналіз мікролітичних комплексів стоянок Пушкарі I та Клюси демонструє в цілому типологічну та статистичну тотожність. Комплекси представлені виробами, що використовувались за спільними принципами, проте з дещо відмінними формами. Вони складаються з двох основних компонентів, які утворюють довге лезо та проколюючу частину одного композитного знаряддя, це:

1) вістря;

2) прямокутники.

Саме для перших характерна варіабельність форми, яка продемонстрована на виробах Пушкарів I та Клюсів. Різниця у формі підкреслюється також і метричними розбіжностями. Таким чином, на основі проведеного порівняльного аналізу для мікролітичних комплексів Пушкарі I та Клюси можна виділити наступні спільні типи вістер з притупленим краєм:

1) вістря типу «гравет» з притупляючою ретушшю;

2) вістря типу «гравет» з напівстрімкою ретушшю;

3) вістря з виділеною проксимальною частиною.

На думку автора, у випадку з вістрями типу гравет різниця в ретуші, залежить від розмірів обраної заготовки. Така думка отримала своє підтвердження при роботі із графіками основних метричних параметрів виробів (довжини, ширини та товщини) — вістря з напівстрімкою ретушшю завжди переважають за розміром заготовки, над виробами з притупляючою ретушшю (Нажаль з технічних причин відобразити графіки у всій повноті в даній публікації не можливо).

Проте, не зважаючи на відмінні розміри, принцип їх застосування один і той самий — в якості вкладенів до композитного знаряддя. За відсутністю цілих (повних) знахідок, залишається лише уявляти яка могла бути форма та розміри наконечника, при товщині крем'яного вістря від 5 до 10 мм, і шириною від 13 до 25 мм. Також, це свідчить про об'еми наконечника з органічних матеріалів, на якому мав вміститися паз відповідної товщини.

Окремо слід охарактеризувати ситуацію із вістрями з боковою виїмкою, які представлені серед матеріалів Клюсів. Їх нараховується всього чотири одиниці серед 283 виробів з притупленим краєм. У порівнянні разом із іншими мікролітичними виробами вони виокремлюються від комплексу загалом. Вірогідно припустити наявність невеликої домішки, що може походити з іншої ділянки стоянки.

У свою чергу для прямокутників, які продовжують лезо композитного знаряддя, також прослідковано різницю у розмірах між оформленими притупляючою ретушшю та напівстрімкою. Тобто підтверджується навмисне виробництво саме таких серій вкладенів з притупленим краєм.

Іншим важливим чинником, що також впливає на формування композитного знаряддя, є форма вістря яка задається при ретушуванні у поєднані із природними властивостями заготовки. Вістря Пушкарів I та Клюсів мають один оброблений ретушшю довгий край, з проколюючим кінцем та поперечно тронкованою проксимальною частиною. При цьому ретушування надає заготовці прямий або випуклий притуплений край, в Пушкарях I домінує — прямий (68 %), а в Клюсах — випуклий (72 %). На думку автора, форма притупленого краю вкладенів може впливати на спосіб його кріплення відносно наконечника композитного знаряддя (Васильєв 2018). Наприклад, прямий притуплений край завдяки своїй формі щільно прилягає по всій довжині до пазу. А випуклий притуплений край навпаки ні, якась частина буде виділятися від тіла наконечника. Надійно зафіксувати в такому випадку можна «поглибивши» паз, щоб вирівняти край. Проте такий варіант не є виробничо доцільним, можливо така форма надавалась навмисно саме для того, щоб отримати необхідний кут і відстань між тілом наконечника і тією частиною вістря, яке не ввійшло у паз. Таке розміщення вкладенів вірогідне, якщо їх розташувати вістрям до низу, тим самим утворюючи зубці як у гарпунних знарядь. Слід зазначити, що на даному етапі ми не маємо вагомих доказів використання мікролітів таким чином, адже знахідки наконечників з пазом із органічних матеріалом є рідкісними, а на пам'ятках що розглядаються представлені фрагментами із розкопів Пушкарі I.

Подальші дослідження над вивченням мікролітичних комплексів, із залученням сучасних надбань науки та техніки, дозволять отримати більше інформації стосовно однієї з головних сфер життя первісного суспільства — мисливства. Де мікролітичні вироби виконували функцію вкладенів, які утворювали лезо / леза композитних наконечників з органічних

матеріалів. Які фактори впливали на варіабельність форм та розмірів мікролітів в межах одного хронологічного зрізу: еволюційний розвиток мисливського оснащення, специфікація оснащення відповідно до потреб (наприклад, полювання на великих або дрібних ссавців), адаптація до умов навколишнього середовища на конкретній території (локальний тип), або всі разом.

ЛІТЕРАТУРА

Борисковський, П. І. 1949. Палеолітична стоянка Пушкарі І. *Палеоліт і неоліт України*, ІІ, 1, с. 155-188.

Беляева, В. И. 2002. *Палеолитическая стоянка Пушкари I (характеристика культурного слоя)*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Васильев, П. М. 2018. Погон: мікролітичний комплекс. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 110-118.

Гладких, М. И. 1967. Археологические исследования на Черниговщине в 1965 г. *Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг.*, 1, с. 204-207.

Грибченко, Ю. Н., Куренкова, Е. И. 2014. Палеогеографические особенности основных стоянок позднего палеолита бассейна реки Десны (Хотылево, Елисеевичи, Юдиново, Пушкари). *Археологічний альманах*, 31: Епіграветські пам'ятки Середнього Подніпров'я, с. 99-115.

Нужний, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. 2-е вид., доп. Київ: Наукова думка; Київ: КНТ.

Ступак, Д. В. 2008. Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Клюси. В: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні (до 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль)*. Київ: Корвин-Пресс, с. 71-85.

Шовкопляс, И. Г. 1967. Новая позднепалеолитическая стоянка на Черниговщине. *Археологические открытия 1966 г.* с. 187-189.

REFERENCES

Boryskovs'kyy, P. I. 1949. Paleolitychna stoyanka Pushkari I. *Paleolit i neolit Ukrayiny*, II, 1, s. 155-188.

Belyaeva, V. I. 2002. *Paleoliticheskaya stoyanka Pushkari H (kharakteristika kul'turnogo sloya)*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Vasyliev, P. M. 2018. Pohon: mikrolitychnyi kompleks. *Kam'yana doba Ukrainy*, 17—18, s. 110-118.

Gladkikh M.I. 1967. Arkheologicheskiye issledovaniya na Chernigovshchine v 1965 g. *Arkheologicheskiye issledovaniya na Ukraine 1965—1966 gg.*, 1, s. 204-207.

Gribchenko, Iu. N., Kurenkova, E. I. 2014. Paleogeograficheskiie osobennosti osnovnykh stoianok pozdnego paleolita basseyna reki Desny (Khotylevo, Eliseievichi, Yudinovo, Pushkari). *Arkheolohichnyi almanakh*, 31: Epihravetski pam'iatky Serednoho Podniprov'ia, s. 99-115.

Nuzhnyy, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoyi tekhniky v kam'yanomu vitsi: udoskonalennya zbroyi pervisnykh myslyvtsiv*. 2-e vyd., dop. Kyiv: Naukova dumka; Kyiv: KNT.

Stupak, D. V. 2008. Novi doslidzhennia verkhnopaleolitychnoi stoianky Kliusy. In: Kulakovska, L.. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini (do 50-richchia vidkryttia paleolitychnoi stoianky Radomyshl)*. Kyiv: Korvin-Press, s. 71-85.

Shovkoplyas, I. G. 1967. Novaya pozdnepaleoliticheskaya stoyanka na Chernigovshchine. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1966 g.*, s. 187-189.

P. M. Vasyliev

MICROLITHIC COMPLEX OF LATE GRAVETTIAN OF NORTHERN UKRAINE: ON THE EXAMPLE OF PUSHKARI I AND KLIUSY SITES

This article deals with new results of research microlithic complex of late Gravettian sites Pushkari I and Kliusy (Chernihiv region). The study is based on two large flint collections: Pushkari I, excavation 7 (1998—2018 by V. I. Belyaeva and P. M. Vasyliev) — 36777 units, where 4 % are tools, and 28 % of them are microlithic tools with fragments; Kliusy, excavation 1966 by I. G. Shovkoplyas — 9372 units, where 7.5 % are tools, and 35.5 % of them are microlithic tools with fragments.

Microlithic complex from Pushkari I consist of 416 units — backed points (23 %), rectangles (8 %) and their fragments (64 %). Backed points represented by three main types: backed retouched 47 %, semi abrupt retouched 43 %, backed retouched with oblique retouched proximal part 10 %. It's interesting that more of points with semi abrupt retouched have convex backed side, and backed retouched have a straight side. Rectangles also have divided at backed retouched (42 %), semi abrupt retouched (49 %) and small irregular retouched (9 %). In addition to the retouch they are different in size, semi abrupt retouched microlithics are bigger.

Microlithic complex from Kliusy consist of 283 units — backed points (20 %), rectangles (10 %) and their fragments (67 %). Backed points represented by three main types: backed retouched 47 %, semi abrupt retouched 43 %, backed retouched with oblique retouched proximal part 10 %. Also, in complex submitted 4 units (7 %) of shouldered points, probably they are related to different part of the site. Rectangles have divided at backed retouched (28 %), semi abrupt retouched (48 %) and small irregular retouched (24 %).

The comparative analysis of the microlithic complexes of Pushkari I and Kliusy sites lots shows, in general, typological and statistical identity. The complexes are represented by products that were used on common principles, but with slightly different shapes. The points of Pushkar I and Kliusy have one retouched long edge, with a puncturing end and a transversely truncated proximal part. At the same time retouching gives the workpiece a straight or convex blunt edge, in Pushkari I dominates — a straight line (68 %), and in Klyusy — a convex (72 %). According to the author, the shape of the blunt edge of the attachment may affect the way it is attached to the tip of the composite tool. Further studies on the study of microlithic complexes, with the involvement of modern science and technology, will provide more information on one of the main spheres of life in primitive society — hunting. Where microlithic products acted as attachments that formed the blades / blades of composite tips from organic materials.

Keywords: Northern Ukraine, Desna River basin, Upper Paleolithic, Late Gravettian, Pushkari's type sites, Microlithic complex.

Одержано 8.07.2019

ВАСИЛЬЄВ Павло Михайлович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
VASYLIEV Pavlo, Research Officer, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9724-1027, e-mail: pavlo_vasyl'ev@iananu.org.ua.

УДК 904.5(477.46)”638”

А. Ф. Гуцал

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОЛІСЬКИХ КУРГАНІВ В РАЙОНІ ДНІСТРОВСЬКОЇ ГАЕС

У статті йдеться про результати досліджень двох пізньочорноліських курганів біля с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області.

Ключові слова: *Бернашівка, курган, поховання, кераміка, залізний ніж, фібула, скелет.*

Біля села Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області, яке потрапляло у зону будівництва Дністровської ГАЕС у 1980-х рр., проведено масштабні археологічні дослідження. Експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Г. Збеновича і О. Г. Колесникова вивчала трипільське поселення (Колесников 1991, с. 29—30). Археологи Кам’янець-Подільського державного університету вели розкопки старожитностей раннього залізного віку й періоду ранніх слов’ян (Винокур, Гуцал, Мегей 1990). Загін на чолі із автором у 1990 р. дослідив ґрунтовий могильник і два кургани доби чорноліcся. Останні були розташовані на другій надзаплавній терасі лівого берега Дністра, серед розкопів з трипільським культурним шаром (рис. 1) і візуально, на фоні горизонту, практично, не проглядалися. Їх виявили лише за скупченням дрібного каміння, яке виходило на поверхню. Результати розкопок не публікувалися, з’явилося одне коротке повідомлення (Гуцал 2006, с. 50). У цій статті ми використовуємо матеріали звіту за 1990 р. (Винокур, Гуцал, Мегей 1990, с. 13—22; рис. 75—105).

На місці кургану 1 було закладено розкоп V. З подальшими прирізками він досяг розмірів з півночі на південь 12 м (кв. А—Е) і з заходу на схід — 14 м (кв. 1—7) (рис. 2).

У центральній частині розкопу було розчищено скупчення каміння, яке займало квадратну площу зі сторонами 7 × 6 м, зорієнтовану кутами майже по сторонах світу з деяким відхиленням від центральної осі на захід. Каміння лежало впритул одне до одного, але в деяких місцях було очевидно, що первісний стан його був порушений. Такі ділянки зафіксовані у кв. 2—3/Б; 3—4/В. При подальших спостереженнях і в процесі розбирання завалу, було встановлено, що це залишки курганного кам’яно-земляного насипу. Південна частина його утрачена. Можливо, що він був розібраний для господарських потреб і розтягнутий плугом при багаторічній оранці. Тут була відкрита частина кільця, викладеного із каміння, яке було згруповано в окремі вимостки, а колись, певно, оточувало весь курган. Жодних заглибин у вигляді ям від стовпів чи чогось подібного на місці їх розміщення не прослідковано.

Сучасні залишки насипу складалися із каміння різної величини. Найбільші з них займають периферійне положення і фактично обмежують насип зі всіх сторін. Хоча в центрі теж були крупні плити, особливо у кв. 4/В—Б, де вони складали немов би площадку. Від краю кургану до його середини насип поступово підвищувався на 20—25 см. Деякі камені, які збереглися на периферії, говорять за те, що курган мав округлу форму. В кургані 1 виявлено дві могили.

Одна (поховання 1) — у кв. 4/Г (фактично в центрі), де було помічено незвичайне розміщення каміння. Тут в основному великі валуни утворювали прямокутник розмірами 2,4 × 1,6 м, орієнтований довгими сторонами по лінії північ-північ-захід—південь-південь-схід. Частина каміння лежала на пласкому боці, інша (особливо по периметру прямокутника) стояла на ребрі і була нахилена всередину. У ній

© А. Ф. ГУЦАЛ, 2019

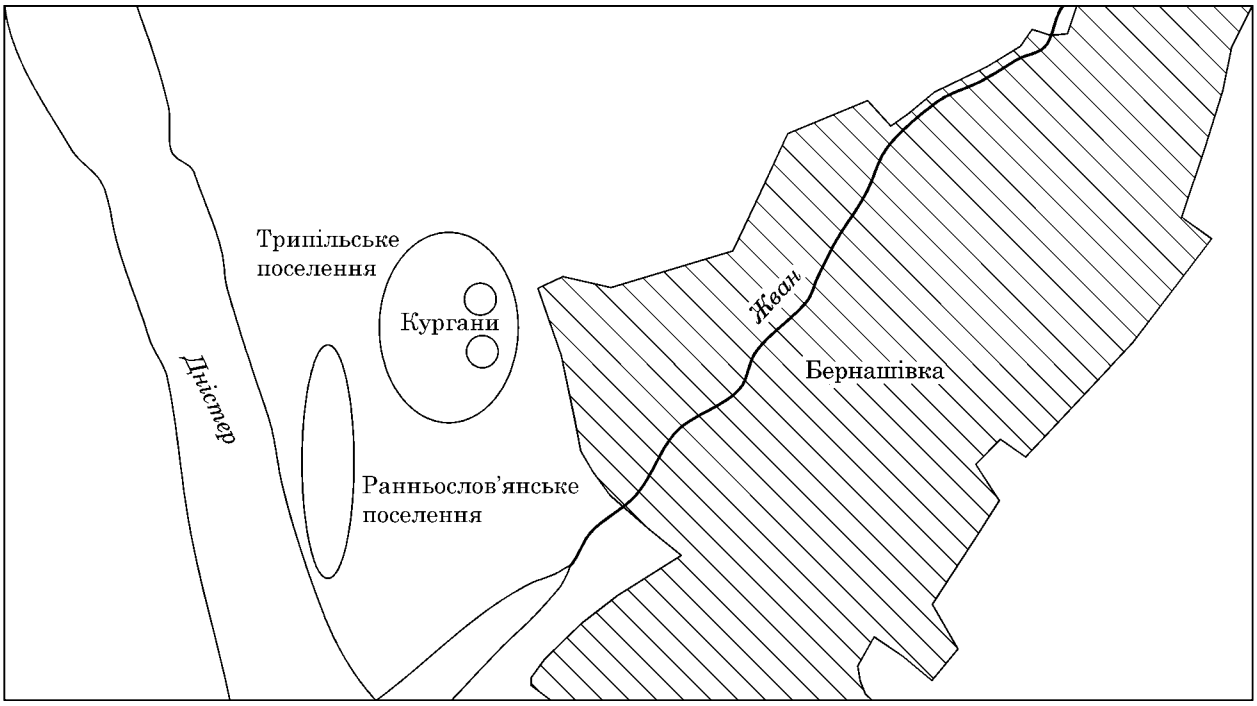

Рис. 1. Схематичний план розташування археологічних пам'яток біля с. Бернашівка

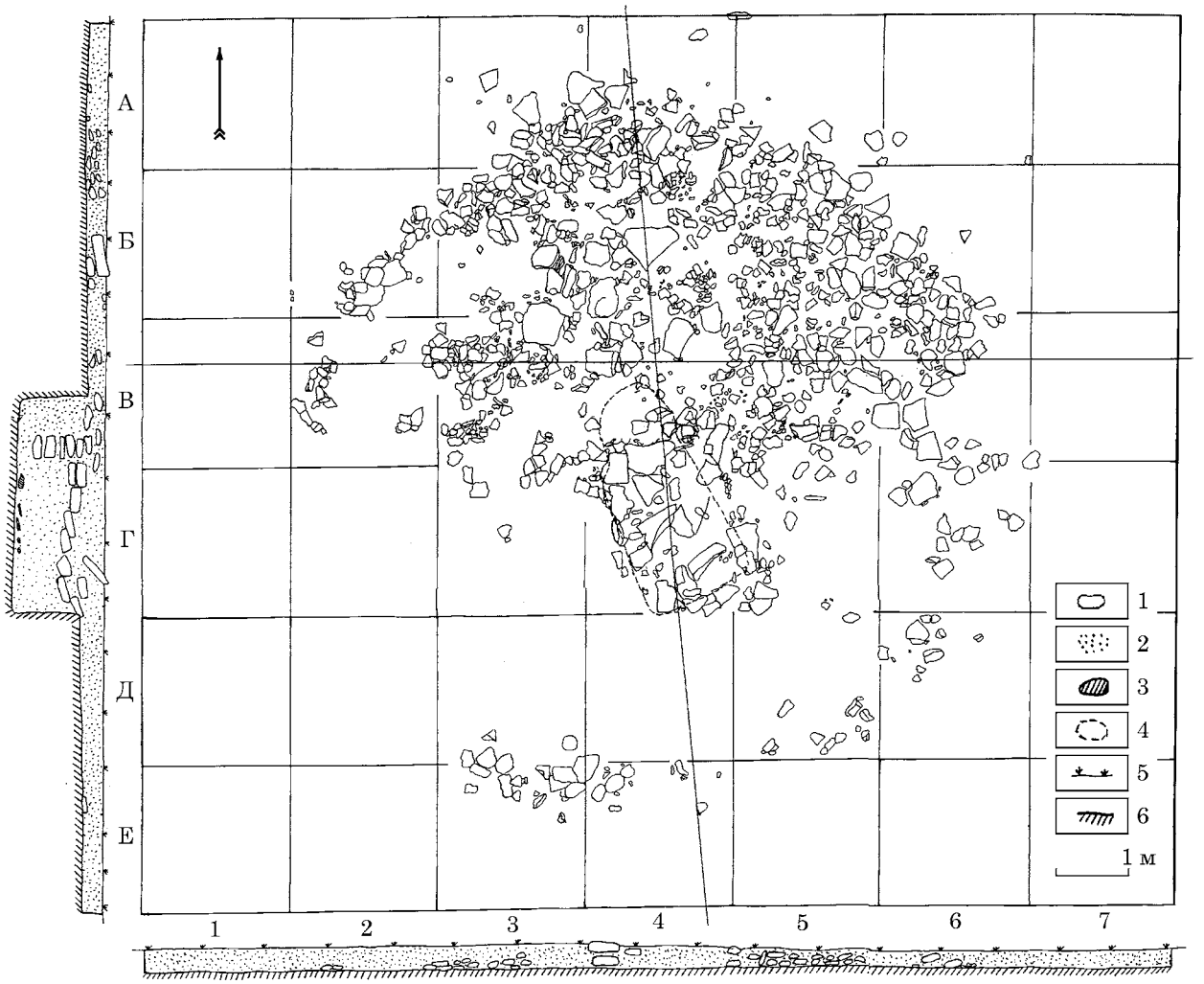

Рис. 2. План кургану 1: 1 — каміння; 2 — земляне заповнення; 3 — кістки; 4 — контури могили 1; 5 — верхній шар; 6 — материк

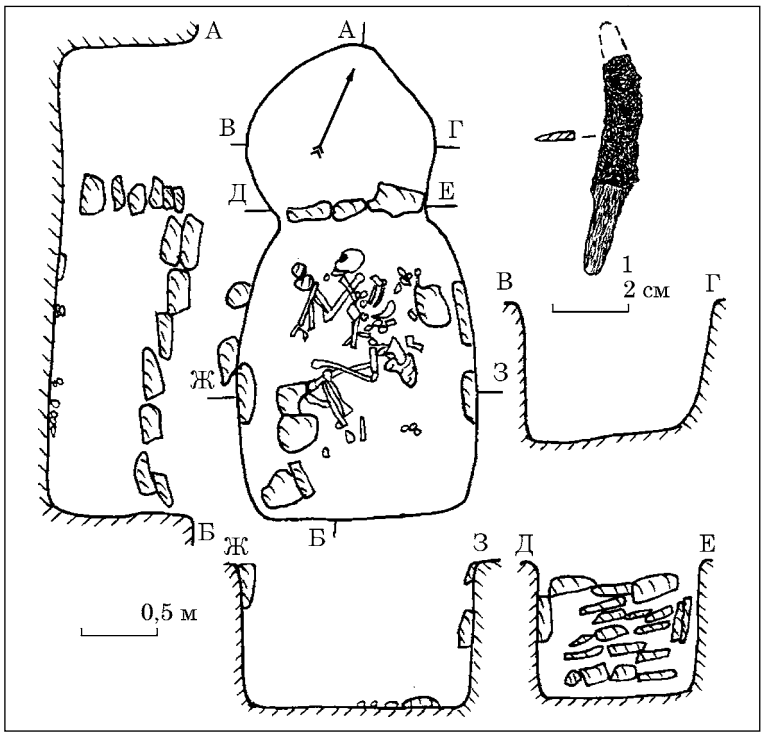

Рис. 3. План поховання 1 у кургані 1 (1 — залізний ніж)

знаходилося поховання дорослого чоловіка. Могила була потривожена. Яма завглибшки 1 м від сучасної поверхні була обкладена і перекрита кам'яними плитами, ними ж було вимощено і її долівку, від якої мало що уціліло. Внутрішній простір ями складав — 1,9 × 1,5 м. За деякими спостереженнями можна припускати, що могила була перекрита деревом, на яке поклали каміння. Із часом перекриття завалилося всередину, частково обвалилося і облицювання стін. Усе це й заповнило яму. У північній частині плити лежали у два—три шари, загальна товщина яких сягала 0,5—0,6 м, у той час як в південній — 0,2—0,35 м. Під каменями залягав потужний шар сіро-жовтого ґрунту від 0,15—0,2 м у північній половині, до 0,3 м — у південній.

Цікавою особливістю могили є наявність входу до неї з північної сторони. Це округла яма діаметром 1,25 м, поглиблену до рівня дна могили і відокремлену від неї кам'яним закладом, створеним із плит, покладених пластом, утворюючих немовби мурування. Ширина входу 0,8 м. Окремо варто відмітити, що дві плити були поставлені на ребро і втиснуті з обох сторін входу (рис. 3, розріз Д—Е), підтримуючи, таким чином, стінки ями від сповзання. Це, в свою чергу, дозволило зробити припущення, що вхід, можливо, якийсь час залишався відкритим і лише з часом був закладений.

На дні лежав в скорченому стані, на правому боці, скелет дорослого чоловіка ростом близько 2 м (рис. 4). Ноги зігнуті в тазу під прямим кутом, в колінах — під гострим. Правиця в лікті зігнута так, що плечова і променева кістки знаходились паралельно одна одній, а ліктьова — знайдена під черепом. Ліва рука була під правою ключицею, і також зігнута в лікті. Дві руки з'єднанні в долонях біля правого плеча. Фаланги пальців рук та ніг розкидані по долівці. Ребра лише частково знаходились на місці. Тазові кістки — розчавлені. Мала го-

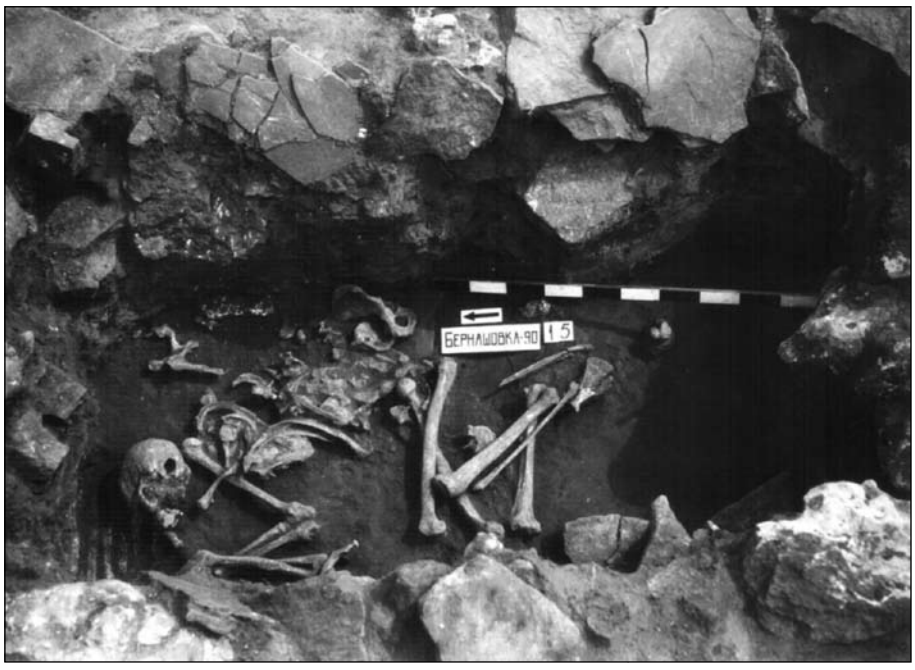

Рис. 4. Поховання 1 у кургані 1

мілкова кістка лежала окремо. А одна із лопаток знайдена поблизу стопи. Череп цілий, нижня щелепа була на лікті правої руки. Біля ніг, ближче до південно-східного кута ями, знайдено залізний ніж зі слідами дерев'яної ручки на черешку (рис. 3: 1). При розчистці дна могили виявилось, що кам'яні плити, які її встеляли, збереглись не повністю. По одній плиті виявлено на дні справа і зліва від кістяка в районі плечей, під тазом біля східної стінки і три — біля західної стінки поблизу ніг.

Описана могила за своєю конструкцією є унікальною. Вона скоріше являє собою склеп з входом зі сторони голови покійника, який був обладнаний за допомогою каміння і дерева.

Друга могила (поховання 2; рис. 5; 6), відкрита у кв. 4/Б—В, була впущена в насип до рівня давньої поверхні. Для неї в кам'яному насипу було розчищено простір площею 1,5 × 1 м, який частково вимостили плитами, утворивши нерівну долівку. Могила орієнтована, як і перша, майже по лінії північ—південь, з деяким відхиленням від основної осі на 7—8° на захід. У заповненні знаходився, не в анатомічному порядку, скелет дорослого чоловіка та ще один череп. Зверху поміщені кістки ніг і однієї руки. Вище над усім цим піднято коліно правої ноги, яке різко зігнуте в колінному суглобі і вивернуте в кульшовому. Ліва нога відокремлена від таза та покладена в центрі могили на тулуб,

Рис. 5. Поховання 2 у кургані 1

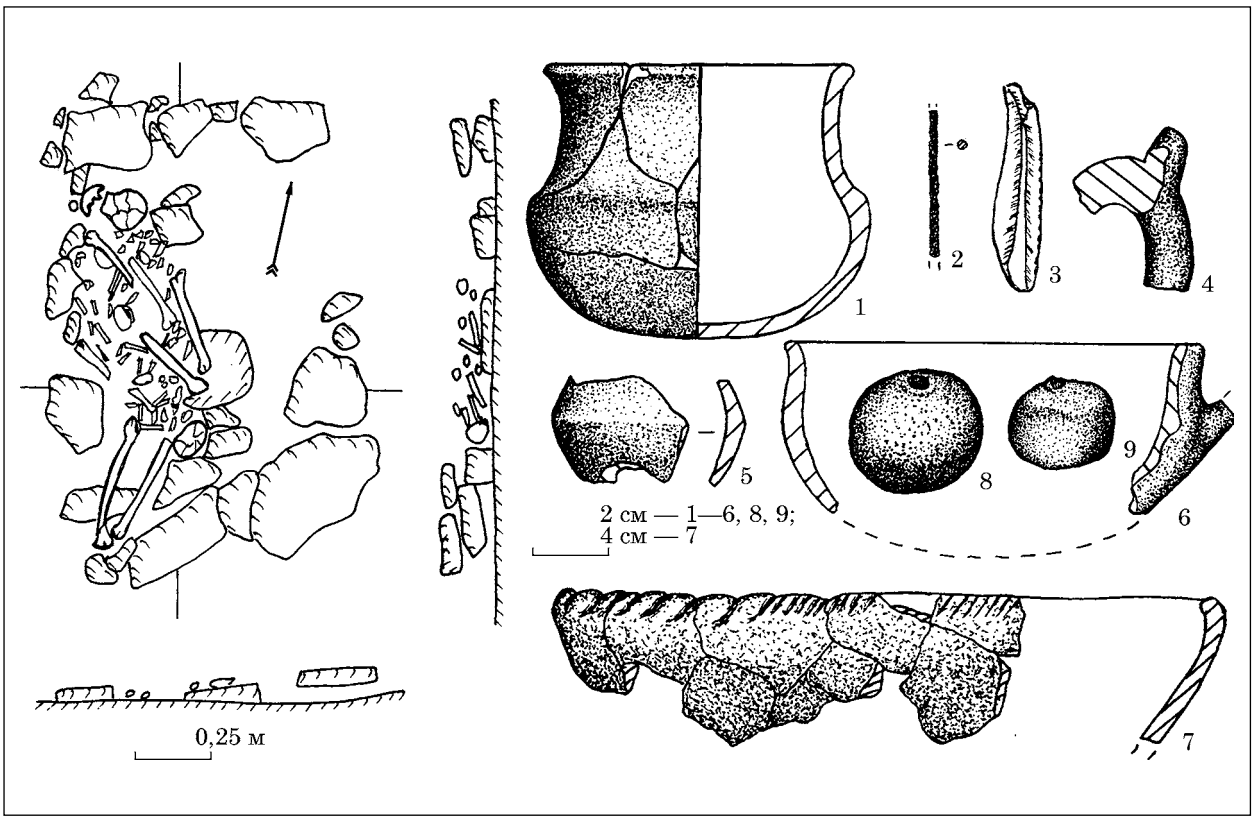

Рис. 6. План поховання 2 і зображення речей з кургану 1: 1 — глиняний кубок; 2 — залізна шпилька; 3 — крем'яна пластина; 4 — фрагмент ручки черпака; 5 — фрагмент кубка; 6 — уламок черпака; 7 — фрагмент миски; 8—9 — глиняні прясла

Рис. 7. Кам'яний насип кургану 2

колінний суглоб її стегнової кістки з'єднаний з гомілковостопним суглобом, в результаті її повороту на 180°. Одна рука, максимально зігнута в лікті, лежала немовби поверх кісток в північній частині могили по діагоналі. Друга, судячи по кістках, знаходилась разом з іншими кістками, які, за невеликим виключенням, були звалені в кучу. Череп, що належить основному похованню, виявлено в північній частині могили, він був повернутий лицевими кістками вниз і роздавлений. Другий череп знаходився в південно-східній половині і був поставлений лицевими кістками в південному напрямі і теж роздавлений.

У центрі поховання, на кістках, стояв розчавлений сіро-коричневий керамічний кубок (рис. 6: 1). За 12 см від нього знаходилось прясельце підокруглої форми, дещо приплюснуте по осі (рис. 6: 8). Під кістками на дні могили знайдено таке ж саме прясельце, але дещо менших розмірів (рис. 6: 9), та частину залізного круглого в розрізі стрижня товщиною 3 мм, скоріше за все це частина шпильки (рис. 6: 2). Поряд з могилою, серед каміння, в кв. 3/Б—В розчищена роздавлена глиняна миска, виготовлена з добре відмуленого тіста з домішками піску і шамоту, чорного кольору всередині і сіро-чорного — ззовні (рис. 6: 7). Вінця посудини, загнуті всередину, орнаментовано косими канелюрами, які чергуються з косими прокресленими лініями, тулуб конусоподібно звужується до дна.

У кв. 6/Д на рівні підкурганної поверхні знайдено фрагмент ручки черпака з відростком (рис. 6: 4), у кв. 3/Б — стінка кубка з майже біконічним тулубом (рис. 6: 5), а у верхньому шарі насипу — уламок черпака з неглибокою чашкою (рис. 6: 6) і крем'яна пластина (рис. 6: 3).

Розкоп VI був розбитий на відстані 25 м північніше попереднього, на місці, де прослідковувались ледь помітні скупчення каменів на поверхні. Зорієнтували його по сторонах світу: північ—південь — 12 м (кв. А—Е), захід—схід — 12 м (кв. 1—6). Як виявилось, це були залишки другого кургану. Після зняття орного шару та розчистки кам'яного панциру стало зрозуміло, що він являє собою основу кургану, насип якого повністю знівельований. Каміння лежало суцільним шаром, утворюючи майже круглу форму, але в деяких місцях проступали прямокутні обриси. Центральна частина в кв. 2—4/В—Г була вільною від каміння (рис. 7). Це був простір, точніше заповнена землею яма, близька за формою до квадрата зі сторонами 2,9 × 3,1 м, орієнтована кутами по сторонах світу, з невеликим відхиленням від центральної осі на захід. Таким чином, ширина кам'яної смуги, яка оточувала зі всіх сторін централь-

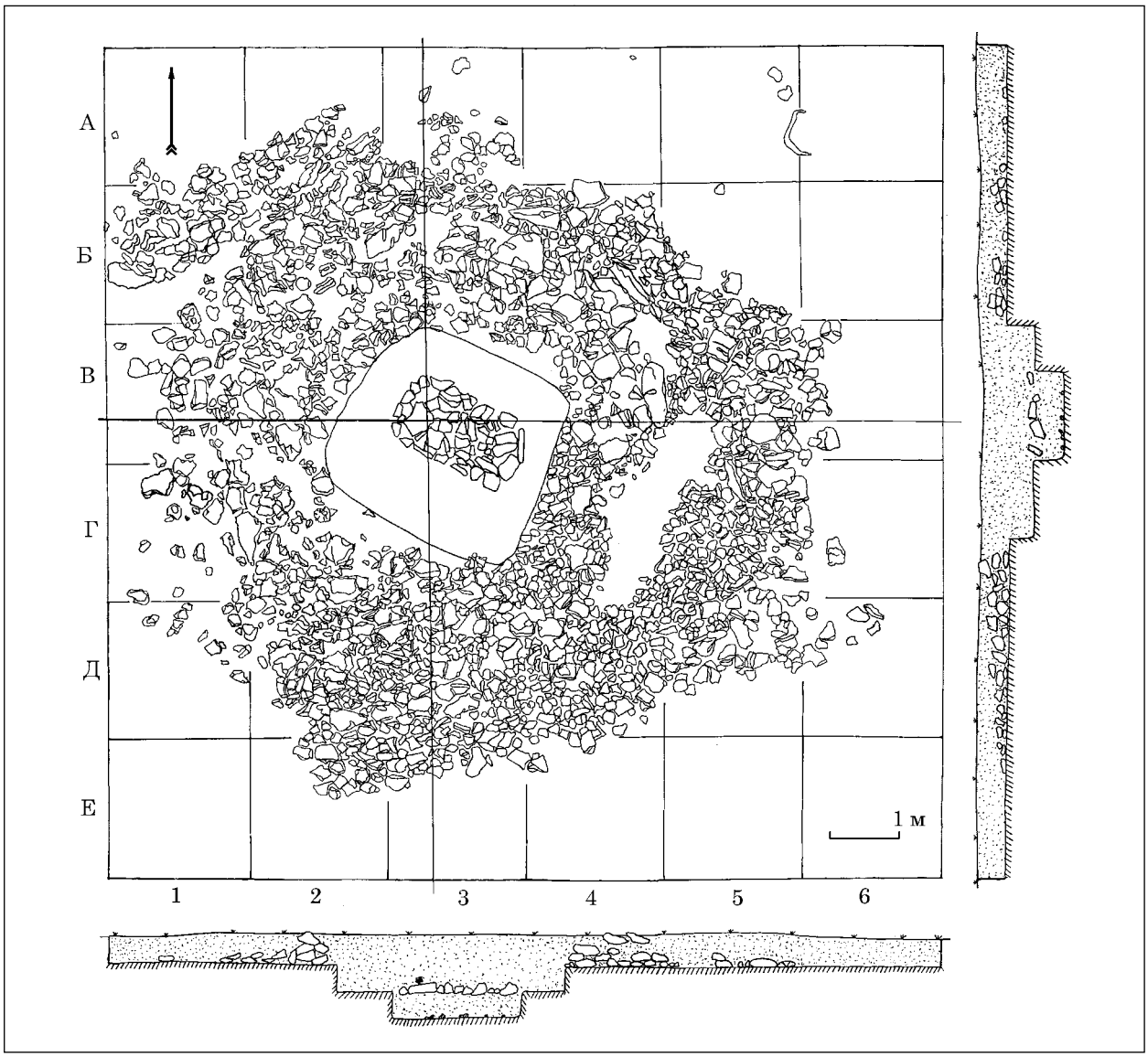

Рис. 8. План кургану 2: 1 — верхній шар; 2 — каміння; 3 — кістки; 4 — земляне заповнення; 5 — материк

ну частину (вільну від каміння) насипу, досягала 3—4 м. У розміщенні каміння у насипі спостерігається зафіксована раніше, при розкопках інших подібних курганів Середнього Подністров'я, закономірність. Камені великих розмірів оточували, немов би замикаючи у кільце основну, центральну частину кургану. У цьому випадку діаметр цього кола сягав 6 м. У кв. 4—5/Г є ділянка, де каміння вибрано. Товщина кам'яного панцира ближче до центру сягала 0,4—0,5 м, поступово зменшуючись до кордонів зовнішнього периметру, де вона уже складала 0,1—0,15 м (рис. 8).

При розчистці заповнення в кв. 2—3/В—Г на глибині 0,4 м від давнього горизонту було відкрито кам'яну закладку могили, орієнтовану по лінії північний захід—південний схід. Каміння слугувало немов би стелею, прикриваючи верх могили площею 1,95 × 1,2 м (рис. 9) та глибиною 0,8 м від рівня давнього горизонту, а від рівня дна ями в центрі якої вона була викопана — 0,4 м. В могилі розчищені скелети двох дорослих особин (поховання 1) : чоловіка і жінки, які лежали на правому боці в скорченому стані (рис. 10). Чоловічий скелет зберігся краще. Права рука максимально зігнута в лікті і долонею направлена до підборіддя, ліва рука не збереглась. Ноги випростані в кульшових суглобах і зігнуті під прямим кутом в колінних. Від жіночого кістяка залишився череп, декілька ребер і хребців, частково кістки ніг і рук. Тіло жінки було покладено дещо інакше ніж чоловіка. Її ноги в кульшових і колінних суглобах зігнуті під прямим кутом (рис. 11).

Біля чоловічого скелету, в районі пояса, знайдено фрагмент залізного ножика з горбатою спинкою, на черешку добре видно залишки зотлілої дерев'яної ручки (рис. 11: 2). Другий подібний ніж знайдено в ногах покійника (рис. 11: 3). Лезо сильно проржавіло. Біля тазу жінки лежало глиняне конусоподібне прясло чорного кольору (рис. 11: 4), а ближче до схід-

Рис. 9. Кам'яне перекриття над похованням 1 у кургані 2

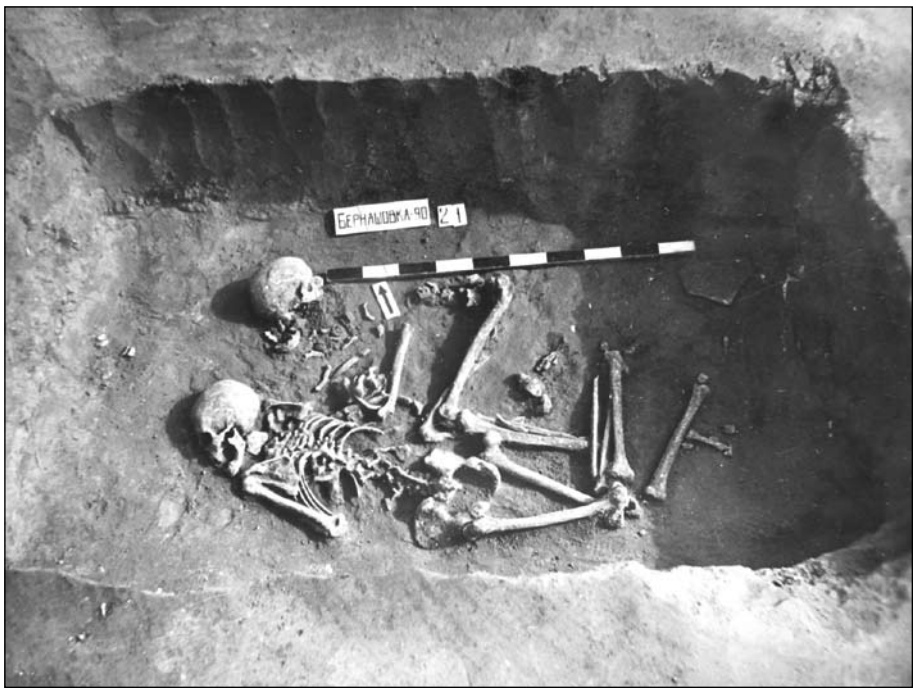

Рис. 10. Поховання 1 у кургані 2

ного кута могили — кістяна проколка (рис. 11: 1). Між чоловічим і жіночим скелетами (у двох місцях біля ребер і біля таза чоловіка) розчищено уламки двох з'їдених іржею залізних предметів, які розсипалися на окремі шматки. Після проведеної реставрації з'ясувалося, що це була залізна шпилька із круглим розширеним капелюшком (рис. 11: 7), а біля тазу — залишки окуляроподібної фібули (рис. 11: 5).

В насипу кургану зустрічались окремі дрібні шматки кераміки, серед яких один вінчик миски із загнутим всередину краєм сіро-коричневого кольору (рис. 10: 6).

При зачистці північної стінки розкопу в кв. 1/А зафіксовані сліди ще одного поховання (№ 2). Тут зробили невелику прирізку, що дозволило повністю розкрити його. Невелика глибина могили — 0,3 м (практично орний шар) утрудняла фіксацію її меж в північній частині, в південній — вони встановлені більш чітко, загалом розміри сторін становили 2,05 × 1 м. Виявилося, що це групове поховання, орієнтоване на північ-південь з незначним відхиленням на захід (рис. 12). Збереженість кісток погана, більшість з них зотліли та розсипались від легкого дотику. Все ж таки вдалось з'ясувати, що було поховано четверо дорослих. Основне поховання чоловіче, орієнтоване головою на північ. Померлий був покладений на правий бік, ноги зігнуті під кутом 45° в тазу і 90° в колінах. Від черепа залишилось лише декілька дрібних кісток, а решта розтягнуті плугом. Руки зігнуті в ліктях і повернуті долонями до підборіддя, тазові кістки розтрощені.

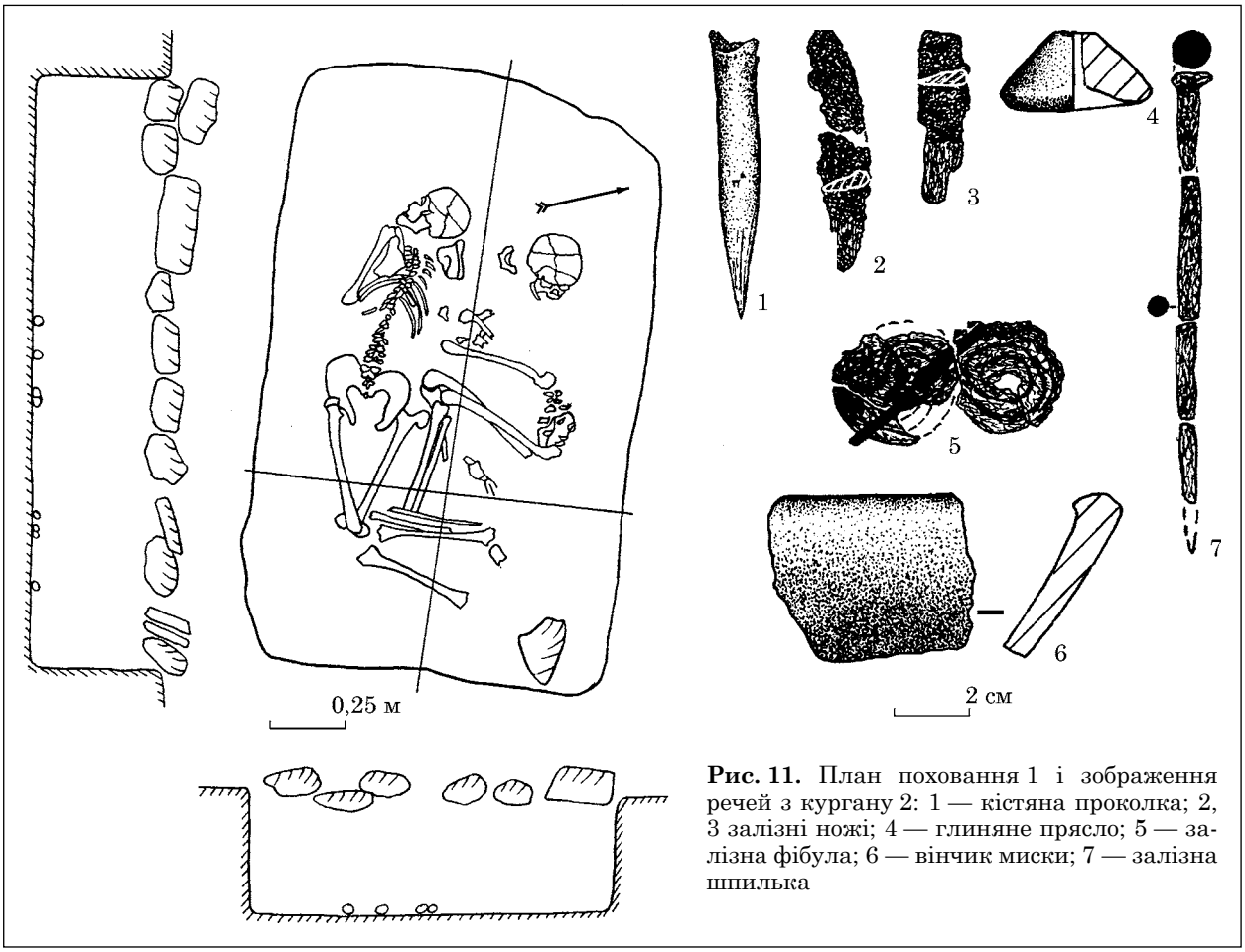

Рис. 11. План поховання 1 і зображення речей з кургану 2: 1 — кістяна проколка; 2, 3 залізні ножі; 4 — глиняне прясло; 5 — залізна фібула; 6 — вінчик миски; 7 — залізна шпилька

У південній частині могили, тобто в ногах у основного поховання, був утворений завал із людських кісток. Чіткого анатомічного порядку в їх розміщенні прослідкувати не вдалось, але можна з впевненістю говорити про поховання принаймні ще трьох чоловік: розчищено три черепи, шість стегнових кісток, декілька кісток рук та гомілок, велика кількість хребців, ребер, уламків таза. Нижня частина хребта і таз одного кістяка покладені поряд і паралельно з відповідними частинами скелету основного поховання. Можливо, що їх первісне положення було ідентичним.

Рис. 12. Поховання 2 у кургані 2

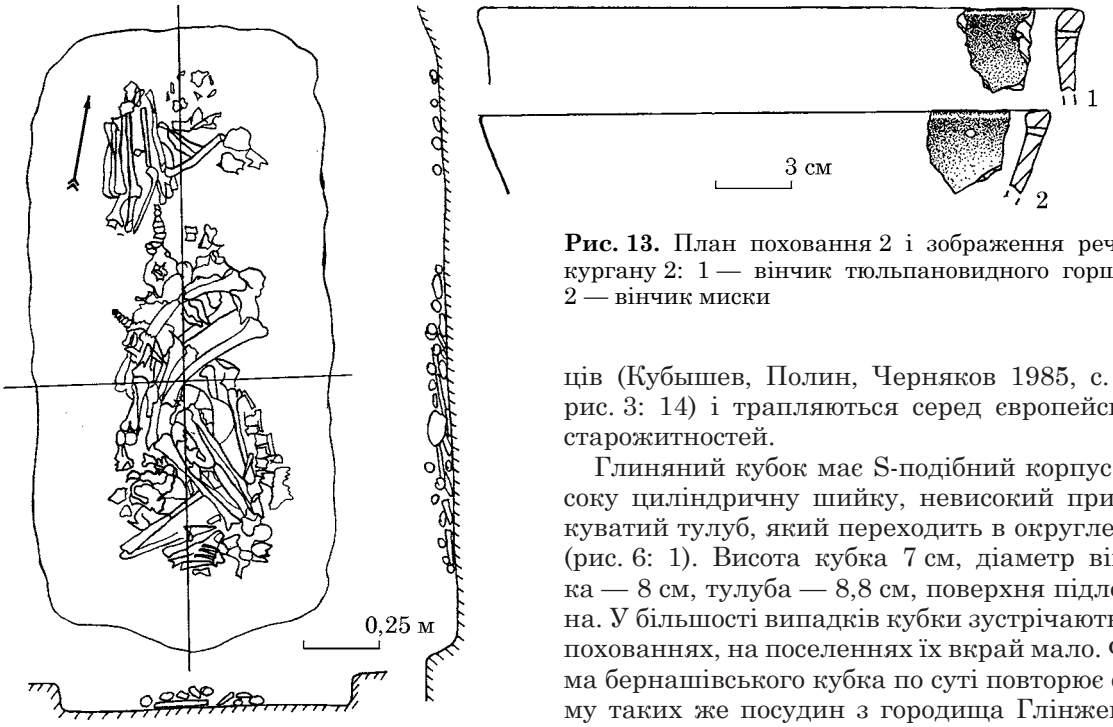

Рис. 13. План поховання 2 і зображення речей з кургану 2: 1 — вінчик тюльпановидного горщика; 2 — вінчик миски

Таким чином, в даній могилі поховано не менше чотирьох чоловік, із котрих один чи два знаходились у скорченому стані на правому боці, кістки інших були звалені до купи (рис. 13).

На долівці знайдено уламок вінчика глиняної миски сірого кольору з проколами і відтягнутим всередину краєм (рис. 13: 2) та фрагмент заокруглених вінець горщика з проколами, виготовлених з глини того ж відтінку, що і миска (рис. 13: 1).

Про знахідки із курганів можна сказати наступне.

Три ножі із бернашівських курганів є однотипними (рис. 3: 1; 11: 2, 3). У них горбата спинка і виражений черешок для насадження ручки, на якому добре збереглися сліди дерева. Загальна довжина їх ледь перевищує 6 см. Такі ножі є звичною знахідкою на передскіфських пам'ятках дніпровського Правобережжя (Тереножкин 1961, с. 151—152, рис. 99: 1, 4$ 100: 1), Придністров'я (Кашуба 2000, с. 330, рис. XXX: 16—20), степової зони (Махортых 2005, с. 64, рис. 24: 8—11, 19).

Залізна окуляровидна фібула виготовлена із дроту завтовшки 3,7 см (рис. 11: 5). Складається із двох концентрично-спіральних щитків, наскрізь проржавілих. На одному із них уцілило три оберти, на другому — чотири. Зберігся також уламок голки з приймачем. Фібула має аналогії серед південноєвропейських старожитностей і може бути датована VIII ст. до н. е. (Зверев 2000, с. 177—178; Гуцал 2007, с. 65—67).

Залізна шпилька з капелюшком зустрічається не так часто на нашій території (рис. 11: 7). Але такі предмети відомі у культурі кіммерійців (Кубышев, Полин, Черняков 1985, с. 147, рис. 3: 14) і трапляються серед європейських старожитностей.

Глиняний кубок має S-подібний корпус, високу циліндричну шийку, невисокий призем-куватий тулуб, який переходить в округле дно (рис. 6: 1). Висота кубка 7 см, діаметр вінчика — 8 см, тулуба — 8,8 см, поверхня підлощена. У більшості випадків кубки зустрічаються в похованнях, на поселеннях їх вкрай мало. Форма бернашівського кубка по суті повторює форму таких же посудин з городища Глінжень II (Гольцева, Кашуба 1995, с. 6, рис. XLI: 6), поселення Непоротово (Крушельницька 1998, с. 66, рис. 34: 8). Є подібні вироби у кіммерійських пам'ятках (Махортых 2005. рис. 69: 7; Яровой, Кашуба, Махортых 2002, с. 292, рис. 4: 2).

Фрагмент неглибокого черпака з округлою чашкою і обламаною ручкою (рис. 6: 6). Такі посудини трапляються на чорноліських поселеннях Середнього Подністров'я. Наприклад, вони помітно представлені у Дністровці (Смирнова 1985b, рис. 7: 9; 10: 2). Ручка черпака з невисоким відростком (рис. 6: 4) теж має аналогії з тих самих дністровських комплексів. Також невід'ємною складовою колекції керамічного посуду придністровських старожитностей передскіфського періоду є миски із загнутим всередину краєм (рис. 6: 7; 11: 6) і тюльпановидні горщики (Григорівка, Рудківці, Непоротово, Дністрівка та ін.). Конічне і округлі прясельця (рис. 6: 8, 9; 11: 4) характерні для цієї серії виробів на значній території (Гольцева, Кашуба,1995, с. 25—26, рис. XC: 3, XCIX: 3).

Кургани Бернашівки, враховуючи усі дані, можуть датуватися пізньочорноліською епохою в межах рубежу IX—VIII ст. до н. е. за хронологічною класифікацією, запропонованою Г. І. Смирновою (1985а, с. 43, рис. 4).

Зазначимо, що поховальні пам'ятки передскіфського часу на Середньому Дністрі вивчені недостатньо. Вони відомі за розкопками курганів у с. Лука Врублівецька (Шовкопляс 1952; Шовкопляс, Максимов 1952; Шовкопляс 1956), Дністровка (Смирнова 1982, с. 31—39), Мервенці (Смирнова 1977, с. 94—99). Разом з бернашівськими їх обе'днує ряд ознак: однакова конструкція насипу із каміння і землі, використання каменів для облаштування стінок, дна і перекриття могили, наявність кількох

чоловік в одному захороненні, скорчена поза похованих, часто повернутих головами у протилежні сторони, орієнтація кістяків з деяким відхиленням від осі північ—південь і ряд інших ознак.

Така деталь як використання дерева для спорудження могили, що за нашими припущеннями могло бути у першій могилі кургану 1, не характерна для Середнього Подністров'я. Проте, дослідники допускають наявність легких дерев'яних конструкцій типу шатра чи навісу, які могли бути тимчасовими над могильними спорудами над деякими захороненнями у культурі Козія-Сахарна (Кашуба 2000, с. 282, 285).

Не зовсім з'ясованим залишається питання про походження поховального обряду носіїв чорноліської культури на Дністрі. Думку про його автохтонний характер підтримувала Г. І. Смирнова, яка вважала, що він сформувався на основі попередніх білогрудівських старожитностей у тісному зв'язку з культурами Гава-Голігради, Сахарна-Солончени і висоцькою. В результаті злиття всіх цих компонентів воєдино склалася самостійна культурна спільність, в якій збереглися і розвивалися місцеві традиції, засвоювалися і перероблялися запозичені елементи (Смирнова 1984, с. 57). Аналогічну точку зору висловила і М. Т. Кашуба, згідно якої середньо дністровський чорноліський поховальний обряд був споконвічно місцевим і розвивався самостійно, незалежно від навколишнього оточення (Кашуба 2000, с. 289). Є всі підстави вважати, що деякі деталі поховальної практики чорноліських жителів мають місцеве походження. У першу чергу це стосується традиції використання каміння при спорудженні курганних насипів, яка, як репрезентують дослідження, перейшла до чорнолісців від племен епохи бронзи. Наприклад, біля с. Спасівка на Хмельниччині у 2010 р. розкопано два кургани комарівської культури, які мали саме таку будову. Вони подібні до бернашівських також і за характером самих поховань (Гуцал 2011, с. 154). Разом з тим, подібність поховального обряду дністровських чорнолісців, яка спостерігається із сахарнянськими старожитностями, де присутнє в насипах каміння, інгумація, скорчена поза похованих, високий відсоток парних і колективних захоронень, одночасність курганних і ґрунтових могильників, кам'яні ящики для покійників, додаткові підзахоронення тощо (Кашуба 2000, с. 285) вказує на те, що на значній території Подністров'я існував єдиний, або дуже близький за своїм змістом і формою, звичай ховати своїх померлих родичів. Пояснюється це, очевидно, постійними тісними контактами між населенням окремих областей, що передбачає взаємопроникнення культурних особливостей.

Укажемо і на таку важливу деталь. Опрацьовуючи матеріали з розкопок кургану у Дністровці, Г. І. Смирнова звернула увагу на те, що останній розташований в однакових топографічних умовах з курганами Луки-Врублівецької. Обидві пам'ятки займали низинні місця на перших терасах. Дослідниця зауважила, що ця особливість характерна для чорноліської епохи Подністров'я (Смирнова 1982, с. 48). Висновки Г. І. Смирнової підтверджуються роботами у Бернашівці. Складається враження, що для періоду IX—VIII ст. до н. е. існувала практика здійснювати захоронення на площадках, розташованих в пониззі річкових долин. Хоча для цього часу відомі насипи і на підвищеннях. Такими, наприклад, є два кургани у Мервенцях (Смирнова 1977, с. 94). Не виключено, що відміни в розташуванні чорноліських курганів Подністров'я можуть пояснюватися їхньою асинхронністю. Так, у тій же Бернашівці є ще один (третій) курган, розташований на третій терасі, тобто значно вище від двох попередніх і датований другою половиною VIII ст. до н. е. (Гуцал 2006, с. 51). Він, серед іншого, особливий тим, що оточений кам'яним кільцем діаметром до 27 м. Мервенецькі кургани теж не одночасні. Насип 2 вважають ранішим від № 1 (Смирнова 1977, с. 97, 99). Цікаво, що у другому кургані Мервенець зафіксовано кромлех, як у третьому бернашівському, а конструкція могили першого — мервенецького, коли викопувалася спочатку більша яма і у ній менша (Смирнова 1977, с. 94, 96), точно така ж як у першому похованні бернашівського кургану 2. Саме у цьому, в архітектурі могильних споруд і топографії поховальних пам'яток, по причині відсутності більш вагомих аргументів (супровідний інвентар мало що дає), ми бачимо пряму хронологічну послідовність спорудження курганів Бернашівки і Мервенців. Як уявляється, першим у цьому ланцюжку слід вважати курган 1 з Бернашівки, після нього йдуть другий і третій, цього ж могильника, а за ними перший і другий у Мервенцях. Очевидно, що з часом розташування чорноліських насипів змінюється. Вони поступово піднімаються з низин на схили, а потім на плато. Якщо така теза має право на істину, то ми допускаємо, що тут топографія може виступати в ролі хронологічного індикатора. Зрозуміло, що для підтвердження такої точки зору потрібна розгорнута аргументація, але бернашівські кургани, як здається, вже внесли свою лепту в розв'язання цього питання. Надалі проблема може прояснитися тільки при проведенні нових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Винокур, И. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. Ф. 1990. *Отчет об археологические исследованиях в зоне строительства Днестровской ГАЭС (поселение середины I тыс. н. э., черняховский и предскифский могильники у с. Бернашевка) в 1990 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1990/230.

Гольцева, Н. В., Кашуба, М. Т. 1995. *Глинжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья.* Тирасполь: Мако.

Гуцал, А. Ф. 2011. Роботи на пам'ятках археології в районі СатанівськихТовтр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, 21, с. 147-156.

Гуцал, В. А. 2006. Поховальний обряд передскіфського часу на Могилівщині. *Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція*, с. 47-55.

Гуцал, В. А. 2007. Бронзова і залізна фібули із Бернашівки. В: Скорый, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Євразії (до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна.* Київ; Чигирин: Формат, с. 65-67.

Зверев, Е. Ю. 2000. Относительная хронология некоторых опорних памятников среднего и позднего гальштата в Юго-Западной Румынии. *Stratum plus*, 3, с. 171-192.

Кашуба, М. Т. 2000. Раннее железо в лісостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). *Stratum plus,*3, с. 241-488.

Колесников, А. Г. 1991. О работе Днестровской экспедиции. *Археологічні дослідження на Україні 1990 р.*, с. 29-30.

Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я.* Львів: Місіонер.

Кубышев, А. И., Полин, С. В., Черняков, Н. Т. 1985. Погребение раннего желейного века на Ингульце. *Советская археология*, 4, с. 144-153.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Смирнова, Г. И. 1977. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 94-107.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. И. (ред.). *Древнейшие памятники культуры на территории СССР.* Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По матеріалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник*, 25, с. 44-60.

Смирнова, Г. И. 1985a. Основы хронологи предскифских памятников Юго-Запада СССР. *Советская археология*, 4, с. 33-53.

Смирнова, Г. И. 1985b. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре. *Археологический сборник*, 26, с. 5-29.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье.* Киев: АН УССР.

Шовкопляс, І. Г. 1952. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 5-11.

Шовкопляс, І. Г. 1956. Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр., *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 27-37.

Шовкопляс, І. Г., Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89-109.

Яровой, Е. В., Кашуба, М. Т., Махортых, С. В. 2002. Киммерийский курган у пгт Слободзея. В: Яровой, Е. В. (ред.). *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*. Тирасполь: ПГУ им. Т. Г. Шевченко, с. 279-343.

REFERENCES

Vinokur, I. S., Gutsal, A. F., Megey, V. F. 1990. *Otchet ob arheologicheskie issledovaniyah v zone stroitelstva Dnestrovskoy GAES (poselenie seredinyi I tys. n. e., chernyahovskiy i predskifskiy mogilniki u s. Bernashevka) v 1990 g.* NA IA NANU, f. 64, 1990/230.

Goltseva, N. V., Kashuba, M. T. 1995. *Glinzhen II. Mnogosloynyiy pamyatnik Srednego Podnestrovya.* Tiraspol: Mako.

Hutsal, A. F. 2011. Roboty na pamiatkakh arkheolohii v raioni Satanivskykh Tovtr. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka*, 21, s. 147-156.

Hutsal, V. A. 2006. Pokhovalnyi obriad peredskifskoho chasu na Mohylivshchyni. *Druha Mohyliv-Podilska kraieznavcha konferentsiia*, s. 47-55.

Hutsal, V. A. 2007. Bronzova i zalizna fibuly iz Bernashivky. In: Skoryy, S. A. (ed.). *Rannii zaliznyi viv Yevrazii (do 100-richchia viv dnia narodzhennia O. I. Terenozhkina.* Kyiv; Chyhyryn: Format, s. 65-67.

Zverev, E. Y. 2000. Otnositelnaya khronologiya nekotorykh opornykh pamyatnikov srednego i pozdnego galshtata v Yugo-Zapadnoy Rumynii. *Stratum plus*, 3, s. 171-192.

Kashuba, M. T. 2000. Ranneye zhelezo v lesostepi mezhdu Dnestrom i Siretom (kultura Koziya-Sakharna). *Stratum plus*, 3, s. 241-488.

Kolesnykov, A. H. 1991. O rabote Dnestrovskoi ekspedytsyy. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1990 r.*, s. 29-30.

Krushelnytska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrovia.* Lviv: Misioner.

Kubishev, A. I., Polin, S. V., Chernyakov, N. T. 1985. Pogrebeniye rannego zheleznogo veka na Ingultse. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 144-153.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriytsy Severnogo Prichernomoria.* Kiev: Shchlyakh.

Smirnova, G. I. 1977. O khronologicheskom sootnoshenii pamyatnikov tipa Sakharna-Soloncheny i Zhabotin. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 94-107.

Smirnova, G. I. 1982. Zakrytyye predskifskiye kompleksy u sela Dnestrovka-Luka. In: Miklyaev, A. I. (ed.). *Drevneyshiye pamyatniki kultury na territorii SSSR.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 30-53.

Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernolesskoy kulturyi na Srednem Dnestre. Po materialam poseleniya Dnestrovka-Luka. *Arheologicheskiy sbornik*, 25, s. 44-60.

Smirnova, G. I. 1985a. Osnovy khronologii predskifskikh pamyatnikov Yugo-Zapada SSSR. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 33-53.

Smirnova, G. I. 1985b. Poseleniye u s. Dnestrovka — pamyatnik chernolesskoy kultury na Dnestre. *Arkheologicheskiy sbornik*, 26, s. 5-29.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskiy period na Dneprovskom Pravoberezhe.* Kiev: AN USSR

Shovkoplias, I. H. 1952. Kurhannyi mohylnyk peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, IV, s. 5-11.

Shovkoplias, I. H. 1956. Serednodnistrovska ekspedytsiia 1949—1951 rr., *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 27-37.

Shovkoplias, I. H., Maksymov, Y. V. 1952. Doslidzhennia kurhannoho mohylnyka peredskifskoho chasu na Serednomu Dnistri. *Arkheolohiia*, VII, s. 89-109.

Yarovoy, E. V., Kashuba, M. T., Mahortyih, S. V. 2002. Kimmeriyskiy kurgan u pgt. Slobodzeya. In: Yarovoy, E. V. (ed.). *Severnoe Prichernomore: ot eneolita k antichnosti.* Tiraspol: PGU im. T. G. Shevchenko, s. 279-343.

A. F. Hutsal

RESEARCH OF THE CHORNOLISKA CULTURE KURGANS IN THE DNISTER REGION

Two barrows of the late stage of Chornoliska culture were explored near Bernashivka of Mohyliv-Podilskyi district of Vinnytsia region.

Mound of kurgan 1 consisted of stones of the various sizes and was rifled. The largest of stones are on a peripheral position and actually restricted the mound on all sides, although the large plates were in the center where they compose something like platform. Some stones were on a periphery. Evidently the mound had a rounded shape.

Under the stone mound two graves have been discovered. The primary grave was located in the southern part of the mound in a pit of 1 m deep covered with stone slabs. Dimensions of the pit are 1.9 × 1.5 m. According to some observations the pit was covered with tree and stones. The floor was paved with slabs which almost have not survived. The skeleton of adult man lied in a crouched position on his right side, near the body the iron knife with remains of wooden handle was found. A very interesting feature of the grave is the entrance from the north side looks like the round pit with a diameter of 1.25 m, deepened to the bottom of the grave.

The second grave was inserted into the mound at the level of the ancient surface. In this grave the skeleton of an adult man with an additional skull was in this grave. The ceramic goblet, the piece of iron pin, two clay spindle whorls, a bowl and fragments of other vessels have been discovered near it.

In the center of kurgan 2 the stone grave 1.95 × 1.2 m in size and 0.8 m deep from the level of ancient horizon was found. The skeletons of two adults man and woman lied on their right side in a crouched position. Two iron knives, iron fibula, a pin, clay spindle whorl, fragments of vessels were found. Another collective burial was discovered northwest outside the kurgan. Kurgans are dated to the late phase of Chornoliska culture cf. 9th—8th centuries BC.

Keywords: Bernashivka, mound, burial, tomb, ceramics.

Одержано 04.07.2019

ГУЦАЛ Анатолій Федорович, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. І. Огієнка, 61, Кам'янець-Подільський, 32301, Україна.
HUTSAL Anatoliy, Associate Professor, Kamenets-Podilskyi Ivan Ogienko National University, I. Ogienko street, 61, Kamyanets-Podilsky, 32301, Ukraine.
E-mail: dpoasukam@gmail.com.

УДК 904.5(477.65)”638”

С. А. Скорый, А. П. Орлик, Р. В. Зимовец, Д. В. Каравайко

СКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ КУРГАНА ОРЛИКОВА МОГИЛА НА ЮГЕ КИРОВОГРАДЩИНЫ

Публикуются материалы впускного скифского погребения кургана Орликова Могила вблизи с. Богдановка Бобринецкого района Кировоградской области (северная часть Причерноморской Правобережной Степи). Несмотря на неоднократные ограбления, памятник содержал артефакты, позволяющие интерпретировать его как гробницу мужчины-воина высокого социального статуса и датировать концом V в. до н. э.

Ключевые слова: *Скифы, курган, захоронение воина, юг Кировоградщины.*

Курган Орликова Могила (№ 7) входил в состав небольшой курганной группы, располагавшейся на возвышенности над речкой Сугоклея — правого притока Ингула, вблизи с. Богдановка (бывшее Фрунзе) Бобринецкого р-на Кировоградской обл. (рис. 1: 1).

Группа насчитывала шесть насыпей, высотой от 0,25—0,30 до 8,0 м, вытянувшихся цепочкой, в виде дуги, с С на ЮЮВ (рис. 1: 2). С обеих сторон группу замыкали наиболее крупные курганы (с севера № 8, с юга № 7) [1], насыпи которых не пахались. Остальные курганы основательно разрушены вспашкой.

В течение трех полевых сезонов (2016—2018 гг.) определённые работы на могильнике были осуществлены Кировоградской археологической экспедицией Института археологии НАН Украины (далее КАЭ). При этом в 2016 г. было доисследовано впускное разрушенное погребение киммерийского воина в самом крупном кургане могильника (№ 8) (Скорый, Орлик 2017), в следующем году был раскопан небольшой курган 16, содержавший два женских захоронения, из которых одно было выполнено в катакомбе и сопровождалось элементами вооружения (Скорый, Орлик, Зимовец 2017).

Наконец, в июле 2018 г. был исследован курган Орликова Могила (№ 7), замыкавший курганную группу с ЮЮВ [2]. Публикации материалов этого погребального памятника посвящена настоящая работа.

Практически до начала исследования большая часть насыпи была густо поросшей зарослями терновника и отдельными деревьями. Лишь с юга и юго-востока на ней отсутствовал кустарник, но при этом насыпь была покрыта зарослями карликового миндаля (рис. 2: 1). Перед началом работ КАЭ насыпь Орликовой Могилы была очищена от растительности (рис. 2: 2).

Была также осуществлена съёмка кургана и близлежащей территории с воздуха (рис. 3) при помощи беспилотного летательного аппарата (БПЛА) [3].

1. Сбой в нумерации насыпей данной курганной группы объясняется тем, что номера присваивались курганам, по мере их обнаружения и внесения в Государственный Реестр недвижимых памятников Украины (по Кировоградской обл.).

© С. А. СКОРЫЙ, А. П. ОРЛИК, Р. В. ЗИМОВЕЦ, Д. В. КАРАВАЙКО, 2019

2. Начальник экспедиции С. А. Скорый. Помимо авторов настоящей работы, в состав экспедиции входили: С. А. Куприй (Киев), В. Н. Окатенко; Р. И. Кравченко, Н. Н. Фильчаков (Харьков), Е. Н. Осадчий (Сумы), а также студенты-практиканты (2 группы, по 10 человек) факультета истории и права Центральноукраинского государственного педагогического университета им. В. Винниченко (Кропивницкий). Существенную помощь в обеспечении экспедиции землеройной техникой оказало МЧС Украины, в частности, А. А. Бутрин, генерал В. В. Федорчак (Киев), полковник В. Г. Миронюк (Кропивницкий).

3. Съёмку осуществили Д. В. Следюк и В. Н. Окатенко, за что мы выражаем им искреннюю признательность.

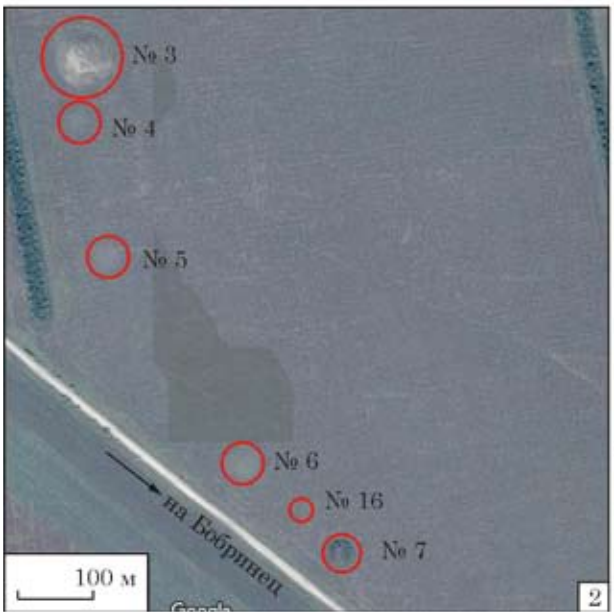

Рис. 1. Местоположение курганной группы у с. Богдановка: 1 — на юге Кировоградской обл.; 2 — планиграфия на местности

Необходимость исследования данного памятника была связана с тем, что на вершине насыпи в ходе обследования кургана А. П. Орликом осенью 2015 г. была обнаружена современная грабительская яма размерами 3,0 × 3,0 м при глубине более 2,0 м (рис. 3).

В период работ КАЭ в 2017 г. вблизи кургана, у его подножия, были найдены многочисленные обломки амфор, связанные, несомненно, с тризной и *a priori* свидетельствующие о наличии в кургане захоронения скифской культуры [1].

По данным нивелировки кургана, непосредственно перед началом раскопок, по осям СЮ и ВЗ насыпь имела высоту с северной стороны 3,10 м, южной — 3,0 м, восточной — 2,2 м и западной 2,6 м. При этом диаметр кургана равнялся 30—32 м.

Курган исследован на снос с помощью землеройной техники [2] с оставлением двух бровок, ориентированных по оси ВЗ (рис. 4—5). По окончанию исследований была произведена планировка и рекультивация грунта.

Изучение стратиграфии четырех профилей бровок убедительно свидетельствует, что курган при высоте свыше 3 м и диаметре 30 м, имеет два строительных периода, отражённых в двух последовательно сооружённых насыпях различного размера и характера (рис. 5: I—II).

При этом следует заметить, что указанная высота насыпи (максимальная 3,10 м) лишь соответствует ситуации на момент исследования памятника. Напомним, что вершина была изуродована современной грабительской ямой. Помимо этого, ещё ранее, на кургане стоял триангуляционный знак, также в определённой степени разрушивший вершину. Таким образом, у нас есть основания предполагать, что первоначальная высота кургана была более значительная.

Первая из насыпей, особенно чётко фиксируемая в южном профиле северной бровки и в северном профиле центральной бровки (рис. 5: II), имеет максимальную высоту 1,0—1,3 м от уровня древнего горизонта, при диаметре до 20 м. Насыпь растянута по всему диаметру и вершина её выглядит плавной возвышенностью. Сооружена из очень плотного серого, почти однородного грунта. Абрис насыпи сверху

1. Фрагменты амфор переданы в фонды Бобринецкого районного краеведческого музея.

2. Для работы использовались различные механизмы: экскаватор на колёсном ходу, бульдозеры Т-150 и БАТ-2, а также экскаватор с ножом «Атлас».

Рис. 2. Виды кургана Орликова Могила (№ 7) у с. Богдановка: 1 — в мае 2018 г.; 2 — перед началом археологических раскопок

хорошо отделялся светлой полосой, вероятно, травяным тленом. Могильные пятна или следы материкового выкида в профилях бровок не фиксировались.

Вторая насыпь, несомненно, связанная с впускным захоронением скифского времени, основательно увеличила размеры кургана: высота его возросла, как минимум на 2—3 м, диаметр — на 10 м. Сооружена она из плотного чернозёма (рис. 5: II).

Во всех четырех профилях бровок фиксировались элементы погребальной конструкции скифского времени — могильное пятно, архитектурные элементы могилы, остатки внушительного выкида (рис. 5; 6).

Досыпанная насыпь была закреплена каменной крепидой и обнесена кольцевым рвом (рис. 4), о которых подробнее ниже.

Орликова Могила содержала в своё время, как минимум, три объекта, относящихся к различным эпохам.

О *первом* из них свидетельствует небольшой набор металлических вещей, найденных при работе землеройного механизма на вершине кургана; обломки чугунного круглодонного котла с дужкой (со старыми сколами), железных

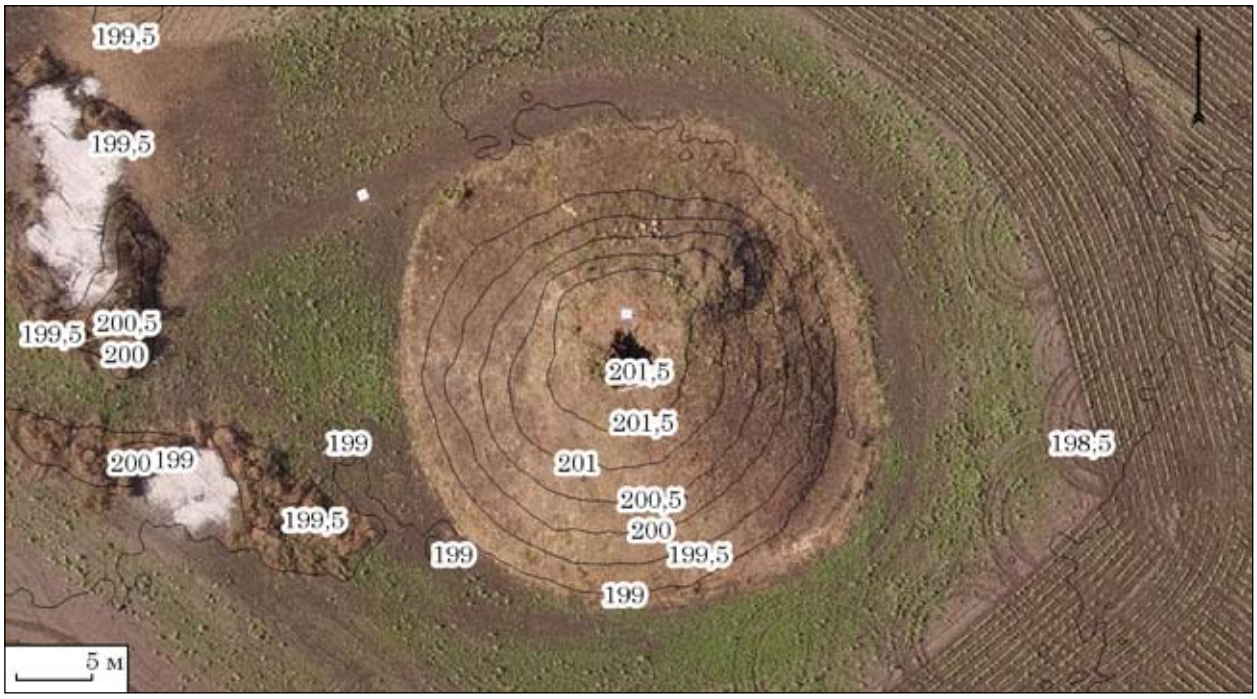

Рис. 3. Орликова Могила по данным съёмки с помощью беспилотного летательного аппарата (БПЛА)

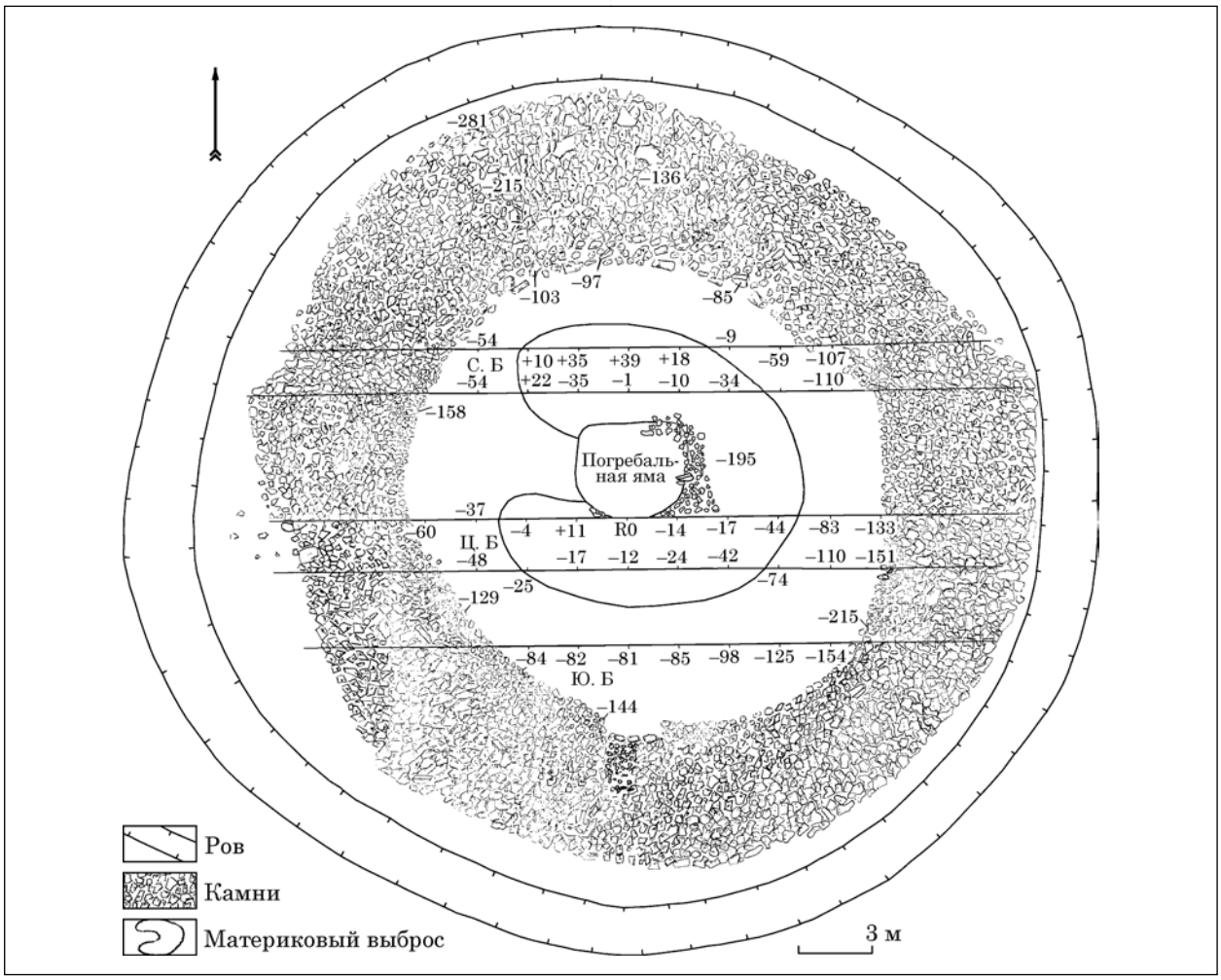

Рис. 4. Общий план Орликовой Могилы; в центре — впускное скифское погребение

черенкового ножа с прямой спинкой, кованого черешкового наконечника стрелы, с лавролистной головкой, двух кованых гвоздей. Данные находки имеют позднекочевнический облик (в частности котёл) и относятся, скорее всего, к концу XIII—XIV вв. [1] Поскольку в районе находок упомянутых предметов отсутствуют какие-либо человеческие кости, у нас нет оснований связывать их с погребением. Нельзя исключать, что изначально на вершине кургана располагался один из участков кочевого стойбища (например, юрта), вероятно, уничтоженный несколько десятилетий назад при установке на кургане триангуляционного знака.

Второй объект — скифское впускное погребение, несомненно, является наиболее масштабным, повлекшим за собой основательное переформатирование насыпи, отразившее значительные трудовые затраты некоего кочевого коллектива.

Могила скифской поры располагалась практически точно в центре кургана (рис. 4). Она впущена с поверхности первой насыпи, прорезала слой древнего горизонта и вошла в материковую глину на 0,5—0,7 м (рис. 5; 6).

Погребальное сооружение в виде прямоугольной ямы со слегка скруглёнными углами, ориентировано точно по оси В—З. Размеры могилы по дну 4,0 × 3,0 м, глубина от уровня впуска (поверхность первичной насыпи) — 2,6 м. Стены могилы — довольно ровные, с северной стороны фиксировался небольшой подбой. Восточная половина пола также ровная, а в западной имеется подрезка по всей ширине могилы, до западной стены, на расстояние 1,6 м (рис. 10; 11).

Первоначально могила была перекрыта поперёк, с С на Ю, деревянным накатом, выполненным из черешкового дуба [2]. Следы тлена от него фиксировались вблизи восточной стены могилы. Ширина одной из расчищенных плах 35 см. Сохранилась в длину на 85 см (рис. 8). Плахи довольно далеко выходили за пределы могильной ямы.

1. Благодарим д. и. н. С. А. Беляеву (Институт археологии НАН Украины) за любезную консультацию по данным находкам средневекового периода.

2. Определение А. И. Попова, инженера 1 категории (Ботанический сад Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина).

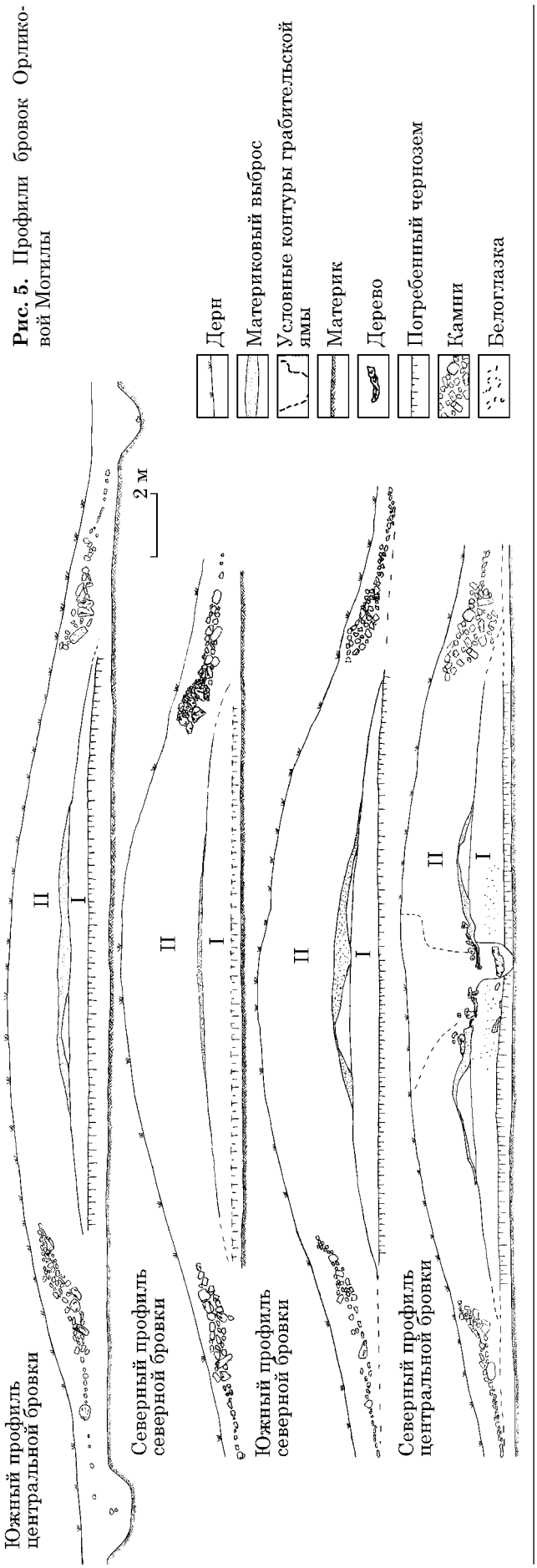

Рис. 5. Профили бровок Орликовой Могилы

Сверху на перекрытии располагалась каменная выкладка (в основном — гранит) в несколько слоёв. Она также выходила за пределы могильной ямы. Лучше сохранился участок выкладки с востока примыкающий к могиле (рис. 9). Здесь он имел максимальную ширину до 1,3 м и сохранился в длину по оси север—юг почти на 4,0 м. Реконструируемые размеры выкладки не менее 5,0 × 4,5 м. Камни выкладки необработанные, некоторые довольно больших размеров: 34 × 26 × 15; 34 × 25 × 18; 39 × 32 × 18 см. После деструкции перекрытия каменная масса опустилась вниз, основательно заполнив могильную яму.

Не исключено, что подобная масштабная выкладка из камней над могилой являлась не просто неким эстетическим оформлением места погребения, но и, заполняя могилу, в ходе разрушения деревянного перекрытия, затрудняла в будущем возможность ее ограбления.

Могила была окружена выкидом, состоящим по большей части из материковой глины (но включающим и древний чернозём), имеющим разрыв лишь с западной стороны, откуда к ней и был проход. Выкид имеет вид подковы. Ширина его 3,7—4,5 м. Максимальная толщина 0,5 м. Общая площадь, занимаемая выкидом, 11 × 12 м (север—юг × восток—запад) (рис. 4; 6).

Погребение ограблено, как минимум, дважды: в древности и в 2012 г. Причём последнее ограбление чётко фиксировалось тёмным пятном. При расчистке заполнения могилы, на разных уровнях встречались ломаные человеческие кости, отдельные фрагменты двух амфор. В восточной половине могильной ямы найдена верхняя часть железобетонного столбика с вмонтированной сверху металлической бляхой, имеющей надпись «Ориент СССР». Столбик квадратной формы, высотой 95 см. Вторая нижняя часть этого столба обнаружена ниже, у самого дна.

Здесь же у дна в переотложенном состоянии найдены три в разной степени фрагментированных бронзовых наконечника стрел, обломок втулки железного наконечника копья, несколько костей животных со следами окисла бронзы, свидетельствующих, что первоначально в могиле был бронзовый котёл, взятый грабителями. Кости животных принадлежали мелкому рогатому скоту и лошади (см. приложение 1, табл. 1).

У восточной стенки могилы фиксировались следы *подстилки органического происхождения (кора):* видимо, именно здесь располагался покойник. В этом же месте найдено значительное количество железных пластинок от панцирного набора.

Позднее ограбление относится к 2012 г. [1] и последствия его в определённой степени раз-

1. Датируется двумя пустыми бутылками из-под напитка «Куяльник» и пустой пачкой сигарет, относящихся к этому году, оставленными современными грабителями.

Рис. 6. Участок северного профиля Центральной бровки

Рис. 7. Орликова Могила: 1 — северный участок каменной крепиды; 2 — некоторые большие обработанные камни из её основания

Рис. 8. Участок каменной выкладки над впускной скифской могилой с остатками деревянного перекрытия

рушительны для погребального сооружения. Грабители, вероятно, с целью поиска тайников изуродовали стены могилы и частично дно пневматическим буром, после которого остались круглые ямки довольно большого диаметра (рис. 10).

Судя по найденным в небольшом количестве человеческим костям, в скифской могиле было похоронено несколько индивидуумов: мужчина 30—50 лет, ребёнок 5—9 (11) лет и, возможно, ещё один молодой человек (см. приложение 2).

Как уже отмечалось, после досыпки кургана в скифское время, его насыпь была укреплена крепидой и обнесена рвом.

Крепида представляет собой мощное кольцо из камней различных размеров с внутренним диаметром примерно 18 (С—Ю) × 19 (В—З) м, внешним — 31 (С—Ю) × 30 (В—З) м, т. е. её ширина колеблется от 4,5 до 7,0 м (рис. 4).

Она не только ограничивала насыпь кургана, но и охватывала его склоны. По стратиграфическим наблюдениям (профили центральной бровки) каменная выкладка поднималась в длину по склону насыпи на 10,5 (северный профиль) — 12—13 м (южный профиль). По

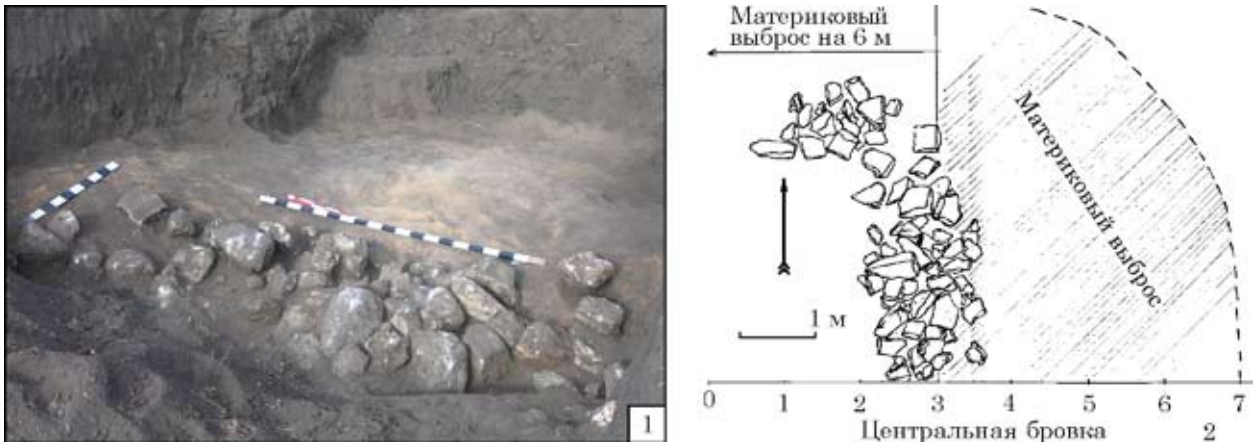

Рис. 9. Сохранившаяся часть каменной выкладки над скифской могилой

Рис. 10. Орликова Могила: 1 — рабочий момент исследования скифской гробницы; 2 — общий вид погребальной конструкции

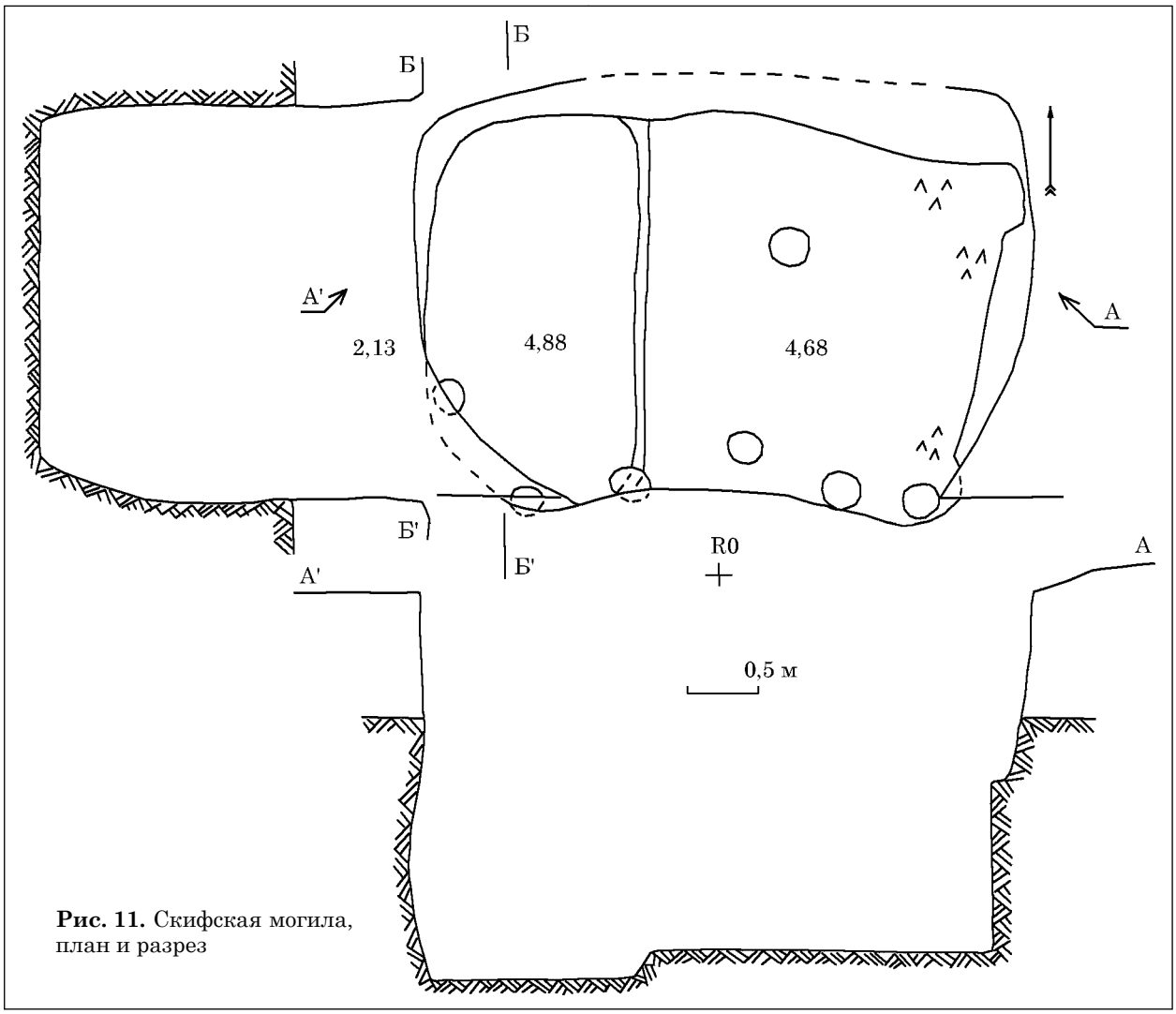

Рис. 11. Скифская могила, план и разрез

стратиграфии северной бровки каменная выкладка охватывала склоны насыпи на высоту 10—13 м (северный профиль) — 12—14 м (южный профиль) (рис. 5).

Расчистка значительных участков крепиды вручную свидетельствует, что она была создана из камней различных размеров, уложенных в 24 ряда (рис. 7: 1). Некоторые камни имеют следы подработки.

Самые крупные из камней фиксировались в начале крепиды. Они представляли собой довольно мощную опорную стенку. Наиболее хорошо она выглядит в северных профилях центральной и северной бровок, где её высота достигает 1,7 м при ширине до 2,5 м (рис. 5).

Некоторые из камней здесь имели размеры свыше метра и явные следы обработки, например, округлую или вытянутую форму типа менгиров (рис. 7: 2). Интересно, что камни, из которых была построена эта довольно мощная крепида, не относятся к одной породе. По данным геологического определения (см. приложение 3), при её сооружении были использованы разные породы гранита, гнейса и бластокатаклизитов, которые могли добываться на правом берегу р. Сугоклея, примерно в 34 км от кургана. Также следует отметить, что во время полевых разведок окрестностей богдановской курганной группы следы древней добычи камня были обнаружены на левом берегу Сугоклейского водохранилища, в 6 км на северо-восток от кургана, а также южнее села Великодрюково, на берегу небольшой речки Дрюкова, притока Сугоклеи, в 5,5—6,5 км на юг от Орликовой Могилы. Добыча и доставка камня, несомненно, требовала немалых усилий коллектива, осуществившего скифское захоронение в Орликовой Могиле. К слову, в указанных местах и ныне имеются выразительные следы ломки и выпиловки камня, т. е. каменоломни.

При расчистке крепиды в различных местах, особенно в северной части, встречены обломки амфор (некоторые стенки довольно окатаны) и единичные кости животных. На северном участке крепиды, среди камней, на небольшом расстоянии друг от друга найдено несколько бронзовых предметов конского снаряжения: бляха, ворворка, фрагмент псалия.

Ров кольцевой формы имеет внешний диаметр 37—38 м и ширину 2,0—3,0 м (рис. 4).

Глубина его от уровня материка 0,6—0,8 м. В сечении — корытообразной формы (рис. 5). Ров сплошной, т. е. не имел перемычек, что встречается нечасто (Тереножкин, Ильинская, Мозолевский 1977, с. 194, рис. 47; Григорьев 1994, с. 65, рис. 1: 1) и не содержал находок.

Все остатки тризны были, таким образом, сконцентрированы на камнях крепиды.

НАХОДКИ

ПРЕДМЕТЫ ИЗ СКИФСКОГО ПОГРЕБЕНИЯ

1. *Наконечники стрел бронзовые* (3 экз.). Отличаются разной степенью сохранности: один экземпляр сохранился полностью, у другого — отломано остриё, третий наконечник представлен лишь остриём.

Два первых экземпляра относятся к одному типу трёхлопастных наконечников и лишь слегка различаются по размерам: один из них — более массивный. Это наконечники со слегка выступающей втулкой, башневидной головкой, прямоугольным в плане ложком на половину высоты наконечника, слегка отогнутыми концами лопастей.

Размеры целого экземпляра: высота 3,9 см, диаметр втулки 4,0 мм. Сохранность наконечника хорошая (рис. 12: 2).

Второй наконечник с более широкими лопастями и ложком на 2/3 его высоты. Сохранился в высоту на 2,5—2,6 см. Диаметр втулки внутренний аналогичен. С одной из сторон лопасть наконечника повреждена. В верхней части ложка видны следы брака при отливке в виде овальной ложбинки. Наконечник слегка патинирован (рис. 12: 1).

Наконечники этого типа широко представлены в погребальных комплексах северопричерноморской Степи и Лесостепи Восточной Европы, относящихся к V, рубежу VI—V вв. до н. э., но наиболее характерны для памятников Скифии середины — второй половины V в. до н. э. (напр.: Полін 1987, с. 32, рис. 13: 44—46; Скорый 1997, с. 117, рис. 12: 1; 34: 6, с. 147, рис. 43: 12, 13, 20, с. 159, рис. 55: 25—27).

2. Обломок *втулки железного наконечника копья* в виде небольшого фрагмента верхней части с выступающим пояском по верхнему

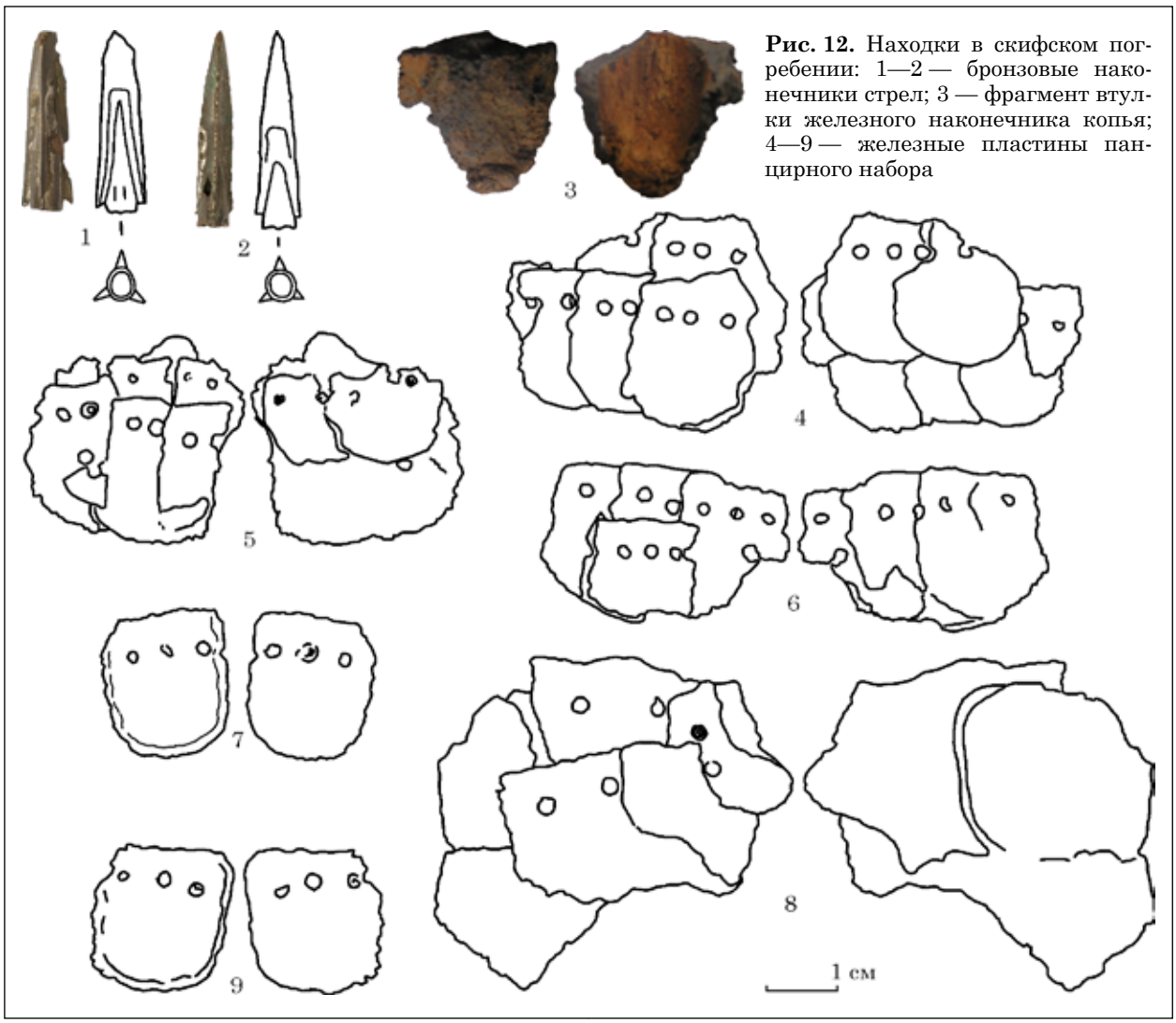

Рис. 12. Находки в скифском погребении: 1—2 — бронзовые наконечники стрел; 3 — фрагмент втулки железного наконечника копья; 4—9 — железные пластины панцирного набора

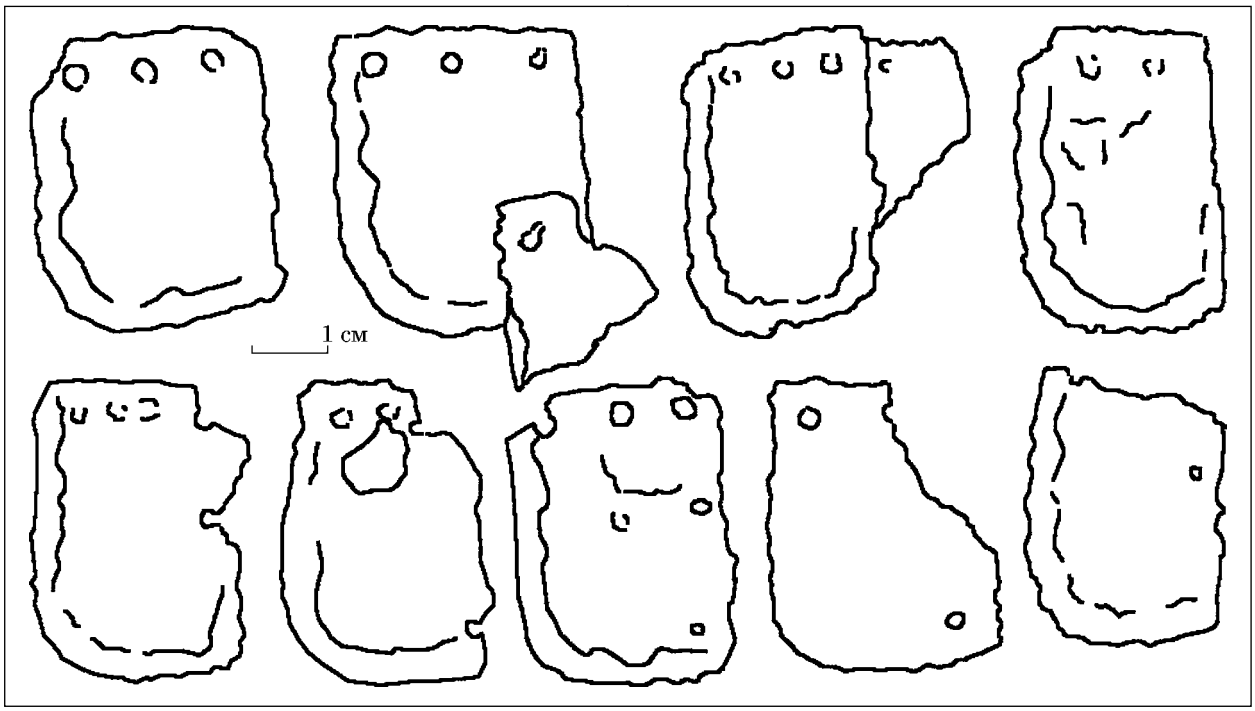

Рис. 13. Крупные пластины панцирного набора

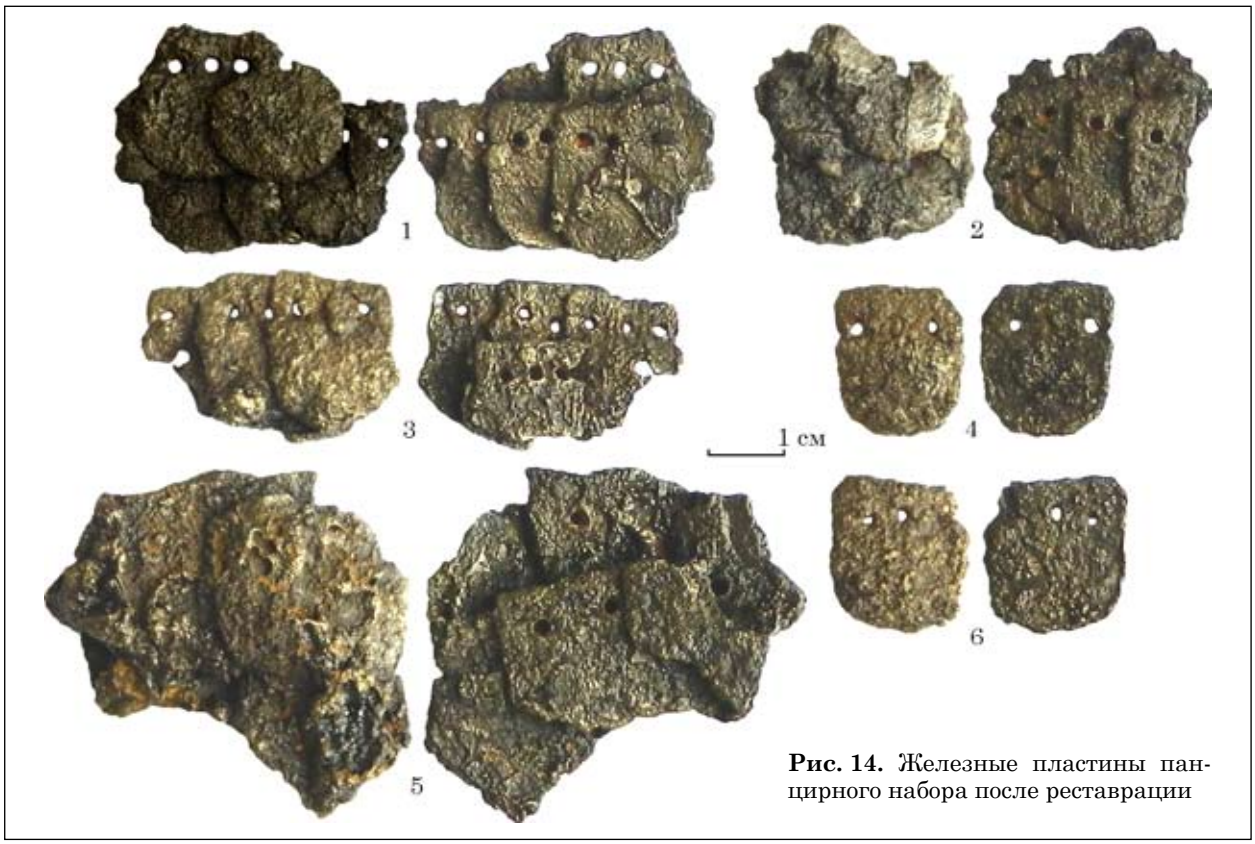

Рис. 14. Железные пластины панцирного набора после реставрации

краю Металл сильно коррозирован. Размеры фрагмента — 2,3 × 2,0 см. Внутри втулки сохранились следы дерева (рис. 12: 3).

3. *Пластины-чешуйки от наборного доспеха* представлены 54 более или менее целыми пластинами и 315 фрагментами. В целом пластинки сильно коррозированы.

Выделяется несколько типов пластин: 1) довольно большие продолговатые, с прямым верхним и округлым нижним краями. Размеры: длина до 4,0 см, ширина 2,5—3,0 см. Использовались как в правостороннем, так и левостороннем наборах (рис. 13); 2) крупные широкие пластины с округлым нижним краем. Длина

пластин 3,2 см, ширина 4,0 см. Большая часть этих пластин — фрагментирована (рис. 12: 8); 3) обычные мелкие пластинки с округлым нижним краем. Несомненно, они составляли большинство набора. Целые экземпляры имеют размеры в основном 2,0 × 2,0 см (рис. 12: 1, 9; 14: 4, 6). Сохранилось несколько блоков таких скипевшихся пластин (рис. 12: 4—6; 14: 13).

У ряда пластинок, несмотря на коррозию, просматриваются сверху и сбоку отверстия для крепления на кожаную или матерчатую основу панциря (рис. 12: 4—7, 9; 14: 1, 4).

4, 5. *Фрагменты двух винных амфор*.

От одной из них сохранилось 8 стенок и обломок ручки. Амфора из светлокоричневой глины. Черепок плотный, с мелкими золотистыми блёстками (рис. 15: 2). Центр изготовления амфоры, к сожалению, не определяется.

Другая, красноглиняная амфора, представлена 6 фрагментами, из которых 5 — стенки и венчик сосуда (рис. 15: 1).

Судя по профилировке венчика, фрагменты принадлежат сосуду, относящемуся к кругу фасосских амфор, время которых ограничивается 40—30-ми годами V в. до н. э. Амфоры со сходным профилем венца известны, например, среди сосудов склада 3 (1960 г.) в Нимфее (Монахов 1999, с. 135, табл. 44: 2) и в здании 24 в Керкинитиде (Монахов 2003, с. 264, табл. 34: 3), относящихся к указанному времени.

НАХОДКИ, СВЯЗАННЫЕ С ТРИЗНОЙ

ФРАГМЕНТЫ АНТИЧНЫХ АМФОР

Значительное количество фрагментов античных амфор, в первую очередь стенок (хотя есть и профильные части), было обнаружено в 2017 г. при осмотре распаханной территории вокруг кургана. В общей сложности здесь было найдено 68 фрагментов (из них 63 стенки, 4 — ручки и обломок ножки). Все фрагменты окатаны, затёрты.

При исследовании кургана в 2018 г., среди камней, составлявших обкладку склонов насыпи, своеобразный панцирь, особенно в северной части, также было обнаружены многочисленные обломки амфор, в общей сложности 65 фрагментов. Среди них тоже встречены слегка окатанные, затёртые стенки сосудов. Очевидно, это связано с тем, что располагаясь среди камней «панциря», под воздействием природных факторов (ветров, дождей), амфорные фрагменты перемещались по склонам кургана, деформируясь о камни.

Таким образом, общее число фрагментов сосудов составляет 133 единицы.

При визуальном изучении амфорного материала 2018 г., выделяются фрагменты, минимум, семи сосудов.

1. Две части горловины амфоры оранжевой глины с венчиком и верхним прилепом,

Рис. 15. Фрагменты амфор из погребения

Рис. 16. Горло фасосской амфоры, найденное на тризне (крепида)

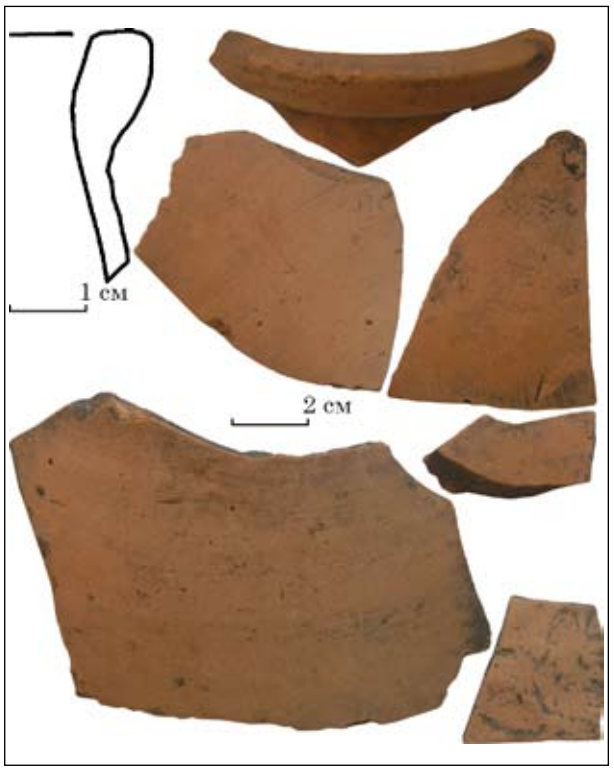

Рис. 17. Фрагменты фасосской амфоры с тризны (крепида)

нижний прилеп ручки с отпечатком пальца в основании, фрагмент средней части ручки и 5 стенок. Следует отметить, что на горловине, ниже верхнего прилепа, расположен вдавленный знак в круге, напоминающий букву «О» (рис. 16); 2) 6 обломков красноглиняных амфор (5 стенок и венчик) (рис. 17); 3) верхний прилеп ручки амфоры светло-оранжевой глины с частью стенки; 4) нижний прилеп амфоры оранжевой глины, окатанный; 5) большой кусок нижней части тулова и окатанный, деформированный венчик от амфоры светлой глины; 6) стенка амфоры светло-коричневой глины; 7) стенка иной амфоры светло-коричневой глины.

В целом, с учётом находок амфорного боя 2017 г., можно говорить, по меньшей мере, о десятке амфор, происходящих из тризны.

Тем не менее, хронологически определимы лишь фрагменты двух первых сосудов — горловина амфоры с венчиком и венчик иного сосуда. Оба они изготовлены на о. Фасос в 30-х гг. V в. до н. э.

Первая амфора (горловина) находит аналогии в кругу сосудов, найденных в Нимфее (склад 3, 1960 г.), а также в яме 2 в Патрее (Монахов 1999, с. 135, табл. 44: 2, с. 136, 137, табл. 45: 10; 2003, с. 71, 277, табл. 47: 3).

Венчик второй амфоры, близок морфологически первому, но отличается большей массивностью. Близкие аналогии среди сосудов склада 1978 г. в Нимфее (Монахов 1999, с. 127, табл. 41: 5).

БРОНЗОВЫЕ ИЗДЕЛИЯ

1. *Ворворка фрагментированная*, разбита вдоль, наполовину. Изготовлена из оловянистой бронзы, сохранилась довольно хорошо, лишь слегка патинирована. Ворворка имеет почти вертикальное тулово и шляповидное расширение внизу, со слегка загнутыми краями.

Высота изделия 2,8 см, диаметр нижней части — не менее 1,5 см, диаметр верхней части ориентировочно — не менее 0,6 см (рис. 18: 1).

Ворворки являлись полифункциональными изделиями. Они использовались как элемент костюма, вооружения, снаряжения коня.

По типологии А. Д. Могилова, данный экземпляр относится к срезано-коническим ворворкам с вогнутыми сторонами (боками). Период наибольшего распространения подобных ворворок — среднескифское время, т. е. конец VI—V вв. до н. э. (Могилов 2008, с. 74, 75, 361, рис. 141, с. 362, рис. 142; 143). В целом же трубчатые длинные ворворки с коническим расширением в нижней части особенно характерны для V в. до н. э. (Скорый 1997, с. 41, 42, 126, рис. 22: 10; Скорый, Зимовец 2014, с. 62).

2. *Бляха бронзовая*, фрагментированная, со щитком первоначально ромбической формы. Покрыта слабой зелёной патиной. Сохранившиеся размеры: длина 3,2 см, максимальная ширина 2,7 см. Слом на бляхе свежий, вероятно, нанесён лопатой. Лицевая сторона бляхи тщательно заполирована. На другой стороне через центр проходит литейный шов и видно обломанное основание дужки (рис. 18: 2). Подобные петельчатые бляхи с ромбическим щитком известны в составе конской узды скифского времени. Появились они во второй половине VI в. до н. э. и продолжали бытовать до конца V в. до н. э. (Могилов 2008, с. 43, 308, рис. 90: 30—64).

3. *Окончание псалия (?) в виде головы оленя* (рис. 18: 3). Фрагмент представляет собой круглый в сечении стержень, оканчивающийся изображением головы оленя. Стержень передает весьма мощную шею животного, на который посажена относительно небольшая голова. Она выполнена скульптурно, но рассчитана преимущественно на боковой обзор. Изображение очень условно. Большую часть головы занимают концентрические глаза: выпуклые зеницы лежат в углублениях глазниц. Морда слегка удлиненная, сужающаяся к окончанию. Рот намечен углублённой линией. Ухо большое, листовидной формы, окантованное рельефными линиями со впадиной ушной раковины посередине. Оно отходит от шеи назад, почти горизонтально, и по длине такое же, как и вся голова. Наиболее выразительной и, в то же время оригинальной, чертой изображения являются рога. Они моделированы объёмно, двумя парами симметричных отростков, по два с каждой стороны (одна из пар обломана). Отростки

Рис. 18. Бронзовые фрагментированные детали конской упряжи, обнаруженные на тризне (крепида): 1 — ворворка; 2 — налобная бляха; 3 — верхний конец псалия

показаны рельефными линиями, закрученными назад, слегка сужающимися к окончанию и образующими сквозные отверстия в завитках. У них единый мощный корень, вырастающий из задней части головы. Передний отросток немного меньше заднего. Задний отросток лежит на ухе. Наличие сквозных отверстий в завитках, а также между корнем рогов и основаниям уха придают изображению ажурность.

Прямых аналогий отыскать не удалось. Вместе с тем, классические черты иконографии оленя — закрученные рога, лежащие на большом листовидном ухе, зауженная морда — не оставляют сомнения в том, что перед нами именно этот образ. В отличие от большинства классических изображений этого животного в скифском зверином стиле, передний «глазной» отросток у нашего экземпляра показан точно также как и задний (задние) — в виде округлого завитка, направленного назад, а не в виде отростка (отростков), выдающихся вперед и противостоящих задним. Эта черта сближает его с рядом экземпляров оленей с рогами в виде округлых закрученных отростков, представленных на зеркалах «ольвийского типа». В качестве примеров можно привести зеркала из могил: № 36 некрополя Ольвии (Скуднова 1962, рис. 7; Кузнецова 2002, с. 146, табл. 89, кат. 401); кургана IV у с. Братышев в Западной Подолии (Кузнецова 2002, с. 146, табл. 87, кат. 88); гробницы 55 некрополя Тузла на Тамани (Скуднова 1962, рис. 8; Кузнецова 2002, с. 161, табл. 92, кат. 529); рукоять зеркала из кургана 5 могильника Мингрельский — II в Краснодарском крае (Кузнецова 2002, с. 146, табл. 88, кат. 330; Новичихин 2006, рис. 108: 2), случайные находки с территории Краснодарского края: Краснодарского водохранилища (Пьянков, Тарабанов 1997, рис. 3: 1; Кузнецова 2002, с. 146, табл. 90, кат. 218б); могильника Нечерзий на берегу Краснодарского водохранилища (Канторович 2015, с. 11—39, 14—35, рис. 14); из Краснодарского края (Маслов 2002, рис. на с. 154); а также из «Майкопского клада» (Leskov 2008, cat. 138).

В то же время, у всех перечисленных аналогий рога представлены четырьмя отростками, в то время как в нашем случае — всего лишь двумя. И это черта делает богдановское изображение *уникальным*. Объёмное моделирование рогов двумя линиями также находит аналогии. В качестве примера можно привести наносник из кургана 5 у с. Берестняги (Бобринской 1901, фиг. 55; Могилов 2008, рис. 164: 17).

Как известно, большинство блях «ольвийского типа» датируется второй половиной VI в. до н. э., в то время как изображение из Берестняг с объемной моделировкой рогов относится ко второй половине V в. до н. э. Видимо, в нашем случае более ранняя схема изображения рогов была упрощена (вместо четырех и более отростков, среди которых выделяются «глазные», остаются всего лишь два) и адаптирована к новой модели объемных рогов в виде двух параллельных линий отростков.

Отсутствие аналогий не позволяет сделать окончательные выводы относительно характера украшаемого предмета. Характерное круглое сечение стержня свидетельствует в пользу

того, что рассматриваемое изделие является окончанием псалия.

Обнаружение в этой же части каменного панциря фрагментированного налобника и ворворки подтверждает это предположение: скорее всего, мы имеем дело с преднамеренной порчей различных предметов конской узды (псалия, наносника, ворворки) с целью жертвоприношения. В то же время, псалии с подобным окончанием на территории как Скифии, так и других культур скифского круга, пока не известны. Нельзя исключать и того, что это был наносник, щиток которого обломан. Правда, для наносника стержень слишком массивен. Впрочем, щитковые наносники с подобным изображением также пока не известны.

Несмотря на сокрушительные ограбления скифской могилы, сохранившиеся артефакты, как в ней самой, так и на тризне, вполне презентабельны для определения времени данного объекта.

При этом хронология всех немногочисленных находок не даёт узкой синхронной даты. Так, все бронзовые предметы, найденные на тризне (ворворка, ромбическая бляха, фрагмент псалия, оформленный в зверином стиле), обычно датируются в пределах V в. до н. э. Следует отметить, что случаи обнаружения предметов конской упряжи V в. до н. э. в пределах каменной крепиды кургана были известны и ранее (Могилов 2018, с. 299).

В определённой степени сужают дату погребения бронзовые наконечники стрел, характерные для второй половины указанного столетия.

Решающее значение для последующего сужения даты скифского захоронения имеют морфологические части фасосских амфор. И если одна из них, происходящая из погребения, относится к 40—30-м гг. V в. до н. э., то венчики двух иных фасосских сосудов принадлежат амфорам, время которых определяется 430-ми гг. до н. э. Видимо, эта дата и является наиболее реальным промежутком времени, когда было совершено впускное скифское захоронение в кургане Орликова Могила.

Следует отметить, что крепиды, как части архитектурной конструкции, достаточно широко известны в скифских погребальных памятниках. При этом нужно подчеркнуть два момента.

Во-первых, крепиды отражают социальный статус погребённых, поскольку чаще всего фиксируются в захоронениях скифской знати различных уровней (напр.: Тереножкин, Ильинская, Черненко, Мозолевский 1973, с. 134, рис. 17, с. 150, рис. 32; Мозолевский 1973, с. 210, рис. 23; 1980, с. 80, рис. 16—18, с. 87, рис. 25; Кубышев, Николова, Полин 1982, с. 131, рис. 1; Евдокимов, Фридман 1991, с. 73, рис. 1, с. 81, рис. 7; Полин 2014, с. 19, рис. 5, с. 47, рис. 20, с. 51, рис. 23, с. 94, рис. 51) в том числе — высшей скифской элиты (Мелюкова 1981, с. 8, рис. 1; Привалов, Зарайская, Привалов 1982, с. 149, рис. 1, Мозолевский 1982, рис. 4: Кубышев, Бессонова, Ковалёв 2009, с. 14. рис. 5; Мозолевский, Полин 2005, с. 73, рис. 4, с. 96, рис. 28; Бидзиля, Полин 2012, с. 50, рис. 27; Мурзин, Белан, Подвысоцкая 2017, с. 67, рис. 11) вплоть до курганов верховных царей (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 15, рис. 1).

Однако, они определённо играли роль в закреплении насыпи от деструкции. Мнение о том, что крепиды не выполняли «назначений крепежа насыпи, которая всё равно расползалась» и больше несли декоративно-эстетическую нагрузку вряд ли можно принять безоговорочно (Мозолевский, Полин 2005, с. 279). Дело в том, что с состоянием кургана, в котором была крепида, исследователь сталкивается по прошествии более 2 тысяч лет. Иными словами, она могла продолжительное время, но вовсе не весь этот обширный временной интервал, сдерживать насыпь от расползания.

Во-вторых, крепиды, как элемент оформления кургана наиболее свойственны более южным районам коренной скифской Степи, в пределах современных Днепропетровской, Донецкой, Запорожской, Николаевской и Херсонской областей.

Появление подобных конструкций в курганах скифской поры в северных пределах степного причерноморского региона, видимо, следует связывать с продвижением скифов-кочевников из более южных районов.

Буквально несколько слов о возможном *социальном статусе* основного погребённого в скифской могиле. Несомненно, это был (по данным антропологии) взрослый мужчина-воин 30—50 лет. Имел комплект наступательного (во всяком случае — стрелы, копьё) и оборонительного (остатки наборного металлического доспеха) вооружения. В могилу был помещён бронзовый котёл с напутственной пищей.

Покойник сопровождался одним или двумя, скорее всего, зависимыми особами.

Масштабы могилы (4,0 × 3,0 × 2,6 м), большая каменная выкладка над нею, значительная досыпка кургана после захоронения, мощная каменная крепида, кольцевой ров вокруг насыпи, остатки различной тризны — всё это свидетельствует о достаточно высоком социальном уровне погребённого в кургане в скифскую эпоху мужчины.

Сделать более конкретные выводы, к сожалению, через разрушительное ограбление могилы, невозможно.

Палеозоологические наблюдения свидетельствуют, что наиболее вероятное время, когда было осуществлено скифское захоронение (и, вероятно, тризна) — *сентябрь* (см. приложение 1).

У нас, увы, нет никакой достоверной информации касательно первичного погребения в кургане. Единственной его деталью, пожалуй,

является большой камень (от заклада могилы?), зафиксированный в северном профиле центральной бровки, выходящий из неё в яму скифской могилы. Его ширина до 1,0 м, при толщине 0,5 м. Камень лежал почти горизонтально, на уровне древнего горизонта (рис. 10: 2). Вполне можно предполагать, что это последняя, крайняя плита заклада более древней могилы, выходящая за пределы самой могильной ямы. Нельзя исключать, что упоминавшиеся уже большие обработанные камни, найденные в крепиде (рис. 7: 2), являются также частями данного перекрытия.

К сожалению, при расчистке данной плиты, после снятия участка бровки, более ранней, основной могилы не было обнаружено. Несомненно, она оказалась полностью уничтоженной при сооружении обширной скифской погребальной конструкции.

С определённой долей вероятности, можно предположить, что первичное захоронение в кургане относилось к эпохе бронзы и не отличалось значительными размерами.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV века до н. э.* Киев: Наукова думка.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила.* Киев: Скиф.

Бобринской, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы.* Санкт-Петербург: Главное Управление уделов, 3: Дневники раскопок 1889—1897 гг.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1991. Огуз — курган скіфського царя кінця IV ст. до н. е. В: Толочко, П. П. (ред.). *Золото степу. Археологія України.* Київ; Шлезвіг: ІА НАНУ, с. 178-180.

Григорьев, В. П. 1994. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов.* Киев: ИА НАНУ, с. 63-79.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Курганы Степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 72-97.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция.* Диссертация д. и. н. Москва.

Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалёв, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган.* Киев: ИА НАНУ.

Кубышев, А. И., Николова, А. И., Полин, С. В. 1982. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 130-148.

Кузнецова, Т. М. 2002. *Зеркала Скифии VI—III века до н. э.* Москва: Индрик, I.

Маслов, В. Е. 2002. Зеркало «ольвийского типа» из Краснодарского края. *Российская археология*, 3, с. 153-157.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган.* Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи.* Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАНУ.

Могилов, О. Д. 2018. Скіфські поховання з вуздою з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.

Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности.* Киев: Наукова думка, с. 187-234.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ.* Киев: Наукова думка, с. 70-154.

Мозолевский, Б. Н. 1982. Скифский «царский» курган Жёлтокаменка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 178-222.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Героса IV в. до н. э. Бабина, Водяна и Соболева Могилы.* Киев: Стилос.

Монахов, С. Е. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплекс керамической тары VII—II веков до до н. э.* Саратов: СарГУ.

Монахов, С. Е. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортёров в керамической таре. Каталог-определитель.* Москва; Саратов: Киммериада.

Мурзин, В. Ю., Белан, Ю. А., Подвысоцкая, Е. П. 2017. *Бердянский курган. Погребальный комплекс скифского аристократа IV в. до н. э.* Киев: Олег Філюк.

Новичихин, А. М. 2006. *Население Западного Закубанья в первой половине I тысячелетия до н. э. (по материалам погребальных памятников).* Анапа: Сочинский государственный университет.

Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине.* Киев: Олег Філюк.

Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. Двугорбая Могила. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 148-178.

Пьянков, А. В., Тарабанов, В. А. 1997. Могильник протомеотского времени Казазово 3 и другие находки из чаши Краснодарского водохранилища. В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Памятники предскифского и раннескифского времени на юге Восточной Европы.* Москва: ИА РАН, с. 62-70. Материалы по археологии России, 1.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблёв: скифский могильник в Поросье.* Киев: ИА НАНУ.

Скорый, С., Зимовец, Р. 2014. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции.* Киев: Олег Філюк.

Скорый, С. А., Орлик, А. П. 2017. Захоронение воина предскифского времени на юге Кировоградщины. *Археологія і давня історія України*, 2 (23): Старожитності раннього залізного віку, с. 354-364.

Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В. 2018. Исследование скифского кургана на юге Кировоградщины. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 352-357.

Скуднова, В. М. 1962. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии. *Труды Государственного Эрмитажа*, VII, с. 5-27.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н. 1977. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы.* Киев: Наукова думка, с. 152-199.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthroplogy.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV veka do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII—XIV v. (po materialam arkheologicheskikh issledovanii).* Kiev: Naukova dumka.

Bieliaieva, S. A., Nedopako, D. P., Moskalenko, N. P. 1977. Pro serednovichne chavunolyvarne vyrobnytstvo. *Arkheolohiia*, 23, s. 78-87.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila.* Kiev: Skif.

Bobrinskoi, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely.* Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie udelov, 3: Dnevniki raskopok 1889—1897 gg.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1991. Ohuz — kurhan skifskoho tsaria kintsia IV st. do n e. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv; Shlezvih: IA NANU, s. 178-180.

Grigorev, V. P. 1994. Zakhoronenie tiazhelovooruzhennogo skifskogo voina u s. Gladkovshchina. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NANU, s. 63-79.

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Kurgany skifskogo vremeni u s. Pervomaevka na Khersonshchine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 72-97.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia.* Dissertatsiia d. i. n. Moskva.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: IA NANU.

Kubyshev, A. I., Nikolova, A. I., Polin, S. V. 1982. Skifskie kurgany u s. Lvovo na Khersonshchine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 130-148.

Kuznetsova, T. M. 2002. *Zerkala Skifii VI—III veka do n. e.* Moskva: Indrik, I.

Maslov, V. E. 2002. Zerkalo «olviiskogo tipa» iz Krasnodarskogo kraia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 153-157.

Meliukova, A. I. 1981. *Krasnokutskii kurgan.* Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: IA NANU.

Mohylov, O. D. 2018. Skifski pokhovannia z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.

Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie pogrebeniia u s. Nagornoe bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-234.

Mozolevskii, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostiakh g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.), *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.

Mozolevskii, B. N. 1982. Skifskii «tsarskii» kurgan Zheltokamenka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 178-222.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerosa IV v. do n. e. Babina, Vodiana i Soboleva Mogily*. Kiev: Stilos.

Monakhov, S. E. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleks keramicheskoi tary VII—II vekov do do n. e.* Saratov: SarGU.

Monakhov, S. E. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov: Kimmeriada.

Murzin, V. Iu., Belan, Iu. A., Podvysotskaia, E. P. 2017. *Berdianskii kurgan. Pogrebalnyi kompleks skifskogo aristokrata IV v. do n. e.* Kiev: Oleg Filiuk.

Novichikhin, A. M. 2006. *Naselenie Zapadnogo Zakubania v pervoi polovine I tysiacheletiia do n. e. (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov).* Anapa: Sochinskij gosudarstvennyj universitea.

Polin, S. V. 1987. Khronolohiia rannoskifskykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 59, s. 17-36.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine.* Kiev: Oleg Filiuk.

Privalova, O. Ia., Zaraiskaia, N. P., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbaia Mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 148-178.

Piankov, A. V., Tarabanov, V. A. 1997. Mogilnik protomeotskogo vremeni Kazazovo 3 i drugie nakhodki iz chashi Krasnodarskogo vodokhranilishcha. In: Munchaev, R. M. (ed.). *Pamiatniki predskifskogo i ranneskifskogo vremeni na iuge Vostochnoi Evropy*. Moskwa: IA RAN, s. 62-70. Materialy po arheologii Rossii, 1.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose.* Kiev: IA NANU.

Skoryi, S., Zimovets, R. 2014. *Skifskie drevnosti Kryma. Materialy odnoi kollektsii*. Kiev: Oleg Filiuk.

Skoryi, S. A., Orlik, A. P. 2017. Zakhoronenie voina predskifskogo vremeni na iuge Kirovogradshchiny. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23): Starozhitnosti rannogo zaliznogo viku, s. 354-364.

Skoryi, S. A., Orlik, A. P., Zimovets, R. V. 2018. Issledovanie skifskogo kurgana na iuge Kirovogradshchiny. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 352-357.

Skudnova, V. M. 1962. Skifskie zerkala iz arkhaicheskogo nekropolia Olvii. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, VII, s. 5--27.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Mozolevskii, B. N. 1977. Skifskii kurgannyi mogilnik Gaimanovo Pole (raskopki 1968 g.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-199.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaia, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskii, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Leskov, A. M. 2008. *The Maikop Treasure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthroplogy.

S. A. Skory, A. P. Orlik,
R. V. Zymovets, D. V. Karavaiko

SCYTHIAN GRAVE OF THE MOUND ORLYKOVA MOHILA IN THE SOUTH OF KIROVOGRAD REGION

The article publishes research materials of the Scythian burial intake from the excavations of the mound Orlikova Mogila near the village Bogdanovka, Bobrynetsky district of Kirovograd region (Northern part of the Black Sea Right-Bank Steppe). The grave was built in an earlier mound of the Bronze Age.

The Bronze Age burial was located in the center and completely destroyed by Scythian grave. After the Scythian burial, the embankment was significantly enlarged, and also strengthened by stone krepida.

By the time of the excavation, the mound had a height of more than 3.0 m and a diameter of more than 30 m.

Scythian tomb had dimensions of 4 × 3 m and a depth of 2.8 m. From above it was covered with wooden deck and stone laying.

Despite the devastating repeated robberies, the monument contains artifacts that can be interpreted

as grave of a heavily armed warrior — man of 30—50 years old with a high social status. The deceased was accompanied by two dependent persons. Fragments of a metal shell made of plates, arrowheads, and fragments of two antique amphorae were found in the grave.

Of great interest are the finds of bronze parts of a horse harness, located among the stones on the embankment. All these objects have traces of intentional damage, which, undoubtedly, is associated with a certain funeral ritual.

Found objects, especially fragments of ancient amphorae, date the Scythian grave at the end of the 5th century BC.

The appearance of such structures in the mounds of the Scythian pores in the northern limits of the steppe Black Sea region, apparently, should be associated with the promotion of Scythian nomads from the more southern regions.

Keywords: Scythians, burial mound, grave of warrior, Black Sea Steppe.

Одержано 28.06.2019

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, вул. Трисвятительська, 4, Київ, 02000, Україна.
ZYMOVETS Roman, Candidate of Philosophy Sciences, Research Officer, Grigory Skovoroda Institut of Philosophy National Academy of Sciences of Ukraine, Tryohsviatytelska str., 4, Kyiv, 02000, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6045-637, e-mail: romanzimovets@gmail.com.

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
KARAVAIKO Dmytro, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

ОРЛИК Олексій Пантелейович, науковий співробітник, редколегія тому «Звод пам'яток історії та культури» по Кіровоградській області, вул. Велика Перспективна, 60, Кропивницький, 25006, Україна.
ORLYK Olexiy, Research Officer, editotial board of the vollume «The Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine» in the Kirovodrad region, Velyka Perspektyvna str., 18, Kropyvnytskiy, 25006, Ukraine.
E-mail: orlidema@ukr.net.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
SKORY Serhiy, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

Приложение 1

Е. Ю. Яниш

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОСТЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК КУРГАНА ОРЛИКОВА МОГИЛА

Остеологический материал был получен в результате раскопок скифского кургана Орликова Могила, расположенного возле с. Богдановка, в 2018 г. Объем выборки — 48 остатков млекопитающих и одна кость человека. Сохранность материала в среднем составляет 4 балла по пятибалльной шкале (Антипина 2003). В данном случае 11 фрагментов костей (23,0 % от общего количества) составили неопределимые в связи со значительной их фрагментированностью остатки.

Млекопитающие определены путем сравнения костных фрагментов с экземплярами современных и субфоссильных видов из коллекции Национального научно-природоведческого музея НАН Украины.

Для вычисления размеров субфоссильные кости измерялись штангенциркулем с точностью до 0,1 мм, по методике von Drisch (1976). Статистическая обработка выполнена в программе PAST. Общая характеристика коллекции по объектам представлена в таблице.

Видовой состав млекопитающих, абсолютное число определимых костей

Анатомический состав	МРС	Лошадь домашняя	Собака домашняя	Не определено	Всего
Тризна под западной частью крепиды					
Нижняя челюсть	1	21	—	—	22
Нижний зуб	—	9	—	—	9
Плечевая	—	1	—	—	1
Бедренная	—	1	—	—	1
Большая берцовая	—	—	1	—	1
Не определимые	—	—	—	9	9
Всего, шт.	1	32	1	9	43
Всего, особей	1	1	1	—	3
Заполнение грабительской ямы					
Плечевая	—	1	—	—	1
Всего, шт.	—	1	—	—	1
Всего, особей	—	1	—	—	1
Погребение 1					
Грудина	1	—	—	—	1
Позвонок	1	—	—	—	1
Не определимые	—	—	—	2	2
Всего, шт.	2	—	—	2	4
Всего, особей	2	—	—	2	4

Изучение видового состава показало, что в материале присутствуют 4 вида млекопитающих, относящихся к отрядам: Парнокопытные (Artiodactyla) — семейство Полорогие (Bovidae); отряд Непарнокопытные (Perissodactyla), семейство Лошадиные (Equidae) и отряд Хищные (Carnivora), семейство Собачьи (Canidae).

Для достоверных выводов о видовом и половозрастном соотношениях в материалах из разных памятников выборка недостаточна. Из определимых до вида (или рода) остатков в материале присутствуют кости только домашних животных.

Все кости принадлежат к категории «кухонные остатки», в данном случае, это остатки тризны, о чем косвенно свидетельствуют анатомический состав коллекции и контекст. Следов разделки на кости собаки не обнаружено, но в материалах других памятников скифского времени и мной, и коллегами-археозоологами были найдены кости собак со следами кухонной разделки.

Обе особи лошади и собака были взрослыми животными, тогда как одна особь мелкого рогатого скота — молодой. Возраст, определенный по степени прорезывания зубов, указывает (Клевезаль 2007), что на момент гибели животному было около 4 месяцев. Соответственно наиболее вероятное время погребения (и, соответственно, тризны) — сентябрь.

Выводы таковы.

• Все изученные остатки животных относятся к категории «кухонных» (тризна).

• Сохранность материала составляет 4 балла по 5-бальной шкале. Объем выборки — 48 фрагментов, из них неопределимых до вида 23,0 %.

• В материале присутствуют остатки четырех видов млекопитающих, все виды относятся к домашним животным.

• Для тризны были использованы две взрослых особи лошади и одна молодая особь МРС, возраст остальных особей не определим. Кость собаки принадлежала взрослой особи и, возможно, также относится к остаткам тризны.

• Примерное время погребения — сентябрь.

ЛИТЕРАТУРА

Антипина, Е. Е. 2004. Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты. В: Антипина, Е. Е., Черных, Е. Н. (ред.). *Новые археозоологические исследования в России*. Москва: Языки славянской культуры, с. 7-33.

Клевезаль, Г. А. 2007. *Принципы и методы определения возраста млекопитающих*. Москва: КМК.

Driesh A. von den. 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Harvard University. Peabody Museum Bulletin, I.

REFERENCES

Antipina, E. E. 2004. Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnye vozmozhnosti i realnye rezultaty. In: Antipina, E. E., Chernykh, E. N. (ed.). *Novye arkheozoologicheskie issledovaniia v Rossii*. Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, s. 7-34.

Klevezal, G. A. 2007. *Printsipy i metody opredeleniia vozrasta mlekopitaiushchikh*. Moskva: KMK.

Driesh A. von den. 1976. *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Harvard University. Peabody Museum Bulletin, I.

ЯНІШ Євгенія Юріївна, кандидат біологичних наук, молодший науковий співробітник. Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, 01030, Україна.
YANISH Yevheniia, Candidate of Biological Sciences, Research Officer, Institute of Zoology of National Academy of Sciences of Ukraine, Bogdan Hmelnitski str., 15, Kyiv, 03010, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7446-8392, e-mail: tinel@ukr.net.

Приложение 2

О. Д. Козак

АНТРОПОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА КІСТКОВИХ РЕШТОК ЗІ СКІФСЬКОГО ПОХОВАННЯ КУРГАНУ 7 (ОРЛИКОВА МОГИЛА)

Для антропологічного дослідження були надані фрагменти людських кісток, знайдені в похованні: в районі грабіжницького ходу та на дні могили.

Кістки мали різний стан збереженості — від добре збережених, з блискучою оригінальною поверхнею або інтактним мереживним новоутворенням, до повністю еродованих фрагментів компакти. Колір кісток коливався від кавово-коричневого до сірого, колір патини — від сірого до чорного.

Оскільки хаотичне розташування кісток у похованні не дало можливості співвідносити певні групи кісток з певним місцем захоронення, було вирішено описувати кістки не по місцю знахідки, а по індивідам. Кістки з різних пакетів були розсортовані за тафономічними, морфологічними та віковими ознаками.

МЕТОДИКИ

Оскільки кістки були представлені окремими фрагментами, на більшості з яких відсутні ознаки, за якими можна визначити стать та вік, ці показники були визначені з дуже широким діапазоном за морфологічними особливостями (величиною кісток, станом поверхні та компактної частини кістки, змінами суглобових поверхонь тощо). Вік дитини визначено за станом метафізарних областей, ступенем приростання замикаючої пластинки та зростання елементів хребців.

ОПИС КІСТОК

Скелет 1. Серед кісток знайдені чотири фрагменти ребер та сегмент грудини, які за величиною належать дитині до 10 років. Добре збереглися три хребці — $7^{й}$ шийний (повністю зрослися дуги, епіфізи і замикаюча пластика не приросли), $4^{й}$ та $5^{й}$ поперекові (повністю зрослися дуги, епіфізи і замикаюча пластика не приросли, на передній поверхні видима пористість). Два фрагменти правої плечової кістки (дистальної та проксимальної частини діафізу) мають яскравий коричневий колір та блискучу поверхню, характерну для дитячих кісток. Відновлена ширина дистального метафізу складає 40—42 мм. Слідів початку приростання епіфізів не видно. Зберігся також діафіз лівої першої плеснової

кістки. Максимальна довжина його складає 39 мм. Дистальна третина кістки патинована зеленим кольором, що свідчить про те, що біля ноги дитини знаходився предмет з бронзи або срібла.

Фрагмент правої тім'яної кістки має добре збережену зовнішню та внутрішню поверхні, ділянка потилично-тім'яного, так само як і потилично-соскоподібного шва повністю відкриті, кістка в куті їх перетину випукла. На внутрішній поверхні виражені пальцеподібні вдавлення, що є нормою для віку 5—8 років.

За морфологією та окремими ознаками, кістки належать індивіду 5—9 (11) років.

Скелет 2. Кістки дорослого (30—50 років) індивіда (індивідів) представлені дуже погано збереженими фрагментами компактної частини довгих кісток (поверхня з обох сторін повністю еродована, кістки мають сірий колір та чорну патину). Судячи з величини одного фрагменту, припустимо стегнової або великої гомілкової кістки, вони належать дорослому масивному чоловіку. Очевидно, цьому ж індивіду належить повністю збережена ліва п'яткова кістка, ліва друга та права третя клиновидні кістки. Середній бал зміни суглобів складає 3—4. Помірно рівномірно розвинений рельєф у місцях прикріплення зв'язок та сухожиль стопи.

Ребра. На зовнішній та внутрішній поверхні ребер (збереглися два фрагменти тіл невизначених ребер, фрагмент 9го правого, 10го лівого та повне праве 11^{те}) спостерігаються новоутворення кістки. Вони є можливими наслідками запалення періосту або плеври). Знайдено наслідки артрозу реберно-хребцевих суглобів.

Скелет 3? Права п'яткова кістка відрізняється від лівої кольором, структурою поверхні, будовою. Зміни на суглобових поверхнях більш слабкі, розвиток рельєфу загалом слабший, однак ентезиси виражені чіткіше. На медіальній поверхні, концентруючись навколо отворів судин, спостерігається слабо організоване нашарування кістки (припустимо крововилив), який є можливим наслідком травми. Ця кістка може належати іншому, молодшому чоловіку. Однак, жодна з кісток не повторюється, тому достовірно стверджувати про наявність третього індивіда в кургані не можна.

Дослідження фрагментів кісток з кургану показало наявність решток як мінімум двох, а, можливо, й трьох індивідів — дитини 4—9 років і одного (двох) дорослих чоловіків.

КОЗАК Олександра Діонізіївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
KOZAK Olexandra, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2094-4490, e-mail: akozak26@ukr.net.

Приложение 3

Н. А. Николаенко

РЕЗУЛЬТАТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КРИСТАЛЛИЧЕСКИХ ГОРНЫХ ПОРОД, ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ПРИ СООРУЖЕНИИ КУРГАНА ОРЛИКОВА МОГИЛА (№ 7)

Исследование петрографического состава кристаллических горных пород предпринято с целью определения ареала вероятных источников поступления каменного материала, использованного при сооружении кургана 7 у с. Богдановка (Фрунзе) Бобринецкого р-на Кировоградской обл.

В геологическом отношении курган расположен в области северо-западного эндоконтакта Бобринецкого гранитоидного массива в пределах Софиевско-Компаниевской зоны разломов северо-восточного простирания.

Предметом непосредственного изучения послужил валунно-глыбовый материал, извлечённый при раскопках кургана и складированный у дороги Бобринец — Новоукраинка. Преимущественный

Рис. 1. Валунно-глыбовый материал, извлечённый при раскопках кургана и складированный у дороги Бобринец—Новоукраинка

Рис. 2. Обнажённость кристаллического фундамента по обоим берегам левого притока р. Бобринки

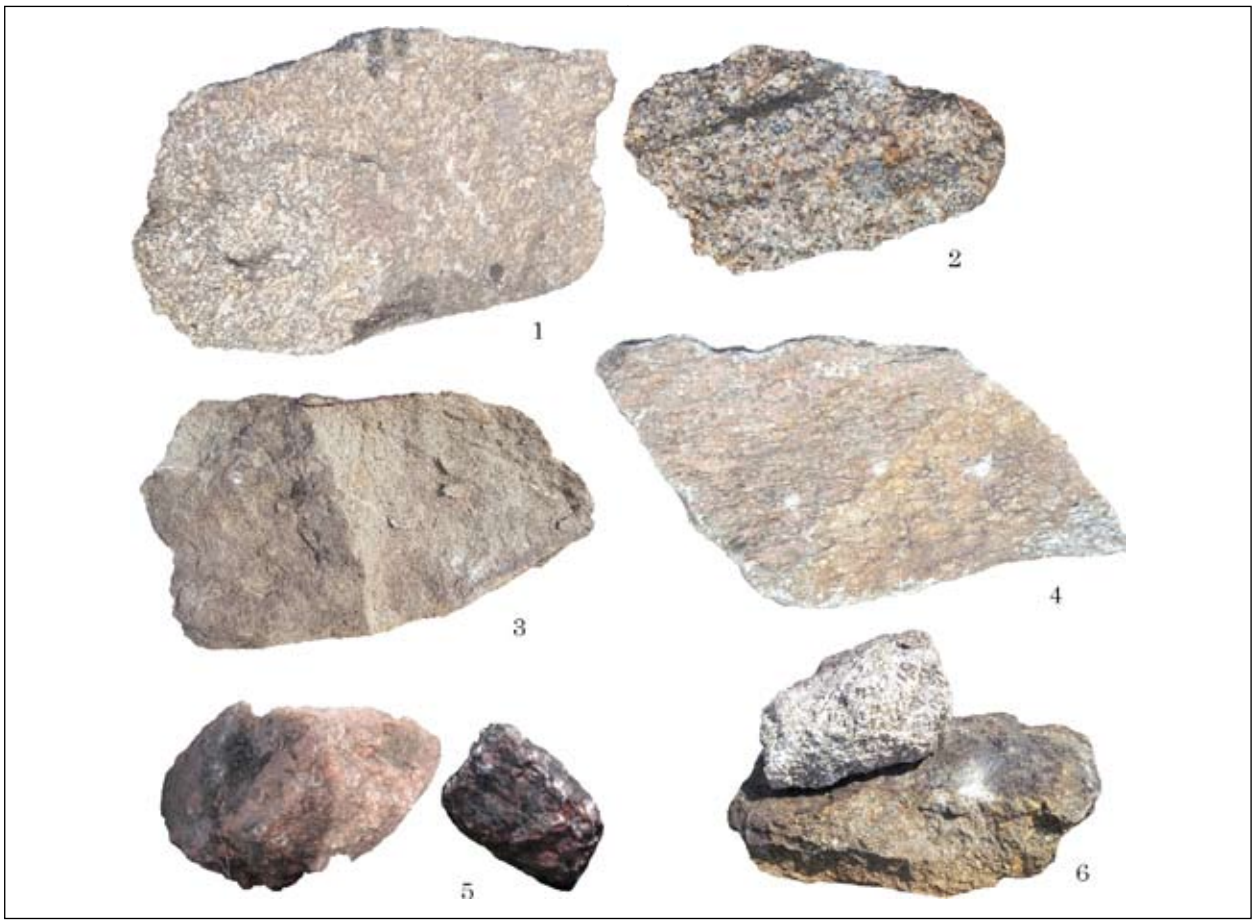

Рис. 3. Кристаллические горные породы валунно-глыбового материала кургана 3: 1 — гранит порфиробластический; 2 — гранит равномернозернистый; 3 — гнейс биотитовый выветрелый; 4 — бластокатаклазит; 5 — гранит пегматоидный; 6 — гранит аллит-пегматоидный (вверху) и мелкопорфиробластический выветрелый (внизу)

размер осмотренных глыб 30 × 20 × 20 см (порядка 30 кг), максимальный достигает 90 × 70 × 25 см (>150 кг), минимальный — 20 × 15 × 7 см (≈6 кг). Очевидно, что в сооружении кургана принимали посильное участие все члены сообщества, были также задействованы тягловые животные.

Валунно-глыбовый материал представлен в различной степени выветрелыми кристаллическими породами из русел и прирусловых отложений ближайших водотоков, а учитывая очень хорошую обнажённость кристаллического фундамента в долинах ручьёв и речек, также из обнажений с тектоническими швами и развитой сетью трещин, сформировавшейся в результате выветривания.

Петрографический состав пород довольно пёстрый, представлен в основном гранитоидами Бобринецкого массива: гранитами порфиробластическими трахитоидными средне-крупнозернистыми, мелко- и среднезернистыми равномернозернистыми мезократовыми, аплитоидными лейкократовыми, аплит-пегматоидными и крупнозернистыми до грубозернистых пегматоидными гранитами. Все граниты в той или иной степени затронуты процессами выветривания. Гнейсы биотитовые, более выветрелые в сравнении с гранитами, представлены незна-

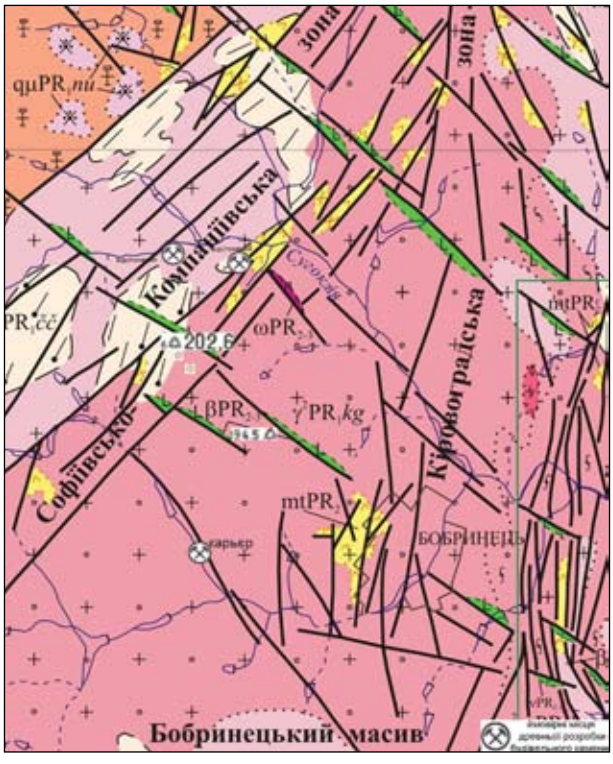

Рис. 4. Геолого-структурная карте кристаллического основания района раскопок масштаба 1 : 200000 (по Н. А. Николаенко)

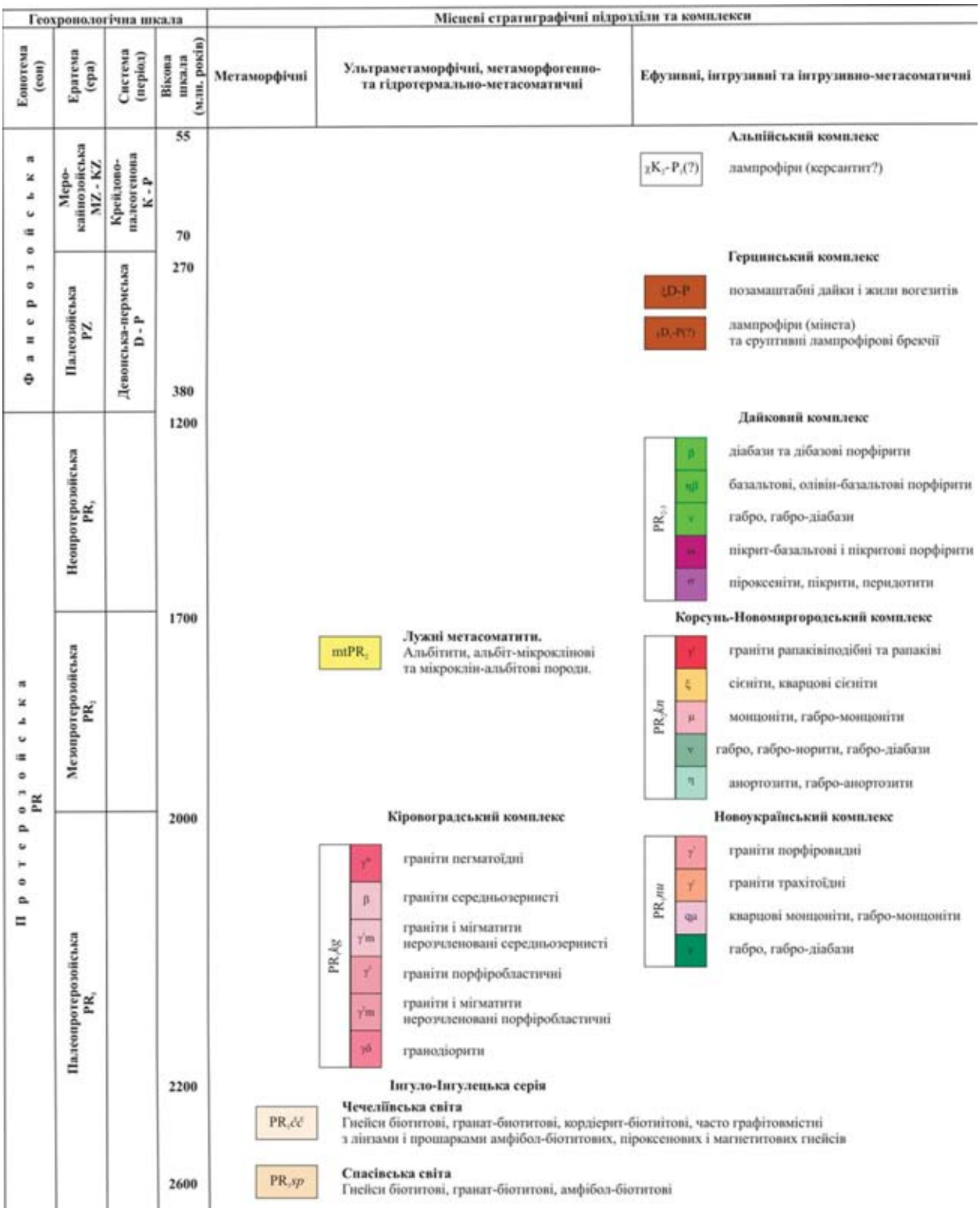

Рис. 5. Местные стратиграфические подразделения и комплексы (к геолого-структурной карте кристаллического основания района раскопок) (по Н. А. Николаенко)

чительным количеством мелких глыб уплощённых сглаженных форм.

Тектониты Бобринецкого массива в строительном валунно-глыбовом материале кургана представлены единичным экземпляром бластокатаклазита Софиевско-Компаниевской зоны разломов.

Аналогичный экземпляр бластокатаклазита обнаружен при осмотре расположенного в 550 м к северо-северо-западу возле более древнего кургана 3 с отметкой 202,6 м. Учитывая весьма ограниченную распространённость этих наиболее древних тектонических швов, весьма вероятно, что оба экземпляра отобраны в одном месте. В связи с этим было бы интересно предпринять поиски этого конкретного места древних разработок, значительно растянутых во времени.

Кристаллические горные породы валунно-глыбового материала кургана 7. Удалённость выходов кристаллических пород к северу от кургана, в долине реки Сугоклеи, — порядка 3—4 км. Удалённость к югу, в обнажениях по обоим берегам левого притока р. Бобринки в его нижнем течении, а также в кустарном карьере со следами современного опробования на левом берегу реки — порядка 6 км. Исходя из этого, а также принимая во внимание наличие древних тектонитов среди строительного материала кургана, более вероятным местом поступления кристаллических пород представляется долина р. Сугоклеи, а именно выходы кристаллических пород фундамента по правому берегу реки непосредственно к северу в 3—4 км от кургана.

Ниже, на геолого-структурной карте кристаллического основания района раскопок масштаба 1 : 200000 отражено взаимное пространственное положение вышеназванных объектов: курганов, обнажений кристаллического фундамента в бассейне р. Сугоклеи — вероятных мест добычи гранитов, гнейсов и бластокатаклазитов — каменного строительного материала кургана, а также кустарного карьера в месте полной обнаженности кристаллического фундамента по обоим берегам левого притока р. Бобринки.

ЛИТЕРАТУРА

Ніколаєнко, М. А. 2002. *Пошуки родовищ золота масштабів 1 : 25000 — 1 : 10000 у західній частині Прiнгульської синкліналі в Лелеківсько-Мічуринському і Компаніївському рудних полях та Олексіївській ділянці на загальній площі 50000 км² у межах аркушів М-36-125-Б, Г; -137-А, Б, Г; L-36-5-Б з виявленням перспективних ресурсів категорії P_2 (Геологічне завдання 37-47, 1992—2002).* Кіровоград: Фонди КП «Кіровгеологія».

Ніколаєнко, М. А. 2007. *Звіт про геологічне вивчення надр. Геолого-прогнозні роботи масштабу 1 : 50000 на родовища урану тріщинно-жильного типу в межах східного ендо-екзоконтакту Бобринецького гранітоїдного масиву на загальній площі 630 км² (топопланшети М-36-137-В, Г; L-36-5) з оцінкою прогнозних ресурсів категорії P_3 (2000—2007; геологічне завдання 37-61; заключний).* Кіровоград: Фонди КП «Кіровгеологія».

REFERENCE

Nikolaienko, M. A. 2002. *Poshuky rodovyshch zolota masshtabiv 1 : 25000 — 1 : 10000 u zakhidnii chastyni Pryinhulskoi synklinali v Lelekivsko-Michurynskomu i Kompaniievskomu rudnykh poliakh ta Oleksiivskii diliantsi na zahalnii ploshchi 50000 km² u mezhakh arkushiv M-36-125-B, H; -137-A, B, H; L-36-5-B z vyiavlenniam perspektyvnykh resursiv katehorii R_2 (Heolohichne zavdannia 37-47, 1992—2002).* Kirovohrad: Fondy KP «Kirovheolohiia».

Nikolaienko, M. A. 2007. *Zvit pro heolohichne vyvchennia nadr. Heoloho-prohnozni roboty masshtabu 1 : 50000 na rodovyshcha uranu trishchynno-zhylnoho typu v mezhakh skhidnoho endo-ekzokontaktu Bobrynetskoho hranitoidnoho masyvu na zahalnii ploshchi 630 km² (topoplanshety M-36-137—B, H; L-36-5) z otsinkoiu prohnoznykh resursiv katehorii R_3 (2000—2007; heolohichne zavdannia 37-61; zakliuchnyi).* Kirovohrad: Fondy KP «Kirovheolohiia».

НИКОЛАЄНКО Микола Анатолійович, пенсіонер; до 2015 р. — провідний інженер-геолог, 37 Геологорозвідувальна експедиція КП «Кировгеологія».
NYKOLAIENKO Mykola, retiree; until 2015 — Chief geological engineer of the 37th Geological exploratory expedition of KP «Kirovgeologiya».
E-mail: nikolaenko.na@gmail.com.

УДК 904.5(477.72)”638”

С. О. Купрій, О. В. Ліфантій, О. В. Шелехань

КУРГАН 6 МОГИЛЬНИКА ВОДОСЛАВКА. ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОЇ ЗНАТІ

Публікується поховання представників скіфської знаті середньої ланки з некрополя поблизу с. Водославка Новотроїцького району Херсонської області. У катакомбі під курганом 6 розчищено решткидвох небіжчиків — чоловіка та жінки, яким належав представницький набір коштовних речей та зброї. Могильник розташований на рівновіддаленій відстані від основних елітних поховань Степу, на шляху з Боспорського царства до центру Скіфії у Подніпров'ї. Представлений комплекс кургану 6 відноситься до другої—третьої чверті IV ст. до н. е.

Ключові слова: *Північне Причорномор'я, скіфська культура, курган, поховальний ритул.*

ВСТУП

Протягом 1960—1980-х рр. Херсонська археологічна експедиція була однією з найбільших новобудовних експедицій на півдні України. У різні роки її очолювали О. М. Лєсков та А. І. Кубишев. У складі експедиції розпочав наукову кар'єру і ювіляр Юрій Вікторович Болтрик.

У 1983 р. співробітниками експедиції було проведено дослідження курганного могильника біля с. Водославка Новотроїцького району Херсонської області. У цей рік керівником експедиції був А. І. Кубишев, керівником Водославського загону — В. В. Дорофєєв, заступником начальника загону і автором дослідження шостого кургану — С. О. Купрій.

Пам'ятка розташовувалась на захід від однойменного населеного пункту, на півдні Херсонщини, на відстані близько 10 км на північ від узбережжя Сиваша і на відстані близько 25 км на північний захід від Азовського узбережжя. Могильник представляв собою ланцюжок з п'ятнадцяти насипів, витягнутих з північного заходу на південний схід вздовж південної межі поду. Останній, напевно, лишився від пойми висохлої степової річки, що впадала в одну із заток Сиваша.

© С. О. КУПРІЙ, О. В. ЛІФАНТІЙ, О. В. ШЕЛЕХАНЬ, 2019

Стан збереженості артефактів на сьогодні є неоднозначним. Після завершення «новобудівного буму», переїздів та інших негараздів, що спіткали Інститут археології, матеріали були розділені. Основна частина матеріалу зберігається в Археологічному музеї Інституту археології НАНУ, частка знахідок була передана до фондів Національного заповідника Хортиця. Вироби з дорогоцінних металів надійшли на зберігання до розділу «Археологічні знахідки з дорогоцінних металів та нумізматичні колекції» Наукових фондів Інституту археології.

У запропонованій статті представлено публікацію лише одного з найбільш виразних курганів Водославського могильника. Комплексне опрацювання та публікація могильника, сподіваємось, буде здійснене найближчим часом.

СТРАТИГРАФІЯ КУРГАНУ

Курган було досліджено шляхом прокладання паралельних траншей з контрольними бровками по лінії північний схід—південний захід (рис. 1: 1). Курганний насип мав напівсферичну форму, на момент розкопок його висота становила 1,4 м від давньої денної поверхні. Діаметр кургану сягав близько 45 м. Це число є приблизним, оскільки навколокурганний рів був відсутній (або не був зафіксований?). Насип було споруджено з вальків. На похованому ґрунті навколо катакомби зафіксовано сліди грязьової обмазки (рис. 2). У західному секторі кургану також було розчищено кінсь-

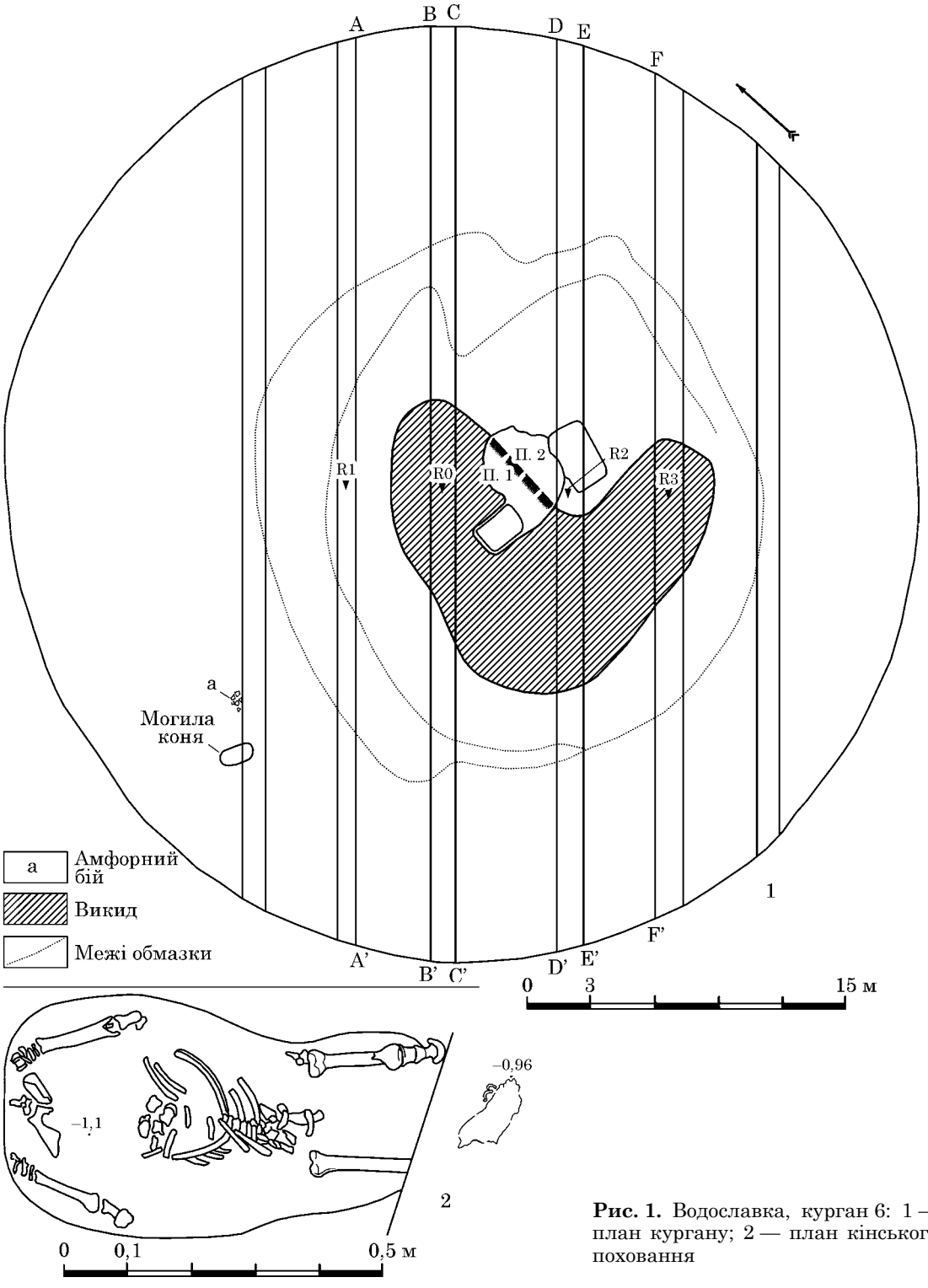

Рис. 1. Водославка, курган 6: 1 — план кургану; 2 — план кінського поховання

ке поховання та неподалік нього зафіксовано скупчення амфорного бою — залишки тризни. Також слідами тризни є два вогнища діаметром до 1 м, зафіксовані у центральній та південно-східній бровках. По центру кургану розташовувалась центральна катакомба з двома вхідними ямами.

ПОХОВАННЯ КОНЯ

Кінська могила (рис. 1: 2) знаходилась на відстані 15 м на південь та у 10 м на захід від центрального нульового репера. Могильна яма, незначно заглиблена в материк, мала прямокутну форму зі злегка закругленими кутами. Розмір її становив 0,8 × 1,8 м, а глиби-

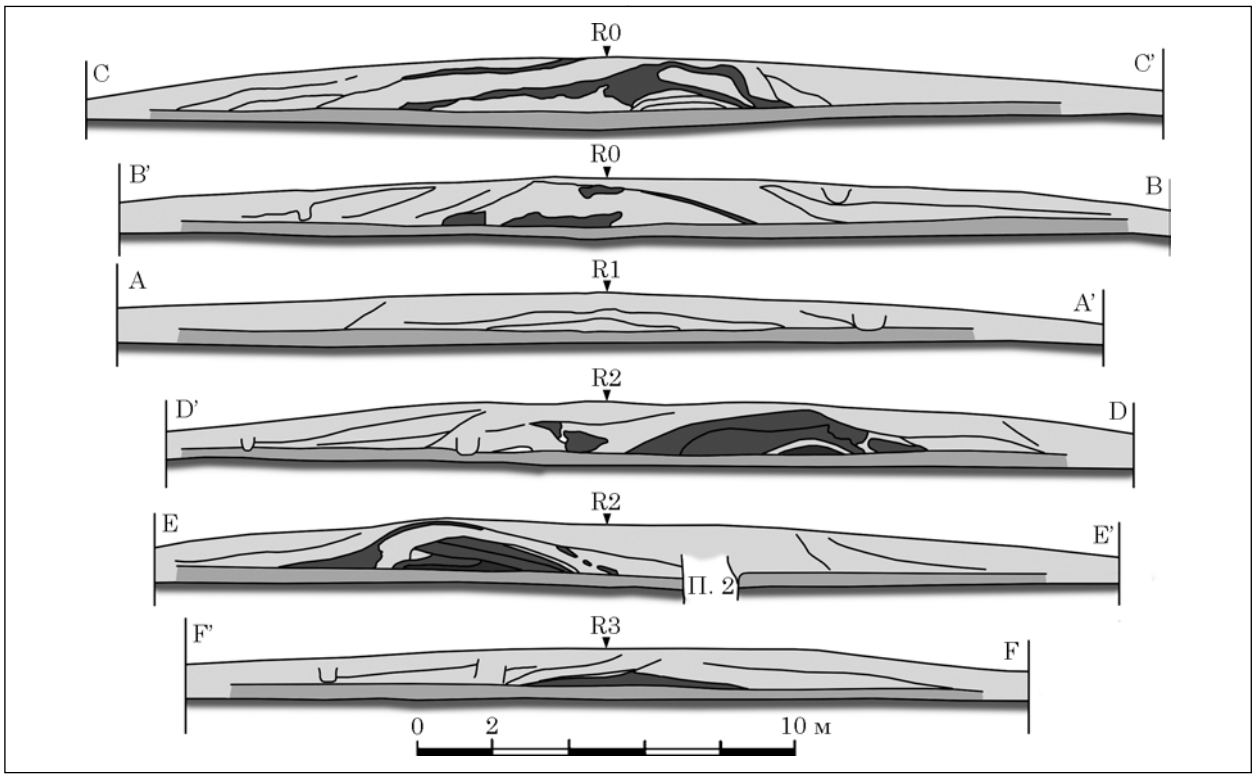

Рис. 2. Водославка, курган 6, креслення бровок

на — 0,95 м від поверхні кургану. У ній зафіксовано щільне чорноземне заповнення. Кістки скелету знаходились в анатомічному порядку: туша коня була покладена головою на схід з підібганими ногами. На черепі було простежено рештки S-подібних псаліїв.

ВХІДНА ЯМА 1

Пляма вхідної ями 1 знаходилась на відстані 2 м на південь від нульового репера. Могила (рис. 3) представляла собою катакомбу з прямокутною вхідною ямою, орієнтованою по лінії схід—захід. Стінки ями злегка розширені донизу. Розміри ями становили 2,25 × 1,6 м на рівні похованого чорнозему і 2,4 × 1,9 м по дну, глибина її сягала 4,2 м від рівня похованого ґрунту. На глибині 2,1 м від похованого ґрунту відмічено похилу сходинку шириною 0,15 м. Біля входу до камери, на дні, що плавно спадало у напрямі до поховальної камери, простежено невелике заглиблення розміром 5 × 5 см, що, напевно, лишилось від дерев'яного закладу. На користь цього свідчать також залізні цвяхи та скоби, що були зафіксовані у значній кількості (323 одиниці) у заповненні і ями, і камери. В самій камері такі знахідки пов'язуються із конструкцією дерев'яного помосту, на який були покладені поховані персони. Аналогічні скоби і цвяхи широко відомі в курганних старожитностях Степу. Як приклад можна згадати знахідки з Хоминої Могили (Мозолевский 1973, с. 223).

Заповнення вхідної ями 1 складалось зі щільного непорушеного чорнозему. На дні ями і частково у її заповненні зафіксовано круглі бронзові і в меншій кількості срібні фалари кінської вузди.

ВХІДНА ЯМА 2

Вхідна яма вірогідного підзахоронення зафіксована на відстані 6 м на схід від центрального репера. Вона була орієнтована довгою віссю по лінії північ—південь, мала прямокутну форму, злегка розширялась у придонній частині. Розміри її — 3,1 × 2,3 м. На рівні 3,25 м від давньої денної поверхні зафіксовано сходинку вздовж північної і східної стінки шириною 0,6 та 0,3 м відповідно. Дно ями, що було на рівні 3,45 м від давньої денної поверхні, плавно спадало до входу в камеру. Перед ним зафіксовано дві виїмки, у яких, вірогідно, також кріпився дерев'яний заклад. Їх розміри становлять 0,45 × 1 м та 0,2 × 1,3 м. Тут же помічено скупчення залізних цвяхів та скоб. Важливо, що ці знахідки не дозволяють трактувати цю яму суто як грабіжницький вхід, адже первинно вона була споруджена саме як вхід до катакомби.

Заповнення другої вхідної ями мішане чорноземно-глинисте. На глибині 2,5 м від давньої денної поверхні (0,95 м від дна ями) зафіксовано скелет коня без черепа, що був укладений на бік, головою на північ. Припускається, що поховання було пограбоване саме через цю вхідну яму.

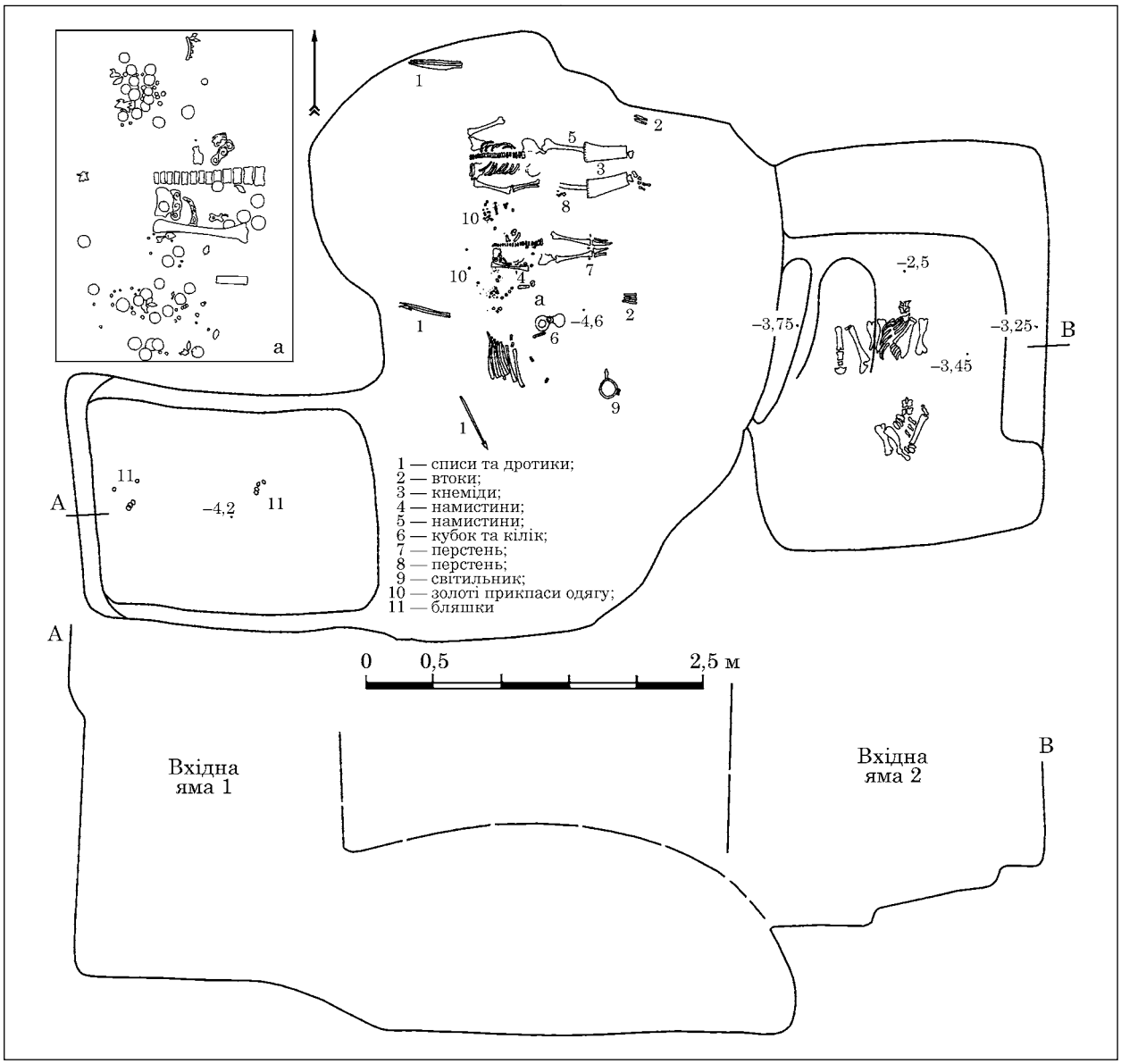

Рис. 3. Водославка, курган 6, план та перетин поховання

ПОХОВАЛЬНА КАМЕРА

Могильна камера мала складну форму. Найбільші виміри сягають 4,75 м по лінії північ—південь і 3,6 м по лінії схід—захід. Дно камери розташоване на рівні 4,6 м від рівня давньої денної поверхні. Згідно креслення, розглянута поховальна споруда може бути віднесена до третього типу катакомб за В. С. Ольховським. Це катакомби з поховальною камерою, яка розташована довгою віссю перпендикулярно до вісі вхідної ями (у даному випадку вхідної ями 1), примикаючи до її короткої стінки (Ольховский 1991, с. 28).

Поховання було пограбоване в давнину, але не зважаючи на це, зберігся багатий і виразний інвентар. Можливо, це сталось тому, що до гробниці проникли вже після того, як впало склепіння, яке вкрило частину артефактів. Отже, у камері було зафіксовано два скелети: чоловічий та жіночий [1]. Тіла лежали, у північній частині камери на спині у випростаній позиції, головами на захід. Їх черепи знаходились під східною стінкою, ближче до другого входу.

Ми не можемо із повною впевненістю сприймати сліди порушення тіл похованих суто як наслідки пограбування. Адже значна частина коштовного інвентарю, що розташовувалась на тілах та обабіч них лишилась неушкодженою, у той час, як якісь маніпуляції були здійснені лише з черепами похованих персон. Крім того, у заповненні вхідної ями 2, на рівні 0,95 м від її дна, зафіксовано захоронення коня, явно здійснене після того, як через цю яму відбулося проникнення до поховальної камери. Не можна виключати, що у даному випадку маємо

1. Згідно спостережень у полі, похований був дорослим чоловіком, віком близько 30—40 років. Жінка була дещо молодша, можливо біля 20—30 років.

справу з відправленням якихось поминальних ритуалів.

Оскільки чоловік лежав ближче до дальньої стінки поховальної камери, а також кістки його тіла виглядають дещо зсунутими (в період коли м'які тканини ще не зотліли), було висунуто припущення, що чоловіка поховали першим. Відповідно, тіло жінки, могло бути поміщено до катакомби дещо згодом через вхідну яму 2 (принаймні так було вирішено під час стратиграфічних спостережень (Кубышев и др. 1984, 70) [1].

Катакомби з двома вхідними ямами зрідка зустрічаються серед курганних пам'яток Степу. Для прикладу можна згадати кургани Західнобогданівської групи. Під курганом 1 вхід до катакомби, названий вторинним, також відрізнявся від первинного наявністю дромосу. Друга вхідна яма до катакомби під курганом 2 цієї ж групи примітна наявністю навскісного входу до камери (Мозолевский 1980, с. 151—154). Аналогічну ситуацію бачимо на прикладі курганів 6 та 34 могильника Гайманове Поле (Тереножкин и др. 1977, с. 159, 198) та кургану 3, поховання 2 могильника біля с. Велика Білозерка (Бидзиля, Болтрик 1972, с. 18).

У зв'язку з цим заслуговує на увагу курган Пласка Могила. Первинно дослідники простежили, що курган було споруджено у два прийоми і друга вхідна яма пов'язувалась з досипкою насипу. Додатково, після аналізу поховального інвентарю і розділення його на «чоловічу» та «жіночу» групи, було висунуто припущення про те, що вхідна яма 2 була споруджена для дозахоронення жінки до тієї ж катакомби, де раніше упокоївся чоловік (Болтрик, Савовский 1991, с. 98, 102, 107).

Утім, ми не можемо виключати синхронності поховань подружніх (?) пар у катакомбах з двома вхідними ямами. Зокрема, у випадку з курганом Велика Білозерка, к. 3, п. 2, чітко видно на кресленні, що материковий викид оточує вхідну яму 1, яка розташована по центру насипу, але разом з тим перекриває вхідну яму 2 (Бидзиля, Болтрик 1972, арк. 28). Оскільки бічна вхідна яма 2 не перерізає материковий викид, не можна говорити й про її хронологічну вторинність.

ПОХОВАЛЬНИЙ ІНВЕНТАР

З певною мірою умовності весь інвентар з поховальної камери можна поділити на три групи. До першої відноситься інвентар, пов'язаний з захороненням чоловіка: зброя, особисті прикраси та кінське спорядження з першої вхідної ями. До другої — речі, що належали підзахороненню (?) жінки, передусім, прикраси її одягу та знаряддя праці. І, врешті, до третьої групи належать знахідки, зафіксовані обабіч тіл, що могли належати як чоловікові, так і жінці.

Уздовж північної стінки поховальної камери, на рівні лівого плеча чоловіка лежало три наконечника списів. На відстані 1,4 м від них знайдено два підтоки та ще один наконечник списа у підвішеному стані на рівні 0,6 м від дна могили. У районі фаланг правої кисті лежав масивний золотий перстень. На ногах чоловіка зафіксовано бронзові наголінники, крім того, біля лівої ноги знаходились п'ять пастових бусин.

Праворуч від скелету жінки, знаходився наконечник списа і дротики. Три підтоки знаходились також на відстані 1,4 м від цих наконечників. Ще один наконечник дротика лежав південніше на 0,6 м окремо від решти.

У похованні знайдено велику кількість предметів з коштовних металів [2]. У районі грудей та черепа скелета жінки зафіксовано скупчення золотих оздоб одягу та головного убору: дрібні та довгі пластини, стрічки з підвісками, прикраси у вигляді качки та амфороподібні підвіски. Біля правого коліна знайдено щитковий перстень, біля правиці — пастові бусини. На жаль, ці прикраси були переміщені (грабіжниками (?), чи внаслідок природних обставин), а частина з них явно була викрадена. Усе це значно ускладнює та робить менш надійними можливі реконструкції. Єдиним беззаперечним фактом є віднесення їх до деталей жіночого костюма.

За правицею жінки, на відстані 0,7 м від неї лежали рештки заупокійної трапези у вигляді кісток великої рогатої худоби. Їжа, напевно, була покладена на дерев'яне блюдо, що не збереглося. Поруч з ними зафіксовано залізний ніж з кістяним руків'ям та бронзовою оковкою, срібні кілік та кубок, а також залізна пластинка із п'ятьма гвіздками.

У центральній частині камери знаходився залізний світильник. У північно-східному куті камери зафіксовано колеса воза, від яких лишились фрагменти залізної оковки. Окрім того, значна кількість знахідок фіксувалась у підвішеному стані в заповненні могили: фрагменти бойового пояса, наконечники стріл, ворворки, фрагменти веретена, бронзова шпилька, уламок срібного кільця.

1. Слід наголосити на появі прикрої плутанини, що виникла під час публікації деяких деталей поховального інвентарю жінки. Так, золоті аплікації одягу були згадані як такі, що походять із поховання 1 (Ліфантій 2015, с. 71, табл. 2) і поховання 2 (Ліфантій 2018, с. 55 і далі), хоча, як ми бачимо, і перше і друге поховання здійснені в одній катакомбі.

2. У тексті звіту вказано точну кількість — 178 предметів. Проте відомих нам речей зі срібла та золота, знайдених у камері, дещо більше, а саме 179: 172 аплікації одягу (якщо рахувати три фрагменти вузької стрічки з підвісками як один предмет, дві відірвані від пластинок з качками підвіски не враховувати окремо та взяти до уваги одну аплікацію випадково записану до к. 1), два золотих персня, дві срібні посудини, уламок срібного кільця та дві срібні ворворки (одна із золотим плакуванням).

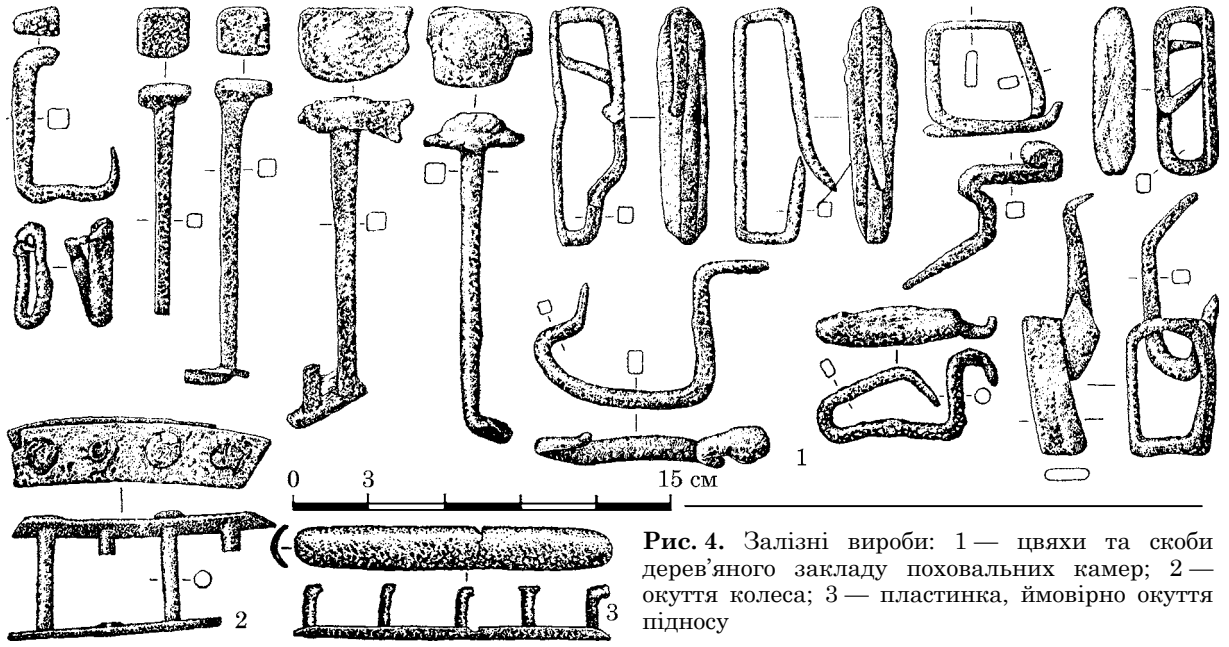

Рис. 4. Залізні вироби: 1 — цвяхи та скоби дерев'яного закладу поховальних камер; 2 — окуття колеса; 3 — пластинка, ймовірно окуття підносу

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗНАХІДОК

ЗАЛІЗНІ ДЕТАЛІ (рис. 4: 1)

1. Цвяхи зігнуті С-подібної форми, прямокутні в перетині, шириною 0,5 см і довжиною до 10—14 см, з пласкими чотирикутними шляпками шириною 1,5 — 3 см.

2. Обойми, зігнуті з плаского дроту у неправильні прямокутники із заведеними один за інший кінцями. Розміри 5 × 2,5 см, ширина 1—1,5 см. Загалом зафіксовано 323 одиниці цвяхів та обойм.

Аналогічні деталі, що інтерпретуються як кріплення дерев'яного заслону гробниці, зафіксовані, наприклад, у похованнях Соболевої Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 155), кургану 15 Золотобалківського могильника (Полин 2014, с. 118).

ФРАГМЕНТИ КОЛЕСА

Залізні оковки від колеса (рис. 4: 2) у вигляді залізних пластин напівкруглої форми (18 фрагментів), що кріпились за допомогою залізних круглих в перетині цвяхів з широкою шляпкою. Довжина оковок — 16,5 см, ширина — 3 см, довжина цвяхів — 4 см.

Подібні знахідки були присутні у Гайомановій Могилі (Бидзиля, Полин 2012, с.285, 316, 427) та Краснокутському кургані (Мелюкова 1981, с. 28). Детальна реконструкція розміщення оковок на колесі відома на підставі знахідок у тризні кургану 15 Золотобалківського могильника (Полин 2014, с. 101, рис. 57—58). Але, на жаль, у нашому випадку, фрагментарність залізних деталей та стан збереженості органічних частин не дає змоги відновити первинний вигляд коліс та, навіть, встановити їхню кількість.

ПЛАСТИНКА ЗАЛІЗНА

Залізна увігнута пластинка із закругленими кінцями, що кріпилась на дерев'яну основу на п'яти гвіздках. Довжина — 9,5 см, ширина — 1,3 см. Довжина гвіздків — 1,8 см (рис. 4: 3). Знайдена була поруч із срібними посудинами, тому, можливо слугувала деталлю дерев'яного підносу.

БЛЯХИ БРОНЗОВІ

Бронзові круглі бляхи злегка випуклої форми фіксувались на дні вхідної ями та у заповненні поховання. Всього зафіксовано 24 екземпляри, що мали чотири отвори по краях та злегка випуклу форму. Діаметр становив 5,5 та 7 см, товщина — 0,1 см (рис. 5: 1, 2).

Аналогічні вироби були зафіксовані серед деталей поховального кортежу бічної гробниці Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 117) та кортежу в насипу та рові Бабиної Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 103).

Загалом, були висловлені різні точки зору щодо призначення подібних бронзових або срібних блях. Останнім часом дослідники доходять думки про зв'язок таких блях із оздобами поховального кортежу або з прикрасами поховальних возів (Болтрик, Савовский 1991, с. 106). В одній із останніх робіт зазначено, що нараховується лише близько двадцяти скіфських комплексів, де зафіксовано круглі листові бляхи. При чому їхній ареал практично повністю окреслюється у суто степовому регіоні (Бабенко, Задников 2014, с. 134—135).

СРІБНІ КРУГЛІ БЛЯХИ (6 екземплярів)

1. Чотири великі срібні бляхи із загнутим краєм та виступом урізано-конічної форми посередині діаметром 8 см, завтовшки — 0,1 см (рис. 5: 3).

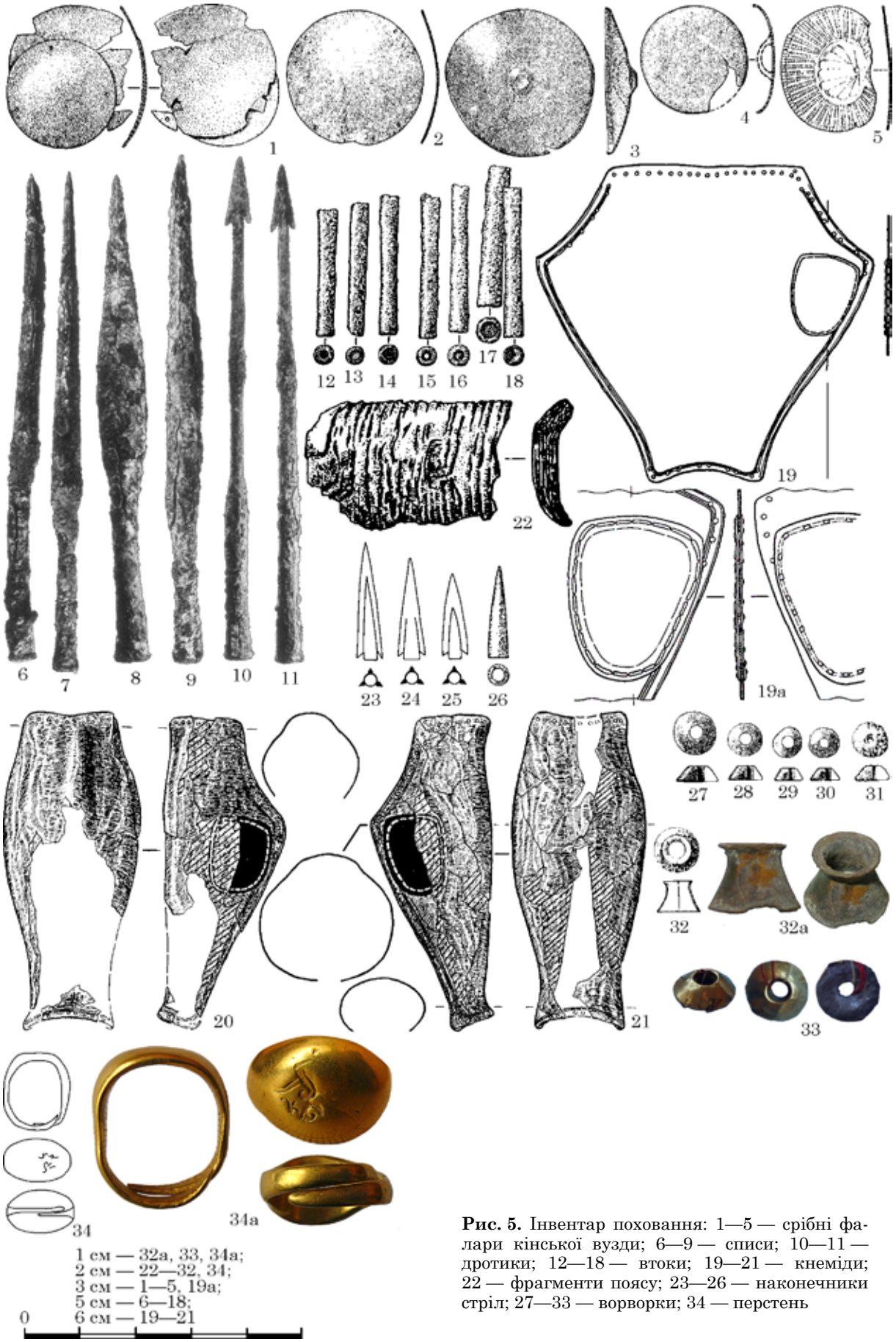

Рис. 5. Інвентар поховання: 1—5 — срібні фалари кінської вузди; 6—9 — списи; 10—11 — дротики; 12—18 — втоки; 19—21 — кнеміди; 22 — фрагменти поясу; 23—26 — наконечники стріл; 27—33 — ворворки; 34 — перстень

2. Срібна злегка випукла бляха із загнутими краями діаметром 5,5 см (рис. 5: 4).

3. Срібна бляха овальної форми, прикрашена пальметками та рубчиком по краю, розміром 7 × 5 см (рис. 5: 5).

Аналогічні срібні прикраси кінської вузди бачимо серед оздоб коней з Товстої Могили. Зокрема, бляхи з умбоноподібним виступом відомі з південної кінської могили, а вироби з пласкою поверхнею — з північної кінської могили (Мозолевський 1979, с. 34, 40; рис. 21: 1; 25: 5). Також аналогічні знахідки були присутні серед комплексу вузди з Краснокутського кургану (Мелюкова 1981, с. 76).

ЗАЛІЗНІ СПИСИ ТА ДРОТИКИ

1. Списи (рис. 5: 6—9) однотипні, видовжено-трикутної форми, з ромбічним в перетині пером (5 екземплярів). Мають втулку урізаноконічної форми, злегка розширену до низу, із невеликим валиком в основі. Розміри подано в табл. 1.

2. Дротики (рис. 5: 10—11) однотипні. Наконечники мають трикутне, ромбічне в перетині перо з жалами, довгу шийку та циліндричну втулку з валиком в основі (3 екземпляри). Розміри подано в табл. 2.

Таблиця 1. Параметри списів з поховання, см

Позиція знахідки	Довжина загальна	Діаметр втулки	Ширина пера	Довжина пера
а	50	2,5	3,5	33
б	48	2,5	3,0	38
в	44	3,5	4,8	29
г	30+	2,6	—	—
д	52	2,5	3,3	39

Таблиця 2. Параметри дротиків з поховання, см

Позиція знахідки	Довжина загальна	Довжина жала	Ширина жала	Діаметр втулки
а	47,5	7,0	2,5	2,5
б	46,5	6,5	2,5	2,6
в	50	6,0	2,5	2,0

Таблиця 3. Параметри втоків з поховання, см

Позиція знахідки	Довжина загальна	Діаметр
а	13	1,6
б	14	2,0
в	14	1,6
г	14	1,5
ґ	12	1,7
д	14	1,7

3. Залізні підтоки (рис. 5: 12—18) однотипні циліндричної форми (6 екземплярів) [1]. Розміри подано в табл. 3.

Оскільки наконечники та підтоки збереглись *in situ*, можна приблизно встановити загальну довжину виробів. За приблизними підрахунками довжина і списів і дротиків становить близько 1,9 м. Такі параметри цілком відповідають середнім показникам метальної зброї IV ст. до н. е. (Савченко 2004, с. 170, 174).

У цілому, списи та дротики вважаються одним з найбільш розповсюджених видів зброї у скіфській культурі. За чисельністю вони поступаються хіба лише стрілецькому озброєнню (Мелюкова 1964, с. 35, 40—44; Бунятян 1985, с. 67, 222). Для прикладу, у похованнях Середнього Дону V—IV ст. до н. е. списи та дротики (чи їх фрагменти) були виявлені майже у чверті досліджених поховань (Савченко 2004, с. 164, 171), на пам'ятках Середнього Побужжя третина поховань містила списи (Бессонова 1994, с. 23). Зазвичай кількість таких знахідок у рядовому похованні не перевищує двох одиниць, тоді як для інвентарю знаті притаманні набори з кількох екземплярів (Бидзиля, Полин 2012, с. 269).

КНЕМІДИ (рис. 5: 19—21)

Бронзові наголінники (кнеміди), виготовлені з тонкого листового металу 1—1,5 мм завтовшки. Розміри: висота — 34 см, ширина по верхній частині — 18 см, ширина по нижній частині — 10 см. На момент розкопок відзначалось, що вироби були ретельно відполіровані, але вкриті шаром темно-зеленої патини.

Форма кнемід була відновлена з уламків. Вони повторюють форму гомілки на них детально відтворено м'язовий рельєф, зокрема пластично показані литкові м'язи та довгі м'язи гомілки. У результаті моделювання форми ноги, вздовж фронтальної поверхні кнеміди формувалось вертикальне ребро, що могло надавати виробу додаткової жорсткості. Разом з тим, не можна погодитись з дослідниками, котрі припускають, що моделювання мускулатури було покликане забезпечити якомога щільніше прилягання кнемід до ноги воїна (див. наприклад: Агульников и др. 2013, с. 273). Адже у такому разі обладунок перешкоджав би скороченням м'язів та кровообігу в кінцівках, а амортизація ударів була б зведена до мінімуму.

Питання поширення кнемід у скіфській культурі було розглянуто у низці спеціальних робіт (Галанина 1965; Черненко 1968). З тих пір серія імпортних античних наголінників у Північному Причорномор'ї розширилась за рахунок нових знахідок: Первомаївка II, к. 1, п. 2

1. У тексті звіту вказано, що було зафіксовано шість підтоків, хоча на ілюстрації зі звіту зображено сім екземплярів.

та к. 4, п. 8 (Евдокимов, Фридман 1987, с. 94, 111), Іллінка, к. 4, п. 2 [1] (Плешивенко 1991, с. 63), Каїри, к. 1 (Куприй 1992, с. 137), Соболева Могила, п. 2 (Мозолевский, Полин 2005, с. 175), Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 271) та інші. Примітно, що їх ареал розширився й за рахунок знахідок у Лісостепу. Зокрема, одна з найдавніших у Скіфії пар наголінників була виявлена у Стеблеві, к. 3 (Скорый 1997, с. 35), більш пізнім часом датуються кнеміди з Куп'євахи, к. 13 (Бойко, Берестнев 2001, с. 23), Пісочина, к. 33 (Бабенко 2005, с. 96) та зі Старого Мерчика, кургани 3 і 11 (Бандуровский, Буйнов 2000, с. 93).

Верхній край наголінників з кургану 6 має злегка дугоподібну форму, нижній заокруглений, злегка потовщений і відігнутий назовні. По краях прокреслені неглибокі паралельні лінії. По верхньому та нижньому краю, а також на бічних краях розташовані отвори діаметром 2—3 мм, пробиті з середини гострим знаряддям, після чого гострі рубчики були загладжені. Можна припускати, що ці отвори були призначені для кріплення м'якої підкладки кнемід.

Характер розміщення отворів, їх різний діаметр та безсистемне нанесення свідчать про те, що вони були пробиті не за один раз. Можна припускати, що кнеміди використовувались протягом довгого часу і, навіть, не однією людиною. Відповідно, тут фіксуються сліди підгонки під параметри нового власника. До подібних висновків раніше прийшла Л. К. Галаніна, аналізуючи кнеміди з Керчі (Галанина 1965, с. 12). Також не виключено, що ці отвори лишились після ремонту чи заміни внутрішньої підкладки.

Кнеміди могли триматись на нозі без додаткових кріплень тільки за рахунок пружності металу. Хоча й не виключено, що вони кріпились за допомогою шкіряних ремінців, обв'язаних навколо гомілок, як це можемо бачити на гребені з кургану Солоха (Галанина 1965, с. 12). Фрагмент ремінців було зафіксовано наприклад, на знахідці з Іллінки, к. 4, п. 2 (Плешивенеко 1991, с. 63). Також сліди шнурівки було зафіксовано, на фрагменті повстяної підкладки наголінників з кургану 7 біля с. Пуркарь (Агульников и др. 2013, с. 271)

Особливістю розглянутої пари кнемід, як і знахідок зі Стебліва, к. 3, є відсутність наколінників, які, напевно, були відрізані. Є. В. Черненко, описуючи подібні знахідки з Керчі та Курджипського кургану, пояснював відсутність наколінників тим, що вони були видалені після значних ушкоджень (Черненко 1968, с. 116).

Цікава аналогія відома із впускного поховання кургану 493 біля с. Іллінці. Тут комплект обладунку також складався з кнемід та бойового поясу, а набір холодної зброї — зі списа, дротика та наконечників стріл. Обидва виявлені тут наголінника також перебували у використанні протягом тривалого часу. Вони мають сліди ремонту у вигляді бронзових латок на заклепках, що скріплювали поздовжні тріщини (Галанина 1977, с. 35).

Ще одна характерна і дуже яскрава прикмета наголінників з Водославки — шкіряні вставки на внутрішній поверхні литки. Вони мали трапеціеподібну форму із округленими краями і були сформовані зі шкіри товщиною 1 мм. Розміри вставки — 8 × 6 см. Шкіра кріпилась до бронзи за допомогою тонкого шкіряного шнурка діаметром 1 мм. Слід відмітити акуратну прошивку шнурком, адже довжина стежка по шкірі не перевищувала 1 см.

У зв'язку з цим слід згадати кнеміди з поховання 2 Соболевої Могили. Вони також мали анатомічну форму без наколінника, лише верхня частина дещо відгиналась назовні, передаючи нижню частина колінного суглобу. Внутрішня сторона прикривала ногу лише частково, залишаючи литковий м'яз відкритим. На думку авторів публікації, така форма кнемідам була надана одразу при виготовленні, оскільки по всьому периметру зовнішньої поверхні зберігся прокреслений орнамент у вигляді двох паралельних ліній. Незвичну форму вони пов'язують із тим, що власник цих наголінників був вершником, а отже ця частина тіла у нього і так була б захищена від уражень (Мозолевский, Полин 2005, с. 175).

Можна також припускати, що шкіряні вставки призначались для убезпечення коня від травм. Адже, як відомо, за скіфського часу стремена ще не були винайдені і вершники змушені були утримуватись на коні зусиллям ніг. Крім того, ця обставина призводить до думки, що доопрацювання внутрішньої поверхні кнемід було обумовлене прагненням покращити контакт коня і вершника. Адже шенкель, тобто частина ноги нижче коліна, за таких умов мав би відігравати надзвичайно важливу роль. Більше того, якщо поставала потреба керувати конем без рук, що для кінного стрілка мало бути нагальною потребою, шенкель лишався основним засобом подачі команд (Куприй 1994, с. 73).

Безпосередньою аналогією наголінників з Водославки є знахідка з Керчі IV ст. до н. е., де також простежуються вирізи з внутрішньої сторони, що, як ми тепер можемо припускати, напевно також могли бути зроблені для шкіряних вставок. Короткі кнеміди зі зрізаними наколінниками відомі з Курджипського кургану, який також датується IV ст. до н. е. (Галанина 1980, с. 100). На кнемідах з Олонештського скарбу, який пов'язується із невдалим походом намісника Зопіріона, бачимо доопрацювання іншого роду. Тут обладунок було покращено шляхом додавання з зовнішніх боків бронзових пластин (Сергеев 1966, с. 136).

У цілому, наголінники були одним із найпоширеніших видів захисного спорядженя гоп-

1. Також відомий, як курган 4 біля Білозерського кургану.

літів у античному світі. Вони відомі ще за часів архаїки. Зокрема, класичний тип із анатомічними деталями відомий із пізньоархаїчного часу і надалі він практично не зазнав суттєвих змін протягом всього часу вжитку. Більшість кнемід, знайдених у Північному Причорномор'ї належать до виробів одного типу (Мелюкова 1964, с. 75; Галанина 1965, с. 6). У пам'ятках Східної Європі вони побутують з середини V ст. до н. е. і, принаймні, до II ст. до н. е.

Знахідки кнемід у скіфському середовищі та, що особливо, припасування цього суто піхотинського обладунку під потреби вершника, засвідчує високий рівень взаємодії греків і варварів. Значна кількість наголінників походить з Керченського та Таманського півостровів. Ця обставина свідчить про те, що Боспорське царство відігравало роль основного постачальника цих речей (Мелюкова 1964, с. 76; Галанина 1965, с. 7). Наведені аналогії та міркування вказують на високу вартість та тривалий вжиток кнемід. Можна говорити, що кожен власник цінував їх та припасовував ці вироби під себе.

ПОЯС

Бойовий пояс (рис. 5: 22) представлено залізними С-подібними пластинами (12 екземплярів) шириною 3—3,5 см. На зовнішній поверхні пластин простежувався органічний тлін, можливо від покриття зі шкіри.

Судячи зі збережених частин, представлених на ілюстраціях у звіті, важко впевнено інтерпретувати цю знахідку. Найбільш рання аналогія поясу цього типу — знахідка VI ст. до н. е. з кургану 2 біля с. Щучинка. Хоча він має набагато складнішу конструкцію, ніж фрагментована знахідка з Водославки — центральний ряд його набраний з подібних видовжених пластин (Чередненко 1968, с. 69). Інша знахідка, що добре передає форму і кріплення пластин аналогічного виробу — пояси з Північної гробниці Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, с. 375, 398).

Цілком ймовірно, що пояс був єдиним зразком обладунку у могилі, адже жодної пластинки панцира в заповненні не було виявлено. Окремі знахідки бойового поясу відомі, наприклад, з кургану 11 могильника Нагорне (Мозолевский 1973, с. 204) та кургану 493 біля с. Іллінці (Галанина 1977, с. 32). Додатковий захисний пояс зафіксовано в похованні 1 кургану 2 біля с. Червоний Поділ. Він був складений з подібних довгих залізних пластин С-подібної форми розміром 9 × 2,1 см (Полин 1984, с. 110).

НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ (15 екземплярів)

1. Бронзові трилопатеві наконечники стріл (рис. 5: 23—26) були знайдені у заповненні камери. Усі вони мають виступаючу втулку та опущені лопаті, що утворюють шипи (14 екземплярів). Довжина становить від 3,2 до 4,3 см, ширина — 0,9 см. У втулках простежено рештки древків, вкритих чорною та червоною фарбою.

2. Роговий наконечник стріли кулеподібної форми (рис. 5: 26) довжиною 3,4 см і діаметром 0,7 см.

Сагайдачний набір, укомплектований аналогічними бронзовими наконечниками у поєднанні з роговим кулеподібним, бачимо у складі інвентарю кургану 1 могильника Гайманово Поле (Тереножкин и др. 1977, с. 157). Також подібні зразки широко представлені у наборі з поховання 2 Хоминої Могили, (Мозолевский 1973, с. 227). Дев'ять сагайдачних наборів було зафіксовано у похованні 2 кургану 4 Іллінка. Три з них, третій, четвертий та сьомий повністю чи майже повністю укомплектовані аналогічними наконечниками (Плешивенко 1991, с. 60).

Рогові наконечники, хоча й в обмеженій кількості, стабільно присутні у сагайдачних наборах протягом всього скіфського часу не зважаючи на тотальне домінування бронзових виробів. Відмічається, що у IV ст. до н. е. вони у більшій мірі зустрічаються в похованнях Степу (Євдокимов та ін. 2012, с. 81—82). Єдиний випадок, коли в сагайдаку містились лише рогові наконечники — набір 9 з Бердянського кургану (Мурзін, Фіалко 1998, с. 103—104).

ВОРВОРКИ

Ворворки урізано-конічної форми (8 екземплярів).

1. Рогові ворворки, 5 екземплярів (рис. 5: 27—31). Розміри подано в табл. 4.

2. Залізна ворворка (рис. 5: 31) 0,6 см заввишки, діаметром 1,5 см, з отвором діаметром 0,3 см.

3. Срібні ворворки, з яких одна плакована золотом (рис. 5: 32, 33). Розміри подано в табл. 5.

Оскільки всі ворворки були зафіксовані у перевідкладеному стані, важко говорити про їх призначення. Аналогічні предмети могли

Таблиця 4. Параметри рогових ворворок з поховання, см

Позиція знахідки	Висота	Діаметр	Діаметр отвору
а	3,4	0,7	—
б	0,7	2,0	—
в	0,3	1,2	0,4
г	0,6	2,0	0,7
д	0,4	1,5	0,7

Таблиця 5. Параметри срібних ворворок з поховання, см

Позиція знахідки	Висота	Діаметр	Діаметр отвору
а	1,1	1,6	1,1
б	0,4	1,1	0,4

бути деталями захисного обладунку, сагайдака, кінської вузди чи чохлів наконечників списа. Набір різнопланових бронзових ворворок відомий з кургану 2 біля с. Гладківщина, де вони зафіксовані у якості аксесуарів на ремінцях кріплення панцира (Григорьев 1994, с. 71). Срібна ворворка, що також асоціюється із застібкою обладунку, відома у такому знатному комплексі, як Перша Завадська Могила (Мозолевский 1980, с. 102). Утім, не виключено, що принаймні частина ворворок належала до прикрас вузди, хоча її деталей у катакомбі не було виявлено. Наприклад, аналогічні кістяні ворворки низького профілю відомі з кінського захоронення гробниці 2 Бабиної Могили (Мозолевский, Полин 2005, рис. 74: 4—8, 10—13).

ПЕРСТЕНЬ ЧОЛОВІКА

Безрозмірний масивний перстень виготовлений із золота 958° (рис. 5: 34). Шинка виконана у вигляді двох кінців, що заходять один на одного. Щиток виробу оздоблений карбованим рослинним орнаментом [1]. Розміри персня — 2,9 × 2,6 см, висота — 1,5 см, маса — 22,72 гр. Поверхня виробу ретельно наполірована. Наявність великої кількості механічних пошкоджень, особливо на внутрішній поверхні розімкнутих кінців, свідчать про тривалий ужиток. На щитку присутні дві суттєві деформації поруч із нанесеним орнаментом. Аналогічних виробів нам не відомо. Через відсутність чітких критеріїв у типології В. Г. Петренко, важко віднести його до певного типу.

ЗОЛОТІ АПЛІКАЦІЇ ОДЯГУ

1. Аплікації із зображенням жіночого персонажу із довгим ножем та ногою копитного (3 екземпляри) (рис. 6: 1). Разом із пластинками описаними нижче належать до варіанту I4Ga (за: Ліфантій 2018). Зазвичай присутні попарно із зображеннями менад із посохом. У цьому випадку, вірогідно, як мінімум одна аплікація із жінкою у плащі була викрадена під час пограбування. Наявні такі зображення на суцільних платівках головних уборів, на жаль, не дають однозначного розуміння місця розміщення менад одна стосовно одної. Так на рижанівській пластині таких жіночих фігур відтиснута непарна кількість (Ростовцев, Степанов 1917, табл. VI), а пісочинські вироби взагалі справляють враження недовершеності (Бабенко 2005, фото 11). Однак, видається логічним розміщення жінок парами обличчями одна до одної. Вакханок передано у стані ритуального танку. Ліва фігура представлена дівчиною у тозі розвернутою направо, у правиці вона тримає великий ніж, у лівиці — ногу козла, голова відхилена назад, волосся хвилями лежить на лівому плечі.

2. Платівки із зображенням жінки із посохом (2 екземпляри) (рис. 6: 3). Є доповненням попередніх. На них показано дівчину із заплетеним у високу зачіску волоссям (можливо це капюшон), розвернутою ліворуч. У правиці вона тримає посох, у лівиці голову козла (?). За нею тягнуться хвилі її гіматія, що розвивається на вітру. Ці, а також описані вище пластинки були виготовлені на, вірогідно, бронзовій матриці набиванням через свинцеву прокладку (відсутні сліди від протирки стекою та видно рельєф матриці на обох поверхнях), і потім карбовані твердою стекою (орнамент на одязі). Отвори нанесені на платівки з лицьового боку.

Пластинки із аналогічним зображенням менад присутні парами у курганах: «впускному» похованні Діївого (Спицын, 1906, табл. XIII), південній гробниці 4 Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 225), Денисовій Могилі (Рябова 1979, рис. 1: 5). Одиничне зображення вакханки походить з центральної могили к. 14 Верхнього Рогачика та один фрагмент з п. 1 к. 12 Верхнього Рогачика (Болтрик, Фиалко 2007, рис. 1: 11). Такий же сюжет на цільних пластинах, де ці постаті відтиснуті парами, відомий за лісостеповими курганами: Великим Рижанівським та к. 8, п. 1 Пісочинського могильника. Можна також згадати пластинки із кургану Большая Блізніца (Стефани 1873, табл. VIII), на яких, однак, зображення менад сильно відрізняються від описаних вище, як загальними рисами (зачіска, поза), так і певними атрибутами. Наприклад, у жінки із тирсом відсутній плащ, і вона не тримає голову тварини у руці, а менада з ножем не завжди має м'ясо в руці. Датування комплексів із цими платівками коливається у межах другої чверті IV — першої декади III ст. до н. е. На основі наявних *in situ* знахідок, пластинками цього варіанту прикрашалися виключно головні убори жінок.

3. Платівка із золота високої проби, зроблена із двох спаяних частин. Має вигляд квітки лотоса, утвореної трьома пелюстками та двома листами приквітника, обрізаної по контуру (рис. 7: 1). Таке спрощене виконання квітки є досить популярним у якості декору одягу скіфської знаті, проте зазвичай такі платівки не складені з двох елементів. У виробі присутні два отвори згори та два знизу, що утворюють два повздовжні наскрізні жолобки. Лицьовий бік має чіткий малюнок, на зворотному присутні лише вигини на місці описаних жолобків. Отже зображення було відтиснуте [2] лише на фронтальній пластинці. На поверхні лицьової частини присутні дрібні фракції металу, що говорять про низьку якість листа-заготовки (?). Контур пелюсток було до-

1. У тексті звіту орнамент названо тамгою, що є малоймовірним.

2. Важко говорити про спосіб виготовлення (на матриці чи пуансоном) через відсутність можливості побачити внутрішню сторону фронтального листа.

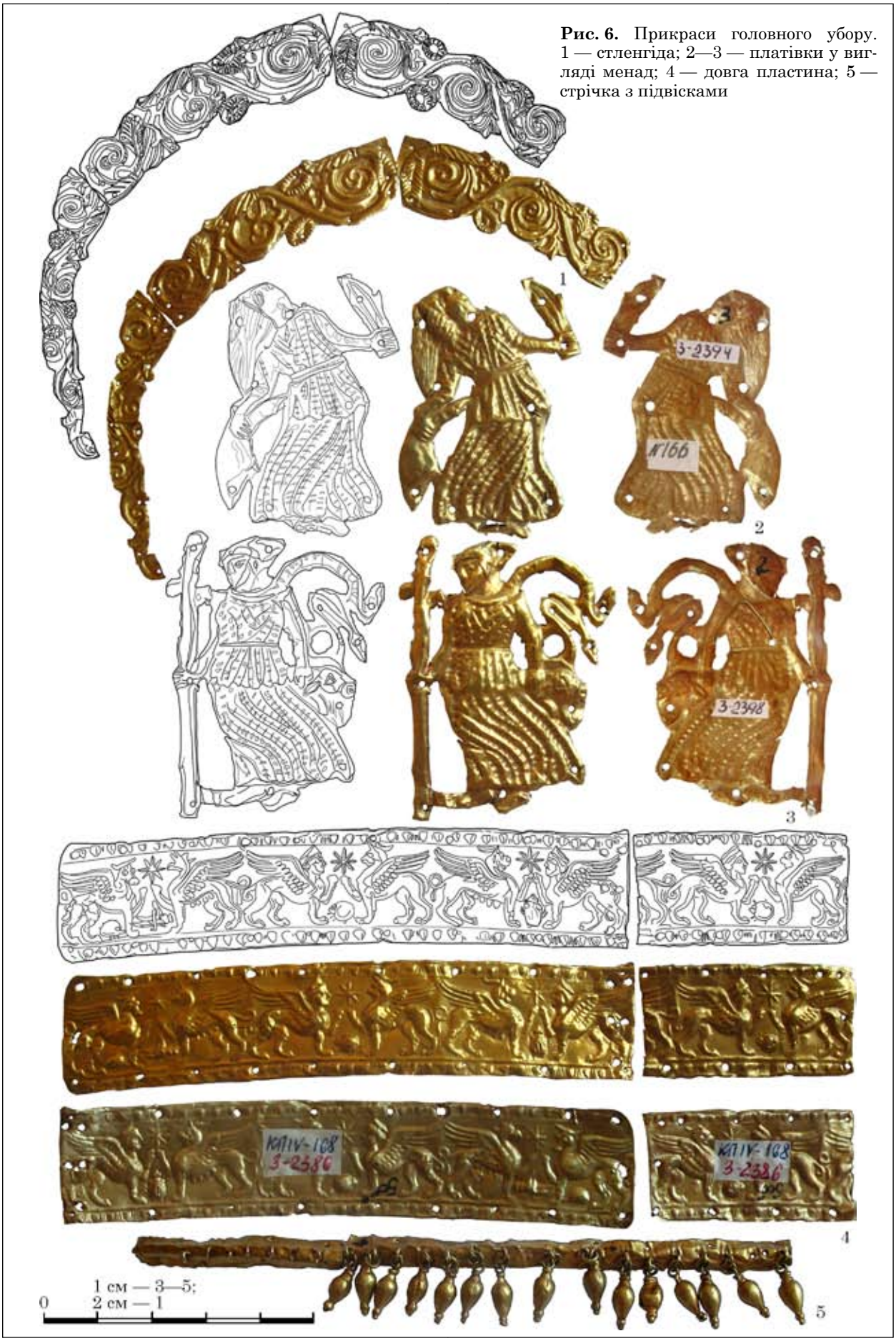

Рис. 6. Прикраси головного убору. 1 — стленгіда; 2—3 — платівки у вигляді менад; 4 — довга пластина; 5 — стрічка з підвісками

Рис. 7. Платівки прикраси одягу

датково пропрацьовано стекою. Подряпини на поверхні та зім'яті кути вказують на тривале використання виробу. Можна сміливо віднести її до варіанту IV4Ва (за О. В. Ліфантій), до якого належать вироби з ряду степових пам'яток: гробниця 2 Бабиної (Мозолевский, Полин 2005, табл. 12: 25), південна гробниця 4 Гайманової (Бидзиля, Полин 2012, рис. 226: 41—43), п. 3 Казенної Могили (Мурзин и др. 1987, табл. LXXI: 3), центрального поховання та грабіжницького лазу Лугової Могили (ДГС 1866, I, табл. IX: 14), к. 1 Водославки (Ліфантій, 2018, рис. 2: 21; 12) та Тетяниної Могили (Мурзин та ін. 1987, рис. 11: 6). Датування комплексів, що містили такі прикраси одягу — IV — початок III ст. до н. е.

4. Платівки із зображенням так званого грифоно-гіпокампа, розвернутого праворуч (20 екземплярів), вписаного у коло, оточене розсіченим валиком (рис. 7: 2). Пластини цього вигляду належать до варіанту II3Аа (за О. В. Ліфантій). Дослідники по різному називають цю істоту: драконом, морським драконом, морським коником та гіпокампом. Це зображення поліморфа із головою, протомою та крилами грецького грифона із вертикальним вухом із дуже розмитим гребенем на зашийку, що поєднане із риб'ячим або драконовим хвостом. Хвіст закручений і утворює кільце, закінчується він китицею, що розділена на три частини. Подібне, проте очевидно виконане іншим пуансоном зображення присутнє на серії аплікацій із п. 2 Соболевої Могили (Мозолевский, Полин 2005, табл. 18: 5). Значно віддаленішими за стилем є пластинки із образами гіпокампів із Куль-Оби (ДБК 1854, с. 3, табл. XX: 14), Чортомлика (ДГС 1872, табл. XXX: 15; Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, рис. 76), «центрального» поховання Верхнього Рогачика (Отчет археологической комиссии за 1913—1915, рис. 221), Лугової Могили (Polin, Daragan 2011, fig. 4: 1), к. 9 Пісків (Гребенников 1987, рис. 3: 11) та к. 40 Пришиба (Шапошникова и др. 1985, табл. 78: 7), що були віднесені до інших варіантів цього ж типу II3A. Крім того, можна згадати ряд досить популярних круглих платівок, на яких гіпокампів розміщено у позі протистояння (тип II3B за О. В. Ліфантій): Бабина Могила (Мозолевський, Полин 2005, табл. 12:

Таблиця 6. Параметри дрібних аплікацій одягу з поховання

№ зберігання	Зображення	Проба	Розміри, мм	Маса, гр
З-2394—2396	Менада з ножем	500	42 × 25	Загальна 10,34
З-2397—2398	Менада з тирсом	500	46 × 30	
З-2342	Квітка лотоса	750	14 × 14	
З-2434	Грифоно-гіпокамп у профіль праворуч	500	28	0,92
З-2435	Те саме	500	28	0,82
З-2436	» »	500	27—28	0,88
З-2437	» »	500	28	0,80
З-2438	» »	500	28	0,75
З-2439	» »	500	28	0,93
З-2440	» »	500	27	0,88
З-2441	» »	500	28	0,85
З-2442	» »	500	28	0,74
З-2443	» »	500	27—28	0,85
З-2444	» »	500	28	0,73
З-2445	» »	500	27—28	0,95
З-2446	» »	500	27—28	0,82
З-2447	» »	500	27	0,81
З-2448	» »	500	28	097
З-2449	» »	500	27	0,98
З-2450	» »	500	27—28	0,60
З-2451	» »	500	27—28	0,77
З-2452	» »	500	27—28	0,90
З-2453	» »	500	27—28	0,85
З-2411	Грифоно-гіпокамп у профіль ліворуч	375	28	0,86
З-2412	Те саме	375	28	0,93
З-2413	» »	500	28	1,04
З-2414	» »	500	27	1,04
З-2415	» »	500	27	0,89
З-2416	» »	500	27	0,84
З-2417	» »	500	28	0,98
З-2418	» »	500	27	0,98
З-2419	» »	500	28	0,88
З-2420	» »	500	28	0,93
З-2421	» »	500	28	1,09
З-2422	» »	500	28	0,96
З-2423	» »	500	27	0,94
З-2424	» »	500	28	0,99
З-2425	» »	500	28	0,99
З-2426	» »	500	27	0,95
З-2427	» »	500	27	0,93
З-2428	» »	500	27	0,88
З-2429	» »	500	27	0,93
З-2430	» »	500	27	1,06
З-2431	» »	500	28	0,86
З-2432	» »	500	27	0,95
З-2433	» »	500	27	0,91
З-2399	Рогатий грифон у профіль ліворуч	375	27	0,91
З-2400	Те саме	375	26—28	0,86
З-2401	» »	375	27	0,89
З-2402	» »	375	27	0,84
З-2403	» »	375	27	0,74
З-2404	» »	375	27	0,83
З-2405	Грифон із мордою у фас	375	26	0,70
З-2406	Те саме	375	26	0,71
З-2407	» »	375	26	0,74
З-2408	» »	375	26	0,65
З-2409	» »	375	26	0,72
З-2410	» »	375	26	0,63
З-2454	Жіноча голова	375	24	0,81
З-2455	Те саме	500	23	0,96
З-2456	Обличчя-маска	500	9	0,13
З-2457	Те саме	500	9	0,15
З-2458	» »	500	9	0,13
З-2459	» »	500	9	0,13
З-2460	» »	583	9	0,17

Продовження табл. 6

№ зберігання	Зображення	Проба	Розміри, мм	Маса, гр
З-2461	Обличчя-маска	500	9	0,16
З-2462	Те саме	500	9	0,16
З-2463	» »	500	9	0,17
З-2464	» »	500	9	0,17
З-2465	» »	583	9	0,17
З-2466	» »	500	9	0,16
З-2467	» »	500	9	0,14
З-2468	» »	583	9	0,17
З-2469	» »	500	9	0,18
З-2470	» »	500	9	0,18
З-2471	» »	500	9	0,14
З-2472	» »	500	9	0,15
З-2473	» »	500	9	0,15
З-2474	» »	500	9	0,14
З-2475	» »	583	9	0,15
З-2476	» »	500	9	0,18
З-2477	» »	500	9	0,14
З-2478	» »	500	9	0,16
З-2479	» »	500	9	0,16
З-2480	» »	500	9	0,16
З-2481	» »	500	9	0,13
З-2482	» »	500	9	0,11
З-2483	» »	500	9	0,11
З-2484	» »	500	9	0,15
З-2485	» »	500	9	0,12
З-2486	» »	500	9	0,14
З-2487	» »	500	9	0,15
З-2488	» »	500	9	0,16
З-2489	» »	500	9	0,16
З-2490	» »	500	9	0,11
З-2491	» »	500	9	0,12
З-2492	» »	500	9	0,15
З-2493	» »	583	9	0,17
З-2494	» »	500	9	0,13
З-2495	» »	500	9	0,15
З-2496	» »	500	9	0,13
З-2497	» »	500	9	0,15
З-2498	» »	500	9	0,18
З-2499	» »	500	9	0,13
З-2500	» »	500	9	0,16
З-2501	» »	500	9	0,14
З-2502	» »	500	9	0,13
З-2503	» »	500	9	0,13
З-2504	» »	500	9	0,13
З-2505	» »	500	9	0,12
З-2506	» »	500	9	0,15
З-2507	» »	583	9	0,16
З-2508	» »	583	9	0,18
З-2509	» »	500	9	0,15
З-2510	» »	500	9	0,14
З-2511	» »	583	9	0,21
З-2512	» »	500	9	0,13
З-2513	» »	500	9	0,15
З-2514	» »	583	9	0,16
З-2515	» »	500	9	0,14
З-2516	» »	500	9	0,14
З-2517	» »	583	9	0,19
З-2518	» »	500	9	0,19
З-2519	» »	500	9	0,16
З-2520	» »	500	9	0,15
З-2521	» »	500	9	0,21
З-2522	» »	500	9	0,14
З-2523	» »	500	9	0,16
З-2524	» »	500	9	0,15
З-2525	» »	500	9	0,16

Закінчення табл. 6

№ зберігання	Зображення	Проба	Розміри, мм	Маса, гр
З-2526	Обличчя-маска	500	9	0,14
З-2527	Те саме	500	9	0,19
З-2528	» »	500	9	0,16
З-2529	» »	583	9	0,21
З-2530	» »	500	9	0,13
З-2531	» »	375	9	0,14
З-2532	» »	500	9	0,17
З-2533	» »	500	9	0,12
З-2534	» »	375	9	0,15
З-2535	» »	500	9	0,15
З-2536	» »	500	9	0,13
З-2537	» »	500	9	0,16
З-2538	» »	375	9	0,15
З-2539	» »	583	9	0,15
З-2540	» »	500	9	0,13
З-2541	» »	500	9	0,11
З-2542	» »	500	9	0,17
З-2543	» »	500	9	0,17
З-2544	» »	500	9	0,13
З-2545	» »	500	9	0,14
З-2546	» »	500	9	0,18
З-2547	» »	500	9	0,10
З-2548	» »	500	9	0,12
З-2549	» »	500	9	0,15
З-2550	Качка з однією підвіскою	Фігурка, підвіска — 900, пластина — 583, кільце — 750	Пластинка — 9 × 16, висота качки — 17, висота підвіски — 22	5,04
З-2551	Качка з двома підвісками	Качка — 958, підвіска — 900, пластина — 583, кільце — 750	Пластинка — 16 × 18; фігурка — 13 × 17; підвіска — 30—35 × 14; пластинка — 9 × 16, висота качки — 16, висота підвіски — 29	6,84
З-2552 (амфорка з правого боку)	Качка з однією підвіскою	Качка, підвіска — 900, пластина — 583, кільце — 750	Пластинка — 9 × 16, висота качки — 16, висота підвіски — 29	4,47
З-2553	Качка з двома підвісками	Качка, підвіска — 900, пластина — 583, кільце — 750	Пластина 9 × 16	6,23
З-2554	Качка з двома підвісками, від третьої посередині отвір на пластині	фігурка, підвіска –900, пластина — 583, кільце — 750	Те саме	6,86
З-2555	Качка з трьома підвісками	Фігурка, підвіска — 900, пластина — 583, кільце — 750	Пластина — 9 × 16	8,57
З-2556	Качка з однією підвіскою та слідом від відриву другою (друга підвіска окремо під таким самим номером)	Фігурка, підвіска — 900, пластина — 583, кільце — 750	Те саме	6,85
З-2557	Підвіска амфороподібна сильно деформована (відламана від виробу З-2554 (?)	958	27	1,75
З-2391	Вузька стрічка з 9 підвісками	Стрічка і 7 підвісок — 500; 2 підвіски — 583	Стрічка — 70 × 8—9	Загальна 10,48
З-2392	Вузька стрічка з 6 підвісками	500 — стрічка і 4 підвіски — 500; 2 підвіски — 583	Стрічка — 52 × 8—9	
З-2390	Вузька стрічка з втраченими підвісками	500	59 × 8—9	
З-2559	Підвіска у формі жолудя	750	18 × 10	1,15

30), к. 11 Верхнього Рогачика (Болтрик, Фиалко 2007, рис. 1: 24), к. 15 Золотої Балки (Полин, 2014, рис. 77а: 5), Лугова Могила (ДГС 1866, I, табл. VIII: 9) та Орел (Отчет археологической комиссии за 1909—1910, рис. 205).

5. Платівки із зображенням грифоно-гіпокампа, розвернутого у профіль ліворуч (23 екземпляри). Вироби мають аналогічний до попереднього, лише дзеркально відображений малюнок (рис. 7: 3). Є і інші відмінності: морда персонажа коротша, очі більші та виразніші, дзьоб масивніший, гребень чітко позначений, пір'я на плечі крила має чіткі геометричні форми. Така різниця у зображеннях, вірогідно, пояснюється або чіткішою позитивною матрицею, або більш ретельною протиркою стекою по ній. Щодо використання саме матриці сумніви практично відсутні, оскільки є всі ознаки: видно структуру матриці на внутрішній поверхні та сліди від протирки із певним трохи «глянцевим» ефектом на зовнішній.

Ці дві серії пластин із зображенням гіпокампа не лише мають найближчу аналогію по формі і орнаменту у виробах з Соболевої Могили, а й у тому, що і там і там присутні дві серії таких пластин із правостороннім і лівостороннім зображеннями гіпокампа (Мозолевский, Полин 2005, табл. 18). Крім того, у впускному похованні Соболевої Могили було знайдено, як і в к. 6 Водославки, срібний посуд: кубок, кілік, проте тут ще

був ритон (Мозолевский, Полин 2005, табл. 20; 21: 1—2; 22: 1). Причому кілік мав дуже близькі параметри, і судячи зі збережених фотографій розкопок з кургану 6 Водославки, профілі кубків дуже подібні (див. далі, рис. 9: 4).

6. Платівки із зображенням рогатого грифона, що стоїть (6 екземплярів) варіанту II1Ab (за О. В. Ліфантій). Поліморф розвернутий ліворуч, із піднятою правою передньою лапою, морда його показана у фас. Між лап у істоти розміщено колосок (рис. 7: 4). Подібна іконографія присутня на реверсах золотих пантикапейських статерів та дідрахм, що карбувалися впродовж певних років за правління ранніх Спартокідів: 379—396, 369—359, 344—334, 314—304 рр. до н. е. (Анохин 1986, табл. 2: 91, табл. 3: 97, 102, 109, 115, 116), проте на монетах поліморф тримає у пащі списа, а лапи ніби спираються на колосок. Крім того, на описаних грошах часто присутні додаткові маркування та написи. Пластинки цього ж варіанту були знайдені у похованнях Малого Огузу (Спицын 1906, табл. 14: 22) та Тетяниної Могили (Мурзин и др. 1987, рис. 12: 5). Широка хронологічна позиція описаних комплексів — друга половина IV ст. до н. е. Примітно, що такі статери були використані у якості щитків трьох перснів з Великого Рижанівського кургану (Скорый, Хохоровски, 2018, с. 96—98, рис. 186) та одного з к. 92 Мар'ївки (Garbuz 1993, p. 45—46, cat. no. 79). Не виключено, що ці персні були виготовлені з монет саме варварськими майстрами.

Спосіб виготовлення — протирка по матриці (сліди стеки на зовнішній та рельєф матриці на внутрішній поверхнях) без подальших доробок. Отвори нанесено із зовнішнього боку. Можна додати, що золотий лист має низьку якість — на внутрішньому боці у великій кількості візуально помітні фракції металу.

7. Платівки із зображенням грифона (6 екземплярів). Очевидно імітують попередні пластини (рис. 7: 5). Містять менш реалістичне, стилізоване зображення рогатого грифона у аналогічній позі. Хвіст істоти опущений літерою S до низу на відміну від піднятого догори і закрученого у складний візерунок хвоста на попередньому зображенні. Також відсутній елемент у вигляді колоска. На наш погляд, відрізняється і техніка виготовлення. Ці платівки були відтиснуті пуансоном, причому досить неретельно, що призвело до низької якості зображення. На двох пластинках присутні додаткові три лінії, нанесені карбівкою на крилі. Отвори пробито ззовні. Такі відмінності говорять про виготовлення цих та вищеописаних пластинок у різних майстернях або різними майстрами. Інакше важко пояснити такий контраст у техніці та зображенні.

8. Платівки із зображенням жіночого обличчя (2 екземпляри), вписаного у коло з розсіченого валика (рис. 7: 6). Ці аплікації можна віднести до варіанту I1Bi (за О. В. Ліфантій) за наступними ознаками: голова розташована у фас, обличчя має правильні риси, волосся розділене прямим пробором та укладені у зачіску, на рівні вух показано чи то локони волосся, чи то об'ємні підвіски. Виділяє ці пластинки лише наявність начільної стрічки. До цього ж варіанту віднесено пластинки з Куль-Оби та, дещо спрощене, проте дуже подібне зображення на виробах з к. 1 Водославки (Ліфантій 2018, рис. 2; 3: 10—11). Л. В. Копейкіна вважала, що на куль-обських аплікаціях показано грецьку богиню Деметру (Копейкина 1986, с. 46). І, судячи з іконографії цієї богині на ольвійських асах (Русяєва, Русяєва 1997, рис. 3; Карышковский 2003, с. 92—93, табл. VI: B—C; VII: A—C), у неї були всі підстави так вважати. Л. В. Копейкіна відносила ці вироби з Куль-Оби до першої половини IV ст. до н. е. на основі подібності зображення до срібних статерів Тарсу (Кілікія) 378—372 рр. до н. е. (Копейкина 1986, с. 47; див. також: Зограф 1951, табл. X: 9, 233),

Пластинки виготовлені шляхом протирки стекою по матриці. На це вказують численні сліди від знаряддя на зовнішній поверхні та відбиток рельєфу матриці на внутрішній. Причому робота стекою була дещо недбала, тому очі та рельєф зачіски були додатково пропрацьовані карбівкою. Отвори нанесено з фронтального боку.

9. Платівки із зображенням людського обличчя [1], так звані маски або личини (рис. 7: 7) [2]. Вироби мають округлу форму та оконтурені розсіченим валиком. Виконані у високому рельєфі (4 мм) та містять по три / два отвори, що пробиті з лицьового боку. Риси обличчя та зачіска (волосся позначене декількома вертикальними виступами) не дають чіткого натяку на стать. Окрім відтиснення виробів пуансоном, вірогідно, було викарбовано лінію, що позначала налобну стрічку (?) та інколи корегували верхню лінію очей чи брови (?). Не дивлячись на наявність задирок по краю обрізки, пластини мають багато потертостей та подряпин, що вказують на тривале використання.

Ці пластики віднесено до варіанту I1Ea типу I1E Голова-маска (за О. В. Ліфантій). Вироби цього варіанту представлені щонайменше у ще десяти курганах (Верхній Рогачик к. 10, к. 11 п. 2, Вовчанське к. 8 п. 1, Гайманова Могила південна гробниця 4, п. 2, Денисова Могила, Лугова Могила ЦПС та тризна, Петрівка, к. 4, п. 2, Страшної Могили, к. 4, п. 2, Мелітопольський, гробниця 1, Тетянина Могила), що

1. У тексті звіту вони визначені як «жіноча личина» (Кубышев и др. 1982, с. 68).
2. У тексті звіту вказано, що їх було 95 екземплярів, проте у фондах ІА НАНУ наявні лише 94 вироби. Це сталося у наслідок прикрої помилки — один з виробів було приписано до серії аналогічних аплікацій із к. 1 Водославки. Оскільки вироби дуже близькі, виокремити екземпляр з к. 6 тепер не можливо.

Таблиця 7. Параметри довгих аплікацій одягу з поховання

№ зберігання	Зображення	Проба	Розміри, мм	Масса, гр
З-2386	Протистояння поліморфів в оточенні комах та зірок	500	106 × 22	3,59
З-2386	Те саме	500	41 × 21	3,59
З-2387	Рослинний орнамент	500	97 × 24—29	Загальна 14,42
З-2388	Те саме	500	106 × 21—28	
З-2389	» »	500	110 × 21 × 8	

вказує на популярність сюжету у якості прикрас одягу еліти протягом тривалого часу — з середини V і до початку III ст. до н. е. (див. Ліфантій 2018, с. 76, 242). Проте, *in situ* зафіксовані лише у п. 2 к. 4 Страшної Могили: дві на черепі та 39 на грудині та, вірогідно, на манжетах рукавів жіночого одягу.

10. Золоті прикраси у вигляді качок варіанту III2Cc Гусеподібне (за О. В. Ліфантій). Це об'ємні вироби, на яких показано птаха ряду гусеподібних (скоріш за все, качку) у позі зі складеними крилами (рис. 7: 8). Тварин розміщено на прямокутних пластинах, ніби на поверхні води. До цих пластинок прикріплені так звані амфороподібні підвіски. Різниця у виробах полягає в основному у кількості підвісок: з однією (3 екземпляри); з двома (3 екземпляри) та із трьома (1 екземпляр (?) [1]. При цьому два вироби дійшли до нас із двома відламаними підвісками. Про це говорять сліди на одній аплікації від відірваної деталі, на іншій наявність трьох наскрізних отворів на пластинці під хвостом качки, а також власне деформовані дві підвіски, що знайдені окремо у заповненні, але мають аналогічні розміри та виготовлені тим же пуансоном, що і решта підвісок. Таким чином можна вважати, що спочатку була така картина: два вироби з трьома, три з двома та дві з однією підвісками.

Кожна фігурка качки зроблена із двох половин відтиснутих пуансоном або на матриці у високому рельєфі. Через порожнисту конструкцію вироби дещо деформовані і у деяких місцях містять надлами та надрізи (?). Всі фігурки качок, вірогідно, припаяні до пласких прямокутних пластини кожна. Ці «підставки» також складаються з декількох елементів. Лицьова пластина має орнаментацію з розсіченого валика по периметру. Зворотний бік не вдалось оглянути, вірогідно, він не містить орнаменту. Більшість з прямокутних пластин спаяні не по всьому периметру — вони містять паралельні поперечні канальці для ниток (?) діаметром близько 1—1,5 мм. Принаймні на одному виробі (з трьома підвісками) внаслідок не відомих причин (можливо, для зручності нашивання) зі зворотного боку були допаяні петлі із золотого дроту, замість утворення вищеописаних жолобків. Усі без виключення підвіски кріпляться до дротяних кілець, що припаяні до прямокутних пластин за допомогою проміжного додаткового кільця. Особливо унікальним моментом, повних аналогій до якого нам не відомо, є оформлення очей птахів. На їх місці у об'ємних фігур припаяні невеликі дротяні кільця, що, однак, виглядають досить масивними у порівнянні з розміром скульптурок. За допомогою проміжного кільця до них приєднано невеликі підвіски у формі пласких кіл із петлею. Петлі, вірогідно, прикріплено до розплющених кіл пайкою та додатковим клепанням (дріт у цьому випадку сильно розплющений). Всі наведені нижче аналогії мають суттєві відмінності від водославських виробів, як композиційні так і технологічні.

Отже, наближеними за морфологією є вироби з північної гробниці 1, поховання 3 Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012, рис. 536), к. 4 групи Першого Мордвинівського кургану (Лесков 1974, с. 74, рис. 62). Віднесення таких виробів до аплікативних прикрас одягу є спірним. Так інколи подібні прикраси були частинами намиста: Чмирева Могила (Онайко 1970, табл. XXXVI: 458) та Діїв курган (Спицын 1906, табл. XIII: 14—16; Лесков 1974, с. 32, рис. 22). Проте, щодо виробів з Водославки та, принаймні, Гайманової Могили, можна говорити про їх нашивання на виріз жіночої сукні. На це вказують умови знахідки, ряд особливостей виробів, а також їх невелике число (не вистачило б для повноцінного разка намиста). Датування комплексів — середина другої чверті — кінець IV ст. до н. е.

11. Стрічка від головного убору у трьох фрагментах, що мають чіткі слід розривів, тобто раніше складали один виріб (рис. 6: 5). Перший без підвісок розмірами 60 × 9 мм. Другий — розмірами 70 × 8—9 мм з дев'ятьма підвісками. Третій — розмірами 52 × 8—9 мм з шістьма підвісками. Сама стрічка містить орнамент із напівов та має трапеціеподібний (без основи) профіль через дещо загнуті до середини краї. На тонку стрічку нанесено багато отворів із лицьового боку. З того ж боку закріплено (вірогідно припаяно) велику кількість дротяних

1. У тексті звіту вказано три типи: з однією (2 екземпляри); з двома (4 екземпляри) та із трьома (1 екземпляр) і додатково окремо знайдена аналогічна підвіска (Кубышев и др. 1984, с. 69).

петель, розташованих в ряд на відносно рівних відстанях. Не до всіх петель прикріплено підвіски. Усі вони належать до варіанту V7Ca (за О. В. Ліфантій). Аналогічні підвіски виявлені щонайменше у 15 курганах досить різного статусу (Чортомлик, Вишнева, Бабина, Лугова, Гайманова, Сахнова, Тетянина Могили, к. 1 і 3 Ізобільного, к. 13 Носаків, к. 14 Верхнього Рогачика, к. 2 Великої Білозерки, к. 11 Новомиколаївки, Перший Мордвинівський та Діїв курган), датування яких лежить у межах IV — початку III ст. до н. е.

12. Також знайдено одну підвіску в формі жолудя виготовлену із золота 750°. Розміри об'ємного горішка — 14 × 10 мм, припаяне вушко з золотого дроту завтовшки 1 мм має зовнішній діаметр — 4—6 мм (рис. 7: 9). Можна віднести до варіанту типу V7B Горішок (за О. В. Ліфантій), що побутує протягом другої — третьої чвертей IV ст. до н. е. Подібні вироби відомі у похованнях к. 6 Башмачки, к. 14 Верхнього Рогачика, Мелітопольського та Чортомлицького курганів. Аналогічна підвіска була зафіксована як деталь сережки з к. 22, п. 2 Вільної України (Лесков 1974, с. 79).

Підвіска виконана шляхом спаювання двох відтиснутих половин виробу. Поверхня наполірована, проте містить багато мікроподряпин та інших пошкоджень, що вказують на тривале використання. Ця підвіска відрізняється від решти знайдених тут. Вірогідно, вона була додана замість втраченої ще за час використання головного убору. На розміщення її саме на стрічці із підвісками цієї частини одягу вказують ідентичність розмірів підвісок прикріплених на ній.

13. Довгі пластини від головного убору у двох різних за розмірами екземплярах (рис. 6: 4). У звіті вони впевнено названі метопідами (Кубышев и др. 1982, с. 69), не зважаючи на наявність отворів по всьому периметру пластин. Зроблена нами реконструкція підтверджує високу вірогідність розміщення цих пластин саме на начільній стрічці. Це свідчить про правомірність використання терміну «метопіда» по відношенню до цих пластин. Нижній та верхній краї виробів орнаментовані напівовами, що утворюють бордюр. На довшій пластині присутня симетрична композиція з поліморфних істот, розташованих трьома парами, у яких створіння протистоять один одному у профіль із піднятою передньою лапою, що розташована далі від спостерігача. Зображення головних персонажів виконані дуже реалістично. По центру між їхніми головами і над піднятими лапами розміщено по одній шестипроменевій зірці. Центральна пара представлена сфінксом (із волосся зібраним у зачіску, у головному уборі типу стефани або грецького калафа), розміщеним ліворуч та левоголовим рогатим грифоном праворуч. Між передніми піднятими лапами істот присутнє схематичне зображення жука, розвернутого вліво (Ліфантій 2015, с. 73, рис. 1: 3). Праворуч від них розташовано пару тих самих поліморфів у дзеркальному відображенні. Відмінність полягає у наявності у грифона чотирьох молочних залоз, що натякає на його жіночу стать. Між передніми лапами цих істот показано жука-скарабея, що ніби стоїть головою і лапками піднятими догори. Третя пара сильно відрізняється від попередніх. Зі збереженням пози тут показано ліворуч — грифона із головою бика у тричетвертному ракурсі з вибалушеними великими очима. Праворуч розміщено орлиноголового грифона із майже не показаним оком та гребенем з чотирма променями. Останній також має чотири молочні залози. Між передніми лапам розміщено коника, розвернутого праворуч. Крім цього, під правим поліморфом присутнє схематичне зображення їжака у профіль праворуч.

Більша пластина, скоріш за все, є довершеним виробом, що не зазнавав переробок, проте на правий його край було додано додаткові отвори (причому один із них, на відміну від більшості було пробито з внутрішнього боку, тобто явно після зняття виробу з матриці). Менший фрагмент було сформовано внаслідок пошкодження цілого виробу. На це вказує значно менш рівний зріз з боку, де водночас бачимо обрізане зображення. Не зрозумілим є наявність на внутрішній поверхні довгих повздовжніх ліній від проведення стекою (?) на нижньому ряду ов. Причому отвори на цьому краю були нанесені, скоріш за все, після цього.

Не викликає сумніву і виготовлення пластин на матриці спочатку шляхом набивання (басми): явно видно структуру матриці на внутрішній поверхні виробів, і значно гірше, проте досить чітко на зовнішній.

Описані пластини було віднесено до типу IIB Водославки (за О. В. Ліфантій). Аналогічні вироби походять із ще двох комплексів: чотири пластини з Вільної України к. 22, п. 2 (Лєсков 1974, с. 91 рис. 78) та один великий фрагмент пластини з к. 2, п. 3 Великої Білозерки (Бидзиля, Болтрик 1972, табл. 5). Цілком можливо, що всі перелічені вироби виготовлені по одній матриці. Проте відсутність можливості побачити пластини *de visu* не дає впевнено це стверджувати. Широка дата перелічених комплексів — друга—третя чверті IV ст. до н. е. Можна згадати ще досить віддалено схоже зображення (протистояння сфінксів у калафах та левиголових грифонів у аналогічній позі) на пластині з Єлізаветівських курганів (Онайко 1970, с. 42, рис. 8).

14. Фрагменти золотих стленгід (одна складається з двох окремих частин, від другої є лише верхня) з рослинним орнаментом різного розміру. На пластинах містяться зображення пагонів аканту (?). Серед листя проглядають квітки лотосів — традиційні у оформленні так званих греко-скіфських виробів (рис. 6: 1).

Виготовлено ці пластини було на матриці, вірогідно, спочатку шляхом набивання через свинцеву подушку, а потім шляхом тиснення стекою чи карбуванням по лицьовому боку сформовано чіткіший малюнок. Краї обрізки не рівні, проте містять не значну кількість задирок. Всі численні отвори набито з лицьового боку пластин. На зовнішній стороні видно багато потертостей та розривів, що свідчать про використання.

Ці вироби віднесено до типу IIIE Водославки групи III Рослинні мотиви (за О. В. Ліфантій). На дуже близькій, якщо не на тій самій матриці виконані вироби з Тетяниної Могили, к. 22, п. 2 Вільної України. Явно на іншій матриці, проте подібній за орнаментом виконані пластини, що збереглися невеликими фрагментами з ЦПС Лугової Могили та Мелітопольського кургану (Полин, Алексеев 2018, рис. 277; Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 95: 14—16). Подібний орнамент, проте на суцільних золотих листах, а не вирізаний по контуру присутній на стленгіді та пластинах з бокового поховання Дііва кургану.

ПЕРСТЕНЬ ЖІНОЧИЙ

Перстень щитковий із безрозмірними пласкими дужками виготовлений із золота 750° (рис. 8: 1). Виріб має розміри: 2 × 2 см, діаметр щитка — 1,8 см, маса становить 4,45 гр. Аналогічний виріб відомий у чоловічому похованні Соболевої Могили, що на думку авторів публікації є литим (Мозолевский, Полин 2005, с. 174—175). Важко говорити про спосіб виготовлення водославського екземпляра. Видається, що зроблено його все ж з однієї пластини, проте скоріш за все додатково проведено шліфовку щитка та дужки із боків. Такий прийом створив прямі блискучі кути у місці переходу від щитка до дужки, що не можливо для простого загину дужки. Вірогідно такий же прийом застосовано для частини перснів із жіночого поховання Товстої Могили. Вироби подібних форм В. Г. Петренко відносила до пластинчастих 7 типу (Петренко 1978, с. 61). За спостереженнями дослідниці така форма є домінуючою серед кілець степових пам'яток IV—III ст. до н. е. Найближчим за формою є кільце із поховання 3 кургану 7 біля Кута (Петренко 1978, табл. 51: 35), або ж з поховання 7 кургану 13 Золотої Балки (Полин 2014, рис. 45: 18).

ВЕРЕТЕНО

Фрагменти веретена представлено деталями з рогу (14 фрагментів) (рис. 8: 2). Сюди ж віднесено свинцеве прясло (рис. 8: 4).

1. Рогові деталі, орнаментовані різьбленими паралельними лініями (12 екземплярів) та циркульним орнаментом висотою 2 см і діаметром 1,2 см. Одна рогова деталь виготовлена у вигляді шахового пішака висотою 2,8 см і з діаметром основи 1,2 см. Інша деталь виготовлена у вигляді урізаного конуса з циркульним орнаментом і врізаними паралельними лініями висотою 2 см, діаметром 1,5—1,2 см. Стрижень веретена — роговий виріб видовженої форми, круглий в перетині з перехватом на кінці, довжиною 11 см і діаметром 0,6 см. Виходячи з теоретичних розрахунків, загальна довжина такого веретена становить близько 33 см (Гаврилюк 1987, с. 123).

2. Фрагменти круглого в перетині залізного предмета довжиною 3,5 см і діаметром 0,3 см.

3. Свинцеве біконічне прясло висотою 1,4 см і діаметром 1,5 см.

Аналогічні деталі веретена бачимо серед знахідок поховання 3 Хоминої Могили та з Денисової Могили (Мозолевский 1973, с. 234; 1980,

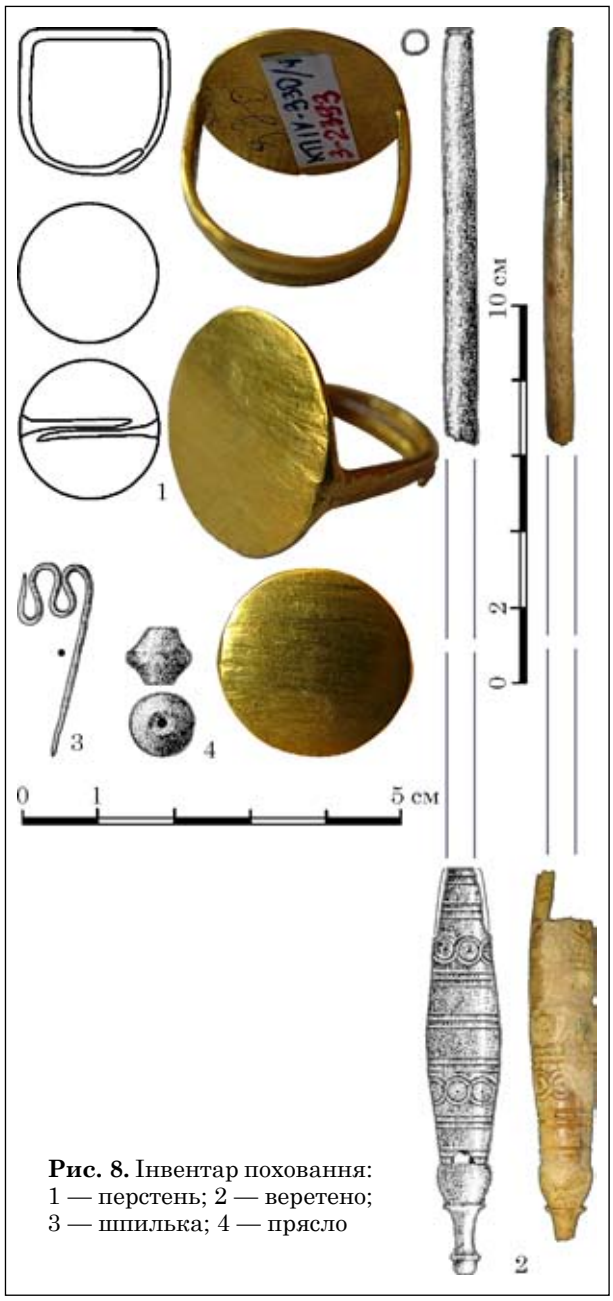

Рис. 8. Інвентар поховання:
1 — перстень; 2 — веретено;
3 — шпилька; 4 — прясло

с. 131). Нещодавно також були опубліковані схожі фрагменти з центрального поховання Водяної Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 91). Аналогічне, але зі щитком, веретено походить з Первомаївки II, к. 2, п. 2 (Евдокимов, Фридман 1991, с. 79). Практично ідентичне веретено зі стрижнем та насадками було реконструйоване з уламків з поховання озброєної жінки зі Львово, к. 18, п. 1 (Кубышев и др. 1982, с. 138).

Прясла та веретена є майже обов'язковим атрибутом жіночих поховань у Степу IV ст. до н. е. (Дараган, Буравчук 2013, с. 480). Що стосується наборних виробів як у Водославці, припускається, що такі речі походять з античних майстерень (Яковенко 1973, с. 39).

ШПИЛЬКА

Бронзова шпилька з фігурною голівкою, виготовлена з круглого в перетині дроту (рис. 8: 3). Голівка сформована хвилеподібними вигинами дроту. Розміри шпильки: довжина — 5,4 см, діаметр дроту — 1,5 мм, голівка розміром 2 × 1,6 см. Цей виріб можна віднести до типу 24 (за В. Г. Петренко). За спостереженнями дослідниці такі шпильки побутували у населення степових теренів, у Криму та на нижньому Дону, вона навіть вважала їх особливими прикрасами скіфів царських (Петренко, 1978, с. 19). На користь цього свідчить й знахідка подібної, але срібної, шпильки з південно-східної камери Чортомлика (Алексеев и др., 1981, с. 206).

СРІБНЕ КІЛЬЦЕ

Фрагмент плаского срібного кільця. Виріб, як і його зображення не збереглися, тому можемо лише згадати його параметри, вказані у тексті звіту: висота — 0,7 см і діаметр — 2 см.

НОЖІ

Фрагментований залізний ніж з кістяною рукояткою та бронзовою оковкою (рис. 9: 1). Ручка шестикутна в перетині, кріпилась до черешка за допомогою шести бронзових заклепок. Загальна довжина ножа складає 14,8 см, довжина рукоятки — 9 см, ширина рукоятки — 1,8 і 1,6 по оковці, ширина клинка — 2 см.

Подібний, хоча й набагато більший ніж із втулкою на ручці було виявлено у ранньосарматському комплексі Філіпповка 2, к. 1, п. 2. Оскільки його довжина сягала 30,3 см, його було віднесено до категорії озброєння і названо «ножем—стилетом» (Яблонский 2014, с. 31). Сьогодні невідомо якої довжини був цілий клинок ножі із Водославки, втім його черешкова конструкція не дозволяє трактувати цей ніж як бойовий.

Аналогічна шестигранна рукоятка ножа, але із залізними заклепками і без оковки знайдена у заповненні (рис. 9: 2). Її параметри: довжина — 8,8 см, ширина — 1,8 см, товщина — 1 см.

СРІБНИЙ КІЛІК

Кілік з напівсферичною чашечкою мав невисокий кільцевий піддон, в уламках збереглись частини фігурної П-подібної ручки (рис. 9: 3). Судячи зі збережених уламків, ручки буле дещо підняті над вінцем. Верхній діаметр чаші дорівнює 9,6 см, загальна висота виробу — 4,3 см. Маса посудинки сьогодні становить 91,23 гр. Отже, цей кілік відрізняється доволі мініатюрною чашею. Відзначимо, що описуючи знахідку подібного виробу з Великого Рижанівського кургану, дослідники посилаючись на В. О. Рябову (1991, с. 155) вказують, що кількість відомих срібних кіліків зі скіфських поховань становить не менше 30 екземплярів (Скорый, Хохоровски 2018, с. 66—67). В дійсності ж, дослідниця наводила цю цифру говорячи про кубки з круглим тулубом. Тим не менш, срібні кіліки зі скіфських могил мають доволі подібні форми і є відносно частою знахідкою у заможних курганах (Солоха, Центральна та Бокова могили Великого Рижанівського, центральна могила Бердянського та гробниця 1 Мелітопольського курганів, п. 2 та п. 3 Соболевої Могили, Північна гробниця Чортомлика, п. 3 Хоминої Могили, схованка північної гробниці 1 Гайманової Могили, к. 6 біля с. Нагірне, Чмирева Могила, Куль-Оба та ін.). Так, О. Є. Фіалко налічує до 20 подібних виробів зі скіфських могил (Фиалко 1996, с. 188—189). Проте за морфологією виробів можна відмітити найбільш подібні до водославського.

У кіліка з к. 1 п. 2 групи Лисячої Могили дуже подібна форма піддону і чаші та близькі розміри 9,5 × 4 см (Мозолевский, 1980, с. 121, рис. 55). У виробу з Північної гробниці Чортомлика (Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991, с. 129, 257, кат. 228) дуже подібна чаша (діаметр вінця 10 см) та піддон, проте висота дещо більша за водославський — 5,5 см. Близьким за параметрами є кілік з к. 4, п. 2 біля с. Іллінка, який має висоту 4,5 см, а діаметр чаші дорівнює 10 см (Плешивенко 1991, рис. 4: 5), проте судячи з малюнку, ніжка цього виробу має інший, менш фігурний профіль. Натомість у кіліка з Мелітопольського кургану профіль піддону (хоча він і є дещо більшим) є аналогічним до водославського (Тереножкин, Мозолевский 1988, рис. 83: 1), але, на жаль, чаша його втрачена. Таким чином, найближчі до водославського кіліка форми походять із поховань середини — третьої чверті IV ст. до н. е.

СРІБНИЙ КУБОК [1]

За описом у тексті звіту відомо, що у «срібного глечика» було проламане дно (Кубышев и др. 1984, с. 68). Розміри його дорівнювали

1. Місцезнаходження кубку авторам встановити не вдалось.

Рис. 9. Інвентар поховання: 1—2 — ножі; 3 — кілік; 4 — кубок; 5 — буси; 6 — світильник

13 × 11 см. Судячи зі збережених фотографій, виріб був неорнаментований та мав типову S-подібну форму профілю (рис. 9: 4). На жаль, на основі лише звіту важко сказати яку форму мало денце виробу. Проте завдяки малюнку у роботі В. А. Рябової, можна говорити про його округлість (Рябова 1986, рис. 2: 1). Дослідниця ставила його в один ряд з виробами з Пісків, Солохи, Носаків, Куль-Оби, Чмиревої Могили та ін., які вона відносила до III типу (округлотілі кубки з циліндричним горлом висотою, що дорівнює половині від його діаметра). За спостереженням дослідниці, вироби цього типу є найпоширенішими і, водночас, срібні кубки часто є єдиними посудинами у могилі (Рябова, 1986, с. 145, 147). У парних похованнях, крім Водославки, срібні кубки знайдені у Куль-Обі, Гайматовій Могилі та Ізобільному.

БУСИ СКЛЯНІ

1. Буси з чоловічого поховання (рис. 9: 5):

а) буси з глухого скла блакитного кольору з вічками циліндричної форми (3 екземпляри) та округлої форми (1 екземпляри). Діаметр 1 — 1,4 см, висота — 0,6 — 0,8 см;

б) синя скляна бусина з вічками циліндричної форми з накладним орнаментом. Розміри: діаметр — 1,2 см, висота — 0,8 см, діаметр отвору — 0,7 см.

2. Скляні буси з жіночого поховання:

а) буси циліндричної форми (6 екземплярів). Розміри: висота — 0,4 — 0,5 см, діаметр 0,3 — 0,5 см, діаметр отвору — 0,2 см;

б) сферичні, злегка розплескані буси (2 екземпляри). Розміри: діаметр 0,9 см, діаметр отвору — 0,4 і 0,5 см;

в) жовта циліндрична бусина, орнаментована двома паралельними лініями, діаметром 0,9 см, з діаметром отвору 0,4 см.

СВІТИЛЬНИК

Залізний світильник у вигляді низької чаші з вертикальним бортиком, злегка випуклим дном та довгою горизонтальною петлеподібною ручкою (рис. 9: 6). Розміри: діаметр — 13 см, висота бортика — 3,5 см, довжина ручки — 9 см, ширина ручки — 3,8 см. Єдиним відомим нам подібним за формою та виготовленим із заліза є виріб із кургану 4 Страшної Могили, хоча він має менші розміри (діаметр чаші — 11 см, довжина ручки — 7 см), і названий у публікації черпаком (Тереножкин та ін., 1973, с. 149; рис. 30: 2). Відмінність полягає і у тому, що петлеподібна ручка цього виробу розвернута пласкою частиною на бік.

Ще О. О. Спіциним було висловлено припущення щодо використання подібного за формою виробу, проте бронзового, з кургану 6 Башмачки як світильника: «*мідне блюдце грубої роботи, може бути, виконувало роль лампочки*» [1] (Спицын, 1901, с. 76). Аналогічно ним описано «мідну лампочку» з Огузу (Спицын, 1901, с. 162; рис. 1: 3), яка, судячи з малюнку, найбільш наближена формою до водославської. Близькій за формою бронзовий виріб, проте більшого діаметру (18,6 см) та висоти (3,9 см) було знайдено у господарській ніші бокової гробниці Товстої Могили. Тут він мав сліди кіптяви (?) ззовні та шар нагару всередині. Це спонукало Б. М. Мозолевского також вважати її саме світильником, хоча називав він її сковорідкою (Мозолевский 1979, с. 193).

ХРОНОЛОГІЧНА ПОЗИЦІЯ КУРГАНУ 6

Широку дату дають предмети озброєння. Зокрема, кнеміди датуються IV ст. до н. е., а якщо згадати про їх тривалий термін вжитку, їх побутування може захопити й кінець попереднього сторіччя.

Наконечники стріл відносяться до третьої хронологічної групи за А. І. Мелюковою. Серія списів аналогічна до знахідок з кургану 3 біля с. Оксютинці початку IV ст. до н. е.

Уточнюють дату коштовні вироби. За В. А. Рябовою більшість поховань із срібними кубками відносяться до другої половини IV ст. до н. е. (Рябова, 1986, с. 148). Проте найближчими до водосласького є вироби, що побутували протягом перших трьох чвертей IV ст. до н. е.: Солоха, Піски, Носаки, Чмирева Могила та ін.

Срібні кілікі подібних, проте не аналогічних форм характерні для третьої чверті IV ст. до н. е.: к. 1, п. 2 групи Лисячої Могили, Мелітопольський та Чортомлицький кургани. У цілому ж такі форми посуду також побутують протягом доволі широкого проміжку часу.

Коштовним аплікаціям, присутнім у Водославці, знаходимо аналогії у похованнях кінця першої — третьої чверті IV ст. до н. е. З огляду ж на певні особливості у виконанні більшості перелічених виробів простежується їх тяжіння до давніших аналогій. Так, зображення менад із Водославки близький до виробів з південної гробниці 4 Гайманової Могили. У той же час пластинки з Денисової Могили, к. 8 Пісочина та Великого Рижанівського кургану є спрощенішими та видаються пізнішими. Щодо точних копій на довгих пластинах із протистоянням поліморфів з к. 22, п. 2 Вільної України, то це поховання має досить широку дату в літературі. Стленгіди з рослинним орнаментом аналогічні до виробів з Тетяниної Могили та к. 22, п. 2 Вільної України. Круглі платівки з гіпокампами відомі лише п. 2 Соболевої Могили, а аплікації із рогатим грифоном та колоссям — у Малому Огузі та Тетяниній Могилі. Всі інші відомі прикраси із об'ємними фігурками качки подібних форм містять значно реалістичніші та витонченіші (еллінізовані) зображення тварин: у північній гробниці 1 Гайманової та Чмиревій Могилах, к. 4 групи Першого Мордвинівського і Діївого курганів.

Таким чином, найвірогіднішим є віднесення виробів із Водославки до другої—третьої чверті IV ст. до н. е. Ця дата цілком співставна з іншими предметами з розглянутого кургану та видається найбільш відповідною всьому набору речей.

СОЦІАЛЬНА ПОЗИЦІЯ ПОХОВАНОЇ ПАРИ

Передусім привертають увагу знахідки кнемід. Первинно, у античній панопліі це була деталь обладунку важкоозброєного піхотинця. Але у Північному Причорномор'ї вони пов'язуються зі знатними вершниками. На цю обставину вказувала ще А. І. Мелюкова, відмічаючи проникнення типових форм озброєння гоплітів у середовище кочової аристократії (Мелюкова 1964, с. 75).

Л. К. Галаніна, виходячи з уявлень середини XX ст., писала, що основним тактичним прийомом скіфського війська були дистанційні сутички, а рукопашний бій мав другорядний характер. Відповідно, вона припускала, що впровадження у варварському середовищі захисного обладунку, зокрема кнемід, відбулось

1. Переклад з російської авторський.

внаслідок зіткнень скіфів з грецькими гоплітами. Дослідниця також відмічала, що поширились кнеміди лише в середовищі знатних воїнів (Галанина 1965, с. 12).

Пізніше, традиція використання бронзових кнемід представниками скіфської військової аристократії Степу неодноразово привертала увагу дослідників непересічних скіфських комплексів (Мозолевський 1979, с. 158; Алексеев 2006, с. 54). Указано, що особливо широко ці вироби були поширені у варварських похованнях периферії Боспорського царства, де утворився синкретичний комплекс захисного озброєння із лускатого панцира та грецьких шолому з наголінниками (Галанина 1965, с. 7; Виноградов, Горончаровский 2008, с. 55).

Також привертає увагу скарб бронзових кнемід, зафіксований біля с. Олонешти в пониззі Дністра. Дослідники не виключають можливості його депозиту в ході невдалого походу Зопіріона на Ольвію у 331 р. до н. е. (Алексеев 2003, с. 245). Тому не виключено, що принаймні частина кнемід могла потрапити до скіфів як військові трофеї. Подальший розподіл військової здобичі був однією з основних функцій кочового володаря, оскільки надає легітимності його статусу (Крадин 2002, с. 83; Мурзин 2015, с. 19).

Крім того, постійне надходження кнемід у варварське середовище протягом не одного десятка років може пояснюватись й не тільки військовим чинником, а й дипломатичним обміном. Дослідники вказують, що традиція обміну коштовними трофеями та дарами встановлювала ієрархічні відносини між окремими угрупованнями варварської аристократії (Крадин 2001, с. 113, 184, 190).

У зв'язку з цим відзначимо, що концентрацією знахідок наголінників примітне Лісостепове Побужжя. Дослідники пояснюють це налагодженням торгівельних зв'язків з античними полісами (Черненко, Безсонова 1989, с. 17). Дійсно, з оглядом на рівень вивченості цього регіону, порівняно зі Степом, чи, скажімо, Середнім Подніпров'ям, вісім пунктів зі знахідками кнемід виглядає як порівняно представницька вибірка. Цікаво, що відсутність навколокурганних ровів, як і у шостого кургану Водославки, також є рисою, притаманною для скіфських курганів Лісостепового Побужжя (Бессонова 1994, с. 16; 29—30).

Тому не буде перебільшенням припустити, що античні наголінники у варварських комплексах можуть бути передусім атрибутом шляхетного воїна. Для прикладу, на Балканах, починаючи з доби еллінізму, використання кнемід було суворо регламентовано, а у варварському середовищі вони поширювались як статусна річ (Jarva 1995, p. 145; Rustoiu, Berecki 2015, p. 141, 144—145). Цікаво, що на думку деяких дослідників, кнеміди з гробниці 2 у Вергіні могли належати скіф'янці, одній з дружин Філіпа II (Antikas, Wynn-Antikas 2016, p. 682). Також слід згадати, що знахідки важкого обладунку з поховань могильника Філіповка 1 трактуються як елітні дари, здобуті найманцями у Імперії Ахеменідів (Рукавишникова 2013, с. 72).

Утім, свідчення переробки та ремонту кнемід, у тому числі й опублікованої тут пари, однозначно свідчать про їх практичне використання. Можна згадати й приклади поранень у гомілки, які засвідчують потребу у її захисті. Зокрема, на лівій малій гомілковій кістці чоловіка з Гладківщини, к. 2 фіксувалась травма від спису. Характерно, що поранення було нанесене саме в ту частину тіла, яка не була закрита його обладунком (Григорьев 1982, с. 6). Інший приклад — у «охоронця», похованого під курганом 1 групи 2 могильника Скоробір у малій гомілковій кістці було виявлено застряглий наконечник стріли, з яким він змушений був жити протягом деякого часу (Шрамко 2014, с. 129).

Певний інтерес представляє знахідка веретена. Аналогічні імпортні речі зустрічаються у похованнях непересічних представниць скіфського суспільства. Наприклад, розглядаючи схожу знахідку з аристократичного кургану Огуз, О. Є. Фіалко інтерпретує її та інші імпортні вироби як прояв еллінізації скіфської верхівки (Фиалко 1987, с. 139).

Використання залізних деталей коліс також може вважатись ознакою заможності та високого соціального положення похованих (Мозолевський 1979, с. 191).

Коштовний столовий посуд вже традиційно сприймається як елемент варварського застольного церемоніалу. У першій половині IV ст. до н. е. імпортний посуд поступово витісняє з ужитку традиційні дерев'яні чаші, плаковані золотом. Характерно, що срібні кіліки зустрічаються у могилах представників різних страт суспільства: від вищої аристократії (Солоха, Чортомлик, Огуз) до знатних персон середньої руки з таких курганів, як Денисова чи Соболева Могила і, власне, Водославка, к. 6 (Фиалко 1996, с. 189). Описуючи срібний кілік із Соболевої Могили, М. Ю. Трейстер помітив поширення такого посуду в Скіфії та Македонії, хоча й зазначив, що немає підстав припускати їх балканське походження (Трейстер 2005, с. 519; 2018, с. 320).

Було висловлено припущення, що срібні кубки є маркером локальних лідерів (Болтрик 2011, с. 110). Також вказувалось, що така форма посуду, як найбільш давня, мала особливе ритуальне значення та була пов'язана із культом священного напою (Бессонова 1983, с. 103—104; Рябова 1986, с. 147). Отже, срібні кубки могли використовувати регіональні ватажки для справляння ритуалів під час священних застіль.

Золоті аплікації одягу також є маркером заможності похованого, особливо це стосується

оздоб високих головних уборів. Подібність же пластин водославських пластин до виробів з Соболевої Могили, Великого Рижанівського кургану, Гайманової Могили, Денисової Могили, к. 22 Вільної України, Тетяниної Могили, Діївого кургану та ін. вказує також на те, що такі аплікації прикрашали одяг представників різних страт (за: Болтрик 2001): від родичів царя до пілофорів другого рівня.

У цілому, в ході пошуку аналогій до поховального інвентарю, намітились коло близьких, якщо навіть не споріднених комплексів.

У Гаймановій Могилі (Бидзиля, Полин 2012) присутні наголінники, золоті прикраси із об'ємними фігурками качок, аплікації менади, срібний посуд, срібна шпилька аналогічної до водославської форми та пастові буси.

Ріднять водославський комплекс із Діївим курганом наступні вироби: золоті пронизки із фігурками качок, веретено, срібний посуд та прикраси кінської вузди.

Поховання 2 Соболевої Могили (Мозолевский, Полин 2005, с. 165—189) містить наступний інвентар, подібний до водославського: зброя та наголінники, срібні кілікі та кубки, веретена, золоті аплікації із зображенням гіпокампа та персні, срібні прикраси кінської вузди. Близькою до шостого кургану Водославки є Денисова Могила (Мозолевский 1980, с. 130—133). Їх ріднять знахідки золотих бляшок-менад, срібного столового посуду, складного веретена з різним орнаментом, типи наконечників стріл.

Доволі подібними є матеріали з Хоминої Могили. Зокрема, близьким є набір озброєння з поховання 2, а золоті прикраси, срібний посуд, скляні бусини та наборне веретено — з поховання 3 (Мозолевский 1973, с. 224—234). Проте, наприклад, кілік з цього комплексу засвідчує тривале використання та численні ремонти, до того ж він має прямішу форму піддона.

До переліку можна додати Товсту Могилу (Мозолевський, 1979), адже у похованні жінки та дитини присутні залишки дерев'яних коліс, срібні неорнаментовані кубок і кілік, золоті персні подібних форм, пастові бусини, у чоловічому — озброєння та уламки кіліка.

Ще один схожий комплекс — Іллінка, к. 4, п. 2, де було зафіксовано набір з кількох списів, лускатий обладунок з кнемідами та срібний кілік (Плешивенко 1991, с. 58—63).

За наявністю формальних ознак схожі риси присутні у похованні Великого Рижанівського кургану (Скорый, Хохоровски 2018). Тут знайдені пластини головного убору із відтиснутими зображеннями менад, срібний кілік та кубок. Хоча, якщо придивитися уважніше, видно, що кожна із названих ознак має суттєві відмінності. Так зображення менад представлені не на окремих дрібних платівках, а на довгих пластинах. Срібний кілік має іншу форму піддону та значно масивніші параметри. Срібний кубок має піддон та орнаментацію.

Утім, слід зауважити, що у кургані 6 біля с. Водославка не було зафіксовано жодного з цілої низки статусних предметів, таких як казан, церемоніальна зброя чи дерев'яний, плакований золотом посуд. Це дещо понижає статус похованих тут осіб. Але не варто забувати, що цілісність цього поховання була порушена ще в давнину і з нього могли бути вилучені саме найпрестижніші речі.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ОДЯГУ ПОХОВАНОЇ ЖІНКИ [1]

Оскільки поховання було пограбоване, розташування більшої частини аплікацій не можна вважати первинним. Важко також пояснити, чому перемістивши череп жінки, грабіжники не забрали більшу частину оздоб головного убору. Не виключеним є розпорошення аплікацій у обидва боки від голови померлої унаслідок природних посмертних процесів, а не дій грабіжників. Не дає можливості з упевненістю говорити про первинне положення більшості пластин і їх недостатньо докладний рівень фіксації *in situ* (на жаль, не вдалося точно розшифрувати позначки на малюнку, а на фотографіях упізнається лише частина виробів). Отже, на основі лише даних про місцезнаходження аплікацій у могилі, не можна будувати достовірних реконструкцій. Однак, специфічні форми довгих пластин та окремих дрібних дають можливість говорити про форму головного убору, його оздобу та приблизний вигляд вирізу сукні. Оскільки колір одягу не було зафіксовано, вирішено винести за дужки цей момент і за замовченням зробити колір тканин приглушено червоним. Оскільки достовірних підстав для розміщення дрібних пластин із зображенням голів жіночого божества, людських голів, грифонів, квітки лотосу не було, вирішено не відображати їх на реконструкції. Скоріш за все вони були нашиті на покривало головного убору обабіч обличчя, проте не виключено і розміщення якоїсь їх частини на сукні померлої. Щодо розміщення пластин із образами грифоно-гіпокампів, то не виключено, що вони оздоблювали одяг чоловіка (за аналогією із Соболевою Могилою).

Отже, форма стелнгіди вказує на форму нижнього краю головного убору, адже саме там традиційно розміщують такі пластини за аналогією із відомими зображеннями (навершя з Лугової Могили, пластинки з покривала жінки з Чортомлика та ін.) та положенням пластин у похованнях. Вузькі стрічки із підвісками декорували верхній або нижній край твердих головних уборів скіфянок (Мелітопольський, Товста Могила, Чортомлик та ін.). У даному

1. Реконструкція та викладені тут аргументи на її користь зроблені однією з авторів статті — О. В. Ліфантій.

випадку, з огляду на наявність сленгіди знизу та вигнуту форму стрічок логічним видається їх розміщення на верхньому лицьовому (як у переважній більшості твердих головних уборів) краю шапки. Оскільки їх загальна довжина дорівнює 18,1 см, це цілком підходить для традиційного скіфського головного убору, дещо розширеного згори. Таку форму твердої шапки Т. В. Мірошиною було запропоновано називати тіарою (Мирошина 1981, с. 46). Цікаво, що аналогічна форма запропонована дослідницею для головного убору з к. 22, п. 2 Вільної України, де присутні аналогічні за формою стрічки з підвісками, стленгіда та довгі пластини із протистоянням поліморфів (Мирошина 1981, рис. 3). У водославському похованні, однак, остання форма пластин судячи із загальної довжини двох виробів (14,7 см) прикрашала не фасад тіари, а була нашита на начільну стрічку і виконувала роль метопіди. Передню частину головного убору оздоблювали три пари (?) платівок у формі менад (одну було вкрадено грабіжниками (?). Таке розміщення аплікацій має достовірні підстави на прикладі знахідок у Великому Рижанівському та кургані 8 Пісочина. Опосередковано на їх місце вказує і великі розміри цих пластин, які було б досить важко розмістити парами на інших частинах костюма. Таким чином, загальна композиція орнаменту головного убору стає цілком традиційною: ряд зображень людей за ритуальним дійством, ряд рослин та ряд поліморфів, що символізують підземний світ, або ж вхід до нього. До прикладу, аналогічну візуальну структуру має пектораль з Товстої Могили.

Ми вже зупинялись на питанні розміщення виробів із фігурками качок та кількості підвісок у них. Додамо лише наступне. Якщо розмістити ці вироби в ряд, його довжина за умови наявності невеликих відступів складе близько 7—8 см, що явно мало для намиста. Для запропонованої Л. С. Клочко вузької шийної прикраси типу істмії (Клочко 2014, с. 119) ці пластинки не підходять з огляду на їх загальну масивність (близько 5 см довжина виробу із підвіскою і значна загальна висота — більше 1,6 см).

Якщо ж наші думки щодо належності знайдених окремо підвісок не помилкові, то ряд розташування аплікацій на горловині за логікою симетрії має бути наступним: посередині качка з двома підвісками, потім попарне чергування виробів із трьома, двома та однією відповідно. Достовірно відновити точну послідовність важко. Тому представлена на реконструкції вона з певною умовністю. Однак зовсім проігнорувати ці вироби вважаємо не доцільним, оскільки їх розташування саме на горловині не викликає сумнівів.

Таким чином, одяг жінки, похованої у кургані 6 Водославки, був подібним до вже відомих знахідок з Діївого, Великого Рижанівського, Вільної України, Пісочина та ін., проте мав свої унікальні риси та дещо незвичне поєднання зображених сюжетів.

Рис. 10. Одяг похованої жінки (реконструкція та малюнок О. В. Ліфантій)

ВИСНОВКИ. КУРГАН 6 МОГИЛЬНИКА ВОДОСЛАВКА В КОНТЕКСТІ СКІФСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Розташування могильника біля с. Водославка є дуже цікавим на тлі поховальних пам'яток другої — третьої чверті IV ст. до н. е. Виглядає так, ніби пам'ятка розташована рівновіддалено від синхронних некрополів знаті. Зокрема, на відстані 60—80 км на північний схід розташовано кургани заможних персон біля сіл Акимівка та Володимирівка, а також курган Кара-Тюбе. Близько 80 км на північний захід відділяє Водославку від некрополів Вільна Україна та Ольгине, що у пониззі Дніпра. Врешті, на відстані 100 км на північ відомі синхронні комплекси Великого Рогачика та Великої Білозірки.

Також примітно, що вже за 10 км на південь розташовується сучасне північне узбережжя затоки Сиваш та, дещо далі, півострів Чонгар і Арабатська коса. Дослідники припускають, що за скіфського часу рівень моря був дещо нижчим, а отже не виключено, що і Сиваш, і західна частина Меотіди являли собою розгалужену систему проток і боліт (Мозолевский 2005,

с. 82—83, 86). Таким чином, Водославський могильник був розташований ніби «на вході» до Степового Криму, обабіч цих прісноводних (?) водойм.

Можна припускати, що ця пам'ятка постала на шляху з Боспорського царства до центру Скіфії у Подніпров'ї. Так, відстань від Водославки до Пантикапею по сучасному узбережжю Азовського моря становить 230 км, а від Водославки до Кам'янського городища, оминаючи Сірогозьку балку — близько 170 км. Цікаво, що на цьому ж напрямку були споруджені одні з найбільших усипальниць скіфської аристократії — Діїв курган, Козел та Огуз (Болтрик 1990, с. 40; 2017, с. 70).

З цієї позиції цілком логічним виглядає присутність у доволі невисокому кургані із парним похованням імпортних еллінських речей, які окрім високої вартості мали й статусне значення. Це, передусім, набір золотих аплікацій одягу, срібний кілік і кубок, кнеміди та веретено. З огляду на вищенаведене дуже дивним виглядає повна відсутність античної кераміки у розглянутому похованні.

СЛОВА ВДЯЧНОСТІ

Користуючись нагодою, висловлюємо щиру вдячність за дружню допомогу у опрацюванні матеріалів для статті молодшому науковому співробітнику відділу Наукових фондів ІА НАНУ А. О. Денисовій, молодшому науковому співробітнику, завідувачці експозиційно-фондової частини відділу «Археологічний музей» ІАНАНУ О. Л. Вотяковій та сташому науковому співробітнику відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Хортиця» Т. І. Шелеметьевій.

ЛІТЕРАТУРА

Агульников, С. М., Попопвич, С. С., Церна,С. В., Топал, Д. А. 2013. Скифский курган 7 у с. Пуркарь на Нижнем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 257-284.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт- Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2006. Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н. И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.). В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 43-65.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л., Задников, С. 2014. Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана. *Наукові записки*, 21, с. 123-140.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАНУ.

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В. 1972. *Отчет о работе Запорожской постоянно действующей экспедиции в 1970, 1972 гг.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1970—1972/36.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАНУ, с. 3-34.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. Л. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: РА-Каравелла.

Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных экспедиций от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-44.

Болтрик, Ю. В. 2001. Соціальна стратифікація Скіфії періоду «Золотої осені». *Маґістеріум*, 6, с. 76-80.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: ИА НАНУ, с. 39-47.

Болтрик, Ю. В. 2011. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии. *Recherches Archéologiques*, 3, с. 101-112.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давняя історія України*, 2 (39), с. 66-77.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007 Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51-93.

Болтрик, Ю. В., Савовский, И. П. 1991. Курган Плоская Могила. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 98-107.

Бунятян, Е. П. 1985. *Методика социальных реконструкций в археологии. На материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Виноградов, Ю. А., Горончаровский, В. А. 2008. *Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в до н. э. — середина III в. н. э.)*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Гаврилюк, Н. А. 1987. Прядение у Степных скифов. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 116-130.

Галанина, Л. К. 1965. Греческие поножи Северного Причерноморья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 7, с. 5-27.

Галанина, Л. К. 1977. *Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга)*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—33.

Галанина, Л. К. 1980. *Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племен IV века до н. э.* Ленинград: Искусство.

Гребенников, Ю. С. 1987. Курганы скифской знати в Поингулье. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы юга Украины*. Киев, с. 148-158.

Григорьев, В. П. 1982. *Отчет о раскопках курганов у с. Гладковщина Золотоношского района Черкасской области в 1982 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1982/159.

Григорьев, В. П. 1994. Захоронение тяжеловооруженного скифского воина у с. Гладковщина. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАНУ, с. 63-79.

ДБК. III. 1854. *Древности Боспора Киммерийского. Атлас*. Санкт-Петербург: Императорская академия наук.

ДГС I. 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. Санкт-Петербург.

ДГС II. 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. Санкт-Петербург.

Дараган, М. Н., Буравчук, О. Е. 2013. Наборы рукоделия из погребений Степной Скифии. *Боспорский феномен*: Греки и варвары на Евразийском перекрестке. Материалы международной научной конференции, с. 474-484.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1987. Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 85-115.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72-97.

Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М. Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 76-95.

Зограф, А. Н. 1951. *Античные монеты*. Москва: Наука: Материалы и исследования по археологии СССР, 16.

Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Одесса: А. С. Фридман.

Клочко, Л. С. 2014. Нашийні прикраси скіф'янок (ланцюжки з окремих елементів). *Музейні читання*: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», с. 109-129.

Крадин, Н. Н. 2001. *Империя хунну*. Москва: Логос.

Крадин, Н. Н. 2002. Структура власти в кочевых империях. В: Следзевский, И. Л. (ред.). *Кочевая альтернатива социальной эволюции*. Москва, с. 79-90.

Кубышев, А. И., Николова, А. В., Полин, С. В. 1982. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 130-148.

Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Нечитайло, А. Л., Куприй, С. А., Шевченко, Н. П., Толкачов, Ю. И., Амирханов, А. Ш., Абикулова, М. И. 1983. *Отчет о работах Херсонской Археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской обл. в 1983 г*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1983/26.

Куприй, С. А. 1992. Погребение скифского воина с поножами у с. Каиры. В: *История и археология Слободской Украины*. Харьков: ХГУ, с. 137-139.

Куприй, С. А. 1994. Античные кнемиды из Присивашья. В: *Ольвия — 200*. Николаев: ИА НАНУ, с. 72-73.

Лєсков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

Ліфантій, О. В. 2015. Два типи довгих пластин головних уборів скіфів із зображенням комах. *Магістеріум*, 60, с. 71-75.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні аплікації костюму населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—4.

Мелюкова, А. И. 1981. Краснокутский курган. Москва: Наука.

Мирошина, Т. В. 1981. Некоторые типы скифских женских головных уборов IV—III вв. до н. э. *Советская археология*, 4, с. 46-69.

Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 187-234.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.

Мозолевский, Б. М. 2005. *Етнічна географія Скіфії*. Київ: Корвін Пресс.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Мурзин, В. Ю., Ролле, Р., Иевлев, М. М., Покляцкий, О. В., Херц, В. 1986. *Отчет о работе Чертомлыкской археологической экспедиции в 1986 г*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1986/3.

Мурзин, В. Ю. 2015. Проблема визначення поховань скіфських номархів. *Археологія*, 1, с. 19-29.

Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянського кургану. *Археологія*, 3, с. 103-112.

Отчет… 1913. *Отчет ИАК за 1909 и 1910 годы*. Санкт-Петербург.

Отчет… 1918. *Отчет ИАК за 1913—1915 годы*. Петроград.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV—II вв. до н. э*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—27.

Плешивенко, А. Г. 1991. Скифский курган у Белозерского лимана. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 53-72.

Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 103-119.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: Олег Филюк.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Олег Филюк.

Рукавишникова, И. В. 2013. К вопросу изучения доспехов Евразийской степи раннего железного века (аналоги, взаимовлияние и происхождение). *Краткие сообщения Института археологии*, 231, с. 71-78.

Русяєва, А. С., Русяєва, М. В. 1997. Символіка та художні особливості монет Ольвії пізньоархаїчного та класичного часів. *Археологія*, 4, с. 29-38.

Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллино-скифский головной убор. *Известия ИАК*, 63, с. 69-101.

Рябова, В. А. 1979. Женское погребение из кургана Денисова Могила. В: Баран, В. Д. (ред.). *Памятники древних культур Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 47-51.

Рябова, В. А. 1986. Металлические кубки из скифских курганов. В: Станко, В. Н. (ред.). *Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 138-149.

Савченко, Е. И. 2004. Вооружение и предметы снаряжения населения скифского времени на Среднем Дону. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху*. Москва: ИА РАН, с. 151-277.

Сергеев, Г. П. 1966. Олонештский античный клад. *Вестник древней истории*. 2, с. 132-142.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: ИА НАНУ.

Скорый, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Олег Филюк.

Спицын, А. А. 1901. Раскопки, произведенные в 1897 г. близ д. Башмачки Екатеринославского уезда. *Известия императорской археологической комиссии*, 1, с. 67-79.

Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия ИАК*, 19, с. 157-174.

Стефани, Л. 1873. *Гробница жрицы Деметры. Керченские древности в Императорском Эрмитаже*. Санкт-Петербург: К. К. Ретгеръ, 1.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н. 1977. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 152-199.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Трейстер, М. 2005. Серебряная посуда из Соболевой Могилы. В: Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. *Курганы скифского Герроса (Бабина, Водяна и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос, с. 513-529.

Трейстер, М. 2018. Бронзовые и серебряные сосуды из Центральной могилы Большого Рыжановского кургана. В: Скорый, С., Хохоровски, Я. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Олег Филюк, с. 308-341.

Фиалко, Е. Е. 1987. Костяные изделия из кургана Огуз. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 130-139.

Фиалко, Е. Е. 1996. Наборы античной металлической посуды из скифских погребений. В: *Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л. М. Славина*. Киев, с. 188-190.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Є. В., Безсонова, С. С. 1989. Зброя в пам'ятках Східного Поділля скіфського часу. В: *Тези доповідей сьомої Вінницької обласної краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 17.

Шапошникова, О. Г., Балушкин, О. М., Гребенников, Ю. С., Загребельный, О. М., Товкайло, М., Т., Фоменко, В. М. 1984. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1984 г.*, НА ІА НАНУ, ф. 64, 1984/9.

Шрамко, И. Б. 2014. Новый погребальный комплекс среднескифского времени могильника Скоробор. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Бельского городища*. Киев; Полтава, с. 128-130.

Яблонский, Л. Т. 2014. Экипировка раннесарматского элитного воина (по материалам Филипповских могильников). *Российская археология*, 2, с. 27-38.

Яковенко, Е. В. 1973. «Скіпетр цариці» з Куль-Оби. *Археологія*, 11, с. 39-43.

Antikas, T. G., Wunn-Antikas, L. K. 2016. New finds from the cremains in Tomb II at Aegae Point to Philip II and a Scythian princess. *International journal of osreoarchaeology*, 26, p. 682-689.

Garbuz, B. B. 1993. Ancient Coins. In: Coutts, H. (ed.). *Golden Warriors of the Ukrainian Steppes. Catalogue of an exibition of gold treasures from the Ukrainian Historic Treasures Museum, National Museum of Ukrainian History*. Edinburgh: City of Edinburgh Museums and Art Galleries, p. 44-47.

Jarva, E. 1995. *Archaiologia on Archaic Greek Body Armour*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.

Polin, S., Daragan, M. 2011. A new type of gold application with the image of a dragon from the Aleksandropol'sky royal Scythian kurgan. *Der Schwarzmeerraum vom Aneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*, 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianerim Humboldt-Kolleg in Chişinău, Moldavien (4—8 Oktober 2010). Leidorf, s. 273-278.

Rustoiu, A., Berecki, S. 2015. Weapons as symbols and the multiple identities of the warriors. Some examples from Transylvania. In: Wefers, S. (ed.). *Wafeg-Gewalt-Krieg, Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des IAUR*. Rzeszyw: BUFM, 79, p. 127-148.

REFERENCES

Agulnikov, S. M, Popopvich, S. S, Tserna, S. V. Topal, D. A. 2013. Skifskii kurgan 7 u s. Purkar na Nizhnem Dnestre. *Stratum plus*, 3, s. 257-284.

Alekseev, A. Yu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyj Ermitazh.

Alekseev, A. Yu. 2006. Akinak ili makhaira Mechi iz raskopok N. I. Veselovskogo u s. Shulgovki v 1891 g. In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s 43-65.

Alekseev, A. Yu., Mypzin, V. Yu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskii kurgannyi mogilnik skifskogo vremeni*. Kharkov: Raider.

Babenko, L., Zadnikov, S. 2014. Kruglye listovye blyahi iz Aleksandropol'skogo kurgana. *Naukovi zapysky*, 21, s. 123-140.

Bandurovskii, A. V., Buinov, Yu. V. 2000. *Kurgany skifskogo vremeni Kharkovskoi oblasti (severskodonetskii variant)*. Kiev: IA NANU.

Bidzilia, V. I, Boltrik, Yu. V. 1972. *Otchet o rabote Zaporozhskoi postoianno deistvuiushchei ekspeditsii v 1970, 1972 gg.* NA IA NANU, f. 64, 1970—1972/36.

Bidzilia, V. I, Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bessonova, S. S. 1994. Kurgany Lesostepnogo Pobuzhia. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NANU, s. 3-34.

Boiko, Yu. N., Berestnev, S. L. 2001. *Pogrebeniia VII—IV vv. do n. e. kurgannogo mogilnika u s. Kupevakha (Vorsklinskii region skifskogo vremeni)*. Kharkov: RA-Karavella.

Boltryk, Yu. V. 1990. Sukhoputnye kommunykatsyy Skyfyy (po materyalam novostroechnykh ekspedytsyi ot Pryazovia do Dnepra). *Sovetskaia arkheolohyia*, 4, s. 30-44.

Boltryk, Yu. V. 2001. Sotsialna stratyfikatsiia Skifii periodu «Zolotoi oseni». *Magisterium*, 6, s. 76-80.

Boltrik, Yu. V. 2009. Povozki kak pokazatel' celostnosti kompleksa skifskogo kurgana. In: Bessonova, S. S. (ed.). Epoha rannego zheleza. Kiev, Poltava: IA NANU, s. 39-47.

Boltrik, Yu. V. 2011. Elitnye kurgany kak markery territorial'noy struktury Skifii. *Recherches Archéologiques*, 3, s. 101-112.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz — kurhan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poshuk Khersoneskoho slidu). *Arkheolohiia i davniaia istoriia Ukrainy*, 2 (39), c. 66-77.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Boltrik, Yu. V., Savovskii, I. P. 1991. Kurgan Ploskaia Mogila. In: Boltrik, Yu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 98-107.

Bunyatyan, E. P. 1985. *Metodika social'nyh rekonstrukciy v arheologii. Na materiale skifskih mogil'nikov IV—III vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka

Vinogradov, Yu. A., Goroncharovskii, V. A. 2008. *Voennaia istoriia i voennoe delo Bospora Kimmeriiskogo (VI v. do n. e. — seredina III v. n. e.)*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Gavriliuk, N. A. 1987. Priadenie u Stepnykh skifov. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 116—130.

Galanina, L. K. 1965. Grecheskiye ponozhi Severnogo Prichernomoria. *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 7, s. 5-27.

Galanina, L. K. 1977. *Skifskie drevnosti Podneprovya (Ermitazhnaya kollekciya N. E. Brandenburga)*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1—33.

Galanina, L. K. 1980. *Kurdzhipskiy kurgan. Pamyatnik kul'tury prikubanskih plemen IV veka do n. e.* Leningrad: Iskusstvo.

Grebennikov, Yu. S. 1987. Kurgany skifskoy znati v Poingul'e. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshie skotovody yuga Ukrainy*. Kiev, s. 148-158.

Grigor'ev, V. P. 1982. *Otchet o raskopkah kurganov u s. Gladkovschina Zolotonoshskogo rayona Cherkasskoy oblasti v 1982 g.* NA IA NANU, f. 64, 1982/159.

Grigor'ev, V. P. 1994. Zahoronenie tyazhelovooruzhennogo skifskogo voina u s. Gladkovschina. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NANU, s. 63-79.

DBK III. 1854. *Atlas*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaja akademia nauk.

DGS I. 1866. *Drevnosti Gerodotovoy Skifii. Sbornik opisaniy arheologicheskih raskopok i nahodok v Chernomorskih stepyah*. Sankt-Peterburg.

DGS II. 1872. *Drevnosti Gerodotovoy Skifii. Sbornik opisaniy arheologicheskih raskopok i nahodok v Chernomorskih stepyah*. Sankt-Peterburg.

Daragan, M. N., Buravchuk, O. E. 2013. Nabory rukodeliya iz pogrebeniy Stepnoy Skifii. In: Vahtina, M. Yu. (ed.). Bospo*rskiy fenomen. Greki i varvary na Evraziyskom perekrestke. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 474-484.

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1987. Skifskie kurgany u s. Pervomaevka na Hersonschine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 85-115.

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Kurgany skifskogo vremeni u s. Pervomaevka na Hersonschine. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 72-97.

Yevdokymov, H. L., Danylko, N. M. Mohylov, O. D. 2012. Skifskyi kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 76-95.

Zograf, A. N. 1951. *Antichnye monety*. Moskva: Nauka: Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR, 16.

Karyshkovskiy, P. O. 2003. *Monetnoe delo i denezhnoe obraschenie Ol'vii (VI v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Odessa: A. S. Fridman.

Klochko, L. S. 2014. Nashyini prykrasy skifianok (lantsiuzhky z okremykh elementiv). *Muzeini chytannia*: Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky», s. 109-129.

Kradin, N. N. 2001. *Imperiya hunnu*. Moskva: Logos.

Kradin, N. N. 2002. Struktura vlasti v kochevyh imperiyah. In: Sledzevskiy, I. L. (ed.). *Kochevaya al'ternativa social'noy evolyucii*. Moskva, s. 79-90.

Kubyshev, A. I., Nikolova, A. V., Polin, S. V. 1982. Skifskie kurgany u s. L'vovo na Hersonschine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 130-148.

Kubyshev, A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Yu. A., Nechitaylo, A. L., Kupriy, S. A., Shevchenko, N. P., Tolkachov, Yu. I., Amirhanov, A. Sh., Abikulova, M. I. 1983. *Otchet o rabotah Hersonskoy Arheologicheskoy ekspedicii v zone stroitel'stva Kahovskoy orositel'noy sistemy v Hersonskoy i Zaporozhskoy obl. v 1983 g.* NA IA NANU, f. 64, 1983/26.

Kupriy, S. A. 1992. Pogrebenie skifskogo voina s ponozhami u s. Kairy. In: *Istoriya i arheologiya Slobodskoy Ukrainy*. Kharkov: KhGU, s. 137-139.

Kupriy, S. A. 1994. Antichnye knemidy iz Prisivash'ya. In: *Ol'viya — 200*. Nikolaev: IA NANU, s. 72-73.

Lieskov, O. M. 1974. *Skarby kurhaniv Khersonshchyny*. Kyiv: Mystetstvo.

Lifantii, O. V. 2015. Dva typy dovhykh plastyn holovnykh uboriv skifiv iz zobrazhenniam komakh. *Magisterium*, 60, s. 71-75.

Lifantii, O. V. 2018. *Koshtovni aplikatsii kostiumu naselennia Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Dysertatsiia k i. n. IA NANU.

Melyukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1—4.

Melyukova, A. I. 1981. *Krasnokutskiy kurgan*. Moskva: Nauka.

Miroshina, T. V. 1981. Nekotorye tipy skifskih zhenskih golovnyh uborov IV—III vv. do n. e. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 46-69.

Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskie pogrebeniya u s. Nagornoe bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovschine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-234

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskiy, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostyah g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovschine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiya i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.

Mozolevskyi, B. M. 2005. *Etnichna heohrafiia Skifii*. Kyiv: Korvin Press

Mozolevskiy, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa (Babina, Vodyana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.

Murzin, V. Yu., Rolle, R., Ievlev, M. M., Poklyackiy, O. V., Herc, V. 1986. *Otchet o rabote Chertomlykskoy arheologicheskoy ekspedicii v 1986 g.* NA IA NANU, f. 64, 1986/3.

Murzyn, V. Yu. 2015. Problema vyznachennia pokhovan skifskykh nomarkhiv. *Arkheolohiia*, 1, s. 19-29.

Murzin, V. Yu., Fialko, O. Ye. 1998. Zbroia z Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-112.

Otchet… 1913. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1909 i 1910 gg*. Sankt-Peterburg.

Otchet… 1918. *Otchet Imperatorskoy arheologicheskoy komissii za 1913—1915 gg*. Petrograd.

Ol'hovskiy, V. S. 1991. *Pogrebal'no-pominal'naya obryadnost' naseleniya Stepnoy Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Onayko, N. A. 1970. *Antichnyy import v Pridnestorov'e i Pobuzh'e v IV—II vv. do n. e.* Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1—27.

Pleshivenko, A. G. 1991. Skifskiy kurgan u Belozerskogo limana. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 53-72.

Polin, S. V. 1984. Zahoronenie skifskogo voina-druzhinnika u s. Krasnyy Podol na Hersonschine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-119.

Polin, S. V. 2014. *Skifskiy Zolotobalkovskiy kurgannyy mogil'nik V—IV vv. do n. e. na Hersonschine*. Kiev: Oleg Filyuk.

Polin, S. V., Alekseev, A. Yu. 2018. *Skifskiy carskiy Aleksandropol'skiy kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprov'e*. Kiev; Berlin: Oleg Filyuk.

Rukavishnikova, I. V. 2013. K voprosu izucheniya dospehov Evraziyskoy stepi rannego zheleznogo veka (analogi, vzaimovliyanie i proishozhdenie). *Kratkie soobscheniya Instituta arheologii*, 231, s. 71-78.

Rusyaieva, A. S., Rusyaieva, M. V. 1997. Simvolika ta hudozhni osoblivosti monet Olvii piznoarhaichnogo ta klasichnogo chasiv. *Arheologiya*, 4, s. 29-38.

Rostovcev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskiy golovnoy ubor. *Izvestiya Imperatorskoy Arheologicheskoy komissii*, 63, s. 69-101.

Ryabova, V. A. 1979. Zhenskoe pogrebenie iz kurgana Denisova Mogila. In: Baran, V. D. (ed.). *Pamyatniki drevnih kul'tur Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-51.

Savchenko, E. I. 2004. Vooruzhenie i predmety snaryazheniya naseleniya skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Gulyaev, V. I. (ed.). *Arheologiya Srednego Dona v skifskuyu epohu*. Moskva: IA RAN, s. 151-277.

Sergeev, G. P. 1966. Oloneshtskiy antichnyy klad. *Vestnik drevney istorii*, 2, s. 132-142.

Skoryy, S. A. 1997. *Steblev: skifskiy mogil'nik v Poros'e*. Kiev: IA NANU.

Skoryy, S., Hohorovski, Ya. 2018. *Bol'shoy Ryzhanovskiy kurgan*. Kiev: Oleg Filyuk.

Spicyn, A. A. 1901. Raskopki, proizvedennye v 1897 g. bliz d. Bashmachki Ekaterinoslavskogo uezda. *Izvestiya imperatorskoy arheologicheskoy komissii*, 1, s. 67-79.

Spicyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiya Imperatorskoy Arheologicheskoy komissii*, 19, s. 157-174.

Stefani, L. 1873. *Grobnica zhricy Demetry. Kerchenskie drevnosti v Imperatorskom Ermitazhe*. Sankt-Peterburg: K. K. Retger', 1.

Terenozhkin, A. I., Il'inskaya, V. A., Mozolevskiy, B. N. 1977. Skifskiy kurgannyy mogil'nik Gaymanovo Pole (raskopki 1968 g.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-199.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskiy, B. N. 1988. *Melitopol'skiy kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Terenozhkin, A. I., Il'inskaya, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskie kurgany Nikopol'schiny. In: Il'inskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Treyster, M. 2005. Serebryanaya posuda iz Sobolevoy Mogily. In: Mozolevskiy, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa (Babina, Vodyana i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos, s. 513-529.

Treyster, M. 2018. Bronzovye i serebryanye sosudy iz Central'noy mogily Bol'shogo Ryzhanovskogo kurgana. In: S. Skoryy, Ya. Hohorovski. *Bol'shoy Ryzhanovskiy kurgan*. Kiev: Oleg Filyuk, s. 308-341.

Fialko, E. E. 1987. Kostyanye izdeliya iz kurgana Oguz. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomorya*. Kiev: Naukova dumka, s. 130-139.

Fialko, E. E. 1996. Nabory antichnoy metallicheskoy posudy iz skifskih pogrebeniy. In: *Mir Ol'vii. Pamyatnik issledovatelyu i issledovanie pamyatnika. K 90-letiyu professora L. M. Slavina*. Kiev, s. 188-190.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskiy dospeh*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V., Bezsonova, S. S. 1989. Zbroia v pam'iatkakh Skhidnoho Podillia skifskoho chasu. In: *Tezy dopovidei somoi Vinnytskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii*. Vinnytsia, s. 17.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, O. M., Grebennikov, Yu. S., Zagrebel'nyy, O. M., Tovkaylo, M., T., Fomenko, V. M. 1984. *Otchet o rabote Nikolaevskoy ekspedicii v 1984 g.*, NA IA NANU, f. 64, 1984/9.

Shramko, I. B. 2014. Novyy pogrebal'nyy kompleks srednеskifskogo vremeni mogil'nika Skorobor. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bel'skogo gorodischa*. Kiev; Poltava, s. 128-130.

Yablonskiy, L. T. 2014. Ekipirovka rannesarmatskogo elitnogo voina (po materialam Filippovskih mogil'nikov). *Rossiyskaya arheologiya*, 2, s. 27-38.

Yakovenko, E. V. 1973. «Skipetr tsarytsi» z Kul-Oby. *Arkheolohiia*, 11, s. 39-43.

Antikas, T. G., Wunn-Antikas, L. K. 2016. New finds from the cremains in Tomb II at Aegae Point to Philip II and a Scythian princess. *International journal of osreoarchaeology*, 26, p. 682-689.

Garbuz, B. B. 1993. Ancient Coins. In: Coutts, H. (ed.). *Golden Warriors of the Ukrainian Steppes. Catalogue of an exibition of gold treasures from the Ukrainian Historic Treasures Museum, National Museum of Ukrainian History*. Edinburgh: City of Edinburgh Museums and Art Galleries, p. 44-47.

Jarva, E. 1995. *Archaiologia on Archaic Greek Body Armour*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.

Polin, S., Daragan, M. 2011. A new type of gold application with the image of a dragon from the Aleksandropol'sky royal Scythian kurgan. *Der Schwarzmeerraum vom Aneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*, 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianerim Humboldt-Kolleg in Chişinău, Moldavien (4—8 Oktober 2010). Leidorf, s. 273-278.

Rustoiu, A., Berecki, S. 2015. Weapons as symbols and the multiple identities of the warriors. Some examples from Transylvania. In: Wefers, S. (ed.). *Wafeg-Gewalt-Krieg, Beiträge zur Internationalen Tagung der AG Eisenzeit und des IAUR*. Rzeszyw: BUFM, 79, p. 127-148.

S. O. Kuprii, O. V. Lifantii, O. V. Shelekhan

BARROW 6 OF VODOSLAVKA BURIAL GROUND. THE GRAVE OF SCYTHIAN NOBILITY

This is the first publication of the barrow 6 of burial ground placed near Vodoslavka village in Novotroitskyi district of Kherson Oblast of Ukraine. Under the small mound of soil 1.4 m height two wealthy persons were buried in the same catacomb with two entering pits. Due to stratigraphy observation, the funeral rate in this case had two phases. Firstly, the body of Scythian noble warrior was placed in the grave in his armour and with weapon. Near him on the West his horse was putted in separate small grave. Some time since, the woman's corpse dressed in ceremonial gown with gold decoration was placed near man in his grave. Lately, the grave was robbed (probably not long time since funeral rates). But robbers used the second entering pit for their purpose. It is very uncommon, that after taking some of the grave goods and disturbing the upper part of bodies, thefts have leaved in the second entering pit the animal sacrifice (?) — horse corpse.

The grave goods demonstrate the high social level of the two Scythians. The man was buried with representative set of weapon: set of ranged weapon, spears and javelins, scaled armour and antique greaves. On the woman's skeleton the number of gold clothes decorations were recorded. Besides that, the set of silver table ware was found inside the catacomb, and the entrance to the grave was lock with wagon parts.

The analysis of the gold appliqиs and rings, armour, weapon and silver vessels shows the time of burial — second—third quarter of the 4th century BC. The area, where these noble Scythians found their last resting place, was strategically important at that time. This barrow was built on the way that leaded from the Bosporan Kingdom to the center of the Scythia in the Dnieper River area.

Keywords: North Black sea region, Scythian culture, barrow, funeral rite.

Одержано 1.09.2019

КУПРІЙ Сергій Олександрович, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»», Інститут археології, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
KUPRII Serhii, State Research Center «Protective Archaeological Service of Ukraine» Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Geroiv Stalinhrada ave, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ЛІФАНТІЙ Оксана Валентинівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національний музей історії України, вул. Володимирська, 2, Київ, 01001, Україна.
LIFANTII Oksana, Senior Research Fellow, National Museum of Ukrainian History, Volodymyrska Street, 2, Kyiv, 01001, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3987-287X, e-mail: oksanalifantiy@gmail.com.
ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.
SHELEKHAN Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, 12 Geroiv Stalingradu ave. Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3907-0239, e-mail: oleksandr_shelekhan@iananu.org.ua.

УДК 902.32(477.46)”638”

Д. П. Куштан, Д. В. Кузьмич

СТУДЕНЕЦЬ-БУЧАЦЬКА — НОВЕ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В КАНІВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ’Ї

У статті вводяться до наукового обігу археологічні матеріали, виявлені в 2018 р. на території с. Студенець Канівського р-ну Черкаської обл. При прокопуванні траншеї водогону по вулиці Бучацькій випадково натрапили на археологічний об’єкт скіфського часу — скупчення керамічних посудин. Ця знахідка, а також поверхневі збори вказують на існування тут поселення доби раннього заліза.

Ключові слова: *Канівське Подніпров’я, ранній залізний вік, скіфи, поселення, кераміка.*

Правобережжя Канівського Подніпров’я, особливо Трахтемирівський півострів, є надзвичайно цікавим мікрорегіоном в археологічному відношенні. Ця територія має особливий природний ландшафт: тут русло Дніпра оминає північне пасмо Канівських гір (Трахтемирівсько-Бучацьке підняття), утворюючи великий півострів. Його рельєф сильно розчленований за рахунок великої кількості балок і ярів. Завдяки такому ландшафту утворилася значна кількість природно укріплених останців (гір). Це, а також близькість до Дніпра та наявність струмків і джерел в глибині півострова, сприяли тому, що давня людина активно освоювала територію Трахтемирівського півострова. Не став виключенням і ранній залізний вік.

Дослідження археологічних пам’яток скіфського часу на цій території було розпочато ще наприкінці XIX ст. з розкопок курганів. У 1940—1980-х рр. в результаті археологічних розвідок тут були виявлені скіфські городища і поселення. Здебільшого розвідки та розкопки проводилися понад берегом, особливо під час робіт, пов’язаних із створенням Канівського водосховища. Вивченню археологічних пам’яток в глибині Трахтемирівського півострова сприяло будівництво Канівської ГАЕС. У 2016—2018 рр. до цих робіт долучилися Державне підприємство «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» і Канівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України, очолювана к. і. н. Ю. В. Болтриком.

Роботи експедиції проводилися поблизу с. Бучак Пшеничницької сільради Канівського р-ну, табір же знаходився в сусідньому с. Студенець. Навесні 2018 р. під час прокопування траншеї для водогону, який вів до приватних домоволодінь, неподалік табору були виявлені археологічні матеріали. Автор знахідки — співробітник Канівської експедиції Д. Кузьмич (рис. 3: 1). Подальші дослідження проводили Д. В. Кузьмич та інший співробітник експедиції С. О. Черниш (Черниш, Кузьмич 2019; Куштан 2018).

Місцевість, де знайдені археологічні матеріали — північно-західна частина с. Студенець Бобрицької сільської ради, по вул. Бучацькій (т. зв. Бучацьке селище, збудоване наприкінці 1980-х рр. для мешканців виселеного у зв’язку з будівництвом ГАЕС с. Бучак). Це похила у бік Дніпра частина вододільної тераси, обмежена з заходу та сходу верхніми відрогами ярів, які з’єднуються між собою південніше і утворюють струмок, що через 2 км впадає у Канівське водосховище (рис. 1: 1; 2: 2).

Спочатку під час прокопування траншеї водогону трапився розвал ліпного горщика, поруч з яким у стінці траншеї — ціла миска, поставлена догори дном (рис. 3: 2, 5). В ході прирізок у стінки траншеї на тій само глибині були виявлені два археологічно цілі горщики, також встановлені догори дном (рис. 3: 3, 4). Урешті-решт на місці знахідок було закладено шурф, щоб максимально розкрити виявле-

© Д. П. КУШТАН, Д. В. КУЗЬМИЧ, 2019

Рис. 1. Розташування деяких пам'яток скіфського часу коло с. Студенець Канівського р-ну Черкаської обл.: 1 — нововиявлене поселення Студенець-Бучацька; 2 — городище «Віха»

ний об'єкт. Його розміри 2 × 2,5 м, довгою віссю він перпендикулярний відносно траншеї (рис. 3: 6).

Стратиграфія шурфа: 0—0,3 м — орний шар, що складається із гумусу; 0,3—0,7 м — культурний шар, складений з помірно гумусованого суглинку; 0,7—0,9 м — слабогумусований суглинок (передматерик); нижче 0,9 м — світлий (жовтий) материковий суглинок.

На дні шурфа на площі 1,5 × 1,5 м знаходилося компактне скупчення керамічного посуду: три цілих посудини і розвали ще трьох (рис. 4). Із західного краю скупчення були два кухонні горщики, які стояли догори дном впритул один до одного. Більший з них (*горщик 1*) розташовувався південніше, менший (*горщик 2*) — північніше. Поруч, на схід від них (по центру скупчення) знаходився розвал ще одного подібного горщика (*горщик 3*). За 0,2 м на північ від нього — перевернута ціла *миска*. На схід і на південь — розвали двох корчаг (відповідно, *корчаги 1* і *2*).

Усі посудини знаходилися приблизно на одному рівні у слабогумусованому лесоподібному суглинку (передматерику) на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Найімовірніше, посудини були залишені на дні слабо заглибленої ями: при розчистці її придонної частини фіксувалося темніше заповнення. З часом скупчення посуду виявилося перекритим алювіальним ґрунтом із розташованого вище схилу.

ОПИС ЗНАХІДОК

Горщик 1 великий ліпний із роздутим у верхній частині тулубом, невеликим денцем та коротким різко відігнутим назовні вінчиком. Денце із слабо вираженою закраїною. Поверхня недбало загладжена: зсередини простежуються сліди горизонтального загладжування, зовні — вертикального. Випал нерівномірний. Колір поверхні жовтогарячий, коричневий, чорний. У тісті домішка шамоту. Край вінчика прикрашений пальцевими вдавленнями. Ряд таких же вдавлень — по шийці горщика (рис. 5: 1; 6: 1). Розміри: висота 34,5—36 см, діаметр денця 11 см, вінця — 30,5 см, тулуба — 34,5 см. Товщина стінок 0,8—1 см.

Горщик 2 меншого розміру, більш стрункий. Характеризується тулубом яйцеподібної форми, невеликим денцем та коротким різко відігнутим назовні вінчиком. Поверхня недбало загладжена. Випал нерівномірний. Колір поверхні сірий, світло-коричневий. У тісті домішка шамоту. Край вінчика прикрашений пальцевими вдавленнями. Ряд таких же вдавлень — по шийці горщика. В двох місцях на плечиках присутні сліди ремонту у вигляді парних просвердлених отворів для скріплення (рис. 5: 2; 6: 3). Розміри: висота 31 см, діаметр денця 11 см, вінця — 23,5 см, тулуба — 28,5 см. Товщина стінок 0,6—0,8 см.

Горщик 3 великий ліпний із роздутим тулубом, невеликим денцем та коротким різко

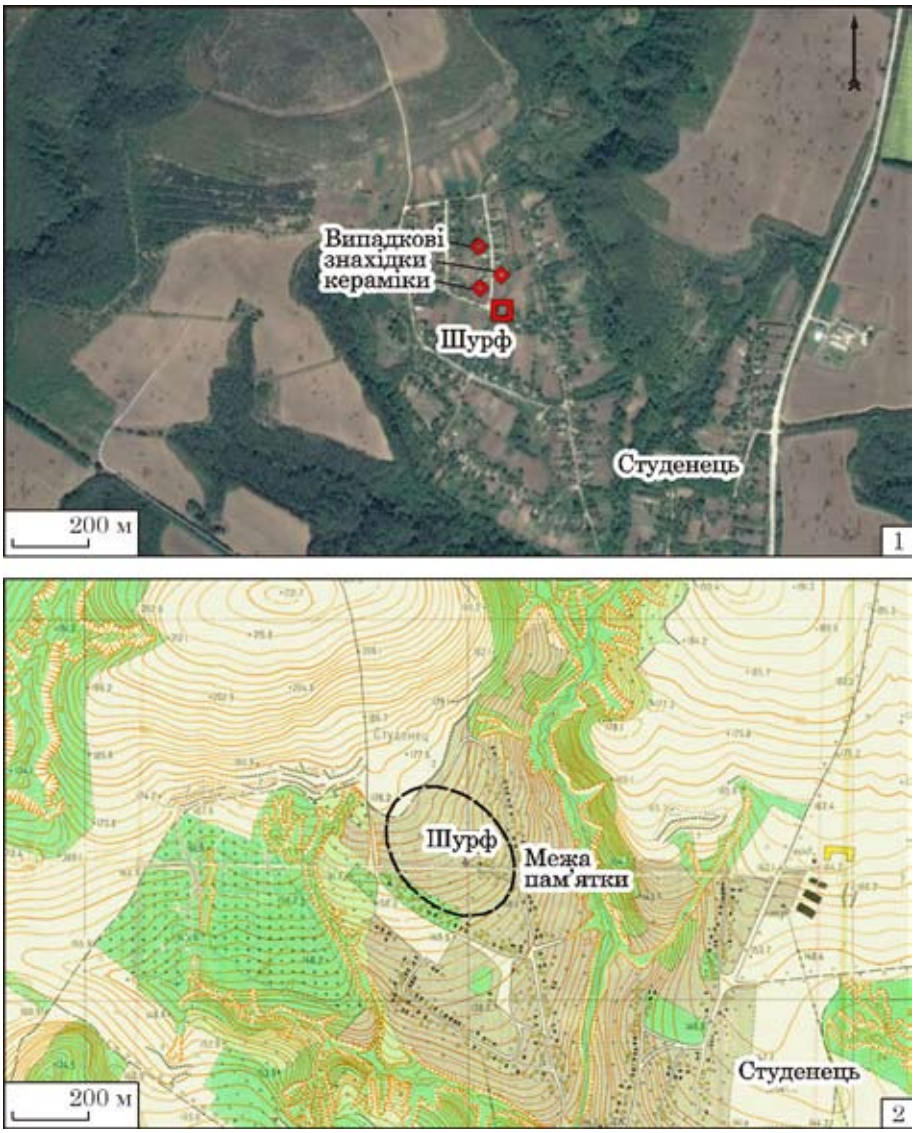

Рис. 2. Поселення скіфського часу Студенець-Бучацька: 1 — на супутниковому знімку; 2 — топографічній мапі

відігнутим назовні вінчиком. Поверхня недбало загладжена: зсередини простежуються сліди горизонтального загладжування, зовні — вертикального. Випал нерівномірний. Колір поверхні ззовні коричневий, темно-сірий, зсередини — жовтогарячий. Внутрішня поверхня старанно загладжена. У тісті домішка шамоту. Край вінчика прикрашений пальцевими вдавленнями. Ряд таких же вдавлень — по шийці горщика. В нижній частині горщика присутні сліди ремонту у вигляді парних просвердлених отворів для скріплення (рис. 6: 2). Розміри: висота 34,5—36 см, діаметр денця 11 см, вінця — 30,5 см, тулуба — 34,5 см. Товщина стінок 0,8—1 см.

Миска ліпна конічної форми із ледь загнутим досередини вінчиком. Край вінчика сплощений. Зовнішня і внутрішня поверхні чорнолощені, на зламі черепок жовтогарячий. У тісті домішка дрібнозернистого піску та шамоту. Орнаментація відсутня (рис. 5: 3; 6: 6). Розміри: висота 10 см, діаметр вінець 32 см, денця — 11 см.

Корчага 1 великого розміру із тулубом грушоподібної форми. Горло конічної форми, вінчик короткий, різко відігнутий назовні; придонна частина відсутня. Випал нерівномірний. Зовнішня поверхня темно-сірого, коричневого та жовтогарячого кольорів. На зламі черепок чорний, поверхня підлощена. У тісті домішка жорстви і шамоту. Орнаментація відсутня. У верхній частині посудини присутні сліди ремонту у вигляді парних просвердлених отворів для скріплення (рис. 6: 4). Розміри: реконструйована висота 37 см, діаметр вінчика 18,5 см, тулуба — 31 см.

Корчага 2 меншого розміру із тулубом яйцеподібної форми та невисокою конічною шийкою. Денце невелике. Поверхня чорнолощена. На зламі черепок темно-сірий та жовтогарячий. У тісті домішка дрібнозернистого піску та шамоту. Орнаментація відсутня (рис. 6: 5). Розміри: висота 30 см, діаметр вінчика 18 см, тулуба — 26 см, денця — 9,5 см.

Інші знахідки представлені фрагментами кераміки. Серед них — уламок стінки античної

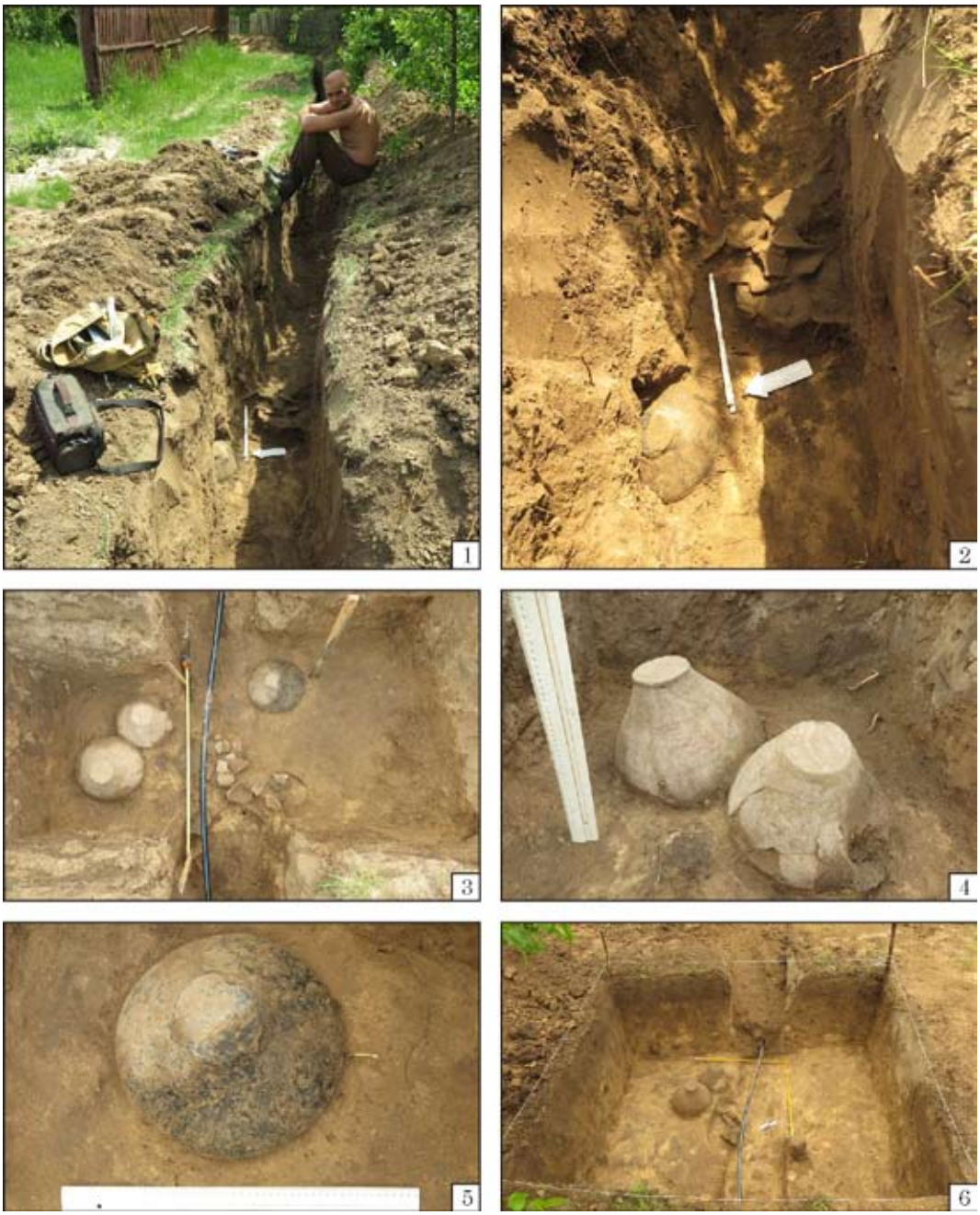

Рис. 3. Студенець-Бучацька. Обставини виявлення та етапи розчистки скупчення керамічного посуду (шурф): 1 — кераміка на дні траншеї водогону і автор знахідки Д. Кузьмич; 2, 3 — етапи розчистки скупчення; 4 — горщики; 5 — миска; 6 — вигляд шурфа

амфори. Колір її поверхні сіро-жовтий. Зсередини поверхня облущена. Решта кераміки — фрагменти невиразних стінок ліпних горщиків.

Також трапилися остеологічні матеріали. Серед них кілька кісток великої рогатої худоби (визначення к. б. н. Є. Ю. Яніш). Особливий інтерес представляє уламок стегнової кістки людини. Епіфізальні кінці кістки відламані у давнину. Імовірно, це є свідченням ритуального або побутового канібалізму.

Виявлений археологічний комплекс не єдиний тут. Окремі фрагменти кераміки і раніше траплялися на сусідніх городах в вигляді підйомного матеріалу (в тому числі вінчик горщика із пальцевими вдавленнями по краю, подібний до виявлених у шурфі). Кілька уламків керамічного посуду знайдено при викопуванні сміттєвої ями просто на подвір'ї табору експедиції (рис. 2: 1). Тож, напевне тут існувало стародавнє поселення. Його орієнтовні розміри 300 × 200 м, площа близько 5 га (рис. 2: 2).

За типологією та орнаментацією виявлений керамічний комплекс датується ранньозалізним віком: початком пізньоскіфського часу (кінець V—IV ст. до н. е.) (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 101—111). На відстані 3 км на північний схід від Студенця, біля с. Бучак розташоване велике городище «Віха» цього ж часу,

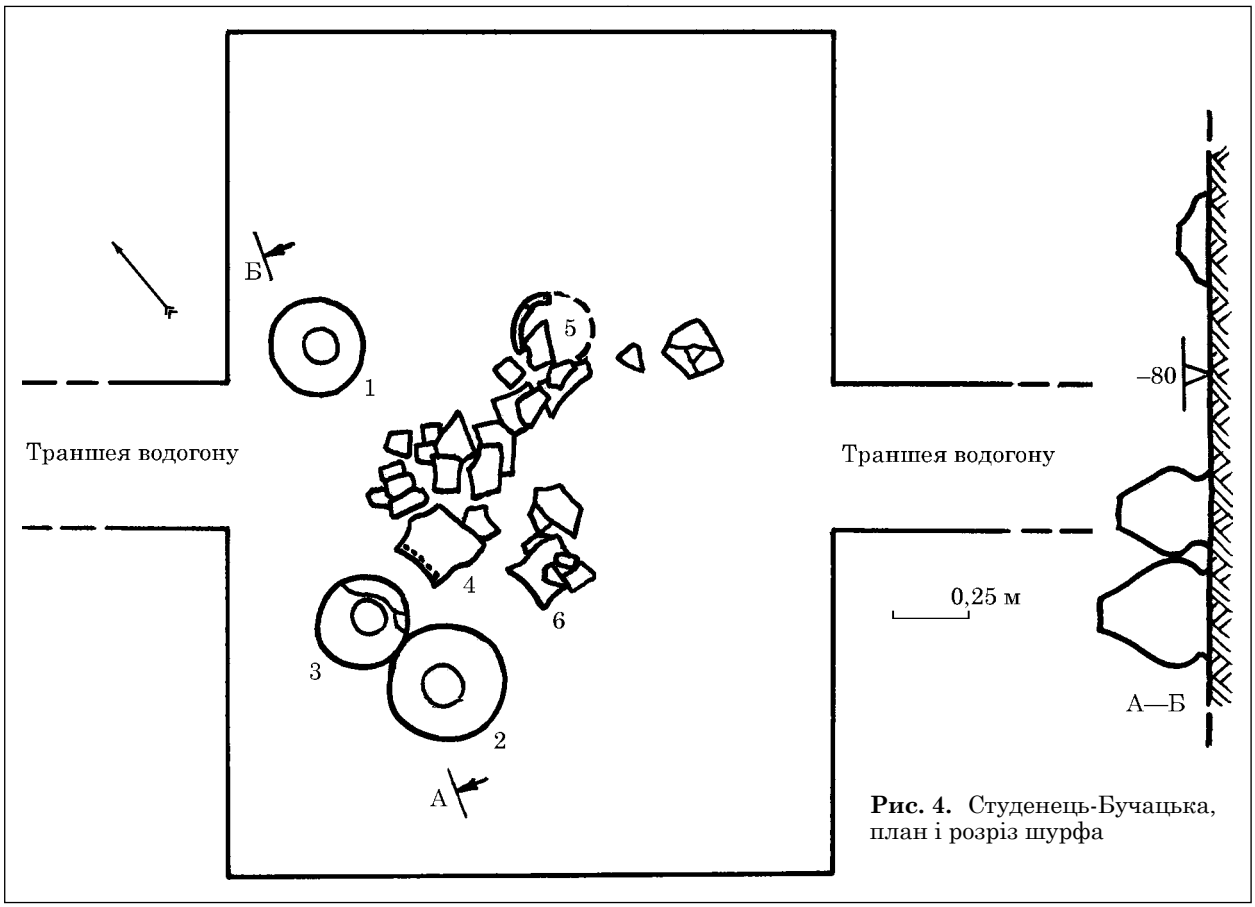

Рис. 4. Студенець-Бучацька, план і розріз шурфа

Рис. 5. Студенець-Бучацька, керамічний посуд скіфського часу зі скупчення (цілі форми)

його площа 27 га (рис. 1: 2) (Петрашенко, Козюба 1999, с. 164). Тож наше поселення може належати до господарської округи цього городища.

Не виключено, що кераміка була залишена навмисно, як прояв обряду покидання поселення (три з шести посудин вже мали сліди

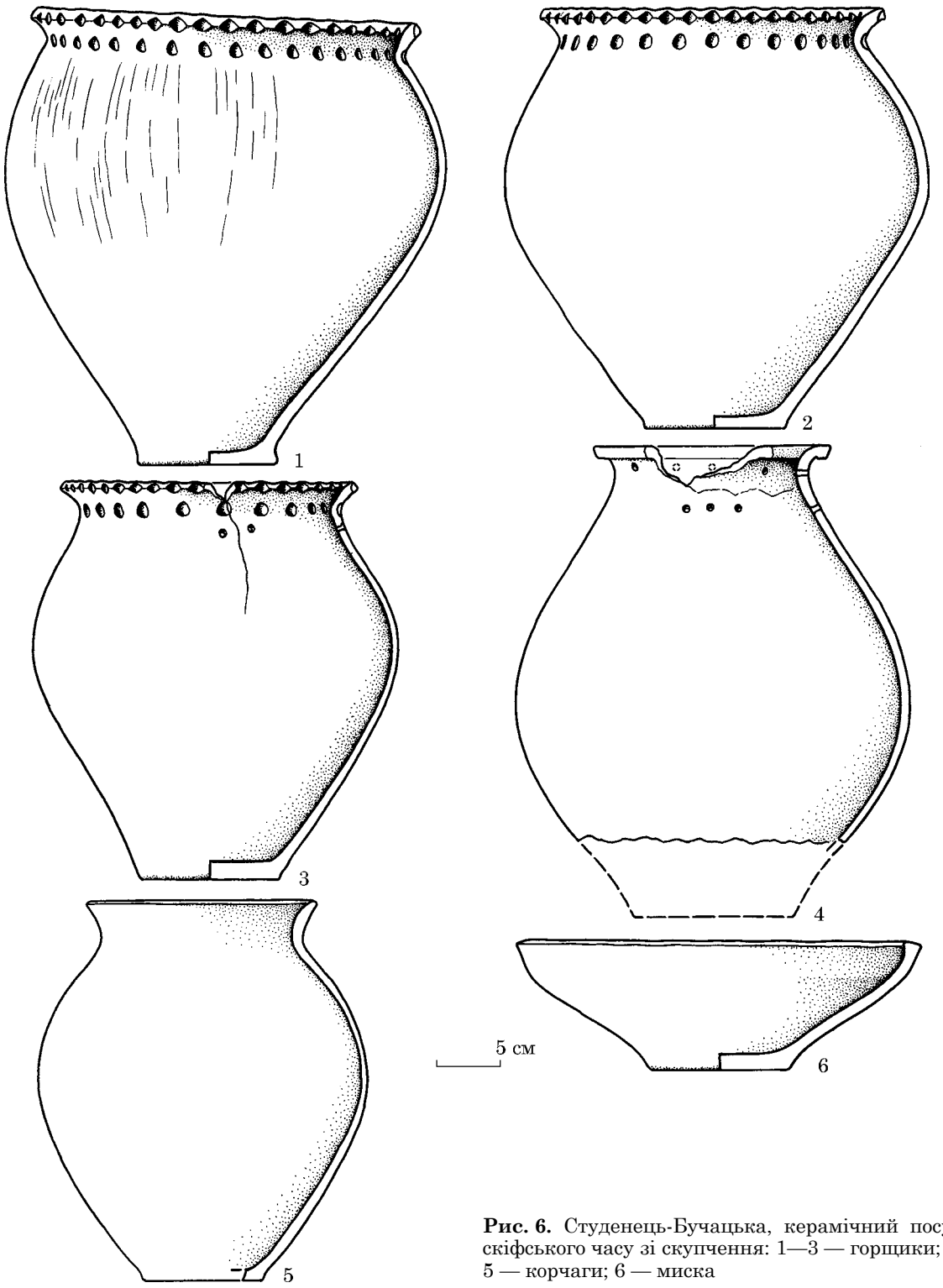

Рис. 6. Студенець-Бучацька, керамічний посуд скіфського часу зі скупчення: 1—3 — горщики; 4, 5 — корчаги; 6 — миска

ремонту і навряд чи були транспортабельні). Про ритуальний характер скупчення свідчить те, що принаймні три посудини залишені перевернутими догори дном. Перевертання предметів при залишенні жител та поселень перегукується з відповідною слов'янською традицією, пов'язаною з поховальним обрядом (Толстой 1990, с. 126).

Пам'ятка нововиявлена — у цій частині села раніше археологічних об'єктів не фіксувалося. Найближчі відомі — кургани на схід від с. Студенець (у бік Дніпра) (Петрашенко, Козюба 1999, с. 171—173, рис. 69). Скіфські матеріали були виявлені під час розкопок кургану на північний захід від Студенця (у напрямі с. Глинча), а також при дослідженні Бобрицького мо-

гильника, який знаходився південніше, між сс. Студенець та Бобриця (Бобринский 1901, с. 108—117, 125—131). До цього ж часу відносяться матеріали з двох багатошарових поселень. Одне розташоване на березі Канівського водосховища в районі колишнього с. Селище (уроч. Середня гора) (Петрашенко, Козюба 1999, с. 173—174, рис. 69). Інше — в адмінмежах с. Бобриця, за 2,5 км на південний захід від нововиявленого (Петрашенко, Козюба 1999, с. 176—178, рис. 70).

Таким чином, співробітниками Канівської археологічної експедиції в 2018 р. виявлено новий археологічний об'єкт на території с. Студенець Канівського р-ну — поселення скіфського часу Студенець-Бучацька. Уведені до наукового обігу матеріали доповнять карту археологічних пам'яток Трахтемирівського півострова, а також збагатять наші знання про матеріальну і духовну культури давнього населення, яке проживало тут у ранньому залізному віці.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы.* Санкт-Петербург: М. М. Стасюлевич, III.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).* Киев: Наукова думка.

Куштан, Д. П. 2018. *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2018 рік*. НА ІА НАНУ, ф. 64.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища: каталог археологічних пам'яток*. Київ.

Толстой, Н. И. 1990. Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде. В: Иванов, В. В. (ред.). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры (Погребальный обряд).* Москва: Наука, с. 119-128.

Черниш, С. О. Кузьмич, Д. В. 2019. Комплекс кухонного посуду скіфського часу з с. Студенець на Канівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 320-321.

REFERENCES

Bobrinskiy, A. A. 1901. *Kurgany i sluchaynyye nakhodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: M. M. Stasyulevich, III.

Kovpanenko, G. T. Bessonova, S. S., Skory, S. A. 1989. *Pamyatniki skifskoy epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskiy region).* Kiev: Naukova dumka.

Kushtan, D. P. 2018. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2018 rik*. NA IA NANU, f. 64.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha: kataloh arkheolohichnykh pam'iatok*. Kyiv.

Tolstoy, N. I. 1990. Perevorachivaniye predmetov v slavyanskom pogrebalnom obryade. In: Ivanov, V. V. (ed.). *Issledovaniya v oblasti balto-slavyanskoy dukhovnoy kultury (Pogrebalnyy obryad).* Moskva: Nauka, s. 119-128.

Chernysh, S. O. Kuzmych, D. V. 2019. Kompleks kukhonnoho posudu skifskoho chasu z s. Studenets na Kanivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 320-321.

D. P. Kushtan, D. V. Kuzmich

STUDENETS-BUCHATSKA — THE NEW SETTLEMENT OF SCYTHIAN PERIOD IN THE MID-DNIEPER BASIN

The paper introduces the archaeological materials discovered in 2018 on the territory of Studenets village of Kaniv district, Cherkasy region. Here, along Buchatska Street, the site of Scythian Age was stumbled upon while digging the water-pipe trench. The site included the accumulation of ceramic vessels, laying compactly on the same level. Some of them were turned upside down (fig. 4).

In total six vessels have been discovered (fig. 6). Three of them are kitchen pots ornamented with finger-prints on the edge and neck. Three other vessels are tableware with more thorough surface: two pots and a black-glazed conical bowl. The typological features of the ceramics allow to date the group to the late 5th—4th centuries BC.

The discovered object as well as the surface finds indicate the presence of the Early Iron Age settlement here. It occupied the middle part of the slope of watershed terrace facing to the Dnieper. On both sides the settlement is bounded by the upper spurs of the spring which, connecting with each other, form a stream flowing into the Kaniv reservoir after 2 km. The approximate area of the settlement is about 5 hectares (fig. 2). Most likely, it belongs to the economic district of the Scythian settlement «Viha» with an area of 27 hectares, located 3 km to the northeast, near the village of Buchak (fig. 1).

The materials, being introduced into the scientific circulation, will complement the map of the archeological sites of Trakhtemiriv peninsula, as well as enrich our knowledge of the material and spiritual culture of the ancient population lived here in the Early Iron Age.

Keywords: Dnieper River (the Kaniv district), Early Iron Age, Scythians, settlement, potteries.

Одержано 30.05.2019

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
KUSHTAN Dmitry, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.

КУЗЬМИЧ Денис Володимирович, волонтер.
KUZMICH Denis, volunteer.
E-mail: svova0397@gmail.com.

УДК 904.5(477.63)”638”

А. В. Ромашко, Л. П. Крылова †

СКИФСКИЙ КУРГАН У с. КАЛИНОВКА В НАДПОРОЖЬЕ

Статья посвящена анализу погребального обряда скифского погребения у с. Калиновка, в инвентаре которого присутствует часть стенки металлического котла. Проведено хронологическое определение комплекса, установлен возможный статус погребенного в социальной структуре скифского социума.

Ключевые слова: *скифская культура, курган, погребальный обряд, социальная структура, «держатель котла».*

В 1973 г. отряд Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого (рук. зав. отдела археологии Л. П. Крылова) [1] провел археологические спасательные работы в Солонянском р-не Днепропетровской обл. (Крылова, Елинов 1973; 1975, с. 306—307). Курганная группа в составе пяти визуально наблюдаемых насыпей и нескольких пятен от распаханных курганов располагалась к югу от с. Калиновка, по обе стороны дороги на с. Вовниги. На вершине наибольшего по размерам кургана (высота около 5 м) установлен знак триангуляции. Курганы находились на государственном учете с 1971 г. Однако несмотря на это, к 1973 г. в могильнике сохранились только две насыпи (кроме кургана со знаком), одна из которых сильно распахана. В течение 1972 г. два других кургана были срыты, а грунт использован для хозяйственных нужд. Доисследование погребений, фиксирующихся на уровне материка, финансировалось Днепропетровским областным правлением Украинского общества охраны памятников истории и культуры (Крылова, Елинов 1973).

Курган 1 располагался в 30 м к югу от кургана со знаком триангуляции. Высота составляла 1 м от уровня современной поверхности, диаметры С—Ю и З—В соответственно 36 и 39 м. Исследовано девять погребений, относящихся к энеолиту — бронзовому веку. Культурная принадлежность трех погребений из-за их фрагментарности не определена. Основное погребение 7 относится к постмариупольской культуре, маркерами погребального обряда которой являются форма могильной ямы, вытянутое на спине положение умершего, ориентация на В, присутствие охры карминного цвета в порошке и небольших комочках. Инвентарь представлен цилиндрическими пронизями, свернутыми из тонкого медного листа, край которых скреплен с помощью заклепки.

Интересующий нас скифский курган 2 находился на удалении 20 м от дороги на с. Вовниги, справа от нее. К моменту раскопок насыпь снята до уровня материка (рис. 1: 1, 6, 7). По словам местных жителей, курган достигал высоты около 4 м при диаметре до 30 м. Последнее подтверждается наличием ровика с двумя перемычками у восточного и западного краев, протяженность каждой из них достигала 1,5 м (рис. 1: 1). Ширина ровика на уровне обнаружения варьирует от 0,7 до 0,9 м, у дна — 0,2 м, глубина на дно — 0,7 м (иногда достигает 1 м). Стенки рва с внешней стороны отвесные, с внутренней — скошены под углом в 45°. Поблизости от В перемычки ровика обнаружена нижняя челюсть лошади (?). Ее присутствие может, очевидно, свидетельствовать о наличии

1. Автор благодарит Дирекцию Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого и зав. фондами археологии ст. науч. сотр. М. И. Сердюк за возможность работать с коллекцией артефактов из раскопок у с. Калиновка.

© А. В. РОМАШКО, Л. П. КРЫЛОВА, 2019

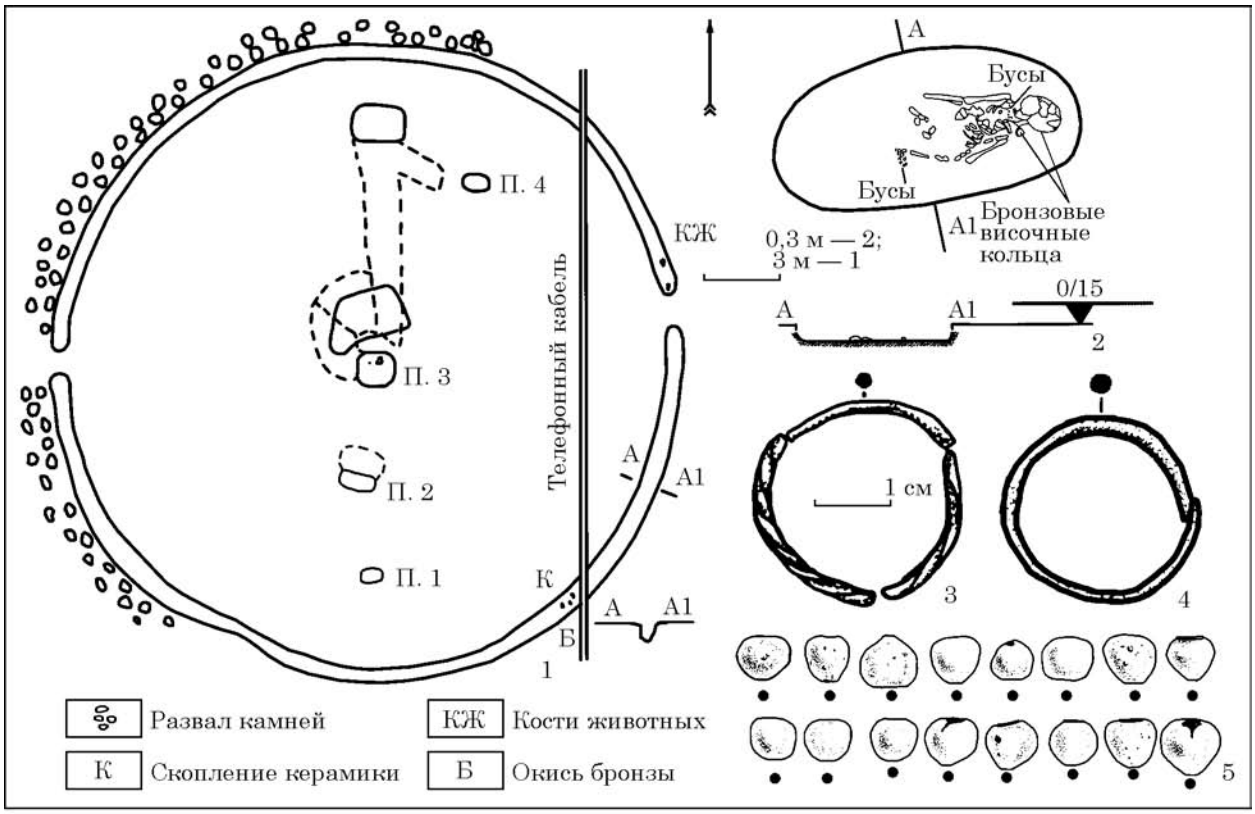

Рис. 1. Калиновка, курган 2: 1 — общий план; 2 — погребение 1; 3—5 — инвентарь погребения 1; 6, 7 — моменты раскопок Л. П. Крыловой

тризны как составляющего элемента погребального обряда.

Курган окружал кромлех, прослеживаемый за пределами ровика в западной части насыпи. Отдельные камни, несмотря на значительное разрушение, сохранялись в вертикальном положении (рис. 1: 6).

Планиграфические наблюдения за размещением могильных ям всех доисследованных на подкурганном пространстве погребений, позволило авторам раскопок сделать вывод об их одновременности. Об этом, на наш взгляд, могут свидетельствовать: могильные сооружения основного погребения 3 и детских заборонений 1, 2 и 4 расположены практически на одной оси и сохраняют близкие параметры относительно размеров и глубины, ориентации погребенных и пр.

Погребение 1 — выявлено к Ю от условного центра кургана (рис. 1: 2). Входной колодец катакомбной могилы и часть погребальной камеры разрушены при снятии курганной насыпи. Дно камеры фиксировалось в виде овального углубления длиной 1,8 м и шириной 0,6 м, продольная ориентация В—З. На дне сохранилась верхняя часть детского скелета до таза. Погребенный лежал вытянуто на спине, головой ориентирован на В. Правая рука вдоль тела, кисть отсутствует, левая слегка согнута в локте. Череп склонен к правому плечу. Слева у головы и под черепом обнаружены бронзовые височные кольца. В районе шейных позвонков и у левой кисти собраны бочонковидные бусины из стекловидной пасты [1].

1. В отчете Л. П. Крыловой материал указан как кость.

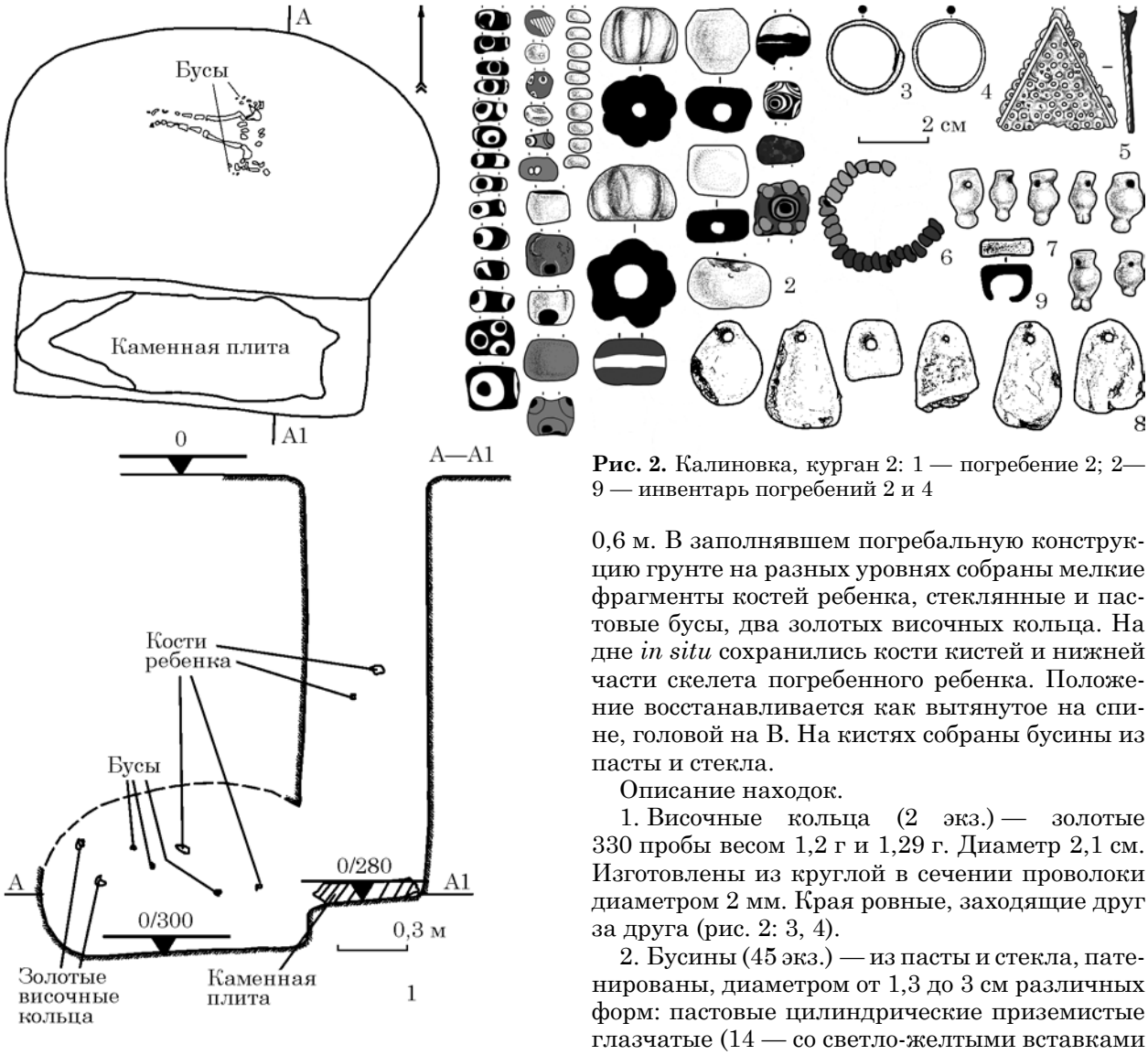

Рис. 2. Калиновка, курган 2: 1 — погребение 2; 2—9 — инвентарь погребений 2 и 4

Описание находок.

1. Бронзовое, прямоугольное в сечении, витое височное кольцо, диаметр 3,5 см, сторона сечения — 0,2 см (рис. 1: 3).

2. Бронзовое, круглое в сечении височное кольцо с гладкими сплющенными, заходящими друг на друга, концами. Диаметр — 2,6 см, сечения — 0,2 см (рис. 1: 4).

3. Пастовые бочонковидные бусины (16 экз.) диаметром от 0,5 до 0,8 см со следами темной перламутровой патины (рис. 1: 5).

Погребение 2 — располагалось на расстоянии 4 м к С от погребения 1 (рис. 2: 1). Входной колодец в виде узкого прямоугольника с округленными углами размерами 1,45 × 0,5 м прослежен на глубину 2,8 м. Ориентирован в широтном направлении. В заполнявшем грунте встречены отдельные кости скелета ребенка. На дне найдена сланцевая плита, которой, очевидно, закрывался вход в погребальную камеру. Последняя впритык примыкала к колодцу с севера. Форма овальная, размеры 1,8 × 1,2 м. Дно камеры ниже дна входной ямы на 0,2 м, высота сохранившейся части свода составляла 0,6 м. В заполнявшем погребальную конструкцию грунте на разных уровнях собраны мелкие фрагменты костей ребенка, стеклянные и пастовые бусы, два золотых височных кольца. На дне *in situ* сохранились кости кистей и нижней части скелета погребенного ребенка. Положение восстанавливается как вытянутое на спине, головой на В. На кистях собраны бусины из пасты и стекла.

Описание находок.

1. Височные кольца (2 экз.) — золотые 330 пробы весом 1,2 г и 1,29 г. Диаметр 2,1 см. Изготовлены из круглой в сечении проволоки диаметром 2 мм. Края ровные, заходящие друг за друга (рис. 2: 3, 4).

2. Бусины (45 экз.) — из пасты и стекла, патенированы, диаметром от 1,3 до 3 см различных форм: пастовые цилиндрические приземистые глазчатые (14 — со светло-желтыми вставками на темно-сером фоне; одна — на светло-сером фоне со светлыми вставками); пастовая — шаровидная с многочисленными темно-серыми глазками на светлом охристом фоне; пастовые шаровидные глазчатые (семь экз., синие и зеленые глазки на коричневом фоне), пастовые цилиндрические (10 экз. темно-серого цвета, патенированы); стеклянные желобчатые или сегментовидные (два экз. приглушенного оливкового цвета, патенированы); пастовые слегка приплюснутые, шаровидные (два экз. синего цвета с бледно-желтой горизонтальной полосой, одна бусина сохранилась частично); цилиндрические неорнаментированные (шесть экз. коричневого и светло-бежевого цветов); бородавчатая с желтыми шаровидными отростками на коричневом фоне, глазки синие с желтым; цилиндрическая и биконическая сегментированные (рис. 2: 2).

3. Подвески трапециевидной формы со сквозными просверленными отверстиями в верхней части (рис. 2: 8). Изготовлены из пористого камня светло-бежевого цвета с вкраплениями, одна имеет более плотную структуру, зашли-

фована. Максимальные размеры 2,8 × 1,8 см, толщина 0,6 см.

4. Подвеска (рис. 2: 5) бронзовая, треугольной в плане формы, со стороной 3,3 см, толщина — 0,1 см. Орнаментирована ассиметрично нанесенным пуансоном, ушко сломанное.

5. Раковина семейства «Rapana venosa», размерами 4 × 3,5 см.

Кроме вышеперечисленных в отчете предметов, в фондах ДНИМ находятся 10 шаровидных и цилиндрических пастовых бусин светло-охристого цвета, диаметром от 0,3 до 0,5 см.

Погребение 4 — впущено к СВ от погребения 3, в четырех метрах к ЮВ от грабительского входа. Сохранилась придонная часть погребальной камеры размерами 1,1 × 0,75 м, продольной осью ориентирована в широтном направлении. Скелет ребенка с молочными зубами фрагментирован. Положение вытянуто на спине, головой на В. У шейных позвонков найдены стеклянные амфоровидные бусины, у кистей собраны пастовые бусины и изделие из бронзы, интерпретируемое авторами раскопок как обоймочка, а нами рассматривается в качестве перстня.

Описание находок.

1. Пастовые бусины (7 экз.) — амфоровидные со следами плакирования золотой фольгой, максимальный диаметр 1 см, высота до 1,6 см. Поверхность патенирована, в двух изделиях «ножка амфоры» расчленена (рис. 2: 7).

2. Бусины (24 экз.) пастовые цилиндрические, максимальный диаметр 0,5 см, светло-бежевого цвета с золотисто-розовой перламутровой патиной (четыре экз.), светло-коричневой шершавой поверхностью (семь экз.), агатовые (13 экз) (рис. 2: 6).

3. Перстень бронзовый с гладким подовальным щитком, края несомкнуты. Размеры — 1,4 × 1 × 0,3 см (рис. 2: 9)

Погребение 3 — основное (рис. 3: 1). Входная яма катакомбы почти круглой формы, размерами 1,6 × 1,5 м находилась по центру подкурганной площадки, ограниченной ровиком. Заполнение состояло из затечного грунта, что свидетельствует об ограблении через входной колодец. В нем на глубине 2,7 м обнаружены разбросанные кости человека и фрагменты бронзовой пластины. Ниже лежала сдвинутая в сторону аморфная плита, служившая заслоном входа в камеру. Размеры: длина — 1,2 м, ширина — 0,4 м, толщина — 0,2—0,3 м. Вход в камеру устроен в СВ части входной шахты. Вокруг плиты и под ней, найдены бронзовые обоймочки и трехлопастный наконечник стрелы. При углублении до 3,4 м у В стены обнаружены части сильно коррозированного железного наконечника копья.

Ниже плиты яма заполнена грунтом с примесью глины, дно установлено на 3,8 м от обнаружения. По центру выявлено углубление до 0,5 м, круглой формы, связанное, очевидно, с действиями грабителей.

Проход в камеру арочной формы размерами 1 × 0,5 м. Камера выведена в северный сектор кургана, форма подпрямоугольная с заокругленными углами, ориентирована в широтном направлении. Камера соединялась с колодцем посредством дромоса общей протяженностью 3,5 м.

На дне камеры вне анатомической связи сохранились многочисленные кости погребенных в ней людей. Погребение коллективное — двух взрослых (мужчина и женщина) и ребенка. В положении *in situ* лежали кости ног мужского скелета, свидетельствующие о том, что погребенные положены вытянуто на спине, головой ориентированы на В. Рядом с фалангами пальцев ребенка обнаружены пастовые бусы синего цвета, среди костей взрослых найдены четыре двукольчатые золотые подвески.

У входа в камеру, с внутренней стороны найдена часть стенки бронзового котла с отогнутым краем венчика размерами 12 × 7—8 см [1]. На незначительном удалении от него лежала часть лутерия, фрагменты которого уже встречались в различных частях погребальной конструкции. Ближе к восточной стенке обнаружены девять бронзовых наконечников стрел, четыре костяных, круглых в плане, конических ворварки[2] и бронзовые обоймочки.

По предположению авторов раскопок, погребение подвергалось ограблению неоднократно. Кроме указанного выше варианта, оно осуществлялось через грабительский ход, идущий к камере с севера. Об этом свидетельствует обнаружение на расстоянии 2 м от С части ровика входной ямы грабительского хода. Она прямоугольной формы размерами 2,2 × 1,5 м, прослеженная глубина составляет 4 м. При углублении до 3,4 м в СЗ углу обнаружены кости животного, разрозненные кости взрослого и фрагменты лутерия. Среди костей человека найдены костяное острие, фигурное изделие из кости и костяная рукоять ножа с обломанным лезвием.

Под Ю стенкой, в сторону камеры погребения 3, устроен лаз общей протяженностью 9 м. Установлено, что первоначально он практически по всей длине прошел ниже уровня камеры на 1,2 м и лишь частично задел восточную ее часть. Именно этим, возможно, объясняется присутствие в конце лаза отдельных костей человека, а в самой входной яме золотых двукольчатых подвесок, что свидетельствует все же об удачной попытке грабителей. Эти находки перекрывал трехсантиметровый слой затечного грунта. Находки, обнаруженные выше него, отражают, очевидно, еще одну по-

1. В фондах ДНИМ фрагмент котла не числится.
2. В тексте отчета Л. П. Крыловой указано 4 костяные ворварки, в фондах ДНИМ хранится 3, графическое изображение которых представлено в этой статье.

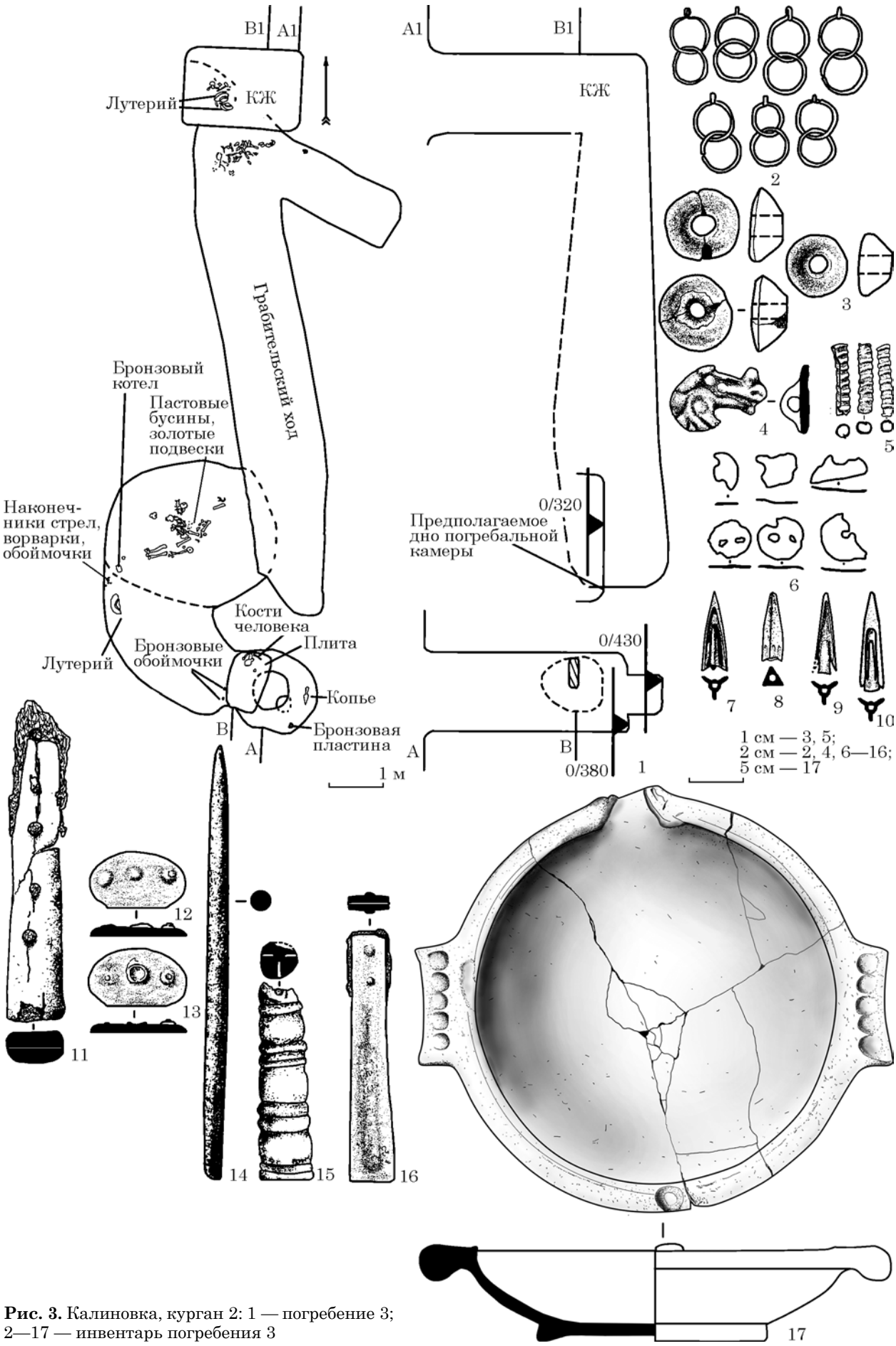

Рис. 3. Калиновка, курган 2: 1 — погребение 3; 2—17 — инвентарь погребения 3

пытку в ограблении, которая по обилию «потерянных» вещей наиболее удачна для грабителей и информативна для исследователей. Так, здесь обнаружены кости животных и человека, фрагменты железа и мелкие детали изделий из бронзы, принадлежность которых к определенному типу не установлена. Найдены также бронзовая пряжка [1] и фрагменты лутерия, три золотых двукольчатых подвески, три золотых пронизи с поперечным рифлением и бляха от узды «петушок». На разных уровнях заполнявшего яму грунта собрано восемь бронзовых трехлопастных наконечника стрел, две костяные рукоятки ножей, костяное цилиндрическое острие [2], мелкие бронзовые колечки [3] и мало выразительные фрагменты железного предмета, возможно, акинака. Подтверждением этого, по мысли Л. П. Крыловой, являются и находки двух костяных накладок от него.

Описание находок из основного погребения

1. Подвески (7 экз.) двукольчатые максимальным диаметром 1,7 см из круглой проволоки сечением 2 мм. Концы соединены, ушко припаяно. Подвески изготовлены из золота 500 пробы, общая масса — 7,45 г (рис. 3: 2).

2. Пронизи (3 экз.) — золотые цилиндрические рубчатые, свернуты из тонкой пластины. Золото 375 пробы, с красным оттенком, общая масса изделий — 0,55 г. Длина — 1,3 см, диаметр продольного канала — 0,3 см (рис. 3: 3).

3. Бляха — «петушок» — бронзовая в виде морды фантастического животного со стилизованным глазом и клювом, размерами 3,5 × 2,5 см, максимальная толщина изделия 3 мм. На оборотной стороне — полуовальная петля размерами 1,4 × 0,9 мм (рис. 3: 4).

4. Ворварки (3 экз.) костяные, трапециевидные в сечении, круглые в плане, максимальный диаметр основания — 1,5 см (рис. 3: 6).

5. Копье — железное, фрагментировано, металл сильно коррозирован. Предполагаемая длина 30 см, диаметр втулки — 4 см.

6. Пуговицы — бляшки (2 целых, 4 фрагментированных экз.) изготовлены из тонкого листа бронзы (толщина до 1 мм), плоские с двумя отверстиями для крепления. Максимальный диаметр — 1,7 см (рис. 3: 5).

7. Обоймочки (9 целых и 4 фрагментированных экз. [4]) — бронзовые, из подовальной в сечении пластины, края несомкнуты, со следами покрытия золотой фольгой, максимальные размеры 0,7 × 1 см.

8. Наконечники стрел бронзовые, выделены следующие типы (Мелюкова, 1964).

а) трехлопастные вытянуто-пирамидальной формы со скрытой втулкой и опущенными вниз концами лопастей (4 экз.). Средние размеры 3 × 0,8 см (рис. 3: 7). Отдел II, тип 6, вариант 7.

б) трехгранный пирамидальной формы со скрытой втулкой и П-образными углублениями на концах граней (рис. 3: 8). Средние размеры 3 × 0,8 см. Отдел III, тип 5, вариант 3 (1 экз.), вариант 4 (20 экз.).

в) трехлопастные вытянуто-пирамидальной формы с трехгранной головкой, незначительно выделенной втулкой и опущенными вниз концами лопастей (2 экз.). Размеры 3,5 × 0,9 см (рис. 3: 10). Отдел II, тип 4, вариант 8.

г) трехлопастные вытянуто-пирамидальные с выделенной втулкой. Концы лопастей опущены и заострены (7 экз). Размеры 3,5 × 039 см (рис. 3: 9). Отдел II, тип 4, вариант 11.

9. Рукоять ножа с обломанным железным лезвием — накладки костяные, поверхности заполирована, скреплялись по центру пятью железными заклепками. Длина сохранившейся части изделия — 10 см, максимальная ширина 1,9 см, толщина — 1,3 см (рис. 3: 11). В фондах ДНИМ к находкам из к. 2 у с. Калиновка относится нож (рис. 3: 16) типологически сопоставимый с вышеописанным.

11. Накладки (2 экз.) — костяные полусферической формы от меча, крепились между собой с помощью сохранившихся железных заклепок. Размеры — 3,5 × 2,1 × 0,2 см (рис. 3: 12, 13).

12. Детали составного веретена (?) — представлены гладко отполированным цилиндрическим стержнем сохранившейся длиной 18,2 см. Края сломаны, визуально несколько утончены (рис. 3: 14). Резная часть в виде конического, выточенного на токарном станке изделия с чередующимися, попарно расположенными, бороздками-валиками. Верхний конец обломан. Сохранившаяся длина — 7,5 см (рис. 3: 15).

13. Лутерий — кружальный, керамический сосуд с кольцевидным выделенным дном, коническим туловом, уплощенным, отогнутым наружу широким краем венчика, образующим симметричные ручки. Напротив носика-слива помещен небольшой уплощенный налеп. Диаметр дна — 20 см, устья — 50 см (рис. 3:17).

Таким образом, все погребения к. 2 калиновского могильника определяются как скифские и совершены в однотипных катакомбных могилах. По классификации В. С. Ольховского они относятся к 1 типу (1—2 варианты), который объединяет бездромосные или однодромосные однокамерные сооружения с параллельными длинными осями входной ямы и камеры. Они

1. В тексте отчета Л. П. Крыловой указана бронзовая пряжка из грабительского ходе. В фондах ДНИМ среди артефактов отсутствует предмет, который можно идентифицировать с данным предметом.
2. В фондах ДНИМ в коллекции находок из к. 2 у с. Калиновка в наличии только 1 костяное острие, речь о котором шла выше.
3. В фондах ДНИМ в коллекции артефактов из к. 2 у с. Калиновка данные артефакты отсутствуют.
4. В тексте отчета Л. П. Крыловой указано 7 обойм, в фондах ДНИМ хранится 9 целых и 4 фрагментированных экземпляра.

получают распространение в Причерноморье в IV—III вв. до н. э. (Ольховский 1977, с. 117). Важным временным показателем является и такая черта погребального обряда как поза и ориентация погребенных. В нашем случае все скелеты лежат вытянуто на спине головой на восток, что согласно исследованиям В. Ю. Мурзина также указывает на IV—III вв. до н. э. (Мурзин 1982, с. 53).

Бронзовая бляха-петушок как один из аксессуаров конской сбруи, по данным С. А. Скорого, достаточно широко представлена в скифских комплексах второй половины IV в. до н. э. (Скорый 2014, с. 124). Примечательно, что аналогичные изделия происходят из таких знаковых курганов Степной Скифии как Гайманова Могила, Чертомлык, Бабина Могила. Для Лесостепи А. Д. Могилов также отмечает присутствие аналогичных блях в курганах Тясминской подгруппы, Посулья, Северскодонецкой группе и др. и относит их к IV в. до н. э. (Могилов 2008, с. 53).

Датирующими для основного погребения выступают, прежде всего, наконечники стрел. Часть из них принадлежит типам II отдела, относимого А. И. Мелюковой к третьей хронологической группе второй половины V — начала IV вв. до н. э. (Мелюкова 1964, с. 16—17). В тоже время, подавляющее количество из найденных наконечников (21 экз.) типологически представлены в двух типах III отдела используемой классификации, что позволяет датировать их серединой IV — первой половиной III в. до н. э. (Мелюкова 1964, с. 17). При этом важным представляется замечание самой А. И. Мелюковой о том, что «комплексы наконечников стрел второй половины IV и IV—III вв. до н. э. мало чем отличаются» и широко представлены в царских и рядовых курганах Поднепровья (Мелюкова, 1964, с. 25).

Достаточно редко в скифских погребениях, и не только Надпорожья, присутствуют составные веретена. Найденное в п. 3 относится ко второму типу изделий, известных в материалах античных городов Северного Причерноморья (Петерс 1986, с. 57—60). Близкий нашему экземпляр (Петерс, 1986, с. 58—59, табл. X: 17) происходит из Хоминой могилы, датируемой концом IV — началом III вв. до н. э. (Мозолевский 1973, с. 231, рис. 37). Ю. В. Болтрик и Е. Е. Фиалко также отмечают, что веретена с дисковидными насадками использовались населением Боспора и скифами с середины IV и практически до первой четверти III вв. до н. э. (Болтрик, Фіалко 2007, с. 46). В хронологических рамках III—II вв. до н. э. в античных городах Северного Причерноморья бытует и такой тип посуды как лутерий (Кастанаян, Арсеньева 1984, с. 328, табл. CXXXVII, рис. 60). Его присутствие в составе инвентаря основного погребения отражает не только торгово-экономические связи, но, очевидно, и подчеркивает, в силу редкой встречаемости этого типа изделий в скифских древностях, определенный статус погребенных лиц.

Все вышесказанное, позволяет датировать п. 3 второй половиной IV — началом III вв. до н. э. К этому же времени относятся, очевидно, и детские захоронения кургана. Достаточно сказать, что присутствующие в погребении бусы с внутренним золочением появились в Северном Причерноморье в III в. до н. э. (Алексеева 1984, с. 238).

Обращаясь к вопросу о прижизненном статусе погребенных основного п. № 3 рассматриваемого кургана у с. Калиновка следует отметить ряд признаков, которые являются маркерами социальной стратификации скифского общества и уже получили признание среди исследователей. К ним, согласно Б. Н. Мозолевскому (Мозолевский 1979, с. 156—157), В. А. Ильинской и А. И. Тереножкину (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 121), Ю. В. Болтрику (Болтрик 2001, с. 78—80) и др., относятся размеры курганной насыпи, наличие ровика со следами тризны и крепиды или других конструкций из камня. Перечисленные составляющие, как было показано выше, характеризуют рассматриваемый комплекс. Кроме них, определяющими являются, безусловно, тип погребального сооружения (размеры, элементы оформления и пр.) и состав сопутствующего инвентаря. Поскольку в основном погребении присутствует часть стенки металлического котла, то нами, в связи с проведенным ранее исследованием, предложен возможный ранг «держателя котла» кургана у с. Калиновка. В соответствии с разработанными нами критериями для скифских погребений «держателей котлов», мужчина из основного погребения при жизни был главой рода нижней аристократической прослойки скифского социума (Ромашко 2015, с. 151).

Относительно связи трех детских погребений кургана — № 1, 2 и 4 с основным, ситуация усложнена отсутствием стратиграфически аргументированной их позиции в качестве одновременных или впускных захоронений. В связи с этим, представляется необходимым высказать некоторые предположения. В том случае, если детские погребения совершены одновременно или после основного погребения, то учитывая типологическую близость погребальных сооружений и состав сопутствующего инвентаря можно, очевидно, рассматривать их как членов или близких родственников тех, кто захоронен в основной могиле. В данном случае можно согласиться с существующим мнением о том, что однотипность погребальных конструкций, представленных в одном кургане или могильнике, предполагает родовую или племенную близость погребенных (Ольховский 1977, с. 127).

При одновременности основного и детских разновозрастных погребений в катакомбах,

возможен и вариант их зависимого, подчиненного положения. В таком случае заслуживает внимания тот факт, что сопровождающие погребения совершены в специально устроенных для них однотипных могилах. Такая традиция отмечена в ряде скифских курганов сопредельных территорий. Например, при раскопках Двугорбой могилы в Донецкой области, могилы мужчины-слуги с предметами вооружения и орудиями труда находились вне основной двухкамерной катакомбы (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 148—178). О существовании у сарматов, хунну и других народов древности обряда обращения в рабство детей и подростков пишет А. М. Хазанов (Хазанов 1975, с. 143, 147). Присутствие среди погребенных в основной могиле ребенка как возможного наследника достаточно высокого социального статуса отца, и позволяет соотнести именно с ним рассматриваемую группу детских погребений.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеева, Е. М. 1984. Бусы и подвески. В: Кошеленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 237-239. Археология СССР.

Болтрик, Ю. В. 2001. Соціальна стратифікація Скіфії періоду «золотої осені». *Магістеріум. Археологічні студії*, 6, с. 78-80.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2007. Веретена з дископодібними насадками зі скіфських пам'яток. *Археологія*, 3, с. 42-47.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Кастанаян, Е. Г., Арсеньева, Т. М. 1984. Керамика. В: Кошеленко, Г. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья. Археология*. Москва: Наука, с. 229—232.

Крылова, Л. П., Елинов, И. М. 1973. *Отчет Днепропетровского исторического музея за 1973 г. (с. Калиновка, Привольное и с. Васильевка Солонянского р-на)*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1973/6е.

Крылова, Л. П., Елинов, Л. П. 1975. Раскопки курганов в Днепропетровской области. *Археологические открытия 1974 г.*, с. 306-307.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський В. С..

Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 187-235.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мурзин, В. Ю. 1982. Погребальный обряд степных скифов VII—V вв. до н. э. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 47-64.

Ольховский, В. С. 1977. Скифские катакомбы в Северном Причерноморье. *Советская археология*, 4, с. 108-128.

Петерс, Б. Г. 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. Двугорбая Могила. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148-178.

Ромашко, О. В. 2015. *Металеві казани скіфської культури (VII—III ст. до н. е.)*. Дисертація к. і. н. Київ.

Скорый, С. А., Зимовец, Р. 2014. *Скифские Древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: Олег Філюк.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

REFERENCES

Alekseyeva, E. M. 1984. Busy i podveski In: Koshelenko, G. A. (ed.). *Antichnyye gosudarstva Severnogo Prichernomoria*. Mockva: Nauka, s. 237-239. Arkheologiya SSSR.

Boltryk, Yu. V. 2001. Sotsialna stratyfikatsiia Skifii periodu «zolotoi oseni». *Magisterium. Arkheolohichni studii*, 6, s. 78-80.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2007. Veretena z dyskopodibnymy nasadkamy zi skifskykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 3, s. 42-47.

Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kastanaian, E. H., Arseneva, T. M. 1984. Keramyka. In: Koshelenko, G. A. (ed.). *Antychnye hosudarstva Severnoho Prychernomoria. Arkheolohyia*. Moskva: Nauka, s. 229-232.

Krylova, L. P., Elinov, I. M. 1973. *Otchet Dnepropetrovskogo istoricheskogo muzeya za 1973 g. (s. Kalinovka. Privolnoye i s. Vasilyevka Solonyanskogo r-na)*. NA IA NANU, f. 64, 1973/6e.

Krylova, L. P., Elinov, L. P. 1975. Raskopki kurganov v Dnepropetrovskoy oblasti. *Arkheologicheskiye otkrytiya 1974 g*., s. 306-307.

Melyukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka.

Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi: Moshynskyi V. S.

Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskiye pogrebeniya u s. Nagornoye bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshchine In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiye drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-235.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Nauk. Dumka.

Murzin, V. Yu. 1982. Pogrebalnyy obryad stepnykh skifov VII—V vv. do n. e. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-64.

Olkhovskiy, V. S. 1977. Skifskiye katakomby v Severnom Prichernomorye. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 108-128.

Peters, B. G. 1986. *Kostoreznoye delo v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomoria*. Moskva: Nauka.

Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. P., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbaya Mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 148-178.

Romashko, O. V. 2015. *Metalevi Kazany Skifskoi Kultury (VII—III st. do n. e.)*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv.

Skoryy, S. A., Zimovets, R. 2014. *Skifskiye Drevnosti Kryma. Materialy odnoy kollektsii*. Kiev: Oleh Fyliuk.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaya istoriya skifov*. Moskva: Nauka.

A. V. Romashko, L. P. Krylova

THE SCYTHIAN BARROW NEAR KALINOVKA VILLAGE IN NADPORIZHZHYA

In 1973 Dnipropetrovsk Yavornitsky National Historical Museum conducted archaeological rescue works

near the village Kalinovka, Solonyansky district, Dnipropetrovsk region.

Scythian barrow 2 was the 4 m high with a diameter up to 30 m. The mound was surrounded with the circle of the stone blocks. Four Scythian burials were discovered. Three of them belong to children of different ages, one — to the family. All burials were in destroyed catacomb graves. The skeletons lied supine with their head directed to the east. They were accompanied by gold and bronze jewelry and glass beads.

The primary grave 3 deserves the greatest attention. It was also made in catacomb grave in the centre of the barrow, on the same axis with children's tombs. The gave has been repeatedly looted and the looting mine and other violations of the grave were fixed. The burial was collective — two adults (a man and a woman) and a child laid supine with their head directed to the east.

The grave goods were represented by the fragment of metal caldron, bronze arrow heads (34 pieces), the fragments of iron spear-head and possibly the sword, several knives with bone handle, the bronze plate, a «cockroach», a Greek lutherium, details of the composite Greek spindle, and numerous decorations. Scythian barrow 2 dates from the second half of the 4th to the beginning of the 3rd century BC. The group of children's graves of the barrow ought to be obviously include to this interval.

As to the question of the life status of persons buried in the grave 3 it should be noted that, according to the criteria proposed by one of the authors for the Scythian burials of the «holders of the cauldron», the man from the primary grave was the head of the lower aristocratic stratum of the Scythian society. The presence of a child in the central burial as a possible descendant of a sufficiently high social status of his father, allows to consider simultaneously the main children's burials as dependent and subordinate to this particular person.

Keywords: Scythian culture, barrow, burial rite, social structure, «holder of the cauldron».

Одержано 06.06.2019

РОМАШКО Олександра Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, пр. Гагаріна, 72, Дніпро, 49000, Україна.
ROMASHKO Olexandra, Candidate of Historical Sciences, Docent, the Oles Honchar Dnipro National University, Gagarina avenue, 72, Dnipro, 49000, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5474-5468, e-mail: romashko.a.v@gmail.com.

КРИЛОВА Людмила Петрівна (1930—1987), завідувач відділом археології Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького.
KRYLOVA Liudmyla (1930—1987), Head of Department of Archaeology, Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro.

УДК 904.5(477.75)"638"

С. Г. Колтухов

КАМЕННЫЙ СКЛЕП КУРГАНА Х БЕЛОГОРСКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

Статья посвящена характеристике погребальной архитектуры основной гробницы кургана Х Белогорского курганного могильника скифской знати, расположенного на куэсте Ак-Кая на границе Горного и Степного Крыма. Курган датируется второй половиной IV в. до н. э.

Ключевые слова: *Скифия, Боспор, Предгорный Крым, куэста, курган, погребальная архитектура, каменная гробница, склеп, амфоры.*

Курган Х Белогорского курганного могильника скифской знати [1] расположен в Белогорском р-не Крыма на южной вершине куэсты Ак-Кая, относящейся к Внутренней горной гряде, на отметке 326 м в балтийской системе, в 450 м от кургана IX, находящегося на вершине горы, с отметкой 337 м (Колтухов, Мыц 1998). Остальные крупные курганы Белогорского или Аккайского могильника скифской знати расположены севернее на гребне г. Бешоба. Высота этого северо-восточного отрога Аккайского массива, в местах расположения курганов, составляет 295—247 м. Следовательно, курганы IX и Х занимают господствующую вершину куэсты. Топосъемка кургана Х была выполнена инженером-геодезистом В. В. Семеновым в 1996 г. до разрушения (Колтухов, Мыц 1998, с. 109, рис. 2) и в 2001 г. после разрушения (рис. 1: 1). Охранные исследования кургана Х были начаты летом в 2001 г. сотрудниками Крымского филиала Института археологии НАНУ [2] (Колтухов, Труфанов 2001), осенью того же года при ограблении, центральная части кургана была разрушена (рис. 1) землеройными механизмами.

Высота кургана Х, в зависимости от местоположения точки измерения, составляла 10—9,5 м, диаметр был близок 72 м. В плане курган имел округлый контур, северная и западная полы насыпи крутые, восточная и южная пологие, сама насыпь была задернована. В восточной поле прослеживалась длинная западина шириной до 10 м, глубиной 0,5 м [3]. В выбросе из грабительского лаза, прошедшего в 1996 г. с западной стороны у вершины кургана через грунтовую часть насыпи, были обнаружены обломки гераклейских, фасосских, мендских амфор и амфоры типа Солоха 1. На этом основании курган Х был датирован IV в. до н. э. (Колтухов, Мыц 1998, с. 101).

В 2001 г., в связи с настойчивым стремлением местных грабителей проникнуть в центр кургана, что привело бы к разрушению центральной гробницы, было принято решение раскрыть вход в основную гробницу, изучить ее архитектуру и законсервировать объект [4].

1. Такое название могильник скифской знати получил в статье Б. Н. Мозолевского, первой печатной работе, посвященной археолого-топографической характеристике памятника (Мозолевський 1990).

2. В работах принимали участие С. Г. Колтухов, В. А. Колотухин, В. К. Голенко, А. В. Труфанов, А. Л. Ермолин, С. Н. Семин, В, Ю. Юрочкин, С. В. Кутайсов.

3. В западной части кургана, на 5 м ниже вершины к началу раскопок находилась наклонная штольня местных грабителей, протяженностью 8 м (рис. 1: 1). Она полностью прошла через грунтовую часть насыпи и на 2 м вошла в каменное ядро кургана.

4. Решение о производстве работ принималось по инициативе И. А. Баранова, председателя Республиканского комитета по охране культурного наследия АРК. Финансирование работ осуществлял Республиканский комитет по охране культурного наследия АРК.

© С. Г. КОЛТУХОВ, 2019

Сомнений в неоднократном ограблении основного погребения, следовательно, его доступности, не возникало. Об этом свидетельствовала просадки в восточной поле насыпи и западина на месте древнего грабительского лаза, расположенная в восточной части вершины кургана. Для решения задачи, по длинной оси восточной просадки в направлении вершины кургана был заложен раскоп протяженностью 20 м и шириной 5 м (рис. 1). В восточной его части под слоем чернозема на глубине 0,5 м открылся сплошной слой бутового камня-известняка. В западной части под почвенным слоем появился слой серого грунта с обломками камня, а под ним был зафиксирован край древнего грабительского перекопа, ведущего вниз через каменную часть насыпи к основной гробнице.

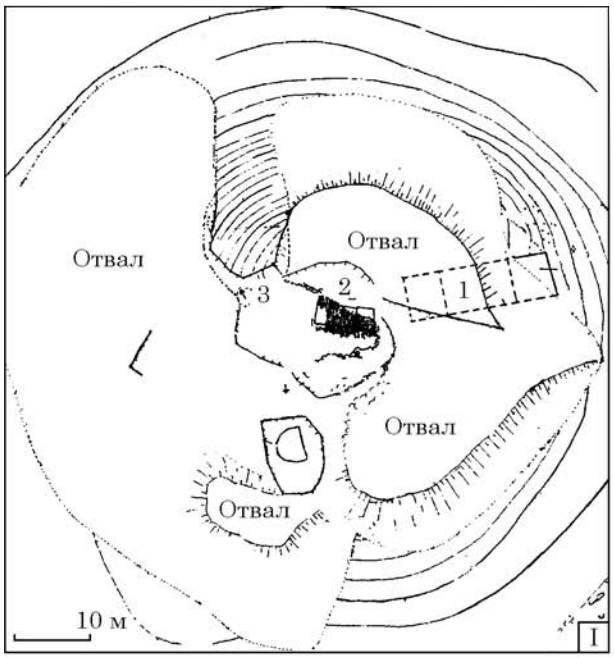

В грунтовой части насыпи над камнями, в пределах раскопа, присутствовали многочисленные обломки античных тарных сосудов, среди которых определялись фрагменты амфор Фасоса, Гераклеи, Пепарета, Синопы (Колтухов, Труфанов 2002, рис. 44—46). Несколькими фрагментами были представлены амфоры, отнесенные тогда к продукции херсонесских мастерских, в наши дни, вероятной представляется их связь не с Херсонесом, а с Икосом (Монахов, Федосеев 2013a; Монахов, Федосеев 2013b, с. 255—266). Были обнаружены и два клейма, одно из них синопское, четырехстрочное с именем астинома Посидония. Количество эпонимов с таким именем достаточно велико и они присутствуют в нескольких хронологических группах синопского клеймения. М. В. Иващенко, предложив восстановление клейма в варианте [ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ] ΠΟΣΙΔ[ΕΙΟΥ] ΤΟΥ ΘΕΑ[ΡΙΩΝΟΣ] [- — -], датировал его 40-ми гг. III в. до н. э. К сожалению, такой результат не может служить обоснованием для датировки кургана, в насыпи которого присутствуют фрагменты гераклейских, мендийских, пепаретских и фасосских амфор [1]. Автор не сомневается в высоком качестве определения, поэтому остается допустить, что некие поминальные действия совершались на кургане и через столетие после его сооружения [2]. Второе клеймо принадлежало фасосской амфоре, но надпись

1. Такое мнение в личной переписке высказал С. Ю. Монахов.
2. Почему это происходило, другой вопрос, ответа на который сейчас нет.

Рис. 1. Курган X: 1 — план кургана, составлен после разрушения (1 — местоположение раскопа, 2 — местоположение каменной гробницы, 3 — местоположение конских (?) заборонений); 2 — северо-восточный фас котлована, отражающий структуру насыпи кургана

на нем не сохранилась. В любом случае, набор керамической тары позволяет отнести насыпь кургана ко времени не ранее второй половины IV в. до н. э., скорее всего, к третьей четверти столетия.

Осенью 2001 г. на подмостки истории исследований вышли грабители. Используя экскаваторы и бульдозер, они полностью разрушили срединную часть насыпи (рис. 1) над центральной гробницей (рис. 2: 1) [1]. Котлован показал фактуру кургана (рис. 1: 2) и раскрыл перекрытие основной гробницы (рис. 1: 1, 2; 2). Обнажения откосов (рис. 1; 2) зафиксировали то, что верхняя часть кургана представляла собой грунтовую насыпь, сложенную из вальков и плиток дерна в традиционной скифской манере, высота ее в центре кургана достигала 5 м. Находки в грунтовой части насыпи были

1. В августе 2001 г. государственное финансирование раскопок было внезапно прервано и наши работы свернуты. После чего, в сентябре-октябре последовало разрушение кургана, предпринятое материковыми искателями сокровищ по приглашению местных авантюристов. Ранее, некие персонажи предлагали правительству АРК произвести целенаправленное изъятие ценностей из курганов Ак-Каи и Беш-Обы, однако не сложилось. Поэтому, та же идея была озвучена перед «коллекционерами» Киева. В такой ситуации, внезапное прекращение финансирования охранных археологических исследований в Крыму и появление грабителей на Ак-Кае может быть событиями взаимосвязанными. Действовали очередные «поисковики» без лишнего шума и с вооруженной охраной.

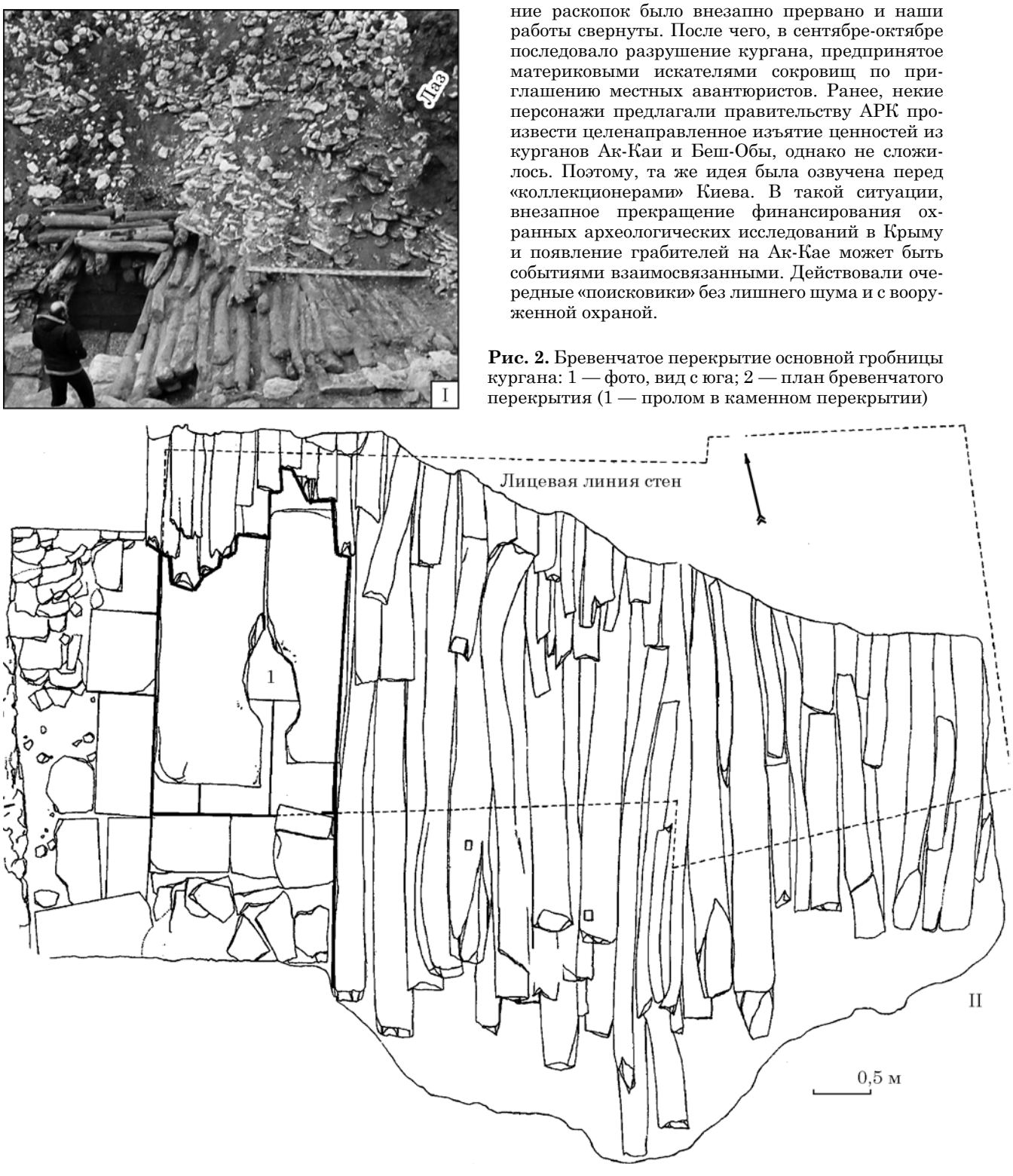

Рис. 2. Бревенчатое перекрытие основной гробницы кургана: 1 — фото, вид с юга; 2 — план бревенчатого перекрытия (1 — пролом в каменном перекрытии)

представлены обломками стенок античной керамической тары IV в. до н. э. Под вальковой структурой была расположена каменная платформа, высотой около 5 м (рис. 1: 2; 2: 1), сложенная из бутового известняка. На доступном материале мы можем судить о характере кладки и высоте платформы, но информации о полном профиле и внешнем контуре нет, так как ее края находятся под сохранившейся частью кургана. Кладка аморфная, состоит из бута, местами в ней заметны постелистые прослойки из более крупных плитчатых обломков известняка (рис. 1: 2).

С западной, восточной и северной сторон платформа сооружена на поверхности погребенной почвы. Однако с южной стороны камни легли на уже существовавшую грунтовую структуру высотой не менее 4 м (Колтухов, Труфанов 2002, рис. 16—18). Таким образом, стратиграфические наблюдения свидетельствуют о том, что насыпь состояла из каменной платформы, перекрытой вальковой кладкой, а с южной стороны, возможно, накрыла собой курган предшествующего времени.

В это же время, разнообразные каменные сооружения в виде прослоек, навалов камня, или платформ известны в курганах некрополя Пантикапея (Цветаева 1957, 229—230; Виноградов, Зинько, Смекалова 2012, с. 134). Например, в курганах Юз-Обы, судя по архивным данным, собранным Ю. А. Виноградовым, камень в изобилии присутствовал в курганах 1—10, 14, 15 (Виноградов, Зинько, Смекалова 2012, с. 41, 42, 48, 53, 59, 65, 69, 71,79, 90). В каменной насыпи Змеиного кургана было отмечено до пяти слоев больших каменных глыб, а в кургане 1895 г. нижняя часть насыпи состояла из грунта, а верхняя из камня (Виноградов, Зинько, Смекалова 2012, с. 94). Каменной плотной и прочной была насыпь Золотого кургана (Гайдукевич 1981, с.8, 13), в Царском кургане слои камня перемежались со слоями глины (Гайдукевич 1981, с. 25). Каменные навалы были видны на Юз-Обе в профилях Третьего и Пятого курганов, а так же Острого кургана (Виноградов, Зинько, Смекалова 2012, с. 168, рис. 25, с. 178, рис. 34, с. 196, рис. 53, с. 198, рис. 56). Следовательно, разнообразные каменные и грунтово-каменные структуры широко применяли при сооружении элитных курганов некрополя боспорской столицы.

Однако каменная конструкция в центре кургана X могла иметь и, скорее всего, имела иное происхождение. Платформы из камня, иногда называемые выкладками, набросками, навалами, расположенные под грунтовыми насыпями, известны со времени скифской архаики в курганах и курганообразных культовых постройках Поднепровья (Скорый 1990, с. 26; Гершкович, Ромашко 2013). Несколько позже сооружения из камня появляются в Крыму; в курганах предгорья и в северо-западной части полуострова, а так же в глубине крымской степи на восточной оконечности Тарханкутской возвышенности. Здесь, в IV в. до н. э., сооружали курганы с могилами, находившимися под каменными «навалами», каменные ящики и склепы, построенные на древнем горизонте внутри каменных платформ и куполообразных сооружений (Колтухов 2012a, с. 105—106; 2012b, с. 65—66; Колтухов, Сенаторов 2016, с. 142) [1].

Следовательно, при создании каменной части насыпи кургана X мы наблюдаем приемы, отчасти сходные с теми, которые применялись в архитектуре усыпальниц боспорской аристократии, но ближе погребальная архитектура варварского и греко-варварского населения Северо-Западного Крыма, и крымских скифов. В пользу сооружения насыпи кургана в собственно скифской традиции свидетельствует вальковый характер ее верхней части (рис. 1: 2), типичный для курганов Степной Скифии. На европейском Боспоре, судя по описанию раскопок XIX—XX вв. (Цветаева 1957, с. 229—231; Виноградов, Зинько, Смекалова 2012, с. 19—122) и результатам современных исследований (Рукавишникова, Бейлин, Федосеев 2018a, с. 285, рис. 3—5; 2018b, с. 101, рис. 2), курганы сооружали по другим правилам.

В восточном откосе котлована был заметен воронковидный профиль древней грабительской ямы (рис. 1: 2; 2: 1), верхний край которой был ранее зафиксирован в раскопе. Этот лаз вел в первое помещение основной гробницы кургана, полностью перекрытой многослойным бревенчатым накатником [2]. Юго-западный угол гробницы был поврежден современными грабителями, а участок бревенчатого перекрытия в этом месте был вырезан (рис. 2: 1). Расположенное на полтора метра ниже каменное перекрытие погребальной камеры было грубо пробито (рис. 2: 1; 3: 1) и через этот лаз современные мародеры попали в уже опустошенную усыпальницу.

В конце 2001 г. после того как о разрушении кургана стало известно, удалось провести частичное доследование основного погребального сооружения кургана и его консервацию [3].

---

1. Вопрос о происхождении подобных, далеко не однообразных, конструкций мы не рассматриваем, достаточно признания самого факта их существования.
2. Впервые чертежи и краткое описание основного склепа кургана опубликованы в 2005 г. (Колтухов, 2005, с. 285—286, 290, рис. 11: 4).
3. Весной 2002 г. законсервированное перекрытие основной гробницы было вывезено местными обывателями на дрова, оно вполне годилось для этого, остатки были сожжены на месте, сам склеп завален бутовым камнем из насыпи кургана. Впрочем, прекратились и попытки дограбить курган. Грабители поменяли методику и в течение 2002 г. во всех крупных курганах Беш-Обы на землях Вишенского сельского совета Белогорского района АРК были вырыты шахты-колодцы, которые вели в направлении центральных погребальных сооружений. После 2002 г. явные следы грабежа в крупных

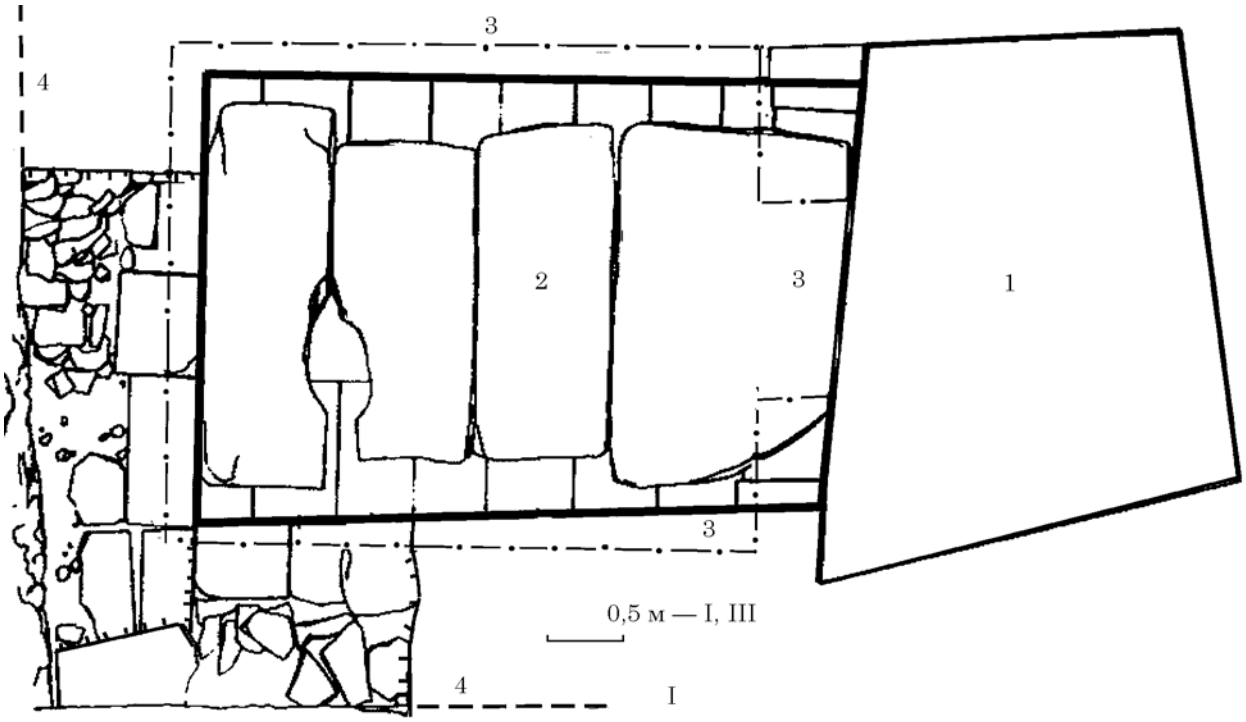

Рис. 3. Каменная гробница: 1 — план (1 — входная камера, 2 — верхняя камера, 3 — границы погребальной камеры, 4 — границы котлована, в котором сооружен склеп); 2 — фото, вид из верхней камеры на заполнение входной камеры; 3 — план уступчатого перекрытия погребальной камеры; 4 — вид на перекрытие и верхнюю часть входного проема

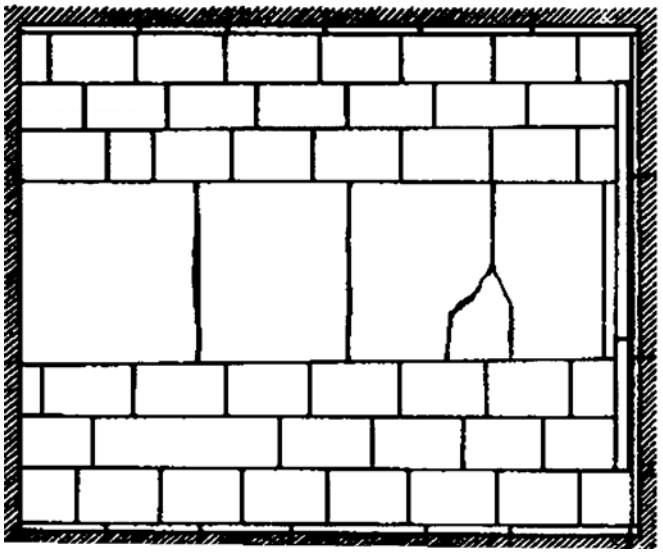

курганах Ак-Каи и Беш-Обы не прослеживаются. В начале нынешнего десятилетия по поводу грабежей на некрополе начала работу группа киевских полицейских и журналистов, однако, результаты расследования не были обнародованы.

В центре кургана находится основная каменная гробница — склеп (рис. 1: 1, 2), западнее, по свидетельству местных жителей, наблюдавших разрушение кургана, располагалось еще две мо-

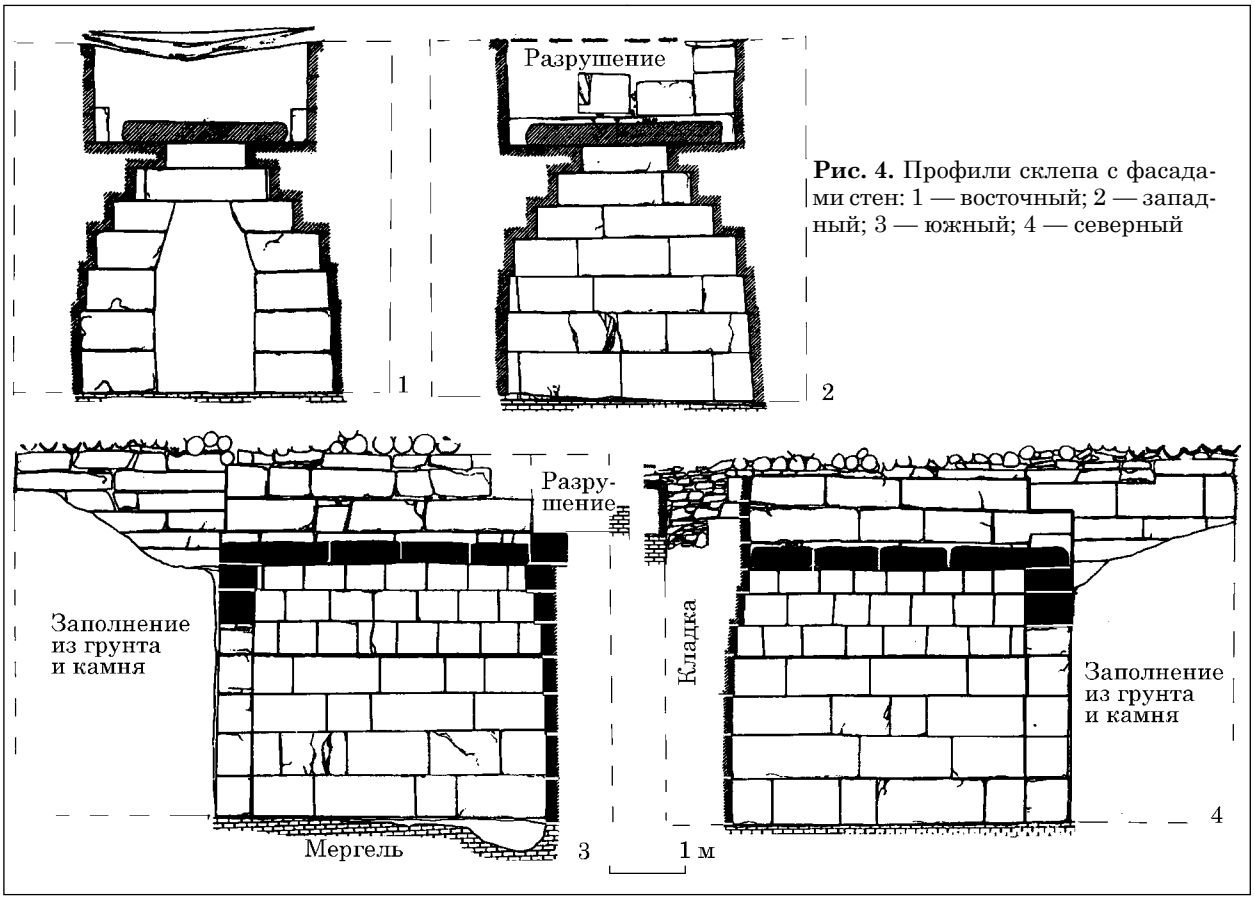

Рис. 4. Профили склепа с фасадами стен: 1 — восточный; 2 — западный; 3 — южный; 4 — северный

гильные ямы, впущенные, как и склеп, с уровня древней дневной поверхности. Одна из них (рис. 1: 1; 3), отмеченная в откосе грабительского котлована, была перекрыта дубовыми бревнами. Вторая располагалась дальше от центра, из нее, по словам местных жителей, грабители извлекли элементы конского снаряжения.

Склеп, положение которого соответствовало геометрическому центру кургана (рис. 1: 1, 2), был построен в котловане и полностью впущен в грунт. Узкое пространство между бортами ямы и однослойными стенами, сложенными из обработанных камней, заполнили бутовым камнем и глиной (рис. 3; 4). Котлован глубиной 5 м, длиной не менее 10 м и шириной не менее 6 м был вырыт в глине и мергеле и ориентирован длинной осью с северо-запада-запада на юго-восток-восток. Находящаяся в нем гробница была перекрыта многослойным, прекрасно сохранившимся, практически целым накатом из дубовых бревен (рис. 2) [1], в высоту до четырех рядов. Диаметр бревен 0,2—03 м, кора с них была предварительно снята. Для транспортировки и укладки в бревнах были прорезаны прямоугольные сквозные пазы. Стволы были уложены поперек погребального сооружения и нижний ряд перекрытия находился на уровне поверхности погребенной почвы (рис. 2: 1). Стены склепа в местах соприкосновения с нижним рядом бревен были прикрыты тонкими плитками из мягкого мергелистого известняка (рис. 4: 3, 4).

Каменная гробница, ориентированная с юго-востока-востока на северо-запад-запад, обращена входом в восточную сторону. Это трехкамерное сооружение характеризуется последовательным продольно-осевым размещением входной камеры и примыкающей к ней двухэтажной структуры, состоящей из погребальной камеры и расположенной строго над ней дополнительной камеры (рис. 3: 4).

Контур входной камеры трапециевидный в плане (рис. 3: 1; 4: 2, 3), сечение 3,6 × 2,9 м, глубина от перекрытия до грунтового дна 5,3 м. В восточной стене шахты, оставшейся нерасчищенной (рис. 3: 2) из-за того, что при выборке заполнения в камеру начинал поступать грунт и камни из насыпи кургана, должен находиться проход, ведущий в гробницу из коридора-дромоса. Он, несомненно, расположен под восточной полой кургана, однако форма и размеры его неизвестны. Стены камеры возведены в однослойной постелистой системе из хорошо обработанных известняковых плит (рис. 3: 2; 4: 3, 4), более низких, чем в погребальной камере [2]. Подобную систему кладки

1. Перекрытие полностью не раскрывали, так как обоснованно опасались обрушения откоса (рис. 2: 1).

2. С точными размерами всех камней этой гробницы, снятыми по лицевой поверхности кладок, исследователи могут ознакомиться в отчете, хранящемся в научном архиве ИА НАНУ инв. 5/725,

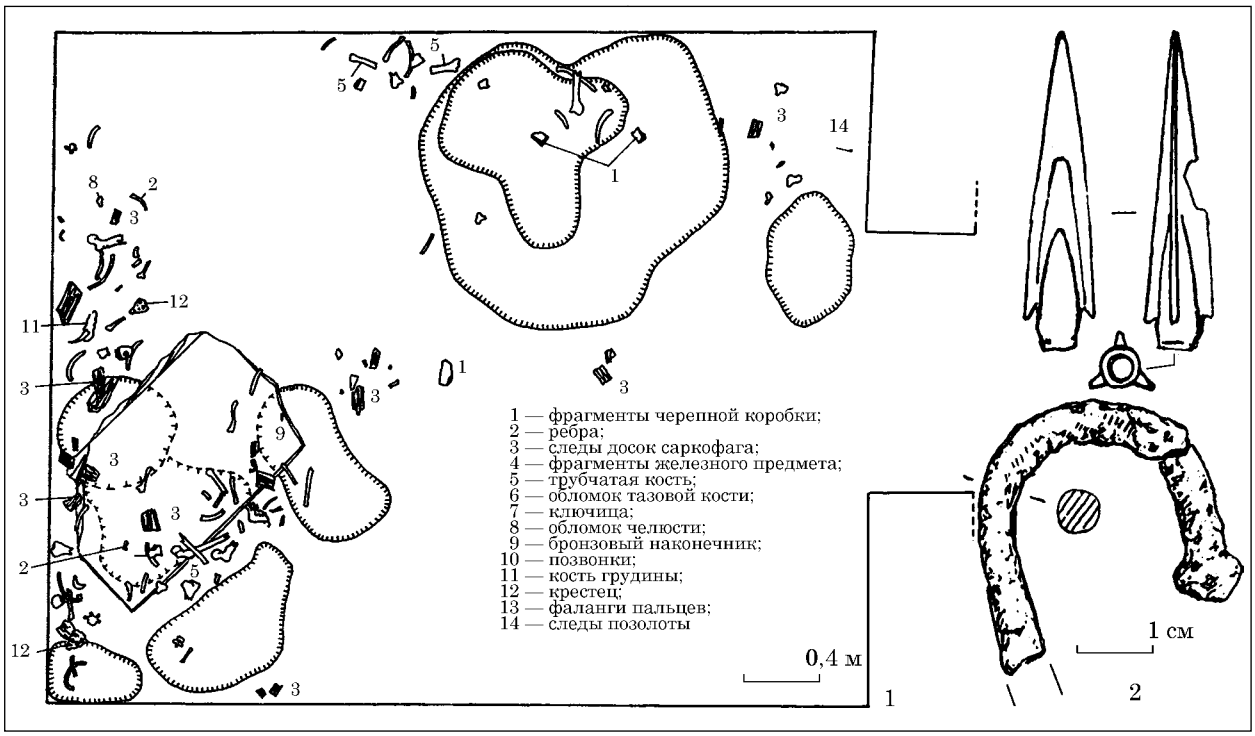

Рис. 5. Погребальная камера: 1 — план с указанием местоположения находок; 2 — бронзовый наконечник стрелы; 3 — обломок железного предмета

имеют стены каменного склепа из кургана у Лебединки, расположенного северо-восточнее Аккайского массива в Крымском Присивашье (Гаврилов 2012, с. 104, рис. 2). Это единственный каменный склеп с уступчатым перекрытием, исследованный близ Сиваша, залива древней Меотиды. А. В. Гаврилов датировал его последней третью IV в. до н. э. — началом III в. до н. э. (Гаврилов 2012, с. 107). Однако, присутствие в насыпи кургана обломков гераклейских, хиосских, мендских амфор вызывают сомнение в точности предложенной датировки, скорее, курган и склеп у Лебединки следует отнести к третьей — началу последней четверти IV в. до н. э.

Двухъярусная часть гробницы: прямоугольная погребальная камера длиной 4,2 м, высотой и шириной 3,5 × 3,5 м с каменным уступчатым перекрытием и грунтовым полом. Однослойные каменные стены возведены из обработанных прямоугольных блоков-квадров в постелистой однорядной системе (рис. 3: 4). Продольные стены и западная поперечная стена камеры высотой 2,2 м возведены из четырех рядов квадров, начиная со второго ряда уложенных с напуском. Высота рядов строго фиксирована и уменьшается от цоколя к перекрытию, длина блоков не имела таких ограничений. Лицевая поверхность камней тщательно отесана, а местами и отполирована. На стены опирается трехстороннее трехрядное уступчатое перекрытие (рис. 3: 3, 4), общей высотой 1,3 м [1]. Восточная стена камеры вертикальна на всю высоту. В центре ее расположен входной проем высотой 2,7 м и шириной 1,4 м (рис. 3: 4; 4: 1, 3, 4). Его нижняя часть прямоугольная, верхняя трапециевидная. Горизонтальный пол камеры представлял собой поверхность мергеля, изрытую грабителями. Судя по присутствию в камере нескольких обломков хорошо обработанных камней, в проеме мог располагаться плитовой заклад, разрушенный грабителями, впрочем, обломки плит могли происходить и от каменного постамента саркофага (?).

Полных аналогий погребальной камере склепа из кургана X на европейском и азиатском Боспоре нам неизвестно, хотя по пропорциям ей близок уступчатый с четырехсторонним перекрытием склеп 1837 г. из кургана в городском саду Керчи. Он датирован последней четвертью IV в. до н. э. (Виноградов 2017, с. 133—134), но может относиться и к более раннему времени. Интересен и склеп второго Тарасовского кургана на азиатском Боспоре, обычно датируемый III в. до н. э. (Виноградов 2017, с. 198—199), но, скорее всего, более ранний. В нашем же случае, датировку склепа определяет датировка самого кургана, сооруженного не позднее второй половины IV в. до н. э. Гробницу из кургана X логично признать произведением боспорской

п. 1140. Не исключено, что это позволит определить единицу измерения, которую использовали строители, хотя у автора такой уверенности нет.

1. Это перекрытие можно рассматривать и как четырехрядное, за счет уступчатой кладки стен камеры.

погребальной архитектуры второй половины IV в. до н. э. [1] Несколько более простых прямоугольных склепов с уступчатым перекрытием, близких по размерам и планам, обнаружены в скифских курганах, находящихся к западу и востоку от Белогорского могильника за реками Биюк-Карасу и Кучук-Карасу (Зайцев, Шкрибляк 2017). Это вполне закономерно, так как аристократический курганный могильник, расположенный на Аккайском горном массиве, был сакральным центром «родового» кладбища (Колтухов, Мыц 1998, с. 106) одного из скифских объединений, занявшего господствующее положение в Крыму не позднее второй четверти — середины IV в. до н. э.

К сожалению, о самом захоронении в гробнице кургана X, после нескольких ограблений, в ходе которых из могилы выгребли практически все содержимое, известно немного. На грунтовом дне погребальной камеры (рис. 5: 1) были обнаружены истлевшие фрагменты досок от саркофага или погребального ложа, бронзовый трехлопастной наконечник стрелы, фрагмент железного изделия (рис. 5: 2, 3). Единичные обломки человеческих костей из заполнения камеры, по определению Д. Ю. Пономарева, принадлежали мужчине в возрасте 25—35 лет, мужчине в возрасте 30—40 лет, женщине 20—30 лет. В принципе, данные о количестве и половой принадлежности погребенных соответствуют той картине, которую исследователи наблюдали в скифском кургане Куль-Оба, находившемся в курганном некрополе Пантикапея.

Непосредственно над погребальной камерой, по сути, в тех же стенах, что и сама камера, расположено низкое прямоугольное помещение размером 4,6 × 3,1 × 1,5 м, полностью открытое в сторону входной шахты (рис. 3: 1, 2; 4: 1—4). Пол его состоит из верхнего ряда плит перекрытия склепа, обработанных с этой стороны лишь на стыках, а по краям представляет собой ровную поверхность плит верхнего уступа. Потолком служит нижний ряд бревен. Существование такого сооружения, не предназначенного для захоронений, на стенах которого лежало многослойное бревенчатое перекрытие, позволяет предположить, что погребальная камера таким способом была защищена (разгружена) от прямого давления многометровой толщи курганной насыпи. Этот прием, требующий строительных знаний, навыков и опыта, вряд ли возник в варварской среде [2]. Применение аналогичного решения в фанагорийском кургане Сенной 231, говорит в пользу его античного происхождения (Кузнецов 2004, с. 112—114) [3].

Ю. П. Зайцев недавно [4] обстоятельно рассказал автору о проводимых им раскопках скифского пятиметрового кургана Туак-Оба. Он расположен в 15 км к северо-западу от урочища Ак-Кая за р. Биюк-Карасу уже в возвышенной степи и, вероятно, входит в западное крыло скифского курганного могильника, центром которого является Белогорский курганный некрополь. По моим представлениям, Туак-Оба относится ко второй половине IV в. до н. э. Как и в кургане X, в центральной гробнице существовала камера, расположенная над погребальной камерой склепа с уступчатым перекрытием. В ней найдены амфоры, предметы вооружения и приспособления для жарки мяса, вероятно, нечто подобное находилось и в верхней камере курган X. Однако, камера в кургане Туак-Оба была лишь подражанием античной конструкции. Она сооружена в деградированной строительной технике, своего прямого назначения выполнять не могла, не имела доступа в остальные помещения гробницы и служила исключительно замкнутым хранилищем для части погребального инвентаря.

В результате работ, проведенных в 2001 г., стало ясно, что курган X относится к числу элитных курганов Скифии. Его склеп построен боспорскими мастерами, тогда как сама насыпь кургана возведена в скифских традициях. Курган X отличается от расположенного на этом же некрополе кургана Беш-Оба IV, в котором намного ярче выражены скифские традиции (Колтухов, Сенаторов 2019). Время сооружения кургана может быть отнесено ко второй половине IV в. до н. э. [5] Вероятно, курган IV предшествует кургану X и относится к тому времени, когда Крымская Скифия и «династия» ее царьков-номархов только начала формироваться, и ее первыми представителями стали выходцы из Степной Скифии. Курган X сооружен позднее, в то время, когда связи новой локальной элиты с Боспорским царством окрепли, а создание гробниц в традициях боспорской погребальной архитектуры стало нормой в погребальном обряде верхушки первой Крымской Скифии.

1. Судя по недавней предварительной информации о двух склепах с уступчатым перекрытием в курганах Туак-Оба и Монай (Зайцев, Шкрибляк 2017, с. 21—23), каменные гробницы скифской аристократии не только в центре, но и на периферийных участках некрополя сооружали греческие строители. При этом авторы упустили из виду то, что и склепы кургана Монай, и кургана Азамат (другое название курган 293) были обнаружены в 1983 г. С. Г. Колтуховым, А. Е. Пуздровским и Ю. П. Зайцевым (Шкрибляк 2017, с. 134), а первое упоминание о них в литературе относится к 2005 г. (Колтухов 2005, с. 280).
2. О том, как выглядит лишенное инженерного смысла варварское подражание разгрузочной конструкции свидетельствует камера над погребальной камерой каменного склепа курган Туак-Оба.
3. Хотя не исключено, что такие же конструкции существовали и в других регионах античной ойкумены.
4. Благодарю исследователя за такую любезность.
5. С. В. Полин предлагает датировать курганы Ак-Каи временем не позднее конца IV в. до н. э. (Полин 2014, с. 640).

ЛИТЕРАТУРА

Виноградов, Ю. А. 2017. Культура боспорской элиты при Спартокидах. *Боспорские исследования*, 34: Элита Боспора Киммерийского: традиции и инновации в аристократической культуре доримского времени, с. 112-216.

Виноградов, Ю. А., Зинько, В. Н., Смекалова, Т. Н. 2012. *Юз-Оба курганный некрополь аристократии Боспора. История изучения и топография*. Симферополь; Керчь: Майстер Книг. Боспорские исследования, Supplementum 9.

Гаврилов, А. В. 2012. *Подкурганый склеп с уступчатым перекрытием в Присивашской степи у села Лебединка*. Москва: ИА РАН. Древности Боспора, 16.

Гайдукевич, В. Ф. 1981. *Боспорские города. (Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат)*. Ленинград: Наука.

Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-75.

Зайцев, Ю. П., Шкрибляк, И. И. 2017. *«Terra archaeologica. Крым 2014—2017»*. Симферополь: Тарпан.

Колтухов, С. Г. 2005. Склепы варварского населения Степного и Предгорного Крыма в скифское время. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XII, с. 259-299.

Колтухов, С. Г. 2012a. *Скифы Северо-Западного Крыма в VII—IV вв. до н. э. (погребальные памятники)*. Донецк: Донбасс. Археологический альманах, 27.

Колтухов, С. Г. 2012b. *Скифы Крымского Присивашья в VII—IV вв. до н. э. Ландшафтно-историческое районирование археологических памятников Крыма*. Симферополь: Феникс. Материалы к археологической карте Крыма, X.

Колтухов, С. Г., Мыц, В. Л. 1998. О топографии и хронологии Аккайского курганного некрополя. *Культура народов Причерноморья*, 5, с. 99-119.

Колтухов, С. Г., Труфанов, А. А. 2001. *Отчет об охранных работах Аккайского отряда Крымской охранной археологической экспедиции в 2001 г.* Научный архив Крымского филиала ИА НАНУ, инв. 5/725, п. 1140.

Колтухов, С. Г., Сенаторов С. Н. 2016. *Скифы Предгорного Крыма в VII—IV вв. до н. э. Курганы 1890—1892 и 1895 гг. (по материалам Н. И. Веселовского и Ю. А. Кулаковского)*. Симферополь: Бровко А. А. Материалы к археологической карте Крыма, XVII.

Колтухов, С. Г., Сенаторов, С. Н. 2019. *Скифский курган Беш-Оба IV у границ Европейского Боспора*. Керчь; Симферополь: Керченская городская типография. Боспорские исследования, 38.

Кузнецов, В. Д. 2004. Фанагорийский склеп с уступчатым перекрытием. *Проблемы истории, филологии, культуры*, XIV, с. 94-124.

Мозолевський, Б. М. 1990. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія*, 1, с. 122-138.

Монахов, С. Ю., Федосеев, Н. Ф. 2013a. Амфоры Икоса. *Боспорский феномен*: Греки и варвары на евразийском перекрестке: Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013 г.), с. 554-561.

Монахов, С. Ю., Федосеев, Н. Ф. 2013b. Заметки по локализации керамической тары, IV: амфоры Икоса. *Античный мир и археология*, 16, с. 255-266.

Полин, С. В. 2014. *Скифский Золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: Олег Філюк.

Рукавишникова, И. В., Бейлин, Д. В., Федосеев, Н. Ф. 2018a. Курган Госпитальный. *Материалы спасательных археологических исследований*, 25: Города, селища, могильники. Раскопки 2017, с. 284-291.

Рукавишникова, И. В., Бейлин, Д. В. Федосеев, Н. Ф. 2018b. Новейшие исследования в Восточном Крыму: раскопки кургана Госпитальный и кургана 4 курганной группы Цементная слободка 1. *История и археология Крыма. Материалы научно-практической конференции по итогам полевого археологического сезона 2017 г. в Крыму. Симферополь 7—9 декабря 2017 г.*, VIII, с. 98-103.

Скорый, С. А. 1990. *Курган Перепʼятиха*. Київ: Наукова думка.

Цветаева, Г. А. 1957. Курганный некрополь Пантикапея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 56, с. 251-253.

Шкрибляк, И. И. 2017. Склеп с уступчатым перекрытием в кургане № 293 на г. Плоская в Центральном Крыму. В: Зайцев, Ю. П. (ред.). *Крым в эпоху эллинизма. Межкультурные процессы по данным новейших археологических исследований*. Симферополь: Тарпан, с. 133-138.

REFERENCES

Vinogradov, Iu. A. 2017. Kultura bosporskoi elity pri Spartokidakh. *Bosporskie issledovaniia*, 34: Elita Bospora Kimmeriiskogo: traditsii i innovatsii v aristokraticheskoi kulture dorimskogo vremeni, s. 112-216.

Vinogradov, Iu. A., Zinko, V. N., Smekalova, T. N. 2012. *Iuz-Oba kurgannyi nekropol aristokratii Bospora. Istoriia izucheniia i topografiia*. Simferopol; Kerch: Maister Knig. Bosporskie issledovaniia, Supplementum 9.

Gavrilov, A. V. 2012. *Podkurganyi sklep s ustupchatym perekrytiem v Prisivashskoi stepi u sela Lebedinka*. Moskva: IA RAN. Drevnosti Bospora, 16.

Gaidukevich, V. F. 1981. *Bosporskie goroda. (Ustupchatye sklepy. Ellinisticheskaia usadba. Ilurat)*. Leningrad: Nauka.

Gershkovich, Ia. P., Romashko, O. V. 2013. Skifski sviatilishcha Aresa: arkheologichni dani ta svidchennia Gerodota. *Arkheologia*, 1, s. 61-75.

Zaitsev, Iu. P., Shkribliak, I. I. 2017. *«Terra archaeologica. Krym 2014—2017»*. Simferopol: Tarpan.

Koltukhov, S. G. 2005. Sklepy varvarskogo naseleniia Stepnogo i Predgornogo Kryma v skifskoe vremia. *Starozhitnosti Stepovogo Prichornomor'ia i Krimu*, XII, s. 259-299.

Koltukhov, S. G. 2012a. *Skify Severo-Zapadnogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. (pogrebalnye pamiatniki)*. Donetsk: Donbass. Arkheologicheskii almanakh, 27.

Koltukhov, S. G. 2012b. *Skify Krymskogo Prisivashia v VII—IV vv. do n. e. Landshaftno-istoricheskoe raionirovanie arkheologicheskikh pamiatnikov Kryma*. Simferopol: Feniks. Materialy k arkheologicheskoi karte Kryma, X.

Koltukhov, S. G., Myts, V. L. 1998. O topografii i khronologii Akkaiskogo kurgannogo nekropolia. *Kultura narodov Prichernomoria*, 5, s. 99-119.

Koltukhov, S. G., Trufanov, A. A. 2001. *Otchet ob okhrannykh rabotakh Akkaiskogo otriada Krymskoi okhrannoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2001 g.* Nauchnyi arkhiv Krymskogo filiala IA NANU, inv. 5/725, p. 1140.

Koltukhov, S. G., Senatorov, S. N. 2016. *Skify Predgornogo Kryma v VII—IV vv. do n. e. Kurgany 1890—1892 i 1895 gg. (po materialam N I. Veselovskogo i Iu. A. Kulakovskogo)*. Simferopol: Brovko A. A. Materialy k arkheologicheskoi karte Kryma, XVII.

Koltukhov, S. G., Senatorov, S. N. 2019. *Skifskiy kurgan Besh-Oba IV u granits Yevropeyskogo Bospora*. Kerch'; Simferopol': Kerchenskaya gorodskaya tipografiya. Bosporskiye issledovaniya, 38.

Kuznetsov, V. D. 2004. Fanagoriiskii sklep s ustupchatym perekrytiem. *Problemy istorii, filologii, kultury*, XIV, s. 94-124.

Mozolevskii, B. M. 1990. Kurgani vishchoï skifskoï znati i problema politichnogo ustroiu Skifiï. *Arkheologia*, 1, s. 122-138.

Monakhov, S. Iu., Fedoseev, N. F. 2013a. Amfory Ikosa. *Bosporskii fenomen*: Greki i varvary na evraziiskom perekrestke: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 19—22 noiabria 2013 g.), s. 554-561.

Monakhov, S. Iu., Fedoseev, N. F. 2013b. Zametki po lokalizatsii keramicheskoi tary, IV: amfory Ikosa. *Antichnyi mir i arkheologiia*, 16, s. 255-266.

Polin, S. V. 2014. *Skifskii Zolotobalkovskii kurgannyi mogilnik V—IV vv. do n. e. na Khersonshchine*. Kyiv: Oleg Filiuk.

Rukavishnikova, I. V., Beilin, D. V., Fedoseev, N. F. 2018a. Kurgan Gospitalnyi. *Materialy spasatelnykh arkheologicheskikh issledovanii*, 25: Goroda, selishcha, mogilniki. Raskopki 2017, s. 284-291.

Rukavishnikova, I. V., Beilin, D. V. Fedoseev, N. F. 2018b. Noveishie issledovaniia v Vostochnom Krymu: raskopki kurgana Gospitalnyi i kurgana 4 kurgannoi gruppy Tsementnaia slobodka 1. *Istoriia i arkheologiia Kryma. Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii po itogam polevogo arkheologicheskogo sezona 2017 g. v Krymu. Simferopol 7—9 dekabria 2017 g.*, VIII, s. 98-103.

Skoryi, S. A. 1990. *Kurgan Perep'iatikha*. Kyiv: Naukova dumka.

Tsvetaeva, G. A. 1957. Kurgannyi nekropol Pantikapeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 56, s. 251-253.

Shkribliak, I. I. 2017. Sklep s ustupchatym perekrytiem v kurgane N 293 na g. Ploskaia v Tsentralnom Krymu. In: Zaytsev, Y. P. (ed.). *Krym v epokhu ellinizma. Mezhkulturnye protsessy po dannym noveishikh arkheologicheskikh issledovanii. Sbornik nauchnykh trudov*. Simferopol: Tarpan, s. 133-138.

S. G. Koltukhov

STONE CRYPT IN THE BARROW X OF BELOGORSK BURIAL GROUND

As a result of the excavations completed in 2001 it became clear that the barrow X is one of elite barrows of Scythia. The crypt was constructed by Bosporan masters, whereas the mound of the barrow was built in Scythian traditions. Barrow X differs from the barrow of Besh-Oba IV which is located on the same necropolis but Scythian traditions are much more brightly expressed in it (Koltukhov, Senatorov 2019). The period of construction of this barrow can be dated to the second half of the 4th century BC. Possibly, the barrow IV precedes the barrow X and belongs to the moment when the Crimean Scythia and the clan «dynasty» of it's nomarchs only began to form and natives of Steppe Scythia became its first representatives. Barrow X was built later, at that time when connections of new local dynasty with Bosporan kingdom got stronger, and the building of tombs in traditions of Bosporan funeral architecture became a norm in a funeral ceremony of privileged class of Crimean Scythia.

We do not know same analogies of the burial chamber of the crypt of barrow X on European and Asian Bosporu, although in proportions are close to the crypt found in 1837 barrow at the city garden of Kerch which looking like the four-sided overlap. It is dated to the last quarter of the 4th century BC but may belong to the earlier time. The crypt of the second Tarasov kurgan on the Asian Bosporus usually dated to the 3rd c. BC but, most likely, it can be dated to the earlier period. In our case, the dating of the crypt is determined by the dating of the mound itself, and it was built no later than the 4th century BC.

Keywords: Scythia, Bospor, Foothill Crimea, kuest, barrow, funeral architecture, stone tomb, crypt, amphorae.

Одержано 25.08.2019

КОЛТУХОВ Сергій Георгійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології Криму, вул. Ялтинська, 2, Сімферополь, 295034, АРК, Україна.

KOLTUKHOV Sergiy, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Institute of Archaeology of the Crimea, Yaltinskaya, 2, Simferopol 295034, ARK, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6151-174X, e-mail: Koltukhov@mail.ru.

УДК 904.2(477.46)”638”

Л. В. Кармазіна

ФІБУЛИ ІЗ ГОРОДИЩА НА ГОРІ ЛИСУХА (знахідки 2016—2018 рр.)

Статтю присвячено публікації фібул-застібок із охоронно-рятувальних досліджень Канівською археологічною експедицією городища на горі Лисуха поблизу с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. у 2016—2018 рр.

Ключові слова: *Середнє Подніпров’я, городище на горі Лисуха, фібули, хронологія.*

Пам’ятку на горі Лисуха виявили у 1970 р. розвідкою експедиції Є. В Максимова. Протягом 1990—2005 рр. городище із перервами досліджувала Канівська археологічна експедиція під керівництвом В. О. Петрашенко (Петрашенко, Козюба 1999, с. 160; 2005; Петрашенко та ін., 2001, с. 190; Петрашенко, Циндровська 2005, с. 302—307). На основі виявлених об’єктів та артефактів дослідники віднесли пам’ятку до багатошарових поселень зі знахідками пізньоскіфського, зарубинецького, черняхівського та ранньослов’янського часу V—VII ст. Із останнім періодом було пов’язано будівництво оборонних споруд на поселенні (Петрашенко, Циндровська 2005, с. 307).

Упродовж сезонів 2016—2018 рр. проводилися охоронно-рятувальні роботи городища на горі Лисуха поблизу села Бучак Канівського району Черкаської області. Дослідження здійснювалися археологічною експедицією ДП «НДЦ “ОАСУ”» під керівництвом Ю. В. Болтрика.

Результати досліджень у 2016—2018 рр. дають підстави повернутися до питання періодизації пам’ятки. Це стає можливим із появою нових хроноіндикаторів, представлених масовими речами та індивідуальними знахідками, у тому числі, фібулами-застібками.

На площі розкопів та поза їх межами зібрано 29 фібул. Колекцію утворюють 9 цілих та 20 фрагментованих екземплярів. Прикраси виготовлені переважно із бронзи, менша кількість — залізні, окремі екземпляри поєднують у собі декілька видів металу. Найчастіше застібки містилися у культурному шарі разом із різночасовим матеріалом (14 одиниць), 8 екземплярів відносяться до випадкових знахідок. Із заповнення об’єктів походять 7 фібул.

Наявні зразки застібок належать до семи типологічних груп за класифікацією А. К. Амброза: 1) група 9, глазчаті фібули; 2) група 10; сильнопрофільовані фібули західних типів; 3) група 15, лучкові підв’язні фібули; 4) група 16, прогнуті підв’язні фібули; 5) група 17, двочасні «воїнські» фібули; 6) група 18, двочасні фібули із високим приймачем; 7) група 19, т-подібні фібули із пружиною. Відповідно до означеної схеми подано виклад опису матеріалу (Амброз 1966).

Глазчаті фібули. 1. У культурному шарі городища виявлено корпус глазчатої фібули *«пруської» серії* (Амброз 1966, табл. 6: 21) або *типу А 60—61* (Almgren 1897,Taf. 51—61) (КАЕ-2017, інв. № 36 [1]; Болтрик та ін. 2019) (рис. 1: 1). Виготовлений із бронзи, пластинчастий, двочасної конструкції. Спинка деформована, декорована паралельними горизонтальними насічками у центральній частині. Край ніжки зламаний, на її площадці міститься шість прокреслених концентричних вирізів. Висота корпусу складає 7,4 см. Такий тип фібул характерний для пам’яток горизонту Рахни—Почеп і зустрічається у закритих комплексах середньосарматської культури. Географічно наближена подібна застібка походить із шару посе-

1. Тут і далі номер наведено згідно інвентарного списку.

© Л. В. КАРМАЗІНА, 2019

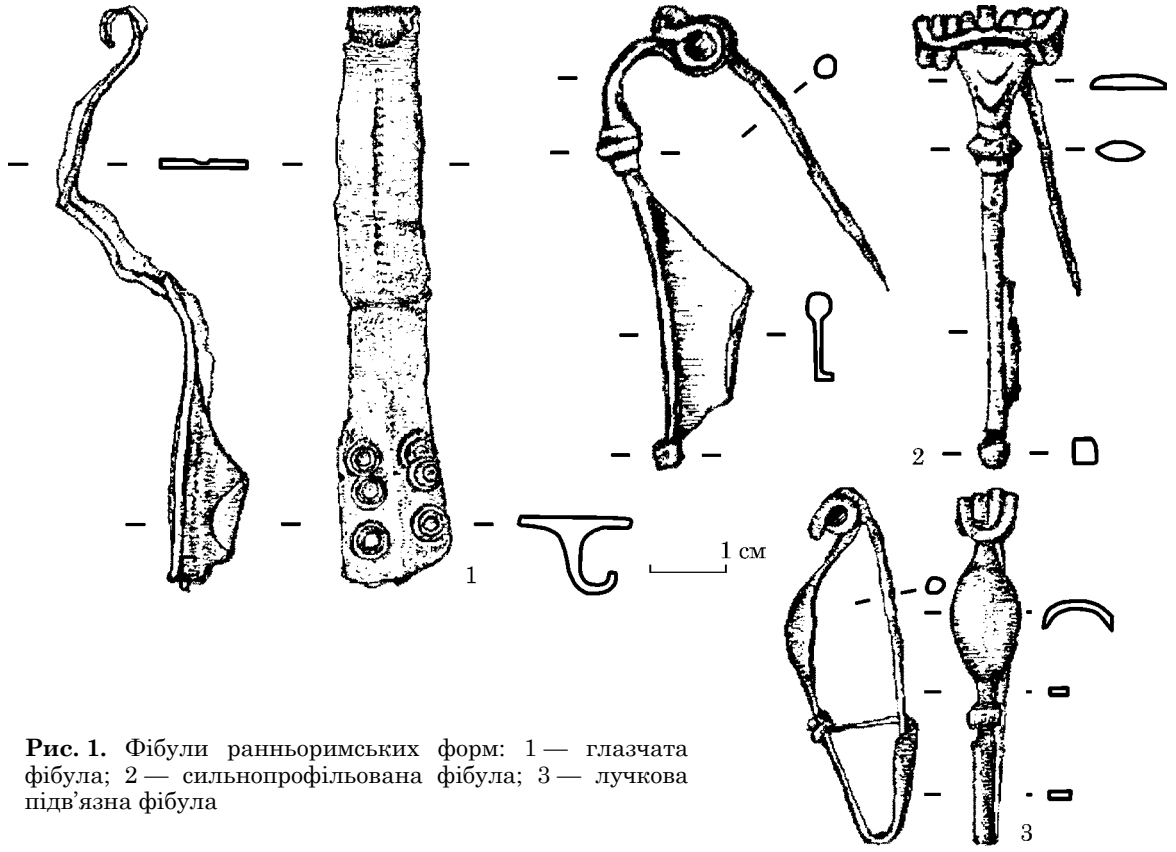

Рис. 1. Фібули ранньоримських форм: 1 — глазчата фібула; 2 — сильнопрофільована фібула; 3 — лучкова підв'язна фібула

лення Таценки 4 Обухівського р-ну Київської обл. (Кропотов 2010, с. 231). Для Середнього Подніпров'я фібули датують *останньою чвертю I — першою чвертю II ст. н. е.*

Сильнопрофільовані фібули західних типів. 2. Цей тип фібул представлений одним екземпляром (КАЕ-2017, інв. № 1356; Болтрик та ін. 2019) (рис. 1: 2). Застібка належить до сильнопрофільованих фібул із розширеною голівкою *варіанту 2* за А. К. Амброзом або *форми 2* за класифікацією В. В. Кропотова (Амброз 1966, табл. 7: 4; Кропотов 2010, рис. 73: 1). Фібула виготовлена із бронзи, ціла. Загальна довжина виробу складає 4,6 см. Має голівку ромбічної форми, на кінці якої виділений гребінь для утримування осі пружини (налічує 8 витків). На дужці міститься намистина біконічної форми. Приймач укорочений, суцільний, закінчення декороване намистиною за формою подібною до ромба. Аналогію фібулі із городища на горі Лисуха знаходимо у складі інвентарного комплексу впускного поховання 2 із кургану 2 поблизу с. Пороги Вінницької області, яке атрибутоване як сарматське (Симоненко, Лобай 1991, рис. 20: 3). Відомі вони і у шарах постзарубинецьких пам'яток (Башкатов, Терпиловський 2010, с. 33). Дата: *друга половина I — початок II ст. н. е.*

Лучкові підв'язні фібули. 3. Походить із об'єкта 7 розкоп Західний (КАЕ-2017, інв. № 2127; Болтрик та ін. 2019). Одночасна підв'язна фібула *«лебяжинської» (IV) серії варіанту 2 / форми 1* (Амброз 1966, табл. 10: 4; Кропотов 2010, рис. 47: 8) (рис. 1: 3). Застібка виготовлена із бронзи, ціла. Висота виробу складає 4,5 см. Корпус утворюють овально розширена спинка та вузька ніжка. Пружинний блок налічує чотири витки. У безпосередній близькості від городища, знахідки фібул даного типу зафіксовані на пам'ятці с. Малий Букрин Київської обл. (Гороховский 1988, табл. 10: 53а). Зустрічається у закритих комплексах середньосарматської культури. Аналогію фібули із Лисухи знаходимо у похованні кургану 2 західної групи Новопилипівки, яке датоване періодом розквіту середньосарматської культури — *другою половиною I — початком II ст. н. е.* (Кропотов 2010, с. 162).

Прогнуті підв'язні фібули. Три корпуси належать двочасним «простим» фібулам із асиметричним вигином спинки *серії А2* за Є. Л. Гороховським або *варіанту 1Б* за А. К. Амброзом. Поява цього типу застібок окреслена *другою третиною — третьою чвертю III ст. н. е.*, побутування можливе і пізніше (Амброз 1966, табл. 11: 7; Гороховский 1988, с. 221, табл. 16: 100—101).

4. Корпус фібули із бронзи, приймач відсутній, кільце отвору для осі пружини зламане (КАЕ-2017, інв. № 2166) (рис. 2: 1). Загальна довжина 5,2 см, ширина 0,4 см.

5. Корпус фібули із бронзи, приймач відсутній (КАЕ-2017, інв. № 330) (рис. 2: 2). Як і по-

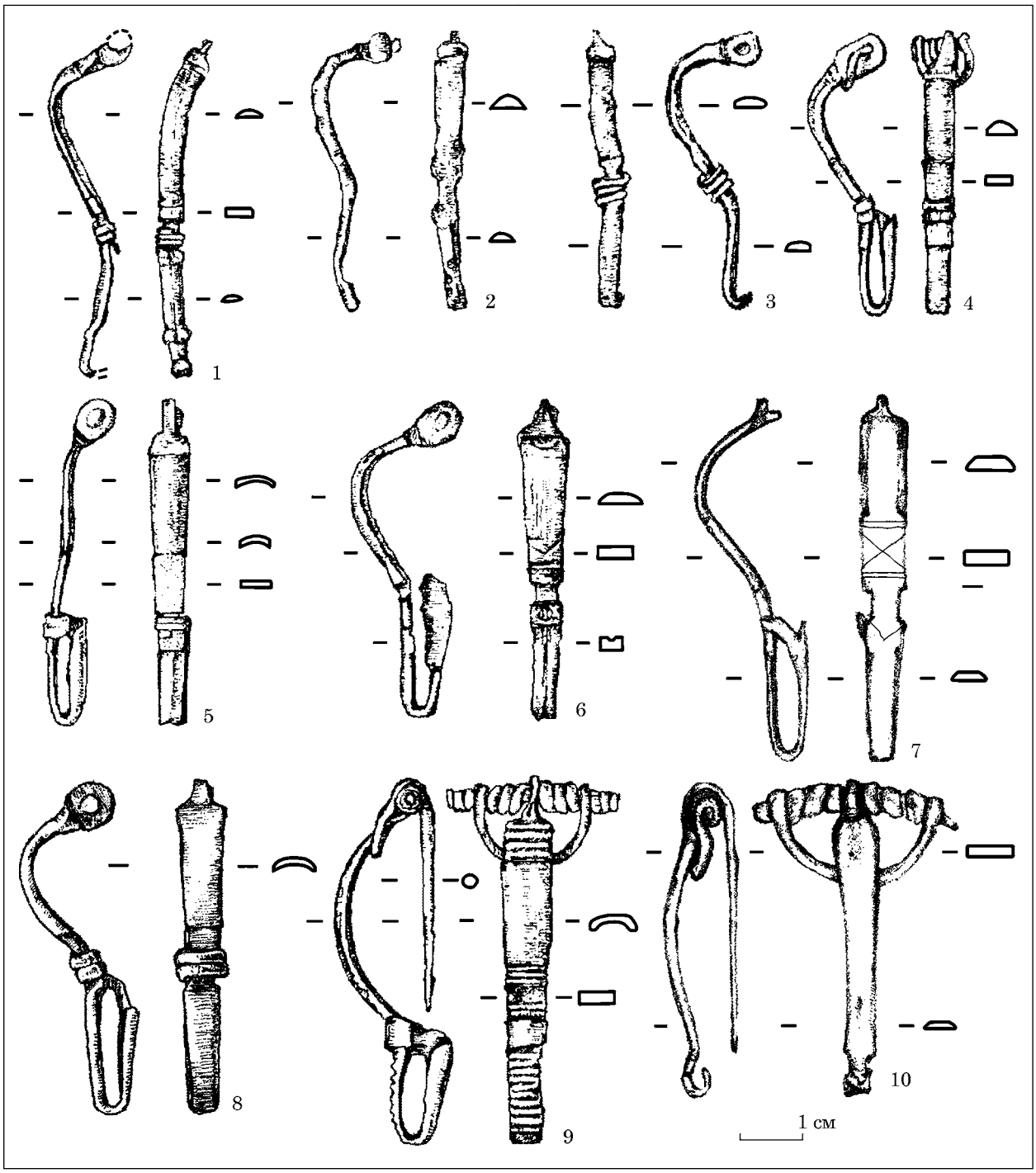

Рис. 2. Двочасні підв'язні фібули (за Є. Л. Гороховським): 1—3 — «прості» фібули; 4—5 — фібули «смілянського» варіанту; 6—10 — «фасетовані» фібули

передній екземпляр, застібка має характерні сліди деформації, отримані внаслідок дії температури. Його висота 4,6 см.

6. Корпус фібули з олов'янистої бронзи, приймач зламаний, уціліла зав'язка на три витки (КАЕ-2017, інв. № 2128) (рис. 2: 3). Висота тіла становить 3,85 см.

Наступні два фрагменти застібок попередньо відносимо до *варіанту Б1* («смілянський») підв'язних прогнутих фібул. Хронологія цього варіанту — *остання третина III — початок V ст. н. е.* (Гороховский 1988, с. 223, табл. 17: 112).

7. Корпус двочасної фібули із бронзи (КАЕ-2017, інв. № 254) (рис. 2: 4) походить із верхнього шару заповнення об'єкта 8 на розкопі Південний. Спинка у плані асиметрична, у перетині має форму півкола, частина переходу на ніжку і приймач пластинчастий, вціліли чотири витки пружинного блоку. Висота виробу 4,4 см.

8. Корпус двочасної фібули із бронзи (КАЕ-2017, інв. № 516) (рис. 2: 5), пластинчастий, спинка деформована, її центральна частина та ніжка містять фасетки у вигляді скошених країв. Висота корпусу складає 4,5 см.

П'ять зразків застібок, за класифікацією Є. Л. Гороховського, належать до серії «фасетованих» двочасних підв'язних *варіанту Б3*. Широка дата їх побутування — *друга третина IV — перша половина V ст. н. е.* (Гороховский 1988, с. 225).

9. Корпус фібули із бронзи, стрічковий, звужений у напрямі ніжки (КАЕ-2017, інв. № 2164) (рис. 2: 6). По обидва боки від місця зав'язки нанесені фасетки у вигляді горизонтальних ліній та хрестів. Довжина корпусу 4,9 см, його максимальна ширина 0,8 см.

10. Корпус фібули із бронзи, стрічковий, звужений у напрямі ніжки (КАЕ-2016, інв. № 76; Болтрик та ін. 2018, с. 285, рис. 2: 3) (рис. 2: 7). Отвір для утримання осі пружини та зав'язка відсутні. Спинка асиметрична та має скошені краї, у місці переходу на ніжку поміщені фасетки із горизонтальних ліній та хрестів. Довжина корпусу 5,7 см.

11. Корпус фібули із бронзи, стрічковий, звужений у напрямі ніжки (КАЕ-2018 інв. № 806) (рис. 2: 8). Краї спинки округлі. Висота виробу 5,25 см.

12. Бронзова фібула із вертикальною пластиною для утримання осі, пружину утворюють 14 витків дроту, корпус та зав'язка пластинчасті (КАЕ-2017, інв. № 2) (рис. 2: 9). Спинка у плані симетрична. Біля голівки та у місці переходу на ніжку, сама ніжка вкрита фасетками у вигляді кутів і паралельних жолобків. Загальна довжина 5,6 см, ширина спинки 0,8 см, пружинний блок 2,7 см.

13. Фібула із бронзи (КАЕ-2016, інв. № 41; Болтрик та ін. 2018, с. 285, рис. 2: 2) (рис. 2: 10) зі зламаним приймачем. За типологією А. К. Амброза фібулу слід віднести до *варіанту 3Б2а* (Амброз 1966, табл. 11: 12). Корпус пластинчастий, має плавно прогнуту симетричну спинку, пружинний блок нараховує шість витків. Висота вцілілої ділянки тіла 4,9 см.

Двочасні «воїнські» фібули. Три екземпляри утворюють підгрупу «воїнських» фібул із вузькою ніжкою *варіантів а* та *в* або *групи XII серії А* (Амброз 1966, с. 70; Гороховский 1988, с. 235). Застібки виконані із заліза. Фібули є типовими для пам'яток черняхівської культури Києво-Черкаського регіону та існують упродовж *IV ст. н. е.*

14. Корпус фібули, зламаний (КАЕ-2017, інв. № 796) (рис. 3: 1). Спинка сформована із бруска прямокутної у перетині та напівкруглої у плані форми, симетрична. Кінець дужки у місці кріплення пружинного блоку прогнутий до низу і утворює петлю. Край ніжки зламаний, приймач відкритий, відтягнутий від бокової частини. Довжина корпусу 7,25 см.

15. Залізна двочасна фібула, ціла (КАЕ-2017, інв. № 2126; Болтрик та ін. 2019) (рис. 3: 2). Застібка виявлена у верхньому шарі заповнення ями в об'єкті 17 на розкопі Західний. Має пошкоджений пружинний блок і деформовану частину спинки. Виготовлена із бруска дроту у перетині округлої форми. Приймач короткий відтягнутий від бокової частини. Пружинний блок 6-витковий із дужкою під спинкою. Розміри виробу: загальна довжина 6,4 см, ширина пружинного блоку 1,75 см, довжина приймача 1,6 см.

16. Мініатюрна залізна фібула (має зламану голку) (КАЕ-2018, інв. № 803) (рис. 3: 3). Походить із дна котловану об'єкта 13 розкопу Східний. Повторює конструктивні елементи попередньо описаної застібки. Загальна довжина виробу складає 3,1 см (Амброз 1966, табл. 10: 16).

Наступну підгрупу утворюють 6 одиниць двочасних «воїнських» фібул із ромбічною ніжкою або формою, подібною до ромба — *група XII, серія В* (Гороховский 1988, с. 235).

17. Корпус двочасної бронзової «воїнської» фібули (КАЕ-2016, інв. № 125; Болтрик та ін. 2018, с. 285, рис. 2: 1) (рис. 3: 4) — *тип 4, варіант 3* (Петраускас 2010, с. 196). Виконаний із трикутного у перетині бруска, спинка симетрична. Ніжка пласка, має форму ромба із максимальним розширенням ближче до спинки. Поверхня у зоні кутів декорована у вигляді двох нарізних концентричних кілець. Приймач відкритий і відтягнутий від середини ніжки. Довжина вцілілої частини 5 см. Дата: *друга половина IV — початок V ст. н. е.*

18. Фібула із бронзи, ціла (КАЕ-2017, інв. № 255) (рис. 3: 5) *тип 4 варіант 3* (Петраускас 2010, с. 196). Повторює конструктивні особливості попередньо описаної застібки і належить до того ж хронологічного діапазону. Декор на ніжці відсутній. Довжина виробу 5,4 см.

19. Корпус двочасної «воїнської» фібули *типу 4, варіанту 3* за О. В. Петраускасом (КАЕ-2017, інв. № 2129) (рис. 3: 6). Ніжка сформована у вигляді видовженого ромба, контур виділений прокресленою лінією. Корпус брусковий. Спинка у перетині трикутної форми. Як і попередні екземпляри, належить до останньої фази існування черняхівської культури.

20. Корпус фібули із бронзи (КАЕ-2017, інв. № 382) (рис. 3: 7) відноситься до *типу 4* двочасних «воїнських» фібул (Петраускас 2010, с. 195). Корпус брусковий у плані, має форму дуги, у перетині — трикутну, поверхня фасетована. Голівка спинки декорована кнопкою у вигляді «гантельки». Тіло ніжки із повздовжніх країв пошкоджене. Має короткий приймач відкритого типу, відтягнутий від середньої частини корпусу. Загальна довжина збереженої часини без урахування висоти кнопки 5,95 см.

21. Наявний корпус із бруска бронзи (КАЕ-2017, інв. № 335) (рис. 3: 8) — *тип 4, варіант 2* (Петраускас 2010, с. 196). Має округлу спинку, ромбоподібну у перетині. На голівці спинки міститься кнопка. У плані має форму овалу. Ніжка за формою подібна до ромба із виділеним

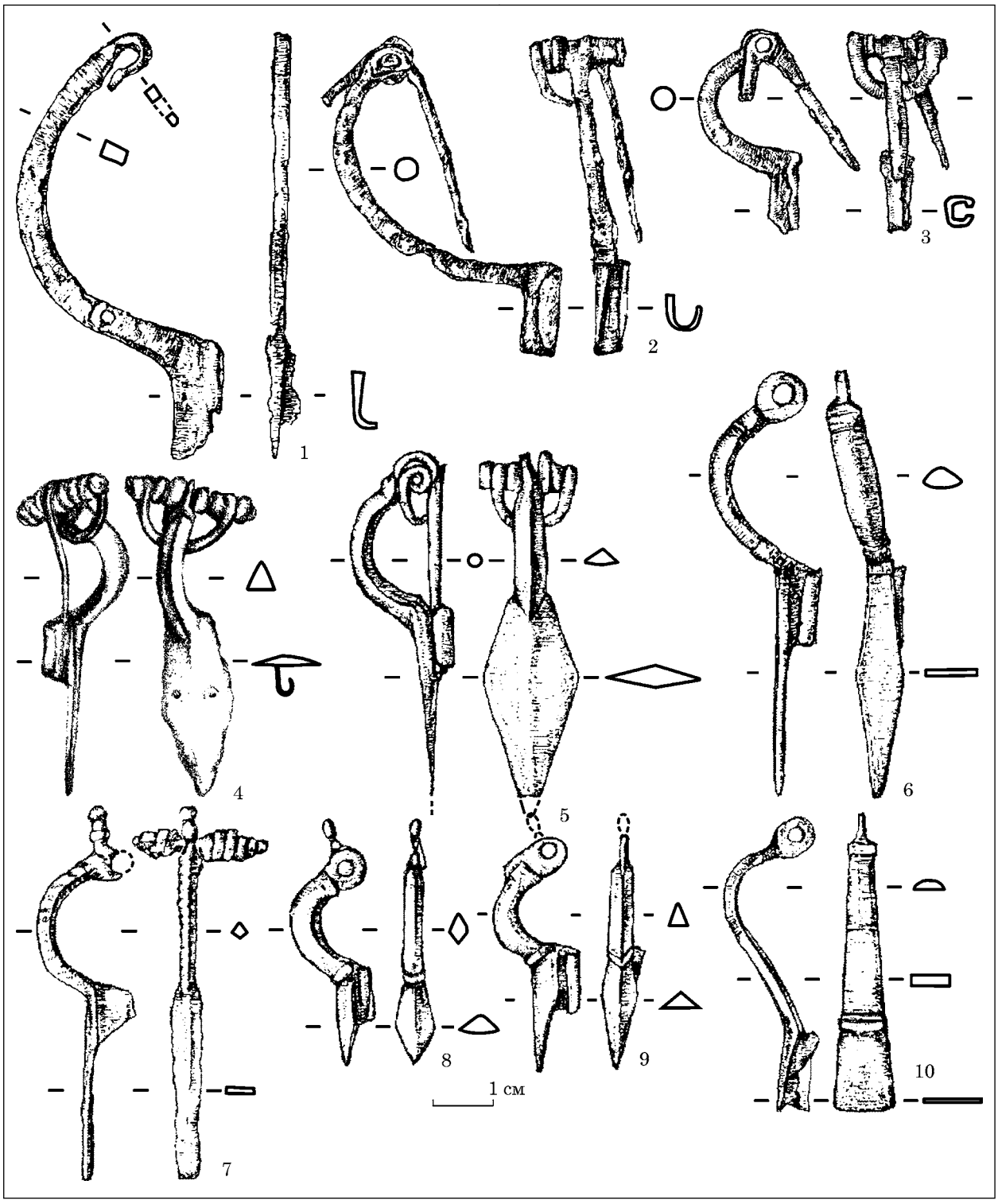

Рис. 3. Двочасні «воїнські» фібули: 1—3 — фібули із вузькою ніжкою; 4—9 — фібули із ромбічною ніжкою або формою подібною до ромба; 10 — фібула із трапеціеподібною ніжкою

повздовжнім гребенем у центральній частині. Приймач відтягнутий від середньої частини корпусу. Загальна довжина 3,8 см (із кнопкою 4,2 см). Подібна фібула була виявлена на поселенні Войтенки. За типологією О. В. Петраускаса слід датувати *IV ст. н. е.*

22. Корпус фібули із бронзи (КАЕ-2017, інв. № 30) (рис. 3: 9) — *тип 4, варіант 3* (Петраускас 2010, с. 196). Подібна до попередньої. Кнопка, яка прикрашає голівку спинки, зламана. Ніжка за формою близька до ромба, де максимальне розширення припадає ближче до спинки Довжина корпусу 3,8 см. Корпус фібули походить із об'єкта 4 на розкопі Південний і супроводжувався уламками рогового тришарового гребеня *класу III* із округлою спинкою та

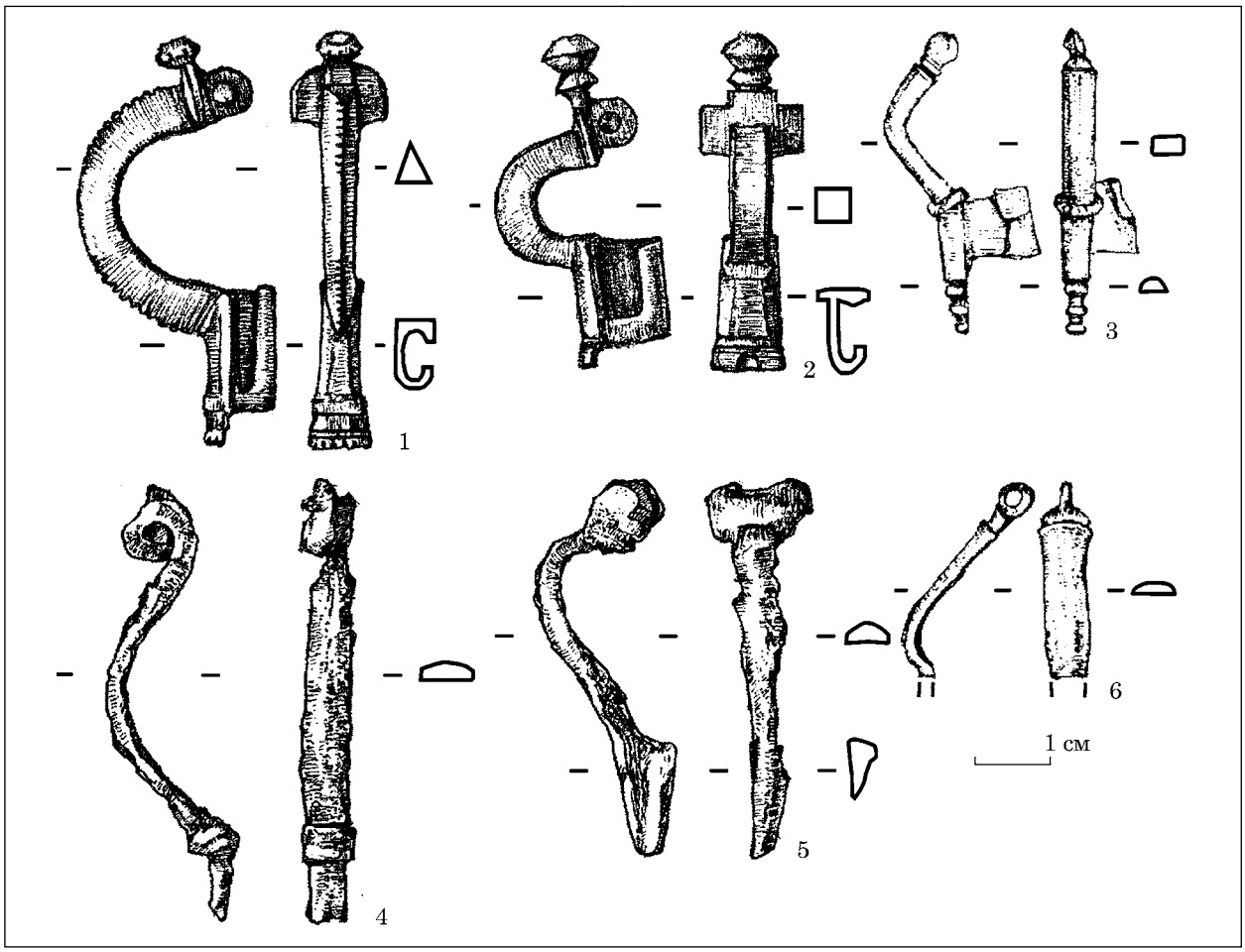

Рис. 4. Інші типи фібул із городища на горі Лисуха: 1—2 — Т-подібні фібули; 3 —фібула із високим приймачем типу А VII дніпровської серії; 4—6 — фібули невизначених типів

плавно опущеними плічками. Такий тип фібул датують не раніше *середини IV ст. н. е.*

23. Наявний корпус застібки двочасної «воїнської» фібули із трапеціеподібною ніжкою (КАЕ-2017, інв. № 2165) (рис. 3: 10) *серії Б* за Є. Л. Гороховським або *групи 2, типу 7* за О. В. Петраускасом (Гороховський 1988, с. 235, табл. 21: 16; Петраускас 2010, с. 197, рис. 12). Корпус пластинчастий, розширений у напрямі ніжки, спинка має асиметричний вигин. Приймач відкритого типу відтягнутий від бокової частини. Загальна довжина 4,7 см. За закритими комплексами такі застібки датуються не раніше *другої третини IV ст. н. е.* та існують у часі до *початку V ст. н. е.*

Т-подібні фібули із пружиною. Наявні фрагменти двох застібок т-подібних фібул із пружиною *типу I, форми 2, варіанту в* — із розширеною ніжкою, щитком та кнопкою на голівці (Амброз 1966, с. 76, табл. 12: 18). Є. Л. Гороховський їх відносить до *групи XIII* під назвою *«бюгелькнопффібуль»*. Через наявність у обох зразків щитка та кнопки, фібули із Лисухи слід датувати другою половиною *IV ст. н. е.* або *рубежем IV—V ст. н. е.*, їх існування можливе і у *першій половині V ст. н. е.* Фібули із кнопкою на голівці синхронні двочасним «воїнським» фібулам означеного хронологічного діапазону (Гороховский 1988, с. 239—240).

24. Корпус фібули із бронзи (КАЕ-2018, інв. № 804) (рис. 4: 1). В отворі пластини для утримання осі пружини лишився фрагмент стрижня із заліза. Має округлу симетричну спинку, у перетині високу трикутну. На ребрі, у напрямі переходів, містяться дрібні насічки. На кінці корпусу поміщений щиток у формі півкола, згори декорований біконічною кнопкою із насічками по ребру. Ніжка до низу розширена, поверхня прикрашена фасетками. Приймач колбоподібний, відтягнутий від бокової частини корпусу. Довжина екземпляра складає 5,4 см.

25. Корпус фібули із бронзи (КАЕ-2018, інв. № 808) (рис. 4: 2) має високу спинку, у плані округла та квадратна у перетині. Голівка спинки сформована у плаский щиток прямокутної форми, згори декорована біконічною кнопкою. Ніжка корпусу розширена до низу, її краї фасетовані. Приймач високий колболоподібний, відтягнутий від бокової частини корпусу. Його висотою 4,2 см.

Двочасні фібули із високим приймачем. 26. Корпус фібули (КАЕ-2017, інв. № 333) (рис. 4: 3) із пошкодженим приймачем *типу А VII дніпровської серії* із рубчастим кільцем на корпусі між спинкою та ніжкою над прий-

мачем (Гороховський 1988, с. 213, 255, табл. 12: 66; Гороховський, Гопкало (Бобровська) 2004, с. 119, рис. 6: 2). Має овальну у перетині спинку. У місці переходу на голівку міститься жолобок. Ніжка вузька, її закінчення розділене трьома жолобками. Висота корпусу складає 4,1 см. Застібка, подібна до знайденої на городищі, була виявлена на поселенні с. Григорівка Канівського району Черкаської області. Для території Середнього Подніпров'я такі фібули побутували в ареалі черняхівської культури не раніше *третьої чверті III — початку IV ст. н. е.*

Фібули невизначених типів. 27. Корпус одночасної прогнутої підв'язної фібули (КАЕ-2018, інв. № 805) (рис. 4: 4). Виріб виконаний із заліза, сильно кородований, ніжка не збереглася: корпус стрічковий, спинка симетрична, збереглися два витка пружини, приймач відсутній, стрічкове кріплення міститься на переході між спинкою та ніжкою. Висота складає 5,5 см.

28. Уламок спинки корпусу фібули із бронзи (КАЕ-2017, інв. № 2167) (рис. 4: 5).

29. Корпус фібули із заліза, брусковий (КАЕ-2018, інв. № 804) (рис. 4: 6). Спинка асиметрична, у перетині має форму півкола. Приймач звужений у напрямі закінчення та суцільний, відтягнутий від бокової частини. Уцілілий пружинний блок, метал сильно кородований. Розміри: довжина 4,65 см, ширина пружинного блоку 1,25 см, товщина спинки 0,2 см

Аналіз колекції показав присутність на площі городища фібул ранньоримських та пізньоримських форм. У свою чергу вони розпадаються на три окремі хронологічні групи.

Серед наявних варіантів **ранньоримських фібул** переважають застібки сарматського часу — третьої хронологічної групи за В. В. Кропотовим (2010, с. 332). Такі фібули побутують у *другій половині I — на початку II ст. н. е.* Вони мають північно-причорноморське походження. Подібні знахідки ілюструють зв'язки жителів Лисухи із містами Північного Понту та населенням Нижнього Подніпров'я. Такі контакти підтверджуються і знахідками на площі городища великої кількості античних імпортів із причорноморських центрів (Болтрик та ін. 2019). Натомість, наявність «глазчатої» фібули вказує і на південно-балтійські впливи.

Пізньоримські фібули, що представлені у кількості 23 одиниць, можна розділити на дві хронологічні групи: *третя чверть III — початок IV ст. н. е.* та *друга третина IV — початок V ст. н. е.* Першу групу складають застібки *типу VII Альмгрена* та двочасні підв'язні фібули *серії А2*. Друга група включає підв'язні фібули *серії В3*, «воїнські» фібули *типу 4*, *варіантів 2* і *3* та фібули *«бюгелькнопффібуль»*. Вони є етнографічною рисою представників черняхівської культури на останньому етапі існування та мають місцеве походження.

Отже, на основі фібульного матеріалу вдалося виокремити раніше не відомий етап у періодизації пам'ятки. Він окреслений періодом розквіту сарматської культури. Наявність фібул, датованих розвинутим етапом черняхівської культури та періодом гунського панування, підтверджують припущення В. О. Петрашенко щодо функціонування поселення і у черняхівський час.

ЛІТЕРАТУРА

Амброз, А. К. 1966. *Фибулы юга Европейской части СССР (II в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—30.

Башкатов, Ю. Ю., Терпиловський, Р. В. 2010. Позднезарубинецкие памятники Среднего Поднепровья. *Раннеславянский мир*, 12: Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая пол. I—II в. н. э.), с. 36-44.

Болтрик, Ю. В., Пробийголова, О. С., Кармазіна, Л. В., Куштан, Д. П., Коломієць, С. П. 2018. Дослідження городища на горі Лисуха. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 283-287.

Болтрик, Ю. В., Пробийголова, О. С., Кармазіна, Л. В., Очеретний, С. В., Куштан, Д. П. 2019. Житлово-господарські комплекси городища на горі Лисуха. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.* с 297-301.

Гороховский, Е. Л. 1988. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья*. Диссертация к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Гороховский, Е. Л., Гопкало (Бобровская), О. В. 2004. Фибулы VII группы О. Альгрема в ареале черняховской культуры. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ: ІА НАНУ, с. 103-130.

Кропотов, В. В. 2010. *Фибулы сарматской эпохи*. Киев: Адеф-Украина.

Петраускас, О. В. 2010. Фібули «воїнського типу» черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 191-207.

Петрашенко, В. О., Виногродська, Л. І., Козюба, В. К. 2001. Роботи Трахтемирівської експедиції в 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 189-193.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 2005. Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 249-251.

Петрашенко, В. О., Циндровська, Л. О. 2005. Роботи Канівської експедиції у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 302-307.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Almgren, O. 1897. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Stockholm: Ivar Haeggström.

REFERENCES

Ambroz, A. K. 1966. *Fibuly iuga Evropeiskoi chasti SSSR (II v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1—30.

Bashkatov, Iu. Iu., Terpilovskii, R. V. 2010. Pozdnezarubinetskie pamiatniki Serednego Podneprovia. *Ranneslavyan-*

skiy mir, 12: Pozdnezarubinetskiye pamyatniki na teritorii Ukrainy (vtoraya pol. I—II v. n. e.). Moskva: IA RAN, s. 36-44.

Boltryk, Yu. V., Probyiholova, O. S., Karmazina, L. V., Kushtan, D. P., Kolomiiets, S. P. 2018. Doslidzhennia horodyshcha na hori Lysukha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r.*, s. 283-287.

Boltryk, Yu. V., Probyiholova, O. S., Karmazina, L. V., Ocheretnyi, S. V., Kushtan, D. P. 2019. Zhytlovo-hospodarski kompleksy horodyshcha na hori Lysukha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 297-301.

Gorokhovski,i E. L. 1988. *Khronologiia iuvelirnykh izdelii pervoi poloviny I tys. n. e. Lesostepnogo Podneprovia i Iuzhnogo Pobuzhia.* Dissertatsiia k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Gorokhovskii, E. L., Gopkalo (Bobrovskaia), O. V. 2004. Fibuly VII gruppy O. Algrema v areale cherniakhovskoi kultury. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'ian. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv: IA NANU, s. 103-130.

Kropotov, V. V. 2010. *Fibuly sarmatskoi epokhi*. Kiev: Adef-Ukraina.

Petrauskas, O. V. 2010. Fibuli «voïnskogo tipu» cherniakhivskoï kulturi (za materialami pam'iatok Ukrainy). *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 191-207.

Petrashenko, V. O., Vynohrodska, L. I., Koziuba, V. K. 2001. Roboty Trakhtemyrivskoi ekspedytsii v 2000 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 189-193.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok).* Kyiv.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 2005. Doslidzhennia Kanivskoi ekspedytsii u 2004 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 249-251.

Petrashenko, V. O., Tsyndrovska, L. O. 2005. Roboty Kanivskoi ekspedytsii u 2005 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004—2005 rr.*, s. 302-307.

Simonenko, A. V., Lobai, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomoria v I v. n. e. (pogrebeniia znati u s. Porogi).* Kiev: Naukova dumka.

Almgren, O. 1897. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*. Stockholm: Ivar Haeggström.

L. V. Karmazina

THE FIBULAE FROM LYSUKHA HILLFORT (Finds of 2016—2018)

The paper publishes the collection of fibulae from Lysukha Hillfort obtained during the field exploration from 2016 to 2018. The research was conducted by the archeological team of the Science Research Centre «Protective Archaeology Service of Ukraine»» headed by Dr. Yu. Boltryk. The monument on Lysukha Mountain is located in Middle Dnieper region. The settlement was discovered in 1970 by Dr. E. V. Maksimov. During 1990—2005 the site was explored by Dr. V. O. Petrashenko. The results of the research allow to attribute the site as multi-layered settlements with finds of Late Scythian, Zarubintsy, Chernyakhiv cultures and early Slavic times of the 5th—7th c. AD.

The collection includes 29 intact and fragmented fibulae. They have been discovered both in mixed layers and objects. Some of them are found by chance. Fibulae belong to seven typological groups according to the classification of A. K. Ambroz. Finds are represented by Early Roman and Late Roman forms. Three chronological groups could be distinguished: second half of the 1st — early 2nd century AD, third quarter of the 3rd — early 4th century AD and the second third of the 4th—early 5th century AD.

The first group consists of three artifacts. Two finds came to Lysukha through the contacts of its population with Northern Pontic cities. These fibulae were found in the Sarmatian assemblages. One fibula is of Southern Baltic origin. Similar fasteners were in use among the population of Post Zarubintsy circle on the Middle Dnieper area.

The fibulae of Late Roman forms are represented by 23 pieces. The fasteners are made mainly of bronze and iron. Fibulae of the «military» type and Cherniakhiv one are prevailed.

Keywords: Middle Dnieper region, Lysukha Hillfort, fibulae, chronology.

Одержано 30.05.2019

КАРМАЗІНА Людмила Валентинівна, молодший науковий співробітник, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України»», Інститут археології, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KARMAZINA Liudmyla, Research Officer, State Research Center «Protective Archaeological Service of Ukraine» Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Geroiv Stalinhrada ave, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6495-7205, e-mail: lu_karmazina@ukr.net.

УДК 904.26(477.411)"653"

М. П. Павлова

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ З ПОСЕЛЕННЯ ФЕОФАНІЯ (розкопки 2016—2017 рр.)

Стаття присвячена характеристиці окремої категорії предметів особистого благочестя — натільним хрестам, знайденим під час археологічних досліджень архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України, на поселенні Феофанія Голосіївського району м. Києва. Зроблена спроба класифікації колекції та виділення окремих типів.

Ключові слова: *Давня Русь, натільні хрести, предмети особистого благочестя, сакральна пластика.*

Для характеристики впливу християнської культури на середньовічне населення наймасовішим джерелом виступають предмети особистого благочестя. Зважаючи на обмежену кількість писемних джерел до історії раннього українського християнства, ці предмети особливо важливі при визначенні рівня християнізації Київської Русі.

Після утвердженням християнства на території Київської Русі почали поширюватися культові предмети нової релігії. Натільні хрести є найбільш багаточисельними та масовими знахідками християнських культових предметів на давньоруських пам'ятниках.

Для розуміння побутової християнської культури необхідним є залучення специфічних речових археологічних джерел, які більшою мірою надають інформацію про розвиток матеріальної культури християнства. Майже з моменту знайомства жителів Київської Русі з новою релігією та у процесі християнізації предмети християнського культу починають входити в матеріальну та духовну культуру населення і згодом стають її невід'ємною частиною. Очевидно, що процес християнізації населення стимулював появу значної кількості християнських атрибутів, в тому числі і предметів особистого благочестя, які ввозилися на територію Київської землі і виготовлялися місцевими ремісниками. Мала місце не тільки поява нових культових предметів, але і поступове перетворення далеких культурі східнослов'янського населення християнських символів з декоративних предметів у предмети благочестя. В той же час, специфіка християнізації полягає в частковому випередженні матеріальних інновацій у духовній культурі, коли факт носіння предметів духовної культури ще не міг означати зміни в світогляді власника.

У 2016—2017 рр. Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна, В. Г. Івакіна та І. В. Зоценка проводила наукові дослідження по вул. Метрологічна Голосіївського району м. Києва (історична місцевість Феофанія). Спочатку археологічні роботи були зосереджені у східній частині ділянки (яка безпосередньо примикає до території парку Феофанія), де було закладено три розвідувальні траншеї та 10 стаціонарних розкопів. Результатами робіт польового сезону 2016 р. стало відкриття семи житлових споруд, низки господарських споруд і ям. Усі ці об'єкти датуються XI—XIII ст. Окрім характерного для сільських поселень матеріалу було виявлено ряд статусних речей, більш характерних для міського аристократичного середовища (Івакін та ін. 2017, с. 140—145).

При описі обраної категорії предметів особистого благочестя за основу взята класифікація С. Кутасова та А. Селезньова. До колекції натільних хрестів належать і поширені типи, і зразки, які не часто зустрічаються під час археологічних досліджень. Більшість цих артефак-

© М. П. ПАВЛОВА, 2019

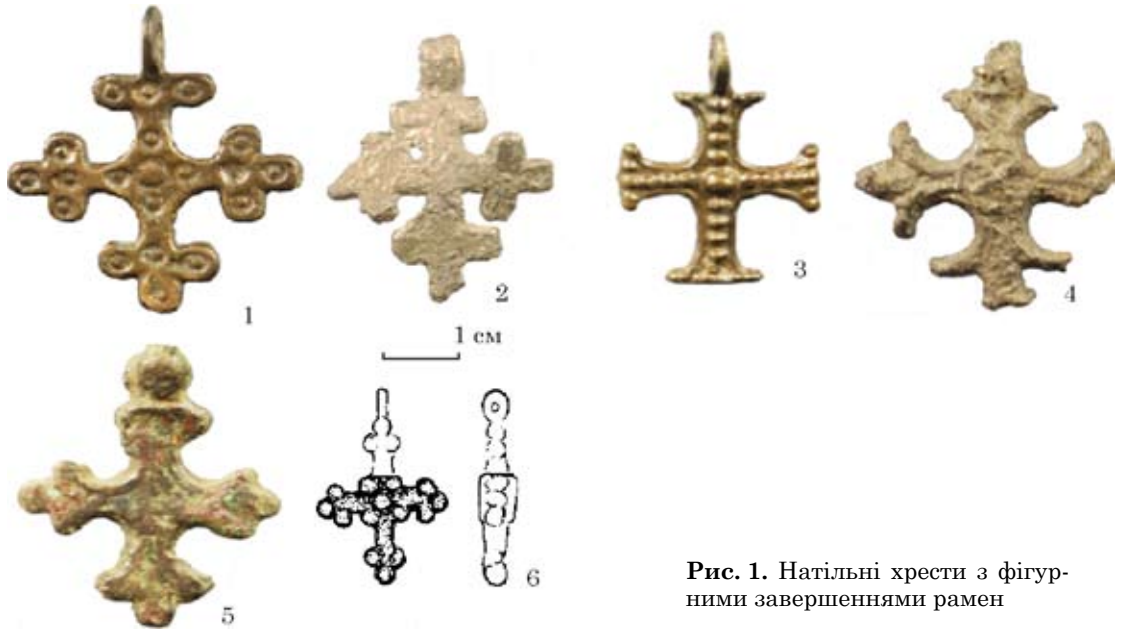

Рис. 1. Натільні хрести з фігурними завершеннями рамен

тів виготовлено з кольорових металів (мідних або свинцево-олов'янистих сплавів та ін.) у техніці лиття, окремі додатково оздоблені виїмчастими емалями. Також у колекції представлено хрестик з бурштину.

З урахуванням форми завершення рамен, матеріалу та технологічних особливостей в колекції можна виділити шість типів виробів.

Тип 1 — хрести з фігурними завершеннями рамен. До нього належать хрести з тричастними, двочастними та криновидними закінченнями лопатей. Сюди включені і хрести з псевдозерню, краї яких обрамлені трьома цятками. З території поселення Феофанія походить дев'ять натільних хрестів, що можна віднести до даного типу.

1. Перший хрест — рівносторонній, розмірами: висота — 35 мм, ширина — 29 мм, товщина — 3 мм (рис. 1: 1). Має тричасте завершення лопатей. У ромбовидному середохресті вміщений напівкулястий виступ, навколо якого хрестоподібно розташовані чотири крапки у круглих заглибленнях. Завершення прикрашені схожими заглибленнями з крапками. За С. М. Кутасовим та А. Б. Селезньовим, відноситься до, 5-го варіанту VII типу (трьохлопатні закінчення). Датується XII ст. Хрести подібного типу розповсюджені в Суздалі, на території Київської та Московської обл.

2. Ще один хрест (рис. 1: 2), хоча і пошкоджений корозією, але за формою можна ідентифікувати як подібний попередньому. Розміри: висота — 24 мм, ширина — 18 мм, товщина — 2 мм.

3. Хрест двосторонній, розміром 26 × 16 × 3 мм, з фігурними двочастинними кінцями, що розширюються (рис. 1: 3). У центрі середохрестя розміщено опукле зображення солярного кола, від якого по осях рамен хрестоподібно розходяться ряди з рельєфних крапок. По краю лопаті прикрашені рельєфними поясками. За С. М. Кутасовим відноситься до 2 варіанту VIII типу (з солярним колом та включеним хрестом середохрестя). Датується XI—XII ст. Аналогічний хрест знайдений на території Києва та опублікований у каталозі В. А. Кайля та В. В. Нечитайла (2006, с. 66, № 591, 594).

4. Хрест, рівносторонній, з кінцями, що розширюються (рис. 1: 4), розмірами 22 × 18 × 3 мм. На лопатях парні виступи, всередині між якими рельєфні крапки. Кругле середохрестя обрамлене рамкою, всередині нього — скошений хрест. По краях лопатей — рельєфні лінії. Зі зворотного боку зображено рельєфне ромбоподібне середохрестя. Аналогічні знахідки були виявлені на теренах центральної Переяславщини (Бузян, Тетеря 2012, с. 57—62).

5. Хрест рельєфний з лопатями, що розширюються до краю (рис. 1: 5), розмірами 22 × 20 × 2 мм. Має фігурні закінчення з трьома широко розташованими випуклими колами. По краю рамен обрамлені одинарним рельєфним поясом. Має ромбоподібне середохрестя. Зворотній бік гладкий, без виступів. Поверхня хреста покрита зеленувато-брунатною патиною. Збереженість хреста погана, через що важко визначити прямі аналогії.

6. Двосторонній хрест (рис. 1: 6) з квадратним середосхестям з п'яти кульок псевдозерні та лопатями з завершеннями з трьох кульок, розмірами 12 × 16 × 4 мм. Відсутній фрагмент верхньої лопаті з вушком. Належить до 2 варіанта XX типу. Зустрічається в розкопках міст та сільських поселень, датованих XII — першою половиною XIII ст. Аналоги знайдені у Новгороді (Седова 1981, с. 53 рис. 17),

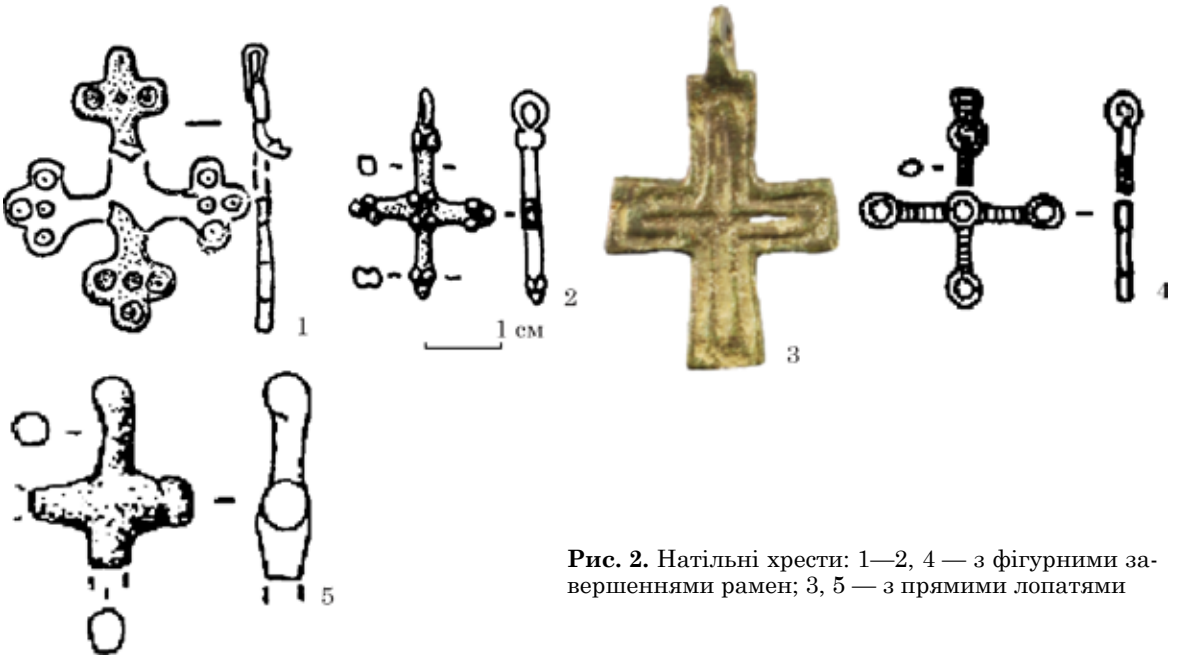

Рис. 2. Натільні хрести: 1—2, 4 — з фігурними завершеннями рамен; 3, 5 — з прямими лопатями

на поселенні Кощіївка 8 (Лысенко и др. 2012, с. 329, № 218), в Рязанській обл. (Станюкович та ін. 2003, с. 29, № 25), на території Вишгорода (Івакін 2016, с. 154, рис. 1:7), на поселенні Ходосівка-Рославське (Готун та ін. 2013, с. 195, рис. 1: 12).

7. Два фрагменти нижньої та бокової лопатей (рис. 2: 1), розмірами: один — висота 13 мм, ширина 10 мм, товщина 2 мм; другий: 11 × 12 × 2 мм. Мають тричастні завершення, прикрашені крапками у круглих заглибленнях. Двосторонні. Подібні екземпляри були знайдені на поселенні Кощіївка 8 Київської обл. (Лысенко и др. 2012, с. 319, № 186), у Волинській обл. (Савицький 2014, с. 201, рис. 6: 1, 2), у Київській обл. (Нечитайло 2000, с. 68, № 228, 229) та у Московській області (Станюкович 2003, с. 29, № 26).

8. Хрест двосторонній з квадратним середохрестям з чотирьох кульок типу «зерні» (рис. 2: 2), розмірами 24 × 18 × 3 мм. Має завершення з трьох кульок. Середні кульки на лопатях подовженої форми. Зворотній бік повторює лицьовий.

Тип 2 — хрести з прямими лопатями. До цього типу натільних хрестів можна віднести пласкі або об'ємні односторонні або двосторонні хрести з лопатями, що злегка розширюються до краю. Серед них можна виокремити окремий підтип — хрести з іконографічними зображеннями.

1. Хрест двосторонній (рис. 2: 3) розмірами 37 × 23 × 2 мм. На обох сторонах у заглибленнях розміщені межі хреста. Краї прикрашені рамками. Має прямі лопаті, що злегка розширюються. Відноситься до 1 варіанта IX типу (з зображенням хреста). Імовірним центром виготовлення даного типу хрестів міг бути Київ (Кутасов, Селезнёв 2010, с. 83). Датується XI—XII ст. Аналоги знайдені у Полтавській, Київській обл. (Нечитайло 2000, с. 77, № 373, 374; Чудновец 2008, с. 138, № 17) та Болгарії — с. Новосел (Бонев, Дончева 2011, с. 234, № 606).

2. Двосторонній об'ємний хрест (рис. 2: 5) з прямими циліндричними кінцями, розмірами 25 × 19 × 18 мм. Відсутня частина лопаті з вушком. Сильно пошкоджений від корозії. Імовірно, його можна віднести до 1 варіанта XIX типу (з циліндричними кінцями).

3. Фрагмент лівої лопаті одностороннього хреста, що злегка розширюється, розмірами 10 × 9 × 1 мм. На лицьовому його боці проглядає грубе рельєфне зображення кисті руки з цвяхом (фрагмент зображення Розп'яття). По краю обрамлена рельєфною рамкою. Зворотній бік гладкий. За класифікацією С. Кутасова, це 1 варіант I типу (з грубим зображенням Розп'яття). Побутування схожих хрестів зараховують до X—XI ст. Серед аналогів: хрест з с. Ходосовичі, Білорусь (Башков 2011, с. 141, рис. 4: 2), з с. Новосел, Болгарія (Бонев, Дончева 2011, с. 234—235, № 610, 611).

Тип 3 — об'ємні двосторонні хрести з кулястими завершеннями рамен. Вирізняються квадратним або округлим середохрестям, в рамки якого вписані зображення звичайного або косого хреста та поясні зображення святих. Головною відмінністю від інших різновидів є об'ємні кулясті завершення лопатей, на яких також можуть бути парні виступи у вигляді «вушок».

1. Рівносторонній натільний хрест (рис. 3: 1) розмірами 38 × 28 × 6 мм. Має кругле середохрестя, яке прикрашене по краю рельєфною рамкою, де в середині з обох боків вміщено по-

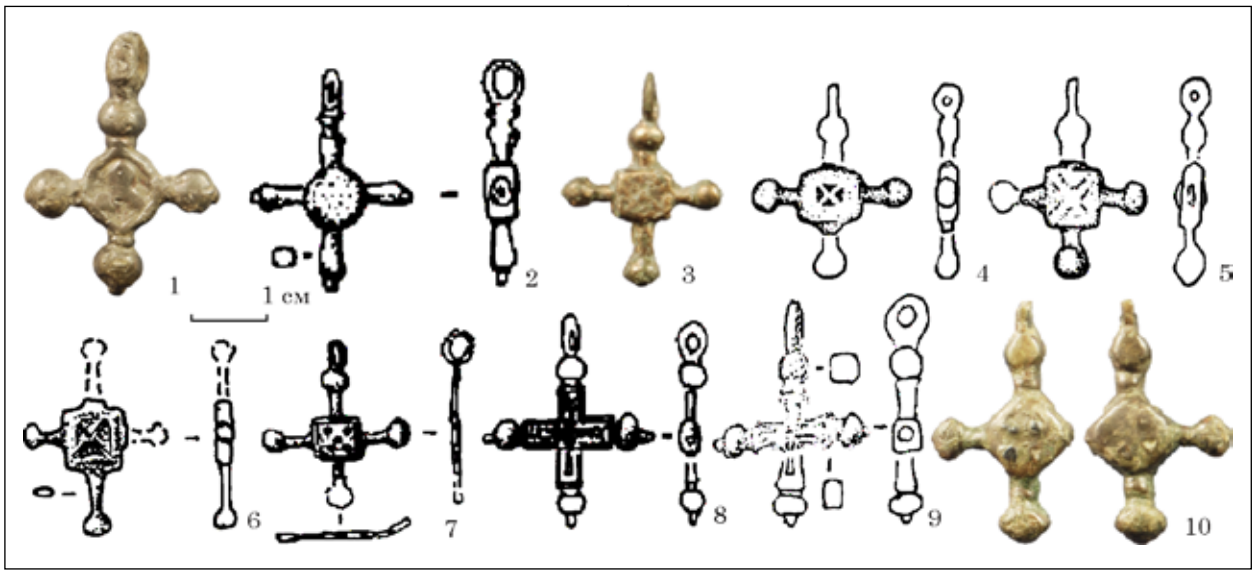

Рис. 3. Об'ємні двосторонні хрести з кулястими завершеннями рамен

ясне зображення святого. Хрест має потовщені шароподібні кінці з короткими виступами. Датований XI—XII ст. Аналогічний хрест був знайдений у Житомирській області (Нечитайло 2000, с. 70, № 264).

2. Двосторонній хрест з кулястими кінцями (рис. 3: 2) розмірами 23 × 16 × 3 мм. На лицьовому та зворотному боках — округле пласке середохрестя. На бокових та нижній лопатях розташовані виступи у вигляді «вушок». Покритий зеленою патиною. У цілому хрест схожий з попереднім екземпляром.

3—6. До одного типу належать чотири двосторонніх хреста з кулястими об'ємними кінцями. Один хрест (рис. 3: 3), розмірами 25 × 18 × 2 мм, повністю збережений. Три хрести фрагментовані, з відсутніми двома лопатями (рис. 3: 4—6) розмірами: 8 × 17 × 2 мм; 14 × 13 × 3 мм, 13 × 10 × 2 мм відповідно. На лицьовому та зворотному боках у квадратних середохрестях розміщено слабопрофільоване зображення косого хреста у рельєфній рамці. Належать до 2 варіанту XXI типу (за С. Кутасовим). Аналогічні зразки знайдено у смт Шацьк, уроч. Сад (Савицький 2014, с. 197, рис. 5: 4); у Дорогобужі, у складі скарбу XIII ст. (Прищепа 2011, с. 91, рис. 108: 18). На півночі Русі такі хрестики відомі з могильників XII—XIII ст., Нефедьєво (Білозер'я) (Макаров 1991, с. 13, рис. 1: 8), багатошарового поселення Кощіївка 8 (Лысенко и др. 2012, с. 324—328, № 200, 207, 215). За аналогіями датується XII—XIII ст.

7. Ще один хрестик (рис. 3: 7), аналогічний попереднім чотирьом, розмірами 19 × 31 × 3 мм. Двосторонній, з квадратним середохрестям, у середині якого зображений косий рельєфний хрест у рельєфній рамці. Належить до 2 варіанту XXI типу, за С. Кутасовим. Відсутній фрагмент нижньої його лопаті. Відмінністю від попередніх є пласкі округлі завершення. Подібною є знахідка з Ходосівського поселення — рівнокінцевого хреста без верхньої частини, з округлими в перетині променями, з потовщеннями на кінцях та ромбом із заглибленням у середохресті. Висота складає 14 мм, ширина 18 мм. Аналогічні вироби побутували у XII—XIII ст. (Готун 2014, с. 57—58). Схожий виріб походить також з посаду Шестовицького городища. Його описано як чотирикінцевий, рівносторонній натільний хрест, з потовщеннями-кульками на всіх кінцях, розмірами: висота — 30 мм, ширина — 24 мм, товщина — 6 мм (Сита 2011, с. 247, рис. 2: 2).

8, 9. Двосторонній хрест з кулеподібними кінцями та «вушками» на краях, плаский (рис. 3: 8), розмірами 7 × 22 × 3 мм. У середохресті зображений рельєфний, з прямими кінцями, хрест з лопатями, що розширюються, та рамкою по краю. Відсутній верхній фрагмент рамену з вушком. Другий хрест (рис. 3: 9), розмірами 19 × 22 × 4 мм, в цілому аналогічний попередньому, відсутня лише нижня його лопать. Датування за аналогіями XII—XIII ст. Аналоги походять з Брянської обл. (Кутасов, Селезнев 2010, с. 248, № 571, 572), території Киева (Кайль, Нечитайло 2006, с. 34, № 283), поселення Кощіївка 8 (Лысенко и др. 2012, с. 327—329, № 210, 216).

10. Двосторонній хрест (рис. 3: 10) з кулеподібними завершеннями, розмірами 29 × 16 × 5 мм. У чітко вираженому ромбоподібному середохресті — рельєфні крапки, розташовані по квадрату. Зі зворотного боку — пласке середохрестя. Відсутній правий фрагмент лопаті. Схожий хрест, але з гладким середохрестям, опублікований у каталозі О. Башкова з с. Сосновка Гомельської обл., Білорусь (Башков 2011, с. 146, рис. 9: 17).

Тип 4 — хрести «скандинавського» типу. М. В. Фехнер описує хрести цього типу як рів-

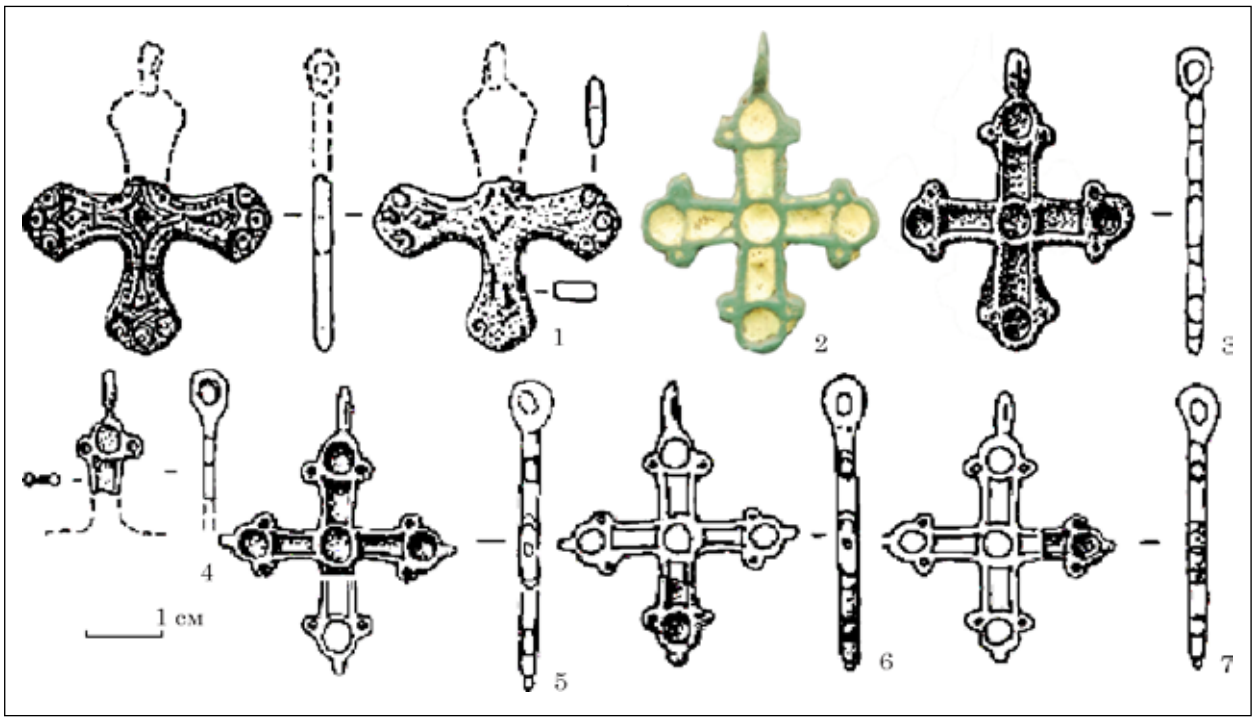

Рис. 4. Натільні хрести: 1 — «скандинавського» типу; 2—7 — з виїмчастою емаллю

нокінцеві, з рельєфним орнаментом на лицьовому боці, кінці яких розширюються та мають по три випуклих диски, а середохрестя орнаментовано різноманітними узорами, які складаються з концентричних кіл, або ромбоподібне, з прокресленим у центрі хрестом або колами. У деяких випадках кути ромбу витягнуті вздовж променів та утворюють рамена (Фехнер, 1968, с. 210—211). Б. О. Рибаков декоративну обробку даного типу виробів трактує як зображення макрокосмосу з ідеєю заклинання простору на всі чотири сторони (Рыбаков 1987, с. 553—554).

1. Фрагмент двостороннього хреста «скандинавського» типу знайдений на території поселення Феофанія 2016 р. (рис. 4: 1), розміри його складали 25 × 37 × 2 мм. За С. Кутасовим відноситься до 1 варіанту VIII типу (з солярним колом у середохресті). У центрі середохрестя рельєфне коло, навколо — ромб, від якого по центральних осях рамен хрестоподібно розходяться рельєфні лінії, які на закінченнях утворюють маленькі рамені. По краях лопаті прикрашені рельєфним орнаментом у вигляді трьох кіл, в середині яких — випуклі крапки. Лопаті обрамлені рамкою з рядків крапок. Зворотній бік повторює лицьовий. Відсутній верхній рамен. Датовано за аналогами кінцем XI—XII ст. Зазвичай вироби даного типу оздоблені з одного боку. З Вишгороду походить аналогічна знахідка, яка орнаментована і на звороті (Івакін 2016, с. 154, рис. 1: 7).

Основний регіон поширення подібних хрестів фіксували переважно у Північно-Східній Русі, Північній Європі та країнах Балтії. Побутування виробів, за спостереженням фахівців, вкладається в XI ст. та зустрічається, в основному, серед жіночих поховань у складі намиста. Хоча відомі окремі випадки їх фіксації в комплексах першої половини XII ст., і навіть XIII ст. Хрестики виготовлені із бронзи або срібла і всі без винятку виконані у техніці лиття. Їх розміри коливаються у межах 20—60 мм у довжину (разом з вушком) та 16—54 мм в ширину. Хрести більших розмірів зустрічаються доволі зрідка (Фехнер 1968, с. 210—214, рис. 1; Журжалина 1961, с. 128, рис. 1: 10; Колпакова, 2007, с. 7).

Тип 5 — пласкі двосторонні хрести з виїмчастою емаллю. Серед усього розмаїття натільних хрестів окрему групу становлять екземпляри, виготовлені із мідних сплавів та оздоблені виїмчастими емалями. Відомо, що такі хрести були поширені в домонгольський період на території всієї Русі, а також у Прибалтиці.

Цей тип хрестів можна розділити на декілька підтипів. *Підтип 5а* характеризується хрестиками з округлими завершеннями рамен та парними виступами на них.

1, 2. До *підтипу 5а* належать два хрести з Феофанії з округлими кінцями, що розширюються, та парними виступами (рис. 4: 2, 3), розмірами 40 × 31 × 2 мм та 39 × 31 × 3 мм. У центрі середохресть та на кінцях розташовуються кільця у вигляді тонкостінних циліндрів. Всі заглиблення на хрестах з обох боків заповнені емаллю жовтого кольору. Ці хрести, за С. Кутасовим, відносяться до 9 варіанта (з емаллю) XII типу (з круглими завершеннями). Знахідки аналогічних хрестів були виявлені при дослідженні багатошарового поселення Кощіївка 8 Київської обл. (Лысенко и др. 2012, с. 328—330,

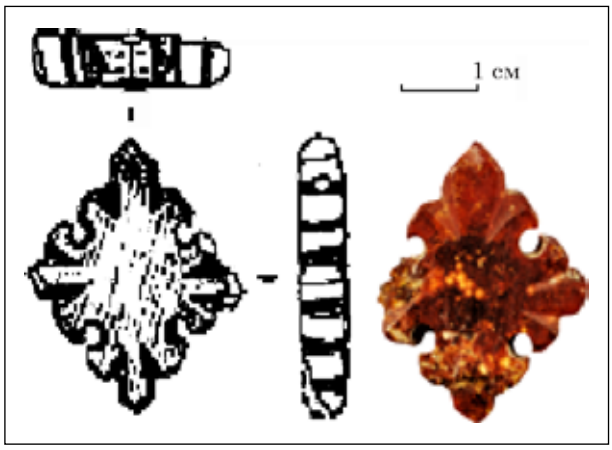

Рис. 5. Бурштиновий натільний хрест

рис. 213, 219), у Києві на горі Киселівка (Шовкопляс 1958, с. 151, табл. 8, рис. 9), у м. Новгород (Покровська и др. 2017, с. 469 рис. 6: 1), на Переяславщині (Бузян, Тетеря 2012, с. 57—62, рис. 1: 1, 2), що репрезентує великий ареал поширення таких виробів.

3. Подібною є знахідка фрагменту верхньої лопаті з вушком (рис. 4: 4), розмірами 170 × 10 × 2 мм, заглиблення якого, з обох боків заповнено жовтою емаллю.

Підтип 5б — з виступами на кінцях у вигляді «вушок». Хрестики цього типу представлені трьома фрагментами з Феофанії.

4—6. У першого (рис. 4: 5), розміри якого складають 25 × 31 × 2 мм, відсутня нижня частина лопаті. У центрі та на кінцях рамен вміщені рельєфні кола. Заглиблення з обох сторін заповнені зеленувато-жовтуватою емаллю. Інші два (рис. 4: 6, 7), розмірами 9 × 11 × 2 мм та 9 × 10 × 2 мм. Ці хрести з круглими завершеннями лопатей, парними виступами та «вушками» на кінцях, заповнені жовтою емаллю. Аналогічні хрестики знаходяться у колекції Любомирського краєзнавчого музею Волинської області (Савицький 2014, с.197, рис. 5: 7) та знайдені під час дослідження багатошарового поселення Кощіївка 8 (Лысенко и др. 2012, с. 323—327, рис. 199, 209).

Дослідниця В. Мальм вважала, що майстерні з виготовлення хрестиків цього типу у XI—XII ст. знаходилися у Києві чи містах поблизу нього (Мальм 1968, с. 113—117). Звідси, разом з іншими виробами, вони розповсюджувалися на інші території. Це підтверджують знахідки хрестиків вказаного типу в Білоозері, Рюриковому городищі, в околицях Костроми, Старої Рязані та інших пам'ятках. Також знахідки хрестиків з виїмчастою емаллю відомі за межами Давньої Русі, зокрема, в Прибалтиці та Приуралліі (Мугуревич 1965, с. 63). На думку М. В. Седової, у XII—XIII ст. виник ще один центр з виробництва подібних хрестиків в усті р. Даугави, де знайдено значну кількість таких старожитностей (Седова 1981, с. 52).

Тип 6 — хрестики з бурштину. Окремої уваги заслуговує виявлений при археологічних дослідженнях Феофанії хрестик з бурштину, розміри якого складають 25 × 20 × 6 мм.

Двосторонній бурштиновий хрест з криновидними кінцями (рис. 5). Має квадратне середохрестя. Камінь яскравого червоно-помаранчевого кольору, зі світлими вкрапленнями. На поверхні сліди шліфування. У верхній частині лопаті просвердлений наскрізний отвір діаметром 1 мм. Датується кінцем XII ст. Хрестики з бурштину або різних порід каменю зазвичай виготовлялися за єдиними зразками, що зумовило подібність форм та розмірів. Знахідки схожих хрестиків походять з городища Пирогів, Володимирської обл. Росії (Кокорина 2013, № 120); м. Слуцьк, Білорусь, (Башков 2011, с. 40—41). Тут варто згадати знахідку 2008 року з території Києво-Подолу, по вул. Спаська 35, з шару другої половини XII — початку XIII ст. Останній темно-рудого кольору, що є майже ідентичним до розглянутого хреста з Феофанії, розміри його: висота 29 мм, ширина — 23 мм (Хамайко та ін. 2014, с. 12—17, рис. 3: 5).

Типологія натільних хрестів Києва все ще залишається актуальною проблемою. Майбутнє зростання кількості знахідок безсумнівно призведе до нових спроб здійснення загальної типології, що базуватиметься на більш надійних принципах. Не виключено, що подальші дослідження дадуть змогу встановити приналежність окремих символів особистого благочестя до конкретної художньої школи.

Отже, на основі аналізу нових знахідок хрестиків на фоні аналогів з різних земель, розглянуто питання походження та можливості місцевого їх виробництва. Представлені старожитності доповнюють відому нині колекцію подібних артефактів і важливі для розширення джерелознавчої бази з вивчення давньоруського сакрального мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

Башков, А. А. 2011. *Христианские древности Беларуси конца X—XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования).* Минск: И. П. Логвинов.

Бонев, С., Дончева, С. 2011. *Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско*. Велико Търново: Фабер.

Бузян, Г., Тетеря, Д. 2012. Нові знахідки ставрографічних старожитностей давньоруського часу на території центральної Переяславщини. *Наукові записки з української історії*, 31, с. 57-62.

Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 55-67.

Готун, І. А., Сухонос, А. М, Колибенко, М. О., Казимір, О. М., Гунь, М. О. 2013. Дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 194-195.

Журжалина, Н. П. 1961. Датировка древнерусских привесок-амулетов. *Советская археология*, 2, с. 122-140.

Івакін, В. Г. 2016. Предмети особистого благочестя з гончарного посаду Давньоруського Вишгороду (за матеріалами археологічних досліджень 2015 р.). *Сіверщина в історії України*, 9, с. 153-157.

Івакін, Г. Ю., Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Баранов, В. І., Зоценко, І. В., Чміль, Л. В., Оленич, А. М. 2017. Матеріали науково-рятівних досліджень архітектурно-археологічної експедиції 2016 р. в експозиції археологічного музею ІА НУНУ. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 133-144.

Кайль, В. А., Нечитайло, В. В. 2006. *Каталог нательных христианских крестов, подвесок и накладок с изображением креста периода Киевской Руси X—XIII ст.* Москва: Максим.

Кокорина, Н. А. 2013. *Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника.* Владимир: ГВЗМЗ.

Колпакова, Ю. В. 2007. *Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X—XVIII в. (предметы личного благочестия).* Автореферат диссертации к. и. н. Псков: ПГПУ им. С. М. Кирова.

Кутасов, С. Н., Селезнёв, А. Б. 2010. *Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески.* Москва: Группа Искатели.

Лысенко, С. Д., Шкляревский, Е. И., Квитницкий, М. В., Черновол, Д. К. 2012. *Многослойное поселение Кощеевка 8.* Киев; Фастов.

Макаров, Н. А. 1991. К оценке христианизации древнерусской деревни в XI—XIII вв. (погребения с крестами и образками Белозерья и Каргополья). *Краткие сообщения Института археологии*, 205, с. 11-20.

Мальм, В. А. 1968. Крестики с эмалью. В: Крупнов, Е.И. (ред.). *Славяне и Русь: К шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова.* Москва: Наука, с. 113-117.

Мугуревич, Э. С. 1965. *Восточная Латвия и соседние земли в XII—XIII вв.* Рига: Зинатне.

Нечитайло, В. В. 2000. *Каталог християнських нагрудних виробів мистецтва періоду Київської Русі (X — перша половина XIII ст.).* Київ: Максим.

Покровська, Л. В., Степанов, А. М., Сингх, В. К. 2017. Нательные кресты, крестовидные привески XI — начала XII в. (по материалам Троицких XIII и XIV раскопов). В: Щеглова О.А. (ред.). *В Камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой.* Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 467-474.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество древней Руси.* Москва: Наука.

Савицький, В. 2014. Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами Княжої Доби у збірці Любомльського краєзнавчого музею. *Княжа доба: історія і культура*, 8, с. 181-207.

Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.).* Москва: Наука.

Сита, Л. Ф. 2011. Хрестики з розкопок у Шестовиці із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. В: *Християнізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Оскольда: 1150 років*. Матеріали міжнародної наукової конференції 19—20 листопада 2010 року м. Чернігів. Чернігів; Луцьк, с. 242-248.

Станюкович, А. К., Осипов, И. Н., Соловьев, Н. М. 2003. *Тысячелетие креста.* Москва: Клуб Раритет.

Фехнер, М. В. 1968. Крестовидные привески «скандинавского» типа. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь: К шестидесятилетию академика Б. А. Рыбакова*. Москва: Наука, с. 210-214.

Хамайко, Н. В., Колтовой, М. О., Журухіна, О. Ю. 2014. Бурштин з археологічних розкопок Київського Подолу 2008 р. *Вісник Національного науково-природничого музею*, 12, с. 12-17.

Чудновец, А. А. 2008. *Каталог средневековой мелкой пластики*. Москва: Минувшее.

Шовкопляс, Г. М. 1958. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві. *Праці Київського державного історичного музею*, 1, с. 133-157.

REFERENCES

Bashkov, A A. 2011. *Khristianskiye drevnosti Belarusi kontsa X—XIV vv. (predmety khristianskogo kulta individualnogo ispolzovaniya).* Minsk: I. P. Logvinov.

Bonev, S., Doncheva, S. 2011. *Starobalgarski proizvodstven tsentar za hudozhestven metal pri s. Novosel, Shumensko*. Veliko Tarnovo: Faber.

Buzian, H., Teteria, D. 2012. Novi znakhidky stavrohrafichnykh starozhytnostei davnoruskoho chasu na terytorii tsentralnoi Pereiaslavshchyny. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 31, s. 57-62.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Kultovi predmety z poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1, s. 55-67.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M, Kolybenko, M. O., Kazymir, O. M., Hun, M. O. 2013. Doslidzhennia selyshcha Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 194-195.

Zhurzhalina, N. P. 1961. Datirovka drevnerusskikh privesok-amuletov. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 122-140.

Ivakin, V. H. 2016. Predmety osobystoho blahochestia z honcharnoho posadu Davnoruskoho Vyshhorodu (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2015 r.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9, s. 153-157.

Ivakin, H. Yu., Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Baranov, V. I., Zotsenko, I. V., Chmil, L. V., Olenych, A. M. 2017. Materialy naukovo-riativnykh doslidzhen arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 2016 r. v ekspozytsii arkheolohichnoho muzeiu IA NUNU. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), s. 133-144.

Kayl, V. A., Nechitaylo, V. V. 2006. *Katalog natelnykh khristianskikh krestov, podvesok i nakladok s izobrazheniyem kresta perioda Kievskoy Rusi X—XIII st.* Moskva: Maksim.

Kokorina, N. A. 2013. *Nagrudnyye kresty drevnerusskogo vremeni iz arkheologicheskikh kollektsiy Gosudarstvennogo Vladimiro-Suzdalskogo muzeya-zapovednika.* Vladimir: GVZMZ.

Kolpakova, Yu. V. 2007. *Khristianskiye drevnosti naseleniya Pskova i Pskovskoy zemli kontsa X—XVIII v. (predmety lichnogo blagochestiya).* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Pskov: PGPU im. S. M. Kirova.

Kutasov, S. N., Seleznev, A. B. 2010. *Natelnyye kresty. krestovklyuchennyye i krestovidnyye podveski.* Moskva: Gruppa Iskateli.

Lysenko, S. D., Shklyarevskiy, E. I., Kvitnitskiy, M. V., Chernovol, D. K. 2012. *Mnogosloynoye poseleniye Koshcheyevka 8.* Kiev; Fastov.

Makarov, N. A. 1991. K otsenke khristianizatsii drevnerusskoy derevni v XI—XIII vv. (pogrebeniya s krestami i obrazkami Belozeria i Kargopolia). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 205, s. 11-20

Malm, V. A. 1968. Krestiki s emalyu. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slavyane i Rus.* Moskva: Nauka, s. 113-117.

Mugurevich, E. S. 1965. *Vostochnaya Latviya i sosedniye zemli v XII—XIII vv.* Riga: Zinatne.

Nechitaylo, V. V. 2000. *Katalog khristiyanskikh nagrudnikh virobiv mistetstva periodu Kyivskoï Rusi (X — persha polovina XIII st.).* Kyiv: Maksim.

Pokrovska, L. V., Stepanov, A. M., Singkh, V. K. 2017. Natelnyye kresty, krestovidnyye priveski XI — nachala XII v. (po materialam Troitskikh XIII i XIV raskopov). In: Shcheglova, O. A. (ed.). *V Kamne i bronze. Sbornik statey v chest Anny Peskovoy.* Sankt-Peterburg: IIMK RAN, s. 467-474.

Rybakov, B. A. 1987. *Yazychestvo drevney Rusi.* Moskva: Nauka.

Savytskyi, V. 2014. Nahrudni miniatiurni khresty ta pidvisky z khrestamy Kniazhoi Doby u zbirtsi Liubomlskoho

kraieznavchoho muzeiu. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 8, s. 181-207.

Sedova, M. V. 1981. *Yuvelyrnыe yzdelyia Drevneho Novhoroda (X—XV vv.)*. Moskva: Nauka.

Syta, L. F. 2011. Khrestyky z rozkopok u Shestovytsi iz zibrannia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho. In: *Khrystyianizatsiini vplyvy v Kyivskii Rusi za chasiv kniazia Oskolda: 1150 rokiv*. Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii 19—20 lystopada 2010 roku m. Chernihiv. Chernihiv; Lutsk, s. 242-248.

Staniukovych, A. K., Osypov, Y. N., Solovev, N. M. 2003. *Tysiacheletye kresta*. Moskva: Klub Rarytet.

Fekhner, M. V. 1968. Krestovidnyye priveski «skandinavskogo» tipa. In: Krupnov, E. I. (ed.) *Slavyane i Rus: k shestidesyatiletiyu akademika B. A. Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 210-214.

Khamaiko, N. V., Koltovoi, M. O., Zhurukhina, O. Yu. 2014. Burshtyn z arkheolohichnykh rozkopok Kyivskoho Podolu 2008 r. *Visnyk Natsionalnoho naukovo-pryrodnychoho muzeiu*, 12, s. 12-17.

Chudnovets, A. A. 2008. *Katalog srednevekovoy melkoy plastiki*. Moskva: Minuvsheye.

Shovkoplias, H. M. 1958. Arkheolohichni pam'iatky hory Kyselivky v Kyievi. *Pratsi Kyivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu*, 1, s. 133-157.

M. P. Pavlova

CROSS PENDANTS FROM FEOFANIA (2016—2017 excavations)

The article deals with the analysis of a separate category of personal piety — the cross pendants that were found during archaeological excavations in 2016—2017 on the Feofania settlements. A collection of 29 unbroken cross pendants and fragments are introduced into scientific circulation. All specimens date from the XI—XIII cc.

Comprehensive analysis of objects allowed to assume a variant of typological characteristics, taking into account the forms of completion of the arms, material and technological features. Thus, 6 major types of crosses have been identified.

The first type is crosses with curly arms. These include crosses with three-part, two-part and curved blades. The second type is crosses with straight blades. This category of cross pendants includes flat or three-sided, single-sided or double-sided cross blades with slightly extending edges; among them, crosses with iconographic images can be distinguished as a separate subtype. The third type includes two-sided crosses with spherical endings, which are square or rounded at the center, that is ornamented with an ordinary or oblique cross and images of the saints. The fourth type is a cross of the «Scandinavian» type, with embossed ornament on the front side, diamond-shaped center, the ends of which extend and have three convex circles. A separate group consists of specimens made of copper alloys and decorated with recessed enamels. This type is divided into two subtypes. The first includes crosses with rounded blades and paired projections. The second is additionally characterized by projections at the ends in the form of «ears». An amber cross was related to the individual type.

Keywords: Ancient Rus', cross pendants, objects of personal piety, sacral plastic.

Одержано 15.09.2019

ПАВЛОВА Марія Петрівна, лаборант 1 категорії, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.
PAVLOVA Mariia, Laboratory assistant, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu av., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-5810-369X, e-mail: mariam.radchenko@gmail.com.

УДК 904.5(477.52)"638"

О. О. Білинський

ПРОБЛЕМА ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НАСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ПОСЕЙМ'Я

У статті розглядається проблема поховального обряду населення Сейму за скіфської доби. Обґрунтовується належність відомих нині поховальних пам'яток до інших періодів, описуються окремі знахідки людських кісток з пам'яток регіону, пропонується реконструкція обрядів, які могли призвести до їх депонування.

Ключові слова: *Посейм'я, скіфський час, поховальний обряд, випадкові знахідки людських кісток.*

На сьогодні у Посейм'ї відомо кілька пунктів, які різні дослідники свого часу пов'язували із похованнями місцевого населення (рис. 1).

Найкраще досліджений та опублікований могильник виявила А. І. Пузікова під час розкопок на городищі *Маріца*. Могильник включав 10 поховань, у яких знаходилося 18 кістяків (рис. 2). П'ять поховань були парними, одне — колективним (4 кістяки), чотири — одиночними. Контури поховальних ям простежувалися лише у шести похованнях. У п'яти поховань були ями прямокутної форми, за розмірами підігнані під розміри тіла небіжчиків. У одному випадку яма була навіть замалою і ноги небіжчика злегка підігнули, щоб він помістився у яму (Пузикова 1981, с. 36). Одне поховання було здійснено у закинутій сміттєвій ямі. У чотирьох похованнях контури ям не простежувалися.

Серед парних поховань, у трьох небіжчики лежали головами у різні боки. У четвертому — дитина лежала поруч із дорослим, а у останньому парному похованні — двоє дітей лежали поруч. У колективному похованні небіжчики лежали у два ряди, головами у різні боки.

Положення кістяків у семи випадках — випростані на спині; підігнуті ноги — у шести небіжчиків; четверо — у скорченому положенні. Положення одного зруйнованого кістяка дитини не реконструюється.

Серед похованих вісім орієнтовані на північний схід, чотири — на південний схід, по два — на північний захід та схід, по одному — на північ та південь (Пузикова 1981, с. 39—40).

За статево-віковим складом три парних поховання належали дітям у віці від 2 до 13—14 років, два інших парних поховання — дорослим чоловікам (45—55 років) та дітям 1—2 років. Два одиничних поховання належали дітям 2—3 та 11—13 років, по одному — чоловікові 45—55 років та жінці 35—50 років. У колективному похованні знаходилися чоловік та жінка 40—55 років, жінка 20—30 і дитина 1—2 років.

Причина смерті визначена у трьох випадках. Один чоловік загинув від удару тупим предметом по голові, інший — від стріл, які застрягли у тазових кістках. На кістках однієї дитини були виявлені сліди сифілісу чи раку кісток. Інвентар поховань представлений двома кільцями — залізним та бронзовим і мініатюрним горщиком (рис. 3). У тазових кістках одного з небіжчиків було виявлено дві залізні стріли. За виключенням останніх, інші речі, на думку А. І. Пузікової, могли потрапити до поховань випадково з культурного шару (Пузикова 1981, с. 40).

За антропологічними визначеннями Т. С. Кондукторової, черепи — доліхокранні, обличчя невисокі середньої ширини, рельєф не слабкий, середньовиражений (Пузикова 1981, с. 40). Така характеристика була типовою для населення скіфського часу Лісостепу. За проведеним С. Г. Єфімовою співставленням середніх значень краніометричних ознак простежується

© О. О. БІЛИНСЬКИЙ, 2019

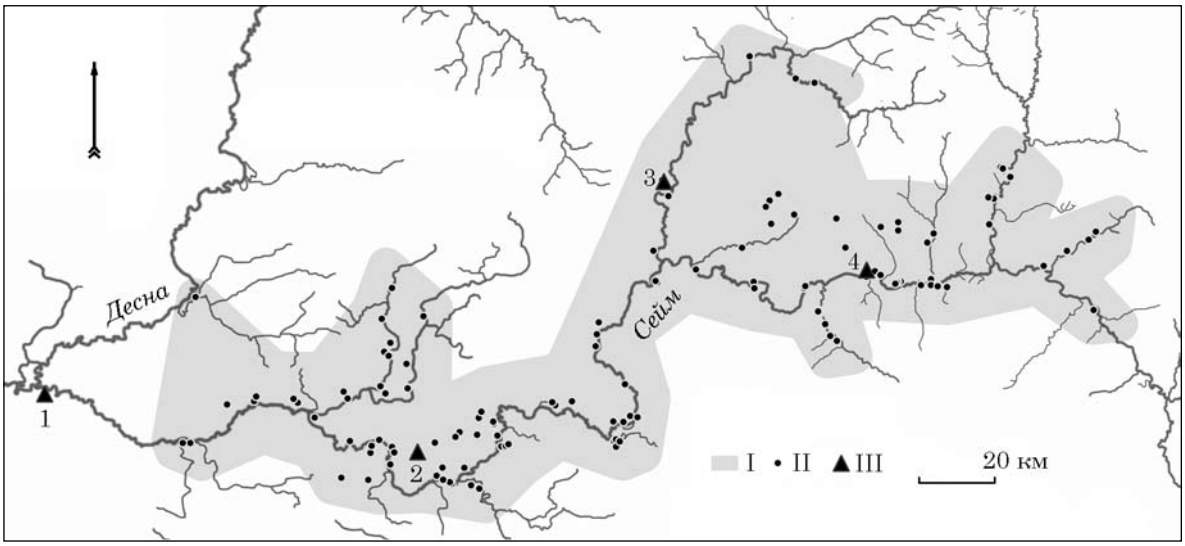

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу Посейм'я: I — ареал пам'яток лісостепового населення; II — поселенські пам'ятки; III — пункти з похованнями: 1 — Долинське; 2 — Ширяєве; 3 — Моісєєво; 4 — Кузіна Гора

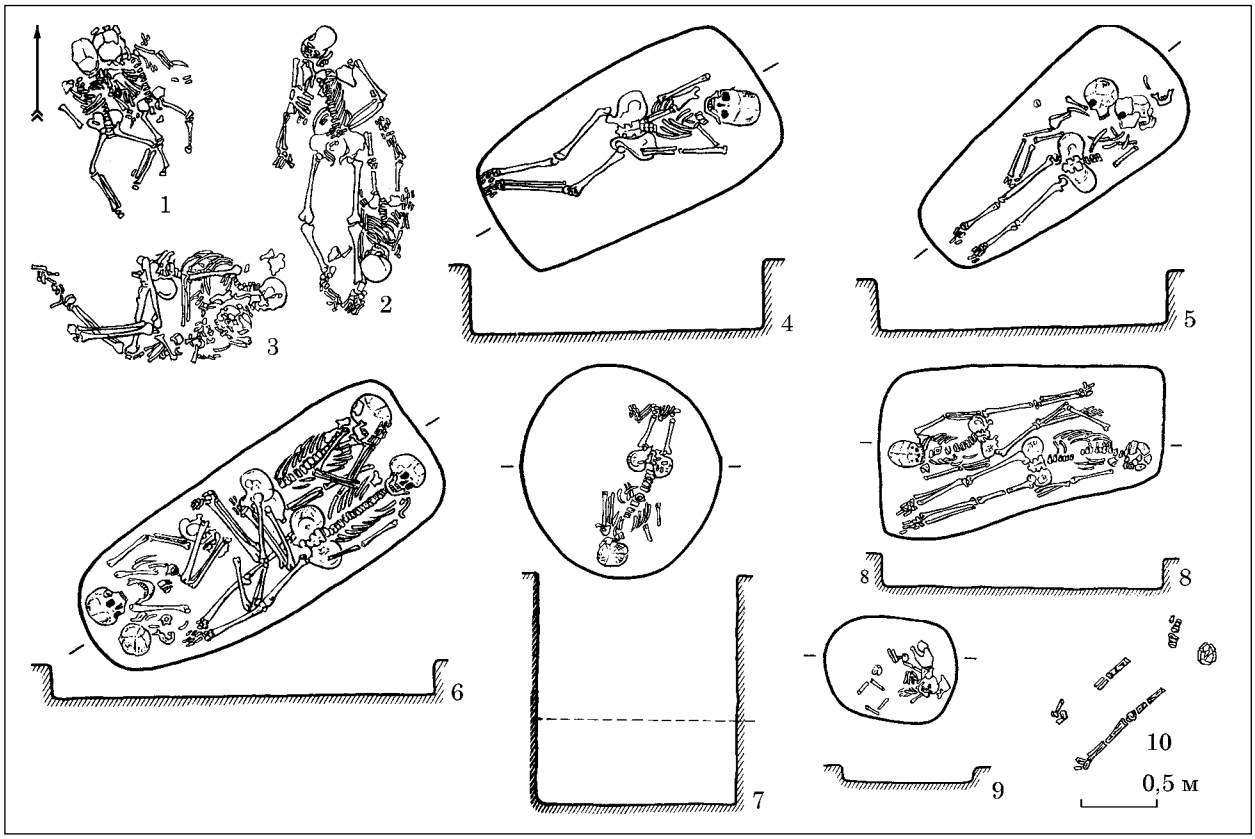

Рис. 2. Поховання Маріцького могильника (за Пузикова 1981)

близькість населення сейминської, посульської, ворсклинської, медвинської та збірної групи (Трипілля) у термінології фахівців (Ефимова 2000, с. 40).

Інших висновків дійшов О. Г. Козінцев. У ході порівняння метричних показників 120 черепів, поділених за територіальною ознакою на 22 групи, дослідник відзначає унікальність сейминської групи та відсутність подібних навіть у степовому ареалі. Хоча не виключається можливість похибки у зв'язку із малою вибіркою (всього чотири черепа), проте вона видається досліднику малоймовірною (Козинцев 2007, с. 153). Подібною унікальністю відзначається також ворсклинсько-бориспільська група (Козинцев 2007, с. 154). Такі результати краще співвідносяться із висновками археологів.

Хоча антропологічний матеріал із поховань Маріцького могильника залучався дослідниками для аналізу у якості вибірки однієї з локальних груп Лівобережжя, ще дослідниця могильника А. І. Пузікова відзначала ймовірну його належність до юхнівської культури. Такого висновку вона дійшла завдяки знахідці у кістках тазу одного з похованих двох залізних стріл без втулки із роздвоєним хвостом кінця IV ст. до н. е. На пізніший час по відношенню до основного шару пам'ятки вказує і стратиграфічне розташування поховань. Одне з них було здійснено у закинутій господарській ямі, а інше прорізало житло та знищило вогнище (Пузикова 1981, с. 40). З таким датуванням та атрибуцією вказаного поховання погоджуються і фахівці з юхнівської культури (Каравайко 2010b, с. 75).

Певні відомості про поховання, які, можливо, належать до скіфського часу, є з *Моісєєвського* городища. Поруч із стінкою землянки давньоруського часу тут було виявлено сильно зруйноване жіноче поховання, орієнтоване на південь. Поруч з черепом та біля тазу були знайдені скроневі кільця. Виявлена у першому штику над похованням цвяхоподібна шпилька скіфського часу, власне, і дала підстави говорити про можливу належність поховання до скіфського часу. Враховуючи, що городище довгий час розорювалося (Алихова 1962, с. 122—124), та наявність на ньому численних поховань, які належать до роменського часу, датування цього комплексу скіфським періодом виглядає сумнівним.

Ще одна поховальна пам'ятка, яка пов'язувалася із населення Посейм'я розташована поруч із *с. Долинське* в ур. Хатнюкова Цегельня на боровій терасі лівого берегу Сейму, поруч із його гирлом. Поховання виявлялися на території кар'еру під час видобутку глини (Мельниковская 1950).

1. Поховання 1 у 1935 р. виявлено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні. Інвентар поховання складався з бронзового тригранного вістря стріли, бронзового браслету з широко розімкнутими кінцями і маленькою голівкою, на одному з них (виявленому на руці скелету) та уламків ще одного такого ж браслету. На кістках рук покійника були помітні сліди окислів бронзи. Орієнтація поховання та антропологічні визначення відсутні.

2. Поховання 1 1936 р. представляє повний скелет дорослої людини. На плечах покійного лежали дві бронзові шпильки у вигляді довгих стрижнів із широкими, плоскими, тонкими, округлими у плані голівками. До цього ж поховання відносяться два фрагменти бронзової шпильки, аналогічної описаним вище; бронзовий браслет, зроблений із тонкого дроту з кінцями протилежно закрученими у спіралі, чотири бронзових браслети з прямими і запаяними кінцями, що заходять один на одний, два уламки таких самих браслетів, намистина із зеленого скла у формі маленького кільця. Орієнтація та антропологічні визначення відсутні.

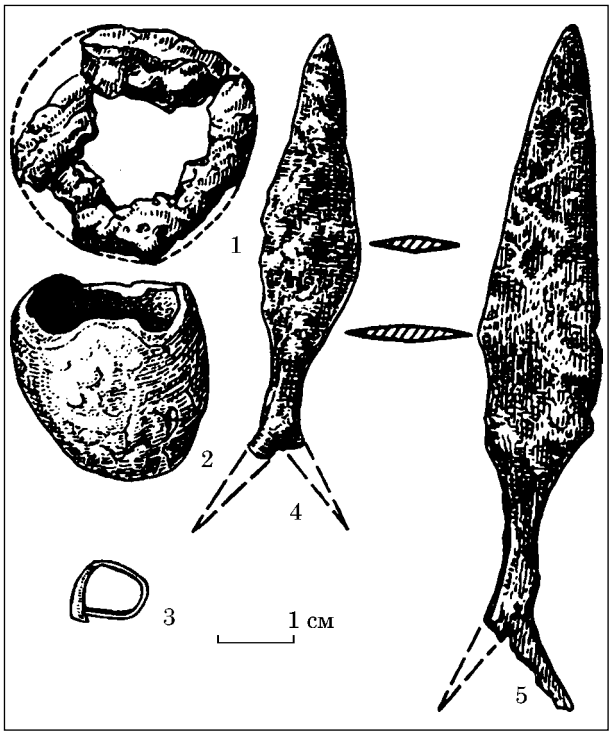

Рис. 3. Речі з поховань могильника на Маріцькому городищі (за Пузикова 1981)

3. Поховання 2 у 1936 р. було виявлено поруч із описаним вище. Його інвентар представлений залізним вістрям спису лавролистої форми із конічною втулкою з вертикальною щілиною, що переходить у нервюру (у втулці збереглися сліди ратища), великим залізним ножем із черешком, горбатою спинкою та увігнутим лезом, п'ятьма ребристими у перетині бронзовими кільцями та п'ятьма уламками таких самих кілець. Кожне кільце має шість виступів на зовні у вигляді відростків або виступів із шишечками на кінцях.

4. Поховання 1 1937 р. було виявлено на глибині 0,3—0,35 м від поверхні. Похований лежав на глині під чорною землею. Інвентар поховання репрезентують дві бронзові шпильки із гострим стрижнем та широкою, плоскою, тонкою голівкою, округлою у плані, бронзовий браслет, зроблений із тонкого напівкруглого у перетині дроту з прямо зрізаними кінцями, що майже змикаються, та пастова намистина сіро-блакитного кольору з темними очками. За визначенням Ю. С. Виноградського, кістяк належав молодій людині. На скроневій кістці та нижній щелепі простежені сліди бронзового окислу.

5. У тому ж 1937 р. за 1,5 км від описаного вище могильника було виявлене поховання на місці кургану в ур. Шейнина Гора. На глибині 0,25 м від рівня горизонту знаходився скелет похованого із бронзовою шпилькою з довгим

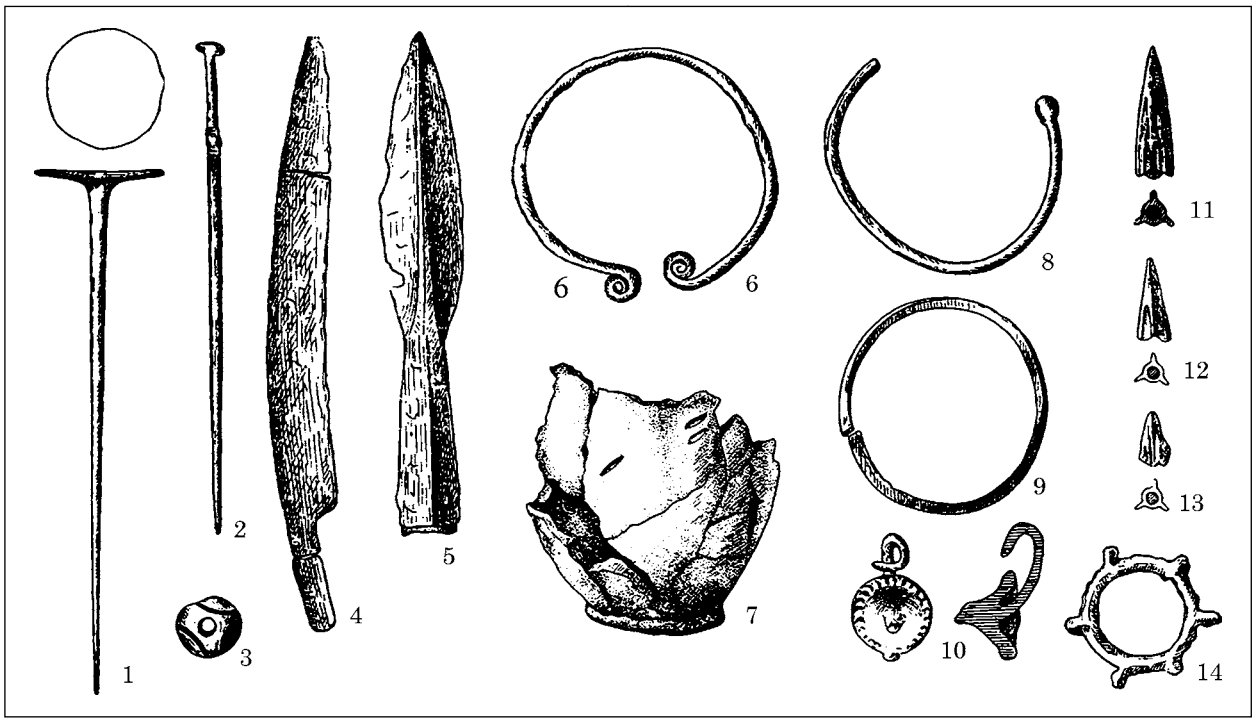

Рис. 4. Речі з поховань могильника біля с. Долинське (за Мельниковская 1950)

стрижнем і маленькою голівкою. Недалеко від голівки стрижень був орнаментований двома поясками з двох і трьох концентричних кіл. Між поясками знаходиться невелика випуклість. Дані про орієнтацію та антропологічні визначення відсутні. Під час огляду ур. Шейнина Гора Ю. С. Виноградським, поруч із місцем поховання було виявлено верхню щелепу людини та фрагмент стінки ліпного горщика.

На місці, де виявлялися поховання, дослідження спочатку провів Ю. С. Виноградський. Поховання 1 з його розкопок було виявлене на глибині 0,05—0,1 м від поверхні, воно представлене скелетом дитини. Поруч із черепом знаходився маленький тонкостінний горщик. Металеві речі не збереглися, але на нижній щелепі дитини помітні сліди мідних окислів. Це поховання Д. В. Каравайко слушно відносить до юхнівської культури (Каравайко 2010а, с. 242).

У 1968 р. розкопки на могильнику проводила О. М. Мельниковська. Поруч із кар'єром, де виявлялися описані вище поховання, знаходилося поселення юхнівської культури. У ході досліджень останнього було відкрито ще три поховання: два юхнівських та одне доби бронзи (Мельниковская 1968, с. 6—7; Каравайко 2010а, с. 242—243).

Відсилаючись саме до цього могильника, В. А. Іллінська вважала, що населення Сейму скіфського часу не будувало курганів (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 344), а ховало померлих у безкурганних могильниках (Ильинская 1968, с. 182). Зараз ці висновки можна дещо поточнити.

У першу чергу звертає на себе увагу те, що тут на незначній території відомі поселення юхнівської культури, поховання останньої та кілька поховань із комплексом, який явно відрізняється від типово юхнівського. У ньому представлені залізний спис та ніж, бронзові шпильки, браслети, стріли та сережка (рис. 4). Також над одним з поховань, описаних О. М. Мельниковською, було підвищення, а інші поховання знаходилися на незначній глибині, що пояснюється тим, що тут мало місце зняття ґрунту з господарською метою, про що пише дослідниця (Мельниковская 1950, с. 70, 72).

Це дозволяє припустити, що насправді над цими похованнями були кургани, які знищені розорюванням та зняттям ґрунту в цьому місці. До такого висновку схиляє і те, що поруч розташований курган Шейнина Могила, інвентар якого не відрізняється від описаних вище поховань. Отже, поховання відомі з околиць с. Долинське можна віднести до населення доби бронзи, кочовиків скіфського часу та юхнівської культури. Про належність підкурганних поховань кочовикам говорить і відсутність у цьому регіоні поселенських пам'яток лісостепового населення.

У такому разі, ці кургани можна віднести до групи посульських некрополів, які тягнуться правим берегом Сули та її приток аж до Десни. Окремі поховання та знахідки трапляються і на правому березі останньої (Ильинская 1962, с. 82; Шекун 1989; Косолапов, Шекун 1995; Ситий 2009). Усього за 25 км від могильника розташований курган біля м. Борзна, який однозначно належав до Посульської групи (Ильинская 1968, с. 40).

Багато великих курганів відомо у Конотопському р-ні Сумської обл. Територіально вони поєднуються з добре дослідженими курганами поруч із Ромнами і північнішими курганами на лівому березі Десни. Крім цього, окремий курган обстежив Д. В. Каравайко поруч із с. Мутин (Каравайко 2017, с. 289). Також, у літературі є повідомлення про скіфські кургани на Сеймі поруч із сс. Будище, Стрільники, Вікторове, Полошки та м. Глухів (Коротя 2010, с. 23). Оскільки у праці немає посилань і принцип встановлення культурної атрибуції пам'яток невідомий, ці дані потребують уточнення. Усі описані вище кургани не досліджувалися, тому визначити їх належність до скіфського часу неможливо.

Отже, слід сказати, що В. А. Іллінська була права у тому, що населення Сейму не споруджувало курганів, проте висновки про ґрунтові поховання досі не знайшли підтверджень. Хоча подібні поховання все частіше виявляють у лісостепу, інтерпретація могильника біля с. Долинське, як одно з них, виглядає передчасною. Про це говорить і відсутність у цьому регіоні лісостепового населення. Відомі тут поселенські пам'ятки належали до юхнівської культури.

По суті, жодне з описаних вище поховань не може бути беззаперечно ідентифіковане як таке, що належить землеробському населенню Посейм'я скіфського часу. А отже, жодних даних, які вказували б на наявність обряду поховання у курганах або ґрунтових могильниках у місцевого населення немає.

Така ситуація спонукає до пошуків іншого способу поховання. Традиційно із землеробським населенням пов'язують безкурганні поховання (Бессонова 1990, с. 22). Цієї ж думки дотримуються дослідники пам'яток у басейні Дону (Пряхин, Разуваев 1993, с. 19—20; Медведев 1999, с. 123—124). Значна кількість нових ґрунтових поховань була опублікована останніми роками (Разуваев 2012; 2014a; Обломский, Разуваев 2013; Гречко 2013; 2014; Гречко, Шерстюк, Щербань 2016; Супруненко 2016). Проте слід відзначити, що дослідники вживають цей термін для позначення різних поховань. Так, судячи із робіт Ю. Д. Разуваєва, дослідник об'єднує у цю групу поховання на поселенських пам'ятках та просто ґрунтові поховання (Разуваев 2014b). Важливими, але невизначеними, лишаються і критерії, за якими поховання класифікуються як ґрунтові, адже зарахування всіх поховань, які виявлені не під курганними насипами, до цієї групи суттєво викривлює масову частку останніх. Так, до ґрунтових зараховуються поховання у міжкурганному просторі (Кулатова, Супруненко 2010, с. 142—144) або такі, що розташовані одне під одним (Супруненко 2016, с. 252).

Існує кілька спроб типологічного розподілу поховань землеробського населення скіфського часу. С. А. Скорий розділив їх поховання на Правобережжі на три групи: підкурганні поховання без виражених рис кочовиків, кремації на стороні та безкурганні поховання (Скорый 2003, с. 62—65). Продовжив справу розподілу поховань кочовиків та місцевого населення Д. С. Гречко. Дослідник виділяє чотири типи: підкурганні поховання; ґрунтові поховання; поховання на території поселень у господарських чи житлових спорудах, або спеціальних ямах; збереження частини кісток у помешканні або на території пам'ятки (Гречко 2014, с. 83).

Хоча і слід зважати на складність виявлення, жодних натяків на існування кремацій та ґрунтових могильників у Посейм'ї досі невідомо. Для виявлення обряду поховання у житлових або господарських спорудах на території пам'яток потрібні великі досліджені площі, проте, навіть нинішня вибірка з понад 10000 м^2 дослідженої площі, показує відсутність і такого обряду.

У контексті пошуку інших традицій поховання місцевого населення цікаві знахідки окремих кісток людини на території пам'яток. У Посейм'ї такі знахідки виявлені на городищах Кузіна Гора, Ширяєве та Моісеєво. З останнього походить і амулет виготовлений з кістки черепу людини. Подібні знахідки зараз відомі на всій території Лісостепу (Гречко 2014). Вони представлені переважно невеликими фрагментами кісток, які виявляються і у заповненні об'єктів, і просто у культурному шарі. Головним чином це кістки та фрагменти черепа, нижньої щелепи та довгих трубчатих кісток (Гречко 2014, с. 90). Іноді на кістках помітні сліди зубів диких тварин (Козак 2006), сліди маніпуляцій та довгого перебування на відкритому повітрі під сонцем (Козак, Шульц 2006).

Подібна ситуація простежена і у ареалі лужицької культури. На городищі у Біскупіні такі знахідки пояснювали через військові конфлікти та наступне поїдання решток агресорів тваринами (Wokroj 1949, s. 150). Через чисельність знахідок, багато дослідників почали схилятися до існування у населення лужицької культури канібалізму. До слідів останнього зараховувалися і часткові поховання (Gediga 1976, s. 341). Нестача деяких частин тіла у кремаційних похованнях, ймовірно, вказувала на інший обряд, можливо, розділення тіла та спалення його частин (Malinowski 1961, s. 190). При цьому більшість знахідок все ж пов'язувалася із ритуальними практиками (Malinowski 1968). В. Хенсель пропонував розглядати знахідки кісток, як сліди обрядів, які проводилися із тілом вождів після їх смерті (Hensel 1960 s. 246). Існує думка, що такі обряди здійснювалися поза межами пам'ятки, у спеціально відведених місцях (Dąbrowski 2001, s. 42). Остаточно прийнятим фактом канібалізм став після відкриття на городищі в Ґзінє великої кількості людських кісток із слідами надрізів, роздроблення та інколи підпалювання (Chudziakowa

1975) [1]. Подібна ситуація простежена і на деяких пам'ятках милоградської культури. За усним повідомленням О. І. Дробушевського на городищі Уваровичі були виявлені чисельні роздроблені стегнові кістки людини, що вказує на діставання з них кісткового мозку.

Зовсім по іншому подібні знахідки пояснюються у культурах Подунав'я. Розрізнені кістки разом з частинами скелетів та окремими похованнями трактуються дослідниками як прояви звичного поховального обряду (Кашуба 2016). Аналіз людських кісток у культурному шарі Книшівського городища дав підстави пов'язувати їх із масовими людськими жертвоприношеннями (Daragan 2017).

Інша традиція пов'язана із тимчасовими похованнями, наприклад, у д'яківській культурі. Небіжчиків ховали на території пам'ятки, присипаючи невеликим шаром землі, а після руйнування м'яких тканин, рештки відкопували і спалювали, а потім закопували у ямки або виставляли у «будинках мертвих» (Кренке 2011, с. 211—214).

Таким чином, незначна кількість кісток, виявлених на пам'ятках Посейм'я, не дозволяє однозначно реконструювати обряд поховання населення Сейму. Володіючи на даному етапі лише фактом знахідок у культурному шарі пам'яток окремих кісток, можна лише сказати, що вони не суперечать багатьом обрядам, проте, так само не можуть слугувати достатнім доказом для жодного з них. З певністю можна говорити лише про наявність культу кісток предків, на що вказує амулет, виготовлений з людського черепу з городища Моісєєво. Проте, ці знахідки, очевидно, не можна вважати відображенням основного поховального обряду, адже вони не відомі з добре досліджених пам'яток регіону — Маріци, Перевєрзєво та Глебово, а отже не були обов'язковим наслідком посмертних маніпуляцій із тілом.

1. Зараз тему канібалізму у лужицькій культурі переважно критикують, а висновки дослідників 1960—70-х рр. переглядають (див., напр.: Gackowski 2011).

ЛІТЕРАТУРА

Алихова, А. Е. 1962. Древние городища Курского Посеймья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 113: Лесостепные культуры скифского времени, с. 86-129.

Бессонова, С. С. 1990. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 17-40.

Гречко, Д. С. 2013. Грунтовое погребение скифского времени у с. Пекари в Поросье. В: Ворошилов А. Н. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: б. и., с. 69-81.

Гречко, Д. С. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista arheologica*, X, 1—2, с. 79-101.

Гречко, Д. С., Шерстюк В. В., Щербань, А. Л. 2016. Ґрунтовий могильник початку середньоскіфського часу в Посуллі. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я — 2016*, с. 117-124.

Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и Сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 40-44.

Ильинская, В. А. 1962. Скифские навершия из окрестностей Чернигова. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 12, с. 82-84.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья)*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Каравайко, Д. В. 2010a. Проблема погребального обряда юхновской культуры. *Stratum plus*, 3, с. 237-259.

Каравайко, Д. В. 2010b. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині. *Археологія*, 1, с. 68-78.

Каравайко, Д. В. 2017. Исследования городищ Путивльского Посемья в 2016 г.: итоги и перспективы. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 279-292.

Кашуба, М. Т. 2016. Погребения на поселениях в раннегальштаттской культуре Сахарна Восточного Прикарпатья: норма или исключение? *Труды ИИМК РАН*, 46: Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические захоронения и ограбления, с. 96-112.

Козак, А. Д. 2006. Предварительные результаты антропологического исследования костного материала из раскопок на Бельском городище и его округе в 2005 году. В: Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 г.* Киев: ИА НАНУ, с. 82-91.

Козак, А. Д., Шульц, М. 2006. Людські жертвоприношення на зольниках Більського городища. В: Черненко, Є. (ред.). *Більське городище та його округа*. Київ: Шлях, с. 77-100.

Козинцев, А. Г. 2007. Скифы Северного Причерноморья. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (32), с. 143-157.

Коротя, О. В. 2010. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища. В: Коротя, О. В., Осадчий, Є. М., Приймак, В. В. *Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Полтава: Техсервіс, с. 17-27.

Косолапов, А. Ф., Шекун, А. В. 1995. Исследование курганов III—I тыс. до н. э. на северо-западе Черниговщины. В: Моця, О. П. (ред.). *Археологічні старожитності Подесення. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г. О. Кузнецова, 22—23 вересня 1995 р.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 86-89.

Кренке, Н. А. 2011. *Дьяково городище: Культура населения бассейна Москвы-реки в I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.* Москва: ИА РАН.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАНУ.

Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век лесостепного Подонья: археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Мельниковская, О. Н. 1950. Могильник у села Долинское Черниговской области. *Краткие сообщения ИИМК*, XXXIV, с. 70-74.

Мельниковская, О. Н. 1968. *Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1968 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64. 1968/85.

Обломский, А. М., Разуваев, Ю. Д. 2013. Грунтовые погребения скифского времени у с. Ксизово на Верхнем Дону. *Краткие сообщения ИА РАН*, 231, с. 183-195.

Пряхин, А. Д., Разуваев, Ю. Д. 1993. Погребения на Семилукском городище позднескифского времени (раскопки 1987—1990 гг.). В: Челяпов, В. П. (ред.). *Древние памятники Окского бассейна*. Рязань, с. 13-30.

Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.

Разуваев, Ю. Д. 2012. Грунтовые погребения скифского времени у с. Кулаковка на Среднем Дону. *Восточноевропейские древности. Вестник Острогожского историко-художественного музея им. И. Н. Крамского*, 2, с. 165-169.

Разуваев, Ю. Д. 2014a. Грунтовые могильники скифского времени в днепро-донской лесостепи: историографический обзор исследований. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика*, 21 (192), 32, с. 81-85.

Разуваев, Ю. Д. 2014b. О грунтовых могильниках скифского времени в донской лесостепи. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История. Политология. Социология*, 2, с. 103-111.

Ситий, Ю. 2009. Розташування курганів епохи бронзи та раннього залізного віку на території Чернігівщини. *Скарбниця української культури*, 11, с. 175-182.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной лесостепи*. Киев: ИА НАНУ.

Супруненко, О. Б. 2016. Ґрунтові некрополі лісостепового населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 257-269.

Шекун, А. В. 1989. Курганы посульской групы на территории Черниговщины. В: Терентьев, В. С. (ред.). *Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1989 г.* Сумы, с. 46-47.

Chudziakowa, J. 1975. Ślady kanibalizmu odkryte na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, pow. Chełmno. *Wiadomości Archeologiczne*, 40, 1, s. 290-297.

Dąbrowski, J. 2001. Osady ludności kultury łużyckiej jako obiekty kultowe. *Przegląd Archeologiczny*, 49, s. 42.

Daragan, M. 2017. On Manifestations of the Cult of Human Skulls in the Knяshovskoe Settlement Dating from the Scythian Period. *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 23, p. 251-328.

Gackowski, J. 2011. *Niespalone szczątki ludzkie z osiedli «chełmińskiej» grupy kultury łużyckiej i w jej sąsiedztwie: przegląd odkryć i dotychczasowe interpretacje*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały, 2.

Gediga, B. 1976. Zagadnienie religii. In: Dąbrowski, J. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich*. Warszawa: PAN, 4: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, s. 320-341.

Hensel, W. 1960. Podstawy dziejowe rozwoju kultury wczesnopolskiej *Kwartalnik Historyczny*, LXVII, s. 893-919.

Malinowski, T. 1961. Czy ludność kultutry łużyckiej uprawiła ludożerstwo. *Z otchłani wieków*, XXVII, s. 189-193.

Malinowski, T. 1968. The problem of Cannibalism among Tribes of the Lusatian Culture in Poland. *Archeologia Polona*, X, s. 146-153.

Wokroj, F. 1949. Szczątki ludzkie sprzed ok. 2500 lat znalezione w Biskupinie w 1948 roku. *Przegląd Antropologiczny*, 16, s. 150-161.

REFERENCES

Alikhova, A. E. 1962. Drevniye gorodishcha Kurskogo Poseymia. *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 113: Lesostepnyye kultury skifskogo vremeni, s. 86-129.

Bessonova, S. S. 1990. Skifskiye pogrebalnyye kompleksy kak istochnik dlya rekonstruktsii ideologicheskikh predstavleniy. In: Zubar, V. M. (ed.). *Obryady i verovaniya drevnego naseleniya Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 17-40.

Grechko, D. S. 2013. Gruntovoye pogrebeniye skifskogo vremeni u s. Pekari v Porosye. In: Voroshylov, A. N. (ed.). *Vostochnoyevropeyskiye drevnosti*. Voronezh: b. i., s. 69-81.

Grechko, D. S. 2014. O beskurgannykh pogrebeniyakh aborigennogo naseleniya Vostochnoyevropeyskoy lesostepi skifskogo vremeni. *Revista arheologica*, X, 1—2, s. 79-101.

Hrechko, D. S., Sherstiuk, V. V., Shcherban, A. L. 2016. Gruntovyi mohylnyk pochatku serednoskifskoho chasu v Posulli. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia — 2016*, s. 117-124.

Efimova, S. G. 2000. Sootnosheniye lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniya Evropeyskoy Skifii po dannym kraniologii. In: Gulyayev, V. I., Olkhovskiy, V. S. (ed.). *Skify i Sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiya. antropologiya i arkheologiya*. Moskva: IA RAN, s. 40-44.

Ilinskaya, V. A. 1962. Skifskiye navershiya iz okresnostey Chernigova. *Kratkiye soobshcheniya IA AN USSR*, 12, s. 82-84.

Ilinskaya, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia (kurgany Posulia)*. Kiev: Naukova dumka.

Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Karavaiko, D. V. 2010. Pokhovannia yukhnivskoi kultury na Chernihivshchyni. *Arkheolohiia*, 1, s. 68-78.

Karavayko, D. V. 2010. Problema pogrebalnogo obryada yukhnovskoy kultury. *Stratum plus*, 3, s. 237-259.

Karavayko, D. V. 2017. Issledovaniya gorodishch Putivlskogo Posemia v 2016 g.: itogi i perspektivy. *Arkheologiya i davnyaya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 279-292.

Kashuba, M. T. 2016. Pogrebeniya na poseleniyakh v rannegalshtattskoy kulture Sakharna Vostochnogo Prikarpatia: norma ili isklyucheniye? *Trudy IIMK RAN*, 46: Drevniye nekropoli i poseleniya: postpogrebalnyye ritualy. simvolicheskiye zakhoroneniya i ogrableniya, s. 96-112.

Korotia, O. V. 2010. Novi dani pro horodyshcha kurhany pivnichno-zakhidnoho i pivnichno-skhidnoho sektoriv okruhy ta arealu vplyvu Bilskoho horodyshcha. In: Korotia, O. V., Osadchyi, Ye. M., Pryimak, V. V. *Pam'iatky arkheolohii pivnichno-zakhidnoho i zakhidnoho sektoriv okruhy Bilskoho horodyshcha (I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Poltava: Tekhservis, s. 17-27.

Kosolapov, A. F., Shekun, A. V. 1995. Issledovaniye kurganov III—I tys. do n. e. na severo-zapade Chernigovshchiny. In: Motsya, O. P. (ed.). *Arkheologichni starozhitnosti Podesennya. Materiali istoriko-arkheologichnogo seminaru. prisvyachenogo 70-richchyu vid dnya narodzhennya G. O. Kuznetsova. 22—23 veresnya 1995 r.* Chernigiv: Siveryanska dumka, s. 86-89.

Kozak, A. D. 2006. Predvaritelnyye rezultaty antropologicheskogo issledovaniya kostnogo materiala iz raskopok na Belskom gorodishche i ego okruge v 2005 godu. In: Makhortykh, S. V., Rolle-Gerts, R., Skoryy, S. A., Gerts, V. Yu., Belozor, V. P. *Issledovaniya sovmestnoy Ukrainsko-Nemetskoy arkheologicheskoy ekspeditsii u s. Belsk Kotelevskogo rayona Poltavskoy oblasti v 2005 g.* Kiev: IA NANU, s. 82-91.

Kozak, A. D., Shults, M. 2006. Liudski zhertvoprynoshennia na zolnykakh Bilskoho horodyshcha. In: Chernenko, Ye.

(ed.). *Bilske horodyshche ta yoho okruha.* Kyiv: Shliakh, s. 77-100.

Kozintsev, A. G. 2007. Skify Severnogo Prichernomoria. *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 4 (32), s. 143-157.

Krenke, N. A. 2011. *Diakovo gorodishche: Kultura naseleniya basseyna Moskvy-reki v I tys. do n. e. — I tys. n. e.* Moskva: IA RAN.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha.* Kyiv: TsP NANU.

Medvedev, A. P. 1999. *Ranniy zheleznyy vek lesostepnogo Podonia: arkheologiya i etnokulturnaya istoriya I tysyacheletiya do n. e.* Moskva: Nauka.

Melnikovskaya, O. N. 1950. Mogilnik u sela Dolinskoye Chernigovskoy oblasti. *Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii materialnoy kultury*, XXXIV, s. 70-74.

Melnikovskaya, O. N. 1968. *Otchet o rabotakh Desninskogo otryada IA AN SSSR v 1968 g.* NA IA NANU, f. 64, 1968/85.

Oblomskiy, A. M., Razuvayev, Yu. D. 2013. Gruntovyye pogrebeniya skifskogo vremeni u s. Ksizovo na Verkhnem Donu. *Kratkiye soobshcheniya IA RAN*, 231, s. 183-195.

Pryakhin, A. D., Razuvayev, Yu. D. 1993. Pogrebeniya na Semilukskom gorodishche pozdneskifskogo vremeni (raskopki 1987—1990 gg.). In: Chelyapov, V. P. (ed.). *Drevniye pamyatniki Okskogo basseyna.* Ryazan, s. 13-30.

Puzikova, A. I. 1981. *Maritskoye gorodishche v Poseymye.* Moskva: Nauka.

Razuvayev, Yu. D. 2012. Gruntovyye pogrebeniya skifskogo vremeni u s. Kulakovka na Srednem Donu. *Vostochnoyevropeyskiye drevnosti. Vestnik Ostrogozhskogo istoriko-khudozhestvennogo muzeya im. I. N. Kramskogo*, 2, s. 165-169.

Razuvayev, Yu. D. 2014a. Gruntovyye mogilniki skifskogo vremeni v dnepro-donskoy lesostepi: istoriograficheskiy obzor issledovaniy. *Nauchnyye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Politologiya. Ekonomika. Informatika*, 21 (192), 32, s. 81-85.

Razuvayev, Yu. D. 2014b. O gruntovykh mogilnikakh skifskogo vremeni v donskoy lesostepi. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya. Politologiya. Sotsiologiya*, 2, s. 103-111.

Sytyi, Yu. 2009. Roztashuvannia kurhaniv epokhy bronzy ta rannoho zaliznoho viku na terytorii Chernihivshchyny. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, 11, s. 175-182.

Skoryy, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoy Pravoberezhnoy lesostepi.* Kiev: IA NANU.

Suprunenko, O. B. 2016. Gruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzhi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 257-269.

Shekun, A. V. 1989. Kurgany posulskoy grupy na territorii Chernigovshchiny. In: Terentyev, V. S. (ed.). *Problemy arkheologii Sumshchiny. Teisy dokladov oblastnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. aprel 1989 g.* Sumy, s. 46-47.

Chudziakowa, J. 1975. Ślady kanibalizmu odkryte na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, pow. Chełmno. *Wiadomości Archeologiczne*, 40, 1, s. 290-297.

Dąbrowski, J. 2001. Osady ludności kultury łużyckiej jako obiekty kultowe. *Przegląd Archeologiczny*, 49, s. 42.

Daragan, M. 2017. On Manifestations of the Cult of Human Skulls in the Knяshovskoe Settlement Dating from the Scythian Period. *Ancient civilizations from Scythia to Siberia*, 23, p. 251-328.

Gackowski, J. 2011. *Niespalone szczątki ludzkie z osiedli «chełmińskiej» grupy kultury łużyckiej i w jej sąsiedztwie: przegląd odkryć i dotychczasowe interpretacje.* Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały, 2.

Gediga, B. 1976. Zagadnienie religii. In: Dąbrowski, J. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich.* Warszawa: PAN, 4: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego, s. 320-341.

Hensel, W. 1960. Podstawy dziejowe rozwoju kultury wczesnopolskiej *Kwartalnik Historyczny*, LXVII, s. 893-919.

Malinowski, T. 1961. Czy ludność kultutry łużyckiej uprawiła ludożerstwo. *Z otchłani wieków*, XXVII, s. 189-193.

Malinowski, T. 1968. The problem of Cannibalism among Tribes of the Lusatian Culture in Poland. *Archeologia Polona*, X, s. 146-153.

Wokroj, F. 1949. Szczątki ludzkie sprzed ok. 2500 lat znalezione w Biskupinie w 1948 roku. *Przegląd Antropologiczny*, 16, s. 150-161.

O. O. Bilynskyi

PROBLEM OF FUNERAL RITES OF THE POPULATION OF SCYTHIAN AGE IN THE SEYM RIVER BASIN

The author analyzed the problem of burial sites of the population of Scythian Age in the Seym region. Currently there are several locations associated with the local population. These are the burial sites from the Moiseevo and Maritsa hillforts and the necropolis near Dolinske village. The burials from the Moiseevo hillfort probably date back to the medieval times and the necropolis at the Maritsa settlement belonged to the Yukhniv culture. According to the available data, burial in the territory of this site was carried out after the hillfort ceased to function as a settlement — ca. 4th century BC. Necropolis near the Dolynske village is well known in the literature as an example of ground burials of the forest-steppe population of Scythian Age. However, detailed analysis of the circumstances of discovery of burials and the grave goods suggests that the burials were actually covered by the mounds but they did not survive due to the removal of soil. The grave goods is reminiscent of the nearby Sula necropolises. The lack of common burial sites in the region prompts the search for other burial rites. Traditionally cremations with the further dispersal of ashes are the common types of burial that do not leave visible burial sites but despite the complexity of their detection there are still no finds that would indicate this rite. The fragments of human bones at Shyryaevo, Kuzina Gora and Moiseyevo hillforts are the only hints that could indicate this. A round amulet which was made of human skull bone was discovered at the latter. Stray finds of human remains occurred at the sites of the entire forest-steppe territory in Scythian Age and many sites of Central Europe but the irregularity of such finds at the Seym region demonstrate that they could not be a mandatory consequence of a certain burial rite. The wide variety of analogies offers the options for the reconstruction of special burial practices that could lead to the deposition of human bones. By analogy with other cultures, the cannibalism, temporary burial at the site, and the deliberate storage of bones that may have been obtained from the burials can be assumed.

Keywords: Seym river region, Scythian time, funeral rites, stray finds of human bones.

Одержано 20.09.2019

БІЛИНСЬКИЙ Олег Олегович, магістр історії, Національний університет «Києво-Могилянська академія», вул. Сковороди, 2, Київ, 04070, Україна.
BILYNSKYI Oleh, Master of History, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Skovorody, 2, Kyiv, 04070, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5821-5114, e-mail: o.bilynskyi@ukma.edu.ua.

УДК 904.5(477.72)”638”

Е. В. Переводчикова, К. Б. Фирсов

ЧЕРТОМЛЫК И КОЗЕЛ: КУРГАНЫ, КОНИ И ПЕРЕПРАВА

В статье сравнивается расположение коней в курганах Козел и Чертомлык относительно переправы через Днепр. Выявленные особенности объясняются особой ролью переправы в традиционных культурах. Полученные наблюдения свидетельствуют в пользу предположения, что эта переправа учитывалась не только при сооружении курганов, но и при устройстве конских захоронений.

Ключевые слова: *скифское время, скифский царский курган, погребальные сооружения, захоронения коней, курган Козел, древние дороги, переправа через Днепр.*

Когда-то уже довольно давно, когда мы только начинали работать с материалами из скифского царского кургана Козел, возникла необходимость побывать на том самом месте, посмотреть, где он расположен, как связан с другими курганами и каково его современное состояние.

Тогда мы обратились к Юрию Викторовичу Болтрику, который горячо поддержал наши замыслы, вызвавшись сопровождать нас в путешествии, а правильнее сказать, возглавлять его. А путешествие предстояло нешуточное! Из Киева мы через пол-Украины отправились к геродотовому скифскому Герросу. Это была настоящая археологическая экскурсия от профессионала: на всем протяжении пути Юрий Викторович щедро, с присущим ему редким артистизмом, делился своими энциклопедическими знаниями буквально обо всем. Но главное началось, когда мы прибыли в искомый район. Тут глаза Юрия Викторовича буквально загорелись, и его уже было не остановить: мы кружили по степи вокруг Козла и получали все новую и новую информацию. И о расположении крупнейших скифских курганов, и об их связи с причерноморскими ландшафтами, и о древних переправах…

© Е. В. ПЕРЕВОДЧИКОВА, К. Б. ФИРСОВ, 2019

Разные идеи тогда витали в воздухе, думали и о том, что было бы неплохо совместными усилиями завершить то, чего не сделал И. Е. Забелин — докопать курган.

Многое тогда удалось посмотреть собственными глазами, многое понять благодаря Юрию Викторовичу — большому профессионалу, яркому рассказчику, прекрасному человеку. Смеем скромно надеяться, что и ему это путешествие было небезынтересно.

Так или иначе, поездка эта давно в прошлом, но запомнили мы это прекрасное время навсегда. И пусть не всем планам суждено было сбыться, мы периодически вновь и вновь возвращаемся к темам наших былых дискуссий. Вот и эта статья непосредственно связана с одним из наших прошлых разговоров.

* * *

Перу Ю. В. Болтрика принадлежит целая серия статей, посвященных древним сухопутным магистральным путям на территории Скифии. В этих работах обращено особое внимание на расположение больших скифских (преимущественно «царских») курганов: сооруженные на высоких точках местности, видимые издалека, они служили ориентирами для путников (напр.: Болтрик 1990; 2013; 2015; 2017).

Этот тезис вызвал возражение М. А. Очир-Горяевой, которая полагает, что курганы, будучи сакральными объектами, едва ли «были вынесены на важную торговую магистраль», приводя в качестве аргумента известный пассаж из Геродота о том, что могилы предков ски-

фы прячут. Далее она предостерегает от прямого использования погребальных памятников для реконструкции типа хозяйства и подобных «явлений практической сферы» (Очир-Горяева 2018, с. 70—72). При всей справедливости этих утверждений, можно заметить, что Ю. В. Болтрик и не пишет о том, что курганы «выносились на большую дорогу» — в его статьях говорится, что большие скифские курганы расположены на водоразделах, и поэтому были видны издалека. А поскольку дороги тоже проходили по водоразделам, получается, что курганы служили ориентирами на местности (Болтрик 1990, с. 34; 2017, с. 66). Следует также заметить, что дороги как таковые едва ли относятся исключительно к «практической сфере», о чем еще пойдет речь ниже. Что же касается зафиксированного Геродотом обычая скифов прятать могилы своих предков, то к IV в. до н. э. он уже перестал соблюдаться (Болтрик 2013, с. 196). Кроме того, трудно отрицать сам факт наличия упомянутых курганов именно там, где они расположены.

Среди выявленных Ю. В. Болтриком магистралей нас интересует та, которая проходит практически в меридиональном направлении через всю Скифию. Вдоль нее расположены «величайшие» (определение Ю. В. Болтрика) курганы Огуз, Козел, Солоха, Чертомлык и Александрополь, а посередине находится переправа через Днепр (Болтрик 1990, с. 38—39).

Следует также напомнить, что именно в районе переправы через Днепр наблюдается крупнейшее скопление скифских курганов IV в. до н. э. На этом основана точка зрения, что знаменитый царский скифский некрополь — Геррос в IV в. до н. э. находился именно здесь (Мозолевский 1986; Мозолевский, Полин 2005, с. 17—21; Отрощенко 2016, с. 152—154).

При том, что переправа, безусловно, имела большое значение как торгово-перевалочный пункт, она являлась и исходной точкой при строительстве курганов. На север от нее располагаются царские курганы Чертомлык, Краснокутский, Александрополь, а на юг — Солоха, Козел, Огуз. При этом, чем позже курган, тем дальше он находится от переправы. Иными словами, цепь курганов достраивалась в противоположных направлениях — на север и юг от переправы. И не исключено, что в таком расположении курганов прослеживается зеркальная симметрия относительно переправы, хотя этот вопрос еще требует дальнейшей разработки.

Из перечисленных курганов нас интересуют два: это Чертомлык и Козел. Хотя их расположение относительно переправы нельзя назвать строго симметричным, но все же за ними следуют курганы более поздние, а между курганом Козел и переправой находится более ранний курган Солоха. Курганы Козел и Чертомлык составляют определенную пару: близки по времени, а также похожи по планиграфии: сходны по плану центральные погребальные сооружения, конские гробницы, а также их взаиморасположение. Предмет нашего особого внимания — расположение коней в этих курганах, чему мы посвятили недавно вышедшую статью (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 373—378). В обоих курганах кони были захоронены в специальных конских гробницах, расположенных к западу от центральной. При этом каждая из конских гробниц состояла из трех отдельных ям, вытянутых в линию с севера на юг.

В обоих случаях было захоронено 11 коней. Их уздечные наборы были сделаны из двух разных материалов: в Чертомлыке из серебра и золота, в Козле — из бронзы и серебра. Помимо узды, при некоторых конях были седла с золотыми пластинами (в Чертомлыке таких седел было шесть, в Козле — три) и шейные (нагрудные) уборы, состоящие из бронзовых колокольчиков, больших бронзовых блях и бронзовых блях-лунниц.

Рассуждая о порядке расположения коней в уздечных уборах из разных металлов, мы сочли более существенным признаком цвет металла, а не его ценность (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 375). В результате удалось не только выделить некоторые особенности расположения коней в двух курганах, но и сравнить наблюдаемые ситуации.

Так, в обоих курганах кони в «белых» (серебряных) уборах обрамляют коней в «желтых» (золотых в Чертомлыке и бронзовых в Козле) уборах: это крайние кони с севера и юга всего сооружения. В обоих случаях южная гробница, где «серебряные» кони фланкируют «золотого» либо «бронзовых», выглядит как модель всего сооружения.

Шестой конь в кургане Козел лежал строго посередине всего сооружения, был снабжен шейным (нагрудным) набором, у его колена лежал предмет — скорее всего, колчан (Беловинцева, Переводчикова, Фирсов, Ширяков 2016), декорированный в стиле, который можно счесть пережиточно-гальштатским (Переводчикова, Фирсов 2004). Перечисленные особенности можно объяснить тем, что этот конь маркировал середину всего сооружения.

Подобным образом середина (шестой конь) в Чертомлыке отмечена шейным (нагрудным) убором, здесь у шестого коня имеется и седло с золотыми пластинами, что усиливает акцент на середину. В обоих курганах убор шестого коня желтого цвета.

При этом сравниваемые композиции сильно отличаются друг от друга: если в Козле могилы с четырьмя конями расположены по краям, а с тремя — в середине сооружения, то в Чертомлыке три коня погребены в южной гробнице, а в остальных — по четыре. Чередование «золотых» и «серебряных» коней в средней могиле Чертомлыка не находит аналогий в Козле, как не находит их в Чертомлыке цветовое единообразие ук-

Расположение коней в курганах Козел и Чертомлык относительно переправы через Днепр

Гробница	Конь	Материал оголовья	Цвет материала оголовья	Шейный убор	Седельный убор	Дополнительный инвентарь и детали обряда
Север						
Чертомлык						
Северная	4 (11)	серебро	белый	—	—	—
	3 (10)	золото	желтый	+	+	—
	2 (9)	золото	желтый	—	+	—
	1 (8)	золото	желтый	—	+	—
Средняя	4 (7)	серебро	белый	—	—	—
	3 (6)	золото	желтый	+	+	—
	2 (5)	серебро	белый	—	—	—
	1 (4)	золото	желтый	—	+	—
Южная	3	серебро	белый	—	—	—
	2	золото	желтый	—	+	—
	1	серебро	белый	—	—	—
Чертомлык						
Переправа через Днепр						
Козел						
Северная	11	серебро	белый	—	—	—
	10	серебро	белый	—	—	«Жеребенок»
	9	серебро	белый	—	—	—
	8	серебро	белый	—	—	—
Средняя	7	бронза	желтый	—	—	—
	6	бронза	желтый	—	+	Орнаметированный предмет (колчан?)
	5	бронза	желтый	—	—	—
Южная	4	серебро	белый	+	—	—
	3	бронза	желтый	—	—	«Жеребенок»
	2	бронза	желтый	+	+	—
	1	серебро	белый	+	+	«при седле колчан бронзовых больших стрелок»
Козел						
Юг						

рашений оголовья средней и северной гробниц Козла (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 376).

Однако некоторые различия в расположении коней, захороненных в сравниваемых курганах, приобретают иной вид, если представить, что между курганами находится переправа. В составленной нами таблице расположение коней в курганах Козел и Чертомлык соответствует ориентировке конских могил по сторонам света. Отражено также их расположение относительно переправы через Днепр. Что касается сквозной нумерации коней, то она имеется только в документации кургана Козел. При описании же чертомлыцких коней И. Е. Забелин, и вслед за ним А. Ю. Алексеев, используют нумерацию внутри каждой конской могилы. В этой ситуации для удобства сопоставления мы пронумеровали всех коней в Чертомлыке, сохраняя и авторскую нумерацию по отдельным гробницам.

Относительно переправы наибольшее богатство и разнообразие инвентаря северной могилы в Чертомлыке (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 65—66) и особый акцент на южную могилу в Козле (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 375—376) выглядят зеркально-симметрично. Эти могилы находятся дальше прочих от переправы, обращены от нее на север и юг соответственно.

Ближе к переправе находятся кони в серебряных уборах: в кургане Козел это все кони в северной гробнице, в кургане Чертомлык — только один конь, лежащий у южной стенки южной гробницы. По сторонам, обращенным от переправы, также расположены «серебряные» кони: в Чертомлыке это конь у северной стенки северной могилы, где все остальные кони в золотом уборе, в Козле — конь у южной стенки южной могилы, где «белые» («серебряные») кони фланкируют «желтых» («бронзовых»). На основании того, что кони в серебряных уборах в кургане Козел обрамляют коней в бронзовых уборах как в южной гробнице, так и в пределах всего сооружения, мы уже предположили

некую связь белого металла — серебра с краем, периферией, задней (обратной) стороной (Переводчикова, Фирсов 2019, с. 376).

Изложенные наблюдения свидетельствуют о том, что переправа через Днепр, вероятно, учитывалась при расположении коней в рассматриваемых курганах. Это обстоятельство подводит нас к вопросу о смысле переправы, ее роли и месте в представлениях обитателей степи.

Образ переправы применительно к материалу скифских курганов встречаем в статье Ю. Б. Полидовича, где развивается мысль о переправе как модели перехода в иной мир (со ссылками на А. ванн Геннепа и В. Я. Проппа), кони при этом выступают в качестве транспортного средства (Полидович 2013, с. 174—177). Соглашаясь с этими бесспорными тезисами, описывающими смысл погребального обряда, заметим, что здесь идет речь о символической переправе, а нам нужно понять смысл переправы, существующей в реальности.

В традиционных культурах реальная, физически существующая переправа через реку выглядит как некая граница, преодоление которой опасно (ван Геннеп 1999, с. 19—20; Топоров 1983, с. 263). Реально существующий факт опасности, трудности преодоления в мифологическом сознании обрастает образами и сюжетами (Топоров 1983, с. 263—265). Но при этом на реально существующей границе, около переправы совершаются некие обряды, место это может отмечаться какими-либо сооружениями (ван Геннеп 1999, с. 22—26). Каковы бы ни были эти обряды, само по себе возведение чего-либо также считается важным ритуалом (Байбурин 1993, с. 213; Невлютов 2019, с. 230—236), поскольку такое действие направлено на организацию и сакрализацию пространства, подобную сотворению мира (Элиаде 1994, с. 22).

В ситуации со скифскими курганами мы, конечно, не знаем, какие именно обряды могли совершаться у переправы. Но сооружения вокруг нее известны. Это курганы и святилища около Капуловского городища на правом берегу Днепра (Болтрик, Окатенко, Тощев 2018, с. 150—154), а также курганы вокруг Каменского городища на его левом берегу (Болтрик, Окатенко, Тощев 2018, с. 159—164). Такая картина соответствует приведенным выше тезисам об особо отмеченном месте переправы. Если же вспомнить, что течение Днепра в этой части практически широтно, а цепь курганов, пересекающая его в месте переправы — меридиональна по направлению, то точка пересечения этих взаимно перпендикулярных осей, ориентированных по сторонам света, похоже, представляет собой центр сакрализованного пространства (Элиаде 1994, с. 23; Топоров 1983, с. 256—258).

Весьма уместно в данной ситуации выглядят большие навершия с несколькими ветвями — знаменитое «навершие с Папаем» и фрагменты аналогичного навершия. По уточненной локализации, они находились с запада и востока от Капуловского городища и связаны с одной из проходивших здесь дорог, что согласуется с заложенной в навершии идеей мирового дерева [1] (Болтрик, Окатенко, Тощев 2018, с. 152—153).

Возвращаясь к теме связи курганов с дорогами, заметим, что в традиционных культурах путь к сакральному центру труден, он имеет особую ценность и «*подтверждает* ***действительность — истинность*** *самого пространства, "пробегаемого" этим путем*» (Топоров 1983, с. 258—260). Поэтому не только нет противоречия в соседстве курганов с дорогами, но между ними есть и глубокая связь.

Переправа же на перекрестке дорог была чрезвычайно значима с точки зрения всего изложенного. Поэтому едва ли подлежит сомнению, что при расположении коней в курганах Козел и Чертомлык учитывалась их ситуация по отношению к переправе. И упомянутые случаи зеркальной симметрии в конских могилах Чертомлыка и Козла напоминают зеркальное расположение курганов относительно переправы через Днепр.

1. Об идее мирового дерева как концептуальной основе наверший см.: Переводчикова, Раевский 1981. В этой статье, где эта идея была впервые высказана и обоснована, в качестве наиболее универсального варианта практического применения наверший предполагалось, что они помещались на верхушки жертвенных столбов при жертвоприношении лошадей (Переводчикова, Раевский, 1981, с. 49—50). Вызывает недоумение тезис Ю. В. Болтрика, что высказанное предположение было опровергнуто находками наверший, связанных с погребальными повозками (Болтрик, Окатенко, Тощев 2018, с. 153). Связь наверший с погребальными повозками была установлена более чем за век до написания цитированной статьи и учтена в ней как один из вариантов назначения наверший (Переводчикова, Раевский, 1981, с. 48).

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка.

Байбурин, А. К. 1993. *Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов*. Санкт-Петербург: Наука.

Беловинцева, Н. И., Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б., Ширяков, В. А. 2016. Орнаментированный предмет из кургана Козёл: реставрация как основание для реконструкции. *Артикульт*, 21: Академическое искусствоведение, археология, научная реставрация сегодня (тезисы конференции), с. 83-84

Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-44.

Болтрик, Ю. В. 2013. Территориальные центры Скифии. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник на-*

учных трудов, посвященных 65-летию профессора В. П. Копылова. Ростов-на-Дону: ЮФУ, с. 193-202.

Болтрик, Ю. В. 2015. Східне крило курганів золотого Поясу Скіфії (географічний аспект). *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 14-29.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 66-77.

Болтрик, Ю. В., Окатенко, В. М., Тощев, Г. М. 2018. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортомлика). *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 147-168.

Геннеп, А. ван. 1999. *Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов*. Москва: Восточная литература.

Мозолевский, Б. Н. 1986. К вопросу о скифском Герросе. *Советская археология*, 2, с. 70-83.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Стилос.

Невлютов, М. Р. 2019. Ритуальные истоки архитектуры. *Современная архитектура мира*, 11, с. 229-241.

Отрощенко, В. В. 2016. Геррос Мозолевского. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 152-154.

Очир-Горяева, М. А. 2018. Планиграфия курганов как источник по семейно-родовой и социальной иерархии скифов Северного Причерноморья. *Stratum plus*, 3, с. 57-86.

Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских наверший. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2004. Орнаментированный предмет из кургана Козел: пережиточный гальштатский стиль в скифских царских курганах? *Археологические вести*, 11, с. 128-137.

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2019. О расположении коней в кургане Козёл. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 373—378.

Полидович, Ю. Б. 2013. Конь и конская узда в системе погребальной обрядности народов юга Восточной Европы предскифского и скифского времени. В: Колганова, Г. Ю. (ред.). *Текст. Контекст. Подтекст. Сборник статей в честь М. Н. Погребовой*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 157-227.

Топоров, В. Н. 1983. Пространство и текст. В: Цивьян, Т. В. (ред.). *Текст. Семантика и структура*. Москва: Наука, с. 227-285.

Элиаде, М. 1994. *Священное и мирское*. Москва: МГУ.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Baiburin, A. K. 1993. *Ritual v traditsionnoi kulture. Strukturno-semanticheskii analiz vostochnoslavianskikh obriadov*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Belovintseva, N. I., Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B., Shiriakov, V. A. 2016. Ornamentirovannyi predmet iz kurgana Kozel: restavratsiia kak osnovanie dlia rekonstruktsii. *Artikult*, 21: Akademicheskoe iskusstvovedenie, arkheologiia, nauchnaia restavratsiia segodnia (tezisy konferentsii), s. 83-84.

Boltrik, Iu. V. 1990. Sukhoputnye kommunikatsii Skifii (po materialam novostroechnykh issledovanii ot Priazovia do Dnepra). *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 30-44.

Boltrik, Iu. V. 2013. Territorialnye tsentry Skifii. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomore v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia. Sbornik nauchnykh trudov, posviashchennykh 65-letiiu professora V. P. Kopylova*. Rostov-na-Donu: IuFU, s. 193-202.

Boltrik, Iu. V. 2015. Skhidne krilo kurganiv zolotogo Poiasu Skifii (geografichnii aspekt). *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 14-29.

Boltrik, Iu. V. 2017. Oguz — kurgan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poshuk khersoneskogo slidu). *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 66-77.

Boltrik, Iu. V., Okatenko, V. M., Toshchev, G. M. 2018. Tereni tsentru Skifii (vid Solokhi do Chortomlika). *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 147-168.

Gennep, A. van. 1999. *Obriady perekhoda. Sistematicheskoe izuchenie obriadov*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Mozolevskii, B. N. 1986. K voprosu o skifskom Gerrose. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 70-83.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily)*. Kiev: Stilos.

Nevliutov, M. R. 2019. Ritualnye istoki arkhitektury. *Sovremennaia arkhitektura mira*, 11, s. 229-241.

Otroshchenko, V. V. 2016. Gerros Mozolevskogo. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 152-154.

Ochir-Goriaeva, M. A. 2018. Planigrafiia kurganov kak istochnik po semeino-rodovoi i sotsialnoi ierarkhii skifov Severnogo Prichernomoria. *Stratum plus*, 3, s. 57-86.

Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznachenii skifskikh navershii. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Sredniaia Aziia i ee sosedi v drevnosti i srednevekove*. Moskva: Nauka, s. 42-52.

Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B. 2004. Ornamentirovannyi predmet iz kurgana Kozel: perezhitochnyi galshtatskii stil v skifskikh tsarskikh kurganakh? *Arkheologicheskie vesti*, 11, s. 128-137.

Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B. 2019. O raspolozhenii konei v kurgane Kozel. *Arkheologiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 373-378.

Polidovich, Iu. B. 2013. Kon i konskaia uzda v sisteme pogrebalnoi obriadnosti narodov iuga Vostochnoi Evropy predskifskogo i skifskogo vremeni. In: Kolganova, G. Iu. (ed.). *Tekst. Kontekst. Podtekst. Sbornik statei v chest M. N. Pogrebovoi*. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, s. 157-227.

Toporov, V. N. 1983. Prostranstvo i tekst. In: Tsivian, T. V. (ed.). *Tekst. Semantika i struktura*. Moskva: Nauka, s. 227-285.

Eliade, M. 1994. *Sviashchennoe i mirskoe*. Moskva: MGU.

E. V. Perevodchikova, K. B. Firsov

CHERTOMLYK AND KOZEL: BARROWS, HORSES AND CROSSING

According to Dr. Yu. Boltrik's works the Scythian royal barrows were situated on the high places (watersheds) as well as along the roads. One of the biggest roads marked by Oguz, Solokha, Kozel, Chertomlyk and Alexandropol barrows run in meridional direction and crossed the Dnieper. The Dnieper crossing was a start point in barrow creation: the later is a barrow, the more distant from the Dnieper crossing it is placed. Kozel and Chertomlyk barrows situated across the Dnieper (Kozel on the left coast, Chertomlyk — on the right one), both dated to the second half of the 4th century BC, are similar in planigraphy, quantity of buried horses and some details of their arrangement.

In both barrows the horses were buried in special tombs situated to the West of the central tomb. Each horse tomb consisted of three large rectangular separate pits formed a line situated North-South.

In both cases 11 horses were buried. Their bridles were made of two metals: of silver and gold in Chertomlyk and of bronze and silver — in Kozel. Some had also saddles with golden plates and some had bronze breast (neck) dressings.

We compared the arrangement of horses in the tombs of Kozel and Chertomlyk concerning the Dnieper

crossing and observed a kind of bilateral symmetry in it. So we may suppose they had in mind this crossing not only constructing barrows but burying horses too.

River crossing in archaic cultures is a border dangerous to overcome. Because of that some rituals should be performed and some constructions installed at that place. Near the Dnieper crossing a group of Scythian barrows is known. The Dnieper direction in this place is latitudinal and the direction of road — meridional, so the place of crossing looks like a center of sacred space, and the way to it is also sacred.

So we do not except the Dnieper crossing was significant for arranging horses' tombs in Kozel and Chertomlyk barrows.

Keywords: Scythian époque, Scythian royal barrow, horse burials, Kozel barrow, ancient roads, the Dnieper crossing.

Одержано 31.08.2019

ПЕРЕВОДЧИКОВА Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології РАН, вул. Дм. Ульянова, 19, Москва, 117292, Росія.

PEREVODCHIKOVA Elena, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Dm. Ulyanov str., 19, Moscow, 117292, Russia

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2780-5450, e-mail: perevelena@yandex.ru.

ФіРСОВ Кирилл Борисович, головний хранитель, Відділ археологічних пам'яток, Державний Історичний музей, Червона пл., 1, Москва, 109012, Росія.

FIRSOV Kirill, Chief Curator, the Department of Archaeology, State Historical Museum, Red sq., 1, Moscow, 109012, Russia.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7190-3704, e-mail: kirill-firsov@mail.ru.

УДК 904.2:39

О. А. Бєлопольська

СИМВОЛ МЕТАЛЕВОГО КАЗАНА У СКІФСЬКОМУ ПОХОВАЛЬНОМУ РИТУАЛІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЕТНОАНАЛОГІЇ

В історіографії панує традиція розглядати скіфський бронзовий казан як маркер соціуму. У статті пропонується звернутися до методу етнографічних аналогій. Поєднання етноаналогій та археологічного контексту в інтерпретації дозволяє побачити нові сакральні символи і пояснити ритуальну необхідність депонування казана у похованнях скіфів.

***Ключові слова**: археологічна інтерпретація, етноаналогія, металевий казан, поховання, скіфська культура, символічне значення.*

Металеві казани як одна з характерних рис скіфської культури мають розлогу історіографію досліджень. Від введення артефактів до наукового дискурсу, як окремих так і у складі археологічних комплексів чи музейних колекцій, систематизації знахідок у типологічні структури [1], все більшої уваги дослідників привертало питання соціокультурного значення казана у скіфському суспільстві.

Серед тих, хто звертав увагу на соціокультурний вектор символіки казана відмітимо Т. А. Кузнецову (2008; 2018), Ю. В. Болтрика та О. Є. Фіалко (2010a; 2010b), О. В. Ромашко (2015a; 2015b; 2017). Підґрунтям для цього безумовно є добре відома фахівцям письмова згадка Геродота (Herod. IV, 81), в якій цар Аріант закликає кожного скіфа зробити внесок у вигляді вістря стріли для створення великого казана, що розташовується в центрі скіфської держави — місцині Ексампей [2]. Цей казан стає «*символом чисельності населення <…>, в реальному житті саме він міг об'єднувати певне коло осіб, що куштували жертовну їжу, як кажуть, "з одного казана", і, виходячи з цього, він міг бути також і символом (маркером) розміру соціуму*» (Кузнецова 2008, с. 174).

Так, за казаном закріплюється імідж «*символу влади*», «*соціального індикатора*», «*індикатора суб'єкта <…>, пов'язаного з обрядовими церемоніями, можливо, хранителя культу традиції*» (Боковенко 1990, с. 169), «*сакрального предмета скіфів*» (Джумабекова, Базарбаева 2017, с. 114), «*хроноіндикатора пам'яток скіфської культури*» (Ромашко 2017).

Сприяло такому розумінню і те, що казан, трактується «як атрибут поховальних комплексів» (Боковенко 1990, с. 166), особливо царських, в яких, за Т. М. Кузнецовою (2018, с. 47), одночасно було депоновано відразу декілька посудин: Солоха — 4 (3 + 1), Чортомлик — 4 (3 + 1), Бердянський — 3 (2 + 1).

Значна більшість поховань зберігає лише сліди перебування в них казанів у вигляді розрубаних кісток тварин з окислами або окислених слідів від ніжки казана. Чи були ці поховання пограбовані, як традиційно вважається, або ж посудини було «вилучено» з могили як символу соціуму для подальшого використання (Кузнецова 2008, с. 185), контекст цих поховань наразі до уваги не береться.

Археологічною базою для соціально спрямованої інтерпретації стає наявність у похованнях казанів п'яти груп, сформованих за обсягом посудини, які відносять до різних соціальних страт (Ромашко 2015a). Дискусію з цього приводу з надзвичайно розробленою доказовою базою зафіксовано в низці робіт (Кузнецова 2008; Ромашко 2015b; Кузнецова 2018). Важливість цих

1. С. В. Деміденко (1995) виокремлює лише два актуальних на той час напрями досліджень казанів — типологічний і технологічний.
2. Доречно згадати спроби прорахувати приблизний обсяг цього казана і таким чином дізнатися розмір скіфського війська (Марченко, Щеглов 1989; Петрук 2005).

© О. А. БЄЛОПОЛЬСЬКА, 2019

досліджень важко недооцінити. Однак, вузький фокус на соціальному аспекті життєвого циклу артефакту (Белопольська 2017) сприяє ігноруванню глибинних пластів інформації, які маніфестуються у депонуванні під час поховального ритуалу, хоча посудина поза побутовим контекстом автоматично набуває сакрально-ритуальну знаковість (Байбурин 1981, с. 215).

Відомо, що у ритуальній практиці, як чітко відпрацьованої та канонізованої традиції, випадковість участі речей майже виключено (Островский 2018, с. 54). Тож, у статті буде досліджене сакральне значення, або «ритуальний архетип» (термін за Балакин 1998), металевого казана скіфської культури, відтворене у поховальному ритуалі.

Письмовим підґрунтям для розуміння функції казана як у побуті, так і в ритуальній сфері, є опис Геродота, в якому згадується варіння жертовного м'яса в казані або шлунку тварини (Herod. IV, 61), а також розрахунок харчової цінності раціону скіфського війська, що харчувалося з казанів різних обсягів відповідно до розміру військового загону (Грицюк 2009). Залучення до інтерпретації міждисциплінарних методів (окрім математично-статистичних, маємо на увазі міфологічні та етнографічні джерела) — практика відносно нова і поки позбавлена чітко розробленої методологічної бази (Белопольська 2018). Спираючись на засади компаративної міфології, запропоновані Ж. Дюмезілем (Дюмезиль 1976, с. 17), джерелом етноаналогій для скіфського матеріального комплексу стала культура осетинів (див. наприклад: Джумабекова, Базарбаева 2017, с. 115), або, відповідно до кочового побуту, культура інших номадичних суспільств (Гаврилюк 1999, с. 241). Етнографічна аналогія стала основною засадою для інтерпретації петрогліфів писаниць — Боярської, Кизил-Кайя, на острові Тус-Кол — з точки зору побутового використання казана, в тому числі для приготування п'янких чи наркотичних напоїв з молока або м'ясної їжі (Боковенко 1981, с. 47, Ермоленко 1989; 1998; Дэвлет, Дэвлет 2005, с. 305—309). Низка дослідників намагається співвіднести символіку казанів іраномовних номадів раннього залізного віку та тюркомовних кочовиків середньовіччя (Джумабекова, Базарбаева 2017, с. 115; Мурзин 2015, с. 68). Багату на етноаналогії археологічну реконструкцію урало-сибірського культового лиття та використання бронзових виробів (в тому числі казана) здійснив Ю. В. Балакін (1998).

Переведення речі до категорії померлої слугує основною для етноаналогій, якими дослідники намагаються порівняти спалення чи псування одягу покійного, зрізання ґудзиків, розбивання питної чаші чи створення отворів у казанку в поховальному ритуалі населення Сибіру та Півночі (кетів, долганів, хакасів та евенків) та навмисну деформацію казанів у похованнях ранніх кочовиків (Бейсенов, Джумабекова 2017, с. 35—36).

Утім, відсутність методики, безсистемне залучення до аналогії даних, ігнорування суттєвих у загальному контексті факторів та звуження поля можливих варіацій значною мірою впливає на хід дослідження та його результати. Тому особливе місце у вирішенні поставленого питання посідає опрацювання теорії етнографічних аналогій, які би найточніше відповідали скіфському археологічному контекстові.

Наукове підґрунтя застосування методу етнографічних аналогій, або етноаналогій, в археологічній інтерпретації завдячує західним дослідникам, зокрема Р. Ешеру (Ascher 1961). Теоритизацію та практикування методу підхопили Г. Кларк (Clark 1957), Л. Бінфорд (Binford 1962), П. Ватсон (Watson 1980), Р. Гоулд (Gould 1978, 1989), Я. Ходдер (Hodder 1982), Е. Вайлі (Wylie 1985), К. Ренфрю (Renfrew, Bahn 1991) тощо. Частіше аналогію в археологічній інтерпретації застосовували для відтворення способу господарства, соціального устрою, технології виготовлення знарядь праці тощо. Втім, етнографія як багате джерело для аналогій, стала рушійним компонентом в інтерпретації нематеріальних структур (David 1992, p. 334—335): наприклад, в реконструкції стародавніх суспільств на основі концепції культурно-господарських типів, запропонованій Л. Л. Залізняком (1990), у відтворенні культу північного оленя у стародавніх мисливців Н. Р. Михайлової (2017). Розвитку етноархеології як самостійної галузі на пострадянському просторі сприяли роботи М. А. Томілова (1999), О. В. Кузнецова (2006), І. В. Палагути (2011).

«*Аналогію можна вважати подібністю, але не кожна подібність є аналогією*» (Gentner, Jeziorski 1990, p. 2) — ця фраза характеризує прагнення теоретиків розробити дієву методологічну базу для міцних або більш точних та обґрунтованих аналогій. Така база мала б виключити типові помилки старої аналогії [1]— суб'єктивізм як надмірний вплив особистого досвіду дослідника, етноцентризм як вплив етнографічних традицій народу результат дослідження, а також уніформитаріанизм (англ. uniformitarianism), або уніформизм — явище, за яким культури автоматично вважаються повністю відповідними суто за декількома показниками (Gould 1989, p. 4; Hodder 1982, p. 13).

Такі помилки могли бути викликані, перед усім, природою застосування етноаналогій. По-перше, це наявність сучасної культури-відповідника (Gould 1978, p. 254). У випадку зі скіфськими казанами, як вже зазначалось, єдиним прямим історичним відповідником вважають осетинів (хоча сам артефакт використовується багатьма іншими народами). По-друге, основа етноаналогії — існування в етнографічній та археологічних культурах артефактів чи

1. Р. Ешер називав новою аналогію таку, що є науково обґрунтованою.

явищ, подібних за формою, завдяки чому вони вважаються подібними і за функціональністю (Watson 1980, p. 55). Дійсно, металевий казан у ранніх номадів і сучасних народів — подібний за формою і, звісно, за функцією — приготування їжі або напоїв.

Тож, опрацьована теоретична база етноаналогій дозволяє значно розширити джерело інтерпретацій, скорегувати наявні гіпотези та виокремити нові символи.

Пошук адекватного етнографічного аналога для сфери застосування казана у ранніх номадів передбачає збільшення кількості потенційних моделей (за Р. Ешером) або точок зіткнення між джерелом та предметом (за Н. Девідом та К. Крамер). Якщо культури не мають подібного прямого історичного зв'язку, аналогії слід ґрунтувати на подібних природних явищах, технологіях виробництва і типі господарювання (Asher 1961, p. 323; David, Cramer 2001, p. 47—48; Hayter 1994, p. 39, 42).

Так, визначивши предметом дослідження археологічну металеву посудину для приготування їжі, що використовується в культурі скотарів-кочовиків, маємо додати до пошуку такі параметри як (а) наявність та використання металевого казана, (б) скотарський напрям господарювання, (в) подібні природні умови відповідника — степ чи лісостеп, (г) можливі спільні кордони чи ареал для міжкультурного зв'язку.

Потенційними етнографічними моделями було обрано регіон Кавказу (як ареал тісних міжкультурних контактів прямого історичного відповідника — осетинів — та сусідських скотарських культур), Середню Азію (як територію кочових скотарських культур), Західний Сибір (як один з ареалів автентичних вірувань і традицій скотарських народів, скіфської культури зокрема).

Виявлені етноаналогії підтверджують три сфери непобутового застосування казана. Окрім вже згаданої функції символічного об'єднання соціуму, поширеної на Кавказі та в Середній Азії в основному в соціально-обрядових діях, символ сакральності казана реалізується в магічних та поховальному ритуалах.

Відмітимо цікаві деталі використання етнографічних казанів у магічних ритуалах хантів, адигів, осетинів, селькупів, кетів (Алексеенко 1967, с. 175; Пелих 1972, с. 285; Жускаев 1981, с. 137; Кулемзин, Лукина 1992, с. 42, 45; Нефляшева 2002, с. 460). По-перше, казани у магічних діях використовувались для приготування їжі — туші тварин у більшості випадків слід розрубити та зварити. По-друге, ефективність ритуалу забезпечується участю усього суспільства. По-третє, такі казани як вотивні підношення треба закопати в землю (як у кетів) по кордону території, лишити на місці ритуалу (як в адигів) або пустити по воді (як у башкирів), таким чином забезпечуючи завершеність ритуалу (Кулемзин, Лукина 1992, с. 42; Нефляшева 2002, с. 460; Маннапова, Маннапов 2011, с. 416—420).

Мета магічних ритуалів за участю казана полягала в задобренні духів, проханні про захист та зцілення, відродженні промислових тварин. Казан, закопаний із підношенням, сприймався як портал у нижній світ, що дозволяє подивитись на казан в контексті некросистеми під новим кутом, з точки зору його безпосереднього зв'язку із потойбіччям. При розгляді казана як порталу або його індикатора, особливу увагу слід приділяти деформації артефакту — навмисній чи випадковій, аж до втрати функціональності, що простежується етнографічно: крізь отвори дух померлих переходив у потойбіччя, тоді як духи хвороб вийти звідти до людей не могли — портал було закрито казаном (Алексеенко 1967, с. 175; Пелих 1972, с. 285; Жускаев 1981, с. 137; Кулемзин, Лукина 1992, с. 42; Балакин 1998, с. 90; Кулемзин 2004, с. 35; Маннапова, Маннапов 2011, с. 416—420).

Традицію лишати казани на святилищах чи місцях проведення ритуалів зафіксовано не лише етнографічно. Подібна практика зустрічається і на скіфському археологічному матеріалі у Північному Причорномор'ї (Ромашко 2015b, с. 107).

Цікаво, що ритуальний казан зі святилища у с. Кременівка значно поступається у якості виготовлення казанам із поховань — означений казан невеликий, модель для виплавки — груба, нараховується кілька неохайних заплат (Гершкович, Ромашко 2013, с. 67, рис. 5: 3). Втім, стверджувати важливість депонування «якісних» казанів у похованнях або необхідність використання в ритуалі саме цього казана підстав немає.

Широко відомі етнографічні випадки використання казана в якості поховального інвентарю. Як відмічають етнографи, часто казан навмисно деформували аби умертвити річ, тобто перевести артефакт у категорію мертвих. Це було необхідно для переходу предмета за своїм господарем в інший світ (Алексеенко 1967, с. 199; Пелих 1972, с. 61, 87).

Утім, існує інше пояснення необхідності перебування казана у похованні, яке тісно пов'язане з доісторичними уявленнями та міфологічними сюжетами. Зокрема, тулуб казана, завдяки, в першу чергу своїй формі, а також здатності вмістити інгредієнти і бути ємкістю, в якій відбувається їхня трансформація в нову субстанцію (в даному випадку — страви, придатної для споживання), поєднує посудину із материнським лоном. Таким чином, казан долучається до семантичного ряду «утроба матері — люлька для новонародженого — казан». Для того, аби померлий зміг перейти до нового життя, його тіло необхідно було помістити у семивушний казан і гойдати як у люльці три дні (Косарев 2003, с. 11, 184; Степанова 2007). Зауважимо, що, за О. В. Ромашко, форма тулуба

казана символізувала форму шлунку, який, за свідченням Геродота, скіфи використовували для варіння (Ромашко 2015b, с. 104—105). Існують і думки, що форма тулубу походить від форми грибів, які використовувалися для приготування наркотичних речовин у казані (Ермоленко 1998, с. 111).

Таким чином, в етнографічному трактуванні функції казана у похованні спостерігається дуальність — це або особиста річ померлого, або символ сакральної ідеї переродження. В обох варіантах прийнятним є навмисне псування казана, що пов'язане або з переведенням артефакту у категорію померлого, або є вотивним підношенням на «прикордонній» території.

Навмисно деформовані казани скіфської культури відмічають лише у курганах Келермеського могильника. А от браковані казани зустрічаються частіше. Мова йде про дрібні отвори у днищі, зламані ніжки або ручки. В більшості випадків час та умови появи подібних дефектів наразі невідомі, не виключено, що вони з'явились вже після депонування і стверджувати остаточно про навмисне депонування зламаної посудини обґрунтованих підстав немає. Виняток — окремо депонована нижня частина казана у похованні кургану Кара-Тюбе та казан з поховання біля с. Долинське (Болтрик 1993, с. 191, рис. 5; Болтрик, Фіалко 2010b, с. 249).

Навмисну деформацію казанів з Келермесу Т. А. Кузнецова співвідносить із загибеллю групи владних скіфів (Кузнецова 2008, с. 185). О. В. Ромашко вважає, що артефакти поганої якості або старі депонували з померлим навмисно як такі, що непридатні для утилітарного використання (Ромашко 2015b, с. 110).

Згадаємо особливість поховального обряду, притаманну савромато-сакським племенам. С. В. Деміденко зауважує, що іноді казани знаходили у тайниках, влаштованих безпосередньо під похованням, а також фіксує випадки як навмисної деформації, так і повного розбиття посудини на частки, які розкидали по дну могильної ями (Демиденко 2008, с. 52—53). Відмічений дослідниками вотивний або сакральний характер депонування артефактів у тайниках (Болтрик, Фіалко 2001, с. 169) підкреслює важливість символізму казана. Відмічається і ритуальне розбиття казанів в похованнях раннього залізного віку, досліджених на території Казахстану (Бейсенов, Джумабекова 2017).

Соціально-обрядові дії, в яких, за даними етнографії, беруть участь казани, в основному мають характер сімейних, родових, общинних заходів. Наприклад, в обряді сватання, весілля, народження дитини (входження дитини до соціуму) казан виступає в ролі родового захисника або символу роду (Алексеенко 1967, с. 164; Гадло 1998, с. 47; Кулемзин 2004, с. 131; Лхагвасурэн 2009, с. 175). Без казана не обходиться на святах та урочистостях — і мова вже не про приготування їжі в посудині, а про її об'єднуючу роль у самих традиціях. Така символіка, вірогідно, більш пізня і походить з об'єднання суспільства навколо єдиного казана фізично, на побутовому рівні.

Слід зазначити, що вищезгадані суспільні ритуали орієнтуються на живих членів громади, той час як головними особами скіфського поховального ритуалу є померлі. Поєднувати і співвідносити бінарні опозиції «живе — померле» не є доречним, хоча гіпотеза щодо казана як маркера належності померлого до скіфського суспільства має логічне підґрунтя (Ромашко 2015b, с. 106).

Викладений вище матеріал доводить, що метод етноаналогій відкриває нові перспективи для експлікації того пласта інформації, який раніше, за визначенням Я. Ходдера, був би обмежений суто описом «артефакт ритуального характеру, як це зазвичай роблять» (Hodder 1982, p. 159). Або ж, як видно з історіографії, казани зі скіфських поховань інтерпретувались з точки зору побутової функціональності в соціально-культурному контексті, а це в цілому обмежувало уявлення як про сутність речі у житті давніх суспільств, так і про конкретні світоглядні компоненти народу. Особливо гостро це стосується полісемантичних артефактів, символічне значення яких часто ігнорується, хоча розуміння символу є важливим для будь-якої культурної традиції (Renfrew, Bahn 1991, p. 369). А зрозуміти символ, в свою чергу, неможливо без детального аналізу контексту.

Контекст скіфських поховань, в яких було знайдено казан або його сліди, неодноразово потрапляв у поле зору дослідників (Кузнецова 2008; 2018; Ромашко 2015b; 2017). Та деякі деталі контексту депонування казана у похованнях лишилися поза належної уваги і потребують перегляду.

По-перше, депонування казану(-ів) у похованнях лише з метою підкреслити владу померлого за життя, позначивши кількістю посудин та їхнім обсягом зв'язок із підлеглими, суперечить постулату про високу вартість та цінність артефакту, який часто акцентується колегами.

По-друге, відмітимо, що у згаданих вище спробах інтерпретувати казан як соціальний маркер не достатня увага приділяється локалізації посудини у похованні. Т. М. Кузнецова, окрім деяких загальних особливостей відповідно до сторін світу, систему розташування казанів не виявила (Кузнецова 2008, с. 179). В загальному дослідження функції казана О. В. Ромашко робить підрахунки, які підтверджують зв'язок казана із потойбіччям: «*59,5 % казанів так чи інакше маркують вхід до гробниці, в якій знаходився померлий*» (Ромашко 2015b, с. 111). У своїй інтуїтивній, без методологічного залучення міждисциплінарних методів, інтерпретації, дослідниці вдається наблизитися до вотивної сутності подібного явища.

Основні археологічні особливості депонування казана у похованнях (фізичний стан та кіль-

кість артефакту, розмір, локалізація у гробниці з померлим, у дромосі та камері господарчого призначення), у поєднанні з етноаналогіями, можуть бути інтерпретовані наступним чином.

Фізичний стан казанів, використаних у скіфських похованнях, побіжно згадувався вище. Навмисна деформація, нетипова для Північного Причорномор'я, однак є характерною для Волго-Уральського межиріччя та Жетису. Використання казанів у магічних ритуалах, пов'язаних із хтонічними істотами, особливо міцно поєднує артефакт із потойбіччям саме у похованні. Розбиття чи деформація казана є актом остаточного закриття порталу у нижній світ. Що саме спричиняло такий жорсткий і відносно рідко вживаний захід — на матеріальному комплексі простежити неможливо. Можемо припустити, що «запечатування» порталу, як досить архаїчний ритуал, могло бути викликано особливими соціальними чинниками як то епідемія чи різке погіршення природно-побутових умов.

Депонування казанів поганого фізичного стану підкреслює, що ці посудини були у вжитку та не виготовлялись безпосередньо для поховання.

Питання кількості та розміру казанів, використаних у поховальному ритуалі, слід розглядати у тісному взаємозв'язку з їхньою локалізацією.

Так, три казани в одному приміщенні було знайдено у ніші С кургану Солоха, які, за підрахунками О. В. Ромашко, позначають належність представникам трьох різних скіфських соціальних страт (Ромашко 2015a, с. 93). Царська приналежність головного поховання у Солосі ні в кого не викликає сумнівів, а серед невтрачених казанів подібне потрійне розташування є унікальним. Число три, як відомо, є сакральним у багатьох етносів. Етнографічно це досить чітко простежується у весільному ритуалі осетинів: три пироги, три трикутних пироги, три вершника, три кола навколо вогнища, три удари ножем по ланцюгу, який тримав казан над вогнищем тощо. Символічно, що саме потрійне обходження навколо вогнища перекриває злим духам доступ до оселі (Абаева 2013, с. 145, 148, 178, 179). Три — це структура всесвіту, що реалізується у трьох етапах існування — зародженні, розвитку та занепаді (Абаева 2013, с. 179, Даулет, Шаймерденова, Даулетова 2014, с. 65, Флигинских 2016, с. 212). Тож, три казана в одній камері — символ тернальності світобудови (верхній, середній та нижній світи), що реалізується в усьому часовому континуумі (минулому, теперішньому, майбутньому).

Поховальний ритуал скіфів засвідчує депонування двох казанів в одній камері в курганах Чортомлик, Бердянський, Гайманова Могила, Великий Рижанівський курган тощо. Відмічають, що за обсягами такі казани могли належати різним соціальним стратам (Ромашко 2015a, с. 93). У призмі соціокультурних досліджень таку традицію інтерпретують, як «існування більш крупних об'єднань, ніж «номи» (Кузнецова 2018, с. 318) і, відповідно, необхідність позначати владу над цими об'єднаннями двома посудинами. А. П. Манцевич зазначала, що жертовними посудинами могли бути лише великі казани, тоді як маленькі депонувались як особиста річ померлого (Манцевич 1987, с. 98).

У народній традиції непарне число два пов'язане з похованням. В осетинів, зокрема, два позначає втрату третього компоненту світобудови (Абаева 2013, с. 178), що логічно співвідноситься з похованням представника скіфської еліти.

Та дуальність двійки на скіфському археологічному матеріалі розділяє свої компоненти не лише за розміром, а й за змістом: все свідчить на користь того, що більший і менший казани в одній камері символізували щось своєрідне й конкретне. Символ влади — особиста річ — зв'язок із потойбіччям — перекриття порталу — захист соціуму — потойбічна трапеза — через недостатність досліджень саме цього аспекту опозицію значень поки що не виокремлено.

Найпоширенішим є участь у скіфському поховальному ритуалі одного казана. Присутність казана (теж найчастіше одного) в камері господарчого призначення разом з іншим побутовим начинням (виделки, щипці для м'яса, підноси з кістками від напутньої їжі, амфори, сковорідки тощо), здавалось, не мало викликати сумнівів щодо господарського призначення казана. І це засвідчують постійні знахідки у ньому кісток порубаних туш тварин, тоді як знахідки порожніх казанів — поодинокі (Ромашко 2015b, с. 105). Втім, археологічно засвідчені остеологічні рештки напутньої їжі і поза казаном — на дерев'яних підносах або підлозі (наприклад, Центральна гробниця Скіфської Могили, господарська ніша Товстої Могили — поруч з казаном; Мастюгіно к. 3 та к. 5 між п. 2 і п. 3; Капулівка к. 2, к. 9, к. 13 п. 1, п. 2) (Манцевич 1973, с. 34, 40; Тереножкин и др. 1973, с. 115, 119, 121, 124; Мозолевский 1979, с. 112; Скорый, Хохоровски 2005—2009, с. 246) доводять, що казан як посудина не є обов'язковим атрибутом для ритуальної трапези у похованні, а має інше значення. Подібну ідею знаходимо у Т. М. Кузнецової, яка, посилаючись на письмову згадку Геродота про приготування м'яса у шлунках, підкреслювала, що казани не були обов'язковою посудиною для приготування жертовно їжі (Кузнецова 2018, с. 46—47).

За даними етнографії у проведенні магічного ритуалу казан був одним з найголовніших учасників — навколо нього збиралась громада аби разом приготувати обрядову їжу, яку потім також куштували суспільно, або ж закопували посудини з трапезою у визначених місцях.

Що ж, окрім особистої речі для користування у потойбіччі разом зі свитою, тоді символізували казани у камерах господарчого характеру?

Враховуючи археологічний контекст — оточення побутовим начинням, наповнені рештками тваринної їжі, а також залучаючи етноаналогії, можна припустити, що побутовий набір, зібраний у єдиному приміщенні, був своєрідним підношенням підземним духам чи божествам, яких боялися, зв'язок з якими був найбільш тісний саме у поховальному комплексі. Втім, спираючись на поточні результати етноаналогій, остаточно заперечувати, що казан та інший господарчий інвентар мав використовуватися померлим у потойбічній трапезі разом із вбитими супроводжуючими особами, не слід. На користь цього свідчать міфологічні сюжети. Саме наявність розрубаних кісток тварин у казані, згідно грецьким, кетським, кельтським, скандинавським міфам, передбачає відродження тварин, зокрема для нескінченного потойбічного бенкету, який здійснюється за безпосередньою участю казана.

Цікавою буде інтерпретація депонування казанів у дромосах. Наприклад, к. 10 п. 4 біля с. Мала Лепетиха (Євдокимов, Данилко, Могилов 2012, с. 81, рис. 4). Дромос, як буферна зона між світом живих там померлих, поєднує вхід до усього поховального комплексу безпосередньо з могилою. Казани, що депонували у дромосі біля входу в поховальну камеру, по-перше, ідентифікують вхід до могили як наближеного до потойбіччя простору. По-друге, згідно з етноаналогіями, казани не тільки розмежовують кордони між світами, а й захищають їх. По-третє, рештки м'яса жертовних тварин у посудинах передбачають роль казанів (як і їхнього наповнення) як вотивних дарів хтонічним силам.

Тож, методологічне обґрунтоване залучення етнографічних аналогій відкриває нові кути зору для інтерпретації сакральної символіки казана. Поширене використання казана саме у скіфському поховальному ритуалі підкреслює його зв'язок із потойбічним світом. Основні археологічні критерії інтерпретації — кількість посудин, їхня локація та фізичний стан — у поєднанні з етнографічними аналогіями дозволяють виокремити нові символи посудини, що виходять за рамки соціально-орієнтованої інтерпретації. Знахідки таких вартісних артефактів як бронзові казани у скіфських похованнях пояснюються ключовою функцією казана у ритуально-обрядовій діяльності скіфів, яка зокрема реалізується у похованні, де й може бути простежена на матеріальному комплексі. Депоновані казани мають не тільки маркувати кордони між світами, а й оберігати їх. Захист скіфського населення від хронічних сил відбувається й через вотивне підношення їжі тваринного походження, яке забезпечується за допомогою казана.

Автор висловлює щиру подяку Ю. В. Болтрику за можливість здійснювати багатоаспектні та міждисциплінарні дослідження металевого посуду доби раннього заліза під його керівництвом.

ЛІТЕРАТУРА

Абаева, Ф. О. 2013. *Обрядовый свадебный текст осетин (лексика, семантика, символика).* Владикавказ.

Алексеенко, Е. А. 1967. *Кеты. Историко-этнографические очерки*. Ленинград: Наука.

Байбурин, А. К. 1981. Семиотический статус вещей и мифология. *Материальная культура и мифология*, 37, с. 215-226.

Балакин, Ю. В. 1998. *Урало-сибирское культовое литьё в мифе и ритуале*. Новосибирск: Наука.

Бейсенов, А. З., Джумабекова, Г. С. 2017. О древнем ритуале порче предметов, используемом в обряде погребения кочевников. *Волжская археология*, 2 (20), с. 28-46.

Белопольська, О. А. 2017. Культурна біографія артефакту: скіфський казан. *Магістеріум. Археологічні студії*, 67, с. 65-70.

Белопольська, О. А. 2018. Аналогія в археологічній інтерпретації на прикладі металевих казанів ранніх номадів. В: Сминтина, О. В. *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи*. Одеса: Одеський національний університет І. І. Мечникова, с. 149-156.

Боковенко, Н. А. 1981. Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в Азиатских степях. В: Троицкая, Т. Н. (ред.). *Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа*. Новосибирск: Наука, с. 42-52.

Боковенко, Н. А. 1990. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов). В: Ждановский, В. А., Марченко, И. И. (ред.). *Древние памятники Кубани (материалы семинара)*. Краснодар, с. 166-174.

Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, 4. Запорожье, с. 183-197.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2001. Тайники у поховальній традицій скіфів. *Музейні читання*: Матеріали наукової конференції грудень 2001, Київ, с. 169-172.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010a. Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Stratum plus*, 3, с. 289-323.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010b. Скифские курганы на р. Тащенак в Северо-Западном Приазовье. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, 10, с. 220-257.

Гаврилюк, Н. А. 1999. *История экономики Степной Скифии в VI—III вв. до н. э.* Харьков: ПТФ.

Гадло, А. В. 1998. *Этнография народов Средней Азии и Закавказья: традиционная культура*. Санкт-Петербург: СПбУ.

Гершкович, Я. П., Ромашко, О. В. 2013. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота. *Археологія*, 1, с. 61-75.

Грицюк, В. М. 2009. *Військо скіфів (озброєння, організація, війни та воєнне мистецтво)*. Чернівці: Місто.

Даулет, Ф. Н., Шаймерденова, Г. Г., Даулетова, Г. О. 2014. «Сакральные числа» в казахской, русской и китайской лингвокультуре. *Вестник Казахского национального университета. Серия востоковедения*, 4 (70), с. 64-70.

Демиденко, С. В. 1995. Основные направления изучения литых котлов ранних кочевников. *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины*: Тезисы докладов, 1—3 марта 1995, Харьков, с. 48-51.

Демиденко, С. В. 2008. *Бронзовые котлы древних племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья (V в. до н э. — III в. н. э)*. Москва: ЛКИ.

Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А. 2017. О символике металлических котлов в культуре кочевников. *Самарский научный вестник*, 6, 2 (19), с. 114-117.

Дэвлет, Е. Г., Дэвлет, М. А. 2005. *Мифы в камне: Мир наскального искусства России*. Москва: Алетейа.

Дюмезиль, Ж. 1976. *Осетинский эпос и мифология*. Москва. Исследования по фольклору и мифологии Востока.

Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М., Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 72-97.

Ермоленко, Л. Н. 1989. К вопросу о назначении «скифских» котлов (на материалах Центральной Азии). В: *Проблемы археологии скифо-сибирского мира (социальная структура и общественные отношения)*: Тезисы всесоюзной археологической конференции. Кемерово, II, с. 83-86.

Ермоленко, Л. Н. 1998. О ритуальных сосудах для сакральных напитков у древних кочевников (сосуды на поддоне). *Вопросы археологии Казахстана*, 2, с. 110-115.

Жускаев, С. 1981. «Атинаг» — праздник у осетин перед начатием сенокоса и жатвы. В: Чибиров, Л. А. *Периодическая печать Кавказа об Осетии и осетинах*. Цхинвали: Ирыстон, с. 136-139.

Залізняк, Л. Л. 1990. Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом. *Археологія*, 4, с. 3-12.

Косарев, М. Ф. 2003. *Основы языческого миропонимания: По сибирским археолого-этнографическим материалам*. Москва: Ладога-100.

Кузнецов, О. В. 2006. Процессуальная археология и этноархеология охотников-собирателей. *Этнографичское обозрение*, 5, с. 134-149.

Кузнецова, Т. М. 2008. Социальные индикаторы в погребальном обряде скифов (бронзовые котлы). *Материалы и исследования по археологии России*, 10: Проблемы современной археологии. Сборник памяти В. А. Башилова, с. 173-198.

Кузнецова, Т. М. 2018. Скифские цари и номархи — «держатели котлов». *Stratum plus*, 3, с. 17-55.

Кулемзин, В. М. 2004. *О Хантыйских шаманах*. Тарту: Эстонский Литературный Музей.

Кулемзин, В. М., Лукина, Н. В. 1992. *Знакомьтесь: ханты*. Новосибирск: Наука.

Лхагвасурэн, И. 2009. Свадебные обряды алтайских урянхайцев. *Этнографическое обозрение*, 1, с. 164-178.

Маннапова, Г. Д., Маннапов, М. М. 2011. Обряд вызывания дождя «Ямғыр теләү» по полевым материалам 2010 г. В: *Духовная культура народов России*. Материалы заочной Всероссийской научной конференции, приуроченной 75-летию д. ф. н. Ф. А. Надршиной. Уфа: Гилем, с. 416-420.

Манцевич, А. П. 1973. Мастюгинские курганы. По материалам собрания Государственного Эрмитажа. *Археологический сборник*, 15, с. 12-26.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Марченко, К. К., Щеглов, О. М. 1989. До Геродота VI, 81. *Археологія*, 3, с. 117-121.

Михайлова, Н. Р. 2017. *Культ оленя у стародавніх мисливців Європи та Північної Азії*. Київ: Стилос.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мурзин, В. Ю. 2015. О погребениях скифских номархов. В: Дашковский, П. К. (ред.). *Элита в истории древних и средневековых народов Евразии*. Барнаул: Алтайский государственный университет, с. 61-71.

Нефляшева, Н. А. 2002. Цветовая традиция в абхазо-адыгской культуре. В: Ханаху, Р. А. (ред.). *Мир культуры адыгов*. Майкоп: Адыгея, с. 458-465.

Островский, А. Б. 2018. Истоки перманентной сакральности чисел. В: Альбедиль, М. Ф., Савинов, Д. Г. (ред.). *Цикличность: динамика культуры и сохранение традиции*, Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии РАН, с. 53-70.

Палагута, И. В. 2011. Этноархеология и изучение древнего гончарства. В: *Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы*. Материалы международной научной конференции посвященной 20-летию Независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А. Х. Маргулана Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Алматы, III, с. 185-191.

Пелих, Г. И. 1972. *Происхождение селькупов*. Томск: ТомГУ.

Петрук, В. І. 2005. Великий священний казан царя Аріанта. *Історичний журнал*, 3, с. 110-116.

Ромашко, А. В. 2015a. Метрические характеристики металлических котлов и социальное положение их «держателей» в скифском обществе. *Вестник Омского университета. Серия: Исторические науки*, 1, с. 90-95.

Ромашко, О. В. 2015b. Функціональне призначення казанів у побуті й культовій практиці скіфських племен. *Гуманітарний журнал*, 1—2, с. 103-114.

Ромашко, О. В. 2017. Металеві казани як один з хроноіндикаторів пам'яток скіфської культури. *Древности*, 15, с. 71-87.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2005—2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.

Степанова, О. Б. 2007. *Традиционное мировоззрение селькупов: представления о круговороте жизни и душе*. Автореферат диссертации к. и. н. Музей антропологии и этнографии РАН.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Томилов, Н. А. 1999. Этноархеология: новое направление российской науки. *Вестник Омского государственного университета*, 2, с. 5-9.

Флигинских, Е. Е. 2016. Символика чисел в суевериях обрядов перехода народов разных семей: русского, английского и марийского. *Вестник Башкирского университета*, 21 (1), с. 211-216.

Ascher, R. 1961. Analogy in Archaeological Interpretation. *Southwestern Journal of Anthropology*, 17 (4), p. 317-325.

Binford, L. R. 1962. Archaeology as anthropology. *American Antiquity*, 28 (2), p. 217-225.

Clark, G. 1957. *Archaeology and society. Reconstructing the prehistoric past*. Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press.

David, N. 1992. Integrating Ethnoarhchaeology: a subtle realist perspective. *Journal of Anthropological archaeology*, 11, p. 330-359.

David, N., Cramer, C. 2001. *Ethnoarchaeology in action*. Cambridge: Cambridge University.

Gentner, D., Jeziorski, M. 1990. *Historical shifts in the use of analogy in science*. Illinois. Center for the Study of Reading Technical Report, 498.

Gould, R. A. 1978. Beyond Analogy in Ethnoarchaeology. In: Gould, R. A. (ed.). *Explorations in Ethnoarchaeology*. New Mexico: University of New Mexico, p. 249-293.

Gould, R. A. 1989. Ethnoarchaeology and the Past: our search for the «real thing». *Fennoscandia archaelogica*, VI, p. 3-22.

Hodder, I. 1982. *Reading the Past: An introduction to anthropology for archaeologists*. London: Batford Ltd.

Hayter, M. H. 1994. Hunter-gatherers and the Ethnographic Analogy: Theoretical Perspectives. *Totem*, 1 (1), p. 39-49.

Renfrew, C., Bahn, P. 1991. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames and Hudson.

Watson, P. J. 1980. The Theory and Practice of Ethnoarchaeology with Special Reference to the Near East. *Paléorient*, 6, p. 55-64.

Wylie, A. 1985. The Reaction Against Analogy. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 8, p. 63-111.

REFERENCES

Abayeva, F. O. 2013. *Obryadovyy svadebnyy tekst osetin (leksika. semantika. simvolika)*. Vladikavkaz.

Alekseyenko, E. A. 1967. *Kety. Istoriko-etnograficheskiye ocherki*. Leningrad: Nauka.

Bayburin, A. K. 1981. Semioticheskiy status veshchey i mifologiya. *Materialnaya kultura i mifologiya*, 37. s. 215-226.

Balakin, Yu. V. 1998. *Uralo-sibirskoye kultovoye litye v mife i rituale*. Novosibirsk: Nauka.

Beysenov, A. Z., Dzhumabekova, G. S. 2017. O drevnem rituale porche predmetov. ispolzuyemom v obryade pogrebeniya kochevnikov. *Volzhskaya arkheologiya*, 2 (20), s. 28-46.

Bielopolska, O. A. 2017. Kulturna biohrafiia artefaktu: skifskyi kazan. *Magisterium. Arkheolohichni studii*, 67, s. 65-70.

Bielopolska, O A. 2018. Analohiia v arkheolohichnii interpretatsii na prykladi metalevykh kazaniv rannikh nomadiv. In: Smyntyna, O. V. *Arkheolohiia, etnolohiia ta okhorona kulturnoi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoi Yevropy*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet I. I. Mechnykova, s. 149-156.

Bokovenko, N. A. 1981. Bronzovyye kotly epokhi rannikh kochevnikov v Aziatskikh stepyakh. In: Troitskaya, T. N. (ed.). *Problemy zapadnosibirskoy arkheologii. Epokha zheleza*. Novosibirsk: Nauka, s. 42-52.

Bokovenko, N. A. 1990. Skifskiye bronzovyye kotly Severnogo Prichernomoria (k probleme vydeleniya kulturnykh tipov). In: Zhdanovskiy, V. A., Marchenko, I. I. (ed.). *Drevniye pamyatniki Kubani (materialy seminara)*. Krasnodar, s. 166-174.

Boltrik, Yu. V. 1993. Kurgan Kara-Tyube. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, 4, s. 183-197.

Boltyk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2001. Tainyky u pokhovalnii tradytsii skifiv. *Muzeini chytannia*: Materialy naukovoi konferentsii hruden 2001, Kyiv, s. 169-172.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2010a. Posuda iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polya. *Stratum plus*, 3, s. 289-323.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2010b. Skifskiye kurgany na r.Tashchenak v Severo-Zapadnom Priazovye. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, s. 220-257.

Gavrilyuk, N. A. 1999. *Istoriya ekonomiki Stepnoy Skifii v VI—III vv. do n. e.* Kharkov: PTF.

Gadlo, A. V. 1998. *Etnografiya narodov Sredney Azii i Zakavkazia: traditsionnaya kultura: Uchebnoye posobiye*. Sankt-Peterburg: SPbU.

Hershkovych, Ya. P., Romashko, O. V. 2013. Skifski sviatylyshcha Aresa: arkheolohichni dani ta svidchennia Herodota. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-75.

Hrytsiuk, V. M. 2009. *Viisko skifiv (ozbroiennia, orhanizatsiia, viiny ta voienne mystetstvo)*. Chernivtsi: Misto.

Daulet, F. N., Shaymerdenova, G. G., Dauletova, G. O. 2014. «Sakralnyye chisla» v kazakhskoy, russkoy i kitayskoy lingvokulture. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya vostokovedeniya*, 4 (70), s. 64-70.

Demidenko, S. V. 1995. Osnovnyye napravleniya izucheniya litykh kotlov rannikh kochevnikov. *Problemy arkheologii. drevney i srednevekovoy istorii Ukrainy*. Tezisy dokladov, 1—3 marta 1995, Kharkov, s. 48-51.

Demidenko, S. V. 2008. *Bronzovyye kotly drevnikh plemen Nizhnego Povolzhia i Yuzhnogo Priuralia (V v. do n. e. — III v. n. e)*. Moskva: LKI.

Dzhumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A. 2017. O simvolike metallicheskikh kotlov v kulture kochevnikov. *Samarskiy nauchnyy vestnik*, 6, 2 (19), s. 114-117.

Devlet, E. G., Devlet, M. A. 2005. *Mify v kamne: Mir naskalnogo iskusstva Rossii*. Moskva: Alyteya.

Dyumezil, Zh. 1976. *Osetinskiy epos i mifologiya*. Moskva. Issledovaniya po folkloru i mifologii Vostoka.

Yevdokymov, H. L., Danylko, N. M., Mohylov, O. D. 2012. Skifskyi kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprov'i. *Arkheolohiia*, 2, s. 72-97.

Ermolenko, L. N. 1989. K voprosu o naznachenii «skifskikh» kotlov (na materialakh Tsentralnoy Azii). In: *Problemy arkheologii skifo-sibirskogo mira (sotsialnaya struktura i obshchestvennyye otnosheniya)*: Tezisy vsesoyuznoy arkheologicheskoy konferentsii. Kemerovo, II, s. 83-86.

Ermolenko, L. N. 1998. O ritualnykh sosudakh dlya sakralnykh napitkov u drevnikh kochevnikov (sosudy na poddone). *Voprosy arkheologii Kazakhstana*, 2, s. 110-115.

Zhuskayev, S. 1981. «Atinag» — prazdnik u osetin pered nachatiyem senokosa i zhatvy In: Chibirov, L. A. *Periodicheskaya pechat Kavkaza ob Osetii i osetinakh*. Tskhinvali: Iryston, s. 136-139.

Zalizniak, L. L. 1990. Rekonstruktsiia pervisnykh suspilstv za yikh hospodarsko-kulturnym typom. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-12.

Kosarev, M. F. 2003. *Osnovy yazycheskogo miroponimaniya: Po sibirskim arkheologo-etnograficheskim materialam*. Moskva: Ladoga-100.

Kuznetsov, O. V. 2006. Protsessualnaya arkheologiya i etnoarkheologiya okhotnikov-sobirateley. *Etnografichskoye obozreniye*, 5, s. 134-149.

Kuznetsova, T. M. 2008. Sotsialnyye indikatory v pogrebalnom obryade skifov (bronzovyye kotly). *Materialy i issledovaniya po arkheologii Rossii*, 10: Problemy sovremennoy arkheologii. Sbornik pamyati V. A. Bashilova, s. 173-198.

Kuznetsova, T. M. 2018. Skifskiye tsari i nomarkhi — «derzhateli kotlov». *Stratum plus*, 3, s. 17-55.

Kulemzin, V. M. 2004. *O Khantyyskikh shamanakh*. Tartu: Estonskiy Literaturnyy Muzey.

Kulemzin, V. M., Lukina, N. V. 1992. *Znakomtes: khanty*. Novosibirsk: Nauka.

Lkhagvasuren, I. 2009. Svadebnyye obryady altayskikh uryankhaytsev. *Etnograficheskoye obozreniye*, 1, s. 164-178.

Mannapova, G. D., Mannapov, M. M. 2011. Obryad vyzyvaniya dozhdya «Yamgyr teleu» po polevym materialam 2010 g. In: *Dukhovnaya kultura narodov Rossii*. Materialy zaochnoy Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii. priurochennoy 75-letiyu d. f. n. F. A. Nadrshinoy. Ufa: Gilem, s. 416-420.

Mantsevich, A. P. 1973. Mastyuginskiye kurgany. Po materialam sobraniya Gosudarstvennogo Ermitazha. *Arkheologicheskiy sbornik*, 15, s. 12-26.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha. Publikatsiya odnoy kollektsii*. Leningrad: Iskusstvo.

Marchenko, K. K., Shchehlov, O. M. 1989. Do Herodota VI, 81. *Arkheolohiia*, 3, s. 117-121.

Mykhailova, N. R. 2017. *Kult olenia u starodavnikh myslyvtsiv Yevropy ta Pivnichnoi Azii*. Kyiv: Stylos.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Murzin, V. Yu. 2015. O pogrebeniyakh skifskikh nomarkhov. In: Dashkovskiy, P. K. (ed.). *Elita v istorii drevnikh i srednevekovykh narodov Evrazii*. Barnaul: Altayskiy gosudarstvennyy universitet, s. 61-71.

Neflyasheva, N. A. 2002. Tsvetovaya traditsiya v abkhazo-adygskoy kulture. In: Khanakhu, R. A. (ed.). *Mir kultury adygov*. Maykop: Adygeya, s. 458-465.

Ostrovskiy, A. B. 2018. Istoki permanentnoy sakralnosti chisel. In: Albedil, M. F., Savinov, D. G. (ed.). *Tsiklichnost: dinamika kultury i sokhraneniye traditsii*. Sankt-Peterburg: Muzey antropologii i etnografii RAN, s. 53-70.

Palaguta, I. V. 2011. Etnoarkheologiya i izucheniye drevnego goncharstva. In: *Arkheologiya Kazakhstana v epokhu nezavisimosti: itogi, perspektivy*. Materialy mezhd-

unarodnoy nauchnoy konferentsii posvyashchennoy 20-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan i 20-letiyu Instituta arkheologii im. A. Kh. Margulana Komiteta nauki Ministerstva obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan. Almaty, III, s. 185-191.

Pelikh, G. I. 1972. *Proiskhozhdeniye selkupov*. Tomsk: TomGU.

Petruk, V. I. 2005. Velykyi sviashchennyi kazan tsaria Arianta. *Istorychnyi zhurnal*, 3, s. 110-116.

Romashko, A. V. 2015a. Metricheskiye kharakteristiki metallicheskikh kotlov i sotsialnoye polozheniye ikh «derzhateley» v skifskom obshchestve. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya: Istoricheskiye nauki*, 1, s. 90-95.

Romashko, O. V. 2015b. Funktsionalne pryznachennia kazaniv u pobuti y kultovii praktytsi skifskykh plemen. *Humanitarnyi zhurnal*, 1—2, s. 103-114.

Romashko, O. V. 2017. Metalevi kazany yak odyn z khronoindykatoriv pam'iatok skifskoi kultury. *Drevnosti*, 15, s. 71-87.

Skoryy, S. A., Khokhorovski, Ya. 2005—2009. Aristokraticheskiy kurgan Skifskaya Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaya Pravoberezhnaya Lesostep). *Stratum plus*, 3, s. 234-276.

Stepanova, O. B. 2007. *Traditsionnoye mirovozzreniye selkupov: predstavleniya o krugovorote zhizni i dushe*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Muzey antropologii i etnografii RAN.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaya, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskiye kurgany Nikopolshchiny. In: Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiye drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 113-186.

Tomilov, N. A. 1999. Etnoarkheologiya: novoye napravleniye rossiyskoy nauki. *Vestnik Omskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2, s. 5-9.

Fliginskikh, E. E. 2016. Simvolika chisel v suyeveriyakh obryadov perekhoda narodov raznykh semey: russkogo. angliyskogo i mariyskogo. *Vestnik Bashkirskogo universiteta*, 21 (1), s. 211-216.

Ascher, R. 1961. Analogy in Archaeological Interpretation. *Southwestern Journal of Anthropology*, 17 (4), p. 317-325.

Binford, L. R. 1962. Archaeology as anthropology. *American Antiquity*, 28 (2), p. 217-225.

Clark, G. 1957. *Archaeology and society. Reconstructing the prehistoric past*. Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press.

David, N. 1992. Integrating Ethnoarhchaeology: a subtle realist perspective. *Journal of Anthropological archaeology*, 11, p. 330-359.

David, N., Cramer, C. 2001. *Ethnoarchaeology in action*. Cambridge: Cambridge University.

Gentner, D., Jeziorski, M. 1990. *Historical shifts in the use of analogy in science*. Illinois. Center for the Study of Reading Technical Report, 498.

Gould, R. A. 1978. Beyond Analogy in Ethnoarchaeology. In: Gould, R. A. (ed.). *Explorations in Ethnoarchaeology*. New Mexico: University of New Mexico, p. 249-293.

Gould, R. A. 1989. Ethnoarchaeology and the Past: our search for the «real thing». *Fennoscandia archaelogica*, VI, p. 3-22.

Hodder, I. 1982. *Reading the Past: An introduction to anthropology for archaeologists*. London: Batford Ltd.

Hayter, M. H. 1994. Hunter-gatherers and the Ethnographic Analogy: Theoretical Perspectives. *Totem*, 1 (1), p. 39-49.

Renfrew, C., Bahn, P. 1991. *Archaeology: Theories, Methods and Practice*. London: Thames and Hudson.

Watson, P. J. 1980. The Theory and Practice of Ethnoarchaeology with Special Reference to the Near East. *Paléorient*, 6, p. 55-64.

Wylie, A. 1985. The Reaction Against Analogy. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 8, p. 63-111.

O. A. Bielopolska

SYMBOLIC MEANING OF METAL CAULDRON IN SCYTHIAN BURIAL PRACTICE FROM ETHNOANALOGY PERSPECTIVE

As historiography shows, sociocultural aspect is the main perspective commonly analyzed in the interpretation of symbolic meaning of Scythian bronze cauldrons. The deposition of such vessels is typical to burials: average barrows of ordinary members of society as well as unique wealthy graves of Scythians with high social status. The hypothesis of sacral symbolic meaning of a cauldron in social perspective is primarily based on some passages by Herodotus (IV, 61 and IV, 81). These written sources merge with general context of archaeological findings — cauldrons are associated with rich grave goods.

Number of scholars made some successful attempts to calculate the size of Scythian cauldrons, correlate it with a reconstructed nomadic food-value and archaeological context (such as high of the mound and grave goods). Therefore, the cauldrons became a definite marker in Scythian society stratification study. But such viewpoint does not explain the urgent need to deposit Scythian bronze vessels during the burial ritual.

The article introduces ethnoanalogy as a method, vital for interpretation of spiritual and ideological nature of artifacts. It is underlined that the approach in choosing analogies in ethnography should be structured and calibrated in order to escape scholar's personal influence on results and to broaden the range of possible meanings.

Earlier researches failed to find constant features of the cauldron agency in Scythian burial practice and thus to interpret them. The author states that a cauldron possesses certain characteristic features in every case of Scythian burial practice. Such peculiarities include the disposition (namely the main chamber, dromos and household premises), quantity in one grave, quality of a vessel.

Strictly correlated with archaeological data, ethnoanalogy reveals that cauldron's agency in Scythian burial practice is strongly connected with the Otherworld (votive offerings, border guard), and this symbolic meaning is realized in the concrete context of depositions.

Keywords: archaeological interpretation, ethnoanalogy, bronze cauldron, burials, Scythian culture, symbolic meaning.

Одержано 08.06.2019

БЄЛОПОЛЬСЬКА Ольга Андріївна, магістр історії, Національний музей історії України, вул. Володимирська, 2, Київ, 02000, Україна.
BIELOPOLSKA Olha, Master of History, National Museum of Ukrainian History, Volodymyrska Str., 2, Kyiv, 02000, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2812-0955, e-mail: olha.bielopolska@gmail.com.

УДК 904.2(477.63)"638"

А. Ю. Алексеев, Р. С. Минасян, Е. А. Шаблавина

О БРОНЗОВЫХ НАВЕРШИЯХ С ГРИФОНОМ ИЗ СКИФСКОГО АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО КУРГАНА

В статье предлагается схема и алгоритм изготовления четырёх бронзовых наверший из скифского царского Александропольского кургана второй половины IV в. до н. э., могущие служить основой для понимания процесса изготовления или древнего ремонта подобных скифских тиражированных изделий.

Ключевые слова: *Александропольский курган, бронзовые навершия, литьё, процесс изготовления и декорирования.*

Бронзовые скифские навершия, являвшиеся предположительно украшениями погребальных повозок (кузова или дышла) или иных конструктивных элементов погребального, жертвенного или религиозного ритуала (Мелюкова 1981, с. 45, 46; Переводчикова, Раевский 1981, с. 51; Шрамко 1992, с. 104, 105; Болтрик 1997, с. 63—66; 1998, с. 146—150), чаще всего представляют собой наборы с чётным количеством предметов, хотя изредка встречаются и единичные экземпляры. Не были исключением и четыре навершия с грифонами (рис. 1), замкнутыми в прямоугольной рамке (инв. № в Государственном Эрмитаже Дн 1853 1/3—6), из скифского царского Александропольского кургана, сооружённого во второй половине IV в. до н. э. (Древности… 1866, табл. III: 3—4; IV: 1—2; Полин, Алексеев 2018, с. 532, 533). Как и многие другие подобные находки, навершия в александропольском наборе характеризуются общей композиционной близостью изображений, но при этом с очевидностью различаются внешней проработкой их деталей.

Соответственно этому, существует как общее представление об изготовлении подобных бронзовых наверший литьём (по восковой модели или в разъёмные формы), так и частные суждения о характере отливок, исправлении брака и ремонте наверший и их деталей. Но при этом конкретные детали производственного процесса разными исследователями предполагаются различные, демонстрируя весьма пёструю картину. Так, например, если С. В. Полин в описании наверший из Гайматовой Могилы указывал на их изготовление «*по восковой модели с утратой литейной формы*» (Бидзиля, Полин 2012, с. 259), то Б. Н. Мозолевский, описывая навершия с грифонами из Толстой Могилы, отметил, что «все детали наверший изготовлены литьём. Узор на них был доработан от руки острым инструментом. Каждое углубление терпеливо процарапывалась, что требовало немалого времени» (Мозолевський 1979, с. 120). В последнем случае описание, скорее всего, свидетельствует о том, что нанесение декоративных элементов на поверхность предполагалось не для восковой модели, а уже для металлических отливок, что означает как иной производственный подход, так и иные следы инструментов.

А. И. Мелюкова, характеризуя навершия Краснокутского кургана, но не погружаясь в технические подробности, полагала, что некоторые из них настолько близки, что могли отливаться попарно в одной форме, видимо, считая её разъёмной (Мелюкова 1981, с. 37). Р. С. Минасян это опроверг, предполагая, что для скифских наверший сходство общих габаритов и пропорций объясняется использованием трафаретов при изготовлении, а индивидуальность деталей, связанных прежде всего с декором, свидетельствует о ручном оформлении моделей, и в случае с краснокутскими на-

© А. Ю. АЛЕКСЕЕВ, Р. С. МИНАСЯН, Е. А. ШАБЛАВИНА, 2019

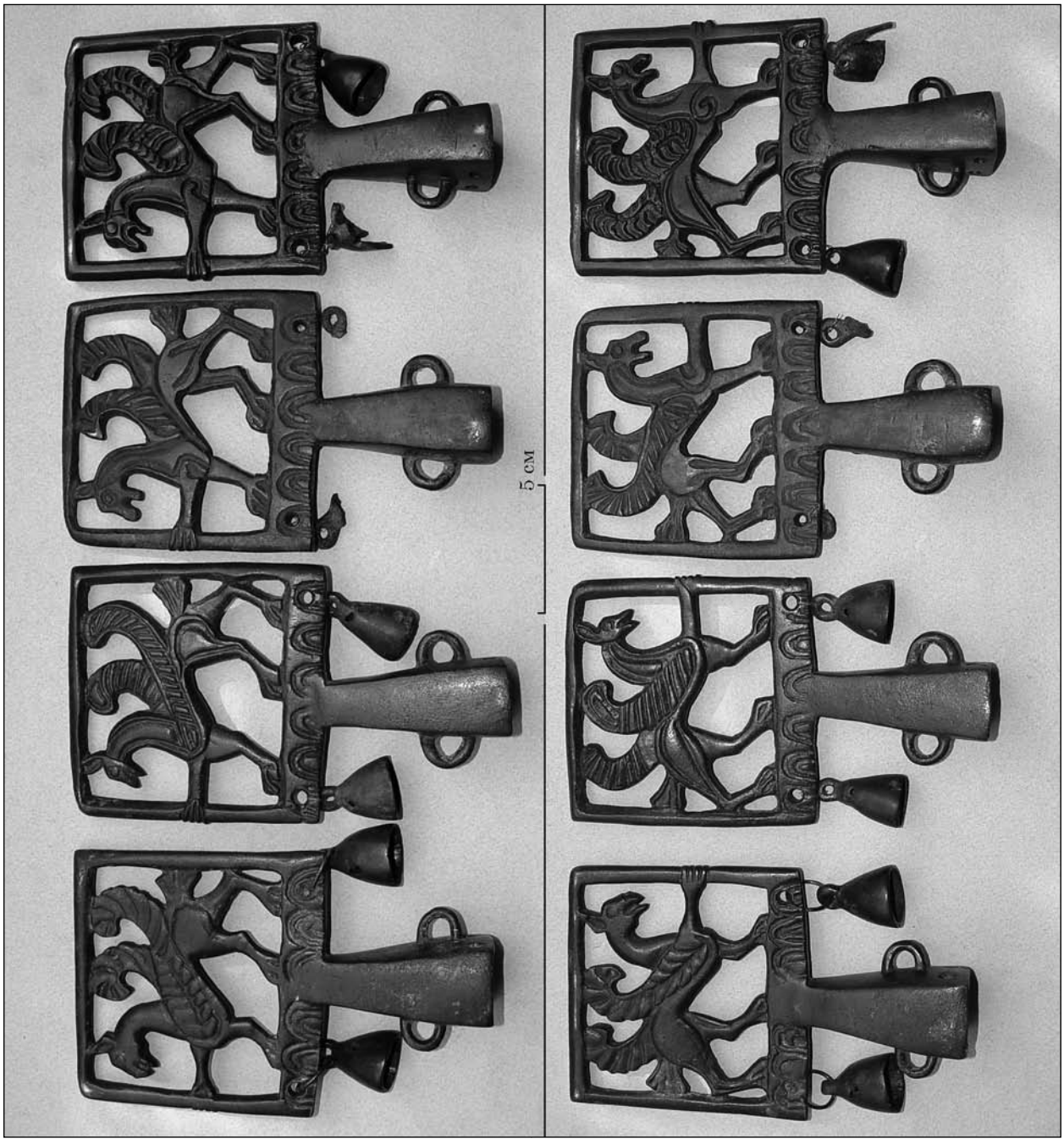

Рис. 1. Общий вид бронзовых наверший Александропольского кургана с лицевой и оборотной стороны

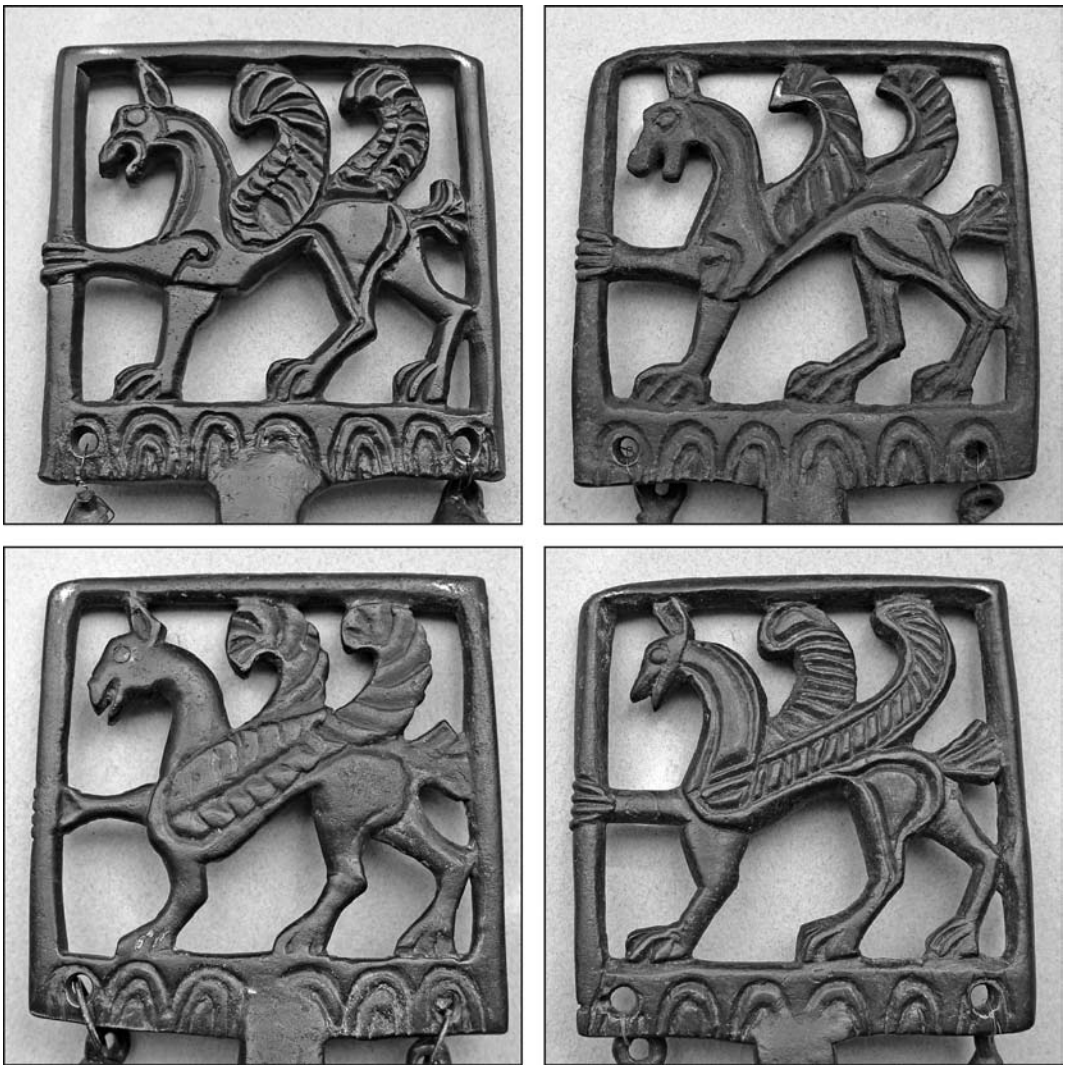

Рис. 2. Рамки с фигурками грифонов от четырех наверший

вершиями в том числе (Минасян 2014, с. 179). Л. И. Бабенко при анализе сохранившегося в Харькове навершия с женской фигурой из Александропольского кургана допускал его двухэтапную последовательную отливку — сначала фигурку, а затем доливку к ней втулки (Бабенко 2018, с. 600), что подразумевает изготовление по утрачиваемой модели.

Надо заметить, что довольно подробно процесс изготовления четырёх наверший (из 2 Тенгинского кургана в Закубанье) несколько иного типа, чем александропольские, был представлен А. Р. Канторовичем и В. Р. Эрлихом, которые со ссылкой на заключение Н. В. Рындиной резюмировали, что изделия были отлиты по восковой модели с утратой формы, а изображения были нанесены на остывший воск (Канторович, Эрлих 2006, с. 29).

Но, тем не менее, детального описания всего процесса изготовления бронзовых скифских наверший в специальной литературе представлено так и не было (Іллінська 1963; Переводчикова 1980). При этом следует отметить, что в недавней публикации всех сохранившихся старых и вновь полученных в 2000-е годы материалов Александропольского кургана техническая сторона дела в описании наверший также не рассматривалась (Полин, Алексеев 2018, с. 532, 533, кат. 6—9).

Итак, данные четыре навершия (или «медные отличия», как они были названы в рапорте А. В. Терещенко о раскопках Александропольского кургана) были обнаружены при разрытии кургана крестообразными траншеями в 1853 г. на западной стороне траншеи, ориентированной по линии восток—запад. Навершия находились в восточной части «кучи» находок (протяжённостью около 1 сажени) «по бокам и под сподом» железных остатков колёс и кузова повозки (или повозок), а также ее медных украшений (Полин, Алексеев, 2018, с. 47, 111, 112).

Все четыре навершия имеют одинаковую конструкцию, композицию изображений, размеры рамок, пропорции грифонов и прорезей вокруг них. Но параметры втулок и декор на каждом предмете разный. Фигурки отличаются деталями проработки оперения на крыльях, формой лап и когтей, расположением и конфи-

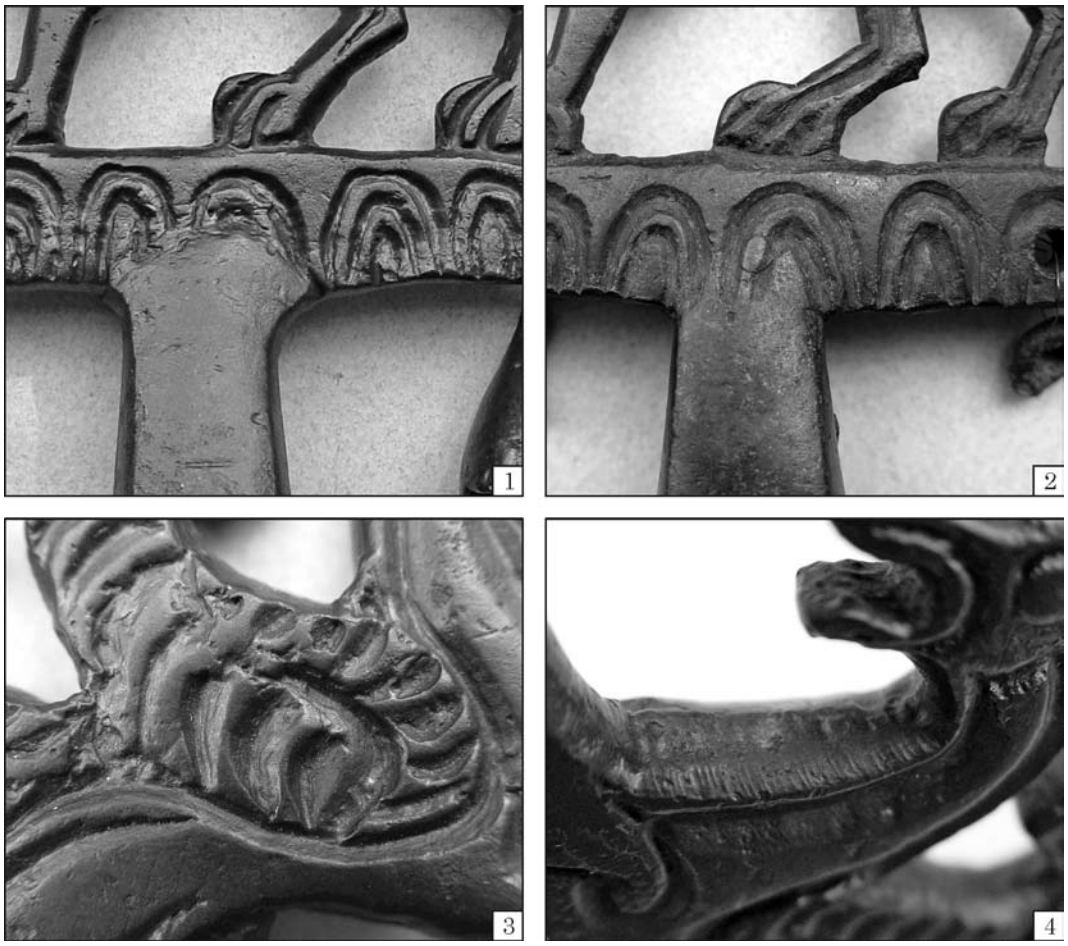

Рис. 3. Следы резьбы и технической обработки наверший: 1 — следы крепления восковой модели рамки во втулке; 2 — вырезанные на воске овы поверх зажима рамки во втулке; 3 — следы резьбы рельефа на восковой модели; 4 — следы механической обработки отливки

гурацией углублённых орнаментальных линий на туловищах. Также индивидуален рисунок орнамента в виде неравномерных двойных иоников на нижних планках рамок (рис. 2).

Все технические признаки, прослеживаемые на поверхности рассматриваемых изделий, позволяют определить способ их изготовления. Навершия отлиты по утрачиваемым восковым моделям в неразъемных глиняных формах со вставными стержнями, формирующими полости втулок.

Моделирование. Каждая восковая модель была сделана из двух частей — рамки и втулки. Модели рамок с фигурками грифонов вырезали из толстых восковых пластин по трафарету, предположительно, деревянному или кожаному (?). Об этом свидетельствуют одинаковые контуры фигурок, размеры и местоположение внутренних прорезей (рис. 2). Анатомические подробности грифонов и рисунок на нижних планках рамок прорабатывались на воске вручную (рис. 3: 3), чем и объясняется индивидуальность их оформления. По краям нижних орнаментированных планок рамок прокололи два отверстия, к которым на готовых отливках подвешивались бронзовые литые колокольчики. Наблюдается интересная особенность. Несмотря на четное количество наверший, они не парные. Если сориентировать предметы так, чтобы животные были направлены в одну сторону, то позиции задних и передних лап, обхватывающих рамки, различаются.

Восковые модели втулок делали отдельно на глиняных стержнях в виде пирамидок. В нижней части у них были вставлены насквозь по два металлических стерженька с выступающими наружу концами. Пирамидки покрывали слоем воска, а вокруг выступающих концов штырьков таким образом формировались отверстия друг напротив друга. На боковые грани с отверстиями припаивали по восковой петельке. После этого обе части восковых моделей — рамку с грифоном и втулку — собирали вместе. На вершинах моделей пирамидок делали паз, в который вставлялась и зажималась рамка (рис. 3: 1). В некоторых случаях в этом месте нарушался орнамент с овами, или, наоборот, это место повторно овами орнаментировали (рис. 3: 1, 2).

Формовка. Неразъемная глиняная литейная форма изготавливалась следующим образом. Готовую восковую модель с глиняным стерж-

Рис. 4. Следы технических операций при изготовлении наверший: 1 — стык на торцах рамки от совмещения слоев глиняной литейной формы; 2 — следы удаленных литников на торце втулки; 3 — выделенный луженый треугольник на боковой грани втулки

нем во втулке притапливали плашмя в сырую глину и сверху накладывали новый слой глины. При сушке литейной формы между двумя слоями глины образовывалась маленькая щель, о чем свидетельствует тонкий валик (облой) на торцах рамок и фигурах грифонов (рис. 4: 1). Для предотвращения выплеска расплава металла через щель между слоями, литейную форму обмазывали ещё одним слоем глины. Два литниковых канала подводились к торцам втулок. На некоторых изделиях в этих местах фиксируются остатки удаленных литников (рис. 4: 2).

Обработка отливок. Плоскости литых предметов механически зачищены и грубо зашлифованы — прослеживаются регулярные следы от абразива (рис. 3: 4). Внутри втулок, в углублениях рельефа фигурок и орнамента сохранилась литейная поверхность (рис. 4: 2). На заключительном этапе изготовления к низу рамки подвешивались на проволочных колечках литые бронзовые колокольчики. Они сделаны таким же способом, как формировали и отливали втулки наверший (на глиняных сердечниках). Эти подвески висели, вероятно, на железных колечках. На предмете Дн 1853 1/3 одно отверстие на горизонтальной планке оказалось забито окислами от железной петли или цепочки. Все навершия в своё время реставрировались, и в настоящее время колокольчики и их фрагменты прикреплены к рамкам современными колечками. Все изделия имеют хорошую сохранность, на поверхности — лишь незначительные следы коррозии.

В рассматриваемой серии предметов есть навершие Дн 1853 1/6, отличающееся одной характерной особенностью. На боковых гранях втулки, где прикреплены петли, расположены высокие треугольники, основания которых находятся в нижней части втулки, а вершины упираются в нижнюю перекладину рамки. Оба треугольника имеют чёткие границы, они не-

значительно выступают над поверхностью и на общем фоне выделяются своим более тёмным цветом (рис. 4: 3). Химический анализ состава металла показал, что само навершие отлито из свинцово-оловянной бронзы с небольшим содержанием свинца (медь — основа, олово 9—12 %, свинец 2—3 %, следы мышьяка, железа и никеля), а тёмные треугольники в районе петелек «*выполнены лужением не чистым оловом, олово-свинцовым сплавом*» (заключение ОНТЭ № 2693 от 6 мая 2019 г., спектрометр ArtTAX Brüker) [1]. Более темный цвет треугольников проявился в результате высокого содержания в сплаве свинца. На остальных трех навершиях такое покрытие (орнаментация?) не прослеживается.

Принимая во внимание, что рассматриваемые навершия сделаны с использованием одного трафарета и отлиты по единой технической схеме, трудно ответить на вопрос, почему только одно навершие было украшено лужёными треугольниками и при этом использован заведомо быстро тускнеющий и темнеющий, в отличие от олова, состав сплава. Можно также отметить, что небрежное художественное оформление вещей не позволяет отнести их к работе высококвалифицированного мастера.

1. Авторы приносят искреннюю благодарность заместителю заведующего Отделом научно-технической экспертизы Эрмитажа С. В. Хаврину за выполненное исследование металла методом рентгено-флюоресцентного анализа поверхности.

ЛИТЕРАТУРА

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея им. Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган второй половины IV в. до н. э.* Киев; Берлин: Олег Філюк.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В. 1997. Бронзовые навершия скифских повозок. В: Яровой, Е. И. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Тирасполь: Приднестровский государственный университет, с. 63-66.

Болтрик, Ю. В. 1998. Про призначення скіфських бронзових навершників IV ст. до н. е. *Музейні читання*, с. 146-150.

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в черноморских степях с атласом*. Санкт-Петербург, 1.

Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські навершники. *Археологія*, XV, с. 33-60.

Канторович, А. Р., Эрлих, В. Р. 2006. *Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи*. Москва: Государственный музей Востока.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Ещё раз о назначении скифских наверший. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и Средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган второй половины IV в. до н. э.* Киев; Берлин: Олег Філюк.

Шрамко, Б. А. 1992. Навершия скифской эпохи с шарнирным креплением стержня. В: Мозолевский, Б. Н. (ред.). *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Тереножкина*. Мелитополь: ИА НАНУ, с. 104-105.

REFERENCES

Babenko, L. I. 2018. Kollekciya Aleksandropol'skogo kurgana v sobranii Har'kovskogo istoricheskogo muzeya im. N. F. Sumcova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Yu. *Skifskii carskii Aleksandropol'skii kurgan vtoroi poloviny IV v. do n. e.* Kiev; Berlin: Oleg Filyuk.

Bidzilya, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii carskii kurgan Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Boltryk, Yu. V. 1997. Bronzovyye navershiya skifskikh povozok. In: Yarovoy, E. I. (ed.). *Chobruchskiy arkheologicheskij kompleks i voprosy vzaimovliyaniya antichnoy i varvarskoy kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.)*. Tiraspol: Pridnestrovskiy gosudarstvennyy universitet, s. 63-66.

Boltryk, Yu. V. 1998. Pro pryznachennia skifskykh bronzovykh navershnykiv IV st. do n. e. *Muzeini chytannia*, s. 146-150.

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arheologicheskih raskopok i nahodok v chernomorskih stepyah s atlasom*. Sankt-Peterburg, 1.

Illins'ka, V. A. 1963. Pro skifski navershniki. *Arheologiya*, XV, s. 33-60.

Kantorovich, A. R., Erlih, V. R. 2006. *Bronzoliteinoe iskusstvo iz kurganov Adygei*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei Vostoka.

Melyukova, A. I. 1981. *Krasnokutskii kurgan*. Moskva: Nauka.

Minasyan, R. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i Srednevekov'e*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Mozolevs'kii, B. M. 1979. *Tovsta Mogila*. Kyiv: Naukova dumka.

Perevodchikova, E. V. 1980. Tipologiya i evolyuciya skifskih navershii. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 23-44.

Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshe raz o naznachenii skifskih navershii. In: Litvinskiy, B. A. (ed.). *Srednyaya Aziya i ee sosedi v drevnosti i Srednevekov'e*. Moskva: Nauka, s. 42-52.

Polin, S. V., Alekseev, A. Yu. 2018. *Skifskii carskii Aleksandropol'skii kurgan vtoroi poloviny IV v. do n. e.* Kiev; Berlin: Oleg Filyuk.

Shramko, B. A. 1992. Navershiya skifskoi epohi s sharnirnym krepleniem sterzhnya. In: Mozolevskiy, B. N. (ed.). *Kimmeriicy i skify. Tezisy dokladov Mezhunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Terenozhkina*. Melitopol': Institut arheologii AN Ukrainy, s. 104-105.

A. Yu. Alekseev, R. S. Minasyan, E. A. Shablavina

NOTES ON BRONZE POLE-TOPS WITH A GRIFFIN FROM SCYTHIAN ALEKSANDROPOL BARROW

The article proposes a scheme and algorithm for the manufacture of four bronze pole-tops from the Scythian Royal Alexandropol burial mound dated to the second half of the 4th century BC, which can serve as a basis for understanding the manufacturing process or the ancient repair of the similar Scythian replicated products.

There is both a general idea of the manufacture of such bronze pole-tops by casting (according to a wax model or in detachable forms), and private judgments about the nature of castings, the correction of defects and the repair of pole-tops and their parts. But at the same time, specific details of the production process by different researchers (S. V. Polin, B. N. Mozolevsky, A. I. Melyukova, L. I. Babenko, A. R. Kantorovich, V. R. Erlikh, etc.) are assumed different, showing a very colorful picture.

The process of making bronze pole-tops which were similar in composition, but different in the elaboration and decoration, most likely consisted of the following successive steps: creating a stencil of wax models of griffins in a rectangular frame; revision and decoration by hand of some individual parts on the surface of these wax figures (wings, paws, etc.), giving individuality to each object; attachment and molding of wax plugs; closure of the wax model by the clay mold, its drying and firing (?); casting in metal; destruction of clay mold; machining the surface of the casting.

The pole-tops are casted from lead-tin bronze (copper is the base, tin is 9—12 %, lead is 2—3 %, traces of arsenic, iron and nickel). The pole-top (no. Dn 1853 1/6) differs by one feature. On the side edges of the nozzle are high dark triangles with clear boundaries, made by lead-tin plating. On the other objects such ornamentation (?) is not visible.

Thus, the considered pole-tops were made using a single stencil and cast according to a single technical scheme.

Keywords: Alexandropol burial mound, bronze pole-tops, casting, phased process of manufacturing and decorating.

Одержано 04.07.2019

АЛЕКСЄЄВ Андрій Юрійович, доктор історичних наук, завідувач Відділом, Державний Ермітаж, Палацова набережна, 34, Санкт-Петербург, 191181, Росія.
ALEKSEEV Andrey, Doctor of Historical Sciences, Head of the Department, the State Hermitage museum, Palace Embankment, 34, Sankt-Petersburg, 191181, Russia.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4412-5473, e-mail: al_and_55@mail.ru.

МІНАСЯН Рафаель Сергійович, кандидат історичних наук, завідувач сектором Відділу, Державний Ермітаж, Палацова набережна, 34, Санкт-Петербург, 191181, Росія.
MINASYAN Rafael, Candidate of Historical Sciences, Head of the Sector, the State Hermitage museum, Palace Embankment, 34, Sankt-Petersburg, 191181, Russia.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2487-4223, e-mail: oaves@hermitage.ru.

ШАБЛАВІНА Катерина Арнольдовна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Державний Ермітаж, Палацова набережна, 34, Санкт-Петербург, 191181, Росія.
SHABLAVINA Ekaterina, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the State Hermitage museum, Palace Embankment, 34, Sankt-Petersburg, 191181, Russia.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3333-3015, e-mail: arnoldovna@yandex.ru, oaves@hermitage.ru.

УДК [902.4:069.51](477)"638"

С. А. Задников

КОЛЛЕКЦИЯ ПРЕДМЕТОВ ИЗ АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОГО КУРГАНА В СОБРАНИИ МУЗЕЯ АРХЕОЛОГИИ ХАРЬКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ В. Н. КАРАЗИНА

В статье дается подробное описание предметов, найденных при раскопках Александропольского кургана, которые в настоящее время хранятся в фондах Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина.

Ключевые слова: *Северное Причерноморье, скифы, Александропольский курган, археологическая коллекция, бляшка, пронизь, лунница, пояс, Музей археологии ХНУ имени В. Н. Каразина.*

Александропольский курган один из крупнейших скифских курганов, раскопки которого впервые были проведены еще в 1852—1856 гг.

Как известно, первоначально коллекция находок из этого кургана хранилась в Комиссии для исследования древностей, которая в 1859 году была реорганизована в Императорскую археологическую комиссию, тогда же коллекция была передана в Эрмитаж (Алексеев 2018, с. 466). В 1932 г. по решению Паритетной комиссии в Украину, в Харьков (в то время столица Украины) были переданы вещи из шести скифских курганов (Мельгуновский, Александропольский, Шульговка, Чмырева Могила, Илинецкий и Первый Мордвиновский). Из Александропольского кургана в Украинский исторический музей (ныне — Харьковский исторический музей им. Н. Ф. Сумцова) поступило 4339 предметов (535 инвентарных номеров), однако большая часть вещей была сдана в Государственный банк, где оставалась недоступной для исследования (Бабенко 2018, с. 592—595). Во время II Мировой войны для эвакуации древностей из Харьковского исторического музея им. Г. С. Сковороды (Харьковский исторический музей им. Н. Ф. Сумцова) выделили только два вагона, остальные вещи были оставлены в Харькове. 10 октября 1941 г. на станции Алексеевка Белгородской области прямым попаданием немецкой авиабомбы один из вагонов был полностью уничтожен. Разбросанные взрывом музейные вещи собраны в 8 ящиков и отправлены в Уфу (Бабенко 2018, с. 597). В 1944 г. остатки эвакуированной коллекции были возвращены в Киев, а потом в Харьков — в Харьковский исторический музей (Бабенко 2018, с. 597). Судьба коллекции, которая оставалась в Харькове, также печальна. Оккупационные власти сначала, путем объединения всех музеев создали Музей Слобожанщины. Затем при создании отдельной археологической выставки, посвященной готским древностям, все археологические коллекции, в том числе и из университетского музея, были свезены в здание Педагогического института (ул. Сумская, 33). Однако при отступлении немцев из Харькова здание было подожжено и практически все предметы сгорели (Бабенко 2018, с. 598). После войны в Харьковский исторический музей из эвакуации возвратилось 11 золотых бляшек, две золотые подвески, бронзовое навершие и 102 бронзовые круглые бляшки разного диаметра. Восемнадцать таких блях были извлечены И. Ф. Левицким из пожарища Археологической выставки (Бабенко 2018, с. 599).

В настоящее время часть предметов из раскопок Александропольского кургана хранится в фондах Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. К сожалению, вся довоенная документация утрачена. В новых книгах поступлений, которые начали уже вестись после войны, предметы имеют № 74—88 с указанием года поступления — 1945. Какие-либо пометки о возможных причинах передачи вещей в университетские фонды отсутствуют. Можно лишь отметить, что

© С. А. ЗАДНИКОВ, 2019

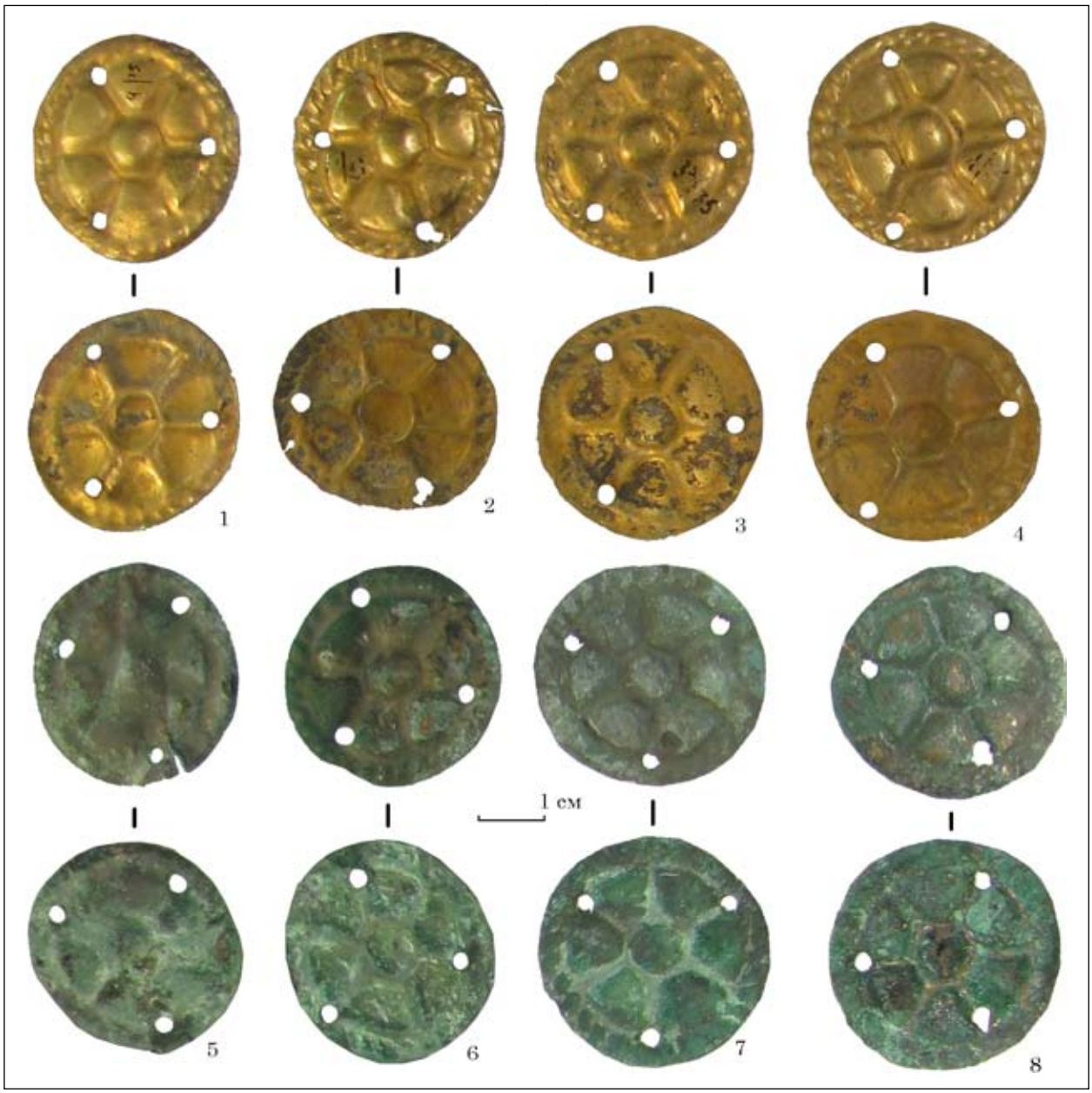

Рис. 1. Бронзовые штампованные бляшки с шестилепестковой розеткой

данная коллекция по количеству предметов больше собрания Харьковского исторического музея (Бабенко, Задников 2014).

Коллекция Александропольского кургана, хранящаяся в фондах Музея археологии ХНУ имени В.Н.Каразина в настоящее время содержит 165 круглых шестилепестковых блях, 120 семилепестковых блях, 19 круглых блях с четырьмя отверстиями по краю, одну (и один фрагмент) круглую бляху с шестью отверстиями, 9 бронзовых гладких лунниц, 12 обломков окончаний лунниц и 19 мелких фрагментов от них, 64 трубчатых пронизи (целых и в обломках), 7 серебряных бляшек с изображением грифона и фрагмент серебряного наборного пояса.

Приведем полное описание предметов.

Круглая бляшка в виде шестилепестковой розетки (МА ХНУ ВН-15131/1-165). В настоящее время в фондах хранится 165 бронзовых круглых штампованных блях слабовыпуклой формы с изображением шестилепестковой розетки с лепестками трапециевидной формы, с круглой выпуклой сердцевиной. По краю предметы украшены шнуровым орнаментом. Между лепестками по краям пробиты по три сквозных отверстия. В некоторых случаях с внутренней стороны сохранились маленькие кружочки бронзы, загнутые внутрь. Следовательно, отверстия пробивались с внешней стороны круглым в сечении инструментом с уплощенной рабочей частью, имевшей диаметр около 1 мм. Бляшки изготовлены из тонкой листовой бронзы толщиной 0,3—0,4 мм и диаметром 3,3—3,4 см. Диаметр отверстия 0,2—0,3 см. 52 целых и 20 — фрагментов очищенных, 93 — коррозированные (рис. 1; 6: 2).

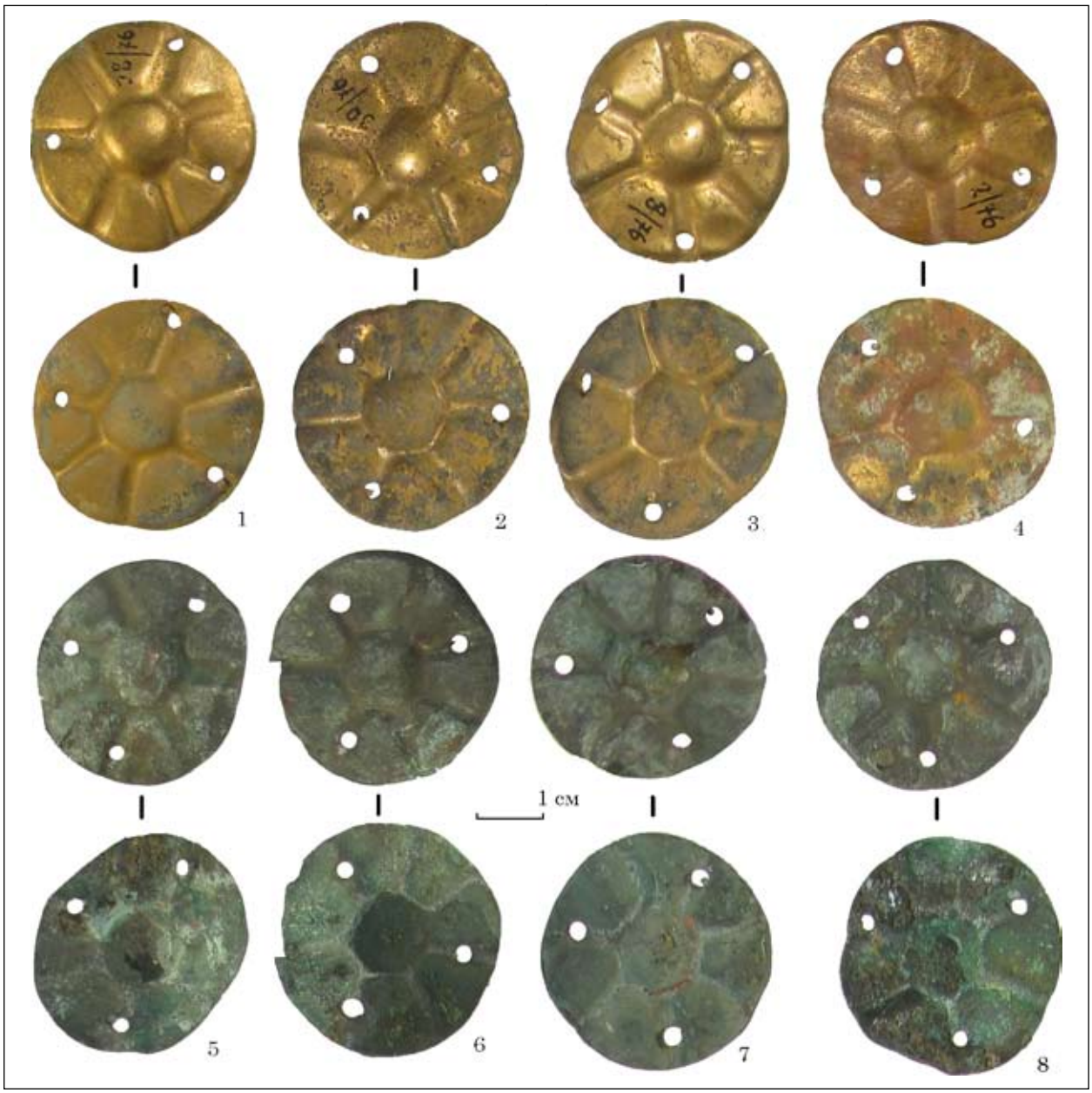

Рис. 2. Бронзовые штампованные бляшки с семилепестковой розеткой

К одной бляшке металлической проволокой прикреплена старая картонная эрмитажная бирка овальной формы. С одной стороны на черном фоне золотыми цифрами указан № 536 (обратная сторона — синий фон).

Круглая бляшка в виде семилепестковой розетки (МА ХНУ ВН-15132/1-120). 120 бронзовых круглых штампованных блях слабовыпуклой формы, с изображением семилепестковой розетки с лепестками трапециевидной формы. В центре выпуклость круглой формы. По краям между лепестками в трех местах пробиты сквозные отверстия. Изготовлены из тонкой листовой бронзы толщиной 0,2—0,4 мм и диаметром 3,2—3,6 см. Диаметр отверстий 0,2—0,3 см. 53 бляхи очищены от патины, 17 — очищенных и фрагментированы, 30 — корродированы (рис. 2; 6: 1).

В этой группе артефактов также в одном случае к бляшке металлической проволокой прикреплена старая картонная эрмитажная бирка, овальной формы. С одной стороны на черном фоне золотыми цифрами указан № 537 (обратная сторона — синий фон).

Похожую 7-лепестковую розетку имеют нащечные бляхи 2 второго уздечного набора из Хоминой Могилы, где они обрамлены концентрическими кругами — двумя гладкими внутренними и рубчатым внешним (Мозолевский 1973, с. 220, рис. 30).

Только александропольский погребальный кортеж был украшен листовыми бляхами с изображением розеток, хотя круглые бляхи с «пробными» оттисками есть в Толстой и Гаймановой Могилах (Бабенко, Задников 2014, с. 133). В скифской среде, именно в IV в. до н. э.

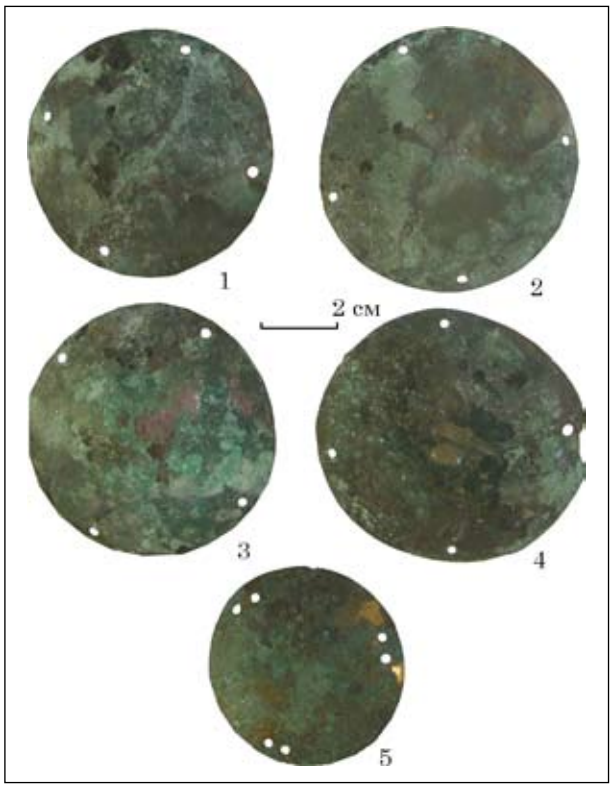

Рис. 3. Бронзовые гладкие круглые бляхи выпуклой формы: 1—4 — с четырьмя отверстиями; 5 — с шестью отверстиями

различные растительные композиции приобретают наибольшую популярность. Известны круглые уздечные бляхи — бронзовые, серебряные или золотые — украшенные изображением розетки (Александрополь, Чмырева, Гайманова и Толстая Могилы) (Древности… 1866, табл. 7: 12; XIII: 9; Браун 1906, рис. 59; 61; Мозолевський 1979, рис. 22: 6—7; Бидзиля, Полин 2012, рис. 287; 298).

Бронзовые бляхи круглой формы с четырьмя отверстиями (МА ХНУ ВН—15133/1-19). Девятнадцать круглых штампованных гладких блях выпуклой формы с четырьмя отверстиями, размещенных крестообразно по краям. Диаметр 5,2—7 см, толщина 0,7 мм, диаметр отверстия 0,2—0,3 см (рис. 3: 1—4; 6: 5).

Бронзовые бляхи круглой формы с шестью отверстиями (МА ХНУ ВН-15134/1). Одна (и один фрагмент) круглая штампованная гладкая бляха выпуклой формы с шестью отверстиями по краю. Отверстия сгруппированы попарно в трех местах по краям изделия. Хорошо заметно, что отверстия пробивались изнутри, так как на лицевой стороне их края завальцованы. Диаметр 5,1—5,8 см, толщина 0,4 мм, диаметр отверстия 0,2—0,3 см (рис. 3: 5; 6: 6). Также имеется небольшой обломок выпуклой формы с царапинами на внешней стороне.

Известно около 20 комплексов, в которых были обнаружены круглые листовые бляхи (Мозолевский, Полин 2005, с. 318; Бидзиля, Полин 2012, с. 252; Болтрик, Савовский 1991, с. 106; Болтрик 2009, с. 46).

Бронзовые лунницы (МА ХНУ ВН-15135/1—40). Девять бронзовых гладких лунниц серповидной формы с обломанными одним или обоими окончаниями, 12 обломков одного из окончаний и 19 мелких фрагментов. В верхней части лунниц имеется выступ, в котором пробито отверстие для подвешивания диаметром до 0,3 см. В отверстиях некоторых лунниц имеются железные проволоки для крепежа подвески. По длине одной из сохранившихся половинок определяется максимальная длина лунниц, в пределах от 8 до 10 см. Они вырезаны из плоского листа бронзы толщиной 0,5—0,7 мм, а затем в ушке пробиты отверстия (рис. 4: 2—10; 6: 11—16; 7).

На одном обломке бечевкой прикреплена картонка, на которой сохранился старый инвентарный номер — ДН 1855.1/138.

Аналогичные лунницы с ушком для подвешивания обнаружены в курганах Козел — 22 шт. (Переводчикова, Фирсов 2005, с. 399, рис. 4: 2), Солоха — 7 шт. (Манцевич 1987, с 109, № 98), Чертомлык — 10 шт. (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991 с. 149, 151, кат. 14) и Краснокутском — 23 шт. (Мелюкова 1981, с. 50, рис. 14: 5—11).

Похожие лунницы, но без выделенного ушка известны в Бабиной (Мозолевский, Полин 2005, с. 133, № 87, рис. 70) и Толстой Могилах (Мозолевський 1979, с. 36, рис. 21: 8), Бердянском (Чередниченко, Фиалко 1988, с. 157, рис. 4: 7) и Мелитопольском курганах (Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 145, №167—174, рис. 159—160). В кургане 2 у пос. Острый также найден конский нагрудник с четырьмя подвесными лунницами, украшенными пуансонным орнаментом (Зарайская, Привалов, Шепко 2004, с. 137, рис. 3).

Кроме того, в Александропольском кургане был представлен еще один тип лунниц с круглыми выступами на концах лучей (Древности… 1866, табл. VII: 11). Подобные подвески были найдены в кургане Огуз (Спицын 1906, с. 164, рис. 21).

Бронзовые трубчатые пронизи и муфты (МА ХНУ ВН-15136/1—64). Насчитывают 64 предмета. Пронизи представлены целыми образцами и обломками. Некоторые из них спеклись друг с другом. Длина целых экземпляров составляет от 3,3 до 4,7 см, диаметр отверстия — от 0,3 до 0,4 см. Пронизи свернуты из прямоугольных пластинок толщиной до 1 мм в округлые трубочки краями встык (рис. 4: 1, 1а; 6: 7).

В фондах МА ХНУ хранятся три литые муфты разных форм. Первые две, с рифлением по центру (рис. 4: 1б, 1в; 6: 9—10), третья — с двумя валиками на противоположных концах изделия (рис. 4: 1г; 6: 8). Ширина муфт 0,5—0,7 см, диаметр 0,7—1,1 см.

Рис. 4. Бронзовые детали конского убора: 1 — пронизи; 2 — лунницы

Рис. 5. Изделия из белого металла: 1, 2 — бляшки с изображением грифона; 3 — фрагмент пояса

В двух местах металлической проволокой прикреплена старая овальная картонная бирка, на лицевой стороне которой, на черном фоне золотыми цифрами выбито 538, обратная сторона — синий фон. В одном месте бечевкой прикреплены две бумажные бирки с надписью тушью. На первой написано: ДН 1853, ниже: 1/20, а на обратной стороне — 538, ниже — 62 экз. На второй — Р. 232

Аналогичные бронзовые трубочки обнаружены в Гайамановой (Бидзиля, Полин 2012, с. 254, кат. 84, рис. 374) и Толстой могилах (Мозолевський 1979, с. 94, 119, кат. 146, рис. 101: 3—4). В Бердянском кургане и Бабиной могиле подобные пронизи встречены с муфтами (Чередниченко, Фиалко 1988, с. 157, рис. 4: 1—2; Мозолевский, Полин 2005, с. 318, рис. 52: 4—7, 10—14). В Желтокаменке найдены серебряные муфты (Мозолевский 1982, с. 209, рис. 35: 12, 13).

Бляхи с изображением орлиноголового грифона (МА ХНУ ВН-15137/1—7). Семь квадратных штампованных блях из белого металла, вероятно, серебряных, в обломках. Одна бляха склеена из трех фрагментов, но часть краев отсутствует. Остальные — во фрагментах. Бляшки имеют следы воздействия огня и частично оплавились, вероятно, побывав в пожаре в 1943 г. Изображение на обгоревшем предмете слабо читается, но отдельные элементы хорошо видны. Бляшки украшены изображением лежащего орлиноголового грифона, повернутого влево. Правая лапа поднята вверх, а левая вытянута вперед. Под правой лапой изображена голова зайца. Распущенное крыло приподнято кверху, его перьевое покрытие передано несколькими наклонными линиями. Верхний край крыла ровный и к краю немного повышается. Шея вертикальная и голова опущена. Край пластинки оформлен двойной рамкой — рубчатой по краю и гладкой внутри. По углам пробиты сквозные отверстия для крепления (пришивания к основе). Размеры сохранившейся бляхи составляют 3,3 × 3,1 см, что практически совпадает с размерами до пожара (3,3 × 3 см). Толщина с коррозией 1 мм (рис. 5: 1, 2; 6: 3).

На одном фрагменте веревкой прикреплена прямоугольная бумажная бирка с надписью: ДН 1855, ниже: 1/250

В Александропольском кургане также известны идентичные изображения грифонов, но на золотых бляшках (Древности… 1866, с. 15, кат. 1; табл. VIII: 21). Вероятно, в Александропольском кургане для изготовления как золотых, так и серебряных бляшек использовался один штамп, так как размеры бляшек одинаковые: золотые — 2,8 × 3,2 см (Алексеев 2018, с. 574, № 368), а серебряные — 3 × 3,3 см. Аналогичные, но с повернутой в другую сторону головой, бляшки известны всего в двух курганах степной Скифии: в Желтокаменке (Мозолевский 1982, с. 209—210, кат. 40, рис. 37: 24) и в Красноперекопском кургане № 22 (Лесков 1974, рис. 77). Подобные изображения грифона А. Р. Канторович относит к красноперекопско — желтокаменскому типу (Канторович 2015, с. 141—142), хотя бляшки из Александрополя он почему-то не учитывает, притом, что золотая бляшка с грифоном была опубликована очень давно (Древности… 1866, табл. VIII: 21).

Грифон — самый популярный персонаж из бестиария фантастических животных на предметах греко-скифской торевтики, который можно увидеть и на многотиражных изделиях, та-

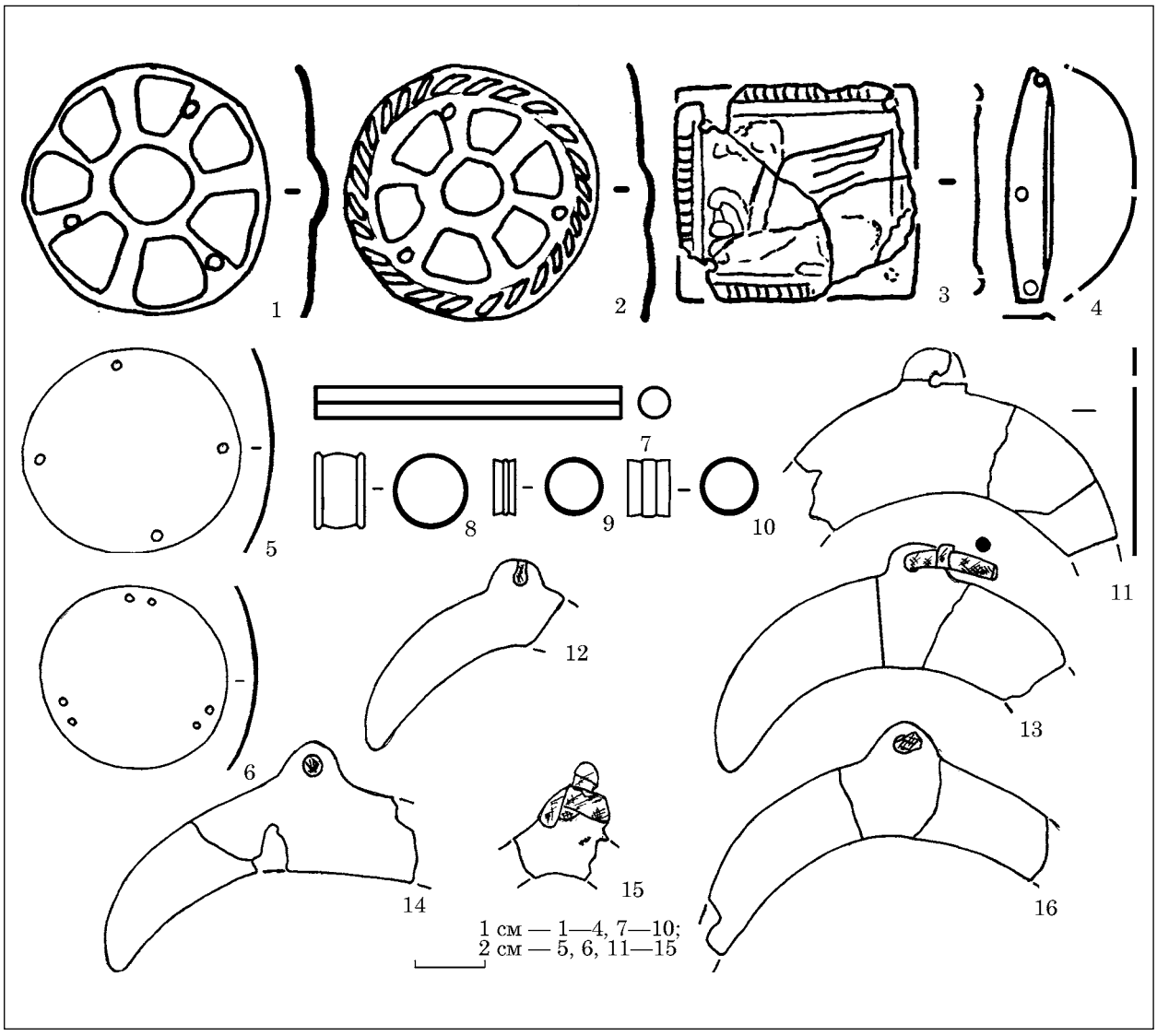

Рис. 6. Прорисовка изделий: 1—3, 5, 6 — бляшки; 4 — деталь пояса; 7 — пронизь; 8—10 — муфты; 11—16 — лунницы (1, 2, 5—16 — бронза; 3, 4 — серебро?)

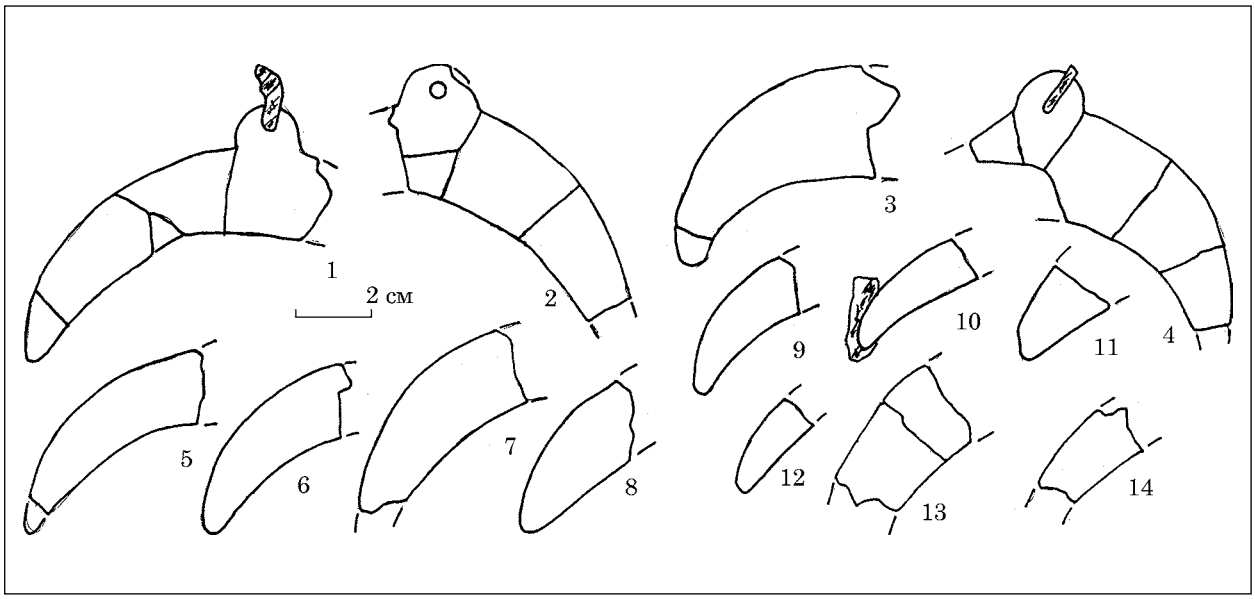

Рис. 7. Прорисовка фрагментов бронзовых лунниц

ких как рассматриваемые бляшки, и на таких шедеврах как амфора из кургана Чертомлык или пектораль из Толстой Могилы. Известно несколько случаев, когда грифон изображен вместе с зайцем: на бляшках из Александрополя, и кургана 2 Песочинского могильника, где, по мнению Л. И. Бабенко, они были нашиты на одежду и чередовались с изображениями грифонов и зайцев (Бабенко 2012, с. 112). Также прыгающий заяц находится между грифоном и львом на известной бляхе из Куль-Обы (Алексеев 2012, с. 172). Бегущие зайцы вместе с разнообразными фантастическими животными, в том числе, грифонами изображены на метопиде из кургана 18 у с. Львово (Полидович, Вольная 2005, с. 416, 434; Кубышев, Николова, Полин 1982, с. 137, 138). Ю. Б. Полидовичем и Г. Н. Вольной выделено четыре сюжетные сцены с зайцами (Полидович, Вольная 2005, с. 427—429). Однако у нас новая — пятая, в которой показано терзание зайца грифоном. Возможно, в данном случае подразумевалась идея воинской удачи и плодородия (Полидович, Вольная 2005, с. 428—429).

Фрагмент серебряного пояса (МА ХНУ ВН-15138). Фрагмент изделия из белого металла, вероятно, серебра, состоящий из трех пластин, которые спеклись вместе и имеют полукруглую форму. Размеры обломка: длина 3,5 см, ширина 1 см, толщина 0,5 см. Толщина пластин 0,1 см (рис. 5: 3; 6: 4).

Фрагмент обмотан металлической проволокой, на которой прикреплена овальной формы картонная бирка. На лицевой стороне на черном фоне золотыми буквами выбито число 577, обратная сторона — синий фон. Также к изделию на веревке прикреплена бумажная бирка, на которой тушью написано: ДН 1853, ниже: 1/179.

В книге «Древности Геродотовой Скифии» данный предмет описан как «согнутой в дугу пластинки, прикрепленной к 5 соединенных между собой серебряными пластинками» (Древности… 1866, с. 12; табл. X: 37). Однако в эрмитажной инвентарной книге приведено иное описание, как «часть обивки пояса, серебряная, состоящая из четырех изогнутых полосок, окисью склеены вместе». Данную атрибуцию в дальнейшем использовали все исследователи, обращавшиеся к Александрополю. Сначала об этом писала А. П. Манцевич (Манцевич 1941), которая, вероятно, использовала описание предмета, имевшееся в эрмитажной книге, так как являлась хранителем этой коллекции. Позднее это же изделие, но почему-то с отверстиями и размерами большими, чем они описаны (до 10 см), упоминает в своей сводке скифского оружия А. И. Мелюкова (Мелюкова 1964, с. 74), а затем и Е. В. Черненко, который ошибочно отметил, что они бронзовые и железные, хотя, вероятно, это все же опечатка, поскольку в условных обозначениях к представленной им таблице стоит буква «с», а других памятников, в которых был бы найден т.н. серебряный пояс не известно (Черненко 1968, с. 179).

К сожалению, обстоятельства находки не ясны, так как он найден среди многочисленных бляшек, украшавших одежду (Древности… 1866, с. 12; табл. X: 37) и каких либо других остатков пояса здесь не найдено, хотя в эрмитажной инвентарной книге указано место находки как неизвестное, возможно грабительский ход.

Таким образом, полная публикация предметов Александропольского кургана из собрания Музея археологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, возможно, позволит использовать данный комплекс вещей для воссоздания полной картины захоронения скифского вождя и послужит дальнейшему развитию скифологии.

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей в собрании Эрмитажа.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2018. Александропольский курган в Эрмитаже. В: Полин, С. А. Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье.* Киев; Берлин: Олег Филюк, с. 467-590.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка

Бабенко, Л. И. 2012. Об одном иконографическом варианте образа грифона в греко-скифской торевтике. *Древности 2012*, 11, с. 105-116.

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В. Алексеев, А. Ю. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье.* Киев; Берлин: Олег Филюк, с. 591-627.

Бабенко, Л., Задников, С. 2014. Круглые листовые бляхи из Александропольского кургана. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку, с. 123-140.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила.* Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана. В: Бессонова, С. С. (ред). *Эпоха раннего железа.* Киев; Полтава, с. 39-47.

Болтрик, Ю. В., Савовский, И. П. 1991. Курган Плоская Могила. В: Болтрик, Ю. В. (ред). *Курганы степной Скифии.* Киев: Наукова думка, с. 98-107.

Браун, Ф. 1906. Отчет о раскопках в Таврической губ. *Известия ИАК*, 19, с. 81-116.

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии: Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях.* Санкт-Петербург, I.

Зарайская, Н. П., Привалов, А. И., Шепко, Л. Г. 2004. Курган раннего железного века у пос. Острый. *Донецкий археологический сборник*, 11, с. 130-144.

Канторович, А. Р. 2015. Образы синкретических существ в восточноевропейском скифском зверином стиле: классификация, типология, хронология, ико-

нографическая динамика. *Исторические исследования*, 3, с. 113-218.

Кубышев, А. И., Николова, А. В., Полин, С. В. 1982. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 130-148.

Лесков, О. М. 1974. *Скарби курганів Херсонщини*. Київ: Мистецтво.

Манцевич, А. П. 1941. О скифских поясах. *Советская археология*, VII, с. 19-30.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—4.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности*. Киев: Наукова думка, с. 187-234.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н. 1982. Скифский «царский» курган Желтокаменка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 179-222.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы)*. Киев: Стилос.

Переводчикова, Е. В., Фирсов, К. Б. 2005. К реконструкции убора коней из кургана Козёл. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 394-406.

Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти Валерия Сергеевича Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 415-436.

Спицын, А. А. 1906. Серогозские курганы. *Известия ИАК*, 19, с. 157-174.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-166.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

REFERENCES

Alekseev, A. Yu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarey v sobranii Ermitazha*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyy Ermitazh.

Alekseev, A. Yu. 2018. Aleksandropolskiy kurgan v Ermitazhe. In: Polin, S. A. Alekseev, A. Yu. *Skifskiy tsarskiy Aleksandropolskiy kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: Oleg Filyuk, s. 467-590.

Alekseev, A. Yu., Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk (skifskiy tsarskiy kurgan IV v. do n. e.)*. Kiev: Naukova dumka.

Babenko, L. I. 2012. Ob odnom ikonograficheskom variante obraza grifona v greko-skifskoy torevtike. *Drevnosti 2012*, 11, s. 105-116.

Babenko, L. I. 2018. Kollektsiya Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Harkovskogo istoricheskogo muzeya imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V. Alekseev, A. Yu. *Skifskiy tsarskiy Aleksandropolskiy kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: Oleg Filyuk, s. 591-627.

Babenko, L., Zadnikov, S. 2014. Kruglye listovye blyahi iz Aleksandropolskogo kurgana. *Naukovi zapiski. Seriya: Istorichni nauki*, 21: Aktualni problemi arheologiyi ta istoriyi rannogo zaliznogo viku, s. 123-140.

Bidzilya, V. I., Polin, S. V. 2012. *Gaimanova Mogila*. Kiev: Skif.

Boltrik, Yu. V. 2009. Povozki kak pokazatel celostnosti kompleksa skifskogo kurgana. In: Bessonova, S. S.(ed.). *Epoha rannego zheleza*. Kiev; Poltava, s. 39-47.

Boltrik, Yu. V., Savovskij, I. P. 1991. Kurgan Ploskaya Mogila. In: Boltrik, Yu. V. (ed.). *Kurgany stepnoj Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 98-107.

Braun, F. 1906. Otchet o raskopkah v Tavricheskoj gub. *Izvestiya arheologicheskoj komissii*, 19, s. 81-116.

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoj Skifii: Sbornik opisanij arheologicheskih raskopok i nahodok v Chernomorskih stepyah*. Sankt-Peterburg, I.

Zarajskaya, N. P., Privalov, A. I., Shepko, L. G. 2004. Kurgan rannego zheleznogo veka u pos. Ostryj. *Doneckij arheologicheskij sbornik*, 11, s. 130-144.

Kantorovich, A. R. 2015. Obrazy sinkreticheskih sushestv v vostochnoevropejskom skifskom zverinom stile: klassifikaciya, tipologiya, hronologiya, ikonograficheskaya dinamika. *Istoricheskie issledovaniya*, 3, s. 113-218.

Kubyshev, A. I., Nikolova, A. V., Polin, S. V. 1982. Skifskie kurgany u s. Lvovo na Hersonshine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoj Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 130-148.

Leskov, O. M. 1974. *Skarbi kurganiv Hersonshini*. Kyiv: Mystetstvo.

Mancevich, A. P. 1941. O skifskih poyasah. *Sovetskaya arheologiya*, 7, s. 19-30.

Mancevich, A. P. 1987. *Kurgan Soloha. Publikaciya odnoj kollekcii*. Leningrad: Iskusstvo.

Melyukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1—4.

Melyukova, A. I. 1981. *Krasnokutskij kurgan*. Moskva: Nauka.

Mozolevskij, B. N. 1973. Skifskie pogrebeniya u s. Nagornoe bliz g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovshine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskie drevnosti*. Kiev: Naukova dumka, s. 187-234.

Mozolevskij, B. M. 1979. *Tovsta Mogila*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskij, B. N. 1982. Skifskij «carskij» kurgan Zheltokamenka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoj Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 179-222.

Mozolevskij, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodyana, i Soboleva Mogily)*. Kiev: Stilos.

Perevodchikova, E. V., Firsov, K. B. 2005. K rekonstrukcii ubora konej iz kurgana Kozyol. In: Gulyaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannej bronzy do rannego srednevekovya. Pamyati Valeriya Sergeevicha Olhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 394-406.

Polidovich, Yu. B., Volnaya, G. N. 2005. Obraz zajca v skifskom iskusstve. In: Gulyaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannej bronzy do rannego srednevekovya. Pamyati Valeriya Sergeevicha Olhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 415-436.

Spicyn, A. A. 1906. Serogozskie kurgany. *Izvestiya Imperatorskoj Arheologicheskoj Komissii*, 19, s. 157-174.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskij, B. N. 1988. *Melitopolskij kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E. 1988. Pogrebenie zhricy iz Berdyanskogo kurgana. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 149-166.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskij dospeh*. Kiev: Naukova dumka.

S. A. Zadnikov

OBJECTS FROM ALEXANDROPOL KURGAN IN THE COLLECTION OF THE ARCHEOLOGICAL MUSEUM OF KHARKIV KARAZIN NATIONAL UNIVERSITY

As known the collection of finds from Alexandropol Kurgan was stored in the Commission for the Study of Antiquities (St. Petersburg) which was reorganized in the Imperial Archaeological Commission in 1859, and at the same time collection was given to the Hermitage. In 1932 by decision of the Parity Commission items from this barrow were transferred to the Ukrainian History Museum (now the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum). The small part of collection was left in the Hermitage for electroplating. During World War II, the Kharkiv's part of collection became almost negligible, so from more than 4000 finds more than 100 items were survived. After the war part of the collection (about 400 items) kept in the collections of the Archeological Museum of Kharkiv University. All past documentation was lost during the war. In the new inventory books, compiled after the war, the items were marked as numbers 74—88 under the year of receipt 1945. Any notes on the possible reasons for transferring things to university storage are absent.

The collection of Alexandropol kurgan stored in the Archeological Museum of Kharkiv Karazin national university consists of the 165 round six-petal plaques, 120 seven-petal plaques, 19 round plaques with four holes along the edge, one (and one fragment) round plaque with six holes, 9 bronze crescent pendants, 12 bronze fragments of the ends of crescent and 19 small fragments from them, 64 tubular pierces (intact and in fragments), 7 silver plaques depicting the griffin and the fragment of silver typeset belt.

Full publication of Alexandropol artifacts from the Kharkiv collection would make this complex appropriate to recreate the complete picture of the burial of Scythian chieftain and increase the further development of Scythian studies.

Keywords: Northern Pontic region, Scythians, Alexandropol kurgan, archaeological collection, plaque, piercing, lunar, belt, Archeological Museum of Kharkiv Karazin national university.

Одержано 12.06.2019

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, вул. Трінклера, 8, Харків, 61022, Україна.

ZADNIKOV Stanislav, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, V. N. Karazin Kharkiv National Karazin University, st. Trinklera, 8, Kharkiv, 61022, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0425-2312, e-mail: belsk.archaika@gmail.com.

УДК [904.2:069.51](477.64)”638”

Л. І. Бабенко

НАВЕРШЯ ІЗ ЧМИРЕВОЇ МОГИЛИ (знахідка 1898 року)

Статтю присвячено публікації та аналізу скіфських навершь, прикрашених фігуркою бородатого оленя, виораних селянами у 1898 р. поблизу Чмиревої Могили, що нині зберігаються у колекціях Державного Ермітажу та Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова.

Ключові слова: *навершя, олень, Чмирева Могила, Гайманова Могила, Державний Ермітаж, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.*

Вступ. Польові дослідження кургану Чмирева Могила, як і багатьох інших поховальних пам’яток скіфської знаті, виявилися розтягнутими у часі. До дослідження кургану долучилося декілька поколінь археологів — розкопки пам’ятки були розпочаті у 1898 р. Ф. О. Брауном (1906, с. 81—116), згодом, у 1909—1910 рр., поновлені М. І. Веселовським (Отчет… 1913, с. 127—135). У новітній час, у 1994 р., Ю. В. Болтриком була здійснена спроба завершити розкопки кургану, але через нестачу коштів запланований обсяг робіт провести не вдалося (Болтрик, Фіалко 2012). Отже, останню крапку у дослідженні Чмиревої Могили ще не поставлено і досі.

Драматичною виявилася і доля колекції з дореволюційних розкопок кургану. За рішенням Паритетної комісії переважна частина знахідок з Чмиревої Могили з розкопок 1898 та 1909—1910 рр., разом з матеріалами п’яти інших скіфських курганів (Лита Могила, Олександропіль, Шульгівка, Іллінецький та Перший Мордвинівський), була передана з Державного Ермітажу (ДЕ) до Харкова і втрачена під час евакуації колекції Харківського історичного музею та окупації міста німецькими військами (Бабенко 2012; 2018). Однак, попри трагічні перипетії воєнного лихоліття, декілька знахідок з Чмиревої Могили збереглися, у тому числі і три навершя. Актуальність їх публікації обумовлена тим, що в науковому обігу присутні зображення лише двох навершь (включаючи ермітажний екземпляр). Фотографія одного з «харківських» навершь відома лише за дореволюційними публікаціями і має низьку якість, що спотворює загальну уяву про його вигляд (Отчет… 1901, рис. 144; Браун 1906, рис. 72). Два інші навершя не опубліковані.

Передача колекції. Загальна історія передачі колекції знахідок з шести скіфських курганів за рішенням Паритетної комісії з ДЕ до України докладно викладена у кількох дослідженнях (Бабенко 2012; 2018). Тому доцільно зосередити увагу лише на деяких нюансах стосовно долі предметів саме з Чмиревої Могили, насамперед навершь. Як і матеріали ще двох курганів — Литої Могили та Олександрополя, колекція Чмиревої Могили передавалася в Україну не повністю. Частина предметів як з розкопок Ф. О. Брауна (18 інвентарних номерів), так і М. І. Веселовського (9 інвентарних номерів) [1]

1. А. Ю. Алексєєв наводить дещо інші дані: 17 номерів з Дн 1898 та 7 — з Дн 1909 (1985, с. 34), які повторює С. В. Полін (Бидзиля, Полин 2012, с. 259). Але згідно «*Списку предметів, що залишаються в Ермітажі для зняття гальванопластичних копій*» (тут і далі: переклад наш — *Л. Б.*) з колекції Дн 1898 було залишено 18 предметів (номери 17—34). З колекції Дн 1909 туди внесено дійсно лише 7 предметів. Але з якихось причин до списку не були включені дві посудини — кубок та черпачок (Дн 1909 1/9, 10) зі знаменитого срібного сервізу Чмиревої Могили. До Харкова згідно опису було передано лише вісім посудин (Дн 1909 1/1—8). Зі слів А. Ю. Алексєєва зараз срібний кубок експонується на виставці музею, а черпак зберігається у фондосховищі.

© Л. І. БАБЕНКО, 2019

Рис. 1. Бляхи-прикраси кінської вузди з Чмиревої Могили. Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ЛВЗ-17, ЛБЗ-3, ЛБЗ-4 (фото Л. І. Бабенка)

була тимчасово залишена в Ермітажі для виготовлення гальванокопій, але згодом так і лишилася у колекції музею. При цьому бронзові навершя з колекції 1898 року також були розділені. У Ермітажі залишилося навершя кращої збереженості та технологічної довершеності (Дн 1898 1/328). Інші три навершя повернулися до України.

У роки війни майже вся передана до Харкова колекція була втрачена під час спроби її евакуації на схід чи за окупації міста. З Чмиревої Могили збереглося кілька бронзових дзвіночків та три золоті бляхи від парадної кінської збруї із зображенням Геракла, Медузи Горгони та восьмипелюсткової розетки (рис. 1: 1—3). При таких катастрофічних наслідках для «ермітажної» колекції у цілому, справжнім дивом може видатися той факт, що всі три навершя з Чмиревої Могили збереглися. Цікаво, що при цьому два навершя були евакуйовані до Уфи і в 1944 р. повернуті до Харкова. Уламок ще одного навершя залишався в окупованому місті і, скоріш за все, його могли задіяти при побудові Археологічної виставки, відкритої восени 1942 р. та спаленої у лютому наступного року. В усякому разі, цей уламок було знайдено І. Ф. Левицьким під час розкопок згарища виставки у 1943—1945 рр. Зараз усі три навершя зберігаються в колекції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (Арх 96/32; Арх 149/111, 113) і репрезентовані у експозиції.

Опис навершь. Через високу атрактивність навершь з Чмиревої Могили їх зображення часто використовували дослідники у своїх роботах — зазвичай, саме екземпляр з Державного Ермітажу, який неодноразово був опублікований в альбомах, каталогах тощо (Яценко 1971, рис. 152; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 273; Alekseev 2000, cat. 167; Кузеев, Пиотровский 2002, с. 52). Наразі маємо декілька більш-менш лаконічних описів навершя без урахування індивідуальних особливостей того чи іншого екземпляра серії (Браун 1906, с. 114; Яценко 1971, с. 121; Переводчикова 1994, с. 153; Alekseev 2000, p. 238). Найглибший та докладний аналіз цього типу навершь зробив А. Р. Канторович (2015, с. 360—362), а також С. В. Полін у монографії, присвяченій Гаймановій Могилі, де була знайдена серія дуже схожих навершь (рис. 2: 1—4). Окрім загального опису серії та індивідуальних особливостей кожного з навершь, дослідник провів розгорнуте порівняння гайманської та чмирівської серій, використовуючи наявні у публікаціях зображення (Бидзиля, Полин 2012, с. 256—260).

Загальний опис. Навершя репрезентоване фігуркою бородатого оленя, виконаною у двосторонньому пласкому рельєфі та поставленою на прикрашену ланцюжком рельєфних напівов підніжку. До підніжки приєднана трапе-

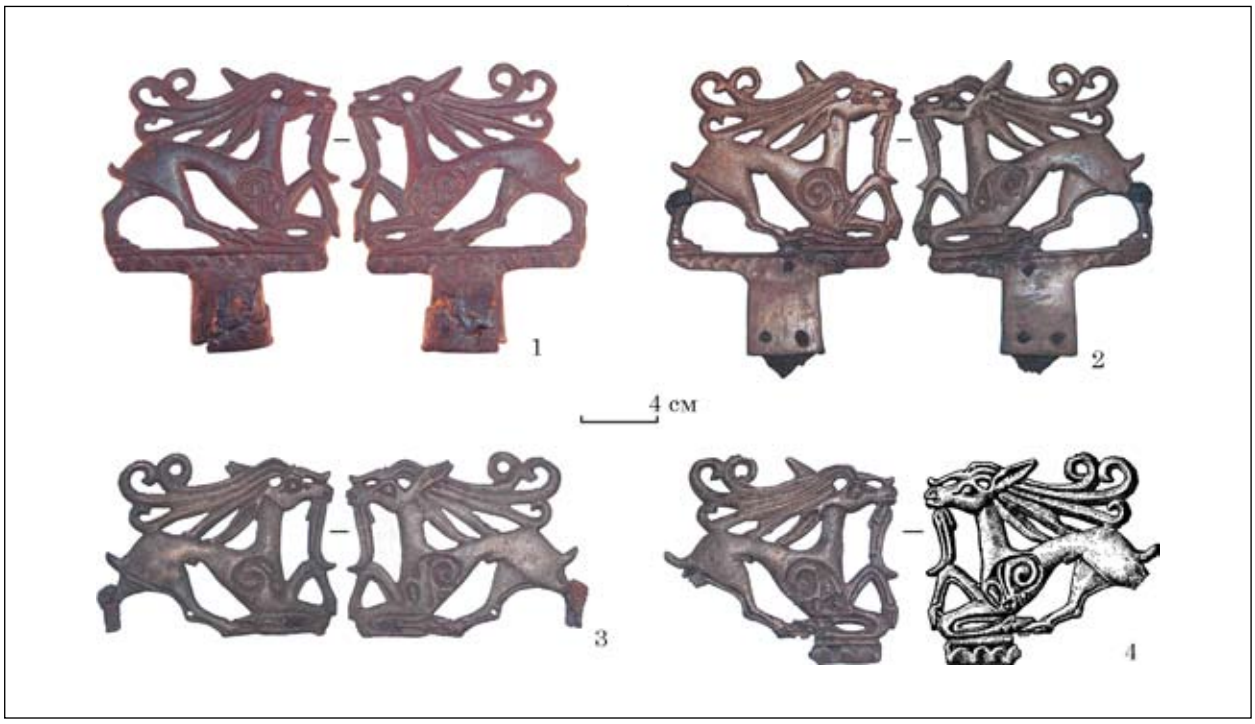

Рис. 2. Навершя з Гайманової Могили (Бидзиля, Полин 2012)

ціеподібна втулка з парою наскрізних отворів з кожного боку. Олень лежить грудьми на зігнутій у зап'ястку передній нозі. Інша передня нога піднята догори у зігнутому зап'ястку та викинута вперед. Підошва її копитця дотикається до зап'ястка зігнутої під грудьми ноги. Задні кінцівки випрямлені у широкому кроці. Одна нога відставлена назад, інша висунута вперед, її копитце просунуте під копитце передньої ноги. По передніх та задніх ногах проходить повздовжня борозна, що відтворює особливості анатомії кінцівок тварини — м'язів, сухожиль, суглобів тощо. Для передніх кінцівок спроба такої імітації виконана доволі схематично, а от для задніх — значно природніше. Особливо вдалися, вимальовані майже з анатомічною довершеністю, п'яткові бугри, акцентоване підкреслення яких немовби передає величезну напругу ніг тварини.

Голова поставлена на високу пряму шию, морда ледь піднята догори. Від нижньої щелепи донизу звисає довга борода, що, торкаючись зігнутої у зап'ястку передньої ноги, закручується назовні гачком. Борода утворена трьома рельєфними складками і нагадує пташиний дзьоб з восковицею. Вуха та роги гіперболізовані. Одне вухо опущене донизу і кінчиком торкається спини. Інше вухо стирчить догори. Передня гілка рогів коротка і лежить поверх морди тварини. Крону задніх рогів утворюють чотири гілки. Коротка пряма дотикається спини за правим вухом, ближче до попереку. Три більш довгі гілки, закручені на кінцях догори у кільце, лежать одна на одній, нижня торкається крупа оленя. Куций хвіст трохи задертий догори. Зона лопатки, плеча та грудної клітини зайнята рельєфним знаком у вигляді голови птаха з різним ступенем схематизації зображення.

Як і у випадку з навершями гайманської серії (Бидзиля, Полин 2012, с. 256—258), кожне із навершь з Чмиревої Могили вирізняється деталями, причому подібних розбіжностей значно більше. Інакше кажучи, ступінь уніфікації гайманської серії помітно перевищує чмирівську (докладніше про це нижче). Розглянемо кожне з чмирівських навершь у порядку інвентарних номерів колишнього ермітажного обліку.

Навершя ЧМ-1. Інвентарний номер ДЕ—Дн 1898 1/327, ХІМ—Арх 149/111 (рис. 3: 1). Навершя було опубліковане зображеним з лівого боку у повідомленнях про розкопки Чмиревої Могили (Отчет… 1901, рис. 144; Браун 1906, рис. 72) (рис. 3: 2). Вже на час знаходження у оленя був відсутній кінчик хвоста, згодом втрачено і задні гілки рогів та підняте догори вухо [1]. За зовнішнім виглядом навершя найбільш оригінальне в серії. Своєрідна навіть форма втулки, що сильно розширюється донизу, та орнаментація підніжки — її прикрашають напівови досить незграбної форми та різного розміру.

Чимало самобутніх рис має і фігурка оленя. Передня гілка рогів дуже коротка і не торкається голови. Задні гілки рогів не виокремлено і вони майже злилися поміж собою. С. В. Полін

1. Згідно запису в інвентарній книзі ДЕ («*роги відірвані від спини*»), частково це пошкодження навершя отримало ще до передачі до України.

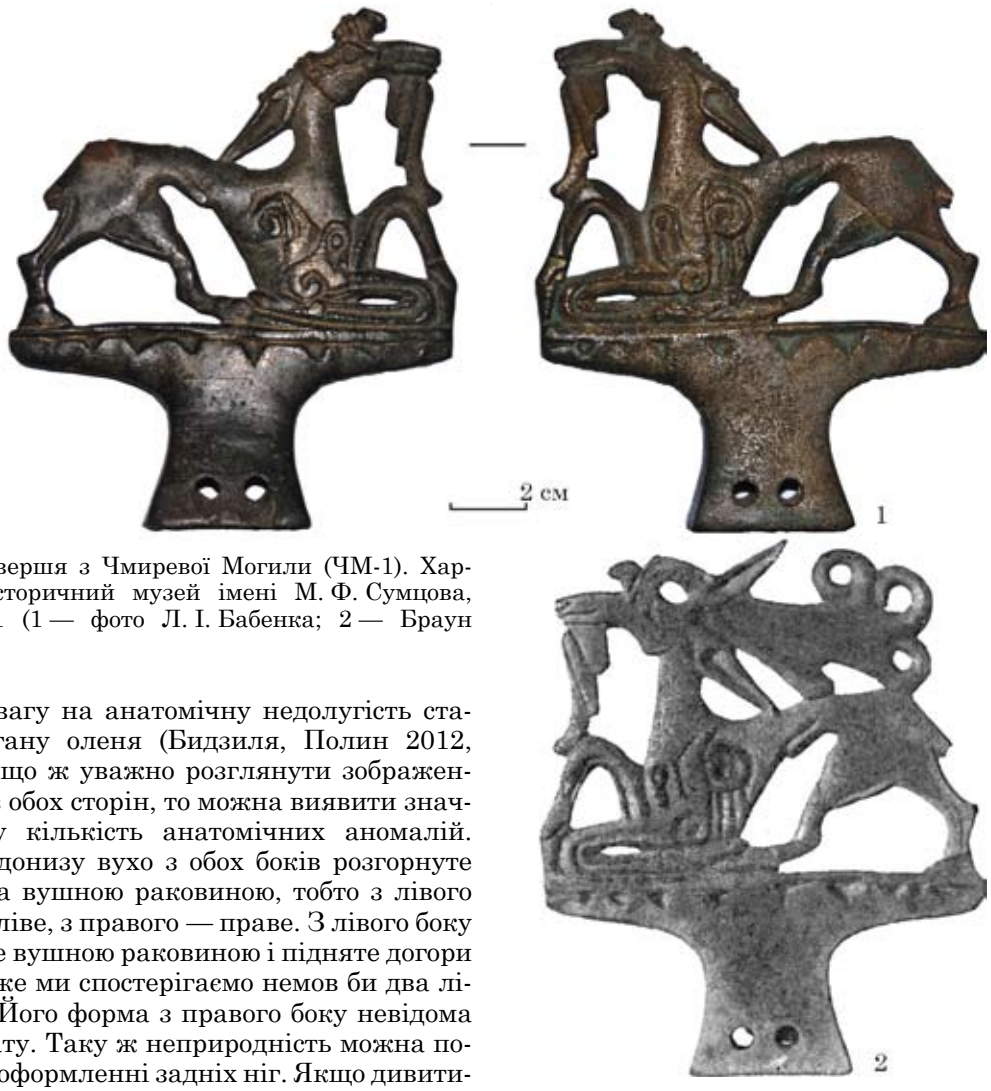

Рис. 3. Навершя з Чмиревої Могили (ЧМ-1). Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Арх 149/111 (1 — фото Л. І. Бабенка; 2 — Браун 1906)

звернув увагу на анатомічну недолугість статевого органу оленя (Бидзиля, Полин 2012, с. 260). Якщо ж уважно розглянути зображення оленя з обох сторін, то можна виявити значно більшу кількість анатомічних аномалій. Опущене донизу вухо з обох боків розгорнуте до глядача вушною раковиною, тобто з лівого боку воно ліве, з правого — праве. З лівого боку розгорнуте вушною раковиною і підняте догори вухо — отже ми спостерігаємо немов би два лівих вуха. Його форма з правого боку невідома через втрату. Таку ж неприродність можна побачити і в оформленні задніх ніг. Якщо дивитися на оленя зліва, то ліва нога буде відставлена назад, а права — висунута вперед. З правого боку розміщення ніг протилежне — відставлена назад права нога, просунута вперед — ліва. Скоріш за все, так само недоладно оформлені і передні ноги, хоча через схематизм їх зображення не можна стверджувати це напевно. Разом з цим для навершя характерна висока чіткість рельєфу ряду елементів — задніх ніг, яким притаманна, можливо, найбільш висока природність, бороди тощо. Серед інших це навершя вирізняє і зовнішній вигляд рельєфного знаку на плечі та лопатці, що найближчий до природного прототипу (докладніший аналіз знаків див. нижче).

Висота навершя — 15 см, розмір фігурки оленя — 12,6 × 9 см. Висота втулки — 4,6 см, розмір основи втулки — 4,7 × 2,2 см.

Навершя ЧМ-2. Інвентарний номер ДЕ—Дн 1898 1/328 (рис. 4). Навершя було залишене в Ермітажі для виготовлення гальванокопії й зберігається там і досі. З усієї серії навершя зазнало найменших втрат — відламана лише частина кільця верхньої гілки рогів. Утім, з думкою про більшу довершеність цього навершя у серії (Бидзиля, Полин 2012, с. 260), можна погодитися лише частково. Анатомія задніх кінцівок оленя відтворена із менш природнім рельєфом, деталізація копит не така ретельна тощо. У порівнянні з попереднім навершям, анатомічних помилок, окрім відзначеної С. В. Поліним відсутності статевого органу (Бидзиля, Полин 2012, с. 260), немає. Рельєф гілок задніх рогів чіткий. Гілки щільно зімкнені між собою, що надає відчуття більшої масивності у порівнянні з рогами оленів з навершь Гайманової Могили. Свого часу А. Р. Канторович (1992, с. 34, 35) відзначав майже повну ідентичність малюнка рогів оленя саме цього навершя та хвилястих завитків на бляхах-півниках як приклад десемантизації мотиву оленячих рогів і подальшого його використання у якості декоративної схеми з наступним семантичним осмисленням для нового фантастичного образу. Варто все ж відзначити, що при порівнянні «блях-півників» з рогами оленів інших навершь (у тому числі гайманської серії), ця схожість менш вражаюча. Сприйняттю близькості образотворчих схем мимоволі сприяє і пошкодження завитка верхньої гілки рогів, адже у первісному вигляді їх було три, що порушує відчуття повної їх ідентичності.

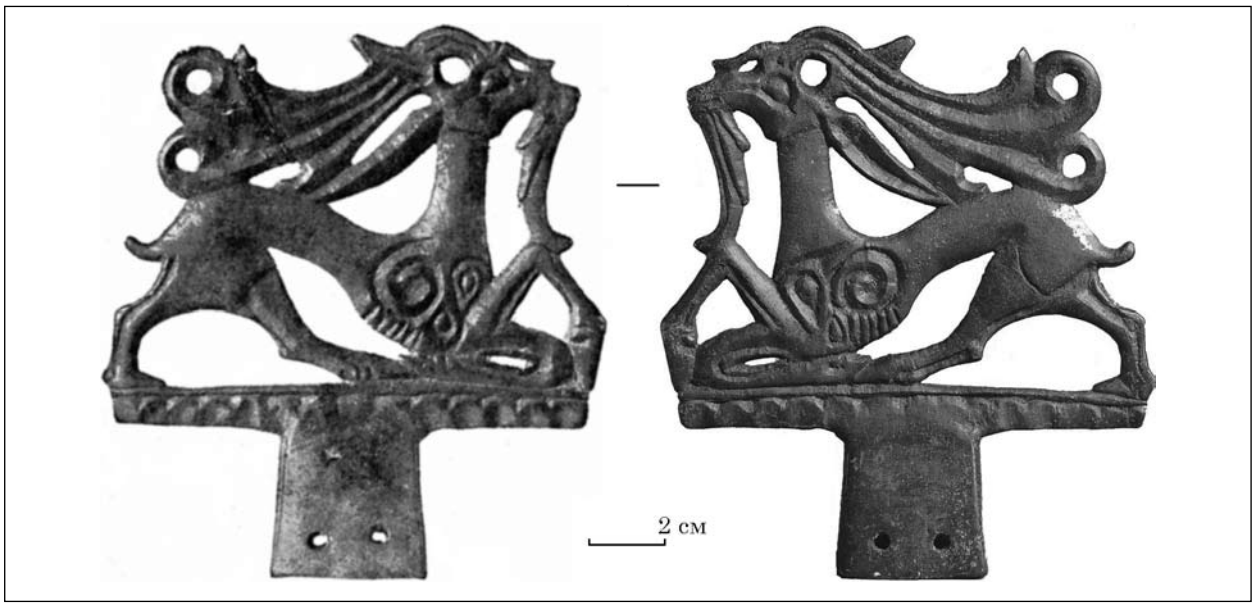

Рис. 4. Навершя з Чмиревої Могили (ЧМ-2). Державний Ермітаж, Дн 1898 1/328 (Браун 1906; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986)

Із притаманних лише йому індивідуальних рис найбільш впадає в очі сполучення у нижній частині вуха та гілки рогу, а також протилежне, у порівнянні з оленями гайманської серії, розташування вух — ліве опущене донизу, а праве підняте вгору. Під рельєфним знаком на грудях тварини знаходяться шість гладких смуг. Такі ж смуги мають і два оленя з Гайманової Могили, але вони нанесені тригранним напилком уже на готовий виріб. На чмирівському навершші смуги отримані завдяки литтю.

Висота навершя — 15,3 см, ширина — 13,8 см.

Навершя ЧМ-3. Інвентарний номер ДЕ—Дн 1898 1/329, 1/331, ХІМ—Арх 96/32. Навершя з двох уламків, що зберігаються у різних музеях — частина фігурки оленя — у Харківському історичному музеї (рис. 5: 1), втулка — у Державному Ермітажі (рис. 5: 2).

Нижня частина втулки — на рівні двох наскрізних отворів — втрачена. На підніжці збереглася ледь помітна частина підошви копита висунутої вперед задньої кінцівки оленя. Слід відзначити високу чіткість рельєфу напівов — найкращу серед навершь обох серій, де майже скрізь з одного чи обох боків ланцюжок напівов над втулкою залитий додатковим приливом металу.

Від фігурки оленя збереглася лише задня частина тулуба, задні гілки рогів та два вуха. Добре помітно, що фігурка відливалася у два прийоми — до відлитих спочатку тулуба та нижнього вуха були приєднані гілки рогів та верхнє вухо. Якість першого і другого лиття дуже відрізняється. За довершеністю нижнє вухо не поступається іншим навершям. Частина тулуба першої відливки у порівнянні з тулубом оленів інших навершь більш витончена, «субтильна» — це добре помітно при суміщенні цього фрагмента з силуетами фігурок інших навершь (рис. 6: 1—3). Частина оленя, відлита у другий прийом, змодельована вкрай неохайно. Насамперед це стосується гілок рогів. Коротка нижня гілка навіть не доходить до спини. Інші гілки також короткі, прямі, без хвилястого вигину, майже злиті між собою. З тулубом роги з'єднані за допомогою широкої муфти, відлитої разом з рогами, яка навкруги охоплює тулуб. Разюча різниця у якості першого та другого лиття може свідчити на користь того, що ці лиття були розмежовані у часі і виконувалися двома майстрами різного рівня кваліфікації. Отже друге лиття, скоріш за все, пов'язане не

Рис. 5. Навершя з Чмиревої Могили (ЧМ-3): 1 — Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Арх 96/32; 2 — Державний Ермітаж, Дн 1898 1/331 (1 — фото Л. І. Бабенка; 2 — фото А. Ю. Алексєєва)

Рис. 6. Суміщення деталей: 1—3 — суміщення фрагментів навершя ЧМ-3 з силуетами навершь чмирівської серії; 4—6 — зіставлення гілок рогів навершь чмирівської серії

з ливарним браком при початковому литті через недолив металу у форму, а саме з ремонтом пошкоджень, отриманих навершям внаслідок його використання.

Частина фігурки оленя цього навершя, що виготовлена за другого лиття, також не уникла анатомічних аномалій. Нижнє вухо достеменно праве (як і у оленів гайманської серії). Верхнє вухо, як і у випадку з навершям ЧМ-1, з обох боків повернуте вушною раковиною назовні, тобто — з лівого боку ліве, з правого — праве. Подібний збіг анатомічного нігілізму при моделюванні фігурок оленів на навершях ЧМ-1 і ЧМ-3 є не єдиним штрихом, що зближує вироби. У оленів обох навершь дуже схожа форма рогів, репрезентованих короткуватими прямими гілками, «незграбність» яких помітна при порівнянні з більш витонченими рогами оленя навершя ЧМ-2 (рис. 6: 4—6). Усе це створює зриме відчуття «однієї руки», якій належить авторство навершя ЧМ-1 та ремонт навершя ЧМ-3. У той же час, високий художній рівень та і якість лиття втулки та витонченість фігурки оленя, отриманої при першому литті, свідчать про те, що це були вироби іншого майстра вищої кваліфікації. Цілком можливо, це уламки «еталонного» навершя, яке майстри намагалися більш чи менш вдало копіювати при виготовленні інших навершь чмирівської та гайманської серій (Alekseev 2000, p. 238).

Рис. 7. Навершя з Чмиревої Могили (ЧМ-4). Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Арх 149/113 (фото Л. І. Бабенка)

Розміри уламка фігурки оленя — 9,4 × 6 см. Розміри втулки з підніжкою у максимальних значеннях — висота 6 см, ширина 5,9 см [1].

Навершя ЧМ-4. Інвентарний номер ДЕ—Дн 1898 1/330, ХІМ—Арх 149/113 (рис. 7). На наверші у оленя за вухами відламано три гілки рогів, це пошкодження зафіксоване ще в записах інвентарної книги ДЕ. Відбито також хвіст тварини. За зовнішнім виглядом навершя найближче до гайманської серії. Анатомічні аномалії у оленя відсутні. Розташування вух — нижнє праве, а верхнє ліве — аналогічне гайманським оленям. Копитце передньої ноги не торкається підніжки, як у інших чмирівських навершях, а «повисає у повітрі», як у гайманських (Бидзиля, Полин 2012, с. 260). Розміщення статевого органу більш природнє. Менш чіткий, як і на гайманських, рельєф бороди. Передня гілка рогів така ж довга, але проміжок між рогом та мордою оленя відсутній. Разом з тим, фігурку оленя вирізняє краща деталізація копит та чіткий рельєф анатомії напружених задніх кінцівок.

Висота навершя — 15,2 см, розмір фігури оленя — 12,9 × 9,6 см. Висота втулки — 4,4 см, розмір основи втулки — 3,9 × 1,9 см.

Кількість навершь з Чмиревої Могили. Проблема визначення кількості навершь з Чмиревої Могили виникла внаслідок випадкового характеру їх знахідки та деякої плутанини при передачі з одного музею до іншого. Чотири навершя, прикрашені фігуркою оленя, були виорані селянами поблизу Чмиревої Могили у рік дослідження кургану [2] Ф. О. Брауном і передані на зберігання до Ермітажу разом зі знахідками з археологічних розкопок, а вже у 1932 р. три з них надійшли до Харкова. У 1977 р. місцевими механізаторами біля Чмиревої Могили були підібрані ще три навершя у вигляді ажурних грушоподібних бубонців, увінчаних фігуркою грифона, які були передані на зберігання до Запорізького краєзнавчого музею (Мозолевський 1979, с. 171; Болтрик, Фіалко 1996 с. 31; Попандопуло 2016, с. 9, фото 3 на с. 10) [3]. Трохи пізніше А. Ю. Алексєєв звернув увагу на те, що в колекції речей з Чмиревої Могили зберігається уламок втулки бронзового навершя, який надійшов до Ермітажу в 1937 році (Дн 1898 1/331). Допускаючи приналежність цього уламка до комплексу Чмиревої Могили, дослідник припустив, що можливе число навершь з цього кургану (з урахуванням знахідки 1977 р.) могло дорівнювати восьми (Алексеев 1985, с. 34). Ю. В. Болтрик не підтримав подібної атрибуції ермітажної втулки і, виходячи з певних орнаментальних особливостей, вважав, що вона походить з іншого комплексу (Болтрик 1998, с. 149, 150).

Однак не можна беззастережно прийняти аргументи обох дослідників. Навряд чи «орнаментальні особливості» ермітажної втулки виділяють її на тлі інших чмирівських навершь. За зовнішнім виглядом (гладка смуга підніжки, на яку була поставлена фігурка тварини, горизонтальний ряд великих рельєфних напівов, пірамідальна підпрямокутна втулка з парою наскрізних отворів для фіксації кріплення

1. Дані про розміри втулки люб'язно надав А. Ю. Алексєєв.
2. У статті Ф. О. Брауна, присвяченій дослідженням Чмиревої Могили, вказана інша дата селянської знахідки — 1878 р. Але, виходячи з контексту викладеної інформації, це — друкарська помилка. Згадка про знахідку цих навершь подана в ОАК і саме за 1898 р. (Отчет... 1901, с. 80).
3. До Запорізького краєзнавчого музею навершя потрапили саме завдяки «дипломатії та матеріальної допомоги» Ю. В. Болтрика (Попандопуло 2016, с. 9).

до древка) зазначена втулка нічим не відрізняється від серії чмирівських навершь. На підніжці збереглася навіть частина копита задньої правої ноги оленя, висунутої далеко вперед (рис. 5: 1—3). Незначні відмінності в деталях пояснюються технологічними особливостями, пов'язаними з литтям за одноразовими восковими моделями. Подібні відмінності можна бачити в оформленні і фігурок тварин, і втулок. Причому нерідко відрізняється зовнішній вигляд лівої і правої сторони однієї і тієї ж втулки. Можна стверджувати напевно, що морфологія, розміри та декор втулки повністю відповідають навершям з Чмиревої Могили.

До того ж, належність втулки Дн 1898 1/331 саме до знахідок з Чмиревої Могили 1898 р. має і певне документоване підтвердження. Під час листування, присвяченого з'ясуванню перипетій, пов'язаних з втулкою, А. Ю. Алексєєв звернув увагу на номер, написаний на приклеєній до втулки марці. Цей номер (14481) за книгою надходжень відповідає номеру, вказаному в інвентарній книзі для всіх навершь з Чмиревої Могили. Показово і те, що перший рядок на марці — «Къ инв. №» — написаний за правилами дореформеної орфографії, тобто ще до революції або ж відразу після неї. Отже, напис, що засвідчує «чмирівський» паспорт втулки, був зроблений задовго до початку роботи Паритетної комісії і всієї плутанини, що трапилася пізніше.

Однак, якщо припустити, що втулка належала окремому навершю, то число виробів цієї серії з Чмиревої Могили зросте до п'яти. Це зовсім не властиво для скіфської поховальної обрядовості. Серії саме з чотирьох навершь були виявлені у низці курганів Північного Причорномор'я IV ст. до н. е. [1] Така кількість навершь пов'язана з практикою їх використання у якості кутових прикрас поховального воза (Древности… 1872, с. 45; Ростовцев 1914, с. 511, 512; Мозолевський 1979, с. 173; Мелюкова 1981, с. 49; Тереножкин, Мозолевский 1988, с. 166; Болтрик 2009, с. 43—45; 2017, с. 70; Мозолевский, Полин 2005, с. 317). Невідомо жодного комплексу з п'ятьма однаковими навершями у серії. Така їх кількість суперечила б не лише традиційній конструкції катафалка, а й уяві скіфів про чотирикутну горизонтальну будову Всесвіту. Відтак поява втулки «п'ятого» навершя не відповідає сталим уявленням про скіфську культуру.

Пояснити появу втулки Дн 1898 1/331 можна дуже просто, звернувшись до записів інвентарної книги ДЕ стосовно колекції Чмиревої Могили. Як відомо із наведеного вище опису, ще до передачі в Україну, одне з навершь (Дн 1898, 1/329) складалося з двох фрагментів, репрезентованих 3/4 втулки та частиною фігурки оленя «без ніг та краю морди», довжиною 9,4 см [2]. Під час передачі колекції до України надійшов лише один фрагмент навершя у вигляді частини фігурки оленя. Втулка за невідомих причин (можливо, через художню довершеність з неї також хотіли зняти гальванокопію) була залишена в Ермітажі. Згодом, згідно запису в інвентарній книзі ДЕ, «*уламок втулки чотиригранної бронзового навершя*» був «*отриманий із САО* [3] *19.III.37 р. А. Манцевич*». При обліку втулка отримала інвентарний номер Дн 1898 1/331, тобто було продовжено порядок номерів колекції з розкопок Ф. О. Брауна (Дн 1898 1/1—330), адже предмет з номером Дн 1898 1/329 де-юре було передано до України.

Отже, кількість знайдених селянами у 1898 р. навершь дорівнює саме чотирьом.

Видова атрибуція персонажа. Атрибуція зображеної на наверші істоти як оленя (Браун 1906, с. 114; Іллінська 1963, с. 42; Яценко 1971, с. 121; Переводчикова 1980, с. 34; 1994, с.153; Бидзиля, Полин 2012, с.256—260; Alekseev 2000, p. 238) не є загальновизнаною. Наявність неприродної риси — довгої трискладчастої бороди — спонукала до пошуку більш відповідного терміну, на кшталт «фантастична тварина з рогами оленя та цапиною бородою» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 149). А. Р. Канторович, який об'єднав навершя обох серій у окре-

1. А саме — у Слоновській Близниці: з композицією з трьох фігур (Древности… 1872, с. 65, табл. XXVI: 1, 2); Чортомлику: два комплекта — з левоголовим грифоном (?) та оленем (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 26; 27); Краснокутському кургані: два комплекти — з грифо-гіппокампом, який шматує хижака та орлиноголовим грифоном (Мелюкова 1981, с. 36—46, рис. 9, 10); Олександрополі: з грифоном у рамці (Древности … 1866, с.6, табл.III); Малій Лепетисі: з качкою (Отчет... 1918, с. 136, рис. 275); Гайматовій Могилі: з оленем (Бидзиля, Полин 2012, с. 256—260, рис. 376—383); Бердянському кургані: з оленем (Чередниченко, Фиалко 1988, с. 156, рис. 6: 1, 2); Каменській Близниці: з оленем (Андросов, Мухопад 1987, с. 64—69, рис. 6: 2—5); Тілігульському лимані: з грифо-гіппокампом, який шматує хижака (Островерхов, Охотников 1989, с. 64, 65, рис. 4: 4).

2. Із запису в інвентарній книзі «*Дн 1898 1/329. Навершя бронзове ажурне з фігурою оленя, що впав на коліно, повернутого вправо; втулка пірамідальна з двома отворами. Довжина більшого уламка (оленя) 0,094. Навершя у двох уламках. Перший являє собою 3/4 втулки; другий оленя без ніг і без кінця морди. Навершя патиноване (тонкий шар темно-зеленою патини)*». Таку ж інформацію викладено і в ОАК — знайдено «*три бронз. наконечника із зображенням оленів ... і два уламки від таких-же ...*» (Отчет... 1901, с. 80).

3. Абревіатура «САО» в інвентарній книзі не розшифрована. На думку А. Ю. Алексєєва це «Сектор античного общества». Такий підрозділ було створено після реорганізації структури Ермітажу у 1931 р. Зокрема, «сектор античного общества» було створено на базі «отдела древностей», з якого були вилучені «эллино-скифское отделение» (ввійшло до складу «сектора доклассового общества») та «отделение классического Востока» (злилося з «сектором Востока») (Орлов 1933, с. 382—386).

мий чмирівсько-гайманський тип, розглянув ці образи серед зображень саме оленів, хоча і підкреслив фантастичність бороди, «трансформованої у пташину голівку» [1] (Канторович 2015, с. 360—362). У більш ранніх роботах дослідник застосовував і інші назви для цього персонажу, такі як «оленеподібний звір» (Канторович 1992, с. 34) та «оленецап» (Канторович 2002, с. 95). Ю. Б. Полідович (2014—2015, с. 152) відніс тварину до групи фантастичних поліморфних істот першого рівня і визначив її як оленя з довгою цапиною бородою або оленя-цапа, що за зовнішніми ознаками нагадує колхідських трагелафосів (τραγέλαφος), згаданих Плінієм Старшим. З такою інтерпретацією погоджується Г. В. Вертієнко (2017, с. 66) і також називає істоту «оленем-цапом». Варто також зазначити, що «бородатими оленями» прикрашений ще ряд навершь — з Чортомлика (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 27), Товстої Могили (Мозолевський 1979, рис. 103: 1—3) та Кам'янської Близниці (Андросов, Мухопад 1987, рис. 6: 2—5). Зображення цих оленів характеризуються значно вищим ступенем схематизму, але одночасно свідчать про доволі стійку уяву щодо окремих рис морфології цих істот у митців-ливарників. В цілому, я поділяю думку про поліморфізм істоти на навершях, використання ж у роботі терміну «олень» умовне і обумовлене його лаконізмом.

Поза оленів. Особливість пози оленя на навершші — з підігнутими передніми та випрямленими у кроці задніми кінцівками — не оминула увага дослідників. О. В. Переводчикова (1993, с. 66; 1994, с. 153), відзначивши незвичність такої пози для скіфського мистецтва, припустила можливе її походження від пози оленя в сценах шматування і зв'язала з високим ступенем проникнення у скіфське середовище образів і сюжетів давньогрецького мистецтва. А. Р. Канторович виділив зображення напівлежачих-напівстоячих оленів у проміжну групу між двома основними типами зображень оленів — таких, що стоять чи йдуть, або ж, що лежать чи летять. Появу подібних зображень у скіфському звіриному стилі дослідник також пов'язував з впливом греко-скіфського мистецтва, а саме, зі сценами нападу хижака на оленя. Відповідно, на думку дослідника, на навершші зображено оленя, що зазнав нападу. Олень намагається підвестися (після того, як на нього, лежачого, накинувся хижак), або ж звалився на живіт, після того, як його було атаковано (Канторович 2009, с. 247). С. В. Полін трактував подібну позу більш нейтрально — як зображення оленя, що встає з лежачого положення (Бидзиля, Полин 2012, с. 256).

Дійсно, у греко-скіфському мистецтві IV ст. до н. е. добре відомі сцени, в яких передні кінцівки тварини, атакованої хижаком чи фантастичною істотою, мають саме таке положення — одна нога викинута далеко вперед, а на іншій, зігнутій у зап'ястку, жертва лежить грудьми (рис. 8: 1—14). Вони отримали настільки широке розповсюдження, що можна говорити про певну канонічність [2], хоча, звісно, відомі і винятки. Прояви подібного впливу греко-скіфського мистецтва виразно простежуються на скіфських навершях IV ст. до н. е. і в багатьох інших деталях. Ще Б. М. Мозолевський (1979, с. 192) відзначав, що використання в оформленні бубонців навершь пальметкового малюнка відбувалося під давньогрецьким впливом. Більш ґрунтовно цю проблему розглянув С. В. Полін, який, окрім пальметок, навів і інші приклади запозичення давньогрецьких декоративних елементів у орнаменті навершь — таких як трьохпелюсткові розетки, ланцюжки напівов тощо та відзначив, що їх використання при виготовленні культових речей свідчить про глибоке засвоєння подібного декору у скіфському середовищі (Бидзиля, Полин 2012, с. 264, 265). Перелік подібних запозичень доповнює, окрім зображень оленів у позі тварини, яку шматують, також поява серед персонажів навершь антропоморфних образів та власне сюжетних композицій.

Надання митцем оленю на навершші канонічної пози тварини, яку шматують, навряд чи випадкове і, ймовірно, пов'язане безпосередньо з функціональним призначенням навершь. Проблема призначення навершь має у скіфознавстві довгу історію вивчення та вирізняється розмаїттям думок. Найобґрунтованішими видаються погляди О. В. Переводчикової та

1. У бороді оленя вбачали «дзьоб» і інші дослідники (Яценко 1971, с. 121; Alekseev 2000, p. 238).

2. З огляду на канонічність у мистецтві розташування передніх кінцівок тварини, яку шматують, цікавих спостережень можна дійти при аналізі деяких сцен на двох шедеврах греко-скіфської торевтики — пекторалі з Товстої Могили та срібної амфори з Чортомлика. На нижньому фризі пекторалі до канонічної пози жертви наближені лише передні кінцівки коня центральної групи, якого шматують грифони. Кінцівки двох інших коней, а також вепра та оленя, мають інше положення, отже час їх смерті, інакше кажучи жертви, наступить трохи пізніше, що цілком відповідає змісту самих сцен. Найбільш дискусійною проблемою при вивченні чортомлицької амфори є тлумачення семантики сцен середнього фризу (огляд думок див. Ролле 1999). Поміж тим, у двох випадках переднім кінцівкам ніг коней надано положення жертовної тварини. А саме, у центральній сцені, де заарканений кінь викинув уперед праву кінцівку, а ліву підігнув під себе. А також у сцені зліва, де конюх зігнув у зап'ястку ліву кінцівку коня і надав його переднім ногам канонічної пози жертовної тварини. Це свідчить на користь точки зору тих дослідників, які тлумачили дані сцени у тому чи іншому контексті обряду жертвоприношення (Кузьмина 1976, с. 72—75; Мачинский 1978, с. 236—239; Раевский 1979, с. 77—81; Бессонова 1983, с. 70—72; Симоненко 1987, с. 143; Schiltz 1994, S. 194).

Рис. 8. Сюжети із зображенням сцен нападу та шматування: 1 — IV Семибратній курган; 2 — Солоха; 3 — Братолюбівський курган; 4, 10 — Товста Могила; 5 — Велика Білозерка; 6 — VI Семибратній курган; 7, 8 — Куль-Оба; 9 — Чортомлик; 11—12 — Олександропіль; 13 — Великий Рижанівський курган; 14 — Гирчино-во (1, 2, 4, 7, 8 — Piotrovsky, Galanina, Grach 1986; 3, 5 — Толочко (ред.) 1991; 6 — Перстень… 1998—2018; 9 — Алексеев 2012; 10 — Dally 2007; 11, 12 — Полин, Алексеев 2018; 13 — Трейстер 2018; 14 — Венедиков, Герасимов 1973

Д. С. Раєвського, які визначали функцію навершь як засобу, що забезпечував комунікацію між різними зонами всесвіту, з чим і пов'язане їх використання у поховальних церемоніях (як кутові прикраси катафалків), жертвоприношеннях, а також під час шаманських камлань (Переводчикова, Раевский 1981, с. 42—52). Семантика сцен шматування в скіфському і греко-скіфському мистецтві має різні тлумачення (Кузьмина 1987; Раевский 1985, с. 150—154; Полидович 2006 та ін.). На думку Д. С. Раєвського (1985, с. 153), мотив шматування є метафоричним символом смерті і може розглядатися як образотворчий еквівалент жертвоприношення. Отже, трактовка пози оленя як тварини, яку шматують, підтверджує одну з ймовірних функцій навершь у якості деталей жертовних стовпів (Переводчикова, Раевский 1981, с. 50).

Цікаво, що саме у IV ст. до н. е. з'являються навершя, прикрашені не тільки тим чи іншим персонажем, а сюжетною групою, репрезентованою сценами нападу чи шматування. Так, сценами боротьби котячого хижака та змієподібного фантастичного персонажа прикрашені навершя з Краснокутського кургану, Тілігульського лиману, Водославки та Гардовецького лісу (Мелюкова 1981, рис. 9: 1—3; Островерхов, Охотников 1989, с. 65, 66; Полин 2016, с. 284, рис. 4: 3—10), сценами нападу грифона на копитну (?) тварину — навершя з Петропавлівки, Догмарівки (Полидович 2006, рис. 7: 5, 6) та Кривого Рогу [1]. На навершях зі Слонової Близниці (і, скоріш за все, з Бабиної Могили) відтворена сцена нападу за участі трьох персонажів, сюжет якої має різні тлумачення (Канторович 1998а; Мозолевский, Полин 2005, с. 317).

У той же час до складу знайдених у поховальних пам'ятках наборів часто входили навершя двох чи, навіть, трьох видів, причому «бестіарій» репрезентованих на них персонажів був доволі обмеженим. При цьому найбільш часто у одному комплекті зустрічаються саме навершя, прикрашені фігурками оленя та грифона. У такому поєднанні вони були знайдені в Чмиревій, Гайманівій та Товстій Могилах, Чортомлику [2] та Кам'яній Близниці (Болтрик 1998, с. 150). В Олександрополі навершь з оленем не було, але серед прикрас катафалка була знайдена пластина з зображенням єдинорога, фантастичної істоти з тілом копитної тварини (Полидович 2014—2015, с. 185), отже не хижака [3], який міг бути семантично еквівалентним зображенню оленя, тобто виконувати функції принесеної у жертву тварини. До складу чотирьох останніх комплексів (окрім Товстої та Чмиревої Могил) входили також навершя, увінчані фігуркою птаха. І в усіх без виключення випадках був використаний образ світового дерева — у вигляді пальметки на бубонцях, у Олександрополі — у вигляді п'яти вирізних пластин-пальметок, знайдених серед прикрас катафалка. Отже, можна стверджувати певну канонічність складу репрезентованих серед прикрас поховального возу образів, а саме — грифона, оленя, птаха та світового дерева. Ю. В. Болтрик розглядав випадки виявлення у курганах навершь різних типів у контексті особливостей оформлення поховального воза, розміщуючи навершя з серій по чотири екземпляри по його кутах, а з серій по два екземпляри (з птахами) — на гребені двоскатного балдахіну катафалка. «Зайві» навершя комплекту дослідник відносив до прикрас іншого воза, а символіку власне зображень пов'язував з функцією руху та презентацією тернарної структури моделі Всесвіту, верхню зону якого маркували птахи, середню — копитні, нижню — грифони (Болтрик 1998, с. 146—150; 2009, с. 43—45). У той же час стійке сполучення одних і тих же персонажів дозволяє зробити припущення, що вони були задумані і як дійові особи одного сюжету — на кшталт схожого поєднання в один сюжет різних персонажів золотих аплікацій, що прикрашали одяг чи головний убір (Клочко 1982, с. 126—128; Бабенко 2002, с. 66). Сутність цього сюжету, необхідного та доречного при проведенні поховальної церемонії, презентують згадані вище «сюжетні» навершя зі сценами нападу та шматування. У цьому випадку грифону відводилася функція хижака, оленю — жертви. Дійство відбувалося в межах сакралізованої світовим деревом зони, за участі персонажа-медіатора — птаха. Цікаво, що ця ж тріада — хижак, олень та птах — домінує в сюжеті відомої матриці з Гирчиново (рис. 8: 14) [4]. Отже відтворення на наверші оленя у позі тварини, яку шматують, було цілком слушним, виходячи з функцій навершь, що відводилася їм у поховальних церемоніях.

Голівки птахів / спіральні знаки на плечах та лопатках. Традиція зображення на тваринах знаків-символів має глибоке коріння, на що звертали увагу чимало дослідників. М. І. Вязьмітіна (1963, с. 166, 167), посила-

1. Усне повідомлення к. і. н. С. В. Поліна.
2. Атрибуція персонажа на одній із серій з чотирьох навершь з Чортомлика неоднозначна. У ньому вбачають лева (Древности… 1872, с. 20), стилізованого грифона (Ростовцев 1925, с. 436), «якусь тварину (оленя? бика?)» (Іллінська 1963, с. 42), фантастичну істоту (Переводчикова 1980, с. 35), «левоголового грифона (?)» (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 154), хижака (лева) (Канторович 2015, с. 157—159). На думку Ю.Б. Полідовича, ця «дивна істота» поєднує ознаки копитної тварини та хижака (2014—2015, с. 156). Цікаво, що положення передніх кінцівок персонажу (одна зігнута у зап'ястку, інша викинута вперед) повністю відповідає канонічній позі тварини, яку шматують, що ще більш заплутує видову атрибуцію цієї істоти.
3. Є й інше тлумачення персонажу — грифон (Полин, Алексеев 2018, с. 562).
4. У науковому обігу використовується перекручена назва села — Гарчиново (порівн. болг. Гърчиново).

ючись на тексти нововавілонського царства, пов'язувала використання таких знаків з традицією позначення звірів у стаді богині Іштар. В. А. Кисель витоки цієї традиції вбачав у давньоєгипетських пам'ятках II тис. до н. е., звідки вона перейшла до сірійсько-фінікійського та хетського мистецтва, а згодом потрапила до Ассирії та Ірану. Використання подібних знаків у ранньоскіфському мистецтві, зокрема на тваринах бестіарію келермесської сокири, дослідник розглядав як синтез саме цих двох стилістичних напрямків — ассирійського та іранського (Кисель 2003, с. 37). Інші дослідники розповсюдження у скіфському звіриному стилі при оформленні стегна чи плеча копитної тварини орнаментального мотиву «крапка і кома» «груша і яблуко» «вісімка» тощо, також пов'язували з впливом мистецтва Урарту та ахеменідського Ірану (Канторович 1998b, с. 162—165; Переводчикова 1994, с. 131, 132; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 85).

Рельєфні знаки на плечах та лопатках оленів чмирівської та гайманської серій дослідники сприймали по-різному і бачили в них голівки грифонів (Браун 1906, с. 114) або птахів з закрученим у спіраль дзьобом (Яценко 1971, с. 121), стилізований двочастинний значок (Бессонова 2009, с. 37), два краплеподібних значка (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 165), «поглиблений орнамент» (Бидзиля, Полин 2012, с. 258—260) тощо. Найбільш ґрунтовно цей орнаментальний елемент розглянув А. Р. Канторович. Дослідник, відзначивши запозичення скіфським звіриним стилем з пам'яток ахеменідського мистецтва прийому зображення подрібненої лопатки, розглядав знаки на чмирівських оленях як приклад зооморфізації «великої» і «малої» лопаток (тобто, власне лопатки і м'язів плеча та гомілки відповідно) та їх перетворення у пташину голівку, де голова, око та восковиця відповідали великій лопатці, а дзьоб — малій (Канторович 1998b, с. 163, 164). Пізніше А. Р. Канторович (2002, с. 95) наводив знаки на чмирівських навершях [1] як один із прикладів трансформації лопатково-плечової зони повнофігурної тварини та її оформлення у вигляді відособленої голови хижого птаха. В його дисертаційному дослідженні голівки птахів чмирівських та гайманських навершь були віднесені до ольвійсько-завадського типу редукованих зображень птаха у вигляді голови без шиї чи з рудиментарною шиєю (Канторович 2015, с. 648—656, 1217—1224, 1583).

Разом з тим, поза увагою залишилося багато нюансів морфології пташиних голівок, які варто розглянути докладніше. Насамперед треба зауважити, що основна пташина голівка накладається на тіло «носія» дещо іншим чином, ніж у згаданому описі (Канторович 1998b, с. 164). В області плеча («малої лопатки») розміщене пташине око, а дзьоб виходить за анатомічні межі лопатки і вкриває майже всю область грудної клітини.

Як і навершя в цілому, кожен знак і в гайманській (рис. 9: 1—4), і в чмирівській (рис. 9: 5—7) серіях має суто індивідуальні риси. Але якщо навіть на тому чи іншому наверші знак на одному боці не є дзеркальним відбитком знака з протилежного боку, все ж помітно намагання майстра зробити обидва знаки максимально схожими за морфологією та стилістикою.

Найбільш оригінальні знаки на наверші ЧМ-1 (рис. 9: 5) [2]. Відтворену на них пташину голівку вирізняє значно більша природність, хоча її риси зображені досить незграбно, чи, навіть, потворно. Зображення голівки барельєфне — немов би накладене поверх тіла оленя. Округле око знаходиться у видовженій завеликій очниці, що підноситься вище восковиці. Восковиця гіпертрофована, добре виражена рельєфно у вигляді широкої складки, гладка. Обидві голівки доповнені зображеннями додаткових голівок, з використанням прийому «зооморфних перетворень» (Канторович 2002; 2015, с. 649), при цьому око птаха 1 одночасно є оком птаха 2. Направлений донизу дзьоб птаха 2 оформлює щоку птаха 1. Дзьоби птахів 1 і 2 закручені в одну сторону. Восковиця у птаха 2 відсутня, перехід від очниці до дзьоба прогнутий під тупим кутом, що надає голівці птаха 2 ще більш спотвореного вигляду. Знак ЧМ 1л вирізняє від знака ЧМ 1п наявність трьох рельєфних вертикальних смуг, опущених донизу від спіралі дзьоба птаха 1. Скоріш за все, подібні смуги є схематизованими елементами досить розповсюдженого на зображеннях пташиних голів декоративного мотиву пальметки (Канторович 2015, с. 652), що втратила первісний вигляд.

Голівки птахів на наверші ЧМ-4 вирізняються значним схематизмом (рис. 9: 7). Зображення не барельєфні, а, скоріш, койланагліфні — рельєф знаків немовби врізаний в тіло оленя. Око на ЧМ-4п краплеподібне, на ЧМ-4л — у вигляді продовгуватої риски. Краплеподібні очниці оконтурені тонким рельєфним бортиком. Очниця ЧМ-4л помітно більша. Зображення восковиці умовне і репрезентоване

1. До цього варіанту трансформацій були також віднесені зображення кабана на блясі з Архангельської Слободи, хижака на лопатях піхов мечів з Солохи і Ушаківського кургану та ряд прикладів, репрезентованих pars pro toto (Канторович 2002, с. 95—98).

2. Тут і далі для зручності знаки на навершях будуть позначатися абревіатурою, де великі літери відповідатимуть пам'ятці (ЧМ / ГМ — Чмирева Могила / Гайманова Могила), малі літери — маркуватимуть лівий (л) або правий (п) бік оленя, цифри - порядковий номер навершя. Нумерація навершь з Гайманової Могили відповідає їх порядковому номеру у каталозі (Бідзіля, Полін 2012, с. 256—258). Нумерація навершь з Чмиревої Могили повторює їх послідовність, репрезентовану у даній статті.

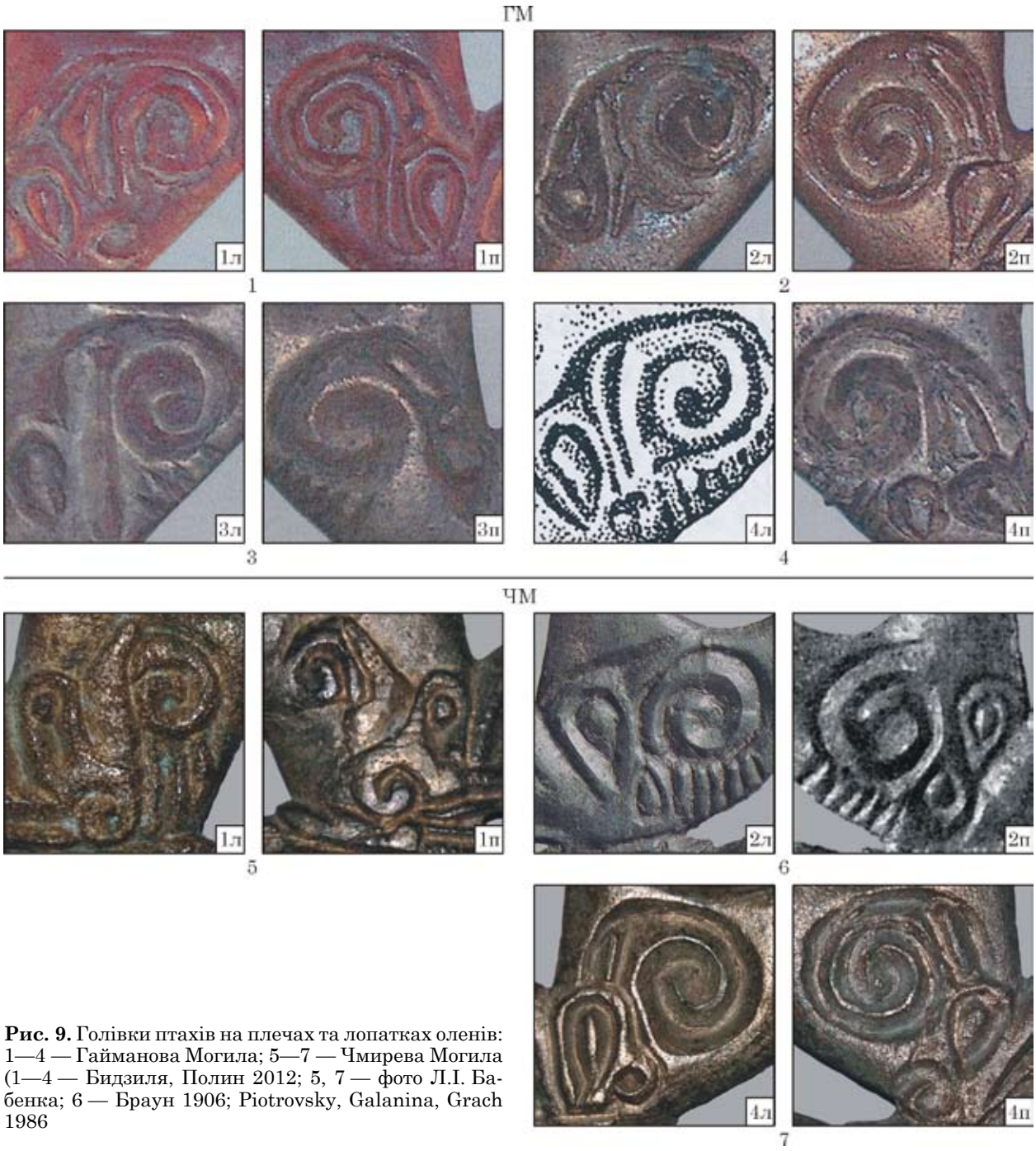

Рис. 9. Голівки птахів на плечах та лопатках оленів: 1—4 — Гайманова Могила; 5—7 — Чмирева Могила (1—4 — Бидзиля, Полин 2012; 5, 7 — фото Л.І. Бабенка; 6 — Браун 1906; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986

тонкою рельєфною смугою на початку спірального поглиблення. Дзьоб трактовано спіраллю, далекою від природного прототипу. Додаткова голівка птаха фактично відсутня. Від образотворчої схеми «зооморфних перетворень» залишився лише завиток під очницею, що можна трактувати як рудимент дзьоба птаха 2, інші елементи якого відсутні. Цікаво, що на ЧМ-4л спіралі дзьоба і завитка закручені в одну сторону, на ЧМ-4п — у різні.

Знаки навершя ЧМ-2 (ермітажний екземпляр) демонструють третій іконографічний варіант образу (рис. 9: 6). Пташині голівки відтворені з ще більшим схематизмом. Краплеподібне око заповнює всю область очниці такої ж форми, причому як і у ЧМ-4, око птаха ЧМ-2л помітно більше. Восковиця на ЧМ-2л ледь помітна, на ЧМ-2п — відсутня зовсім. Дзьоб репрезентовано спіраллю у півтора оберти. Під оком, впритул до нього, розміщено додатковий елемент, але це не спіральний завиток, як рудимент дзьоба, а практично ідентичне «око в очниці» краплеподібної форми, тільки меншого розміру і направлене гострим кінцем у протилежний бік. При використанні прийому «зооморфних перетворень» відомий варіант зображення голови птаха 2, де її око оформлювало щоку птаха 1, а завиток її дзьоба моделював око птаха 1 (Канторович 2015, с. 649). У нашому випадку «око птаха 2» розміщене саме

так, але будь-які зримі елементи направленого догори дзьоба відсутні. У той же час на обох знаках навершя ЧМ-2 під загнутим у спіраль дзьобом птаха 1 відтворено орнаментальний елемент у вигляді шістьох рельєфних гладких смуг, значення яких у композиції знака також незрозуміле. Це могли бути і згадані вже вище схематизовані елементи декоративного мотиву пальметки (Канторович 2015, с. 652). Але якщо «око 2» дійсно замислювалося як елемент зображення голівки птаха 2, то на цій схемі ряд поперечних гладких смуг міг моделювати восковицю на дзьобі цього птаха. Поперечне рифлення восковиці було досить розповсюдженим художнім прийомом (Канторович 2015, с. 651). Однак навіть у цьому випадку голівка птаха 2 відтворена не повністю, як і на знаках навершя ЧМ-4, а лише декількома елементами, що не мають чіткої атрибуції. Подібна тенденція у зображенні первісного образу від природності до крайньої «схематизації та геометризації», і, як наслідок, «втрати зооморфної основи» взагалі характерна для скіфського мистецтва IV ст. до н. е. (Канторович 2012, с. 37, 38, 53).

Знаки гайманської серії вирізняє більший схематизм пташиних голівок в цілому, та окремих дрібних деталей зокрема (рис. 9: 1—4). Спіраль дзьоба практично втратила анатомічну природність і наближається до спіралей на бляхах-прикрасах вузди, тип «Солоха-Чортомлик» (Канторович 2012, с. 43—46, рис. 12) або I.2.67 за О. Д. Могиловим (2008, с. 53, рис. 105: 11—27). У порівнянні зі знаками чмирівських навершь, гайманські вирізняє значно більша ступінь «уніфікації» усередині серії, а також менш виразний рельєф. Ледь помітні рудиментарні елементи можливого зображення голови птаха 2 можна простежити лише на трьох відбитках із восьми. На ГМ-1л це завиток під оком головної голівки (рис. 9: 1). На ГМ-4л та ГМ-4п — невиразне аморфної форми «око» у заглибленні та п'ять-шість поперечних виїмок, нанесених напилком, під дзьобом птаха 1 (рис. 9: 4). У той же спосіб аналогічні виїмки були зроблені на знаках ГМ-3л та ГМ-3п (рис. 9: 3), але будь-які інші елементи голівки птаха 2 на них відсутні.

У цілому, зображення на знаках, що прикрашають лопатку, плече та грудну клітину оленів на навершях чмирівської та гайманської серій якнайкраще ілюструють висловлену А. Ю. Алексеєвим тезу про те, що під час виготовлення подібних навершь майстер копіював інше зображення, не повністю розуміючи значення його деталей (Alekseev 2000, p. 238).

Порівняння навершь чмирівської і гайманської серій. Окрім співставлення знаків, цікаво порівняти навершя обох серій і у інших аспектах. Ґрунтовне порівняння чмирівських і гайманських навершь було здійснене С. В. Поліним, хоча дослідникові були доступні фотографії лише двох чмирівських навершь, що вплинуло і на отримані висновки. На думку С. В. Поліна, зображення чмирівських оленів вирізняють такі особливості, як неприродність задраної догори голови, більший прогин холки та важкуватість передньої частини, неприродність чи відсутність зображень статевих органів, положення копитця передньої ноги, що «зависло у повітрі». С. В. Полін вказує на суттєві розбіжності низки елементів навершь чмирівської серії поміж собою, вважає навершя ЧМ-1 «примітивною копією» навершя ЧМ-2, і відзначає в цілому більш низький рівень роботи чмирівських навершь у порівнянні з гайманськими (Бидзиля, Полин 2012, с. 259, 260).

Можна повністю погодитися з висновком про численні розбіжності між чмирівськими навершями усередині серії, причому залучення ще двох навершь підкреслює ці розбіжності ще виразніше. Можливо, це свідчить про те, що гайманські навершя є виробами одного майстра, тоді як до виготовлення чмирівських долучилися щонайменше два майстра (і навіть ремонт навершя ЧМ-3 провадив інший ливарник). Відзначена неприродність пози чмирівських оленів («задрана голова», «прогин холки»), напевно пов'язана з намаганням найбільш точно відтворити позу тварини, яку шматують. На деяких високохудожніх предметах торевтики, прикрашених такими сценами, можна побачити оленів з ще більш задраною головою (зокрема, кубок та браслет з Куль-Оби тощо (рис. 8: 7, 8). Отже, поза оленів чмирівських навершь може бути просто ближчою до суті первісного задуму. Анатомічні парадокси дійсно притаманні чмирівським оленям, і до «неприродності статевих органів» можна приєднати описану вище плутанину з лівими-правими вухами та задніми кінцівками. Але поряд з цим чмирівських оленів вирізняє передана значно кращим рельєфом анатомія задніх кінцівок, скрупульозна деталізація копит, і, зрештою, більш виразні голівки птахів на лопатках та плечах, чим вони однозначно перевершують оленів з навершь Гайманової Могили. Таке ж враження залишає і якість лиття навершь обох серій. Окрім навершя ЧМ-3, що зазнало якоїсь лихої долі, інші три навершя вирізняються відсутністю слідів ливарного браку та їх ремонту, на противагу гайманським навершям. Цікаво, що пошкодження чмирівських навершь пов'язані з втратою верхньої частини фігурки оленів — рогів (подекуди хвостів), нижні частини з втулкою дефектів не мають. Гайманські навершя демонструють протилежну картину — при відсутності втрат у верхній частині фігурок оленів, нижні частини разом з втулкою рясніють від численних тріщин та слідів їх ремонту у вигляді просвердлених отворів, заклепок, скоб, муфт, обойм тощо. У двох навершь (ГМ-3 і ГМ-4) втулки з частиною фігурки оленя втрачено (Бидзиля, Полин 2012, с. 256—258). Отже, з висновком про більш низький рівень

чмирівських навершь (Бидзиля, Полин 2012, с. 260) і у художньому, і у технологічному аспектах, погодитися важко.

Різняться навершя обох серій і способом кріплення на держак. Усередині втулок гайманських навершь збереглися залишки залізних стрижнів (Бидзиля, Полин 2012, с. 256). Сліди стрижнів чи хоча б корозії чорного металу у втулках чмирівських навершь відсутні, отже їх, скоріш за все, насаджували безпосередньо на дерев'яну палицю.

Висновки. Попри всі відмінності, що можна побачити на навершях з Чмиревої та Гайманової Могил як усередині серії, так і поміж обох серій, очевидна їх близькість за «*манерою…, рисунком, композицією та орнаментальними деталями*» (Бидзиля, Полин 2012, с. 259). До виготовлення навершь доклали рук різні майстри, намагаючись відтворити певний взірець, хоч і подекуди не цілком розуміючи значення окремих його деталей (Alekseev 2000, p. 238). Виготовлення чмирівських та гайманських навершь було не єдиним прикладом своєрідного тиражування певного еталону, за шаблоном якого відливалися схожі навершя, що згодом використовувалися у церемоніях різних поховрон. Зокрема, подібними серіями репрезентовані навершя з грушеподібним прорізним бубонцем, увінчаним фігуркою грифона (Товста, Чмирева та Гайманова Могили), зі сценами боротьби котячого хижака та змієподібного персонажа (Краснокутський курган, Тілігульський лиман, Водославка, Гардовецький ліс), зі сценами нападу грифона на тварину (Петропавлівка, Догмарівка, Кривий Ріг) тощо. Отже, у IV ст. до н. е. набуває поширення практика масового виготовлення навершь за певним зразком, причому до тиражування однієї і тієї копії могли долучатися різні майстри.

Подяки. Висловлюю щиру подяку завідувачу відділом археології Східної Європи та Сибіру Державного Ермітажу Андрію Юрійовичу Алексєєву за надану інформацію з облікової документації ДЕ про навершя з Чмиревої Могили, поради та дозвіл опублікувати втулку одного з навершь та старшому науковому співробітнику Інституту археології НАНУ Сергію Васильовичу Поліну за інформацію про знахідку навершь поблизу Кривого Рогу.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1985. Курган Чмырева Могила и дата его сооружения. *Сообщения Государственного Эрмитажа*, 50, с. 31-35.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Андросов, А. В., Мухопад, С. Е. 1987. Скифский аристократический курган «Каменская Близница». В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 54-74.

Бабенко, Л. І. 2002. Жіночий головний убір IV ст. до н. е. з кургану 8 біля с. Пісочин Харківської області. *Археологія*, 4, с. 59-69.

Бабенко, Л. И. 2012. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана. *Российская археология*, 3, с. 20-27.

Бабенко, Л. И. 2018. Коллекция Александропольского кургана в собрании Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова. В: Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Олег Філюк, с. 591-626, 918-922.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 2009. Ритон из Братолюбовского кургана. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: б. и., с. 30-38.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В. 1998. Про призначення скіфських бронзових навершь IV ст. до Р. Х. *Музейні читання*, с. 146-150.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: б. и., с. 39-47.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 66-77.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1996. Повернення до Чмиревої Могили. *Музейні читання*, с. 30-32.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2012. Останні дослідження кургану Чмирева Могила. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 50-57.

Браун, Ф. 1906. Отчет о раскопках в Таврической губ. в 1898 г. *Известия ИАК*, 19, с. 81-116.

Венедиков, И., Герасимов, Т. 1973. *Тракийското изкуство*. София: Български художник.

Вертієнко, Г. В. 2017. «Веретрагна, Ахурою створений»: до іконографії давньоіранського воїнського божества. *Сходознавство*, 79, с. 53-90.

Вязьмитина, М. И. 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158-170.

Государственный Эрмитаж. 1998—2018. *Перстень: пантера, напавшая на оленя*. Режим доступу: https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/09.+jewellery/972397. Дата звернення 1 квітня 2019.

Древности… 1866. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. Санкт-Петербург, I.

Древности… 1872. *Древности Геродотовой Скифии. Сборник описаний археологических раскопок и находок в Черноморских степях*. Санкт-Петербург, II.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські навершники. *Археологія*, XV, с. 33-60.

Канторович, А. Р. 1992. «Петушки» — один из образов звериного стиля степной Скифии. В: Щапова, Ю. Л., Яценко, И. В. (ред.). *Граковские чтения на кафедре археологи МГУ 1989—1990 гг.* Москва: МГУ, с. 30-39.

Канторович, А. Р. 1998а. Изображения на скифских навершиях из кургана Слоновская Близница:

(стилистика и семантика). *Российская археология*, 4, с. 78-88.

Канторович, А. Р. 1998b. К вопросу о переднеазиатском влиянии на звериный стиль степной Скифии. *Вестник древней истории*, 3, с. 146-167.

Канторович, А. Р. 2002. Классификация и типология элементов «зооморфных превращений» в зверином стиле степной Скифии. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Структурно-семиотические исследования в археологии*. Донецк: ДонНУ, 1, с. 77-130.

Канторович, А. Р. 2009. Сюжет стоящего / идущего оленя в восточноевропейском скифском зверином стиле и его реплики в искусстве «савроматской» и кара-абызской культуры. В: Кузьминых, С. В., Чижевский, А. А., Руденко, Г. Р. (ред.). *У истоков археологии Волго-Камья (к 150-летию открытия Ананьинского могильника)*. Елабуга: б. и., с. 245-260.

Канторович, А. Р. 2012. Изображения обособленных конечностей хищников в искусстве скифского звериного стиля Восточной Европы: типология, хронология, анализ истоков и эволюции. *Stratum plus*, 3, с. 17-71.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. МГУ им. М. В. Ломоносова.

Кисель, В. А. 2003. *Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов*. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение.

Клочко, Л. С. 1982. Новые материалы к реконструкции головного убора скифянок. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 118-130.

Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев: б. и.

Кузеев, Р. Г., Пиотровский, М. Б. (ред.). 2002. *Золотые олени Евразии*. Санкт-Петербург: Славия.

Кузьмина, Е. Е. 1976. О семантике изображений на Чертомлыцкой вазе. *Советская археология*, 3, с. 68-75.

Кузьмина, Е. Е. 1987. Сюжет борьбы хищника и копытного в искусстве «звериного» стиля евразийских степей скифской эпохи В: Мартынов, А. И., Молодин, В. И. (ред.). *Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология*. Новосибирск: Наука, с. 3-12.

Мачинский, Д. А. 1978. О смысле изображений на чертомлыцкой амфоре. В: Столяр, А. Д. (ред.). *Проблемы археологии*, 2: Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова, с. 232-240.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАНУ.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы)*. Киев: Стилос.

Орлов, М. А. (ред.). 1933. *Ленинград. Путеводитель*. Москва; Ленинград: ОГИЗ, 2: Прогулки по городу. Музеи. Научные учреждения. Справочник.

Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1989. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. *Вестник древней истории*, 2, с. 50-67.

Отчет… 1901. *Отчет ИАК за 1898 г.* Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет… 1913. *Отчет ИАК за 1909—1910 гг.* Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет… 1918. *Отчет ИАК за 1913—1915 гг.* Петроградт: Главное управление уделов.

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Переводчикова, Е. В. 1993. Скифский звериный стиль и греческие мастера В: Раев, Б. А. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир*. Новочеркасск: б. и., II, с. 65-70.

Переводчикова, Е. В. 1994. *Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи*. Москва: Восточная литература.

Переводчикова, Е. В., Раевский, Д. С. 1981. Еще раз о назначении скифских наверший. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье*. Москва: Наука, с. 42-52.

Полидович, Ю. Б. 2006. Хищник и его жертва: Выражение круговорота жизни и смерти средствами скифского зооморфного кода. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Структурно-семиотические исследования в археологи*. Донецк: ДонНУ, 3, с. 291-302.

Полидович, Ю. Б. 2014—2015. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира. *Донецький археологічний збірник*, 18—19, с. 149-201.

Полин, С. В. 2016. Александропольский дракон. В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпропетровськ: Ліра, с. 278-287.

Полин, С. В., Алексеев, А. Ю. 2018. *Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье*. Киев; Берлин: Олег Філюк.

Попандопуло, З. Х. 2016. История формирования археологической коллекции Запорожского областного краеведческого музея (к 95-летию основания). *Музейний вісник*, 16, с. 5-17.

Раевский, Д. С. 1979. Об интерпретации памятников скифского искусства. *Народы Азии и Африки*, 1, с. 70-82.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры*. Москва: Наука.

Ролле, Р. 1999. *О фризе чертомлыцкой амфоры*. Киев: б. и.

Ростовцев, М. И. 1914. *Античная декоративная живопись на юге России*. Санкт-Петербург: ИАК, I: Описание и исследование памятников.

Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических*. Ленинград: б. и.

Симоненко, А. В. 1987. О семантике среднего фриза Чертомлыцкой амфоры. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 140-144.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. (ред.). 1991. *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА АН України; Шлезвіг: Археологічний музей.

Трейстер, М. 2018. Бронзовые и серебряные сосуды из Центральной могилы Большого Рыжановского кургана. В: Скорый, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Олег Филюк, с. 308-341.

Чередниченко, Н. Н., Фиалко, Е. Е. 1988. Погребение жрицы из Бердянского кургана. *Советская археология*, 2, с. 149-166.

Яценко, И. В. 1971. Искусство скифских племен Северного Причерноморья. В: Монгайт, А. Л., Черкасова, Н. В. (ред.). *История искусства народов СССР в 9-ти т.* Москва: Изобразительное искусст-

во, 1: Искусство первобытного общества и древнейших государств на территории СССР, с. 116-137.

Alekseev, A. 2000. Stag-shaped finial. In: Aruz, J., Farkas, A., Alekseev, A., Korolkova, E. (ed.). *The Golden Deer of Eurasia. Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes*. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 238.

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 1985. Kurgan Chmyreva Mogila i data ego sooruzheniia. *Soobshcheniia Gosudarstvennogo Ermitazha*, 50, s. 31-35.

Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei iz sobraniia Ermitazha.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Androsov, A. V., Mukhopad, S. E. 1987. Skifskii aristokraticheskii kurgan «Kamenskaia Bliznitsa». In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Pamiatniki bronzovogo i rannego zheleznogo vekov Podneprovia.* Dnepropetrovsk: DGU, s. 54-74.

Babenko, L. I. 2002. Zhinochyi holovnyi ubir IV st. do n. e. z kurhanu 8 bilia s. Pisochyn Kharkivskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 4, s. 59-69.

Babenko, L. I. 2012. K istorii kollektsii predmetov iz Litogo (Melgunovskogo) kurgana. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 20-27.

Babenko, L. I. 2018. Kollektsiia Aleksandropolskogo kurgana v sobranii Kharkovskogo istoricheskogo muzeia imeni N. F. Sumtsova. In: Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove.* Kiev; Berlin: Oleg Filiuk, s. 591-626, 918-922.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniia skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bessonova, S. S. 2009. Riton iz Bratoliubovskogo kurgana. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza*. Kiev; Poltava: b. i., s. 30-38.

Bidzilia, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila.* Kiev: Skif.

Boltryk, Yu. V. 1998. Pro pryznachennia skifskykh bronzovykh naversh IV st. do R.Kh. *Muzeini chytannia*, s. 146-150.

Boltrik, Iu. V. 2009. Povozki kak pokazatel tselostnosti kompleksa skifskogo kurgana In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza.* Kiev; Poltava: b. i., s. 39-47.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz — kurhan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poshuk Khersoneskoho slidu). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 66-77.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1996. Povernennia do Chmyrevoi Mohyly. *Muzeini chytannia*, s. 30-32.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2012. Ostanni doslidzhennia kurhanu Chmyreva Mohyla. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 50-57.

Braun, F. 1906. Otchet o raskopkakh v Tavricheskoi gub. v 1898 g. *Izvestiia IAK*, 19, s. 81-116.

Venedikov, I., Gerasimov, T. 1973. *Trakiyskoto izkustvo*. Sofia: Balgarski hudozhnik.

Vertiienko, H. V. 2017. «Veretrahna, Akhuroiu stvorenyi»: do ikonohrafii davnoiranskoho voinskoho bozhestva. *Skhodoznavstvo*, 79, s. 53-90.

Viazmitina, M. I. 1963. Rannie pamiatniki skifskogo zverinogo stilia. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 158-170.

Gosudarstvennyi Ermitazh. 1998—2018. *Persten: pantera, napavshaia na olenia.* Rezhym dostupu: https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/09.+jewellery/972397. Data zvernennia 1 kvitnia 2019.

Drevnosti… 1866. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. Sankt-Peterburg, I.

Drevnosti… 1872. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii. Sbornik opisanii arkheologicheskikh raskopok i nakhodok v Chernomorskikh stepiakh*. Sankt-Peterburg, II.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiia VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Illinska, V. A. 1963. Pro skifski navershnyky. *Arkheolohiia*, XV, s. 33-60.

Kantorovich, A. R. 1992. «Petushki» — odin iz obrazov zverinogo stilia stepnoi Skifii. In: Shchapova, Iu. L., Iatsenko, I. V. (ed.). *Grakovskie chteniia na kafedre arkheologi MGU 1989—1990 gg.* Moskva: MGU, s. 30-39.

Kantorovich, A. R. 1998a. Izobrazheniia na skifskikh navershiiakh iz kurgana Slonovskaia Bliznitsa: (stilistika i semantika). *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 78-88.

Kantorovich, A. R. 1998b. K voprosu o peredneaziatskom vliianii na zverinyi stil stepnoi Skifii. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 146-167.

Kantorovich, A. R. 2002. Klassifikatsiia i tipologiia elementov «zoomorfnykh prevrashchenii» v zverinom stile stepnoi Skifii. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologii*. Donetsk: DonNU, 1, s. 77-130.

Kantorovich, A. R. 2009. Siuzhet stoiashchego/idushchego olenia v vostochnoevropeiskom skifskom zverinom stile i ego repliki v iskusstve «savromatskoi» i kara-abyzskoi kultury. In: Kuzminykh, S. V., Chizhevskii, A. A., Rudenko, G. R. (ed.). *U istokov arkheologii Volgo-Kamia (k 150-letiiu otkrytiia Ananinskogo mogilnika).* Elabuga: b. i., s. 245-260.

Kantorovich, A. R. 2012. Izobrazheniia obosoblennykh konechnostei khishchnikov v iskusstve skifskogo zverinogo stilia Vostochnoi Evropy: tipologiia, khronologiia, analiz istokov i evoliutsii. *Stratum plus*, 3. s. 17-71.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskii zverinyi stil Vostochnoi Evropy: klassifikatsiia, tipologiia, khronologiia, evoliutsiia*. Dissertatsiia d. i. n. MGU im. M. V. Lomonosova.

Kisel, V. A. 2003. *Shedevry iuvelirov Drevnego Vostoka iz skifskikh kurganov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Klochko, L. S. 1982. Novye materialy k rekonstruktsii golovnogo ubora skifianok. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 118-130.

Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan*. Kiev: b. i.

Kuzeev, R. G., Piotrovskii, M. B. (ed.). 2002. *Zolotye oleni Evrazii*. Sankt-Peterburg: Slaviia.

Kuzmina, E. E. 1976. O semantike izobrazhenii na Chertomlytskoi vaze. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 68-75.

Kuzmina, E. E. 1987. Siuzhet borby khishchnika i kopytnogo v iskusstve «zverinogo» stilia evraziiskikh stepei skifskoi epokhi In: Martynov, A. I., Molodin, V. I. (ed.). *Skifo-sibirskii mir. Iskusstvo i ideologiia*. Novosibirsk: Nauka, s. 3-12.

Machinskii, D. A. 1978. O smysle izobrazhenii na chertomlytskoi amfore. *Problemy arkheologii*, 2: Sbornik statei v pamiat professora M. I. Artamonova, s. 232-240.

Meliukova, A. I. 1981. *Krasnokutskii kurgan.* Moskva: Nauka.

Mogilov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi dobi u Lisostepu Skhidnoi Yevropi*. Kyiv; Kam'ianets-Podilskii: IA NANU.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskii, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodiana i Soboleva mogily).* Kiev: Stilos.

Orlov, M. A. (ed.). 1933. *Leningrad. Putevoditel*. Moskva; Leningrad: OGIZ, 2: Progulki po gorodu. Muzei. Nauchnye uchrezhdeniia. Spravochnik.

Ostroverkhov, A. S., Okhotnikov, S. B. 1989. O nekotorykh motivakh zverinogo stilia na pamiatnikakh iz sobraniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 50-67.

Otchet… 1901. *Otchet IAK za 1898 g.* Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Otchet… 1913. *Otchet IAK za 1909—1910 gg*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Otchet… 1918. *Otchet IAK za 1913—1915 gg*. Petrograd: Glavnoe upravlenie udelov.

Perevodchikova, E. V. 1980. Tipologiia i evoliutsiia skifskikh navershii. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 23-44.

Perevodchikova, E. V. 1993. Skifskii zverinyi stil i grecheskie mastera In: Raev B. A. (ed.). *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarskii mir*. Novocherkassk: b. i., II, s. 65-70.

Perevodchikova, E. V. 1994. *Iazyk zverinykh obrazov. Ocherki iskusstva evraziiskikh stepei skifskoi epokhi*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Perevodchikova, E. V., Raevskii, D. S. 1981. Eshche raz o naznachenii skifskikh navershii. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Sredniaia Aziia i ee sosedi v drevnosti i srednevekove*. Moskva: Nauka, s. 42-52.

Polidovich, Iu. B. 2006. Khishchnik i ego zhertva: Vyrazhenie krugovorota zhizni i smerti sredstvami skifskogo zoomorfnogo koda. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Strukturno-semioticheskie issledovaniia v arkheologi*. Donetsk: DonNU, 3, s. 291-302.

Polidovich, Iu. B. 2014—2015. Obrazy fantasticheskikh zhivotnykh v iskusstve narodov skifskogo mira. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 18—19, s. 149-201.

Polin, S. V. 2016. Aleksandropolskii drakon. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipropetrovsk: Lira, s. 278-287.

Polin, S. V., Alekseev, A. Iu. 2018. *Skifskii tsarskii Aleksandropolskii kurgan IV v. do n. e. v Nizhnem Podneprove*. Kiev; Berlin: Oleg Filiuk.

Popandopulo, Z. Kh. 2016. Istoriia formirovaniia arkheologicheskoi kollektsii Zaporozhskogo oblastnogo kraevedcheskogo muzeia (k 95-letiiu osnovaniia). *Muzeinyi visnyk*, 16, s. 5-17.

Raevskii, D. S. 1979. Ob interpretatsii pamiatnikov skifskogo iskusstva. *Narody Azii i Afriki*, 1, s. 70-82.

Raevskii, D. S. 1985. *Model mira skifskoi kultury*. Moskva: Nauka.

Rolle, R. 1999. *O frize chertomlytskoi amfory*. Kiev: b. i.

Rostovtsev, M. I. 1914. *Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii*. Sankt-Peterburg: IAK, I: Opisanie i issledovanie pamiatnikov.

Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiia i Bospor. Kriticheskoe obozrenie pamiatnikov literaturnykh i arkheologicheskikh*. Leningrad: b. i.

Simonenko, A. V. 1987. O semantike srednego friza Chertomlytskoi amfory. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 140-144.

Terenozhkin, A. I., Mozolevskii, B. N. 1988. *Melitopolskii kurgan*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. (ed.). 1991. *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy*. Kyiv: IA AN Ukrainy, Shlezvih: Arkheolohichnyi muzei.

Treister, M. 2018. Bronzovye i serebrianye sosudy iz Tsentralnoi mogily Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. In: Skoryi, S., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: Oleg Filiuk, s. 308-341.

Cherednichenko, N. N., Fialko, E. E. 1988. Pogrebenie zhritsy iz Berdianskogo kurgana. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 149-166.

Iatsenko, I. V. 1971. Iskusstvo skifskikh plemen Severnogo Prichernomoria. In: Mongait, A. L., Cherkasova, N. V. (ed.). *Istoriia iskusstva narodov SSSR v 9-ti t*. Moskva: Izobrazitelnoe iskusstvo, 1: Iskusstvo pervobytnogo obshchestva i drevneishikh gosudarstv na territorii SSSR, s. 116-137.

Alekseev, A. 2000. Stag-shaped finial. In: Aruz, J., Farkas, A., Alekseev, A., Korolkova, E. (ed.). *The Golden Deer of Eurasia. Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes*. New York: The Metropolitan Museum of Art, p. 238.

Dally, O. 2007. Skythische und graeco-skythische bildelemente im Nördlichen Schwarzmeerraum. In: Parzinger, H. (ed.). *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. München; Berlin; London; New York: Prestel, S. 291-298.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

Schiltz, V. 1994. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

L. I. Babenko

FINIALS FROM CHMYREVA MOHYLA (finding of 1898)

In 1898 during excavations of Chmyreva Mohyla held by F. Brown, near the burial mound the countrymen plowed four bronze finials in shape of bearded deer. The finials were taken to the Hermitage collection, and in 1932 they were given to Ukraine, to Kharkiv, and now they are in the collection of the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

On the outside the finials from Chmyreva Mohyla are close to those from the Haimanova Mohyla. But they are different in that they are less schematic, more variable inside the series and that they have more clear relief of the small details.

When found, one of the finials was broken into two parts — a plug and a deer figure. When the finials were given to Ukraine, the plug occasionally was left in the Hermitage and the deer figure was taken to Kharkiv. Later it caused the confusion in calculating the general number of finials from Chmyreva Mohyla, which was surmounted due to analysis of accounting records.

It is more correct to associate an animal on the finials with fantastic creatures due to its unnatural treat — a long goat beard.

«Deers'» postures on the finials are the bent front feet and stretched in a step hind feet that are typical for a posture of an animal that is carved by a predator or a gryphon. This equates to treat the «deers» as offering animals, which corresponds to the main function of the finials as means that provided for communication between the universe zones.

Tradition of depicting signs in the form of birds' heads on the «deers'» shoulders and shieldbones had deeps roots, but for the Scythian art of the 4th century BC the peculiar trait was a gradual loss of zoomorphic basis and as a consequence — the characters schematization.

Analysis of the finials from Chmyreva Mohyla and Haimanova Mohyla allows making a conclusion that in the 4th century BC a practice of making finials by a specified pattern became widespread. Herewith different masters could have been participating in replicating the same copy; they tried to reduplicate a particular example, sometimes without the whole understanding the meaning of some of its details.

Keywords: finial, deer, Chmyreva Mohyla, Haimanova Mohyla, the State Hermitage, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum.

Одержано 15.04.2019

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова, вул. Університетська, 5, Харків, 6103, Україна.

BABENKO Leonid, Senior Research Fellow, M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, Universytetska str., 5, Kharkiv, 61003, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.

УДК [904.2:069.51](477.64)”638”

З. Х. Попандопуло

НАВЕРШЯ ЧМИРЕВОЇ МОГИЛИ

Статтю присвячено одному з найцікавіших артефактів скіфського часу — навершям у вигляді бубонця з крилатим орлиноголовим грифоном з левовим торсом, виявленим поблизу підніжжя знаменитого кургану Чмирева Могила. До наукового обігу вводяться три відносно нових знахідки такого типу, на фоні аналогій розглядаються їх художні особливості, питання призначення та хронології.

Ключові слова: *скіфи, навершя, грифони, Чмирева Могила, Велика Білозерка, Запорізька обл.*

Серед курганів скіфської знаті, досліджених частково або повністю, є і курган Чмирева Могила. Його розкопки розпочав 1898 р. професор Ф. А. Браун, член Імператорської Археологічної Комісії. За його повідомленням Чмирева Могила входила до складу курганної групи, що складається з 17 насипів різних розмірів від 0,35 до 5,7 м. Вона була найбільшою в групі, мала насип подовженої форми, витягнутий зі заходу на південний схід. Її поздовжній діаметр становив близько 70 м, поперечний близько 57 м (Браун 1906, с. 97). Знаходилася група неподалік від с. Велика Білозерка, нинішньої Запорізької області. На сучасній карті місце її локалізації фіксується на північній околиці села (Болтрик, Фіалко 2012, с. 50).

Найвидатнішою знахідкою, при розкопках Ф. А. Брауна було неграбоване кінське поховання з кістяками 10 коней і чудовими прикрасами вузди. Через брак часу розкопки кургану не були завершені.

У звіті про розкопки кургану Ф. А. Браун повідомляв про те, що в тому самому році «*селяни виорали поблизу Чмирева кургану дві пари мідних литих зображень оленя з головками грифона на плечах у вигляді плоских статуе-ток*» (тут і далі: переклад наш — *З. П.*) (Браун 1906, с. 110, 114, рис. 70, 72). Через 11 років, у 1909—1910 рр., за дорученням Археологічної Комісії розкопки Чмиревої могили продовжив проф. М. І. Веселовський. Йому пощастило знайти схованку з десятьма срібними посудинами (Веселовский 1913, с. 130—131). Однак і він не завершив розкопок. Значно пізніше, у 1994 р. розкопками залишків кургану займався Ю. В. Болтрик (Болтрик, Фиалко 1996). Про хід подальших досліджень кургану можна дізнатися з публікації «Останні дослідження кургану Чмирева Могила» (Болтрик, Фіалко 2012).

У 1977 р. біля Чмиревої Могили на ріллі були знайдені три бронзових навершя у вигляді ажурної груші з фігуркою грифона зверху (Болтрик, Фіалко 1996, с. 31). Ці речі були передані Ю. В. Болтриком в Запорізький обласний краєзнавчий музей і демонструються в залі «Скіфія». З люб’язної згоди Юрія Вікторовича ми публікуємо ці артефакти.

Навершя Чмиревої могили всі литі, однотипні, розрізняються лише розмірами, невеликими деталями гравіювання окремих елементів, якістю відливки і станом збереженості.

Навершя 1. У найкращому стані знаходиться навершя під номером ЗКМ-Арх-3795 (3). Воно бронзове з грушоподібним ажурним порожнистим бубонцем, який завершується прямокутною втулкою з сплощеними нижніми краями (рис. 1). У нижній частині бубонця знаходяться дві дугоподібні петлі. Під ними, на втулці розмірами 3,1 × 1,6 см по внутрішньому і 3,5 × 2 см по зовнішньому контуру, на довгих сторонах розташовані два круглих отвори діаметром 0,3 см для кріплення до древка.

Масивний ажурний бубонець розділений на чотири частини вертикальними, поглиб-

© З. Х. ПОПАНДОПУЛО, 2019

Рис. 1. Навершя з Чмиревої Могили (Арх-3795/3)

леними смугами. Усередині кожної з частин розміщений візерунок у вигляді витягнутої вгору п'ятипелюсткової пальметки. Нижня частина «груші» обмежена двома врізаними концентричними лініями, від яких опускаються врізані трикутники вершинами донизу, утворюючи зиґзаґоподібний візерунок. Такий же орнамент з ламаних ліній обмежує верхню частину «груші». Тут, по тій лінії, що і петлі, розташовані, навпроти один одному, два круглих отвори діаметром 0,4 см. В одній частині візерунка, поруч з отвором, виділяється хрестоподібна фігура.

Над грушовидним бубонцем розташована горизонтальна підпрямокутна поперечина 6,1 × 0,7 × 0,4 см, яка теж прикрашена різьбленим зиґзаґоподібним візерунком. На ній стоїть плоска ажурна, двостороння фігура грифона в профіль, який крокує, 4,7 см заввишки, 6,1 см завдовжки. Тіло тварини левове, сухорляве, з потужними лапами, кігті позначені вм'ятинами. Від нижньої частини шиї виростають два, вигнутих в бік голови серпоподібних крила, кожне підкреслене трьома валиками. Нахилена шия позначена також трьома валиками. Дзьоб короткий, з отвором посередині, загнутий донизу, від нього опускається довга борода. Око опукле, овальної форми. На голові позначено одне вушко, хвіст виконаний у вигляді короткої трипелюсткової розетки.

Висота виробу становить 16,4 см, найбільший діаметр бубонця — 5,2 см.

Рис. 2. Навершя з Чмиревої Могили (Арх-3795/2)

Навершя 2. Друге навершя, під номером ЗКМ-Арх-3795 (2), має висоту 17,3 см, найбільший діаметр бубонця — 5,5 см. Розміри поперечини, на якій стоїть грифон, складають 6,0 × 0,6 × 0,3 см. Висота самої фігурки — 4,7 см. Втулка прямокутна, по краю сплощена, внутрішній розмір — 2,8 × 1,6 см, зовнішні — 3,3 × 2,0 см. Внизу, по довгій стороні втулки, пробиті два круглих протилежних отвори, діаметрами 0,3 і 0,4 см. На одній з вузьких сторін є дугастий наскрізний отвір. Призначення його незрозуміле — чи то брак лиття, чи помилка розмітки отворів (?).

Відрізняється від попереднього навершя формою поперечини, вона у верхній частині хвилеподібна. Відлита фігура грифона з дефектами, одна з задніх лап виконана недбало, так само як крила та хвіст. Збереженість виробу гірша. Обламані верхня частина однієї з пальметок і кінчики деяких завитків візерунка (рис. 2).

Навершя № 3. Третє навершя — ЗКМ-Арх-3759 (1), найбільше з них (рис. 3). Висота його становить 18,1 см, діаметр — 5,2 см, має стрункий грушоподібний тулуб. Розміри втулки складають 2,8 × 1,6 см по внутрішній стороні і 3,2 × 2,0 см по зовнішній. Отвори розташовані

Рис. 3. Навершя з Чмиревої Могили (Арх-3795/1)

на довгих сторонах втулки, мають розміри 0,5 і 0,4 см. Перекладина разом з грифоном має довжину 6,0 см, висоту 0,7 см, ширину 0,2 см. Висота самого грифона — 4,8 см. Фігурка грифона майже ідентична № 1. Є невелика різниця в оформленні деяких деталей: на задній лапі немає гострого виступу, вухо вужче, око більш витягнуте. Розділяє візерунки на тулубі гладка смуга. Збереженість виробу трохи гірша: одна петля, разом з вертикальною розділювальною смугою, що розташована знизу, обламана. У верхній частині бубонця, над отворами, що розташовані один проти одного і мають діаметр 0,3 см, по периметру проходить вузька тріщина, трохи вище, на вузькій бічній частині — невелика каверна.

Подібне навершя було виявлено в Гайманової Могилі, при розбиранні крепіди, разом з іншими бронзовими прикрасами кінського спорядження і похоронної повозки. Серед них були 4 навершя з плоским зображенням оленя, 2 грушоподібних навершя з фігуркою птаха нагорі і одне грушоподібне навершя з фігурою грифона (Бидзіля, Полин 2012, с. 72—75, рис. 92).

Рис. 4. Фрагмент навершя з Гайманової Могили (Арх-1020)

Цей екземпляр був знайдений в уламках. У колекцію Запорізького обласного краєзнавчого музею надійшли лише два фрагменти грушоподібного бубонця (ЗКМ-Арх-1020). Висота його становить 11,9 см, діаметр — близько 6,0 см (рис. 4). У цього навершя втулка, як і у екзем-

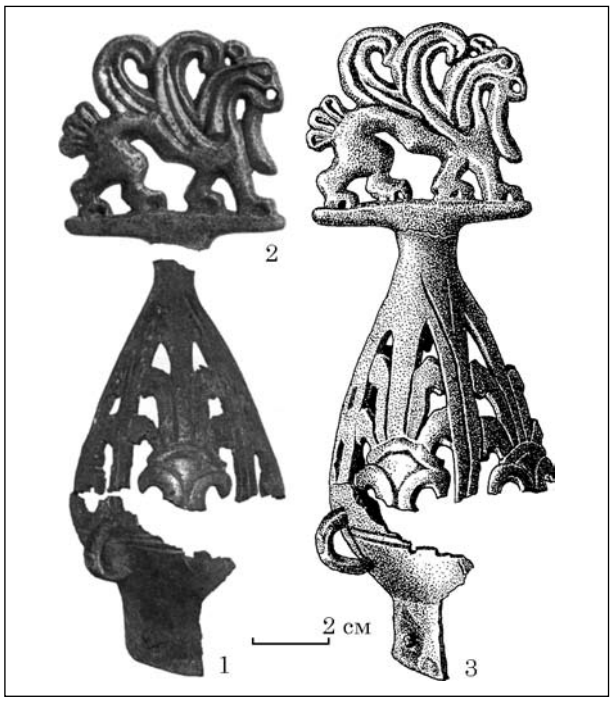

Рис. 5. Навершя з Гайманової Могили (архів ІА НАНУ)

плярів з Чмиревої Могили, має підпрямокутну форму, її довга сторона дорівнює 3,0 см. Аналогічне і розташування верхнього і нижнього отворів для скріплення з древком — по одній осі з дугоподібною петлею. Про присутність отворів у верхній частині свідчать залишки залізного штиря з одного боку і частина круглого отвору, що збереглася, з протилежного боку. Цілком закономірно, що і другий бік корпусу, що не зберігся, мав ту ж конструкцію. Виняток становить відсутність врізного зиґзаґоподібного візерунка у верхній частині тулуба.

Загальний вигляд навершя, відображений на фотографії В. Томашевського 1970 р., фотографії в звіті та на малюнку на таблиці Худфонду, опублікованих в монографії «Скіфський царський курган Гайманова Могила» (Бидзиля, Полин 2012, с. 262, рис. 386—387). Судячи з публікації (рис. 5), зображення грифона повністю відповідає навершям з Чмиревої Могили, крім малюнка на перекладині. С. Полін зазначає, що підніжка, на якій стояв грифон, була гладкою (Бидзиля, Полин 2012, с. 263).

Схожі навершя з грифонами були виявлені Б. Мозолевським в Товстій Могилі. Два з них (Мозолевський 1979, с. 119, рис. 103: 1, 3) за малюнком майже не відрізняються від навершь з Чмиревої Могили. Однак є і деякі особливості (рис. 6):

• у двох менших навершях перекладина разом з грифоном займає місце по центру пальметки, а не над розділювальною смугою;

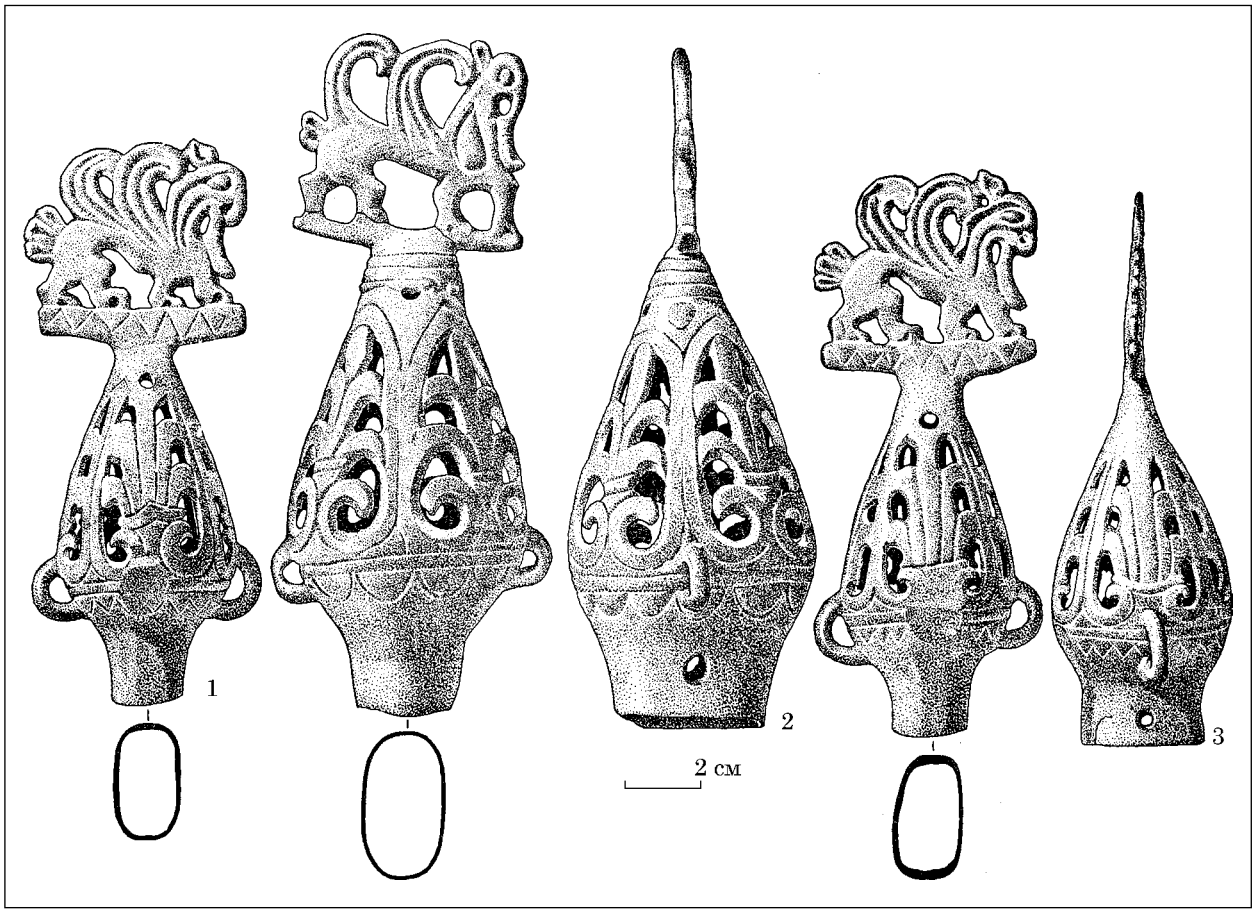

Рис. 6. Навершя з Товстої Могили (за: Мозолевський 1979)

• верхній отвір для скріплення з древком знаходиться на вершині пальметки у менших екземплярах і над розділювальною смугою на більшому наверші;

• нижні петлі на грушоподібному бубонці також розташовані під пальметками, причому отвори під петлями на втулці та в верхній частині бубонця розташовані на різних вертикальних вісях;

• зиґзаґоподібний візерунок у верхній частині корпусу відсутній.

Два навершя менші за розмірами, ніж з Чмиревої Могили: діаметри бубонців — 4,7 см, висота — 14,7 см, внутрішні розміри втулки — 1,5 × 2,7 см. Далі в тексті читаємо: «*довжина перекладини з грифоном до 2,7 (см)*» (Мозолевський 1979, с. 120). Тут явно пропущена одна позиція. Відповідно до наведеного під малюнком масштабу, його довжина дорівнює 5,5 см, а зазначений вище розмір, швидше за все, відноситься до висоти поперечини. Висота грифонів на обох навершях досягає 4,4 см.

Третє, найбільше навершя з Товстої Могили (висота — 18 см, діаметр бубонців — 6,5 см) відрізняється зовсім іншим оформленням і самого грифона, і деталей гравіювання (Мозолевський 1979, с. 119, рис. 103: 2). Слід зазначити, що виявлені в Товстій Могилі ще три навершя з зображенням оленів, були розташовані також на грушоподібних бубонцях, ідентичних бубонцям з Чмиревої Могили: ті ж зиґзаґоподібні візерунки на перекладинах і у верхній частині «груші», розташування верхніх і нижніх отворів на одній осі з петлеподібними вушками.

Ще одне навершя з грифоном було виявлене у с. Дем'янівка Нижньосірогозького району Херсонської області (Ратнер, Костюк 1989; Болтрик 2017, с. 70).

Бронзові навершя були знайдені в багатьох скіфських курганах в Прикубанні і Подніпров'ї. Ще М. І. Ростовцев відзначав хронологічні і локальні особливості кубанської і придніпровської груп навершь і датував перші VI—V ст. до н. е., а другі — IV—III ст. до н. е. (Ростовцев 1925; Переводчикова 1980, с. 23). Слідом за ним В. І. Іллінська розділила навершя на ранні, до яких, крім знахідок з Прикубання, віднесла навершя з Посулля. До пізніх — V—IV ст. до н. е. вона віднесла частину прикубанських, посульських і степовий варіанти. Вона ж відзначала, що: «*Цілком своєрідну групу складає серія бронзових навершників, знайдених у скіфських степових курганах IV—III ст. до н. е.*» (Іллінська 1963, с. 40).

Е. В. Переводчикова запропонувала свою класифікацію навершь, взявши за основу форму бубонця або його відсутність, зображення тварини — часткове або повне і інші деталі (Переводчикова 1980, с. 23). За розробленою нею типологією, навершя з Чмиревої Могили відносяться до XI типу, які «винятково пізні» і датуються IV — початком III ст. до н. е. (Переводчикова 1980, с. 31—32). Цим же часом вона датує навершя II типу, до яких відносить «*навершя з зображенням фігур в зріст на втулці прямокутного або підпрямокутного перетину, що розширюється донизу*» (Переводчикова 1980, с. 26). До цього типу вона відносить навершя з Краснокутського і Александропольского курганів з грифонами, що крокують, навершя з зображеннями оленів з Чмиревої Могили. Додамо сюди і навершя з Гайманової Могили.

Аналізуючи знахідки навершь з Краснокутського кургану, А. І. Мелюкова відзначала, що: «*Образ орлиноголового грифона, переданий на цих навершях міцно увійшов в в скіфське мистецтво з VI ст. до н. е.*» (Мелюкова 1981, с. 44). А також стверджує, що вони характерні тільки для царських курганів степової Скіфії і ставить їх «*в один ряд з такими ж навершями із Слоновської Близниці, Чмиревої могили, Александропольского кургану і Чортомлика*» (Мелюкова 1981, с. 40).

Датувати навершя з Чмиревої Могили необхідно як за цілим комплексом знахідок з самого кургану, так і за добре датованими аналогіями з інших скіфських курганів. Так М. Ю. Трейстер, розглядаючи срібні посудини зі схованки Чмиревої Могили, прийшов до висновку, що більшість посудин укладається в рамки другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (Трейстер 2009, с. 444). Ю. В. Болтрик, який досліджував залишки Чмиревої Могили в 1994 р., за комплексом матеріалів датував курган 330—315 рр. до н. е. (Болтрик, Фіалко 2012, с. 57). За твердженням С. В. Поліна: «*навершя з Гайманової Могили з зображенням грифона за умовами знахідки в складі комплекту № 8, в тризні кургану, пов'язаній з Північною гробницею № 1, датується 365—50 рр. до н. е., як і всі інші знайдені в Гаймановій Могилі навершя..., що в цілому вказує найпізніше на другу чверть IV ст. до н. е. як час їх виготовлення*» (Бидзиля, Полин 2012, с. 263).

Таким чином, час виготовлення і побутування навершь з Чмиревої Могили не виходить за межі IV ст. до н. е.

Яким чином використовувалися навершя, чи були вони приналежністю возів, катафалків або були військовими штандартами — думки різні. Здебільшого знахідки навершь зафіксовані в складі залишків возів, в тризнах, предметах кінської узди і поруч з кінськими похованнями.

Відзначаючи зв'язок навершь «*...з алародійсько-хеттським або халдейським культурним світом і з залежною від нього закавказькою культурою...*» М. І. Ростовцев називав їх наконечниками жердин похоронного балдахіна або навершями похоронних прапорів і значків (Ростовцев 2002, с. 43).

На думку Ю. В. Болтрика «*...фігурні бронзові навершия — оздоби кутів накриття*

скіфських возів» (Болтрик 2009, с. 43—45). Свого часу В. А. Іллінська більш обережно висловилася з цього приводу. Вона дотримувалася гіпотези про багатофункціональне призначення навершь як культових предметів. Не заперечуючи їх використання в якості прикрас візків, балдахінів, вона передбачала і інше їх призначення: «*Не може бути цілком відкинута думка щодо навершників, як прикрас особливих військових значків, про існування яких у скіфів повідомляє Аріан*» (Іллінська 1963, с. 51).

Судячи з різноманітності образів на навершях: оленів, птахів, грифонів, людей (божеств), виготовленням їх займалися, ймовірно, різні майстерні або майстри. Навершя II, III, XI типів виявлені тільки в Степовому Подніпров'ї. З них навершя з орлиноголовим грифоном по типу чмиревських відомі поки тільки в восьми екземплярах: три на правобережжі Дніпра, в Дніпропетровській області, чотири — на лівобережжі — в Запорізькій області і один екземпляр — поза прив'язкою до кургану, в Херсонській області. Про останню знахідку Ю. В. Болтрик відгукувався так: «Викликає певний подив, що навершшя з Дем'янівки подібне до артефактів з Чмиревої, Гайманової та Товстої Могил. Курганів таких розмірів поруч з селом немає, Огуз знаходиться за 16 км і в часі має іншу позицію. Залишається трактувати артефакт з Дем'янівки, як загублений на дорозі» (Болтрик 2017, с. 70).

Питання про майстерні, які виготовляли характерні для Степового Подніпров'я навершя, і не тільки для них, залишається відкритим. В. А. Іллінська вважала, що існував єдиний центр для виготовлення подібних виробів (Іллінська 1963, с. 48). Але ми вважаємо, що для виконання такого розмаїття навершь був потрібний цілий ряд майстерень, навіть, якщо ці вироби призначалися для вищих верств скіфської аристократії.

У Степовому Подніпров'ї ми маємо два великих ремісничих центри Скіфії. Це Кам'янське городище на лівому березі Дніпра в межах Запорізької області і Капулівське городище, під Нікополем, на правому березі в межах Дніпропетровської області. Ймовірно, можна назвати й інші ремісничі центри, але поки що фактів, що підтверджують ці висновки немає. Складність полягає і в тому, що за даними деяких дослідників, для виготовлення навершь використовувалися воскові моделі, які після виливки зникали. Цим фактором пояснюється і відсутність повної ідентичності між однотипними навершями. Для нас зрозуміло тільки одне — ці вироби, у всякому разі більшість з них, виготовляли скіфські майстри.

ЛІТЕРАТУРА

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила.* Киев: Скиф.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана. В: Бессонова, С. С. (ред). *Эпоха раннего железа.* Киев; Полтава: б. и, с. 39-47.

Болтрик, Ю. В. 2017. Огуз — курган на ключовому роздоріжжі Скіфії (пошук Херсонеського сліду). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 66-77.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 1996. Повернення до Чмиревої Могили. *Музейні читання: Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України. Грудень 1994 р.*, с. 30-32.

Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2012. Останні дослідження кургану Чмирева Могила. *Археологія і давня історія України*, 8, с. 50-57.

Браун, Ф. М. 1906. Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г. *Известия археологической комиссии*, 19, с. 81-116.

Веселовский, Н. И. 1913. Чмырева могила. *Известия археологической комиссии за 1909—1910 годы*, с. 127-135.

Іллінська, В. А. 1963. Про скіфські навершники. *Археологія*, XV, с. 42-47.

Мелюкова, А. И. 1981. *Краснокутский курган*. Москва: Наука.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Переводчикова, Е. В. 1980. Типология и эволюция скифских наверший. *Советская археология*, 2, с. 23-44.

Ратнер, И. Д., Костюк, Л. И. 1989. *Древности Херсонщины*. Симферополь: Таврия.

Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор*. Ленинград: Лениградская трудовая артель печатников.

Ростовцев, М. И. 2002. *Эллинство и иранство на юге России*. Москва: Книжная находка.

Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могилы. *Древности Боспора*, 13, с. 414-460.

REFERENCES

Bidzilya, V. I., Polin, S. V. 2012. Skifskiy tsarskiy kurgan Gaymanova Mogila. Kiev: Skif.

Boltrik, Yu. V. 2009. Povozki kak pokazatel' tselostnosti kompleksa skifskogo kurgana. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza.* Kiev; Poltava: b. i., s. 39-47.

Boltryk, Yu. V. 2017. Ohuz — kurhan na kliuchovomu rozdorizhzhi Skifii (poysk Khersoneskyi slidu). *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 66-77.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 1996. Povernennia do Chmyrevoi Mohyly. *Muzeini chytannia: Tezy dopovidei naukovoyi konferencyi Muzeyu istorychnyh koshtovnostey Ukrainy. Hruden 1994 r.*, s. 30-32.

Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2012. Ostanni doslidzhennia kurhanu Chmyreva Mohyla. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 8, s. 50-57.

Braun, F. M. 1906. Otchet o raskopkakh v Tavricheskoy gubernii v 1898 g. *Izvestiya arkheologicheskoy komissii*, 19, s. 81-116.

Veselovskiy, N. I. 1913. Chmyreva mogila. *Izvestiya arkheologicheskoy komissii za 1909—1910 gody*, s. 127-135.

Illinska, V. A. 1963. Pro skifski navershnyky. *Arkheolohiia*, XV, s. 42-47.

Melyukova, A. I. 1981. *Krasnokutskiy kurgan*. Moskva: Nauka.

Mozolevskyi, B. M. 1979. Tovsta Mohyla. Kyiv: Naukova dumka.

Perevodchikova, Ye. V. 1980. Tipologiya i evolyutsiya skifskikh navershiy. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 23-44.

Ratner, I. D., Kostyuk, L. I. 1989. *Drevnosti Khersonshchiny*. Simferopol': Tavriya.

Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiya i Bospor*. Leningrad: Lenigradskaia trudovaia artel pechatnikov.

Rostovtsev, M. I. 2002. *Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii*. Moskva: Knizhnaya nakhodka.

Treyster, M. Yu. 2009. Serebryanyie sosudyi iz taynika Chmyirevoy Mogilyi. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 414-460.

Z. H. Popandopulo

POLE-TOPS OF CHMYREVA MOHYLA BARROW

In 1977 on the site of famous burial mound Chmyreva Mohyla located on the northern outskirts of Velyka Bilozerka village of Zaporizhzhia region three bronze pole-tops with images of gryphons were found by local people on the plowed field. There is no evidence whether other artifacts have been found. Luckily nearby in Gunovka village the expedition of Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine was working under the leadership of Yu. V. Boltryk who got the founded artifacts and then sent them to Zaporizhzhia regional museum of local lore, history and economy. The history of excavations of Chmyreva Mohyla numbers more than a century. They were started by F. A. Braun in 1898, M. I. Veselovskiy (1909—1910) continued the excavations and Yu. V. Boltryk in 1994 completed them. The burial mound has not been excavated in full because of various reasons. The destiny of finds from this barrow was tragic. A lot of artifacts among them silver vessels from the hiding-place which was revealed by M. I. Veselovskiy were lost during the World War II when the collections of Kharkiv historic museum were evacuated.

Scythian bronze pole-tops as one of the most interesting categories of artifacts for a long time attracted attention of scholar world. They were classified by types and date, their significance in funeral ceremony and everyday life was searched for. The questions still remain. In this article we tried to put into scholar circulation a scanty type of pole-tops with the image of pacing gryphon on the pear-shaped little bell which is characteristic only for Steppe Dnieper river region. For today only eight of them are known and most of them are originated from of the burial mounds of high Scythian aristocracy: Tovsta Mohyla, Haimanova Mohyla, Chmyrova Mohyla. Chronologically they are slightly differed from other pole-tops both with the image of deer on pear-shaped little bells from Tovsta Mohyla, and with the image of deer on flat cone bushes from Haimanova Mohyla. The question about the place of production of such pole-tops is still opened. Probably just these types of pole-tops could be produced in one workshop but not all known variety of objects as V. A. Ilinska thought. One of the problems to be solved by researchers is searching for such workshops. But if these objects have been moulded by wax models the task becomes more complicated.

Keywords: Scythians, finials, gryphon, Chmyrova Mohyla,Velyka Bilozerka, Zaporizhzhia region.

Одержано 23.05.2019

ПОПАНДОПУЛО Зоя Харитонівна, завідувачка відділом, Запорізький обласний краєзнавчий музей, вул. Троїцька, 29, Запоріжжя, 69063, Україна.
POPANDOPULO Zoya, Head of the Department, the Zaporizhzhia Regional Museum of Local Lore, Troitskastr, 29, Zaporizhzhia, 69063, Ukraine.
E-mail: 1905shamlug@gmail.com.

УДК 904.22(477.63)”638”

Ю. Б. Полідович

КОШТОВНІ ПРЕДМЕТИ З ШУМЕЙКІВСЬКОГО КУРГАНУ

Стаття присвячена аналізу коштовних виробів з кургану, розкопаного С. А. Мазаракі біля хут. Шумейко в Посуллі у 1899 р. Це золота обкладка руків'я меча, золоті пластина-накладка і наконечник піхов, і золота бляха із зображенням зайця. Детальний опис виробів та стилістичний аналіз зображень дозволили зробити попередній висновок про належність означених предметів до кола старожитностей келермеського горизонту ранньоскіфських пам'яток.

***Ключові слова**: Шумейківський курган, Посулля, ранньоскіфський час, меч, піхви, «звіриний стиль».*

120 років тому, влітку 1899 р., С. А. Мазаракі [1] розкопав курган, розташований неподалік хут. Шумейко Роменського повіту Полтавської губ. [2] (Ханенко, Ханенко 1900, с. 7—8).

Це був один з найбільших посульських курганів. Він входив до курганного поля, скупчення яких розташовані уздовж високого правого берега р. Сула, між її притоками Бишкінь і Ромен, біля сс. Малі Будки, Вовківці, Великі Будки, Оксютинці, Плавнище та ін. (Бобринский 1894, с. 161; 1901, с. 61; Ханенко, Ханенко 1899, с. 5; Самоквасов 1908, с. 94—95; Ильинская 1968, с. 5—11). Це була частина функціонуючої у скіфський час єдиної територіальної структури, центром якої було Басівське городище (Болтрик, Фиалко 1995, с. 40).

Інформація про курган збереглася тільки в переказі (з посиланням на «журнал розкопок» С. А. Мазаракі) в каталозі Б. І. та В. Н. Ханенків (Ханенко, Ханенко 1900, с. 7—8).

Курган мав насип напівсферичної форми висотою близько 19 м (27 аршин) і діаметром близько 80 м (окружність 360 аршин), який був оточений широким ровом і високим валом. Під час розкопок, згідно прийнятої на той час «методики», насип спочатку було знято десь на 7 м (10 аршин), а потім центральне поховання було розкрите колодязем діаметром 17 м (24 аршини) з вихідною траншеєю на південь [3]. Насип складався з чорнозему, в якому «*у великій кількості знаходилися шматки битої посуди, вуглинки, зуби коня і маса вапна*», тобто, вочевидь, залишки тризни і здійснення якихось обрядів, а також природні накопичення в ґрунті. У південній частині кургану, на рівні близько 1,0 м (1,5 аршини) від його основи, було знайдено перекриття з чотирьох дубових брусів довжиною 7,1—8,5 м. Сама могильна яма знаходилася в материку, її розміри становили 6,40 × 4,98 м (9 × 7 аршин) при глибині 3,56 м (5 аршин). Стіни ями були обкладені деревом, дно — по периметру обкопане канавою і «*густо насипане вапном і червоною вохрою*». Поховання було пограбовано. Судячи з розташування кісток ніг

1. Докладно біографію Сергія Аркадійовича Мазаракі (бл. 1855—1912) див.: Шовкопляс 1998; Тункина 2017, с. 410.
2. Залишки насипу кургану до 10 м заввишки (Ильинская 1968, с. 10, 16, табл. 4) знаходяться за 1,0 км на ПдС від с. Вощилиха, за 2,0 км на ПнС від с. Вовківці Роменського р-ну Сумської обл.
3. Таким самим чином, наприклад, Д. Я. Самоквасов розкопав у 1888—1889 рр. курган Старша Могила, що знаходився майже за 6 км на ПдЗ від Шумейківського кургану (Самоквасов 1908, с. 95, 96). С. А. Мазаракі був активним учасником цих розкопок і через 10 років застосував набуті навички до розкопок аналогічного великого курганного насипу.

© Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, 2019

і тазових кісток, що збереглися *in situ*, похованого покладено головою до півдня. Праворуч від тазових кісток знайдено «*меч з золотою ручкою і в золотих піхвах… Неподалік від ручки меча знайдена масивна золота бляшка із зображенням мула, що слугувала, вірогідно, поясною бляхою. Біля північно-східної сторони могили стояла невелика глиняна посудина, роздавлена землею. Біля східної стіни лежав залізний лускатий панцир, а трохи південніше біля тієї ж стіни вісімнадцять залізних вудил з кістяними різними у формі тварин псаліями; одна пара залізних вудил з залізними псаліями, вуздечка, що чудово збереглася, з бронзовим набором у формі пташиних пазурів і бронзовими псаліями і частина бронзового набору від вуздечки. В південно-східному куті лежав спис і бойова сокира, а біля південної стіни — ще дві залізні сокири і спис*» (Ханенко, Ханенко 1900, с. 7—8).

На жаль, відсутність креслень і більш детального опису знайдених предметів не дає повного уявлення про комплекс. Більша частина знахідок була придбана в колекцію Б. І. та В. Н. Ханенків. Інформація про них увійшла до каталогу колекції, де була представлена за категоріями предметів, виконаними в залізі, бронзі, кістці, золоті та глині (Ханенко, Ханенко 1900, кат. 170, 172, 333, 345, 460, 461, 529—530, 820), що, на жаль, не виключає можливої плутанини, оскільки в каталозі тільки щодо одного вуздечного комплекту зазначено, що він походить з «*хутора Шумейки*» (Ханенко, Ханенко 1900, с. 13, кат. 333), в інших же випадках дається тільки загальна прив'язка — «*Роменський пов. Полтавської губ.*».

У 1904 р. знахідки були передані (разом з іншими 3145 предметами різних епох) до щойно відкритого Київського художньо-промислового і наукового музею. В. В. Хвойка, хранитель археологічного відділу, поступово записував знахідки, що надійшли, до інвентарної книги, згідно розташуванню предметів на планшетах та інформації про них у виданих каталогах. 1906 р. були інвентаризовані спочатку предмети, виготовлені з використанням коштовних металів (бляшка у вигляді фігурки тварини і меч у піхвах: інв. № 11941—11942), а згодом й інші знахідки, зокрема 16 кістяних псаліїв [1] (інв. № 12045) — в обох випадках із зазначенням, що їх знайдено в «*кургані біля с. Вовківці Роменського пов. Полтавської губ.*» [2].

Пізніше до комплексу Шумейківського кургану були віднесено ще два предмети.

М. І. Ростовцев, посилаючись на інформацію К. В. Хілінського [3], повідомляє про знахідку в кургані фрагмента чорнофігурного кіліка із зображенням сатира, що несе ліру, із застереженням: «*на жаль, не відомо знайдено черепок у насипу або в самому похованні*» (Ростовцев 1925, с. 508). За припущенням вченого, саме цей фрагмент був опублікований в каталозі Б. І. та В. Н. Ханенків (Ханенко, Ханенко 1899, с. 44, кат. 808, табл. XXXV: 808) з розпливчастим зазначенням про походження його з Роменського повіту. Ця знахідка дозволила М. І. Ростовцеву (1925, с. 508) датувати весь комплекс Шумейківського кургану кінцем VI ст. до н. е. Дана інформація була прийнята іншими дослідниками (Ginters 1928, S. 12; Ильинская 1968, с. 44, 71; Артамонов 1974, с. 107). Н. А. Онайко вперше поставила під сумнів достовірність походження фрагмента кіліка з Шумейківського кургану й означила знахідку як, можливо, випадкову (Онайко 1966b, с. 26, 61, кат. 145, табл. V: 6). Віднесення фрагмента до комплексу кургану А. Ю. Алексєєв вважає помилкою (Алексеев 2003, с. 200; також: Гречко 2012, с. 88). С. В. Полін з посиланням на Н. А. Онайко також повністю заперечує його приналежність до знахідок у Шумейківському кургані, який є, на його думку, архаїчним за своїм складом (Полін 1987, с. 27).

В. А. Іллінська помилково віднесла до комплексу кургану масивну бронзову фігурку бика, обкладену золотом (Ильинская 1968, с. 44, рис. 22: 2, 2а; Ильинская, Тереножкин 1983, с. 319—320). На помилковість включення фігурки до складу комплексу Шумейківського кургану звернув увагу А. Ю. Алєксєєв (Алексеев 1991, с. 47; 2003, с. 200). Насправді ж фігурка походить із Золотоніського повіту Полтавської губ. (Ханенко, Ханенко 1899, с. 28, кат. 330; Алексеев 2003, с. 200; Грибкова, Полидович 2013). Більш точні відомості вказані В. В. Хвойкою в інвентарній книзі (інв. № 11940): «*Знайдений в кургані біля с. Вереміївка Золотоноського п. Полтавської губ.*» [4]. В даному районі проводив роботи сам В. В. Хвойка (Линниченко 1901, с. 73—74; Ильинская 1968, с. 43; Вахтина 2009, с. 83—84). Не виключено, що фігурка походить з грабіжницьких розкопок селян, з наслідками яких під час проведення робіт зіткнувся В. В. Хвойка.

Стислість і мозаїчність відомостей про комплекс Шумейківського кургану викликали у дослідників певну недовіру до його складу. Це не дивно, оскільки в цілому інформація про розкопки, що проводилися С. А. Мазаракі, вже для його сучасників здавалася сумнівною. Зокрема,

1. 12 з них збереглися і знаходяться нині у фондах Національного музею історії України. Також в НМІУ зберігаються деякі бронзові елементи вуздечок, фрагменти вуздечних ременів і кістяні пряжки-пронизки (див.: Могилов 2008).
2. «Археологический каталог. Книги I и II тома 1-го. Написанный В. В. Хвойка. Начата запись: 1897—1904—1909. Инв. № от 1 до 14871». Архів відділу збереження фондів Національного музею історії України, с. 295.
3. Про Костянтина Володимировича Хілінського (1881—1939) див.: Андреева 2006, с. 76.
4. «Археологический каталог», с. 288.

Рис. 1. Шумейківський курган: 1—3 — руків'я меча; 4 — золота бляха

О. О. Бобринський, який багато співпрацював з С. А. Мазаракі, публікував його матеріали і купував у нього знахідки, відзначав, що його відомості про розкопки «*на жаль, грішать неповнотою*» (Бобринский 1894, с. 161, прим. 2), часом ним взагалі не вказувалися комплекси, звідки походять знахідки (Бобринский 1901, с. 177). За час своєї активної діяльності з 1883 по 1907 рр. С. А. Мазаракі «розкопав» близько 300 курганів (Бобринский 1894, с. 160; Ильинская 1968, с. 20—21), хоча точну їх кількість і відомості про більшість із них вже не можливо встановити.

Усе це спричинило критичний погляд на склад комплексу Шумейківского кургану. Дослідники припустили змішання в ньому предметів з різних поховань, що представляють різні хронологічні групи (Ильинская 1968, с. 71—72; Медведская 1992, с. 93; Алексеев 2003, с. 182, прим. 141; Дараган 2010, с. 195, прим. 86; 2011, с. 631, прим. 78). Подібна ситуація — змішування різночасових комплексів під час розкопок або, що вірогідніше, вже під час публікації — була відзначена щодо інших курганних пам'яток Посулля (Іллінська 1951, с. 210; Ильинская 1968, с. 68; Медведская 1992, с. 93; Алексеев 2003, с. 182, 205; Бруяко 2005, с. 51—52; Дараган 2011, с. 631, прим. 78; Гречко 2012, с. 86—88).

З іншого боку, існує стійка традиція сприйняття комплексу Шумейківського кургану як цілісного. Ще М. І. Ростовцев, висловивши критичні зауваження про характер розкопок С. А. Мазаракі, представив комплекс як повністю гомогенний, в якому поєднуються предмети «східного типу» (в даному випадку, власне скіфські) та античні (Ростовцев 1925, с. 507—509). Так само сприйняла комплекс кургану В. А. Іллінська (Ильинская 1968, с. 43—44, 71—72), зазначивши ранньоскіфський вигляд кістяних псаліїв і архаїчні риси вуздечки з бронзовим набором, які, разом з тим, поєднуються з бронзовими двопетельчатими псаліями, характерними вже для наступного періоду. Разом з тим, дослідниця висловила сумніви щодо достовірності інформації про знахідку в кургані чорнолискованої корчаги типу Вілланова (Ильинская 1968, с. 72). Датування ж комплексу була прийнята за фрагментом кіліка — кінець VI ст. до н. е., як вона була встановлена М. І. Ростовцевим (1925, с. 508) і Н. А. Онайко (1966b, с. 26, 61, кат. 145). В цілому прийняв склад комплексу і А. Ю. Алексеєв із застереженням щодо фігурки бика і фрагмента кіліка (про що йшлося вище), позначивши дату комплексу близько 500 р. до н. е. (Алексеев 2003, с. 198—200, 296).

Останнім часом комплекс Шумейковского кургану також розглядається як цілісний, але його дата значно понижується. О. Д. Могилов (2008, с. 111), характеризуючи вуздечні комплекти, відніс комплекс кургану до IV архаїчної групі другої половини VI ст. до н. е., яка є перехідною між ранньоскіфською і середньоскіфскою культурами. І. В. Бруяко (2005, с. 51—52) зазначив схожість шумейківської посудини з чорнолискованою орнаментованою корчагою з кургану поблизу Більського городища, дослідженого у 1999 р. (Кулатова, Супруненко 2002, с. 163—164, рис. 4), і відміну орнаменту на ньому від жаботинської «геометрики», що дозволило датувати посудину не раніше VI ст. до н. е. На думку Д. А. Топала, на підставі даної атрибуції корчаги, а також датування вуздечних комплектів і аналогій в «звіриному стилі» можливо вважати Шумейківський курган або самим пізнім ранньоскіфським комплексом, або ж найдавнішим середньоскіфським, дата якого визначається в рамках другої чверті VI ст. до н. е. (Топал 2016, с. 278—279). Д. С. Гречко,

провівши аналіз усього комплексу, датував його серединою VI ст. до н. е., зазначивши, втім, що інвентар поховання має суто ранньоскіфський вигляд (Гречко 2012, с. 88—92). О. В. Шелехань датує шумейківський меч і піхви за особливостями оформлення другою чвертю — серединою VI ст. до н. е., тобто «*фінальною фазою РСК*» (Шелехань 2014, с. 488; Сиволап, Шелехань 2014, с. 211), а весь комплекс відносить до середини VI ст. (Діденко, Шелехань 2016, с. 72). С. В. Полін, не проводячи аналіз комплексу, зазначив, що курган біля хут. Шумейко є «*одним з провідних посульських пам'ятників келермеського типу*» (Полін 1987, с. 27; Полин 1998, с. 59).

Детальний аналіз усіх предметів, які, згідно з каталогом колекції Б. І. та В. Н. Ханенків, походять з Шумейківського кургану — завдання майбутнього дослідження. У цій же роботі розглянуто тільки три предмети, що експонуються в Музеї історичних коштовностей України — філіалі Національного музею історії України.

1. **Меч** (інв. № ДМ-1711) (Ханенко, Ханенко 1900, с. 17, табл. XLV: 461; Minns 1913, p. 71, 186, fig. 79, No. 461; Rostovtseff 1922, pl. 23; Ростовцев 1925, с. 507; Ginters 1928, S. 11, Taf. 3c; 6b; Borovka 1928, p. 44, pl. 23 A; Капошина 1956, с. 180, рис. 20; Мелюкова 1964, с. 47, табл. 15: 6; Онайко 1966a, рис. 1: 1; 1966b, табл. XIII: 6; Ильинская 1968, с. 89—90, рис. 21; Граков 1971, с. 140; Київский музей 1974, табл. 17; Бондарь 1975, фото на с. 19, 21; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 66—67; Jacobson 1995, p. 238, fig. 104; Гречко 2012, с. 91—92, рис. 9: 1; Шелехань 2016, рис. 4: 2). Залізо, золото 583 проби.

Розміри: загальна довжина — до 42 см, довжина ефесу — до 14 см, навершя — 6,3 × 1,2—1,0 × 1,5—0,9 см, руків'я — 7,6 × 2,7—2,3 × 1,3 см, перехрестя — 6,5 × 4,7—4,2 см, ширина леза біля основи — близько 2,5—3,0 см, довжина леза до 28 см. За своїми метричними параметрами відноситься до коротких мечів [1] (37—47 см загальної довжини, за О. В. Шелеханем (2015, с. 78); 33—49 см загальної довжини або 21—37 см довжина клинка, за Д. А. Топалом (2018, с. 166—169).

Меч — залізний, сильно кородований (відбулася деструкція і розшарування металу), форма ефесу збереглася завдяки обкладанню золотими пластинами (більшість з них розірвані та зсунуті через корозію залізної основи), нижня частина клинка «скипілася» з золотими деталями піхов. Навершя (рис. 1: 1) брускоподібне, шестикутне в плані, прямокутне у розрізі, більш широке в центральній частині (1,2 × 1,5 см) і дещо звужується до кінців (0,9 × 1,0 см), нижня частина орнаментована поперечними заглибленнями. Руків'я прямокутне в плані, утворене двома валиками (двотаврове), між якими — широке заглиблення (глибина до 2 мм). Валики, судячи із золотої обкладки, були орнаментовані поперечними канавками, згрупованими по три у сімох групах. Канавки наносилися від перехрестя (де вони більш акуратні) до навершя (де вони зроблені дещо неохайно, відстань між заглибленнями в двох верхніх групах ширше [2]). Перехрестя масивне, округле, з неглибокою виїмкою в нижній частині («ниркоподібне»), по центральній осі проходить ребро перегину. Внаслідок корозії максимальна товщина перехрестя не встановлюється, а до країв вона зменшується до 5 мм. Клинок двосічний, відносно вузький, має форму сильно витягнутого трикутника, з чітко вираженим ребром жорсткості (судячи по зламу під перехрестям: рис. 1: 3), ромбоподібний у розрізі.

Основа меча була виготовлена із залізного бруска, з якого викувано руків'я і клинок. Як була сформована складна конфігурація руків'я (бічні валики виковувалися разом з центральною частиною або ж додавалися до неї в процесі виготовлення) в даному випадку не зрозуміло. Перехрестя утворено шляхом з'єднання ковальським зварюванням двох пластин відповідної форми. Навершя насаджувалося на вже повністю сформований ефес.

По ходу виготовлення меч був декорований накладними золотими пластинами (рис. 1: 1). Найвірогідніше, спочатку було виконано обкладку перехрестя. Для цього були виготовлені дві пластини, що відповідають його формі, з краями, сильно загнутими (на 4 мм) по всьому периметру. Після їх монтажу, пластини були з'єднані (спаяні) між собою по торцях перехрестя. Потім двома пластинами було обкладено руків'я. Кожна з цих пластин щільно охоплювала бічні валики і повторювала їх орнаментальний рельєф. Між собою пластини були ретельно з'єднані в центральному жолобку. Внизу руків'я пластини-обкладки злегка перекривають обкладку перехрестя, тоді як вгорі вони заходять під навершя, що говорить про послідовність виконання майстром техно-

1. У деяких попередніх публікаціях довжина меча була дещо збільшена. Зокрема, загальна довжина меча разом з піхвами зазначалася 51 см (Бондарь 1975, с. 19; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 66—67), тоді як вона складає 49 см. Це сталося тому, що під час підготовки первинної експозиції МІК УРСР накладка з правої частини навершя була добавлена як наконечник піхов (Київский музей 1974, табл. 17; Бондарь 1975, фото на с. 21), що збільшило загальну довжину виробу. Згодом цю помилку у експозиційній подачі меча і піхов було виправлено. О. В. Шелехань (2015, с. 79) помилково визначив довжину меча 53,5 см, а відтак зарахував його до середніх мечів.

2. Цілком можливо, це свідчить про те, що майстру було важливо нанести саме таку кількість поясків-заглиблень. Також, не виключено, що рельєф сприяв більш щільному закріпленню золотих пластин на руків'ї, що, водночас, не виключає його орнаментально-символічного значення.

логічних кроків. Навершя (рис. 1: 2) було обкладено також двома пластинами, що щільним кожухом охопили його ліву і праву половини. Краї пластин були зімкнуті внахлест і з'єднані спайкою в нижній частині навершя. По тому протирався рельєф в нижній частині навершя, що, можливо, було додатковим технологічним прийомом для закріплення пластин. Крім того, невеликі пластинки, що були ретельно з'єднані з основними пластинами, закрили торці навершя.

Після закріплення золотих пластин, що повністю повторили рельєф ефесу меча, був виконаний завершальний етап декорування. Руків'я по центральному жолобку було прикрашене спрямованими донизу трикутниками, розташованими один над одним і виконаними дрібною зерню (діаметр близько 1 мм). З одного боку рукояті — 12 трикутників, до яких знизу примикає невеликий ромб, утворений чотирма зернинами, з іншого — 11 (при цьому, вони виконані більш неохайно). Навершя (рис. 1: 2) було орнаментоване складною композицією. На стику між пластинами-обкладками, що припадає на центральну частину навершя, по його верхній і бічних гранях, по краю однієї й другої пластин були напаяні по дві скручені дротинки. Верхня площина навершя по ребру була оконтурена рифленою дротинкою. Тим самим зверху навершя утворилися два поля, що були заповнені п'ятьма рядками трикутників із зерні, спрямованими вершинами до торців (у перших чотирьох рядах трикутники розташовано попарно, в п'ятому, торцевому трикутник — один). Обидві бічні грані навершя були прикрашені на одній та іншій пластинах рядочком з чотирьох трикутників, спрямованих вершинами донизу, до яких примикали трикутнички, складені з трьох зернин. У всіх випадках (на рукояті та навершші) під трикутниками зерні помітні сліди припою.

Судячи із стану збереження золотого декору, меч якийсь час перебував у вжитку. Про це говорить стертість скручених дротинок і зернин на навершші, а також численні подряпини на золотих пластинах, що покривають руків'я та (особливо) перехрестя.

Шумейківській меч відносять до категорії парадних (Черненко 1980, с. 164; 1984, с. 47; Топал 2016, с. 278) або ж церемоніальних (Шелехань 2014, с. 488; Діденко, Шелехань 2016, с. 72).

За класифікацією А. І. Мелюкової, меч належить до 1 типу І відділу, тобто до мечів з прямим брускоподібним навершям і ниркоподібним перехрестям (Мелюкова 1964, с. 47—49, табл. XI, табл. 15) [1]. З накопиченням джерел, стало очевидно, що в межах типу були об'єднані мечі, які мають різні варіанти форми ефесу. Саме тому Д. А. Топал і О. В. Шелехань згідно поєднанню різних морфологічних ознак запропонували розділити даний тип щонайменше на два — тип Шумейко і тип Феттерсфельде / Віташково, а в якості епонімів обрати найбільш виразні вироби [2] (Топал 2014a, с. 111—112; 2014b, с. 30—31, рис. 7; 2016, с. 278—279; 2018, с. 170, 180—181; Сиволап, Шелехань 2014, с. 211). При цьому дата шумейківського меча і пов'язаних з ним виробів визначається в межах другої чверті — середини / третьої чверті VI ст. до н. е. (Шелехань 2014, с. 488; Сиволап, Шелехань 2014, с. 211; Топал 2016, с. 278—279; 2018, с. 177, 180—181), а мечі типу Феттерсфельде / Віташково відносяться до другої половини — кінця VI в. до н. е. (Топал 2018, с. 180—181) або ж до останньої чверті VI — першої чверті V ст. до н. е. (Сиволап, Шелехань 2014, с. 211—212).

Мечі типу Шумейко являють собою відносно компактну морфологічну групу, яка характеризується, в першу чергу, округлим «ниркоподібним» перехрестям і двотавровим руків'ям. Нижня хронологічна позиція даної групи маркується мечами з кургану Старша Могила [3] в Посуллі, дату основного комплексу [4] якого нині визначено в межах другої половини VII ст. до н. е. (Полін 1987, с. 26, 27; Алексеев 2003, с. 154, 295) або навіть ще більш раннім часом (Медведская 1992, с. 88—92), а також мечем із синхронного Старшій Могилі кургану 77 біля с. Курилівка в Пороссі (Ковпаненко 1981, с. 34, 104—105, 106, рис. 25: 4; 60: 7; 64; Медведская 1992, с. 92). Поширюються мечі цього типу фактично одночасно з мечами типу Келермес, про що говорить факт спільного знаходження мечів обох типів в тому ж комплексі Старшої Могили (Іллінська 1951, с. 202, табл. I: 1, 3), а також меч з кургану 1/Ш Келермеського могильника (Галанина 1997, с. 223, табл. 12: 4), що поєднує в собі «ниркоподібне» перехрестя типу Шумейко та трьохстрижневе руків'я, характерне для мечів типу Келермес. Ймовірно, найбільш піз-

1. Див. зведення мечів цього типу (Фіалко, Болтрик 2003, с. 44—48), в яку, щоправда, за якихось обставин не було включено шумейківський меч.

2. Подібний епонімний підхід до класифікації мечів був запропонований Є. В. Черненком (1980, с. 11). Його згодом успішно застосував А. Вульпе (Vulpe 1990). О. В. Шелехань вважає, що вибір епонімів при цьому грає визначальну роль, оскільки, на думку дослідника, «*сьогодні ми можемо впевнено стверджувати про тенденцію повторення форми церемоніальної зброї у пересічних зразках. У даному випадку в якості епонімів можна запропонувати вироби з кургану Шумейка та Віташково. Якщо наше припущення вірне, можна не тільки визначити хронологічну прив'язку для зазначеного типу кинджалів, а й дати йому культурну дефініцію*» (Сиволап, Шелехань 2014, с. 211).

3. Із застереженням щодо різниці форми леза мечів з Шумейківського кургану і Старшої Могили.

4. Частина знахідок (другий сагайдак і деякі деталі вуздечки), датована пізнішим часом, за незрозумілих обставин Д. Я. Самоквасов помилково зарахував до цього комплексу (Іллінська 1951, с. 210; Ильинская 1968, с. 68; Алексеев 2003, с. 182, 205).

ній меч типу Шумейко походить з могили 6 (1909 р.) Ольвійського архаїчного некрополя (Скуднова 1988, кат. 26, 4), комплекс якої, на думку С. В. Поліна, датується не пізніше другої чверті VI ст. до н. е. (Полін 1987, с. 29), тоді як амфору, що з нього походить, нині датують третьою чвертю VI ст. до н. е. (Монахов, Кузнецова, Чистов, Чурекова 2019, с. 115, кат. NA. 5). Д. А. Топал датує мечі типу Шумейко, що поширилися в Карпато-Дунайському регіоні, другою — третьою чвертю VI ст. до н. е. (Топал 2018, с. 170, 177, 178, 180—181), а сам тип Шумейко, на його думку, визначає важливі зміни, що відбуваються в морфології клинкової зброї, наприкінці ранньоскіфського — на початку середньоскіфського періодів, та «відбиває» початкову фазу середньоскіфського періоду (Топал 2016, с. 278—279; 2018, с. 169).

2. **Деталі піхов меча**, що складаються з пластини-обкладки і наконечника (інв. № ДМ-1711) (Ханенко, Ханенко 1900, с. 17, табл. XLV: 461; Minns 1913, p. 71, 186, fig. 79, No. 461; Rostovtseff 1922, pl. 23; Ростовцев 1925, с. 507; Ginters 1928, S. 11—12, Taf. 3c; 6b; Borovka 1928, p. 44, pl. 23, A; Рабинович 1936, с. 98; Капошина 1956, с. 180, рис. 20; Мелюкова 1964, с. 62, табл. 15: 6; Онайко 1966a, с. 159—176, рис. 1: 1; 2: 1, 5; 1966b, табл. XIII: 6; Ильинская 1968, с. 89—90, рис. 21; 1971, с. 78, рис. 7: 1; Greifenhagen 1970, Abb. 7b; Граков 1971, с. 140; Київский музей 1974, табл. 17—18; Бондарь 1975, фото на с. 19; 21; Черненко 1984, рис. 24: 4; Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 66—67; Schiltz 1994a, S. 214, Abb. 326—327; Schiltz 1994b, fig. 326—327; Jacobson 1995, p. 238, fig. 104; Полидович 2014, с. 297, 298, рис. 2: 3; Канторович 2014a, с. 59; 2014b, с. 134; 2016, с. 95, 96, рис. 6: 7; Шелехань 2016, рис. 4: 2) (рис. 2).

Рис. 2. Шумейківський курган: коштовні деталі піхов меча (пластина-обкладка і наконечник)

Самі піхви, як це багаторазово фіксувалося під час розкопок (Мелюкова 1964, с. 60—61), найвірогідніше, були дерев'яними і обтягнутими шкірою [1]. Верхня їх частина з лицьового боку була покрита золотою пластиною із зображенням тварин, а нижня — повністю закрита золотим наконечником. Бічний виступ, ймовірно, був виготовлений з органічного матеріалу і не зберігся. Загальна довжина піхов 35,0 см.

Пластина-обкладка лицьового боку верхньої частини піхов. Золото 583 проби. Розміри: довжина 19,0 см; ширина в районі перехрестя 6,9 см, в нижній частині — 2,3 см; висота 1,3 см.

Пластина закривала лицьову сторону піхов у верхній і середній частині. Її конфігурація в цілому повторює форму меча. Верхня чверть пластини, яка відповідала перехрестю, має форму прямокутника з вигнутими округлими

1. Див. конструкцію дерев'яної основи піхов меча з Центральної гробниці Товстої Могили (Черненко 1975, с. 158, 160, рис. 7).

сторонами. Інша частина — трапеціеподібної форми, поступово звужується донизу (від 3,4 см в місці, що відповідає переходу від перехрестя до клинка, до 2,3 см в місці з'єднання пластини з наконечником). Верхня частина пластини дещо пласка (з урахуванням рельєфу зображень), а середня і, особливо, нижня — плавно вигнуті, в розрізі півовальної форми. По всьому периметру пластини її краї були загнуті так, що утворився бортик (з правого боку він дещо вигнутий назовні), який використовувався для закріплення пластини на піхвах за допомогою цвяхів, які не збереглися. Для кріплення з кожного боку пластини в бортику було зроблено до 8 отворів. На лівому (від глядача) бортику отвори невеликі, знаходяться на відстані в середньому 2 см один від одного, деякі з них продубльовані; навколо багатьох отворів видно округлі вм'ятини, залишені шляпками цвяхів. Тоді як на правому — отвори більші (деякі до 2 мм) і знаходяться на відстані до 3 см один від одного [1]. У кількох місцях на бортиках біля отворів є невеликі розриви і втрати металу, які, швидше за все, утворилися внаслідок навантаження на кріплення. У верхній частині пластини бортик загнуто всередину (на 5 мм). Завдяки пазу, що утворився, пластина фіксувалася на дерев'яному каркасі (що, вірогідно, виконував одночасно і роль матриці, див. про це нижче). Для більш надійного скріплення пластини з каркасом в її верхній частині майже по краю лицьового боку було зроблено три невеликі отвори для цвяхів і ще такі ж отвори — на загнутому бортику.

Більша частина пластини вкрита зображеннями, виконаними в доволі високому рельєфі в техніці басми. Формоутворення рельєфу зображення було здійснене за допомогою дерев'яної матриці, деталі допрацьовувалися різними чеканами. Друга знизу фігурка пантери помітніше інших опрацьована знаряддям з гострим робочим краєм.

У верхній частині пластини зображено дві фігури гірських козлів, розташованих спинами один до одного (ліво- і правостороння фігури). Фігури майже ідентичні одна одній. Тварин відтворено з повернутою назад головою, яка торкається середньої частини спини, піднятим крупом і підігнутими під тулуб ногами. Масивна голова показана дуже умовно: виділяється велике кільцеподібне око, від якого відходить короткий валик, що з'єднує його з півовальною пащею і округлою ніздрею; з протилежного боку ока-кільця знаходиться ще один невеликий валик, від якого відходить листоподібне вухо, опущене донизу, і який переходить у шаблеподібно вигнутий ріг з умовно показаними річними кільцями. Ріг досить близько розташований до шиї тварини, його кінчик впирається в виїмку між шиєю і зігнутою передньою ногою. Шия — невелика, плече — округле, середня частина тулуба і велике стегно передані вираженими площинами, контрастними в рельєфі. Ззаду стегна — невеликий напівкруглий хвостик. Ноги розташовані так, що передня нога повністю лежить на задній. На передній нозі показаний відросток (2-й і 5-й пальці), властивий для парнокопитних, копито масивне. Задня нога підігнута так, що у лівого козла в скакальному суглобі утворюється майже прямий кут, а у правого — гострий. Витягнуте гостре копито (особливо у правої тварини) відокремлено від ноги виїмкою.

Фігури козлів майже стикаються одна з одною головами. Крупи тварин розділяє рельєфний валик, який потім розходиться в різні боки, огинаючи їх фігури аж до копита задньої ноги. Даний валик повторює нижній контур перехрестя і служить своєрідним роздільником двох зон на пластині.

Нижче валика відтворено сім фігур хижаків, розташованих стовпчиком один над одним. Усі сім фігур зображено майже ідентично, хоча кожна має і свої незначні особливості. Хижаків зображено з опущеною головою і підігнутими лапами. Задня лапа у всіх тварин повністю підігнута під тулуб, передня — напівзігнута (1—3, 5, 7 хижаки) або зігнута і розташована над задньою (4, 6 хижаки). Голову зображено умовно як набір знаків-елементів: кільцеподібні вухо, око і ніздря, кільцеподібна паща і намічена в рельєфі напівкругла щока. Плече і стегно показані у вигляді площини, піднятої у рельєфі. Масивні кисті лап з виділеними чотирма пальцями (кігтями) звисають нижче лінії задньої лапи. Хвіст, що закінчується великим кільцем, також звисає нижче лінії лап. Фігура верхнього хижака виконана в просторовому відношенні досить вільно, кожна наступна фігура зображувалася більш компактною і ущільненою.

Нижня частина пластини довжиною до 2,0 см залишилася гладкою.

Наконечник. Золото 583 проби. Розміри: загальна довжина 16,0 см, ширина у верхній частині 2,7 см, у нижній — 1,5 см.

Наконечник має форму витягнутого усіченого конуса. Верхня його частина в розрізі овальна (товщина до 2,1 см), нижня — округла. Виготовлений з цільної масивної пластини, яку

1. Будь-яких специфічних або додаткових отворів, пов'язаних з кріпленням бічного виступу для підвішування піхов до поясу, як це припускали В. Гінтерс і А. І. Мелюкова (Ginters 1928, S. 12; Мелюкова 1964, с. 62, 63), на наш погляд, на пластині немає. У цьому сенсі показовою є золота пластина із зображенням кабана, що слугувала накладкою на бічний виступ піхов, з кургану 6 біля с. Олександрівка. У нижній частині пластини було пробито 21 отвір, а також була продумана складна система кріплення до основи (Ковалёва, Мухопад 1982, с. 98, рис. 6). Складна система кріплення бічного виступу передбачалася і на піхвах з Гострої Томаківської Могили (Артамонов 1966, табл. 66—65). Вочевидь, у випадку з шумейківським виробом бічний виступ був частиною самих піхов і ніяк не співвідносився із золотою пластиною-обкладкою.

зігнули у трубку, надавши необхідну форму. Краї пластини з'єднані між собою з тильної сторони наконечника по лінії його центральної осі. Нижній торець наконечника закритий загнутим краєм пластини.

Верхня частина наконечника (фриз 2,3 см завишки) декорована. Під верхнім краєм припаяно дві скручені дротинки (аналогічні — на наверші меча), розташовані протинаправлено, що створює ефект плетінки. Під ними послідовно розташовані: лінія зерні, два ряди трикутників із зерні (по чотири в кожному ряду), спрямовані вершиною вниз, гладка дротинка, аналогічний попереднім ряд з чотирьох трикутників із зерні (до вершини кожного із них додано маленький трикутничок з трьох зернин). Всі три згадані дротинки охоплюють наконечник на три чверті кола, їх кінчики з тильного боку розклепані до рівня основи. Трикутники розташовані тільки з лицьового боку. Зернинки на наконечнику рівномірніші й більші (до 1,5 мм), ніж на руків'ї меча; пайку здійснено акуратніше.

Наконечник кріпився на основу піхов, ймовірно, тільки шляхом насадки, оскільки будь-які додаткові прийоми кріплення (цвяшки, штифти) відсутні. З верхньою пластиною-обкладкою наконечник не з'єднаний, вони розташовувалися на піхвах встик один до одного.

Поверхня пластини-обкладки і наконечника покриті невеликими подряпинами і вм'ятинами. Дротинки з тильного боку наконечника сильно стерті. На кріплення пластини здійснювалося певне навантаження, про що говорилося вище. Все це свідчить про використання піхов протягом деякого часу.

Судячи з того, що ширина перехрестя меча і верхньої частини пластини-обкладки майже однакові, а товщина масивного перехрестя значно перевищує устя піхов, в піхвах знаходилося тільки лезо меча, а його перехрестя розміщувалося над устям піхов [1]. Це, на думку Є. В. Черненко (1980, с. 29—30; 1984, с. 47), в цілому характерно для скіфських мечів, що відрізняє їх від мідійських і перських акінаків. Незначна вм'ятина в нижній частині наконечника говорить про те, що лезо заповнювало його лише наполовину (про це свідчить і розрив пластини наконечника, що утворився з його тильної сторони внаслідок активних процесів корозії заліза), а нижня частина залишалася вільною, що також є характерною рисою скіфських піхов (Черненко 1980, с. 11).

За спостереженням Б. В. Фармаковського, на дерев'яній основі келермеських піхов меча і рукояті сокири, покритої листовим золотом, «*були виконані у рельєфі в усіх деталях зображення, які шляхом прибивання до них впритул тонкого листа золота, що складав окуття, з'являлися на цій останній. Дерев'яна форма… природно повинна була назавжди залишитися всередині окуття і утворити дерев'яний остов всередині окуття з золота*» (Фармаковский 1911, с. 69). Таке спостереження було підтримано Є. В. Черненком (1980, с. 27), однак, його категорично заперечувала Л. К. Галаніна, згідно з якою, піхви дійсно були дерев'яними, але рельєфні зображення на золотих обкладинках були зроблені в техніці карбування (Галанина 1997, с. 92, 94; див. також: Минасян 1988, с. 50; Кисель 2003, с. 29). З іншого боку, відомо, що саме таким чином, як це було описано Б. В. Фармаковським, були зроблені піхви меча з кургану Солоха (перша чверть IV ст. до н. е.): під золотими пластинами накладки знаходився каркас з тиса у формі смуги з рельєфним зображенням тварин (Манцевич 1969, с. 100—101, рис. 9; 1987, с. 69—70). За припущенням Є. В. Черненка, таким же способом виготовлялися і парадні предмети озброєння у VI—V ст. до н. е. [2], зокрема, і піхви з Шумейківського кургану (Черненко 1975, с. 164). Вочевидь, це так: дерев'яна дощечка (каркас) з вирізаними рельєфними зображеннями була одночасно і матрицею, за якою в техніці басми виконувалися зображення, і основою, яка в подальшому зберігала рельєф. Каркас був скріплений із золотою пластиною у верхній частині — саме він входив в паз, утворений загнутим бортиком і додатково був зафіксований маленькими цвяшками. У той час як отвори на бічних бортиках пластини служили для її кріплення до самих піхов. З огляду на висоту бортика, яка трохи зменшується донизу, товщина каркасної дошки становила (без урахування висоти рельєфу) від 5 мм вгорі до 2—3 мм внизу (ймовірно, на рівні нижньої частини останньої фігурки хижака). Додатковим свідченням того, що золота пластина разом з каркасом були прикріплені до піхов, є відсутність на внутрішній стороні верхнього бортика-паза будь-яких слідів, які б неминуче виникли, якби золота пластина кріпилася до каркасу самих піхов, оскільки в такому випадку лезо стикалося б з загнутим бортиком золотої пластини.

Шумейківські піхви, за А. І. Мелюковою (1964, с. 62), відносяться до піхов другого типу — без розширення на кінці і є типово

1. А. І. Мелюкова помилково вважала, що меч входив у піхви разом з перехрестям (Мелюкова 1964, с. 62).

2. Техніка виготовлення та кріплення золотих накладок піхов кінця VI — початку V ст. до н. е. з кургану 6 біля с. Олександрівка інша: пластини виготовлялися на окремій матриці, при монтажі між основою піхов і накладкою наносилася якась мастикоподібна маса і / або гіпс, що оберігали пластини від деформації (Ковалёва, Мухопад 1982, с. 98, 99, 100). Гіпс також використовувався при кріпленні срібної пластини-накладки горита з кургану Солоха (Фармаковский 1922; Манцевич 1987, с. 73—74) і золотої накладки на піхви меча з кургану Товста Могила (Черненко 1975, с. 160). Мастика на основі природної смоли типу каніфолі (Манцевич 1962, с. 118) імовірно знаходилася під рельєфними фігурками золотої обкладки рукояті сокири з Келермеського кургану 1/Ш, а сама рукоять була зроблена з твердого і пружного дерева (Черненко 1987, с. 24—25).

скіфськими на відміну від піхов з розширенням на кінці «іранського» типу. Але при цьому в їх декорі використані ювелірні техніки, якими, вірогідно, не володіли скіфські майстри: зернь, виготовлення скручених і рифлених дротинок, використання припою. Саме тому в якості центру виготовлення меча і золотих деталей піхов були названі античні колонії Північного Причорномор'я, а самі піхви розглядалися в зв'язці з іншими подібними виробами — з Гострої Томаківської Могили (Артамонов 1966, табл. 65; 66), Золотого кургану (Отчет археологической комиссии за 1890 г. 1893, с. 4, рис. 1—3), Феттерсфельде / Віташково (Furtwängler 1883, Taf. 3: 1—2) і кургану 6 біля с. Олександрівка (Ковалева, Мухопад 1982, с. 97—99, рис. 2: 5; 3: 1; 5: 1—3). Ці вироби близькі між собою за елементами, декорованими як в «звіриному стилі», так і виконаними в нескіфській техніці (зернь, філігрань, емалі). Різний характер орнаменту і технік його виконання дозволив В. Гінтерсу припустити що піхви пройшли через дві майстерні: в грецькій були виготовлені обкладки ефесів мечів і наконечники піхов, а в місцевій — верхні пластини, виконані в «звіриному стилі» (Ginters 1928, S. 12; також: Schefold 1938, S. 42). Ю. А. Ліхтер і Ю. Г. Кокоріна відзначили таке поєднання різнокультурних технік як специфічну особливість декору скіфської зброї (Лихтер, Кокорина 2017, с. 18).

Однак з такою постановкою питання не погодилась А. І. Мелюкова, на думку якої вірогідніше, що мечі з піхвами були виготовлені в одній майстерні, що працювала в греко-скіфському стилі і знаходилася в Ольвії або на Боспорі (Мелюкова 1964, с. 47, 62). До близького висновку прийшла Н. А. Онайко (1966а), детально проаналізувавши зображення на піхвах. Фактично думка щодо виробництва золотих обкладок мечів з Шумейківського і Томаківського курганів в грецьких майстернях Ольвії або Боспору стала «*одностайною думкою вчених*» (Ильинская 1971, с. 78; див. також: Капошина 1956, с. 180; Граков 1971, с. 140; Артамонов 1974, с. 107; Алексеев 2003, с. 185, прим. 145; ін.). Хоча свою незгоду з ним висловила вже А. П. Манцевич (1969, с. 112—113), припускаючи, що означені піхви були вірогідніше виготовлені у Фракії.

Однак, як нам видається, досить категорична думка щодо грецького виробництва шумейківського меча та піхов і його історико-культурна оцінка багато в чому склалися під впливом датування комплексу кургану кінцем VI — початком V ст. до н. е. А ця дата ґрунтувалася, в першу чергу, на прийнятті факту знахідки в кургані фрагмента чорнофігурного кілік а. М. І. Ростовцев, вочевидь, беззастережно довіряв К. В. Хілінському, який розповів про цю знахідку. Але яким чином прийшла дана інформація до К. В. Хілінського — невідомо. Можливо, він сам в юнацтві брав участь у розкопках (йому на той час було 18 років), або ж, швидше за все, був знайомий з С. А. Мазаракі і чув від нього розповіді про знахідки. Проте в будь-якому випадку, ця інформація не була вчасно надійно зафіксована і тому не може вважатися достовірною. Відповідно, факт можливої знахідки даного фрагмента кіліка в кургані потрібно повністю виключити. Власне, такий крок, як зазначалося вище, був фактично зроблений вже Н. А. Онайко. Сучасні дослідники або заперечують зв'язок фрагмента кіліка з комплексом кургану (С. В. Полін, А. Ю. Алексєєв, Д. С. Гречко), або просто його ігнорують. Однак навіть у цій ситуації діє інерція оцінки знахідок з шумейківського комплексу, оскільки вже склалася досить стійка історіографічна традиція розгляду їх саме в контексті кінця VI — початку V ст. до н. е. (наприклад: Онайко 1966а, с. 160; Jacobson 1995, p. 238; Алексеев 2003, с. 296; Канторович 2014а, с. 59; 2014b, с. 134; Полидович 2014, с. 297).

Разом з тим, зооморфний декор піхов меча повністю відповідає традиціям ранньоскіфського «звіриного стилю». Зображення і козлів, і хижаків складаються з набору окремих знаків-елементів, серед яких домінуючим є кільце. Особливо це стосується манери, в якій відтворено голови тварин. Зображення мов би «називає» окремі частини тварини, у відтворенні яких головним є їх символічність, а не близькість до реальності [1] (див. докладніше: Полидович 2004, с. 414—415). Контрастність рельєфу у відтворенні фігур тільки підсилює цей ефект.

Шумейківські зображення досить оригінальні. В першу чергу, це стосується зображень козлів. За стилістичними ознаками вони відмінні від келермеських зображень на сокирі (Галанина 1997, с. 223, 224, кат. 6, табл. 10; 11) і мельгуновських, відтворених на перехресті меча (Придик 1911, с. 6, рис. 1: 2). Ці зображення виконано в особливій стилістичній манері (див. докладно: Переводчикова 1980), характерній лише для невеликого кола виробів, тоді як шумейківські відтворюють образ у стилістиці власне «звіриного стилю». Зображення гірських козлів з поверненою назад головою з'явилися в мистецтві Дніпровського Лісостепу вже на ранньому етапі виникнення «звіриного стилю» і мали свою досить сталу традицію побутування (Онайко 1966а, с. 159—161; Канторович 2016, с. 95, 96, рис. 6; Полидович 2017, с. 167—171). Шумейківські зображення відмінні від них, але, водночас, простежується ряд важливих

1. У цьому полягає докорінна відмінність між «звіриним стилем», особливо архаїчного часу, і грецьким мистецтвом. Зауважимо, що за численними спостереженнями давній майстер (у цьому випадку, грек або скіф), який працював у рамках певної художньої традиції і досконало володів набором стандартних прийомів зображення, не міг бути копіїстом і на догоду замовнику виконувати різностильові зображення, що походять з різного культурного (тобто художнього та релігійного) середовища.

стилістичних прийомів, які пов'язують їх із серією зображень типу Бобриці (детально про них див.: Полидович 2017, с. 172—175, рис. 2: 1—7). Останні подібно до посульських відтворено з круглими оком і ніздрею, які поєднані рельєфним валиком; півовальною пащею; рогом з насічками, який починається за оком, шаблеподібно вигинається вздовж шиї і закінчується у виїмці між шиєю і передньою ногою; плечем і стегном, показаними широкими площинами; задньою ногою, зігнутою в скакальному суглобі майже під прямим кутом. При цьому бобрицька серія зображень відрізняється особливою манерою стилізації, внаслідок якої тварини набувають деяких рис коня (Полидович 2015а, с. 88). Зображення бобрицької серії походять переважно з комплексів ранньоскіфського часу, а найбільш пізні з них (курган 449 біля с. Гладківщина, курган 1 біля с. Жаботин) датуються в межах першої половини — середини VI ст. до н. е. (Полидович 2017, с. 175).

Зображення хижаків знаходять більш численні аналогії, оскільки поєднують у собі головні архаїчні ознаки: позначення ока, вуха, ніздрі і кінчика хвоста у вигляді кільця, пащі — у вигляді півовала, вилиці — округлою, кисті лап — звисаючими. Такі ознаки характерні для зображень на золотій пластині-обкладці і кістяних обоймах з Келермеських курганів 4/Ш і 2/В (Галанина 1997, табл. 5: 51; 22, 258; 23, 287—288), роговому наконечнику з поховання 8 кургану 7 біля с. Новоолександрівка (Кореняко, Лукьяшко 1982, рис. 6: 2), кам'яній стелі із ст. Маничської (Ольховский, Евдокимов 1994, табл. 17: 154), роговому блюді з кургану 10 могильника Новозаведьонное II (Петренко, Маслов 1999, рис. 1: 1), золотих пластинках з кургану 16 могильника Новозаведьонное-II і майже ідентичних їм з кургану 1 (1908 р.) Ульського могильника (Петренко, Маслов, Канторович 2000, с. 243, рис. 4: 1—2) та ін. Ймовірно, єдиною відмінністю шумейківських зображень від більшості перелічених є відтворення кистей лап не кільчастими, а з пазурами (пальцями), що в цілому характерно для пізніших зображень (Ильинская 1971, с. 78). Проте відтворення лап з виділеними пазурами / пальцями властиве вже для архаїчної епохи [1]. Це, наприклад, зображення на золотих пластинках з кургану 16 могильника Новозаведьонное II і кургану 1 (1908 р.) Ульського могильника (Петренко, Маслов, Канторович 2000, с. 243, рис. 4: 1—2), на роговому наконечнику з поховання 8 кургану 7 біля с. Новоолександрівка (Кореняко, Лукьяшко 1982, рис. 6: 2). У той же час для шумейківських зображень хижаків абсолютно не характерний прийом зооморфного перетворення, який стає яскравою ознакою зображень Лівобережного Подніпров'я кінця VI — початку V ст. до н. е. (Опішлянка, Вітова Могила, кургани 2/1965 і 2/2017 могильника Скоробір: Ковпаненко 1967, рис. 47—48; Шрамко 1987, рис. 40: 5—6; Шрамко, Задніков 2018, рис. 6: 3).

Загальне оформлення шумейківських піхов також відповідає колу старожитностей келермеського горизонту (за термінологією В. Є. Маслова, 2012, с. 342—359). Це і розташування фігур хижаків стовпчиком, що знаходить паралель в декорі рукояті келермеської сокири (Галанина 1997, табл. 10—11), і компактність розташування фігур (пор.: Ильинская 1971, с. 78), яка також добре відома, наприклад, на кістяній пластині з кургану біля м. Константинівськ-на-Дону (Кияшко, Кореняко 1976, рис. 3; Ильюков 2017). Розташування зображень козлів на усті піхов аналогічно декору перехрестя мельгуновського меча [2]. В цілому композиція повністю відповідає концепту Світового Дерева, з яким співвідносився меч в скіфській міфо-ритуальній традиції (Артамонов 1961, с. 77—78; Алексеев 1980; 1991, с. 276—280; Бессонова 1983, с. 45—50; Полидович 2014, с. 291, 293; др.). Звичайно, у випадку з келермеським і мельгуновським мечами цей концепт постулюється більш наочно, в тому числі з використанням арсеналу образотворчих засобів урартського мистецтва, тоді як шумейківський виріб пропонує більш «скорочений» його варіант, виражений засобами суто скіфського «звіриного стилю».

Оформлення піхов з Гострої Томаківської Могили багато в чому є аналогічним шумейківським. Не випадково ще з часів В. Гінтерса їх завжди розглядали і згадували тільки «у зв'язці». Однак томаківські піхви при всій схожості представляють вже іншу традицію, яка є продовженням і розвитком архаїчної. При цьому в їх оформленні помітний певний вплив художньої традиції східних регіонів скіфського світу (розташування хижаків, що згорнулися, на перехресті; «стовпчик» з голівок хижаків анфас) (див. докладніше: Полидович 2014, с. 298—299). Декор же піхов з Феттерсфельде / Віташково зовсім не пов'язаний з традиціями ранньоскіфського мистецтва і, навпаки, являє ті тенденції в оформленні, які стануть домінуючими вже в другій половині V—IV ст. до н. е.:

1. Різниця в зображенні кисті лапи у вигляді кільця або з пазурами є не стільки хронологічною ознакою скільки, вірогідно, семантичною. Про це, зокрема, говорять випадки відтворення зображень з одною та іншою ознаками на одному предметі (роговий наконечник з поховання 8 кургану 7 біля с. Новоолександрівка: Кореняко, Лукьяшко 1982, рис. 6: 2) або ж в одному вуздечному комплекті (Майемірський комплекс у Гірському Алтаї: Руденко 1960, рис. 3: а—в). Дане спостереження є слушним в цілому для зооморфного мистецтва скіфського часу, оскільки масове поширення зображень хижаків, які мають лапи з пазурами, було обумовлене загальними культурними змінами, що відбулися у другій половині VI — на початку V ст. до н. е. (Полідович 2001, с. 11—12).

2. Ця композиція використана також на бронзовій імітації меча в піхвах із знахідок в Меджидії в Добруджі (Мелюкова 1964, рис. 2: 2).

сюжети нападу хижаків на травоїдних тварин на основному полі, розміщення хижих істот на боковому виступі.

Важливий момент, який об'єднує всі згадані піхви, — це наявність високого наконечника, що має орнаментальний фриз лише у верхній частині (Манцевич 1969, с. 110). Однак власне наконечником його можна назвати лише щодо шумейківських піхов. Щоправда, схожим чином облаштовано золотий декор (пластина в верхній частині і наконечник в нижній) піхов з Феттерсфельде / Віташково (Furtwängler 1883, Taf. 3: 1—2). А ось пластини з Гострої Томаківської Могили, Олександрівки та Золотого кургану облицьовували тільки передню частину піхов[1]. Цей же декоративний прийом використовувався в кінці VI — на початку V ст. до н. е. і в оформленні горитів (сагайдаків), наприклад, з кургану 6 біля с. Іллічеве, Золотого кургану, поховання 2 кургану 27 біля с. Курилівка (Черненко 1981, с. 48—49). Характерними є і відміни орнаментальних фризів: якщо на шумейківських піхвах (і рукояті меча) використана зернь, то в інших випадках (у тому числі і Феттерсфельде) — філігрань та емаль. Поява ж високих суцільних наконечників відноситься ще до передскіфського періоду, прикладом чого є золотий, багато орнаментований наконечник піхов кинджала[2] з передскіфського кургану Птічата Могила біля с. Белоградец в Болгарії (Tončeva 1980, pl. XII: 3a—b; Тереножкин 1976, с. 35, рис. 9: 2). Як певну технологічну паралель можна навести і золоті обойми верхніх частин піхов кинджала, прикрашених горизонтально напаяними дротинками з насічками, що походять з поховання 2 кургану Висока Могила і кургану біля с. Квітки (Тереножкин 1976, рис. 5: 3; Ковпаненко, Гупало 1984, с. 50, рис. 11: 1).

Вважається, що орнамент із трикутників зерні є суто грецьким (Ильинская 1968, с. 89; 1971, с. 78; інша думка: Топал 2016, с. 278), що і було (поряд з датою) вирішальним аргументом у визначенні місця виробництва обкладок піхов. Проте це не так, оскільки ювелірну зернь, відому ще у Давньому Єгипті, використовували ассірійські та урартські майстри (Капошина 1956, с. 180; Минасян 2014, с. 321, 337). З Кармір-Блура (Тейшебаїні) походять золоті шпильки і човникоподібні сережки, прикрашені трикутниками із зерні (Пиотровский 1962, рис. 52; 53). Аналогії останнім знайдено в кургані 9 могильника Нартан на Північному Кавказі та кургані 134 на р. Тенетинка в Подніпров'ї (Рябкова 2010, с. 180—181, рис. 9). І такими ж трикутниками декорована золота прямокутна накладка, що закриває «хвіст» ручки над навершям на келермеському і мельгуновському мечах (Черненко 1980, с. 12, 19; Галанина 1997, табл. 7: 1 (b)).

3. **Бляха у вигляді тварини** (інв. № ДМ-1716) (Ханенко, Ханенко 1900, с. 17, табл. XLV: 460; Minns 1913, p. 191, fig. 83, No. 460; Ростовцев 1925, с. 507—508; Ильинская 1968, с. 44, рис. 22: 1; Бондарь 1975, фото на с. 22; 24; Skyyttien… 1990, s. 10, luettelo nrot 7; L'or… 1993, S. 56—57, Kat. 18; Trésors… 1997, p. 61—63, kat. 3; Золота… 1999, фото на с. 1 обкладинки, с. 9, 145, кат. 6; Музей… 2004, с. 372, кат. 7, фото на с. 33) (рис. 1: 4). Золото 58 проби. Розміри: довжина 4,6 см; ширина 3,0 см.

Масивна лита бляха з петлею на звороті. Тварину зображено з прямо поставленою головою і ногами, підігнутими під тулуб. Більшу частину голови займає око, що складається з кільця, яке оточує круглу зіницю. Морда подовжена і мов би обвисла. На ній двома сильно витягнутими рельєфними овалами позначено ніс і пащу. Довге листоподібне вухо притиснуте до шиї і плеча. Плече округле, що виступає над лінією спини. Стегно зігнуте, з виїмкою в паху. Ноги зігнуті дещо неприродно, з виступаючими колінними суглобами. Нижня частина передньої ноги підпрямокутна, з центральною виїмкою, задньої ноги — округла, з такою ж виїмкою. Ззаду виділеним півколом позначений невеликий хвостик. Краї бляхи по всьому периметру плавно загнуті. На звороті припаяна масивна петля у вигляді прямокутної скоби для протягування ременя, яка знаходиться майже врівень з загнутими краями.

Дана бляха фактично опинилася поза увагою дослідників в силу своєї оригінальності і загадковості. Перш за все, незрозуміло яку саме тварину зображено. Її ноги підігнуті так, як це природно для копитних тварини, а довге притиснуте вухо дозволило в каталозі колекції назвати його мулом (Ханенко, Ханенко 1900, с. 17). У той же час, голова тварини нагадує голови коней, зображені на кістяних / рогових псаліях, наприклад, з того ж Шумейківського кургану, а також з курганів біля с. Будки та с. Великі Будки (Ильинская 1965, рис. 1: 1—7), завдяки чому В. А. Іллінська визначила тварину як коня (Ильинская 1968, с. 44). М. І. Ростовцев вважав, що зображено лосиху, що лежить (Ростовцев 1925, с. 507), а у музейних катало-

1. Нижня пластина на олександрівських піхвах (МІКУ, інв. № АЗС-3349; Ковалёва, Мухопад 1982, с. 98) має бортик, загнутий П-подібно по всьому периметру окрім верхнього торця. З тильної сторони бортика пробито численні отвори для цвяшків, за допомогою яких пластина кріпилася до дерев'яної основи. У нижній частині припаяно невелику півкруглу пластинку. Подібним чином була облаштована й пластина-накладка на піхви з Гострої Томаковської Могили (Манцевич 1969, рис. 14: 1—2).
2. Кинджал і піхви знаходилися у похованні окремо (Tončeva 1980, pl. VII: 3). На реконструкції піхов Г. Тончева чомусь подала означену золоту деталь як декор верхньої їх частини (Tončeva 1980, pl. XII: 4), проте таке розташування викликає заперечення. За всіма ознаками золота трубка виконувала роль саме наконечника.

гах тварину названо лосеням (напр.: Музей… 2004, с. 372). А. Р. Канторович (2015, с. 844—845), натомість, визначив її як зайця.

Звернімо увагу на те, що на кінцях ніг тварини відтворено не копита. При першому погляді, вони, дійсно, сприймаються як розділені копита, але такий прийом не був властивий для «звіриного стилю». Радше закінчення ніг можна назвати кистями лап, що особливо очевидно щодо задньої ноги. І в такому разі у нас є всі підстави визначити тварину як зайця, як це і запропонував А. Р. Канторович. Звичайно, добре відомо, що заєць підгинає ноги під тулуб так само, як це роблять хижаки. Але ж у «звіриному стилі» зображувалися не стільки реальні тварини, скільки певні міфологічні образи. І зображення ніг, підігнутих таким чином, вочевидь, повинно було повідомити про приналежність тварини до класу не-хижаків. Відоме ще одне зображення зайця з так само підігнутими ногами [1] — на золотих бляшках IV ст. до н. е. з поховання 2 кургану 4 біля с. Шолохове (Волкобой, Лихачёв, Шалобудов 1979, с.47, рис. 4,18).

Дещо дивною виглядає масивна «обвисла» морда шумейківського звіра. Але і в даному випадку це певний символізм, оскільки подовжені овали (рівнозначні краплеподібним знакам), якими позначені ніздря і паща, є характерною ознакою зображень келермеського горизонту (детально див.: Полидович 2015b, с. 221—223, рис. 4). Інші стилістичні ознаки зображення також відповідають стилістичній традиції даного горизонту (Канторович 2015, с. 845).

Основний масив скіфських зображень зайців відноситься вже до IV ст. до н. е. (Полидович, Вольная 2005). Однак з'являються вони саме в ранньоскіфський час і відомі по зображенням на рукояті келермеської сокири, кістяний бляшці з кургану 5 могильника Новозаведьонное-II, а також на блюді та пекторалі зі «скіфської» частини знахідок у Зівійє в Північно-Західному Ірані, на золотій обоймі з Чиликтинського кургану 5 у Східному Казахстані (Полидович, Вольная 2005, с. 433, кат. 1—4, 54). І шумейківське зображення знаходиться саме в цьому колі.

Не зрозумілим є функціональне використання бляхи. Масивна петля на звороті говорить про те, що вона на ремені кріпилася до якоїсь основи. При описі кургану було відзначено, що бляху знайдено «*неподалік від ручки меча*» (Ханенко, Ханенко 1900, с. 8). Це дозволило припустити, що вона була «*найвірогідніше, поясною бляхою*». Таке припущення прийняв і М. І. Ростовцев (1925, с. 508). Однак ніхто з дослідників захисного озброєння не згадує дану бляху в якості прикраси пояса. Це й не дивно, якщо врахувати, що образи, пов'язані з парадними портупейний поясами, це — орел, лев і грифон (Мелюкова 1964, с. 75; Черненко 1968, с. 64—68). Зважаючи на те, що бляха була пов'язана із мечем, можна припустити, що вона прикрашала боковий виступ піхов. У більшості відомих випадків боковий виступ є частиною накладної пластини, що повністю покриває лицьову сторону піхов (Келермес, Мельгуновський курган, Феттерсфельде / Віташково, Єлизаветовський курган 1/1910, Солоха, Товста Могила та ін.). Окрема накладна пластина у вигляді кабана прикрашала боковий виступ тільки піхов з кургану 6 біля с. Олександрівка (Ковалёва, Мухопад 1982, с. 98, рис. 3: 1). Характерно, що відповідно до ранньоскіфської традиції, яка продовжувалася і надалі, на боковому виступі зображували копитних тварин: оленя (Келермес, Мельгуновський курган, Єлизаветовський курган 1/1910), кабана (Олександрівка, Велика Білозерка, Солоха, зображення на гребні), гіпокампа (Куль-Оба), а починаючи з рубежу VI—V ст. до н. е. тут розміщували або хижих тварин (Феттерсфельде / Віташково, Товста Могила), або сцени шматування (Єлизаветовські кургани 10/1901 і 10/1910, Солоха, Чортомлик, Чаян, П'ятибратній курган 8). Зображення зайця у прив'язці до піхов меча на перший погляд виглядають незрозумілими, адже у скіфській традиції вони переважно пов'язані з жіночою сферою культури (Полидович, Вольная 2005, с. 424—427). Проте саме у ранньоскіфський час зображення зайців відомі на предметах зброї — луках, що були виготовлені із залученням рогових навершів. Переважно на таких навершях скіфські майстри вирізали зображення хижих птахів або барано-птахів (Черненко 1981, с. 14, 15 рис. 6; Шрамко 2015), тоді як на навершях, що походять із зольника 28 Західного Більського городища та ранньоскіфського поховання з кургану Темір-Гора, також присутні зображення зайців (Шрамко 2015, с. 487—492, 499, ил. 1: 1; 2: 1; 3: 1).

Отже можемо зробити деякі попередні висновки. Шумейківські меч і піхви як за своєю морфологією, так і за декором повністю відповідають архаїчній скіфській традиції, характерній для келермеського часу. Вони демонструють, з одного боку, розвиток технологічних і художніх навичок, виражених в різних культурних пластах старожитностей келермеського горизонту, а з іншого — зародження нових тенденцій в зооморфному мистецтві і, зокрема, в декоративному оформленні даного виду озброєння. Можна стверджувати, що в їх виготовлені брав участь майстер, знайомий як зі скіфською художньою традицією, так і з ювелірною технікою Кавказького регіону, про що, зокрема, говорить наявність зерні. Також повністю відповідає колу старожитностей келермеського горизонту бляха у вигляді зайця. Проте остаточний висновок щодо датування всього комплексу Шумейківського кургану можливо зробити лише після детального аналізу інших категорій знахідок, в першу чергу, предметів кінської вузди.

1. У публікації тварин названо оленями. На таке визначення, вочевидь, вплинуло розташування їх ніг.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1980. О скифском Аресе. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 21, с. 39 47.

Алексеев, А. Ю. 1991. Этюд об акинаках. В: Клейн, Л. С. *Археологическая типология*. Ленинград: Центр научно-техничекской деятельности и социальных исследований, с. 271-280.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Андреева, Н. В. 2006. Календарь юбилейных событий, октябрь 2006 года. *Universum: Вестник Герценовского университета*, 9 (35), с. 75-77.

Артамонов, М. И. 1961. Антропоморфные божества в религии скифов. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 57-87.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага; Ленинград: Артия; Искусство.

Артамонов, М. И. 1974. *Киммерийцы и скифы*. Ленинград: ЛГУ.

Бессонова, С. С. 1983. Религиозные представления скифов. Киев: Наукова думка.

Бобринский, А. А. 1894. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и Ко, 2.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные находки близ местечка Смелы*. Санкт-Петербург: Главное управление Уделов, 3.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульского узла памятников эпохи раннего железа. *Древности 1995*, с. 40-43.

Бондарь, И. В. 1975. *Древнее золото. Из собрания Музея исторических драгоценностей УССР*. Москва: Искусство.

Бруяко, И. В. 2005. *Ранние кочевники в Европе (X—V вв. до Р. Х.)*. Кишинёв: Высшая Антропологическая Школа.

Вахтина, М. Ю. 2009. К истории изучения В. В. Хвойкой скифских древностей лесостепного Приднепровья (по материалам Научного архива ИИМК РАН). В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАНУ, с. 74-85.

Волкобой, С. С., Лихачёв, В. А., Шалобудов, В. Н. 1979. Скифский могильник «Славянка» у с. Шолохово на Днепропетровщине. *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.*, 3, с. 45-60.

Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.

Граков, Б. Н. 1971. *Скифы*. Москва: МГУ.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «тёмное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Грибкова, А. А., Полидович, Ю. Б. 2013. Фигурка быка скифского времени из собрания Б. И. и В. Н. Ханенко. *Археологический альманах*, 30, с. 259-277.

Дараган, М. Н. 2010. О датировке амфоры из погребения № 2 Репяховатой Могилы. *Античный мир и археология*, 14, с. 175-202.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

Діденко, С. В., Шелехань, О. В. 2016. Кинджали скіфського часу із перехрестями спрощених форм (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*, 2, с. 66-77.

Золота… 1999. *Золота скарбниця України. Музей історичних коштовностей України*. Київ: Акцент.

Іллінська, В. А. 1951. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. *Археологія*, V, с. 196-211.

Ильинская, В. А. 1965. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. *Советская археология*, 1, с. 86-107.

Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.

Ильинская, В. А. 1971. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве. *Советская археология*, 2, с. 64-84.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Ильюков, Л. С. 2017. Константиновская пластина с зооморфными изображениями. В: Горбенко, А. А. (ред.). *«И музою его была наука». Сборник памяти В. А. Кореняко (1952—2016)*. Азов: Азовский музей-заповедник, с. 181-187.

Канторович, А. Р. 2014a. Восточноевропейский скифский звериный стиль и предметы скифского вооружения (статистический анализ). *Краткие сообщения Института археологии*, 233, с. 55-63.

Канторович, А. Р. 2014b. Восточноевропейский скифский звериный стиль и предметы скифского вооружения. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 130-140.

Канторович, А. Р. 2015. *Скифский звериный стиль Восточной Европы: классификация, типология, хронология, эволюция*. Диссертация д. и. н. Москва: МГУ.

Канторович, А. Р. 2016. Образ лошади в восточноевропейском скифском зверином стиле. В: Балахванцев, А. С., Кулланда, С. В. (ред.). *Кавказ и степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа*. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 89-114.

Капошина, С. И. 1956. О скифских элементах в культуре Ольвии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 154-189.

Київський… 1974. *Київський музей історичних коштовностей. Альбом*. Київ: Мистецтво.

Кисель, В. А. 2003. *Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Кияшко, В. А., Кореняко, В. А. 1976. Погребение раннего железного века у г. Константиновска. *Советская археология*, 1, с. 170-177.

Ковалёва, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI—V вв. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-102.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. *Племена скіфського часу на Ворсклі*. Київ: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.

Ковпаненко, Г. Т., Гупало, Н. Д. 1984. Погребение воина у с. Квитки в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 39-58.

Кореняко, В. А., Лукьяшко, С. И. 1982. Новые материалы раннескифского времени на левобережье Нижнего Дона. *Советская археология*, 3, с. 149-164.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2002. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 154-170.

Линниченко, И. А. 1901. О новейших раскопках г. Хвойка. *Записки Одесского Общества истории и древностей*, XXIII, с. 68-76.

Лихтер, Ю. А., Кокорина, Ю. Г. 2017. Возможности нормированного описания и технологии реляционных баз данных в изучении декора на скифском оружии. *Исторические исследования*, 8, с. 16-39.

Манцевич, А. П. 1962. Горит из кургана Солоха. *Труды Государственного Эрмитажа*, 7, с. 107-121.

Манцевич, А. П. 1969. Парадный меч из кургана Солоха. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150: Древние фракийцы в Северном Причерноморье, с. 96-118.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха. Публикация одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Маслов, В. Е. 2012. К проблеме хронологии древностей келермесского горизонта. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 342-359.

Медведская, И. Н. 1992. Периодизация скифской архаики и Древний Восток. *Российская археология*, 3, с. 86-107.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—4.

Минасян, Р. С. 1988. К вопросу о влиянии техники производства на происхождение некоторых особенностей скифо-сибирского звериного стиля. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 48-58.

Минасян, Р. С. 2014. *Металлообработка в древности и Средневековье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАНУ.

Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В., Чистов, Д. Е., Чурекова, Н. Б. 2019. *Античная амфорная коллекция Государственного Эрмитажа VI—II вв. до н. э. Каталог*. Саратов: СарГУ.

Музей… 2004. *Музей історичних коштовностей України: Альбом-каталог*. Київ: Мистецтво.

Отчет… 1893. *Отчёт ИАК за 1890 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.

Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: б. и.

Онайко, Н. А. 1966a. О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье. В: Болтунов, А. И. (ред.). *Культура античного мира*. Москва: Наука, с. 159-176.

Онайко, Н. А. 1966b. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1—27.

Переводчикова, Е. В. 1980. Келермесская секира и формирование скифского звериного стиля. В: Сапрыкин, Ю. М. (ред.). *Проблемы истории античности и средних веков*. Москва: МГУ, с. 138-155.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е. 1999. Роговые блюда могильника Новозаведенное-II. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г., Башилов, В. А. (ред.). *Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи*. Москва: ИА РАН, с. 250-259.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Хронология центральной группы курганов могильника Новозаведенное-II. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 238-248.

Пиотровский, Б. Б. 1962. *Искусство Урарту VIII—VI вв. до н. э.* Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Полідович, Ю. Б. 2001. *Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII —IV ст. до н. е.)*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Полидович, Ю. Б. 2004. Изобразительные особенности скифского «звериного стиля» (на примере изображений хищников). В: Кирюшин, Ю. Ф., Тишкин, А. А. (ред.). *Комплексные исследования древних и традиционных обществ*. Барнаул: Алтайский университет, с. 414-417.

Полидович, Ю. Б. 2014. Структура и символика декора ножен мечей раннескифского времени В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире*. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 290-309.

Полидович, Ю. Б. 2015a. Образы фантастических животных в искусстве народов скифского мира. *Донецький археологічний збірник*, 19, с. 85-142.

Полидович, Ю. Б. 2015b. Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии*. Алматы: Бегазы-Тасмола, с. 15-232.

Полидович, Ю. Б. 2017. Один из мотивов изображения горного козла в раннескифском искусстве. *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 166-184.

Полидович, Ю. Б., Вольная, Г. Н. 2005. Образ зайца в скифском искусстве. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 425-436.

Полін, С. В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток. *Археологія*, 59, с. 17-36.

Полин, С. В. 1998. О хронологии раннескифской культуры (по И. Н. Медведской). *Российская археология*, 4, с. 50-63.

Придик, Е. М. 1911. Мельгуновский клад 1763 г. *Материалы по археологии России*, 31, с. 1-28.

Рабинович, Б. З. 1936. О датировке некоторых скифских курганов Среднего Поднепровья. *Советская археология*, I, с. 79-100.

Ростовцев, М. И. 1925. *Скифия и Боспор*. Ленинград: ИИМК.

Руденко, С. И. 1960. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Рябкова, Т. В. 2010. К вопросу о «скифских» бусах из Тейшебаини. *Археологический альманах*, 21, с. 178-188.

Самоквасов, Д. Я. 1908. *Могилы русской земли*. Москва: Синодальная типография.

Сиволап, М., Шелехань, О. 2014. Клинкова зброя скіфського часу в зібранні Черкаського краєзнавчого музею. *Наукові записки, серія: Історичні науки*, 21, с. 209-217.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии. Каталог одной коллекции*. Ленинград: Искусство.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Топал, Д. А. 2014a. Акинаки на западных рубежах Скифии: Карпато-Поднестровье. *История оружия*, 10, с. 103-126.

Топал, Д. А. 2014b. Акинаки на западных рубежах Скифии. Находки скифских мечей и кинжалов на территории Республики Молдова. *Tyragetia*, VIII (XXIII), с. 7-43.

Топал, Д. А. 2016. Два среднескифских акинака из Бессарабской лесостепи. In: Sorbu, L. (ed.). *Culturi, procese şi contexte on arheologie. Volum omagial Oleg Leviţki la 60 de ani*. Chişinău: IPC, с. 278-285.

Топал, Д. А. 2018. Состав вооружения и возможности культурной группировки (на материалах скифского времени Карпато-Подунавья). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы. Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова*. Кишинев; Тирасполь: б. и., с. 165-194.

Тункина, И. В. 2017. Мазараки Сергей Аркадьевич. В: Жебелёв, С. А. *Русское археологическое общество за третью четверть века своего существования. 1897—1921: Исторический очерк*. Приложение: Биобиблиографический словарь членов Российского археологического общества (1846—1924). Москва: Индрик.

Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий (горитов) из Чертомлыкского кургана и из кургана в м. Ильинцах. В: *Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому*. Санкт-Петербург: В. Ф. Киршбаум, с. 45-118.

Фармаковский, М. В. 1922. Горит из кургана Солоха. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, 2, с. 23-48.

Фіалко, О. Є., Болтрик, Ю. В. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ: ІА НАНУ.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1899. *Древности Приднепровья*. Киев: С. В. Кульженко, II.

Ханенко, Б. И., Ханенко, В. Н. 1900. *Древности Приднепровья*. Киев: С. В. Кульженко, III.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1975. Оружие из Толстой Могилы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 152-173.

Черненко, Е. В. 1980. Древнейшие скифские парадные мечи (Мельгунов и Келермесс). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 7-30.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1984. *Скифо-персидская война*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1987. Парадный топор из Келермеса. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Скифы Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 19-30.

Шелехань, О. В. 2014. Хронологія клинкової зброї ранньоскіфського часу (за матеріалами лісостепових пам'яток). *XV Боспорські читання*, с. 486-481.

Шелехань, О. В. 2015. Метричні групи клинкової зброї скіфського лісостепу. *Магістеріум*, 60, с. 76-81.

Шелехань, О. В. 2016. Поховання мечників скіфського лісостепу. Етнокультурний аналіз. *Феномен Більського городища — 2016*, с. 52-72.

Шовкопляс, Г. М. 1998. Сергій Аркадійович Мазаракі і його колекції в збірці Національного музею історії України. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *До 100-річчя Національного музею історії України: З історії музею та його раритетів*. Київ: ІІІ Лтд, с. 29-45.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, И. Б. 2015. Роговые наконечники луков с Западного Бельского городища. *Труды Государственного Эрмитажа*, 77, с. 487-511.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробір у 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2017*, с. 6-23.

Borovka, G. 1928. *Scythian Art*. London: Ernest Benn.

Furtwängler, A. 1883. *Der Gold fund von Vettersfelde*. Berlin: von G. Reimer.

Ginters, W. 1928. *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*. Berlin: Walter De Gruyter & Co.

Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeite in edelmetall*. Berlin: Gebr. Mann, 1: Fundgruppen.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians. The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. New York: E. J. Brill.

L'or… 1993. *L'or des Steppes. Des Scythes a L'invasion mongole. VIIe siecle av. J.-C. — XIVe siecle ap. J.-C.* Toulouse.

Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge: The University Press.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid — 7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rostovtseff, M., 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon Press.

Schefold, K. 1938. Der skythische Tierstil in Südrussland. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, XII, S. 1-78.

Schiltz, V. 1994a. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr*. München: C. H. Beck.

Schiltz, V. 1994b. *Les Scythes et les nomades des steppes 8e siecle avant J.-C. 1er siecle apres J.-C*. Paris: Gallimard.

Skyyttien… 1990. *Skyyttien kulta-aarre. Ndyttely 1.7.—31.8.1990 Turun taidemuseo*. Turku: Turun taidemuseo.

Tončeva, G. 1980. Nécropole tumulaire prus du village Belogradec du VIIe s. av. n. Čre. *Thracia*, 5, p. 5-52.

Trésors… 1997. *Trésors d'Ukraine. Catalog de l'exposition Musée national d'histoire et d'art Luxembourg 16 octobre — 15 décembre 1997*. Luxembourg: Luxembourg Agence luxembourgeoise d'action culturelle.

Vulpe, A. 1990. Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesserder Hallstattzeit in Rumanien. *Prähistorische Bronzefunde*, VI, 9, S. 1-145.

REFERENCES

Alekseev, A. Yu. 1980. O skifskom Arese. *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 21, s. 39-47.

Alekseev, A. Yu. 1991. Etyud ob akinakah. In: Klejn, L. S. *Arheologicheskaya tipologiya*. Leningrad: Tsentr nauchno-tekhnicheskoy deiatel'nosti i sotsial'nykh issledovanii, s. 271-280.

Alekseev, A. Yu. 2003. *Hronografiya Evropejskoj Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyj Ermitazh.

Andreeva, N. V. 2006. Kalendar' ibilejnyh sobytij, oktyabr' 2006 goda. *Universum: Vestnik Gertsenovskogo universiteta*, 9 (35), s. 75-77.

Artamonov, M. I. 1961. Antropomorfnye bozhestva v religii skifov. *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 2, s. 57-87.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskih kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga; Leningrad: Artiia; Iskusstvo.

Artamonov, M. I. 1974. *Kimmerijcy i skify*. Leningrad: LGU.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bobrinskij, A. A. 1894. *Kurgany i sluchajnye nahodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: V. S. Balashev i Ko, 2.

Bobrinskij, A. A. 1901. *Kurgany i sluchajnye nahodki bliz mestechka Smely*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov, 3.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 1995. Basovskoe gorodishche — centr Posul'skogo uzla pamyatnikov epohi rannego zheleza. *Drevnosti 1995*, s. 40-43.

Bondar', I. V. 1975. *Drevnee zoloto. Iz sobraniya Muzeia istoricheskih dragocennostej USSR*. Moskva: Iskusstvo.

Bruiako, I. V. 2005. *Rannie kochevniki v Evrope (X—V vv. do R. H.)*. Kishiniov: Vysshaia Antropologicheskaia Shkola.

Vahtina, M. Yu. 2009. K istorii izucheniya V. V. Hvojkoj skifskih drevnostej lesostepnogo Pridneprov'ya (po materialam Nauchnogo arhiva IIMK RAN). In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epoha rannego zheleza. Sbornik nauchnyh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo*. Kiev; Poltava: IA NANU, s. 74-85.

Volkoboj, S. S., Likhachiov, V. A., Shalobudov, V. N. 1979. Skifskii mogilnik «Slavianka» u s. Sholohovo na Dnepropetrovshchine. *Kurgannyie drevnosti Stepnogo Podneprov'ya III—I tys. do n. e.*, 3, s. 45-61.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Carskie» pogrebeniia ranneskifskoj epohi*. Moskva: Paleograf.

Grakov, B. N. 1971. *Skify*. Moskva: MGU.

Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnyh «prosvetah» v «tyomnoe» vremya (VI v. do n. e.) skifskoj istorii. *Stratum plus*, 3, s. 75-106.

Gribkova, A. A., Polidovich, Yu. B. 2013. Figurka byka skifskogo vremeni iz sobraniia B. I. i V. N. Hanenko. *Arheologicheskij al'manah*, 30, s. 259-277.

Daragan, M. N. 2010. O datirovke amfory iz pogrebeniia N 2 Repiahovatoj Mogily. *Antichnyj mir i arheologiia*, 14, s. 175-202.

Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoj Pravoberezhnoj Lesostepi*. Kiev: KNT.

Didenko, S. V., Shelekhan, O. V. 2016. Kyndzhaly skifskogo chasu iz perekhrestiiamy sproshchenyh form (za materialamy Nacionalnogo muzeiu istorii Ukrainy). *Arheologiia*, 2, s. 66-77.

Zolota… 1999. *Zolota skarbnytsia Ukrainy. Muzei istorychnyh koshtovnostei Ukrainy*. Kyiv: Akcent.

Illinska, V. A. 1951. Kurgan Starsha Mogyla — pam'iatka arhaichnoi Skifii. *Arheologiia*, V, s. 196-211.

Ilinskaia, V. A. 1965. Nekotoryie motivy ranneskifskogo zverinogo stilya. *Sovetskaia arheologiia*, 1, s. 86-107.

Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.

Il'inskaia, V. A. 1971. Obraz koshachego hishchnika v ranneskifskom iskusstve. *Sovetskaya arheologiya*, 2, s. 64-84.

Il'inskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Iliukov, L. S. 2017. Konstantinovskaia plastina s zoomorfnymi izobrazheniiami. In: Gorbenko, A. A. (ed.). *«I muzoi iego byla nauka». Sbornik pamyati V. A. Korenyako (1952—2016)*. Azov: Azovskii muzei-zapovednik, s. 181-187.

Kantorovich, A. R. 2014a. Vostochnoevropeiskij skifskij zverinyj stil' i predmety skifskogo vooruzheniia (statisticheskij analiz). *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii*, 233, s. 55-63.

Kantorovich, A. R. 2014b. Vostochnoevropejskii skifskii zverinyi stil i predmety skifskogo vooruzheniya. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voiennoie dielo v skifo-sarmatskom mirie*. Rostov-na-Donu: YuNTs RAN, s. 130-140.

Kantorovich, A. R. 2015. *Skifskij zverinyj stil' Vostochnoj Evropy: klassifikaciya, tipologiya, hronologiya, evolyuciya*. Dissertaciya d. i. n. Moskva: MGU.

Kantorovich, A. R. 2016. Obraz loshadi v vostochnoevropejskom skifskom zverinom stile. In: Balahvancev, A. S., Kullanda, S. V. (ed.). *Kavkaz i step na rubezhe epohi pozdnei bronzy i rannego zheleza*. Moskva: Institut vostokovedeniia RAN, s. 89-114.

Kaposhina, S. I. 1956. O skifskih elementah v kulture Olvii. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 50, s. 154-189.

Kyivskii… 1974. *Kyivskii muzei istorichnyh koshtovnostei. Albom*. Kyiv: Mystetstvo.

Kisel, V. A. 2003. *Shedevry iuvelirov Drevnego Vostoka iz skifskih kurganov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

Kiiashko, V. A., Koreniako, V. A. 1976. Pogrebenie rannego zheleznogo veka u g. Konstantinovska. *Sovetskaia arheologiia*, 1, s. 170-177.

Kovaliova, I. F., Mukhopad, S. E. 1982. Skifskoie pogrebenie konca VI—V vv. do n. e. u s. Aleksandrovka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 91-102.

Kovpanenko, G. T. 1967. *Plemena skifs'kogo chasu na Vorskli*. Kyiv: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros'*. Kiev: Naukova dumka.

Kovpanenko, G. T., Gupalo, N. D. 1984. Pogrebenie voina u s. Kvitki v Porosie. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 39-58.

Koreniako, V. A., Luk'iashko, S. I. 1982. Novye materialy ranneskifskogo vremeni na levoberezh'e Nizhnego Dona. *Sovetskaia arheologiia*, 3, s. 149-164.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2002. Rannioskifs'kyi kurgan poriad z Bil's'kym gorodyshchem. *Starozhytnosti Stepovogo Prychornomoria i Krymu*, X, s. 154-170.

Linnichenko, I. A. 1901. O novejshih raskopkah g. Hvojka. *Zapiski Odesskogo Obshchestva istorii i drevnostei*, XXIII, s. 68-76.

Likhter, Yu. A., Kokorina, Yu. G. 2017. Vozmozhnosti normirovannogo opisaniya i tekhnologii relyacionnyh baz dannyh v izuchenii dekora na skifskom oruzhii. *Istoricheskie issledovaniia*, 8, s. 16-39.

Mantsevich, A. P. 1962. Gorit iz kurgana Soloha. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 7, s. 107-121.

Mantsevich, A. P. 1969. Paradnyj mech iz kurgana Soloha. *Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR*, 150: Drevnie frakiicy v Severnom Prichernomorie, s. 96-118.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Soloha. Publikaciia odnoi kollekcii*. Leningrad: Iskusstvo.

Maslov, V. E. 2012. K probleme hronologii drevnostej kelermesskogo gorizonta. *Rossijskij arheologicheskij ezhegodnik*, 2, s. 342-359.

Medvedskaya, I. N. 1992. Periodizaciia skifskoj arhaiki i Drevnij Vostok. *Rossijskaia arheologiia*, 3, s. 86-107.

Melyukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1—4.

Minasyan, R. S. 1988. K voprosu o vliianii tekhniki proizvodstva na proiskhozhdenie nekotoryh osobennostej skifosibirskogo zverinogo stilya. *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 48-58.

Minasyan, G. S. 2014. *Metalloobrabotka v drevnosti i Srednevekovie*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyy Ermitazh.

Mogylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianec-Podils'kyi: IA NANU.

Monahov, S. Yu., Kuznecova, E. V., Chistov, D. E., Churekova, N. B. 2019. *Antichnaia amfornaia kollekciia Gosudarstvennogo Ermitazha VI—II vv. do n. e. Katalog*. Saratov: SarGU.

Muzei… 2004. *Muzei istorychnyh koshtovnostei Ukrainy: Albom-katalog*. Kyiv: Mystetstvo.

Otchiot… 1893. *Otchiot Imperatorskoi arheologicheskoi komissii za 1890 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.

Olhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moskva: b. i.

Onaiko, N. A. 1966a. O centrah proizvodstva zolotyh obkladok nozhen i rukoiatok rannih skifskih mechej, naidennyh v Pridneprov'e. In: Boltunov, A. I. (ed.). *Kultura antichnogo mira*. Moskva: Nauka, s. 159-176.

Onaiko, N. A. 1966b. *Antichnyj import v Pridneprovie i Pobuzhie v VII—V vv. do n. e.* Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1—27.

Perevodchikova, E. V. 1980. Kelermesskaia sekira i formirovanie skifskogo zverinogo stilia. In: Saprykin, Yu. M. (ed.). *Problemy istorii antichnosti i srednih vekov*. Moskva: MGU, s. 138-155.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E. 1999. Rogovye bliuda mogil'nika Novozavedennoe-II. In: Meliukova, A. I., Moshkova, M. G., Bashilov, V. A. (ed.). *Evrazijskie drevnosti. 100 let B. N. Grakovu: arhivnye materialy, publikacii, stat'i*. Moskva: IA RAN, s. 250-259.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. Hronologiya central'noj gruppy kurganov mogil'nika Novozavedennoe-II. In: Gulyaev, V. I., Ol'hovskij, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiya, antropologiya i arheologiya*. Moskva: IA RAN, s. 238-248.

Piotrovskij, B. B. 1962. *Iskusstvo Urartu VIII—VI vv. do n. e.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Polidovych, Yu. B. 2001. *Obraz khyzhaka u mystectvi narodiv skifskogo svitu (za arheologichnymy pamiatkamy*

VII—IV st. do n. e.). Avtoreferat dysertacii k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Polidovych, Yu. B. 2004. Izobrazitel'nye osobennosti skifskogo «zverinogo stilya» (na primere izobrazhenij hishchnikov). In: Kiriushin, Yu. F., Tishkin, A. A. (ed.). *Kompleksnye issledovaniya drevnih i tradicionnyh obshchestv*. Barnaul: Altaiskii universitet, s. 414-417.

Polidovich, Yu. B. 2014. Struktura i simvolika dekora nozhen mechej ranneskifskogo vremeni In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voiennoie dielo v skifo-sarmatskom mire*. Rostovna-Donu: YuNTs RAN, s. 290-309.

Polidovich, Yu. B. 2015a. Obrazy fantasticheskih zhivotnyh v iskusstve narodov skifskogo mira. *Donetskyi arheologichnyi zbirnyk*, 19, s. 85-142.

Polidovich, Yu. B. 2015b. Izobrazheniia gornogo kozla v sakskom iskusstve arhaichnogo perioda. In: Bejsenov, A. Z. (ed.). *Sakskaia kultura Saryarki v kontekste izucheniia etnosociokulturnyh processov stepnoj Evrazii*. Almaty: Begazy-Tasmola, s. 15-232.

Polidovich, Yu. B. 2017. Odin iz motivov izobrazheniya gornogo kozla v ranneskifskom iskusstve. *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii*, 248, s. 166-184.

Polidovich, Yu. B., Vol'naya, G. N. 2005. Obraz zaica v skifskom iskusstve. In: Guliaiev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii ot rannej bronzy do rannego srednevekov'ya. Pamyati V. S. Ol'hovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 425-436.

Polin, S. V. 1987. Hronologiia rannioskifskih pamiatok. *Arheologiia*, 59, s. 17-36.

Polin, S. V. 1998. O hronologii ranneskifskoj kultury (po I. N. Medvedskoi). *Rossijskaia arheologiia*, 4, s. 50-63.

Pridik, E. M. 1911. Melgunovskij klad 1763 g. *Materialy po arheologii Rossii*, 31, s. 1-28.

Rabinovich, B. Z. 1936. O datirovke nekotoryh skifskih kurganov Srednego Podneprov'ya. *Sovetskaia arheologiia*, I, s. 79-100.

Rostovcev, M. I. 1925. *Skifiya i Bospor*. Leningrad: IIMK.

Rudenko, S. I. 1960. *Kultura naseleniia Centralnogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Riabkova, T. V. 2010. K voprosu o «skifskih» busakh iz Teishebaini. *Arheologicheskii almanah*, 21, s. 178-188.

Samokvasov, D. Ya. 1908. *Mogily russkoj zemli*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia.

Syvolap, M., Shelekhan, O. 2014. Klynkova zbroia skifskogo chasu v zibranni Cherkaskogo kraieznavchogo muzeiu. *Naukovi zapysky, seriia: Istorychni nauky*, 21, s. 209-217.

Skudnova, V. M. 1988. *Arhaicheskij nekropol Olvii. Katalog odnoj kollekcii*. Leningrad: Iskusstvo.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmerijtsy*. Kiev: Naukova dumka.

Topal, D. A. 2014a. Akinaki na zapadnyh rubezhah Skifii: Karpato-Podnestrove. *Istoriya oruzhiia*, 10, s. 103-126.

Topal, D. A. 2014b. Akinaki na zapadnyh rubezhah Skifii. Nahodki skifskih mechej i kinzhalov na territorii Respubliki Moldova. *Tyragetia*, VIII (XXIII), s. 7-43.

Topal, D. A. 2016. Dva sredneskifskih akinaka iz Bessarabskoj lesostepi. In: Sorbu, L. (ed.). *Culturi, procese şi contexte on arheologie. Volum omagial Oleg Leviţki la 60 de ani*. Chişinău: IPC, s. 278-285.

Topal, D. A. 2018. Sostav vooruzheniya i vozmozhnosti kul'turnoj gruppirovki (na materialah skifskogo vremeni Karpato-Podunav'ya). In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (ed.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemy. Sbornik statei v chest 70-letiia N. P. Telnova*. Kishinev; Tiraspol: b. i., s. 165-194.

Tunkina, I. V. 2017. Mazaraki Sergei Arkadevich. In: Zhebeliov, C. A. *Russkoie arheologicheskoie obshchestvo za tretiu chetvert' veka svoego sushchestvovaniia. 1897—1921: Istoricheskij ocherk*. Prilozhenie: Biobibliograficheskij slovar' chlenov Rossiiskogo arkheologicheskogo obshchestva (1846—1924). Moskva: Indrik.

Farmakovskii, B. V. 1911. Zolotyie obivki naluchij (goritov) iz Chertomlykskogo kurgana i iz kurgana v m. Ilintsakh. In: *Sbornik arheologicheskih statej, podnesennyj grafu A. A. Bobrinskomu*. Sankt-Peterburg: V. F. Kirshbaum, s. 45-118.

Farmakovskii, M. V. 1922. Gorit iz kurgana Soloha. *Izvestiia Rossiyskoi akademii istorii materialnoi kultury*, 2, s. 23-48.

Fialko, O. Ye., Boltryk, Yu. V. 2003. *Napad skifiv na Trakhtemyrivske gorodyshche*. Kyiv: IA NANU.

Hanenko, B. I., Hanenko, V. N. 1899. *Drevnosti Pridneprovia*. Kiev: S.V. Kulzhenko, II.

Hanenko, B. I., Hanenko, V. N. 1900. *Drevnosti Pridneprovia*. Kiev: S. V. Kulzhenko, III.

Chernenko, Ye. V. 1968. *Skifskij dospekh*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V. 1975. Oruzhie iz Tolstoj Mogily. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-173.

Chernenko, Ye. V. 1980. Drevnejshie skifskie paradnye mechi (Mel'gunov i Kelermess). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiia i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 7—30.

Chernenko, Ye. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V. 1984. *Skifo-persidskaia voina*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, Ye. V. 1987. Paradnyj topor iz Kelermesa. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Skify Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 19-30.

Shelekhan, O. V. 2014. Hronologiia klynkovoi zbroi rannioskifskogo chasu (za materialamy lisostepovyh pamiatok). *XV Bosporski chytannia*, s. 486-481.

Shelekhan, O. V. 2015. Metrychni grupy klynkovoi zbroi skifskogo lisostepu. *Magisterium*, 60, s. 76-81.

Shelekhan, O. V. 2016. Pohovannia mechnykiv skifskogo lisostepu. Etnokulturnyi analiz. *Fenomen Bilskogo gorodyshcha — 2016*, s. 52-72.

Shovkoplias, G. M. 1998. Sergii Arkadiiovych Mazaraki i iogo kolektsii v zbirtsi Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy. In: Kovtaniuk, N. G. (ed.). *Do 100-richchia Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy: Z istorii muzeiu ta iogo rarytetiv*. Kyiv: III Ltd, s. 29-45.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoie gorodishche skifskoi epohi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, I. B. 2015. Rogovyie nakonechniki lukov s Zapadnogo Belskogo gorodishcha. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77, s. 487-511.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurganiv na nekropoli Skorobir u 2017 r. *Arheologichni doslidzhennya Bilskogo gorodyshcha — 2017*. Kyiv; Kotelva: Tsentr pamiatkoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, s. 6-23.

Borovka, G. 1928. *Scythian Art*. London: Ernest Benn.

Furtwängler, A. 1883. *Der Gold fund von Vettersfelde*. Berlin: von G. Reimer.

Ginters, W. 1928. *Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland*. Berlin: Walter De Gruyter & Co.

Greifenhagen, A. 1970. *Schmuckarbeite in edelmetall*. Berlin: Gebr. Mann, 1: Fundgruppen.

Jacobson, E. 1995. *The Art of the Scythians. The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*. New York: E. J. Brill.

L'or… 1993. *L'or des Steppes. Des Scythes a L'invasion mongole. VIIe siecle av. J.-C. — XIVe siecle ap. J.-C.* Toulouse.

Minns, E. H. 1913. *Scythians and Greeks*. Cambridge: The University Press.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid — 7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Rostovtseff, M., 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon Press.

Schefold, K. 1938. Der skythische Tierstil in Südrussland. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, XII, S. 1-78.

Schiltz, V. 1994a. *Die Skythen und andere Steppenvölker. 8. Jahrhundert v. Chr. bis 1. Jahrhundert n. Chr.* München: C. H. Beck.

Schiltz, V. 1994b. *Les Scythes et les nomades des steppes 8e siecle avant J.-C. 1er siecle apres J.-C.* Paris: Gallimard.

Skyyttien… 1990. *Skyyttien kulta-aarre. Nöyttely 1.7.—31.8.1990 Turun taidemuseo*. Turku: Turun taidemuseo.

Tončeva, G. 1980. Nécropole tumulaire prиs du village Belogradec du VIIe s. av. n. ČRe. *Thracia*, 5, p. 5-52.

Trésors… 1997. *Trésors d'Ukraine. Catalog de l'exposition Musée national d'histoire et d'art Luxembourg 16 octobre — 15 décembre 1997*. Luxembourg: Luxembourg Agence luxembourgeoise d'action culturelle.

Vulpe, A. 1990. Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesserder Hallstattzeit in Rumanien. *Prähistorische Bronzefunde*, VI, 9, S. 1-145.

Yu. B. Polidovych

PRECIOUS ITEMS FROM THE SHUMEIKO BARROW

The paper deals to the finds from the barrow near the Shumeiko farm in the Sula river basin (now Sumy region of Ukraine) which was excavated by Sergei Mazaraki in 1899. Objects of Scythian culture were found in the mound: weapons, horse bridles, and vessels. Mikhail Rostovtsev mistakenly attributed to these finds the fragment of ancient Greek kylix of the end of the 6th century BC. Modern researchers date the barrow assemblage near the Shumeiko farm to the first half of the 6th century BC (Igor Bruyako, Denis Grechko, Denis Topal, Oleksandr Shelekhan). Sergey Polin attributes it to Early Scythian time.

In the paper three precious items from the barrow are described in detail. This is a sword, the handle of which is plaqued with gold. The ancient craftsman used the granulation technique for decoration. Not only the ancient Greek jewelers used this technique. The masters of Urartu applied it as well. It was used in the decoration of the sword from the Kelermes barrow in the Kuban region, as well as on various adornments. The iron sword has an original shape and belongs to the Shumeiko type (according to Denis Topal, Oleksandr Shelekhan). Such swords were most common in the first half of the 6th century BC. The scabbard was decorated by the gold plate with images of animals and the gold tip. The analysis shows that the images of wild goats and predators are made in the early Scythian animal style. The sheath tip also corresponds to the early Scythian tradition and finds analogies in the Pre-Scythian time. On the contrary, at a later time (the end of the 6th — beginning of the 5th century BC), according to other principles (barrow No 6 near the Oleksandrivka village, Gostra Mogyla near the Tomakovka village) the tips of the scabbard were made. Near the sword the gold plate in the form of a running hare was found. It was made in the Scythian animal style. This plate was probably part of the sheath decor and adorned a side leather ledge that helped to attach the scabbard to the belt. A preliminary conclusion is made about the belonging of precious items from the Shumeiko barrow to the Kelermes horizon of antiquities of the Early Scythian culture.

Keywords: Shumeiko barrow, Sula river basin, Early Scythian Time, Sword, Sheath, Scythian Animal Style.

Одержано 14.08.2019

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України, вул. Лаврська, 9, Київ, 010151, Україна.
POLIDOVYCH Yurii, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, National Historical Museum of Ukraine, branch Museum of Historical Treasures of Ukraine, Lavrska st., 9, Kyiv, 01015, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.

УДК [904:7.031.1](4/5)”638”

Г. В. Вертієнко

«СХІДНА АФРОДІТА» НА ВИРОБАХ З ТЕРИТОРІЇ СКІФІЇ (до витоків іконографії)

У статті проаналізовано витоки іконографії жіночого обличчя із зачіскою, що має характерні розгорнуті в різні боки локони, на витворах скіфської матеріальної культури. Для античного мистецтва вона не характерна, але знаходить паралелі в мистецтві Східного Середземномор'я та Стародавнього Сходу. Образ богині в «хатхоричній перуці» міг проникнути до Північного Причорномор'я через посередництво еллінських майстрів, як репліка образу «східної Афродіти», культ якої, можливо, існував у Причорномор'ї. Водночас, наведені зображення могли бути «копією» (імітацією), що була зроблена скіфськими майстрами безпосередньо з єгипетського оригіналу, найімовірніше, з фаянсового амулету, які зазвичай мають схожі розміри та подекуди відтворюють голову Хатхор. За Геродотом у скіфському пантеоні фігурі Небесної Афродіти (Афродіти Уранії) відповідала Аргімпаса. Відповідно, в такому іконографічному вигляді могли зображувати саме цю богиню. Зображення зачісок у стилі «хатхоричної перуки» на вказаних об'єктах можна вважати найбільш північними зразками цього іконографічного елементу.

Ключові слова: *підвіска, штамп, Кам'янське городище, «хатхорична перука», іконографія, «східна Афродіта», Аргімпаса.*

На території Скіфії зафіксовано два випадки зображення жіночої голови з зачіскою, що має характерні розгорнуті в різні боки локони. Одне з таких зображень розміщене на ювелірному виробі — срібних з позолотою підвісках нагрудної прикраси, а друге — на штампі. Перше із зазначених витворів було виявлено під час археологічних розкопок Херсонської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. М. Лескова у 1972 р. у похованні 1 кургану 34 біля с. Софіївка Каховського р-ну Херсонської обл., датованого IV ст. до н. е. (Лесков и др. 1972, с. 62—63), а другий випадково знайдено на Кам'янському городищі у 1960-х рр. (Шрамко 1970, с. 220—221).

У похованні 1 кургану 34 поблизу с. Софіївка було зафіксовано чотири срібні з позолотою коробчасті підвіски з вушком для підвішування, на яких містилися рельєфні зображення голови жінки анфас [1]. Нині ці об'єкти знаходяться в фондах Музею історичних коштовностей України — філії Національного музею історії України (інв. № АЗС-2754/1—4; Н — 21 мм, 21 мм, 18 мм, 22 мм) (рис. 1) [2].

Поховання, в якому були знайдені ці прикраси, виявилося пограбованим. Вказані підвіски були відкриті в поховальній камері переважно в області кісток грудної клітини померлого. Разом з ними були знайдені 4 срібні (електрові?) пронизки у вигляді гофрованих трубочок, довжиною 18 мм (інв. № АЗС-2755/1—4). У похованні були зафіксовані й інші об'єкти, які вказують, що поховання було жіночим: п'ятдесят пастових намистин темно-синього кольору та одна блакитного; бронзове люстерко діаметром 13 см з дерев'яною рукояттю; залишки бронзового браслета (Лесков и др. 1972, с. 63).

© Г. В. ВЕРТІЄНКО, 2019

1. У звіті ці предмети класифіковані як «медальйони» (Лесков и др. 1972, с. 63). Ми вдячні завідувачу науково-дослідного відділу «Історія ювелірного мистецтва в Україні» Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України (МІКУ НМІУ) Ю. О. Білану за надану консультацію стосовно цього комплексу.
2. © МІКУ НМІУ. Висловлюємо щиру вдячність заступнику завідувача відділу (головного зберігача) відділу збереження фондів НМІУ О. П. Підвисоцькій та старшій науковій співробітниці сектору «Колекція ювелірного мистецтва» відділу збереження фондів НМІУ Є. О. Величко за можливість публікації цих предметів.

Л. С. Клочко перша звернулася до аналізу цих підвісок із вказаного поховання, опублікувавши одну з них, яка мала кращий стан збереженості (рис. 2), і надала наступний детальний її опис: «*на фронтальній пластині зображено жіночу голову, яку облямовує рифлений пружок — так позначено покривало. Двома смугами воно спускається вниз, підкреслюючи довгу шию жінки. Її обличчя вилицювате, знизу звужене, підборіддя заокруглене. Риси обличчя правильні: показано опущені очі, прямий ніс, пухлі вуста. Голову вінчає невисока стефана… Можливо, мініатюра є узагальненим втіленням уявлення про божества життедайних сил природи. Архетипом зображення є жіночі образи, відтворені в коропластиці та торевтиці майстрами Північного Причорномор'я та Середземномор'я*» (Клочко 2014, с. 125). Не піддаючи сумніву сам архетип зображення і його можливі витоки з Середземномор'я, на нашу думку, під рифленим пружком, що облямовує жіночу голову, можливо, слід розуміти не покривало, а укладене волосся у характерну зачіску, що має локони з обох боків розгорнуті у зовні.

Зазначена іконографічна риса не має аналогій на інших подібних жіночих зображеннях зі скіфських комплексів [1]. Втім, існує ще один об'єкт, де зафіксовано цей іконографічний елемент — це бронзовий штамп з Кам'янського городища. На ньому зображене жіноче обличчя анфас у головному вбранні типу стефани, що має волосся зібране у зачіску, локони якої так само, як у вище зазначеного жіночого персонажу з кургану 34 поблизу с. Софіївка, загнуті у зовнішні боки. Цей об'єкт є випадковою знахідкою, що була зроблена студентом С. М. Коноваловим [2] і подарована ним Археологічному музею Харківського університету в 1969 р. Уперше його публікацію було здійснено Б. А. Шрамком у 1970 р. (Шрамко 1970, с. 220—221, рис. 1: 3—4; 2: 2; див. також Schramko 1974, S. 469—489, Abb. 9: 2). На думку дослідника, на штампі могла бути зображена якась скіфська богиня у головному уборі типу калафа, з під якого симетрично показано довге волосся у вигляді двох кіс із загнутими до гори кінцями (Шрамко 1970, с. 220—221). Зараз цей артефакт (інв. № ВН 2089) знаходиться в експозиції Музею археології Харківського Національного університету ім. В. Н. Каразіна (далі: МА ХНУ) (рис. 3: 1—2) [3].

Рис. 1. Підвіски з поховання 1 кургану 34 поблизу с. Софіївка, Херсонська обл., IV ст. до н. е. (МІКУ № АЗС—2754/1—4); © МІКУ НМІУ (публікуються вперше)

Рис. 2. Підвіска з п. 1 кургану 34 біля с. Софіївка (Клочко 2014)

Штамп [4] з колекції МА ХНУ має видовжену пірамідальну форму довжиною 53 мм; шири-

1. Вибірка зображень жіночих обличь на скіфських аплікаціях не фіксує подібних зачісок (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 223, рис. 2).
2. Знахідку було зроблено під час збору підйомного матеріалу на піщаних дюнах Кам'янського городища на лівому березі Дніпра (Шрамко 1970, с. 220).
3. © МА ХНУ. Ми вдячні Директорці І. Б. Шрамко та с. н. с. С. А. Заднікову за надану світлину та дозвіл її публікації.
4. З технічного погляду, цей штамп може бути класифікований як пуансон (від фр. poinçon, букв. «шило»). У металообробці, пуансон — це робоча частина (звичайно металевий стрижень) штампів, застосовуваних при обробці металів тиском. У процесі штампування пуансон входить у заглиблення (отвір) другої частини штампа — матрицю. Докладно технологічний огляд див.: (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 217—219, з бібліографією).

Рис. 3. Штамп з Кам'янського городища, випадкова знахідка, IV—III ст. до н. е.: 1 — фото (МА ХНУ № ВН 2089); © МА ХНУ; 2 — прорисовка за (Шрамко 1970, с. 219)

на чотирикутної площадки, по якій наносили удар молотком, складає 11 мм; прямокутна основа штампу має розмір 20 × 22,5 мм; випукле зображення голови жінки виступає над основою робочої частини до 8 мм. На жаль, витвори, що були зроблені з цього штампу досі не відомі. Проведений хімічний аналіз показав, що предмет виготовлено з олов'янистої бронзи, що окрім міді (Cu), містить близько 22 % Sn, 0,63 % Pb, 0,11 % Ni, а також сліди Zn і Sb (Шрамко 1970, с. 220). Імовірно, даний штамп слугував для виготовлення аплікацій. Через відсутність археологічного контексту датування цього об'єкту є орієнтовним: за С. Кольковною IV—III ст. до н. е. (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 224).

Показово, що даний штамп є третім з числа знайдених на Кам'янському городищі (на жаль, всі знахідки випадкові). Як справедливо зауважили Ю. В. Болтрик та О. В. Ліфантій: «*Така концентрація пуансонів на одній пам'ятці ставить Кам'янське городище в один ряд з такими загальновизнаними ювелірними центрами, як Пантікапей. Адже з нього відомі лише чотири пуансони, які можна віднести до скіфського часу*» (Болтрик, Ліфантій 2016, с. 220). На робочих частинах двох інших штампів з Кам'янського городища, що датують в тих же межах IV—III ст. до н. е., зображено лев'ячу лапу (рис. 4) та обличчя людини [1] (рис. 5; Болтрик, Ліфантій 2016, с. 224).

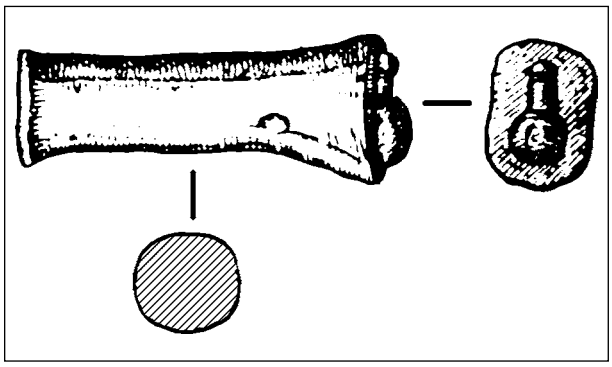

Рис. 4. Штамп з Кам'янського городища із зібрання І. П. Грязнова, IV—III ст. до н. е. (прорисовка за: Граков 1954)

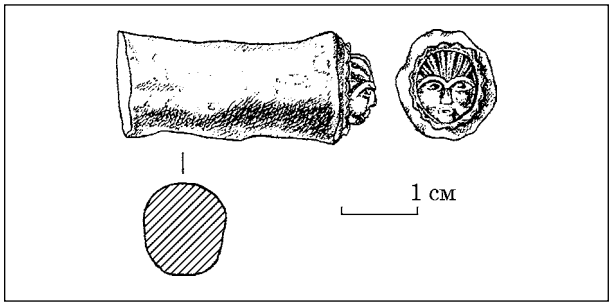

Рис. 5. Штамп з Кам'янського городища, випадкова знахідка, Кам'янсько-Дніпровський районний історико-археологічноий музей (прорисовка за: Болтрик, Ліфантій 2016)

Той факт, що дослідники не приділили спеціальної уваги зачісці жіночого персонажа на зазначених підвісках та штампі, спонукає детальніше зупинитися саме на ній та можливих її іконографічних витоках. Найпривабливішим було б припустити, що вона сходить до зразків античного мистецтва, проте, така форма жіночої зачіски для нього не характерна (див.: Кобылина 1984, с. 307, табл. CXVII). Відповідно, пошуки слід розширити та звернутися, зокрема, до мистецтва Середземномор'я та Стародавнього Сходу. У скіфології існує досвід таких іконографічних досліджень, зокрема, робилися спроби віднайти витоки образів певних витворів елліно-скіфської торевтики в мистецтві Стародавнього Єгипту (Белозор, Тарасенко 2003, с. 45—52).

На наш погляд, вірогідним може бути припущення, що іконографія зачіски на вказаних об'єктах сходить до т. зв. «хатхоричної перуки», тобто перуки, характерної для зображень Хатхор [2] — давньоєгипетської богині кохання, радості та веселощів, покровительки репродуктивних сил, яка вважалася втіленням неба (образ небесної корови) та водночас, була тісно пов'язаною із заупокійними та есхатологічними уявленнями (Bleeker 1973, p. 42—48). Це божество вшановували в різних місцевостях

1. Випадкова знахідка на Кам'янському городищі 1984 р., що зберігається у Кам'янсько-Дніпровському районному історико-археологічному музеї (див.: Болтрик, Ліфантій 2016, с. 219). Докладний підбір золотих аплікацій-аналогій див.: Болтрик, Ліфантій 2016, с. 223, рис. 2. Пор. також: (Трейстер 2015, с. 308—337).

2. Єг. *Ḥw. t-Ḥr* — букв. «Оселя (бога) Хора», тобто неба (LGG V, 75).

Рис. 6. Зображення голови Хатхор на руків'ях систрів Римського періоду (London BM EA 65254, 38175, 6357); © Trustees of British Museum

Єгипту, але найважливішим і найдавнішим місцем її культу було м. Дендера (Bonnet 1952, S. 277—282; Daumas 1977, Kol. 1024—1033; Bleeker 1973; Leitz 2002, Kol. 75—79).

Зображували Хатхор як в антропоморфному, так і в зооморфному вигляді (в образі корови), а також в антропоморфному вигляді з зооморфними елементами (зокрема, з коров'ячою головою, рогами чи вухами). Одним з поширених елементів її іконографії є перука, що має локони із завитками в різні боки. З Середнього царства й до Пізнього та Греко-римського періодів відтворення цієї перуки зустрічається на різноманітних зображеннях та у пластиці (див.: Sourouzian 1981, p. 445—455, taf. 68—77; Saleh, Sourouzian 1987, Cat. 93 (Cairo J.E. 37487; CG 381); Capel, Markoe 1996, p. 118—120 (52); Тарасенко 2019, с. 83—88). Подібну перуку можна побачити на масивних архітектурних елементах, стелах, скульптурі, предметах поховального інвентарю, зокрема на саркофагах [1]. Дуже часто зображення голови Хатхор у відповідній перуці можна зустріти на руків'ях систрів [2] (рис. 6) та люстер (рис. 7).

У II—I тис. до н. е. образ Хатхор активно проникає у Східне Середземномор'я (Giveon 1978, p. 22—26, 53—72, fig. 31—33; Herrmann 2016, S. 103—104; Reali 2017, p. 12—25). Звернемо

Рис. 7. Зображення голови Хатхор на руків'ї люстерка, Нове царство (London BM EA 29428); © Trustees of British Museum

увагу на золоту підвіску нагрудної прикраси із зображенням голови Хатхор у згаданій перуці з гробниці CCV некрополю II Маріона-Арсіної на Кіпрі, VI—V ст. до н. е. (знахідка 1886—1887 рр.) (Marshall 1911, p. 164 (1578); pl. XXVI) (рис. 8). Іншим зразком відтворення голови Хатхор на середземноморських ювелірних прикрасах є перстень фінікійської роботи (?) із зеленим яшмовим скарабеєм у золотій оправі з гробниці 22 некрополя Тарроса (Італія), VIII—III ст. до н. е. (рис. 9).

В еллінському середовищі культ Хатхор асимілюється з культом Афродіти (т. зв. «східна Афродіта»; пор.: Herod. I. 41.), яка нерідко зображується в «хатхоричній перуці» (Barrett 2011, *passim*). Зокрема, зображення Хатхор-Афродіти були зафіксовані на вапняковому рельєфі зі святилища Аполлона в Ідаліоні на Кіпрі, VI ст. до н. е. (London BM EA 1872,0816.37), а також на кераміці того ж часу з Малої Азії (рис. 10).

1. Інколи замість Хатхор на саркофагах Пізнього періоду у цій перуці фігурує богиня неба Нут (Тарасенко 2019, с. 84—85, мал. 19—22).
2. Напр.: London BM EA 30735, 65254, 38175, 6357, Paris Louvre E. 11201; див. також: (Grewenig 2014, S. 212—213; Capel, Markoe 1996, p. 123—124 (55b)) тощо.

Рис. 8. Золота підвіска нагрудної прикраси із зображенням голови Хатхор (гробниця CCV некрополя II Маріона-Арсіної, Кіпр, VI—V ст. до н. е.), London BM EA 1887,0801.17; © Trustees of British Museum

Рис. 9. Зображення голови Хатхор на перстні з Тарроса, VIII—III ст. до н. е., London BM EA 133860 — © Trustees of British Museum

Таким чином, образ богині в «хатхоричній перуці» міг проникнути до Північного Причорномор'я через посередництво еллінських майстрів як репліка образу «східної Афродіти», культ якої можливо, існував і в Причорномор'ї (Alexandrescu Vianu 1997, p. 15—32; Русяева, 2005, с. 296 и сл.; пор. також: Кобылина, 1978, с. 118—119; 153, рис. 18).

Проте, можна зробити спробу з'ясувати, кого саме скіфи могли бачити у наведених зображеннях. Підвіски з кургану 34 біля с. Софіївка були виконані еллінськими майстрами, які в такій іконографії відтворювали «східну Афродіту», тобто чужоземний образ, похідний від єгипетської *богині неба* Хатхор (пор.: Herod. II, 112). За Геродотом у скіфському пантеоні фігурі Небесної Афродіти (Афродіти Уранії) відповідала Аргімпаса (Herod. IV, 59) [1]. Відповідно, на підставі проведеного іконографічного

Рис. 10. Зображення голови «східної Афродіти» на амфорі з Малої Азії (Фокея або Міріна), VI—V ст. до н. е., London BM EA 1884,0209.2; © Trustees of British Museum

Рис. 11. Пронизки з амулетів із зображенням голови Хатхор (18 × 21 мм), Екрон (Палестина), XXI династія, XI—X ст. до н. е., Israel Museum, Jerusalem, N 86—22/1—7 (за: Herrmann 2016)

аналізу, ми можемо припустити, що на підвісках з кургану 34 біля с. Софіївка та на штампі з Кам'янського городища могли зобразити в такому іконографічному вигляді саме скіфську богиню Аргімпасу.

Ще одним шляхом, яким до скіфського мистецтва могла потрапити відповідна іконографічна риса зображення жіночої зачіски, можуть бути безпосередньо єгипетські речі. Зокрема, зображення голови Хатхор в перуці відповідного типу нерідко зустрічаються на амулетах з фаянсу (т. зв. *Hathorfetisch*) (Reisner 1907, p. 205—206, pl. 5; Hodjash 2001, p. 67; Herrmann 2003, pl. XXXVII—XXXVIII; Herrmann 2016, Taf. 12—13) (рис. 11) [2].

Єгипетські фаянсові амулети та скарабеї фіксуються у скіфських, а пізніше сарматсь-

1. Докладніше щодо іконографії Афродіти Уранії та Аргімпаси в елліно-скіфському мистецтві Північного Причорномор'я див.: (Бессонова 1983, с. 37—41, 99—100; Ustinova 1999, p. 75ff.; Shenkar 2015, p. 86—87).

2. Сім пронизок були знайдені на поселенні Екрон у північній кімнаті приміщення № 350 (EZ IA—IIA) (Herrmann 2016, S. 332 (0232—0238.1994)).

ких похованнях [1]. Наразі, нам не відомі випадки знахідок амулетів із зображенням голови Хатхор у скіфських похованнях, проте ми не можемо повністю виключати можливість їхнього існування у скіфському середовищі, оскільки єгипетські об'єкти регулярно потрапляли до іраномовних кочівників Північного Причорномор'я внаслідок як прямих, так і опосередкованих контактів (Вертієнко, Тарасенко 2018, с. 113—114).

Отже, на наш погляд, є підстави вважати, що зачіски у жіночих персонажів, зображених на підвісках з кургану № 34 біля с. Софіївка та штампі з Кам'янського городища, є реплікою-імітацією т.зв. «хатхоричної перуки» і сходять до мистецтва Стародавнього Сходу. Зображення зачісок у стилі «хатхоричної перуки» на вказаних об'єктах можна вважати найбільш північними зразками цього іконографічного елементу на пам'ятках матеріальної культури для регіону Середземномор'я та Причорномор'я. Найвірогідніше, дані зображення пов'язані з іконографічною традицією еллінської ювелірної школи (образ «східної Афродіти»), але могли бути і «копією» (імітацією), що були зроблені скіфськими торевтами безпосередньо з єгипетського оригіналу, найімовірніше, з певного фаянсового амулету, які зазвичай мають схожі розміри.

1. Див. напр.: Вертиенко, Тарасенко 2014, с. 170—178, з бібліографією.

ЛІТЕРАТУРА

Белозор, В. П., Тарасенко, Н. А. 2003. Древневосточные мотивы скифского ювелирного украшения. *Вісник Київського Славістичного університету*, 15: Історія, с. 45-52.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Болтрик, Ю. В., Ліфантій, О. В. 2016. Виготовлення золотих аплікацій костюма в Скіфії (пуансон з Кам'янського городища). В: Маріна, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 217-227.

Вертиенко, А. В., Тарасенко, Н. А. 2014. Скарабей в контексте погребального обряда скифо-сарматских племен (на материалах некрополя Илурата). *Музейні Читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво: погляд крізь віки», 18—20 листопада 2013 р.*, с. 170-178.

Вертієнко, Г. В., Тарасенко, М. О. 2018. Ритуальна річ у крос-культурних контактах скіфо-сарматських племен та народів Близького Сходу. В: *Forum Olbicum II: Пам'яті В. В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії). Матеріали міжнародної археологічної конференції, 4—6 травня 2018 р. Миколаїв*. Миколаїв, с. 113-114.

Граков, Б. Н. 1954. *Каменское городище на Днепре*. Москва: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 36.

Клочко, Л. С. 2014. Нашийні прикраси скіф'янок (ланцюжки з окремих елементів). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», 18—20 листопада 2013 р.*, с. 109-129.

Кобылина, М. М. 1978. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века н. э.* Москва: Наука.

Кобылина, М. М. 1984. Религия и культы. В: Кошеленко, Г. А., Кругликова, И. Т., Долгорукова, В. С. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 211-225.

Лесков, А. М., Румянцев, А. Н., Болдин, Я. И., Чекамова, Г. И., Ястребова, С. Б., Зарайская, Н. П., Шилов, Ю. А., Шилова, Т. П., Кубышев, А. И, Ильинская, В. А. 1972. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции в 1972 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1972/35.

Русяева, А. С. 2005. *Религия понтийских эллинов в античную эпоху*. Киев: Стилос.

Тарасенко, М. О. 2019. Кришка саркофагу єгипетської жриці XXV династії (НКПІКЗ КПЛ-Арх-829). *Сходознавство*, 83, с. 69-100.

Трейстер, М. Ю. 2015. Синкретические женские божества на ювелирных изделиях из Фанагории и Горгиппии первых веков н. э. и некоторые наблюдения об иконографии Афродиты Урании на Боспоре. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 1 (47), с. 308-337.

Шрамко, Б. А. 1970. Об изготовлении золотых украшений ремесленниками Скифии. *Советская археология*, 2, с. 217-221.

Alexandrescu Vianu, M. 1997. Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121, p. 15-32.

Barrett, C. E. 2011. *Egyptianizing Figurines from Delos. A Study in Hellenistic Religion*. Leiden; Boston: Brill.

Bleeker, C. J. 1973. *Hathor and Thoth*. Leiden: Brill.

Bonnet, H. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.

Capel, A. K., Markoe, G. E. (ed.). 1996. *Mistress of the House, Mistress of Heaven. Women in Ancient Egypt*. New York: Hudson Hills.

Daumas, F. 1977. Hathor. In: Helck, W., Westendorf, W. (ed.). *Lexikon der Ägyptologie*. Wiesbaden: Harrassowitz, II: Kol. 1024—1033.

Herrmann, Chr. 2003. *Die ägyptischen Amulette der Sammlungen Bibel + Orient der Unversität Freiburg Scweiz*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 22.

Herrmann, Chr. 2016. *Ägyptische Amulette aus Palästina / Israel*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht, IV: Von der Spätbronzezeit IIB bis in römische Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis, 38.

Hodjash, S. 2001. *Ancient Egyptian Jewellery. Catalogue of beads, pectorals, aegises, nets for mummies, finger-rings, earrings, bracelets from Pushkin State Museum of Fine Arts*. Moscow: Nauka.

Giveon, R. 1987. *The Impact of Egypt on Canaan: Iconographical and Related Studies*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 20.

Grewenig, M. M. (ed.). 2014. *Götter. Menschen. Pharaonen. Ägypten Meisterwerke aus dem Museum Egizio Turin*. Heidelberg: Das Wunderhorn.

Leitz, Chr. (ed.). 2002. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*. Leuven; Paris; Dudley MA, V. Orientalia Lovaniensia Analecta, 114.

Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*. London: British Museum.

Reali, C. 2017. Egyptian-Levantine cultural contacts: considerations about the iconography of female deities on the sealings from Avaris and cultural diversities. *Claroscuro. Revista del Centro de Estudios sobre Diversidad Cultural*, 16, p. 1-51.

Reisner, G. A. 1907. *Amulets. Catalogue Général des Antiquités Égyptienns du Musée de Caire. Nos. 5218—6000 et 12001—12527*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Saleh, M., Sourouzian, H. (ed.). 1987. *The Egyptian Museum, Cairo. Official Catalogue*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Shenkar, M. 2015. *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Leiden: Brill.

Schramko, B. A. 1974. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Früheisenzeit. In: *Symposium zu Problem der jungeren Hallastattzeit in Mitteleuropa, 25—29 Sept. 1970*. Smolenice; Bratislava, S. 469-489.

Sourouzian, H. 1981. Une tкte de 1a reine Touy a Gourna. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 37, p. 445-455.

Ustinova, Yu. 1999. *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite and the Most High God*. Leiden: Brill.

REFERENCES

Belozor, V. P., Tarasenko, N. A. 2003. Drevnevostochnyye motivy skifskogo yuvelirnogo ukrasheniya. *Visnyk Kyivs'kogo Slavistichnogo universitetu*, 15: Istoriya, s. 45-52.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznyye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Boltryk, Yu. V., Lifantiy, O. V. 2016. Vyhotovlennya zolotykh aplikatsiy kostyuma v Skifiyi (puanson z Kam'yans'koho horodyshcha). In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiya ta etnolohiya pivdnya Skhidnoyi Evropy*. Dnipro: Lira, s. 217-227.

Vertiienko, A. V., Tarasenko, N. A. 2014. Skarabey v kontekste pohrebal'noho obryada skyfo-sarmatskykh plemen (na materyalakh nekropolya Ylurata). *Muzeyni Chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi «Yuvelirne mystetstvo: pohlyad kriz' viky», 18—20 lystopada 2013 r.*, s. 170-178.

Vertiienko, H. V., Tarasenko, M. O. 2018. Rytual'na rich u kros-kul'turnykh kontaktakh skifo-sarmats'kykh plemen ta narodiv Blyz'koho Skhodu. In: *Forum Olbicum II: Pam'yati V. V. Krapivinoyi (do 150-richchya doslidzhennya Ol'viyi). Materialy mizhnarodnoyi arkheolohichnoyi konferentsiyi, 4—6 travnya 2018 r. Mykolayiv*. Mykolayiv, s. 113-114.

Grakov, B. N. 1954. *Kamenskoye gorodishche na Dnepre*. Moskva: AN SSSR. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 36.

Klochko, L. S. 2014. Nashyyni prykrasy skif»yanok (lantsyuzhky z okremykh elementiv). *Muzeyni chytannya. Materialy naukovoyi konferentsiyi «Yuvelirne mystetstvo — pohlyad kriz' viky», 18—20 lystopada 2013 r.*, s. 109-129.

Kobylina, M. M. 1978. *Izobrazheniya vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomor'ye v pervyye veka n. e.* Moskva: Nauka.

Kobylina, M. M. 1984. Religiya i kul'ty. In: Koshelenko, G. A., Kruglikova, I. T., Dolgorukova, V. S. (ed.). *Antichnyye gosudarstva Severnogo Prichernomorya*. Moskva: Nauka, s. 211-225.

Leskov, A. M., Rumyantsev, A. N., Boldin, Ya. I., Chekamova, G. I., Yastrebova, S. B., Zarayskaya, N. P., Shilov, Yu. A., Shilova, T. P., Kubyshev, A. I., Il'inskaya, V. A. 1972. *Otchet o rabote KHersonskoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 1972 g*. NA IA NANU, f. 64, 1972/35.

Rusyayeva, A. S. 2005. *Religiya pontiyskikh ellinov v antichnuyu epokhu*. Kiev: Stilos.

Tarasenko, M. O. 2019. Kryshka sarkofahu yehypets'koyi zhrytsi XXV dynastiyi (NKPIKZ KPL-Arkh-829). *Shodoznavstvo*, 83, s. 69-100.

Treister, M. Yu. 2015. Sinkreticheskiye zhenskiye bozhestva na yuvelirnykh izdeliyakh iz Fanagorii i Gorgippii pervykh vekov n. e. i nekotoryye nablyudeniya ob ikonografii Afrodity Uranii na Bospore. *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 1 (47), s. 308-337.

Shramko, B. A. 1970. Ob izgotovlenii zolotykh ukrasheniy remeslennikami Skifii. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 217-221.

Alexandrescu Vianu, M. 1997. Aphrodites orientales dans le bassin du Pont-Euxin. *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 121, p. 15-32.

Barrett, C. E. 2011. *Egyptianizing Figurines from Delos. A Study in Hellenistic Religion*. Leiden; Boston: Brill.

Bleeker, C. J. 1973. *Hathor and Thoth*. Leiden: Brill.

Bonnet, H. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin: Walter de Gruyter.

Capel, A. K., Markoe, G. E. (ed.). 1996. *Mistress of the House, Mistress of Heaven. Women in Ancient Egypt*. New York: Hudson Hills.

Daumas, F. 1977. Hathor. In: Helck, W., Westendorf, W. (ed.). *Lexikon der Ägyptologie*. Wiesbaden: Harrassowitz, II: Kol. 1024—1033.

Herrmann, Chr. 2003. *Die ägyptischen Amulette der Sammlungen Bibel + Orient der Unversität Freiburg Scweiz*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 22.

Herrmann, Chr. 2016. *Ägyptische Amulette aus Palästina / Israel*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht, IV: Von der Spätbronzezeit IIB bis in römische Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis, 38.

Hodjash, S. 2001. *Ancient Egyptian Jewellery. Catalogue of beads, pectorals, aegises, nets for mummies, finger-rings, earrings, bracelets from Pushkin State Museum of Fine Arts*. Moscow: Nauka.

Giveon, R. 1987. *The Impact of Egypt on Canaan: Iconographical and Related Studies*. Freiburg; Göttingen: Universitätsverlag, Vandenhoeck Ruprecht. Orbis Biblicus et Orientalis, 20.

Grewenig, M. M. (ed.). 2014. *Götter. Menschen. Pharaonen. Ägypten Meisterwerke aus dem Museum Egizio Turin*. Heidelberg: Das Wunderhorn.

Leitz, Chr. (ed.). 2002. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*. Leuven; Paris; Dudley MA, V. Orientalia Lovaniensia Analecta, 114

Marshall, F. H. 1911. *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan, and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum*. London: British Museum.

Reali, C. 2017. Egyptian-Levantine cultural contacts: considerations about the iconography of female deities on the sealings from Avaris and cultural diversities. *Claroscuro. Revista del Centro de Estudios sobre Diversidad Cultural*, 16, p. 1-51.

Reisner, G. A. 1907. *Amulets. Catalogue Général des Antiquités Égyptienns du Musée de Caire. Nos. 5218—6000 et 12001—12527*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Saleh, M., Sourouzian, H. (ed.). 1987. *The Egyptian Museum, Cairo. Official Catalogue*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

Shenkar, M. 2015. *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*. Leiden: Brill.

Schramko, B. A. 1974. Zur Frage über die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Früheisenzeit. In: *Symposium zu Problem der jungeren Hallastattzeit in Mitteleuropa, 25—29 Sept. 1970*. Smolenice; Bratislava, S. 469-489.

Sourouzian, H. 1981. Une tкte de 1a reine Touy a Gourna. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, 37, p. 445-455.

Ustinova, Yu. 1999. *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom. Celestial Aphrodite and the Most High God*. Leiden: Brill.

H. V. Vertiienko

«ORIENTAL APHRODITE» ON THE OBJECTS FROM TERRITORY OF SCYTHIA (on the origins of iconography)

The article analyzes the origins of the iconography of a woman's face with a hairstyle that has characteristic curls, which have been deployed in different directions, on the objects of Scythian material culture. This feature of iconography is fixed twice. The first case are four silver and gilded pendants from the barrow 34 near the village Sofiyivka, Kherson region (Museum of Historical Treasures of Ukraine — a branch of the National Museum of History of Ukraine, inv. no. 2755/1—4). The second case, is the image on the working part of a bronze stamp from the Kamyanskoe settlement (Archaeology Museum of the Karazin National University of Kharkiv, inv. no. VN 2089). As for the female hairstyle on these images, it is not typical for classical Hellenic art, but finds parallels in the art of the Eastern Mediterranean and Ancient East. This style is similar to the so-called «Hathoric wig» in the art of ancient Egypt (on stelae, sculptures, amulets, painting on coffins, mirrors, musical instruments, etc.), which influenced the iconography of the hairstyles of female deities («Oriental Aphrodite») of the Mediterranean. The image of the goddess in the «Hathoric wig» could permeate to the Northern Pontic Sea Region through the Hellenic craftsmen, as a replica of the image of «Oriental Aphrodite» cult of whom may have existed in the region. At the same time, these images could be a «copy» (imitation) made by the Scythian craftsmen directly from the Egyptian original, most likely from some faience amulet, which usually has similar size and sometimes reproduces the head of Hathor. According to Herodotus, in the Scythian pantheon, the figure of Celestial Aphrodite (Aphrodite Urania) was corresponded by Argimpasa (Herod. IV, 59). Consequently, in such an iconographic form these images could depict this goddess. The image of the «Hathoric wig» on these objects can be considered the most northern examples of this iconographic element.

Keywords: pendants, punch, Kamianske settlement, «Hathoric wig», iconography, «Oriental Aphrodite», Argimpasa.

Одержано 20.08.2019

ВЕРТІЄНКО Ганна Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна.
VERTIIENKO Hanna, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, A. Yu. Krymsky Institute of Oriental Studies of the NAS of Ukraine, M. Hrushevskoho Str., 4, Kyiv, 01001, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-2104-0058, e-mail: vertana77@gmail.com.

УДК [904:7.031.1](262.83-194.2)”638”

Г. А. Базарбаева, Г. С. Джумабекова

К ИЗУЧЕНИЮ РЕПЕРТУАРА ЗООМОРФНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ В ИСКУССТВЕ САКОВ ИНКАРДАРЬИ (по материалам из Восточного Приаралья) *

«У кочевых народов особое значение
имела украшенная золотыми пластинками одежда.
Чем выше был социальный статус человека,
тем шире становился набор сюжетов на золотых аппликациях»

(цит. по: Болтрик 2015, с. 82)

Статья посвящена анализу зооморфных образов из памятников сакского времени Восточного Приаралья — Уйгарак и Южный Тагискен, исследовавшихся Хорезмской археолого-этнографической экспедицией под руководством С. П. Толстова. Обращение к материалу обусловлено тем, что в настоящее время в археологии раннего железного века Казахстана наблюдается обновление источниковедческой базы по изучению предметов искусства сакского времени. Анализ материала показывает, что звериный стиль является маркером комплексов, принадлежавших степной аристократии.

Ключевые слова: *Восточное Приаралье, Уйгарак, Южный Тагискен, сакская эпоха, зооморфные образы, звериный стиль.*

В творчестве известного скифолога Ю. В. Болтрика исследуются различные аспекты археологии раннего железного века, в том числе большое внимание уделяется вопросам изучения курганов аристократии Европейской Скифии (см. напр., Болтрик 2004; 2011; 2015 и др.). Юрий Викторович является ярким представителем киевской школы скифоведения, созданной выдающимся археологом Алексеем Ивановичем Тереножкиным, в послужном списке которого значатся работы в Средней Азии и Казахстане, в том числе и в составе Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (Скорый, Саенко 2017, с. 11—12; Мурзин 2019).

От всей души поздравляем Юрия Викторовича с юбилеем!

ВВЕДЕНИЕ

Основоположник археологии Казахстана А. Х. Маргулан рассматривал регион Сырдарьи, как один из наиболее значимых в истории страны (напр.: Маргулан, 1946). В исследованиях археолога А. З. Бейсенова данная территория также рассматривается как одна из ключевых. Особенно это проявляется в разработках по этноархеологии, а также, посвященных изучению термина «Арка» / Сарыарка, являвшегося по сути «тылом» для очагов средневековой городской культуры какими были Восточное Приаралье, Каратау, Туркестан, Жетысу (Бейсенов 2001; 2019).

В настоящее время в археологии раннего железного века Казахстана стремительными темпами происходит процесс обновления источниковой базы. Например: результаты многолетних исследований в Западном, Центральном и Восточном Казахстане, на северо-западе, юге и юго-востоке страны (Лукпанова 2018; Бисембаев и др. 2019; Бейсенов 2015; 2018; Самашев 2011; Самашев, Онгар и др. 2018; Самашев, Чотбаев и др. 2018; Омаров 2014; Толеубаев 2018; Байтанаев 2013; 2019; Чотбаев и др. 2012; Байпаков и др. 2016; Подушкин 2018; ред. Бейсенов 2017; ред. Базарбаева, Джумабекова 2017 и др.).

Данный импульс во многом был задан в 2004 г. с момента начала реализации в Казахстане государственного стратегического проекта «Культурное наследие», инициированного главой государства Н. А. Назарбаевым. В настоящее время археологические исследования поддерживаются новыми программами «Рухани жангыру» (Духовное возрождение) и «Семь граней Великой Степи».

* Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки МОН РК, ИРН проекта BR05236565.

© Г. А. БАЗАРБАЕВА, Г. С. ДЖУМАБЕКОВА, 2019

Рис. 1. Уйгарак и Тагискен на карте Казахстана. Исполнители: Н. Ш. Джуманазаров, М. А. Антонов

Благодаря успешному решению поставленных задач в рамках республиканской и региональной поддержки открыты яркие комплексы Таксай 1 и Талды 2, курган «Байгетобе», продолжение исследований берелских курганов и др. Эти события создают благодатные условия для анализа нового материала и возвращения к имеющемуся, как например, комплексы, изученные во второй половине XX в. на р. Инкардарье — притоке Сырдарьи в Восточном Приаралье (рис. 1).

В нынешнем году открытию Уйгарака исполняется 60 лет. Именно, в 1959 г. при дешифровке аэрофотоснимков инженер-картограф Хорезмской археолого-этнографической экспедиции Н. И. Игонин установил наличие курганов (Вишневская 1973, с. 6).

Анализируя материалы другого памятника в этом регионе — Южного Тагискена, М. А. Итина и Л. Т. Яблонский отмечали, что население эпохи раннего железа Восточного Приаралья могло выполнять роль посредника в распространении звериного стиля между азиатским и европейским мирами степей (Итина, Яблонский 1997, с. 66).

Целью настоящей статьи является анализ материалов из Восточного Приаралья в свете новых данных по эпохе раннего железа Казахстана. Актуальным представляется рассмотреть репертуар зооморфных изображений, выявленный на памятниках саков Инкардарьи — возвышенности Уйгарак и могильнике Южный Тагискен.

В настоящее время археологическое изучение Восточного Приаралья продолжается экспедициями Института археологии им. А. Х. Маргулана под руководством Ж. Курманкулова и научно-исследовательского центра археологии и этнографии Кызылординского госуниверситета им. Коркыт Ата под руководством А. А. Тажекеева при участии коллег из Государственного музея Востока (С. Б. Болелов), Института этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая (И. А. Аржанцева, Э. Д. Зиливинская) (Тажекеев 2011; Курманкулов, Утубаев 2017; Утубаев 2018; и др.). Исследования сосредоточены на памятниках, оставленных потомками древних «уйгаракцев» и «тагискенцев» (Курманкулов, Утубаев 2017, с. 209).

ХАРАКТЕРИСТИКА И АНАЛИЗ МАТЕРИАЛА

Предмет исследования настоящей статьи — звериные образы, выполненные в реалистичной манере. Источником для подготовки данного материала служат монографии О. А. Вишневской «Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.» (1973) и М. А. Итиной, Л. Т. Яблонского «Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен)» (1997).

Необходимо отметить, что в искусстве населения Восточного Приаралья сакского времени присутствуют предметы, декорированные стилизованными зооморфными изображениями, орнаментальными элементами, знаками. Некоторые из них уже становились предметом специального изучения Н. Ю. Смирнова (2004), Е. Ф. Корольковой (2009), Т. В. Рябковой (2011), Ю. Б. Полидовича (2015), А. З. Бейсенова, Г. С. Джумабековой, Г. А. Базарбаевой, Д. Б. Дуйсенбай и И. К. Ахиярова (Бейсенов и др. 2017а).

Таблица 1. Предметы звериного стиля в материалах курганов Уйгарака и Южного Тагискена (по: Вишневская 1973; Итина, Яблонский 1997)

Курган		Пол погребенного	Название предмета	Виды животных		
№	Диаметр / высота			птицы	хищники	травоядные
			Уйгарак			
21	27,8/1,3	♂	Зеркало	—	1	1
22	20,4/1,2	♂	Пронизь	—	—	1
25	15,4/0,45	—	«Секирка»	1	—	—
27	21/1,1	♀	Подпружные пряжки	—	4	—
			Бляха	—	1	—
28	15/0,7	♀	Подпружные пряжки	—	4	—
			Бляха	—	1	—
33	31/1,95	—	Подпружные пряжки	—	2	—
			Бляшки	12	—	—
			Подвеска	—	1	—
			Бляха	—	1	—
34	14,4/0,7	—	Пронизи	—	2	—
39	14,3—15,4/0,6	—	Бляшка	1	—	—
41	19—26/0,54	—	Подпружная пряжка	—	—	1
47	16/0,45	—	Налобник	—	—	1
49	21/0,35	♀*	Подвеска	—	1	—
66	19—16,5/0,6	♂	Подпружная пряжка	—	—	2
69	13/0,65	—	Налобник	1	—	—
82	14,5/0,4	—	Подпружная пряжка	—	1	—
83	14/0,6	♂	Бляшки	8	—	—
			Плоская бляшка	1	—	—
		Итого		24	19	6
			Южный Тагискен			
31	14/-	♀	Бляшка	—	1	—
45	19—20/-	♀	Подпружные пряжки	—	2	—
			Накладки	—	4	—
			Фрагмент накладки	—	1	2
46	-/-	—	Подвеска	—	—	1
53	-/-	—	Меч	—	2	1
			Накладка	—	13	—
55	10/0,4	♂	Подпружные пряжки	—	—	4
66	-/0,4	♀	Бляшки	—	—	6
		Итого		—	23	14

Таблица 2. Репертуар зооморфных изображений Уйгарака и Южного Тагискена (по: Вишневская 1973; Итина, Яблонский 1997)

Птица	Кошачьи	Медведь	Волк	Олень	Архар	Сайгак	Кабан	Верблюд	Лошадь
				Уйгарак					
24	16	3?	—	2	2	—	1	1	—
				Южный Тагискен					
—	21	—	2	2	1	6	1	—	4
				Итого					
24	37	3?	2	4	3	6	2	1	4

Анализ материала по зооморфным изображениям Уйгарака и Южного Тагискена представлен в виде нескольких таблиц (табл. 1—3). При составлении таблиц учитывались абсолютно все изображения, даже если они протиражированы несколько раз, как на одном пред-

Таблица 3. Морфология зооморфных изображений Уйгарака и Южного Тагискена (по: Вишневская 1973; Итина, Яблонский 1997)

Курган, №	Название предмета	Морфология изображений		
		Полнофигурное	Протома	Голова
	Уйгарак			
21	Зеркало	2	—	—
22	Пронизь	—	—	1
25	«Секирка»	—	—	1
27	Подпружные пряжки	—	4	—
	Бляха	—	1	—
28	Подпружные пряжки	—	4	—
	Бляха	—	1	—
33	Подпружные пряжки	2	—	—
	Бляшки	—	—	12
	Подвеска	1	—	—
	Бляха	—	—	1
34	Пронизи	2	—	—
39	Бляшка	1	—	—
41	Подпружная пряжка	1	—	—
47	Налобник	—	—	1
49	Подвеска	1	—	—
66	Подпружная пряжка	—	—	2
69	Налобник	—	—	1
82	Подпружная пряжка	1	—	—
83	Бляшки	—	—	8
	Плоская бляшка	1	—	—
	Итого	12	10	27
	Южный Тагискен			
31	Бляшка	1	—	—
45	Подпружные пряжки	2	—	—
	Накладки	4	—	—
	Фр. накладки	3	—	—
46	Подвеска	—	—	1
53	Меч	2	—	1
	Накладка	13	—	—
55	Подпружные пряжки		4	—
66	Бляшки	6	—	—
	Итого:	31	4	2
	Вместе	43	14	29

мете, так и серийно. Например, если бляшка декорирована четырьмя птичьими головками, то подсчитывались все четыре образа.

Полученные данные свидетельствуют о том, что на Уйгараке предметы, декорированные в зверином стиле, встречены в материалах 15 (21 %) из изученных раскопками 72 курганов (табл. 1). На Тагискене из 38 курганов сакского времени, изученных раскопками, интересующие нас находки выявлены всего в 7 (18 %) объектах. Объективность данного исследования осложняется тем, что большинство курганов Уйгарака и Южного Тагискена ограблено. В то же время любопытным представляется выявление существующей ситуации по изобразительным памятникам в целом.

Следует отметить, что в таблицах по Тагискену отражены данные только по шести курганам в виду того, что находка из кургана 59 настолько фрагментированная, что невозможно чётко определить вид изображенных животных. В тексте монографии авторы указывают на этот счёт: «*фрагмент накладки из золотой фольги с изображением сцены терзания*» (Итина, Яблонский 1997, с. 25). Отметим, что некоторые стилистические приёмы, на данном фрагменте находят аналогии в передаче содержательных признаков животных на футляре с зооморфным декором из Байке 2 (Бейсенов и др. 2017b).

Параметры курганов Уйгарака, где встречены предметы с зооморфным декором, укла-

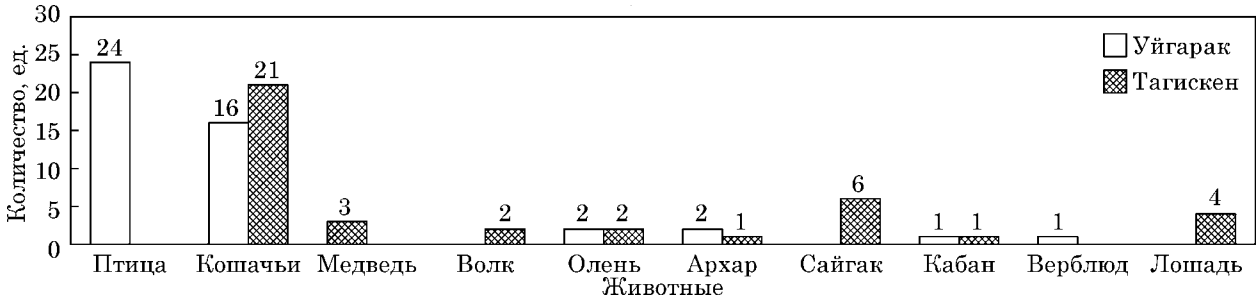

Рис. 2. Репертуар зооморфных изображений по материалам Уйгарака и Тагискена

дываются в рамки не меньше 13 м в диаметре (табл. 1). Большинство же курганов Уйгарака имеют диаметр до 20 м (9); пять курганов — от 21 до 30 м и один курган — свыше 30 м. На Уйгараке по известным антропологическим определениям в четырех курганах погребены мужчины, в трех — женщины.

Из шести курганов Тагискена диаметр известен всего лишь для трех курганов. Параметры объектов не превышают 20 м. Половая принадлежность погребений известна для одного мужского и трех женских захоронений.

По функциональной принадлежности предметов преобладают элементы конского снаряжения — подпружные пряжки, пронизи, детали наносного и налобного ремней. Встречаются элементы костюма (накладки, подвеска), а также звериные образы присутствуют в декоре предметов вооружения (меч, «секирка»).

Единственное зеркало с процарапанными зооморфными образами известно из мужского погребения. Оно, судя по форме и описанию, приведенному О. А. Вишневской, многофункционально — как зеркало и нож, судя по «ножевидной длинной рукояти» (Вишневская 1973, с. 18). Аналогичной формы нож известен в неординарном погребении, датируемом временем Тасмолы (VII—VI вв. до н. э.), совершенном в кургане 3 могильника Едирей 3 (Бейсенов, Исмагулова 2007). Особенность памятника заключается в том, что скелет принадлежал очень крупному мужчине, имевшему при жизни рост выше 2 м (200—215 см) (Бейсенов, Исмагулова 2007, с. 166, рис. 5: 1).

Анализ репертуара зооморфных изображений показывает, что в материалах Уйгарака преобладающим является образ птицы, а в Тагискене — кошачьего (табл. 2; рис. 2). По определению О. А. Вишневской, зеркало из уйгаракского кургана № 21 содержит изображение лося (1973, с. 115). Однако, изящество животного и нависающий надо лбом «ледяной» отросток всё же позволяют допустить предположение о том, что это всё-таки олень. Термин «ледяной» отросток заимствован нами из публикаций Л. Л. Барковой, например, статьи, посвященной изучению конской маски из Первого Пазырыкского кургана (1999).

Что касается выделения образа грифона в репертуаре древних уйгаракцев, то таковых не обнаруживается, поскольку среди имеющихся реалистичных орнитоморфных изображений признаки совмещения содержательных элементов нескольких животных не фиксируются. Крючковидно загнутый клюв в большинстве случаев позволяет считать его признаком хищной птицы. Отметим, что синкретичность образов в материалах Уйгарака присутствует в той небольшой серии сильно стилизованных изображений, оставшихся за рамками рассмотрения настоящей статьи (см. напр.: Вишневская 1973, табл. I: 14).

В исследовании особенностей изобразительной традиции древнего населения Инкардарьи любопытным представляется анализ морфологии изучаемых образов. С этой целью корпус имеющихся данных рассмотрен на предмет полнофигурных и редуцированных изображений (табл. 3). Образы животных, показанные в неполном виде, представлены в табл. 3 в двух столбцах «протома» и «голова».

Полнофигурные изображения животных преобладают в материалах Тагискена, тогда как в Уйгараке больше редуцированных. В большинстве случаев в виде головы представлены образы птиц, организованные по принципу трех- и четырехлучевых розеток. Однако есть и полнофигурные изображения птиц, которые перекликаются с аналогичными, запечатленными в предметах мелкой пластики из Шиликты (курганы 5, «Байгетобе»), Талды 2 (курганы 2, 5) (Черников 1965; Толеубаев 2018; Beisenov 2013).

Удачное определение наиболее распространенным образам животных в репертуаре зооморфных изображений восточноевропейской части скифского мира дал А. Р. Канторович — «мегаобраз» (2018). В культуре древнего населения Инкардарьи представители мегаобраза хищника в наибольшем количестве представлены кошачьими и очень редко — в виде медведей и волков. В основном, они выполнены в виде полнофигурных изображений. Редуцированные изображения кошачьих встречено редко. Например, детали конского снаряжения из Уйгарака, где протомы организованы по принципу зеркальной симметрии и представлены одиночно.

Ещё одна тематическая группа — это изображения травоядных животных. Несмотря

на то, что представители того или иного вида представлены единично, тем не менее в сумме данная категория довольно солидна. В виде полнофигурных изображений выполнены изображения оленей, сайгаков; редуцированно — лошадь, архар, кабан, верблюд.

ВЫВОДЫ

На сегодняшний день материалы Уйгарака и Южного Тагискена продолжают оставаться в числе памятников с большой серией раскопанных курганов раннесакского времени, как в регионе, так и в Казахстане в целом. К настоящему времени практически полностью раскопанные могильники раннего железного века, состоящие из представительного числа объектов в казахстанской археологии единичны. Это объясняется тем, что наиболее изученные могильники раннего железного века состоят из небольшого количества курганов. За исключением таких памятников как Берел, Каратума, Беркара, Жетытобе и некоторые другие.

Особенность памятников Восточного Приаралья также заключается и в том, что население раннего железного века данного региона является преемственным от предыдущего — эпохи поздней бронзы.

Анализ материала Уйгарака и Тагискена показывает, что предметы с зооморфным декором присутствуют далеко не в каждом погребении. В процентном отношении это выражается в числах 21 % — на Уйгараке и 18 % — на Тагискене. Археологи О. А. Вишневская, М. А. Итина, Л. Т. Яблонский, исследовавшие памятники, отмечали, что курганы были ограблены современниками. Следовательно, проведение объективного анализа затруднено. Однако крайне интересной представляется попытка проследить динамику встречаемости предметов, выполненных в зверином стиле. Небольшое количество объектов с сохранившимися произведениями древнего искусства, видимо, является маркером комплексов, принадлежавших степной аристократии.

Среди образов животных наиболее популярными были птицы и кошачьи хищники. Встречаются предметы, выполненные в виде сайгаков и лошадей. Единичными являются находки в виде изображений медведей, волков, оленей, архаров, кабанов, верблюдов. Примечательно, что образ птицы ни разу не встречен в материалах Тагискена, а на Уйгараке не зафиксировано ни одного изображения лошади и сайгака. В то же время абсолютное большинство зооморфно декорированных предметов происходит от конского снаряжения.

ЛИТЕРАТУРА

Базарбаева, Г. А., Джумабекова, Г. С. (ред.). 2017. *Культура населения Тургая и сопредельных регионов: человек и эпоха*. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана.

Байпаков, К. М., Воякин, Д. А., Захаров, С. В. 2016. *Могильник Каратума. Некрополь раннего железного века в Семиречье*. Алматы: Археологическая экспертиза.

Байтанаев, Б. А. 2013. Золотые диски могильника Кайтпас. В: *Археология Казахстана: итоги и перспективы: материалы международной научно-практической конференции (г. Алматы, 5 декабря 2013)*. Алматы: Гылым ордасы, с. 88-89.

Байтанаев, Б. А. 2019. Курган Урджар: история открытия и некоторые итоги исследования. *Археология Казахстана*, 2 (4), с. 9-22.

Баркова, Л. Л. 1999. Конская маска из Первого Пазырыкского кургана. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 34, с. 97-101.

Бейсенов, А. З. 2001. Древняя Сырдарья и Сарыарка. В: *Достижения и перспективы археологической науки независимого Казахстана: труды международных Маргулановских чтений, посвященных 10-летию независимости Республики Казахстан*. Кызылорда, с. 139-143.

Бейсенов, А. З. 2015. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сборник научных статей, посвященный памяти археолога К. А. Акишева*. Караганды: Бегазы-Тасмола, с. 7-34.

Бейсенов, А. З. (ред.). 2017. *Казахстан в сакскую эпоху*. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана.

Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 386-396.

Бейсенов, А. З. 2019. К. А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени. *Маргулановские чтения 2019*: материалы международной научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К. А. Акишева (г. Нур-Султан, 19—20 апреля 2019 г.), с. 10-38.

Бейсенов, А. З., Исмагулова, А. О. 2007. Археолого-антропологические данные из могильника Едирей 3. В: Ломан, В. Г. (ред.). *Историко-культурное наследие Сарыарки*. Караганда: КГУ, с. 164-171.

Бейсенов, А. З., Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А., Дуйсенбай, Д. Б., Ахияров, И. К. 2017a. Вихревые композиции в искусстве саков Центрального Казахстана. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 40-58.

Бейсенов, А. З., Джумабекова, Г. С., Базарбаева, Г. А., Дуйсенбай, Д. Б. 2017b. Зооморфный декор футляра из кургана раннесакского времени (Центральный Казахстан). *Краткие сообщения Института археологии*, 248, с. 134-148.

Бисембаев, А. А., Хаванский, А. И., Ахатов, Г. А., Дуйсенгали, М. Н., Мамедов, А. М., Бидагулов, Н. Т., Уразова, А. Б., Амелин, В. А., Баиров, Н. М. 2019. Работы последних лет на памятниках ранних кочевников Илекского микрорайона (предварительные итоги). В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Археология Казахстана*, 1 (3), с. 99-115.

Болтрик, Ю. В. 2004. Социальная структура Скифии IV в. до Р. Х., отраженная в погребальных памятниках. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowe, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamieci prof. T. Sulimirskiego*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka, c. 85-91.

Болтрик, Ю. В. 2011. Курганы правителей Европейской Скифии (от времени Геродота до «золотой осени»). В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: тезисы докладов Круглого стола, посвященного 20-летию независимости Республики Казахстан.* Караганды: Бегазы-Тасмола, с. 103-106.

Болтрик, Ю. В. 2015. Элитные курганы как маркеры территориальной структуры Скифии. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сборник научных статей, посвященный памяти археолога К. А. Акишева.* Алматы: Бегазы-Тасмола, с. 77-83.

Вишневская, О. А. 1973. *Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII—V вв. до н. э.* Москва: Наука. Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, VIII.

Итина, М. А., Яблонский, Л. Т. 1997. *Саки Нижней Сырдарьи (по материалам могильника Южный Тагискен).* Москва: Российская политическая энциклопедия.

Канторович, А. Р. 2018. Образно-сюжетный репертуар восточно-европейского скифского звериного стиля: принципы и результаты классифицирования и кодирования. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы: сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова.* Кишинев; Тирасполь, с. 195-222. Библиотека Stratum.

Королькова, Е. Ф. 2009. Знаковая система, приемы композиции и некоторые устойчивые мотивы в искусстве звериного стиля (зооморфные свастики и вихревые розетки). *Нижневолжский археологический сборник*, 10, с. 64-72.

Курманкулов, Ж., Утубаев, Ж. Р. 2017. Чирикрабатская культура Восточного Приаралья. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Казахстан в сакскую эпоху: коллективная монография.* Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, с. 191—210.

Лукпанова, Я. А. 2018. Женщина, сияющая золотом вечности. В: Онгарулы, А., Пак, Т. (ред.). *Золото властелинов казахских степей: совместный каталог Республики Корея и Республики Казахстан.* Тэджон: Национальный научно-исследовательский институт культурного наследия Республики Корея, с. 132-154.

Маргулан, А. 1946. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса. *Известия Казахский филиал Академии наук СССР. Серия историческая*, 2 (27), с. 75-81.

Мурзин, В. Ю. 2019. Алексей Иванович Тереножкин — основатель киевской школы скифоведения. *Маргулановские чтения 2019*: материалы международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К. А. Акишева (г. Нур-Султан, 19—20 апреля 2019 г.), с. 39-46.

Омаров, Г. К. 2014. *Шыгыс Казакстаннын ерте темир дауири*. Алматы: Казак университети.

Подушкин, А. Н. 2018. Археологические работы на городище Культобе арысском, могильниках Культобе и Кылышжар в 2016—2017 гг. *Археология Казахстана*, 1—2, с. 245-258.

Полидович, Ю. Б. 2015. Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии: сборник научных статей, посвященный памяти археолога К. А. Акишева.* Караганды: Бегазы-Тасмола, с. 215-230.

Рябкова, Т. В. 2011. Изображения ромбовидных знаков как свидетельство миграции в эпоху ранних кочевников. *Маргулановские чтения 2011*: материалы международной конференции (г. Астана, 20—22 апреля 2011), с. 104-109.

Самашев, З. 2011. *Берел.* Алматы: Онер.

Самашев, З., Онгар, А., Чотбаев, А., Нускабай, А., Каирмагамбетов, А., Киясбек, Г., Кызырханов, М. 2018. Культура ранних саков Тарбагатая (Начало комплексных исследований погребально-поминальных памятников на Елеке сазы в верховьях р. Каргыба). В: Ахметов, Д. (ред.). *Altai — turki aleminin altyn besigi*. Усть-Каменогорск: Акимат Восточно-Казахстанской области, с. 8-14.

Самашев, З., Чотбаев, А., Кариев, Е., Киясбек, Г., Самашев, С., Ахмадиев, Ж. 2018. *Берел в истории культуры древних кочевников Казахского Алтая.* Астана: Фолиант.

Скорый, С. А., Саенко, В. Н. 2017. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 8-19.

Смирнов, Н. Ю. 2004. «Плетеный узел» раннескифской культуры (орнаментальный мотив в контексте культурогенеза). В: Савинов, Д. Г. (ред.). *Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции: материалы тематической научной конференции (г. Санкт-Петербург, 1—4 декабря 2004).* Санкт-Петербург: СПбГУ, с. 290-294.

Тажекеев, А. А. 2011. *История освоения Юго-Восточного Приаралья с древнейших времен до конца 1 тысячелетия до н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая.

Толеубаев, А. Т. 2018. *Раннесакская шиликтинская культура.* Алматы: Казахский национальный университет им. аль Фараби.

Утубаев, Ж. Р. 2018. *Оседло-земледельческая культура Восточного Приаралья (вторая половина I тыс. до н. э.).* Автореферат диссертации к. и. н. Кемерово: Кемеровский государственный университет.

Черников, С. С. 1965. *Загадка Золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство».* Москва: Наука.

Чотбаев, А., Онгар, А., Киясбек, Г., Рахманкулов, Е., Кожахметов, Б., Бесетаев, Б. Б. 2012. Начало исследования на Катартобе. *Труды филиала Института археологии им. А. Х. Маргулана в г. Астана*, 1, с. 118-125.

Beisenov, A. 2013. Die nekropole Taldy 2 in beziehung zu den kulturen der fruhsakishen zeit osteurasiens. In: Stöllner, T., Samasev, Z. (ed.). *Unbekanntes Kasachstan. Archaologie im Herzen Asiens: Katalog zur Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum*. Bochum, II, S. 596-608.

REFERENCES

Bazarbaeva, G. A., Jumabekova, G. S. (ed.). 2017. *Kultura naseleniya Turgaya i sopredelnyh regionov: chelovek i epoha.* Almaty: A. Kh. Margulan Institute of Archaeology.

Baipakov, K. M., Voyakin, D. A., Zaharov, S. V. 2016. *Mogilnik Karatuma. Nekropol rannego zheleznogo veka v Semireche.* Almaty: Arheologicheskaya ehkspertiza.

Baitanayev, B. A. 2013. Zolotye diski mogilnika Kaitpas. In: *Arheologiya Kazahstana: itogi i perspektivy: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii (Almaty, 5 dekabrya 2013).* Almaty: Gylym ordasy, s. 88-89.

Baitanayev, B. A. 2019. Kurgan Urdzhar: istoriya otkrytiya i nekotorye itogi issledovaniya. *Arheologiya Kazahstana*, 2 (4), s. 9-22.

Barkova, L. L. 1999. Konskaya maska iz Pervogo Pazyrykskogo kurgana. *Arheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 97-101.

Beisenov, A. Z. 2001. Drevnyaya Syrdariya i Saryarka. In: *Dostizheniya i perspektivy arheologicheskoi nauki nezavisimogo Kazahstana: trudy mezhdunarodnyh Margulanovskih chtenii, posvyashchennyh 10-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazahstan*. Kyzylorda, s. 139-143.

Beisenov, A. Z. 2015. Poseleniya i mogilniki sakskoi epohi Centralnogo Kazahstana. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnyh processov stepnoi Evrazii: sbornik nauchnyh statei, posvyashchennyi pamyati arheologa K. A. Akisheva.* Karagandy: Begazy-Tasmola, s. 7-34.

Beisenov, A. Z. (ed.). 2017. *Kazakhstan v sakskuyu epohu: kollektivnaya monografiya.* Almaty: A. Kh. Margulan Institute of Archaeology.

Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaya kultura Centralnogo Kazahstana v issledovaniyah nachala XXI veka. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (27), s. 386-396.

Beisenov, A. Z. 2019. K. A. Akishev i voprosy izucheniya pamyatnikov kazahskogo vremeni. *Margulanovskie chteniya 2019*: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii, posvyashchennoi 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazahstanskogo arheologa K.A. Akisheva (Nur-Sultan, 19—20 aprelya 2019), s. 10-38.

Beisenov, A. Z., Ismagulova, A. O. 2007. Arheologo-antropologicheskie dannye iz mogilnika Edirei 3. In: Loman, V. G. (ed.). *Istoriko-kulturnoe nasledie Saryarki: sbornik nauchnyh statei*. Karaganda: KGU, s. 164-171.

Beisenov, A. Z., Jumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A., Duisenbay, D. B., Akhiyarov, I. K. 2017a. Vihrevye kompozicii v iskusstve sakov Centralnogo Kazahstana. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 40-58.

Beisenov, A. Z., Jumabekova, G. S., Bazarbaeyva, G. A., Duisenbay, D. B. 2017b. Zoomorfnyi dekor futlyara iz kurgana rannesakskogo vremeni (Centralnyi Kazahstan). *Kratkie soobshcheniya Instituta arheologii*, 248, s. 134-148.

Bisembaev, A. A., Havanskii, A. I., Akhatov, G. A., Duisengali, M. N., Mamedov, A. M., Bidagulov, N. T., Urazova, A. B., Amelin, V. A., Bairov, N. M. 2019. Raboty poslednih let na pamyatnikah rannih kochevnikov Ilekskogo mikroraiona (predvaritelnye itogi). *Arheologiya Kazahstana*, 1 (3), s. 99-115.

Boltrik, Yu. V. 2004. Sotsialnaya struktura Skifii IV v. do R. H., otrazhennaya v pogrebalnykh pamyatnikakh. In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowe. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamieci prof. T. Sulimirskiego*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka, s. 85-91.

Boltrik, Yu. V. 2011. Kurgany pravitelei Evropeiskoi Skifii (ot vremeni Gerodota do «zolotoi oseni»). In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnyh processov stepnoi Evrazii: tezisy dokladov Kruglogo stola, posvyashchennogo 20-letiyu nezavisimosti Respubliki Kazahstan*. Karagandy: Begazy-Tasmola, s. 103-106.

Boltrik, Yu. V. 2015. Elitnye kurgany kak markery territorialnoi struktury Skifii. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnyh processov stepnoi Evrazii: sbornik nauchnyh statei, posvyashchennyi pamyati arheologa K. A. Akisheva.* Almaty: Begazy-Tasmola, s. 77-83.

Vishnevskaya, O. A. 1973. *Kultura sakskih plemen nizovev Syrdari v VII—V vv. do n. e. Trudy Horezmskoi arheologo-ehtnograficheskoi ekspedicii.* Moskva: Nauka, VIII.

Itina, M. A., Yablonskii, L. T. 1997. *Saki Nizhnei Syrdari (po materialam mogilnika Yuzhnyi Tagisken).* Moskva: Rossiiskaya politicheskaya ehnciklopediya.

Kantorovich, A. R. 2018. Obrazno-syuzhetnyi repertuar vostochno-evropeiskogo skifskogo zverinogo stilya: principy i rezultaty klassificirovaniya i kodirovaniya. In: Sinika, V. S., Rabinovich, R. A. (ed.). *Drevnosti. Issledovaniya. Problemy: sbornik statei v chest 70-letiya N. P. Telnova.* Kishinev; Tiraspol, s. 195-222. Biblioteka Stratum

Korolkova, E. F. 2009. Znakovaya sistema, priemy kompozicii i nekotorye ustoichivye motivy v iskusstve zverinogo stilya (zoomorfnye svastiki i vihrevye rozetki). *Nizhnevolzhskii arheologicheskii sbornik*, 10, s. 64-72.

Kurmankulov, J., Utubaev, J. R. 2017. Chirikrabatskaya kultura Vostochnogo Priaralya. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Kazakhstan v sakskuyu epohu: kollektivnaya monografiya.* Almaty: A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, s. 191-210.

Lukpanova, Ya. A. 2018. Zhenshchina, siyayushchaya zolotom vechnosti. In: Ongaruly, A., Pak, T. (ed.). *Zoloto vlastelinov kazahskih stepei: sovmestnyi katalog Respubliki Koreya i Respubliki Kazahstan.* Tedzhon: Nacionalnyi nauchno-issledovatelskii institut kulturnogo naslediya Respubliki Koreya, s. 132-154.

Margulan, A. 1946. O haraktere i istoricheskoi obuslovlennosti kazahskogo eposa. *Izvestiya Kazahskij filial Akademii nauk SSSR*. Seriia istoricheskaia, 2 (27), s. 75-81.

Murzin, V. Yu. 2019. Aleksei Ivanovich Terenozhkin — osnovatel kievskoi shkoly skifovedeniya. *Margulanovskie chteniya 2019*: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii, posvyashchennoi 95-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushchegosya kazahstanskogo arheologa K. A. Akisheva (Nur-Sultan, 19—20 aprelya 2019), s. 39-46.

Omarov, G. K. 2014. *Shygys Kazakhstannyn erte temir dauiri (Rannii zheleznyi vek Vostochnogo Kazahstana.* Almaty: Kazakh Universiteti.

Podushkin, A. N. 2018. Arheologicheskie raboty na gorodishche Kultobe arysskom, mogilnikah Kultobe i Kylyshzhar v 2016—2017 gg. *Arheologiya Kazahstana*, 1—2, s. 245-258.

Polidovich, Yu. B. 2015. Izobrazheniya gornogo kozla v sakskom iskusstve arhaichnogo perioda. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosociokulturnyh processov stepnoi Evrazii: sbornik nauchnyh statei, posvyashchennyi pamyati arheologa K. A. Akisheva.* Karagandy: Begazy-Tasmola, s. 215-230.

Ryabkova, T. V. 2011. Izobrazheniya rombovidnyh znakov kak svidetelstvo migracii v epohu rannih kochevnikov. *Margulanovskie chteniya 2011*: materialy mezhdunarodnoi konferencii (Astana, 20—22 aprelya 2011), s. 104-109.

Samashev, Z. 2011. *Berel.* Almaty: Taymas.

Samashev, Z., Ongar, A., Chotbayev, A., Nuskabay, A., Kairmagambetov, A., Kiyasbek, G., Kyzyrkhanov, M. 2018. Kultura rannih sakov Tarbagataya (Nachalo kompleksnyh issledovanii pogrebalno-pominalnyh pamyatnikov na Eleke sazy v verhovyah r. Kargyba). In: Akhmetov, D. (ed.). *Altay — turki aleminin altyn besigi (Altay — zolotaya kolybel tyurkskogo mira).* Ust-Kamenogorsk: Akimat Vostochno-Kazahstanskoj oblasti, s. 8-14.

Samashev, Z., Chotbayev, A., Kariev, E., Kiyasbek, G., Samashev, S., Akhmadiev, Zh. 2018. *Berel v istorii kultury drevnih kochevnikov Kazahskogo Altaya.* Astana: Foliant.

Skory, S. A., Saenko, V. N. 2017. K 110-letiyu so dnya rozhdeniya professora Alekseya Ivanovicha Terenozhkina. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 8-19.

Smirnov, N. Yu. 2004. «Pletenyi uzel» ranneskifskoi kultury (ornamentalnyi motiv v kontekste kulturogeneza). In: Savinov, D. G. (ed.). *Izobrazitelnye pamyatniki: stil, epoha, kompozicii: materialy tematicheskoi nauchnoi konferencii (Sankt-Peterburg, 1—4 dekabrya 2004).* Sankt-Peterburg: SPbGU, s. 290-294.

Tajekeev, A. A. 2011. *Istoriya osvoeniya Yugo-Vostochnogo Priaralya s drevneishih vremen do konca 1 tysyacheletiya do n. e.* Avtoreferat dissertacii k. i. n. Moskva: Institut ehtnologii i antropologii im. N. N. Mikluho-Maklaya.

Toleubaev, A. T. 2018. *Rannesakskaya shiliktinskaya kultura.* Almaty: Kazahskii nacionalnyi universitet imeni al Farabi.

Utubaev, J. R. 2018. *Osedlo-zemledelcheskaya kultura Vostochnogo Priaralya (vtoraya polovina I tys. do n. e.).* Avtoreferat dissertacii k. i. n. Kemerovo: Kemerovskii gosudarstvennyi universitet.

Chernikov, S. S. 1965. *Zagadka Zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilos «skifskoe iskusstvo».* Moskva: Nauka.

Chotbayev, A., Ongar, A., Kiyasbek, G., Rakhmankulov, E., Kozhakhmetov, B., Besetayev, B. B. 2012. Nachalo issledovaniya na Katartobe. *Trudy filiala Instituta arheologii im. A. Kh. Margulana v g. Astana*, 1, s. 118-125.

Beisenov, A. 2013. Die nekropole Taldy 2 in beziehung zu den kulturen der fruhsakishen zeit osteurasiens. In: Stöllner, T., Samasev, Z. (ed.). *Unbekanntes Kasachstan. Archaologie im Herzen Asiens: Katalog zur Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum*. Bochum, II, S. 596-608.

G. S. Jumabekova, G. A. Bazarbaeva

ON THE STUDIES OF THE ZOOMORPHIC IMAGES REPERTOIRE IN THE ART OF INKARDARIA SAKAS

The article is devoted to zoomorphic images analysis received from the Saka sites of the Eastern Aral Sea region — Uygarak (VII—VI cc. BC) and South Tagisken (VII—V cc. BC). The images were studied by the Khorezm archaeological and ethnographic expedition under the guidance of S. P. Tolstov. This material has been due to the fact that now there is an update of the source base of the studies of art objects belonging to the Saka time in the archaeology of the early Iron Age of Kazakhstan.

At present the materials on Uygarak and South Tagisken are still among the sites with a large series of excavated mounds, both in the region and in Kazakhstan. Almost completely excavated burial grounds of the early Iron Age containing a large number of objects in Kazakhstan archaeology are single.

The analysis of the material on Uygarak and Tagisken depicts that objects with zoomorphic decor were found in every burial. In percentage this makes 21 % in Uygarak and 18 % in Tagisken. According to the archaeologists O. A. Vishnevskaya, M. A. Itina, L. T. Yablonsky, who studied the monuments, the mounds were robbed by contemporaries. Consequently, conducting an objective analysis is difficult, but a trial to trace the dynamics of the emergence of objects created in zoomorphic style seems extremely interesting. There is a high probability that a small number of objects with preserved works of ancient art marks complexes belonging to the steppe aristocracy.

Among zoomorphic images, the most common were birds and cat predators. There are objects in the shape of saigas and horses. Images of bears, wolves, deer, argali, wild boars, camels are quite rare. It is worth noting that bird images have never been found in Tagisken materials, and not a single horse and saiga image has been recorded in Uygarak. At the same time, the majority of zoomorphically decorated items are parts of horse equipment.

Keywords: Eastern Aral Sea region, Uygarak, Southern Tagisken, Saka epoch, zoomorphic images, animal style.

Одержано 08.09.2019

Базарбаєва Галія Аппазівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології ім. А. Х. Маргулана, пр. Достик, 44, Алмати, 050010, Казахстан.
BAZARBAYEVA Galiya, Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, Dostyk ave., 44, Almaty, 050010, Kazakhstan.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4755-9007, e-mail: galiya2002@gmail.com.

Джумабекова Гульнара Саїнівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології ім. А. Х. Маргулана, пр. Достик, 44, Алмати, 050010, Казахстан.
JUMABEKOVA Gulnara, Candidate of Historical Sciences, Chief Research Fellow, A. Kh. Margulan Institute of Archaeology, Dostyk ave., 44, Almaty, 050010, Kazakhstan.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2145-2615, e-mail: gdzhuma@mail.ru.

УДК 904.2(477.44)”638”-035.56

С. В. Очеретний

РОГОВИЙ ГРЕБІНЬ З РОЗКОПОК НА НЕМИРІВСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

У статті публікується гребінь, виготовлений із рогу оленя з розкопок Б. І. Лобая на Немирівському городищі у 1980 р. Завдяки аналізу його форми та орнаментації, наведеним паралелям з ранньоскіфських пам’яток з території України даний екземпляр віднесено до непересічних зразків туалетного призначення.

Ключові слова: *скіфи, Немирівське городище, роговий гребінь, звіриний стиль.*

На теренах України переважна більшість виробів з кістки і рогу скіфського часу презентовані деталями кінської вузди, господарськими знаряддями та предметами туалету. На Більському й Северинівському городищах були виявлені заготовки-напівфабрикати та відходи виробництва, що свідчить про існування на них косторізних майстерень (Радзиевская, Шрамко 1980, с. 181—190; Болтрик та ін. 2014, с. 88).

У 1980 р. на Немирівському городищі співробітники Вінницького обласного краєзнавчого музею на чолі з Б. І. Лобаєм проведели рятівні розкопки. У ході досліджень відкрито землянку скіфського часу, в якій знайдено роговий гребінь, прикрашений у звіриному стилі (рисунок: 1). В одному шарі із гребенем були також знайдені залишки кухонного і столового посуду, що і дало змогу першовідкривачам віднести його до ранньоскіфського періоду. Саме городище складається із двох укріплень: зовнішнє та внутрішнє «Замчисько», де безпосередньо проводилися розкопки, в результаті яких було доведено, що лише там проживало населення скіфського часу. Беручи до уваги керамічний комплекс із Південної Іонії (Еолії, Хіоса, Клазомена), М. Т. Кашуба та М. Ю. Вахтіна зробили висновки, що Немирівське городище було задіяне у сфері торгівельних греко-варварських зв’язків в рамках початку — середини третьої чверті VII ст. до н. е. (Вахтина, Кашуба 2017, с. 59). Загалом керамічний комплекс Немирівського городища має п’ять складових: місцеву лісостепову, прийшлу ранньокочову (носії ранньоскіфського компонента), гальштатську (культури Басарабь та Бирсеждь-Фериджиле), гальштатську із Середньої Європи (Східногальштатське коло) та грецьку (представлену розписною архаїчною керамікою; Вахтина, Кашуба 2017, с. 64). Спираючись на це, можна вважати, що Немирівське городище відігравало важливу роль адміністративно-господарського та ідеологічного центру Європейської Архаїчної Скіфії (Вахтина, Кашуба 2017, с. 65).

Гребінь виконаний у стилі архаїчного скіфського мистецтва. На верхній частині ручки простежуються дві симетрично розташовані добре виражені голови грифонів з одним спільним оком в центрі композиції (рисунок: 2). На верхній грані дзьоба одного з них простежено ови. Подібний орнаментальний мотив присутній на псалії з центральних квадратів Северинівського городища, знайденого в 2013 р. Це фрагмент псалія, що походить з ями 15, на ньому зображено голову грифона із загнутим дзьобом, а по його ребру нанесено орнамент дрібними овами (Болтрик та ін. 2015, с. 227). Паралелі можна провести з трьохпетельчастими псаліями, прикрашеними голівкою грифобарана із загнутим дзьобом, які походять із Немирівського городища, Посулля, Тясминщини і Поворскля і датуються серединою VII — серединою VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 26).

Посередині ручки простежується фриз у вигляді двох поперечних рисок із вирізьбленими трикутниками. Традиція оздоблення виїмчас-

© С. В. ОЧЕРЕТНИЙ, 2019

Гребінь з Немирівського городища: 1 — фото знахідки; 2 — деталь ручки; 3 — деталь лопатки

тими трикутниками є специфічною рисою прикрас кінського спорядження архаїчного стиля (Могилов 2005, с. 13—17). Але цей виріб має виразну особливість через спрощення орнаменту. Схожі паралельні ряди виїмчастих трикутників простежуються і на уламку псалія із південної частини Северинівського городища 2013 р. (Болтрик та ін. 2015, с. 227).

Нижня частина ручки переходить у лопатку, оздоблену зооморфним сюжетом (рисунок: 3). У тій же спрощеній та лаконічній манері виїмчастих трикутників, доповненій крапковим орнаментом, передано зображення частин тіла двох тварин (лосів).

Рогові гребні скіфського часу поділяються за своєю функціональністю. Найбільш розповсюдженими були прості гребні господарського призначення для вичісування вовни. В їх основі були кілька зубців (5—8 штук), інколи вертикальна ручка, але частіше вони зроблені з єдиної пластини без ручки. Такі прості господарські знаряддя відомі з розкопок на Трахтемирівському городищі (Дараган 2010, с. 95), Северинівському городищі (Болтрик, Ліфантій, Шелехань 2012a, с. 43—45; 2012b, с. 152), на поселенні біля с. Жаботин (Покровська 1973, с. 175—177).

Вирізняється гребінь із Трахтемирівського городища, оздоблений геометричною орнаментацією з трипроменевою свастикою. Цей екземпляр датують кінцем VII ст. до н. е. (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 2007, с. 90—91).

На поселенні біля села Жаботин у 1958 р. було знайдено цікавий роговий гребінь. На

перший погляд він призначений для вичісування вовни, але його форма незвична. На кінці вертикальної ручки знаходиться щиток (Покровська 1973, с. 176—177).

Аналоги гребню для розчісування волосся із Немирівського городища розглянула Г. І. Смірнова. Ці гребні мали вертикальну ручку, на кінці якої був маленький щиток. Кількість зубців, на відміну від господарчих гребенів, більша (зазвичай 8—10 зубців, іноді до 25). Гребні з курганів Перебиківці і Новозаведенне II мали близьку схему Немирівському, але не мали орнаменту. На думку дослідниці, такі гребні були у вжитку наприкінці VII — початку VI ст. до н. е. (Смирнова 2005, с. 94, 95). Але згодом Д. С. Гречко, спираючись на вістря трилопатевих стріл із баштоподібною голівкою, з сильно виступаючою втулкою або без неї, з шипом або без нього, запропонував іншу дату для матеріальних комплексів Перебиківці і Новозаведенне II — друга чверть — середина VI ст. до н. е. (Гречко 2012, с. 94).

Увагу питанням технології та інтерпретації рогових гребнів скіфського часу в Україні приділила Г. І. Смірнова. Описуючи унікальні знахідки гребенів із Немирівського городища та курганів біля сіл Перебиківці (курган 2) та Новозаведенне (курган 14) в праці «О редком типе костяных гребней из раннескифских памятников лесостепи» дослідниця виділяє новий тип гребенів, що використовувалися для зачісування волосся (Смирнова 2005, с. 93). Проте, в цій статті не згадані ще кілька знахідок цього ж типу з Немирівського городища і Жаботина.

Не оминула тему гребенів і О. Є. Фіалко. Розглянувши велику кількість матеріалу, дослідниця поділила гребні на складні двосторонні і монолітні односторонні. Зазвичай складні гребні були призначені для зачісок, а монолітні — для вичісування вовни. Проте, трапляються і монолітні гребні, призначені для зачісок (Фиалко 1999, с. 254).

Гребні для зачісок були розповсюдженні не тільки у тубільного населення, а й серед мешканців грецьких полісів Північного Причорномор'я. Але, на відміну від скіфських, зроблених із рогу, інколи з коштовних металів, греки для щоденного вжитку використовували дерев'яні гребні (Сокольський 1971, с. 145).

Наведене вище наштовхує на думку, що володар гребня з Немирова мав певні статки і міг собі дозволити замовити цю річ у майстра, або він сам був майстром косторізної справи. Цікаво, що довжина ручки гребня дорівнює 8 см, такі ж розміри мають ручки мечів, кинджалів та скіфських дзеркал.

Ю. Б. Полідович [1] вважає, що на гребні зображена композиція, яка передбачалася симетричною: два звіра (можливо, хижаки), розвернуті урізнобіч, крупами один до одного. Проте, внутрішня симетрія повністю відсутня. Найбільше упізнається правий звір. Він має округле око, виділене великим рельєфним півколом (овалом) з ямочкою майже у центрі; видовжену морду, на якій позначено завитком ніс і, вірогідно, пащу, виділену ямочкою; притиснуте до шиї довге вухо, позначене, перш за все, підтрикутним заглибленням; масивну округлу щелепу.

Передню лапу показано підігнутою з округлою масивною кільцеподібною кистю; кисть і плече позначено круглими ямочками. Тіло — масивне з підтрикутним заглибленням у центрі. Стегно виділено півокруглим виступом і також підтрикутним заглибленням. Далі воно завершується не лапою, а, фактично, закрученим у спіраль хвостом, який має округлий кінчик з ямочкою у центрі. Окремі частини лівого звіра вгадуються складніше. Його голова з округлим оком-ямочкою нагадує пташину з округлим дзьобом. Вухо так само намічено підтрикутним заглибленням.

На тілі звіра підтрикутними заглибленнями позначено плече і стегно, між ним розташовується округла ямочка. Вгадується стегно і задня лапа з округлою (кільцеподібною) кистю, що начебто відведена назад. Передню лапу намічено округлим контуром та ямочкою. Під нижніми обрисами лівого звіра також додатково вирізано округлу ямку та підтрикутне заглиблення. Можна припустити, що косторіз копіював зображення, не зовсім (або ж зовсім не) розуміючи, що саме він відтворює, які образи, їх частини та символіку. Мабуть, саме через цю обставину таке дивне зображення зустрічається уперше.

Отже, рогові гребні скіфського часу на території України поділяються на кілька груп: 1) за функціональністю — туалетні гребні для зачісування волосся і господарчі для вичісування вовни; 2) за формою — з вертикальною ручкою та монолітні; 3) за складністю — двосторонні та односторонні.

На пам'ятках скіфського часу переважають господарчі монолітні односторонні гребні для вичісування вовни. Інші ж слугували предметом туалету, більшість таких були виявленні у поховальних комплексах, і це наштовхує на думку, що вони були притаманні лише кочовому населенню.

Скоріш за все, носіям скіфської матеріальної культури також були відомі гребні із дерева, як і їхнім сусідам грекам, але археологічно вони не зафіксовані. Орнаментація у скіфському «звіриному стилі» на таких предметах — це рідкісна знахідка. Саме тому роговий гребінь з розкопок Немирівського городища — це унікальна знахідка, яка показує рівень майстерності тогочасного населення у косторізній справі.

1. Користуючись нагодою, висловлюю подяку Ю. Б. Полідовичу за допомогу в інтерпретації зображень на цьому артефакті.

ЛІТЕРАТУРА

Болтрик, Ю. В., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012a. Ремісниче виробництво жителів Северинівського городища за новими даними. В: Марочка, В. І., Морозова, А. Г. (ред.). *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Бугo-Дніпровського межиріччя*. Умань: Жовтий О. О., с. 42-50.

Болтрик, Ю. В., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012b. Дослідження Северинівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 150-152.

Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Шелехань, О. В. 2014. Садиба на південно-західній частині Северинівського городища (за матеріалами 2009—2012 рр.). *Археологія & фортифікація України*, с. 84-92.

Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8, с. 222-245.

Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т. 2017. Немировское городище (бассейн Южного Буга) в раннем железного века: из опыта работы со старыми колекциями. *Исторические исследования (Журнал Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова)*, 8, с. 44-72.

Гречко, Д. С. 2012. О возможных «просветах» в «темное» время (VI в. до н. э.) скифской истории. *Stratum plus*, 3, с. 75-106.

Дараган, М. Н. 2010. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и гальштатт: поиск хронологических реперов. *Revista Arheologică*, 2, с. 85-113.

Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2007. Костяной орнаментированый гребень из Трахтемировского городища. В: *Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна*. Київ; Чигирин: ІА НАНУ, с. 90-91.

Могилов, О. Д. 2005. Клітчастий орнамент ранньоскіфського часу як хронологічний показни. *Археологія*, 3, с. 13-17.

Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: ІА НАНУ.

Покровська, Е. Ф. 1973. Передскифское поселение у с. Жаботин. *Советская Археология*, 4, с. 169-188.

Радзиевская, В. Е., Шрамко, Б. А. 1980. Усадьба с косторезной мастерской на Бельском городище. *Советская археология*, 4, с. 181-190.

Смирнова, Г. И. 2005. О редком типе костяных гребней из раннескифских памятников лесостепи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 37, с. 93-96.

Сокольский, Н. И. 1971. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 178, с. 138-149.

Фиалко, О. Е. 1999. Костяные гребни из скифских памятников. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова)*, Запорожье: ЗапГУ, с. 254-259.

REFERENCES

Boltryk, Yu. V., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2012a. Remisnyche vyrobnytstvo zhyteliv Severynivskoho horodyshcha za novymy danymy. In: Marochka, V. I., Morozova, A. G. (ed.). *Aktualni problemy arkheolohii, istorii ta istorychnoho kraieznavstva Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia*. Uman: Zovtyi O. O., s. 42-50.

Boltryk, Yu. V., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2012b. Doslidzhennia Severynivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 150-152.

Boltryk, Yu. V., Ihnachak, M., Shelekhan, O V. 2014. Sadyba na pivdenno-zakhidnii chastyni Severynivskoho horodyshcha (za materialamy 2009—2012 rr.). *Arkheolohiia & fortyfikatsiia Ukrainy*, s. 84-92.

Boltryk, Yu. V., Ihnachak, M., Lifantii, O. V., Shelekhan, O. V. 2015. Rohovi elementy vuzdy z Severynivskoho horodyshcha. *Naukovi studii*, 8, s. 222-245.

Vahtina, M. Yu., Kashuba, M. T. 2017. Nemirovskoe gorodische (basseyn Yuzhnogo Buga) v rannem zheleznogo veka: iz opyita rabotyi so staryimi kolektsiyami. *Istoricheskie issledovaniya (Zhurnal Istoricheskogo fakulteta MGU im. M. V. Lomonosova)*, 8, s. 44-72.

Grechko, D. S. 2012. O vozmozhnyih «prosvetah» v «temnoe» vremya (VI v. do n. e.) skifskoy istorii. *Stratum plus*, 3, s. 75-106.

Daragan, M. N. 2010. Pamyatniki ranneskifskogo vremeni Srednego Podneprovya i galshtatt: poisk hronologicheskih reperov. *Revista Arheologică*, 2, s. 85-113.

Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryiy, S. A. 2007. Kostyanoy ornamentirovanyiy greben iz Trahtemirovskogo gorodischa. In: *Ranniy zalizniy vik Evraziyi: do 100-richchya viId dnya narodzhennya O. I. Terenozhkina*. Kyiv; Chygyryn: IA NANU, s. 90-91.

Mogilov, O. D. 2005. KlItchastiy ornament rannoskIfskogo chasu yak hronologIchniy pokazni. *ArheologIya*, 3, s 13-17.

Mohylov O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: IA NANU.

Pokrovska, E. F. 1973. Peredskifskoeposelenie u s. Zhabotin. *Sovetskaya Arheologiya*, 4, s. 169-188.

Radzievskaya, V. E., Shramko, B. A. 1980. Usadba s kostoreznoy masterskoy na Belskom gorodische. *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 181-190.

Smyrnova, G. I. 2005. O redkom type kostianыkh hrebnei yz ranneskyfskykh pamiatnykov lesostepy. *Arkheologicheskyi sbornik Gosudarstvennoho Ermitazha*, 37, s. 93-96.

Sokolskiy, N. I. 1971. Derevoobrabatyivayuschee remeslo v antichnyih gosudarstvah Severnogo Prichernomorya. *Materialyi i issledovaniya po arheologii SSSR*, 178, s. 138-149.

Fialko, O. E. 1999. Kostyanyie grebeni iz skifskih pamyatnikov. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoy arheologii Severnogo Prichernomorya (k 100-letiyu B. N. Grakova)*. Zaporozhe: ZapGU, s. 254-259.

S. I. Ocheretnyi

HORN COMB FROM THE EXCAVATION ON NEMYRIV HILLFORT

The processing of bone and horn is the pinnacle of handicraft of forest-steppe population of Scythian time. In early Scythian Age the most bone and horn products are represented by elements of horse bridle, household implements and toilet objects in the material culture of the population of Ukraine.

The comb made from horns of deer from the excavations of B. I. Lobai at the Nemyriv hillfort in 1980 is published in the paper. Its form and ornamentation are analyzed, parallels with similar archetypes of early-Scythian Age throughout the territory of Ukraine are presented. There are two main categories of combs divided according to their function: economic tools and toiletries. Considering the fragile proportions and exquisite ornamentation, this example should be attributed to disparate specimens to the toiletries.

The horn combs of the Scythian time are divided according to their functionality. The most common combs were simple and used for household purposes, for combing wool. They were based on several teeth (5—8 piec-

es) sometimes with a vertical handle but more often they were a single plate without a handle. Such simple forms of comb are spread throughout the Forest-Steppe of Ukraine, in such settlements of the Scythian time as Severinovka, Trakhtemyriv, Bielsk and other.

Dr. G. Smirnova considered analogs of a comb for hairstyles from the Nemyriv settlement. These combs had a vertical handle with a small shield at the end. The number of teeth, unlike commercial combs, is larger (8—10 teeth, sometimes up to 25). The ridges of Perebikovtsi and Novozvedenye II mounds were similar to Nemyrivsky but without ornament. Combs for hairstyles were spread not only among the indigenous population but also among the inhabitants of the Greek Black Sea Policies. But unlike the Scythian combs made of horns, or sometimes of precious metal, the Greeks used wooden combs for their daily consumption.

Keywords: Scythians, Nemyriv hillfort, corneous comb, animal style.

Одержано 30.07.2019

ОЧЕРЕТНИЙ Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології, проспект Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
OCHERETNYI Serhii, Research Officer, State Research Center «Protective Archaeological Service of Ukraine» Institute of archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6074-3186, e-mail: ocheretny_sergey@ukr.net.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК 903.4(477.44)"636"

В. С. Рудь, Р. Хофманн, В. А. Косаківський, О. В. Зайцева, Й. Мюллер

БІЛИЙ КАМІНЬ: ПЛАНУВАННЯ НАЙБІЛЬШОГО ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МЕЖИРІЧЧЯ ПІВДЕННОГО БУГУ ТА ДНІСТРА

У статті розглянуто планувальну структуру поселення Білий Камінь чечельницької локальної групи етапу СІ трипільської культури. Пам'ятка площею у майже 100 га є найбільшою в ареалі культурного комплексу Кукутень—Трипілля на захід від р. Південний Буг. Публікації передували польові дослідження, проведені у 2018 р. Геофізичною зйомкою зафіксовано понад 800 аномалій на площі 40,6 га, інтерпретовані як археологічні об'єкти.

***Ключові слова**: Трипілля СІ, межиріччя Південного Бугу та Дністра, мегапоселення, планування поселення, кола будинків, мегаспоруди.*

ВСТУП

Протягом останніх століть V і першої половини IV тис. до н. е. спостережено розвиток великих поселень культурного комплексу Кукутень—Трипілля площею до 320,0 га у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, які є об'єктом інтенсивних вивчень ще з радянських часів (напр., Videiko, Rassmann 2016). На сьогодні ці мегапоселення або поселення-гіганти знову перебувають у фокусі різних міжнародних дослідницьких проєктів (Menotti, Korvin-Piotrovskiy 2012; Chapman et al. 2014; Uhl et al. 2014; Ţerna et al. 2016; Müller et al. 2016; Hofmann et al. 2018). Завдяки широкому спектру наукових методів, як-от магнітна зйомка із застосуванням GPS обладнання, ці проєкти намагаються дати відповідь на питання походження таких унікальних у давній історії Європи поселень (Шмаглий, Видейко 2005; Kruts 2012; Diachenko 2012; Diachenko, Menotti 2017; Chapman, Gaydarska 2016; Chapman 2017; Nebbia et al. 2018; Müller et al. 2018; Ohlrau 2019; Chapman et al. 2019).

© В. С. РУДЬ, Р. ХОФМАНН, В. А. КОСАКІВСЬКИЙ, О. В. ЗАЙЦЕВА, Й. МЮЛЛЕР, 2019

До сьогодні дослідження мегапоселень ККК значною мірою було зосереджено в регіоні на схід від Південного Бугу. Поселення ж межиріччя Південного Бугу та Дністра довгий час перебували «у тіні» своїх східних сусідів. Щоб виправити цю ситуацію та краще зрозуміти макрорегіональні зміни у середовищі ККК, навесні 2018 р. міжнародна команда дослідників з Інституту археології НАН України (Київ, Україна) та Університету ім. Крістіана Альбрехта (Кіль, Німеччина) розпочала дослідження найбільшого енеолітичного поселення регіону Білий Камінь (Rud et al. 2019). Роботи проведено в рамках польової діяльності Східноподільської археологічної експедиції ІА НАНУ за участі науковців із Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Вінниця, Україна) та Київського університету імені Бориса Грінченка (Київ, Україна). Кільський університет взяв участь у дослідженні у межах діяльності Collaborative Research Center 1266 «Scales of Transformations» та підпроєкту D1 «Population agglomerations at Tripolye-Cucuteni mega-sites».

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕЛИКИХ ПОСЕЛЕНЬ БУГО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Польові дослідження поселень ККК південної частини межиріччя Південного Бугу та Дністра беруть початок з останнього десятиріччя XIX ст. Вони пов'язані із розвідками родини місцевих краєзнавців Зборовських та розкопками (1894—1896 рр.) В. Антоновича біля с. Кринички (Зборовський 1927). Відтоді за понад 130-літню історію досліджень регіону, архео-

Таблиця 1. Поселення Трипілля ВII та CI із площею понад 45 га

№, рис. 1	Поселення	Етап	Локальна група	Площа, га	Джерело
1	Білий Камінь	CI	Чечельницька	97,0	Геофізичні та топографічні відомості
2	Валява	BII	Небелівська	80,0	Ohlrau et al. 2016, tab. 5
3	Васильків	CI	Томашівська	113,0	
4	Війтівка	CI	Чечельницька чи Томашівська	49,4	Рудь 2018b, табл. 1
5	Володимирівка	BII	Володимирівська	50,2	Ohlrau et al. 2016, tab. 5
6	Глибочок	BII	Небелівська	100,0	
7	Доброводи	CI	Томашівська	210,9	
8	Криштопівка	BII	Середньобузька	47,1	Видейко 2013, табл. 2 (обчислення — В. Рудь за: Дяченко 2010)
9	Майданецьке	CI	Томашівська	200,0	Ohlrau et al. 2016, tab. 5
10	Небелівка	BII	Небелівська	235,5	
11	Ольгопіль	CI	Чечельницька	58,5	Рудь 2018b, табл. 1
12	Перегонівка	BII	Володимирівська	50,0	Ohlrau et al. 2016, tab. 5
13	Рогізна 3	BII?	—	97,0	Сателітний знімок Google, обчислив В. Рудь
14	Розсохуватка	BII	Небелівська	55,0	Ohlrau et al. 2016, tab. 5
15	Романівка	CI	Томашівська	57,7	
16	Сушківка	CI	Томашівська	76,9	
17	Тальянки	CI	Томашівська	320,0	
18	Томашівка	CI	Томашівська	117,4	
19	Федорівка	BII	Володимирівська	122,7	
20	Христинівка 1	BII	Небелівська	72,3	
21	Чечельник	CI	Чечельницька	56,5	Рудь 2018b, табл. 1
22	Чичиркозівка	CI	Томашівська	254,3	Ohlrau et al. 2016, tab. 5
23	Ялтушків I	CI	Петренська	55,0	Сателітний зімок Google, обчислив В. Рудь
24	Ятранівка 1	CI	Томашівська	60,0	Ohlrau et al. 2016, tab. 5

логічні вивчення мали епізодичний характер (Рудь 2018a, с. 4—6). Систематичні комплексні дослідження ККТ в регіоні, які мали місце, до прикладу, в Буго-Дніпровському межиріччі (Видейко 2013), не проводилися. Починаючи з 1990-х рр., неодноразово відзначалося, що Буго-Дністровське межиріччя представлене поселеннями із площею трохи більше 100,0 га. Це поселення Трипілля CI лівобережного басейну р. Дністер Ялтушків I петренської групи (Рижов 1993, с. 87) та синкретичне поселення з чечельницькими, петренськими та томашівськими традиціями Стіна I/IV (Видейко 2013, с. 104). Із часом ці дані було переглянуто в бік зменшення. У випадку з поселенням Ялтушків I, перерахунок із застосуванням комп'ютерних програм, базованих на ГІС, показує, що площа Ялтушкова I не становить 70,0 га (Шумова, Рижов 2005), а є не більшою ніж 55,0 га. Розмір поселення Стіна I/IV внаслідок повторного обстеження зменшено до 6,2 га (Рудь 2018b, с. 321).

Згідно з аномаліями, які прослідковуються на сателітному знімку із додатку Google Earth Pro, площа поселення Рогізна 3 (Гаскевич, Кононенко 2012, с. 27—28, с. 95—97, рис. 5, 42) становить 95,0—100,0 га. Поселення розташоване безпосередньо на правому березі Південного Бугу. Нечисленний підйомний матеріал (Гаскевич, Кононенко 2012, с. 27—28, с. 95—97, рис. 42) свідчить на користь датування пам'ятки у межах BI-BII чи початку BII Трипілля. Список поселень етапу Трипілля BII та CI розміром понад 45,0 га [1] між Дністром та Дніпром подано в таблиці, а їхню локалізацію відображено на рис. 1.

Поселення ККТ між сс. Білий Камінь та Рогізка вперше науково задокументовано розвідкою С. Гамченка 1909—1913 рр. (Гамченко 1926, с. 31) та повторно обстежено у 1927 р. І. Ч. Зборовським, який зафіксував факт руйнації культурного шару під час будівництва споруд тогочасними жителями с. Білий Камінь (Тульчинський… арк. 6). У 1928 р. під керівництвом С. Гамченка та за участі М. Макаревича тут проведено розкопки (Макаревич 1940). Починаючи з 1987 р., збір підйомного матеріалу неодноразово провів В. Косаківський, а з 2011 р.

1. Поселення із площею близько 45 га і вище є найбільшими в регіоні Буго-Дністровського межиріччя (Рудь 2018b, табл. 1).

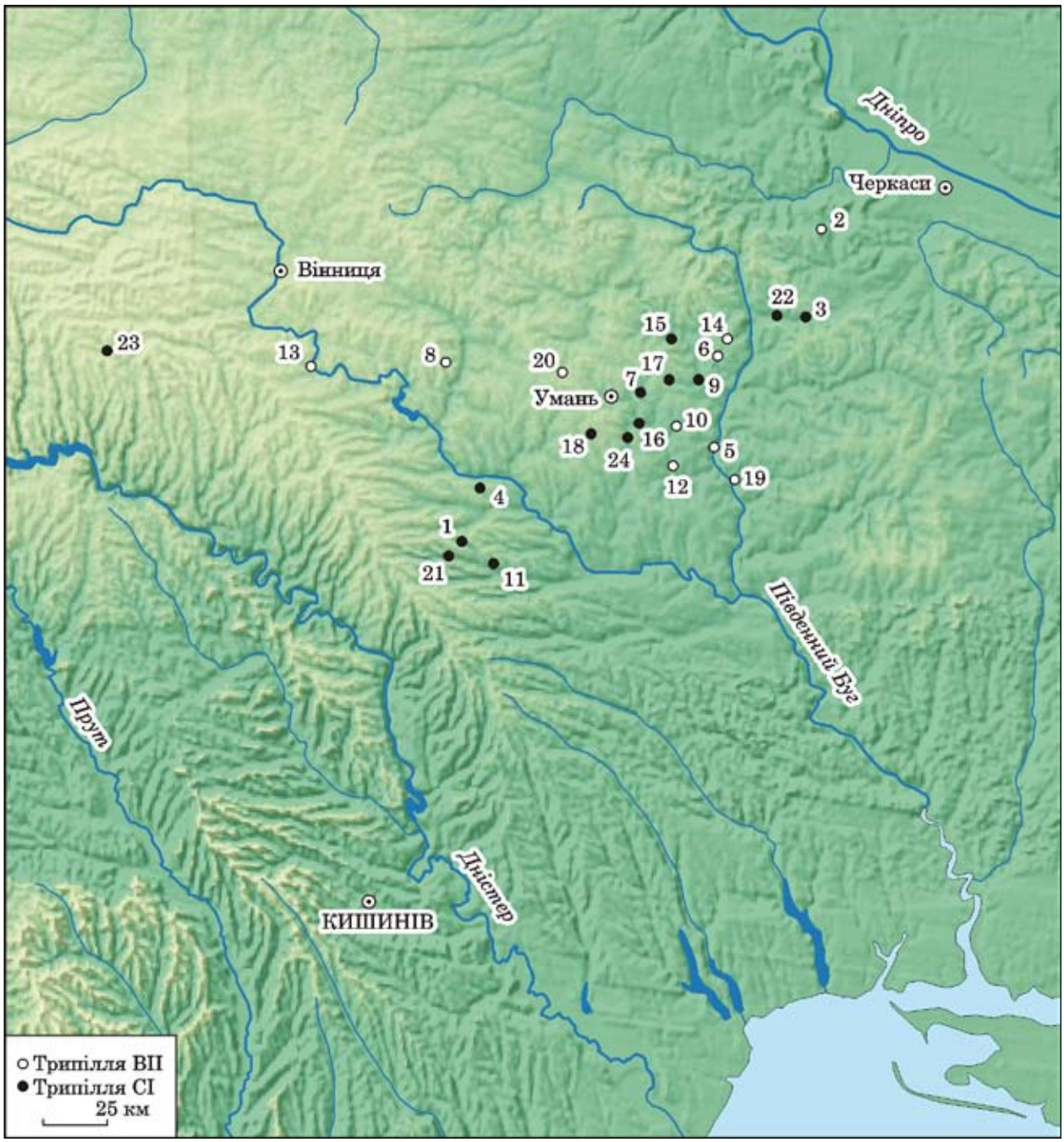

Рис. 1. Розповсюдження поселень Трипілля ВІІ та СІ із площею понад 45 га (список див. у таблиці)

моніторингом стану пам'ятки разом із В. Косаківським займається В. Рудь. Тоді ж, за допомогою GPS-навігатора, встановлено, що площа поселення Білий Камінь становить трохи більше 100,0 га (Kosakivskii, Rud 2011), а отже, поселення є найбільшим серед пам'яток ККТ на захід від р. Південний Буг, чи, як мінімум, є одним із найбільших поселень регіону.

На основі частково збереженого керамічного матеріалу з розкопок 1928 р. та нечисленних зборів останніх десятиліть, Білий Камінь розглядають як поселення фінальної фази розвитку чечельницької групи (Рижов 1999b, с. 145; Рудь 2018а, с. 11—12), що хронологічно співвідноситься із пам'ятками четвертої фази томашівської групи Буго-Дніпровського межиріччя (Рижов 1999а, с. 11).

ГЕОГРАФІЯ ТА ТОПОГРАФІЯ ПОСЕЛЕННЯ БІЛИЙ КАМІНЬ

Поселення Білий Камінь (48°16'01.9"N 29°24'00.3"E) розташоване у південно-східній частині Вінницької обл. України, за 35 км на північний схід від українсько-молдовського кордону. Поселення знаходиться між сс. Білий Камінь та Рогізка Чечельницького р-ну. Адміністративно також займає і землі с. П'ятківка

Бершадського р-ну. Топографічно поселення розташоване на широкій терасі лівого берега р. Рогізки, а також на схилах та злегка похилій ділянці плато. Перепад висот між низькою (південна) та високою (північна) частинами поселення становить понад 70,0 м. Північно-східна частина поселення перекрита лісом, а західна — будівлями мешканців с. Білий Камінь, центральна частина задернована. Також через територію пам'ятки проходить автодорога Чечельник—Бершадь та дві лісопосадки. Решта території поселення використовується для вирощування сільськогосподарських рослин.

З півдня територія поселення обмежена долиною р. Рогізки, зі сходу та заходу — двома безіменними струмками, правими її притоками, а з північного заходу — глибоким яром. Витік річки знаходиться за 10 км на північний захід від поселення, а ще через 13 км на південний схід вона впадає справа в р. Савранку. Остання належить до лівобережного басейну р. Південний Буг (гідрологічна система Чорного моря). Поселення знаходиться у південній частині сучасної лісостепової зони, приблизно за 60 км на північ від сучасного кордону між степом та лісостепом.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ

ОБЛАДНАННЯ ДЛЯ ГЕОФІЗИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На початку весни 2018 р. у Білому Камені на площі 40,6 га здійснено геомагнітну зйомку за допомогою приладу MAGNETO® MX V3 компанії SENSYS Sensorik & Systemtechnologie GmbH Bad Saarow (Німеччина) (рис. 2), який можна застосовувати у різних конфігураціях, використовуючи при цьому до 16 зондів. Під час польових робіт пристрій було встановлено на легкий колісний візок, який штовхали дві людини. На час зйомки було доступно лише 11 датчиків. Для використання максимально можливої ширини лише 8 датчиків було встановлено з інтервалом 0,5 м та загальною шириною 3,5 м. Геомагнітний пристрій було з'єднано з GPS-системою (Leica, GNSS/GPS systems Viva GS 10), що дозволяє безперервно проводити вимірювання великих площ за короткий час.

РЕЗУЛЬТАТИ

Протягом зйомки обстежено значні ділянки на півдні, півночі та поряд з центром поселення. Враховуючи розміщення виявлених аномалій, площа всього поселення може становити близько 97,0 га.

У Білому Камені можна виділити різні категорії геомагнітних аномалій (рис. 3):

- 297 прямокутні аномалії, які є залишками спалених глинобитних будинків;
- 141 прямокутна аномалія, яка є залишками знищених слабким вогнем будинків, еродованих чи відмінної конструкції;
- чотири прямокутні аномалії виняткових споруд, так звані мегаспоруди;
- 351 аномалія різних за формою об'єктів, які в більшості можна інтерпретувати як ями;
- 12 видовжених об'єктів, можливої дороги, на півдні поселення;
- лінійна аномалія рову чи природнього яру північніше поселення.

В основі планування поселення лежить два кола споруд. Чітко їх зафіксовано в південній та північній частинах пам'ятки. Простір між колами (кільцевий «коридор») шириною 73,0—94,0 м, не зайнятий забудовою (рис. 4: 1—2).

Споруди розташовані і за межами основних кіл поселення. У південній частині їхнє розміщення виглядає безсистемним. Тут наявні як радіальні, так і паралельно розміщені відносно кіл ряди, які налічують по 2—9 споруд. Натомість у північно-східній частині поселення споруди згруповано у три ряди паралельно колам. Існують тут також і короткі радіальні вулиці із 2—4 спорудами.

Простір усередині внутрішнього кола забудований частково. У північній та північно-західній частинах поселення споруди згруповано переважно у довгі радіальні ряди. Найдовша радіальна вулиця довжиною майже 270,0 м всередині поселення розташована на північний захід «майдану» із мегаспорудами. У її складі є 15 споруд. Існують також і окремі споруди, розміщені паралельно чи перпендикулярно колам. У південній частині поселення споруд всередині кіл менше. Попередньо можна відзначити, що більшість із них розміщено короткими рядами паралельно внутрішньому колу. Чотири споруди на цій ділянці утворюють радіальний ряд. Загалом північна частина поселення щільніше забудована (рис. 4: 1, 3), ніж південна (рис. 4: 2).

У північно-східній частині поселення, мабуть, у місці розриву внутрішнього кола споруд, розташована група із трьох паралельно розміщених мегаспоруд (рис. 4: 3). Довга вісь споруд орієнтована за лінією північний схід—південний захід. Найбільша із них (№1), припускаємо, мала площу близько 825 м^2 (66,0 × 12,5 м). На магнітному плані представлено лише її торцеві частини загальною площею близько 680 м^2. Центральна її частина, а також південно-західний торець сусідньої мегаспоруди 2 перекриває сучасна лісопосадка. Аномалія мегаспоруди 2 має площу 375 м^2. Її оригінальна ширина становить близько 8,0 м, а максимальна доступна для сканування довжина — 48,0 м. Крім того, оригінальна довжина мегаспоруди не має перевищувати 62,0 м, оскільки поряд із західним краєм лісопосадки жодних аномалій не виявлено. Відстань між мегаспорудами 1 і 2 складає 10,5 м. Північно-східні їхні торці розміщено на одному рівні. Азимут довгої осі

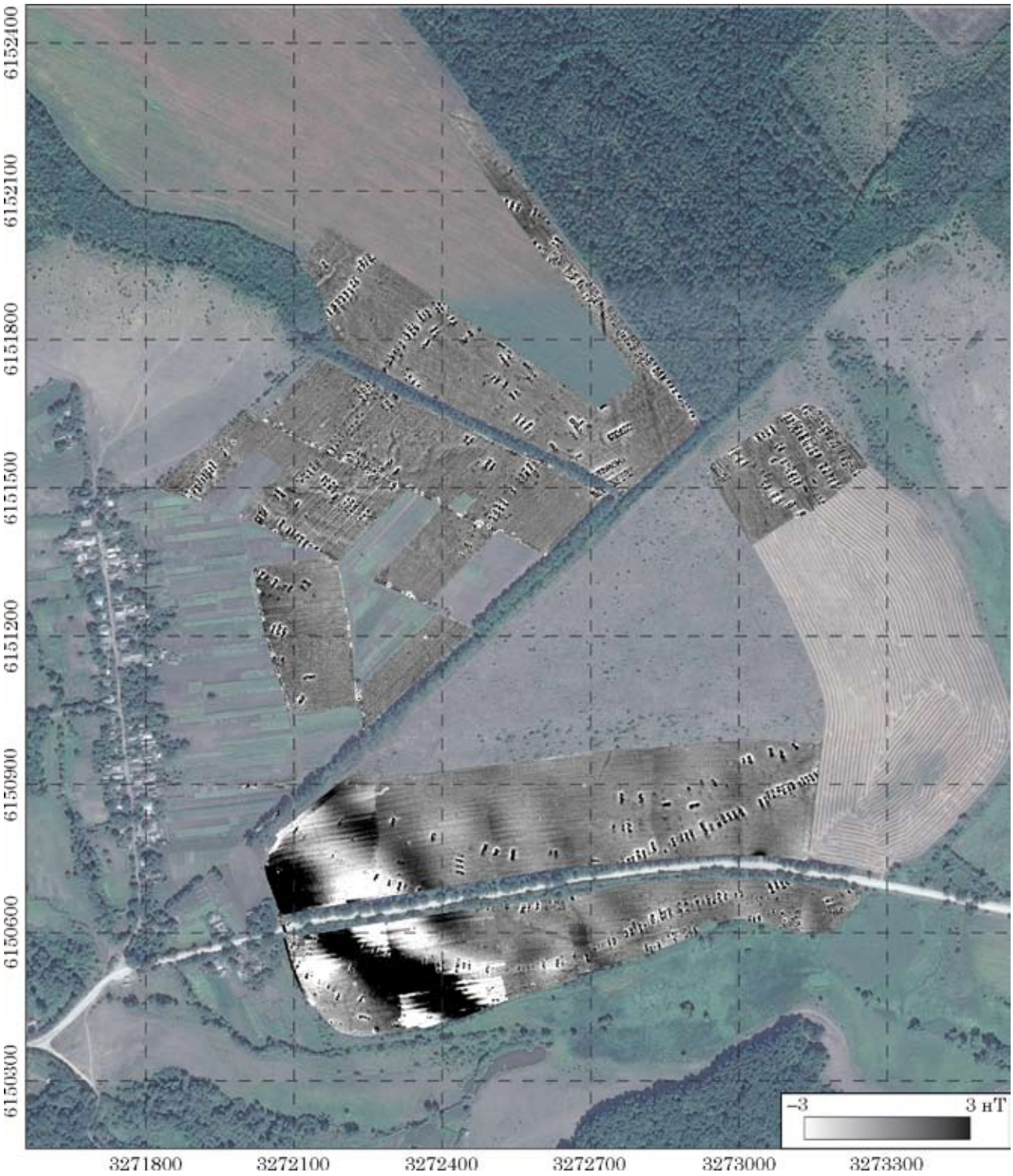

Рис. 2. Магнітний план поселення Білий Камінь на сателітному знімку Google. Система координат UTM зона 35N та WGS 84 еліпсоїд

споруд становить 60°. За 28,0 м на північ, по азимуту із кутом у 58°, розташована мегаспоруда 3 площею 370 м² (37,0 × 10,0 м). Судячи з потужних аномалій мегаспоруд, їхні залишки представлено значною кількістю обмазки, розповсюдженої по всій площі. Низька індукція магнітного поля зафіксована в північно-східних торцях будівель, що дозволяє припустити розміщення входу в споруди з цього боку.

Поряд із мегаспорудами також розташовані аномалії ям із низькою індукцією магнітного поля. Ями видовженої форми розташовані поблизу південно-західного торця мегаспоруди 3, а також між мегаспорудами 1 і 2. На північний захід від мегаспоруди 2, паралельно до неї, розташована також аномалія споруди із групою ям поряд. Споруда має площу майже 50 м² (10,0 × 4,8 м).

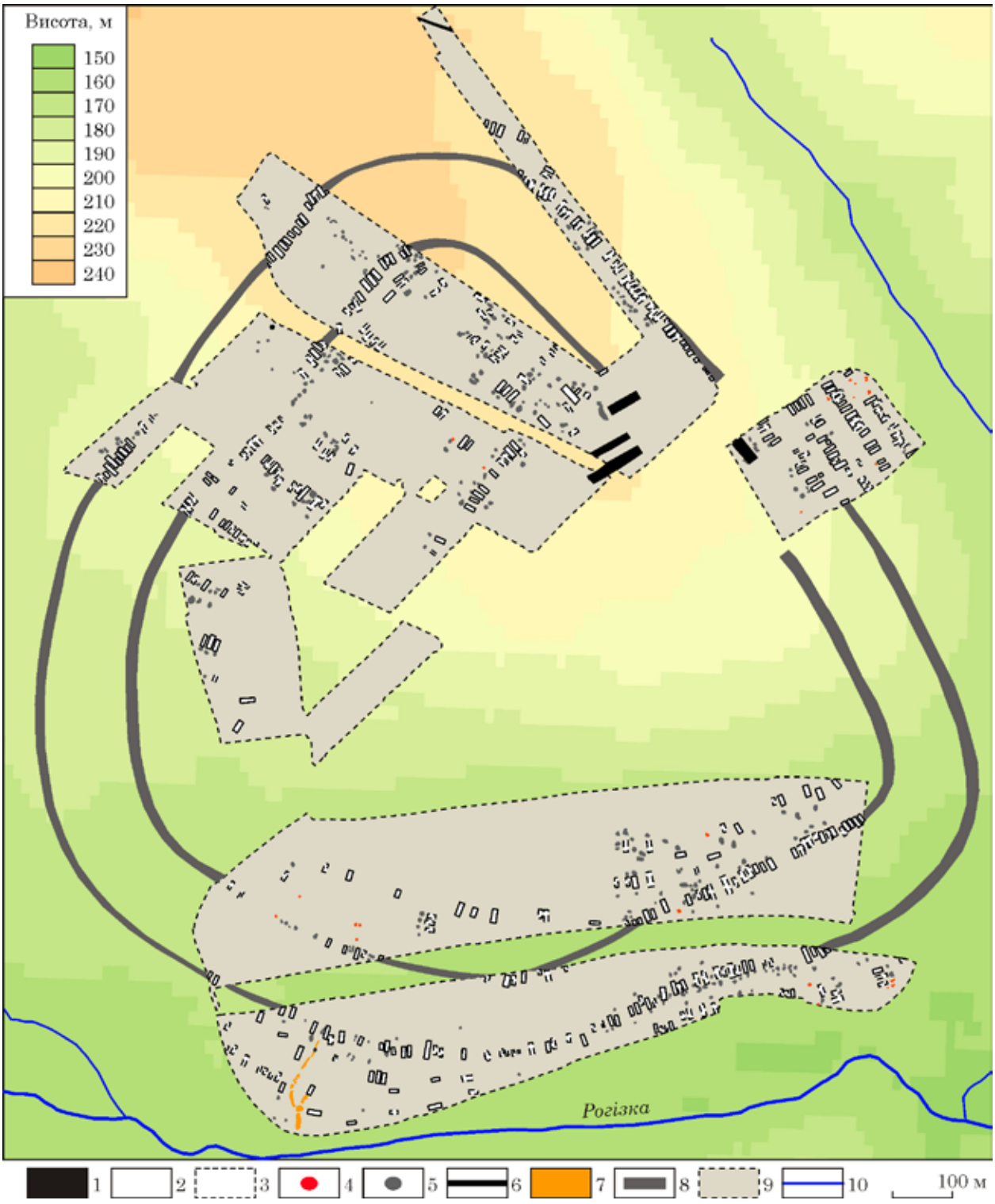

Рис. 3. Топографічна модель поселення Білий Камінь, комбінована з інтерпретацією магнітних аномалій: 1 — мегаспоруди; 2 — будинки, спалені; 3 — будинки, еродовані чи відмінної конструкції; 4 — ями, >10 nT; 5 — ями, <10 nT; 6 — лінійна аномалія; 7 — шлях; 8 — реконструкція кіл будинків; 9 — межі магнітної зйомки; 10 — річки. Цифрова основа мапи: SRTM 1 Arc-Second Global

Крайнім східним будинком найдовшої радіальної вулиці внутрішньої частини поселення є споруда нетипової форми (рис. 4: 3). В основі вона має прямокутну форму розмірами 25,0 × 8,0 м, але до однієї з бічних сторін перпендикулярно примикає ще одна прямокутна аномалія розмірами 8,0 × 3,7 м. Ці дві аномалії можна розглядати як a) залишки однієї споруди нетипової форми, чи b) залишки двох збудованих поряд споруд. У будь-якому випадку, із площею 200—230 м^2 ця споруда є найбільшою на поселенні після згаданих мегаспоруд. Можливо, її розміри певним чином пов'язані із розташуванням — у безпосередній близь-

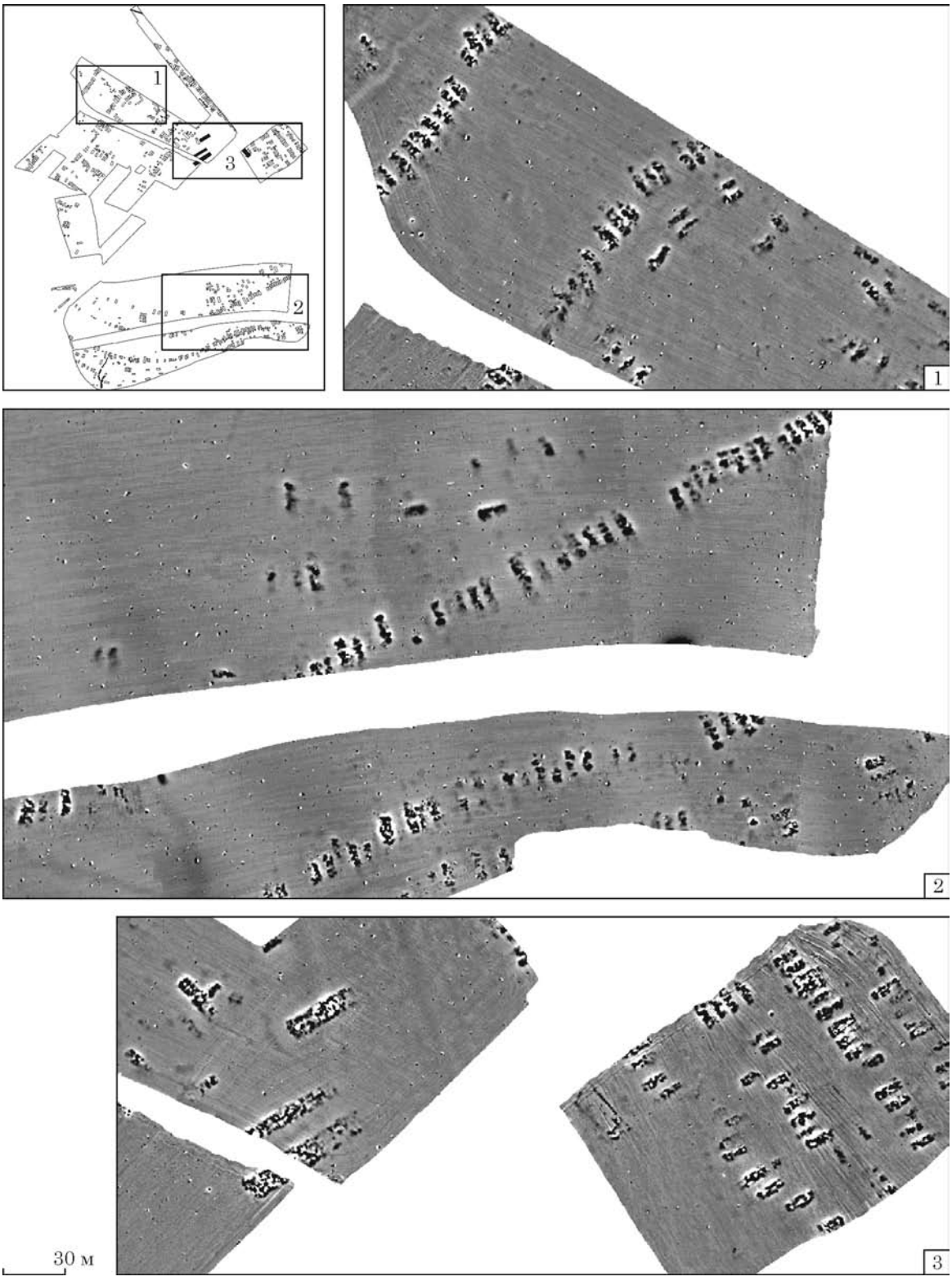

Рис. 4. Деталі магнітного плану та їхня локалізація на поселенні: 1, 2 — паралельні кола забудови поселення разом із об'єктами поза межами та всередині кіл; 3 — чотири мегаспоруди на «майдані», будівля нетипової форми, а також відображення щільної забудови північно-східного схилу мису

кості до мегаспоруд, за 35,0—55,0 м на північний захід від них.

Четверта мегаспоруда (360 м^2, 30,0 × 11,5 м) знаходиться приблизно за 100,0 м на схід від № 1 та за 18,0 м на захід від ряду будинків. Простір на північ та захід від мегаспоруди 4 не відскановано геофізично, тому не зрозумілим є її оточення. Вона локалізована a) в межах так званого майдану, чи b) в «коридорі» між основними колами споруд. Принаймні до варіанту b схиляє напрямок довгої осі споруди (азимут 313°), який є паралельним до поряд розташованого ряду будівель.

Аномалії ям з Білого Каменя зазвичай розташовані поряд із спорудами, біля торцевих чи бічних сторін. Але не прослідковано чіткої закономірності у їхньому розміщенні щодо рядів жител. Виявлено групи ям, які виглядають не пов'язаними зі спорудами. Наприклад, це група розташованих у ряд ям у північній частині поселення, між колами споруд, а також група ям на північ від «майдану» з мегаспорудами.

Згідно з максимальною індукцією магнітного поля, аномалії ям розділено на такі типи: a) до 5 нТ, b) 5—10 нТ, c) 10—20 нТ, d) 20—30 нТ, e) 30—37 нТ. Найбільшою кількістю представлений тип a — 291 аномалія ям, які розташовані на всій площі поселення. Ями інших типів в основному розташовані у південній та північно-східній частинах поселення. Різне число нТ, схоже, свідчить про заповнення ям різнотиповим матеріалом. Зокрема об'єкти типів «d» та «e» можуть бути заповнені значною кількістю обмазки. Цілком імовірно, що окремі з них є іншими об'єктами — наприклад, горнами для випалу кераміки (Korvin-Piotrovskiy et al. 2016).

У південній частині поселення зафіксовано низку аномалій об'єктів, схожих на ями. Вони розміщені послідовно та утворюють лінію шириною до 5,0 м, яка слідує з півдня на поселення. Далі вона роздвоюється, і одна лінія веде до будинку, який розміщений поза межами головного кола, а інша — до будинку зовнішнього кола. Можливо, ця лінія є відображенням певної дороги від будинків в сторону річки.

Ще одна лінійна аномалія, але безперервна, знаходиться за 130,0 м на північний захід від північної частини зовнішнього кола забудови поселення. Зйомкою охоплено лише ділянку довжиною 42,0 м при ширині об'єкта 2,6—3,3 м. Лінійна аномалія розташована паралельно до зовнішнього кола забудови поселення, отож припускаємо, що маємо справу із штучно спорудженим ровом. Але й вважаємо за можливе, що аномалія може бути відображенням давнього яру.

ОБГОВОРЕННЯ ТА ВИСНОВКИ

У Білому Камені вперше було проведено дослідження великого поселення чечельницької групи трипільської культури на захід від Південного Бугу із застосуванням методів магнітометрії високої роздільної здатності. Базуючись на нових даних, ми вже набагато краще, ніж раніше, можемо проаналізувати значення цих великих поселень та їхнє відношення до вже досліджених мегапоселень межиріччя Південного Бугу та Дніпра.

Результати геомагнітної зйомки вказують на те, що поселення Білий Камінь топографічно дуже вигідно розташоване, простягається на площі майже 100,0 га від нижньої тераси річки Рогізка аж до високого плато, займаючи таким чином мисоподібну ділянку, витягнуту за напрямком південний схід—північний захід.

Загалом поселення має «класичну» овальну схему планування, притаманну трипільським поселенням, із концентричним кільцевим «коридором» та незабудованим внутрішнім простором, розташованим на крутій частині схилу. Однак важлива відмінність від інших планів поселень полягає у наявності прямої ділянки «коридору», яка знаходиться у північно-східній частині.

У плануванні поселення потенційно важливу роль відіграло розміщення прямокутного «майдану» на вершині мису з трьома великими будівлями. Як це показано Рене Олрау, подібні «майдани» з мегаспорудами є стандартним елементом трипільських поселень, вони зазвичай розташовані у північній, північно-східній або східній частинах поселень (Ohlrau 2019). Ці мегаспоруди та пов'язаний з ними «майдан», найімовірніше, сформували архітектурну арену центральних інтегративних інститутів для прийняття рішень, інтегративних ритуальних дій та надлишкового споживання на рівні всього поселення (Hofmann et al. 2019). У межиріччі Південного Бугу та Дніпра, крім того, мегаспоруди другої категорії трапляються на регулярних відстанях у кільцевому «коридорі» або на периферії багатьох поселень, які використовувались лише частиною населення.

У Білому Камені на «майдані» площею 420,0 × (>150,0) м розміщено три витягнуті мегаспоруди довжиною від 37,0 до 66,0 м та шириною між 8,0 та 12,5 м. «Ступінчасте» розташування цих споруд може свідчити про те, що вони будувалися не одночасно, а являють собою сукупність послідовно використовуваних будівель. У «коридорі» між концентричними колами, безпосередньо біля центрального «майдану», додатково розташовано четверту мегаспоруду. Ця будівля за розміщенням відповідає другій категорії мегаспоруд, яких більше, здається, немає у Білому Камені.

Пряма форма північно-східної сторони поселення, ймовірно, пов'язана із топографічними особливостями ділянки та, ймовірно, є результатом рішення розмістити «майдан» та пов'язані з ним мегаспоруди на вершині мису з широким оглядом. У цьому положенні будівлі є домінуючими у навколишній місцевості та демонструють свій монументальний характер. Мегаспоруди Білого Каменю, маючи визначне розташування, демонструють наскільки унікальним на трипільських поселеннях є виділення центрального соціального інституту.

Загалом планування поселення Білий Камінь є зрозумілим, проте в його різних частинах ми спостерігаємо відмінні схеми та щільність забудови, які можуть вказувати на неоднорідний характер населення або зміни в плані розвитку. Основна активність на поселенні зосереджувалась у районі «майдану» — на вершині мису та північно-східних схилах. Тут щонайменше чотири паралельні ряди будинків проходять поза межами зовнішнього кола, а радіальні ряди будинків ведуть від внутрішнього концентричного

кола до центру поселення. На противагу цьому, в районі найнижчої тераси р. Рогізки (переважно південно-західна ділянка поселення) довгі радіальні ряди будинків відсутні, а щільність забудови загалом нижча.

ПОДЯКИ

Дослідження профінансоване German Research Foundation (DFG), проєкт номер 2901391021 — SFB 1266. Геомагнітну зйомку проведено з допомогою приладу власності Graduate School «Human Development in Landscapes» Кільського університету. Автори висловлюють щиру вдячність усім, хто долучився до спільних досліджень поселення Білий Камінь у 2018 р. Найактивнішу участь у польових роботах взяли Євгеній Слєсарєв (Київський університет ім. Б. Грінченка), Гіза Залєвскі, Анніка Мюллер (Університет м. Кіль). Наші польові роботи не були б можливими без сприяння та розуміння сільського голови с. Рогізка Василя Олійника та керівника фермерського господарства в с. Рогізка Івана Бурдейного. Автори сердечно вдячні Олександру Дяченку (Інститут археології НАН України) за цінні рекомендації та редакцію статті на етапі підготовки матеріалів до друку.

ЛІТЕРАТУРА

Видейко, М. 2013. *Комплексное изучение крупных поселений трипольской культуры, V—IV тысячелетия до н. э.* Saarbrucken: LAP.

Гамченко, С. 1926. Спостереження над даними дослідів трипільської культури. В: Козловська, В., Курінний, П. (ред.). *Трипільська культура на Україні*. Київ: УАН, 1, с. 31-41.

Гаскевич, Д., Кононенко, О. 2012. *Звіт про археологічні розвідки у Вінницькій області в 2012 році.* НА ІА НАНУ, ф. 64.

Дяченко, О. 2010. До проблеми систематизації поселень Західнотрипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. *Археологія і давня історія України*, 2: Археологія Правобережної України, с. 17-22.

Зборовський, Ч. 1927. *Curriculum vitae І. Ч. Зборовського*. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, 168.

Макаревич, М. 1940. Археологічні досліди в селі Білий Камінь (розкопки 1928 р.). *Трипільська культура*, І, с. 453-475.

Рижов, С. 1993. Дослідження трипільських поселень по р. Лядовій у Середньому Подністров'ї. *Подільська старовина*, І, с. 85-96.

Рижов, С. 1999a. *Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело.* Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Рижов, С. 1999b. *Кераміка поселень трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя як історичне джерело*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Рудь, В. 2018a. *Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи ВІІ—СІ).* Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Рудь, В. 2018b. *Трипільська культура півдня лісостепової зони у межиріччі Південного Бугу та Дністра (етапи ВІІ—СІ).* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Тульчинський… *Тульчинський музей. Листування з приводу організаційної роботи музею.* НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, од. зб. 117.

Шмаглий, Н. М., Видейко, М. Ю. 2005. *Майданецкое — трипольский протогород.* Киев.

Шумова, В., Рижов, С. 2005. Трипільська культура Поділля у світлі нових даних. В: Залізняк, Л., Картер, Д. (ред.). *Археологія у Києво-Могилянській академії.* Київ; Остін: Стилос, с. 88-103.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chapman, J. 2017. The Standard Model, the Maximalists and the Minimalists: New Interpretations of Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory*, 30 (3), p. 221-237.

Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Low-Density Urbanism: The Case of Trypillia Group of Ukraine. In: Fernández-Götz, M., Krause, D. (ed.). *Eurasia at the Down of History. Urbanization and Social Change.* New York, p. 81-105.

Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M. 2019. The Origins of Trypillia Megasites. *Frontiers in Digital Humanities*, 10 (6), p. 1-20.

Diachenko, A. 2012. Settlement System of West Tripolye Culture in the Southern Bug and Dnieper Interfluve: Formation Problems. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline*. Oxford: Oxbow Books, p. 116-138.

Diachenko, A., Menotti, F. 2017. Proto-Cities or Non-Proto-Cities? On the Nature of Cucuteni—Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory*, 30 (3), p. 207-219.

Hofmann, R., Shatilo, L., Ohlrau, R., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Videiko, M., Rassmann, K., Kirleis, W., Müller, J. 2018. Tripolye — Strategy and Results of an Ongoing Ukrainian-European Project. *Vita Antiqua*, 10, p. 146-154.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative Architecture in Tripolye Settlements. *Plos one*, 14 (9), p. 1-54.

Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian Settlements. Tracing the Division of Labour and the Social Organisation of Copper Age Communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (ed.). *Tripillia: Megasites and European Prehistory 4100—3400 BCE. Themes in Contemporary Archaeology 2*. London; New York, p. 221-252.

Kosakivskii, V., Rud, V. 2011. Settlement Bilyi Kamin' in the Light of New Data. In: *Earliest farmers of Southeastern Europe. Abstracts of International Scientific Conference*. Kiev; Talianki, p. 55-56.

Kruts, V. 2012. Giant-Settlements of Tripolye Culture. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline.* Oxford: Oxbow Books, p. 70-78.

Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). 2012. *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline.* Oxford: Oxford Books.

Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). 2016. *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE. Themes in Contemporary Archaeology 2.* London; New York.

Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, L. 2018. The Social Constitution and Political Organisation of Tripolye Mega-Sites: Hierarchy and Balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (ed.). *Surplus without the State — Political Forms in Prehistory. 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19—21, 2017 in Halle (Saale)*, p. 247-260.

Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The Making of Chalcolithic Assembly Places: Trypillia Megasites as Materialized Consensus Among Equal Strangers? *World Archaeology*, p. 1-21.

Ohlrau, R. 2019. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia «Mega-site» in Central Ukraine. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies 7.* Leiden.

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V., Zaitseva, O., Müller, J. 2019. Trypillia Mega-Sites West of Southern Buh River: Preliminary Results of Bilyi Kamin Site Investigation in 2018. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 27-60.

Ţerna, S., Rassmann, K., Vasilache, M., Radloff, K. 2016. Stolniceni I — New Research on a Cucuteni-Tripolye Large Site. *Tyragetia International*, 1: Man, Culture, and Society from the Copper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia. Contributions in Honour of the 60th Anniversary of Eugen Sava, p. 41-52.

Uhl, R. A., Vasilache-Curoşu, M., Sirbu, M., Sirbu, L., Bicbaev, V., Steiniger. D., Zidarov, P., Sava, E., Hansen, S. 2014. Petreni in der nördlichen Moldaurepublik Bericht über die Ausgrabungen der Jahre 2011—2013. *Eurasia Antiqua*, 20, p. 185-206.

Videiko, M., Rassmann, K. 2016. Research on Different Scales: 120 Years of Trypillian Large Sites Research. In Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 17-28.

REFERENCES

Videyko, M. 2013. *Kompleksnoye izucheniye krupnykh poseleniy tripolskoy kultury*, *V-IV tysyacheletiya do n. e.* Saarbrucken: LAP.

Hamchenko, S. 1926. Sposterezhennia nad danymy doslidiv trypilskoi kultury. In: Kozlovska, V., Kurinnyi, P. (ed.). *Trypilska kultura na Ukraini*, 1. Kyiv: UAN, s. 31-41.

Haskevych, D., Kononenko, O. 2012. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u Vinnytskii oblasti v 2012 rotsi*. NA IA NANU f. 64.

Diachenko, O. 2010. Do problem systematyzatsii poselen Zahidnotrypilskoi kultury u mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnipra. *Archeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2: Archeolohiia Pravoberezhnoi Ukrainy, s. 17-22.

Zborovskyi, Ch. 1927. *Curriculum vitae I. Ch. Zborovskoho.* NA IA NANU, f. VUAK, 168.

Makarevych, M. 1940. Arkheolohichni doslidy v seli Bilyi Kamin (rozkopky 1928 r.). *Trypilska kultura*, I, s. 453-475.

Ryzhov, S. 1993. Doslidzhennia trypilskykh poselen po r. Liadovii u Serednomu Podnistrovyi. *Podilska starovyna*, I, s. 85-96.

Ryzhov, S. 1999a. *Keramika poselen trypilskoi kultury Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia yak istorychne dzherelo.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Ryzhov, S. 1999b. *Keramika poselen trypilskoi kultury Buho-Dniprovskoho mezhyrichchia yak istorychne dzherelo.* Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Rud, V. 2018a. *Trypilska kultura pivdnia lisostepovoi zony u mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnistra (etapy BII—CI).* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Rud, V. 2018b. *Trypilska kultura pivdnia lisostepovoi zony u mezhyrichchi Pivdennoho Buhu ta Dnistra (etapy BII—CI).* Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NANU.

Tulchynskyi... *Tulchynskyi muzei. Lystuvannia z pryvodu orhanizatsiinoi roboty muzeiu*. NA IA NANU, f. VUAK, od. zb. 117.

Shmagliy, N. M., Videyko, M. Yu. 2005. *Maydanetskoye — tripolskiy protogorod.* Kiev.

Shumova, V., Ryzhov, S. 2005. Trypilska kultura Podillia u svitli novykh danykh. In: Zalizniak, L., Karter, D. (ed.). *Arkheolohiia u Kyievo-Mohylianskii akademii*. Kyiv; Ostin: Stylos, s. 88-103.

Chapman, J., Videiko, M., Hale, D., Gaydarska, B., Burdo, N., Rassmann, K., Mischka, C., Müller, J., Korvin-Piotrovskiy, A., Kruts, V. 2014. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda. *European Journal of Archaeology*, 17, 3, p. 369-406.

Chapman, J. 2017. The Standard Model, the Maximalists and the Minimalists: New Interpretations of Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory*, 30 (3), p. 221-237.

Chapman, J., Gaydarska, B. 2016. Low-Density Urbanism: The Case of Trypillia Group of Ukraine. In: Fernández-Götz, M., Krause, D. (ed.). *Eurasia at the Down of History. Urbanization and Social Change*. New York, p. 81-105.

Chapman, J., Gaydarska, B., Nebbia, M. 2019. The Origins of Trypillia Megasites. *Frontiers in Digital Humanities*, 10 (6), p. 1-20.

Diachenko, A. 2012. Settlement System of West Tripolye Culture in the Southern Bug and Dnieper Interfluve: Formation Problems. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline.* Oxford: Oxbow Books, p. 116-138.

Diachenko, A., Menotti, F. 2017. Proto-Cities or Non-Proto-Cities? On the Nature of Cucuteni—Trypillia Mega-Sites. *Journal of World Prehistory*, 30 (3), p. 207—219.

Hofmann, R., Shatilo, L., Ohlrau, R., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Videiko, M., Rassmann, K., Kirleis, W., Müller, J. 2018. Tripolye — Strategy and Results of an Ongoing Ukrainian-European Project. *Vita Antiqua*, 10, p. 146-154.

Hofmann, R., Müller, J., Shatilo, L., Videiko, M., Ohlrau, R., Rud, V., Burdo, N., Dal Corso, M., Dreibrodt, S., Kirleis, W. 2019. Governing Tripolye: Integrative Architecture in Tripolye Settlements. *Plos one*, 14 (9), p. 1-54.

Korvin-Piotrovskiy, A. G., Hofmann, R., Rassmann, K., Videiko, M. Y., Brandtstätter, L. 2016. Pottery Kilns in Trypillian Settlements. Tracing the Division of Labour and the Social Organisation of Copper Age Communities. In: Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. Y. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE. Themes in Contemporary Archaeology 2.* London; New York, p. 221-252.

Kosakivskii, V., Rud, V. 2011. Settlement Bilyi Kamin' in the Light of New Data. In: *Earliest farmers of Southeastern Europe. Abstracts of International Scientific Conference.* Kiev; Talianki, p. 55-56.

Kruts, V. 2012. Giant-Settlements of Tripolye Culture. In: Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline.* Oxford: Oxbow Books, p. 70-78.

Menotti, F., Korvin-Piotrovskiy, A. G. (ed.). 2012. *The Tripolye Culture Giant-Settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline.* Oxford: Oxford Books.

Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). 2016. *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory 4100—3400 BCE. Themes in Contemporary Archaeology 2.* London; New York.

Müller, J., Hofmann, R., Ohlrau, R., Shatilo, L. 2018. The Social Constitution and Political Organisation of Tripolye Mega-Sites: Hierarchy and Balance. In: Meller, H., Gronenborn, D., Risch, R. (ed.). *Surplus without the State — Political Forms in Prehistory. 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19—21, 2017 in Halle (Saale)*, p. 247-260.

Nebbia, M., Gaydarska, B., Millard, A., Chapman, J. 2018. The Making of Chalcolithic Assembly Places: Trypillia Mega-Sites as Materialized Consensus Among Equal Strangers? *World Archaeology*, p. 1-21.

Ohlrau, R. 2019. *Maidanets'ke: Development and Decline of a Trypillia «Mega-site» in Central Ukraine. Scales of Transformation in Prehistoric and Archaic Societies 7.* Leiden.

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V., Zaitseva, O., Müller, J. 2019. Trypillia Mega-Sites West of Southern Buh River: Preliminary Results of Bilyi Kamin Site Investigation in 2018. *Journal of Neolithic Archaeology*, 21, p. 27-60.

Ţerna, S., Rassmann, K., Vasilache, M., Radloff, K. 2016. Stolniceni I — New Research on a Cucuteni-Tripolye Large Site. *Tyragetia International*, 1: Man, Culture, and Society

from the Copper Age until the Early Iron Age in Northern Eurasia. Contributions in Honour of the 60th Anniversary of Eugen Sava, p. 41-52.

Uhl, R. A., Vasilache-Curoşu, M., Sirbu, M., Sirbu, L., Bicbaev, V., Steiniger. D., Zidarov, P., Sava, E., Hansen, S. 2014. Petreni in der nördlichen Moldaurepublik Bericht über die Ausgrabungen der Jahre 2011—2013. *Eurasia Antiqua*, 20, p. 185-206.

Videiko, M., Rassmann, K. 2016. Research on Different Scales: 120 Years of Trypillian Large Sites Research. In Müller, J., Rassmann, K., Videiko, M. (ed.). *Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100—3400 BCE*. London; New York: Routledge, p. 17-28.

V. S. Rud, R. Hofmann, V. A. Kosakivskyi, O. V. Zaitseva, J. Müller

BILYI KAMIN: SITE STRUCTURE OF THE BIGGEST TRYPILLIA CULTURE SETTLEMENT OF THE SOUTHERN BUH-DNISTER INTERFLUVE

So far research effort regarding Cucuteni—Trypillia mega-sites was to a large extent focussed on the region in the east of the Southern Buh. In contrast, the Southern Buh-Dnister interfluve stands for long time in the shadow of its eastern neighbour. To improve this situation and to gain a better understanding of the macro-regional variability within the Cucuteni—Trypillia cultural complex, in spring 2018 the exploration of the large CTCC site Bilyi Kamin was started by an international team of researchers from Kiel University (Germany) and Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (Kyiv, Ukraine) which is the largest settlement in this region.

Magnetometry in total size of 40.6 ha have been performed using the MAGNETO® MX V3 Survey System of the company SENSYS Sensorik & Systemtechnologie GmbH Bad Saarow (Germany). During our survey large areas in the south, north and near the centre of the site were measured. Based on these data the total extension of the site can be estimated to approximately 97 ha.

Different categories of magnetic anomalies can be identified in Bilyi Kamin: 297 rectangular anomalies, which are the ruins of intensively burnt clay houses; 141 rectangular anomalies of houses, burnt with less intensity or eroded; four rectangular anomalies of unique buildings, so-called «megastructures»; 351 anomaly of different-shape objects, most of which can be interpreted as pits; 12 stretched objects, presumably road to the south of the site; linear anomaly of the ditch or natural gully to the north-west from north part of outer circle.

The site is built in two circles of houses. The ring corridor between the circles is free from buildings. Some buildings are located outside the circles as well. They are grouped as short lines radial and parallel in respect to the circles. The space inside the circles is built partially. In the north and north-west parts of the site the buildings are grouped mostly in long radial lines. In the south part of the site the number of buildings inside the circles is smaller. This might indicate a heterogeneous character of the population or changes in the development plan.

The anomalies of pits from Bilyi Kamin are usually located near the buildings, at side or ending walls. Some groups of pits are not connected to the buildings. It is also possible that some of anomalies of pits, having largest nT values can represent other kind of objects — as for example pottery kilns.

In Bilyi Kamin three elongated mega-structures with lengths between 36 and 64 m and widths between 8 and 11.5 m are placed on the 420 × (>150) m measuring square (so-called «plaza»). The partly staggered arrangement of these constructions might suggest that they were not built simultaneously but represent a sequence of successively used buildings. Within the concentric ring corridor directly beside of the central plaza, additionally a fourth mega-structure is visible. For the planning of the settlement layout, the placement of a rectangular square on top of the promontory with three large buildings played potentially an important role. These mega-structures and the associated plaza most likely formed the architectural arena of central integrative institutions for decision-making, integrative ritual action, and surplus-consumption at the level of the entire settlement.

Keywords: Trypillia CI, Buh-Dnister interfluve, mega-site, settlement layout, circles of houses, mega-structures.

Одержано 17.09.2019

ЗАЙЦЕВА Ольга Вікторівна, молодший науковий співробітник, Київський університет ім. Б. Грінченка, вул. Тимошенка, 13-Б, Київ, 04212, Україна.
ZAITSEVA Olha, Research Officer, Borys Grinchenko Kyiv University, Tymoshenka, 13-B, Kyiv, 04212, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8593-4010, e-mail: olga.zaitseva3@gmail.com.

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович, кандидат історичних наук, старший викладач, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, вул. Острозького, 32, Вінниця, 21001, Україна.
KOSAKIVSKYI Viktor, Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsiubynskyi, Ostrozkoho, 32, Vinnytsia, 21001, Ukraine.
E-mail: vitkos1962@gmail.com.

МЮЛЛЕР Йоханес, професор, Інститут Пре- та Протоісторичної археології Кільського університету, Johanna-Mestorf-Strasse, 2—6, Кіль, 24118, Німеччина.
MÜLLER Johannes, Prof. Dr. phil., Institute of Prehistoric and Protohistoric Archaeology, Kiel University, Johanna-Mestorf-Strasse, 2—6, Kiel, 24118, Germany.
E-mail: johannes.mueller@ufg.uni-kiel.de.

РУДЬ Віталій Сергійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
RUD Vitalii, Candidate of Historical Sciences, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada, 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8087-2236, e-mail: rud.vitalii12@gmail.com.

ХОФМАНН Роберт, науковий співробітник, Інститут Пре- та Протоісторичної археології Кільського університету, Johanna-Mestorf-Strasse, 2—6, Кіль, 24118, Німеччина.
HOFMANN Robert, PhD, Research Assistant, Institute of Prehistoric and Protohistoric Archaeology, Kiel University, Johanna-Mestorf-Strasse, 2—6, Kiel, 24118, Germany.
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0028-6155, e-mail: robert.hofmann@ufg.uni-kiel.de.

УДК 904.5+591.471.3(477)”638”

О. П. Сєкерська

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ КОМПЛЕКСИ ЗІ СКІФСЬКИХ КУРГАНІВ

Публікуються археозоологічні матеріали з чотирьох скіфських курганів IV ст. до н. е. (Бердянський курган, Бабина Могила, Водяна Могила та курган 1 курганної групи І біля м. Кам’янки-Дніпровської), які зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України. Наводяться дані про видовий склад, вік та стать тварин, використаних у поховально-поминальній обрядовості скіфів. Охарактеризовані морфологічні особливості коней, встановлені особливості їх господарського використання.

Ключові слова: *скіфи, кургани, археозоологічні комплекси, коні.*

ВСТУП

Тварини відігравали важливу роль і в самому обряді поховання, і в поминальній обрядовості кочовиків. Дослідження археозоологічних матеріалів з могильників дозволяє реконструювати не тільки морфологію та екстер’єр тварин, похованих разом із господарем, але й з’ясувати окремі аспекти світогляду та поховально-поминальної обрядовості стародавнього населення.

Коні були одним із важливих та постійних елементів поховального обряду скіфів. Їх роль була різною — вони використовувалися для перевезення небіжчика до місця поховання, виступали провідниками душ померлих, у окремих випадках їх ховали разом із господарем як показник високого соціального статусу покійного та, нарешті, коні входили до складу напутньої їжі та тризн. Значний відсоток коней, використаних в якості ритуальної напутньої їжі та значна кількість кісток коней в тризнах — фінальному елементі поховального обряду — свідчить про масовий забій тварин під час поховання знатних осіб.

© О. П. СЄКЕРСЬКА, 2019

Попри великі обсяги археологічних досліджень могильників скіфського часу на терені України протягом другої половини XX ст., археозоологічні матеріали далеко не завжди ставали об’єктом досліджень фахівців. В працях В. І. Бібікової (Бибикова 1973), О. П. Журавльова (Журавлев 1991, 1999) та О. П. Сєкерської (Секерская 1987, с. 65—67, Секерская 1992a, Секерская 1992b, Андрух, Сєкерська 1999) наведено дані про коней, яких розводили скіфи. Втім, серед науковців не обійшлося без нарікань щодо локальності проведених досліджень та відсутності характеристики самих тварин (Спасская, Канторович, Маслов 2018, с. 38). На жаль, поза увагою цих дослідників залишилася характеристика коня із ранньоскіфського поховання кургану 2 у м. Запоріжжя (Секерская 2011), коней з кургану 6 біля с. Мордвинівка (Сєкерська 2017) та виділення двох порід коней, різних за призначенням — або для транспортних потреб, або для їзди верхи (Секерская 2001).

Метою даної роботи є введення до наукового обігу фактичного матеріалу, необхідного для подальших досліджень та порівнянь з одночасними пам’ятками як на терені півдня сучасної України, так і в інших регіонах.

МАТЕРІАЛ І МЕТОДИ

Проаналізовані археозоологічні комплекси курганів, досліджених експедиціями ІА АН УРСР (сьогодні — ІА НАН України) у 1970—80-х рр. Результати вивчення кісткових решток коней з курганів Бабина та Водяна Могили, досліджених Орджонікідзевською експедицією ІА АН УССР у 1986 р., побачили світ ще у 1992 р. (Секерская 1992a, с. 65—67). Але

у монографії, присвяченій курганам Скіфського Герросу, на жаль, були допущені окремі похибки (Мозолевский, Полин 2005, с. 106, 116), які потребують виправлення. Тому буде доречним ще раз звернутися до характеристики археозоологічного комплексу цих курганів. Крім того, вперше публікуються археозоологічні комплекси Бердянського кургану, який був досліджений Приазовською експедицією під керівництвом М. М. Чередниченка у 1976—1978 рр. (Болтрик 2016, с. 27) та курганної групи I біля м. Кам'янка-Дніпровська (досліджена Запорізькою експедицією під керівництвом В. В. Отрощенка у 1986 р.).

Висота коней в холці визначалася за коефіцієнтами В. О. Вітта (Витт 1952). Для характеристики морфологічних особливостей коней, зв'язаних із переважанням певного алюру, використовувалися індекси масивності п'ясткових та плеснових кісток, розраховані за О. О. Брауне-ром (Браунер 1916, с. 108—109) та індекси ширини п'ясткових кісток та перших фаланг за В. І. Громовою (Громова 1949, с. 47—49). Також для виявлення переважного типу пересування тварин була залучена методика Є. Г. Андреєвої (Андреева 1933, с. 292—297). Висота в холці овець обчислювалася за коефіцієнтами В. Й. Цалкіна (Цалкин 1961, с. 124). Визначення віку коней проводилося по зубах за А. Г. Петренко (Петренко 1984, с. 22—23).

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Видовий склад тварин, кількість кісток, мінімальна кількість особин кожного виду та окремі виміри наведено у табл. 1 і 2.

Бабина Могила. Перш за все, слід звернути увагу на помилкові дані, наведені в монографії Б. М. Мозолевського та С. В. Поліна щодо кількості археозоологічного матеріалу, зафіксованого у складі тризни кургану (Мозолевский, Полин 2005, с. 106). Вказані дослідниками кількісні показники стосуються загальної характеристики археозоологічного комплексу

Таблиця 1. Видовий склад тварин

Курган	Вид	Кількість кісток	Кількість особин
Бабина Могила	Кінь	482	35
	Бик свійський	3	3
	Вівця	171	13
	Собака свійський	3	1
	Благородний (європейський) олень	19	4
	Кабан	28	5
Водяна Могила	Кінь	436	34
	Бик свійський	16	7
	Вівця	3	2
	Благородний (європейський) олень	1	1
Бердянський курган, південна могила	Кінь	53	1
	Вівця	137	2
Там само, центральна могила, камера, грабіжницький хід	Кінь	19	2
	Вівця	50	2
Кам'янка-Дніпровська, к. гр. I, к. 1, зовнішній рів	Кінь	38	4
	Бик свійський	1	1
Там само, к. 1, внутрішній рів	Кінь	22	2
Там само, к. 1, внутрішній рів, тризна	Кінь	50	3
	Собака	1	1
	Кабан	8	2
	Благородний (європейський) олень	2	1
Там само, к. 1, східна бровка	Кінь	6	3
Там само, к. 1, п. 1	Кінь	4	1
Там само, к. 3, кінь 1	Кінь	29	1
Там само, к. 3, кінь 2	Кінь	11	1
Там само, к. 3, п. 2	Вівця	19	1
Там само, к. 3, п. 3	Кінь	11	1
Там само, к. 5, рів, тризна	Кінь	13	1
	Кабан	21	2
	Благородний (європейський) олень	2	1

Таблиця 2. Виміри та пропорції кісток коней з Бердянського кургану

Кістка, вимір	Humer	Radius	Mc III	Mc III	Mt III	F_1 передня
1. Найбільша довжина, мм	273,5	328,0	222,5	219,0	252,2	89,5
2. Ширина верхнього кінця, мм	90,5	52,2	49,3	49,3	42,1	52,8
3. Ширина середини діафізу, мм	36,0	20,2	31,0	33,8	31,0	35,5
4. Ширина нижнього кінця, мм	74,3	34,1	48,7	49,2	48,1	45,3
2 : 1	—	—	22,2	22,5	16,7	59,0
3 : 1	—	—	15,4	15,4	12,3	39,7
1 : 3	—	—	64,8	64,8	—	—
4 : 1	—	—	21,9	22,5	19,1	50,6
Висота в холці, см	128,6	134,5	138,0	135,8	131,2	—

(Секерская 1992а, с. 87). Тому доречним буде навести визначення кісток тварин з рову окремо. Отже, в рові кургану Бабина Могила було знайдено відповідно: у північно-східному секторі — 30 кісток від 3 особин коня, 17 кісток від 2 особин кабана та 16 кісток від 2 особин кабана; у північно-західному секторі — 47 кісток від 5 особин коня, 1 кістка від 1 особини кабана; у південно-західному секторі — 73 кістки від 6 особин коня, 1 кістка від 1 особини благородного оленя, 3 кістки від 1 особини вівці, 1 кістка від 1 особини бика свійського та 3 кістки від 1 особини собаки; у південно-східному секторі — 50 кісток від 5 особин коней, 6 кісток від 1 особини кабана, 2 кістки від 1 особини благородного оленя. Таким чином, в рові загалом було знайдено 250 кісток. За винятком 2 молодих (subadultus) та 3 зрілих (maturus) особин коня, усі інші тварини були дорослими (adultus). Під II крепідою буди знайдені 3 кістки від 2 особин коня, у скупченні III крепіди — 5 кісток, які належали зрілому коню.

Решта кісток знаходилась безпосередньо у похованнях. Так само невірне уявлення може скластися і в ході вивчення матеріалів гробниці 1. Звертаючись знову до тексту монографії Б. М. Мозолевського та С. В. Поліна, бачимо, що у гробниці 1, яка знаходилась в центрі кургану, у вхідній ямі були знайдені «кістки тварин» та у заповненні жертовна їжа — «по одній особині коня та вівці» (Мозолевский Полин 2005, с. 114, 116). Між тим, у вхідній ямі центрального поховання були знайдені 10 кісток від молодої особини коня, 1 кістка від молодої особини великої рогатої худоби та 2 кістки від дорослої особини барана; у гирлі камери — по дві кістки від дорослого коня та молодої особини вівці. У дромосі, камері та грабіжницькому ході центрального поховання загалом було визначено 29 кісток від 3 особин коня, 2 кістки від дорослої особини великої рогатої худоби та 2 кістки від дорослої особини вівці. Склад кісток — ліві лопаткова, променева, ліктьова, тазова, фрагменти лівої стегнової та великогомілкової кісток коней, ліві променеві та ліктьова великої рогатої худоби, фрагменти черепу, хребці та цілі праві лопатка і плечова, ліва та права променеві і великогомілкова кістки овець дозволяють припустити, що у поховання в якості жертовної напутньої їжі були покладені частини туш 2 особин великої рогатої худоби, 3 особин овець (дорослий баран, молода та доросла особини, чию стать не встановлено). Крім того, у цьому похованні знаходились рештки частин туш від 4 особин коней.

Загалом у кургані зафіксовано 482 кістки від 35 коней, 3 кістки від 3 особин великої рогатої худоби, 171 кістка від 13 овець, 3 кістки від 1 собаки, 19 кісток від 4 особин європейського (благородного) оленя та 28 кісток від 5 кабанів. Кістки свійських тварин становлять 93,3 % від загального обсягу визначених кісток, а кількість їх особин — 85,2 % від загальної кількості особин тварин.

За індексом масивності найбільш діагностичними кістками коней є метаподії та перші фаланги. За відношенням найбільшої довжини до ширини середини діафізу, меншого діаметра середини діафізу до більшого та середнього діаметра до найбільшої довжини п'ясткові кістки коні розподілилися таким чином: кінь 1 має більші розбіжності з кіньми бігового типу, а кінь 2 та кінь з рову — з кіньми шагового типу. Індекси довжини п'ясткової кістки до довжини плечової та променевої (Громова 1949, с. 36—38) свідчать, що кінь 1 має змішані ознаки скакових та шагових коней, тоді як кінь 2 знаходиться ближче до скакових коней.

Кінь 1 за індексами масивності епіфізів п'ясткової кістки відноситься до групи середніх, за індексом масивності середини діафізу — до групи широконогих (Громова 1949, с.49) та демонструє найбільші відмінності від коней бігового типу та коня Пржевальського (Андреева 1933, с. 292—298). Отже, основним типом його пересування були, очевидно, неспішні алюри — шаг та повільна рись. Кінь 2, навпаки, пересувався переважно швидким алюром. Він демонструє схожість с кіньми бігового типу та конем Пржевальського, так само, як і один із коней, знайдених у рові. Коня 2 можна віднести до групи широконогих. Кінь з рову за масив-

ністю п'ясткової кістки відноситься до групи середніх.

Індекси масивності перших передніх фаланг коней 1—2 потрапляють у межі мінливості групи широконогих коней, індекси масивності першої задньої фаланги демонструють більшу варіабельність. Масивність ніг коней залежить від кліматичних умов, в яких формувалася та розвивалася порода. Також на масивність впливає забезпеченість кормом. Враховуючи, що за індексами ширини епіфізів та середини діафізу п'ясткових кісток та перших фаланг кінь № 1 відноситься до групи широконогих, можливо припустити, що масивність ніг він міг успадкувати від своїх предків, приведених з іншого регіону.

Водяна Могила. Археозоологічний комплекс Водяної Могили дещо менший і нараховує 456 кісток мінімально від 44 особин тварин. Більшість кісток знайдено у рові. У північній частині рову зафіксовано 100 кісток мінімально від 13 особин коней, 12 кісток від 2 особин великої рогатої худоби та 1 кістка європейського оленя. У південній частині рову знаходились 103 кістки від 9 особин коня та 2 кістки від1 особини великої рогатої худоби. У західній частині рову були знайдені 29 кісток від 6 особин коней та 2 кістки від 2 особин великої рогатої худоби. У скупченні 1 знаходились ще 3 кістки від 1 особини коня. Решта кісток походить із поховання 2 (коні 1 і 2, відповідно 31 та 34 кістки) та з поховання 3, де були визначені 126 кісток від 3 особин коней та 3 кістки від 2 особин вівці.

Коням належать 436 кісток від 34 особин, серед яких 13 належать до групи subadultus, 2 — до групи зрілих (maturus), усі інші — дорослі (adultus). У похованні 2 знайдено перепалені та у значній мірі фрагментовані кісткові рештки 2 коней. Стать — жеребці. Вік коня 1 — приблизно 14 років, висота в холці — 138,1 см. Вік коня 2 становить 4—5 років, висота в холці — 150,8 см. За значеннями індексів масивності епіфізів п'ясткової кістки коня 1 можна віднести до групи середньоногих. Кінь 2 за індексом масивності середини діалізу плеснової кістки відноситься до групи тонконогих.

У вхідній ямі поховання 3 зафіксовано 95 кісток від 2 особин коней. Вік та стать встановлені для однієї — кобила приблизно 4—4,5 років. Вона мала коротке плече — довжина плечової кістки становить усього 252 мм, та висоту в холці близько 118 см. Подібною висотою — 119,1 см — характеризується мала за зростом кобила з Норшун-Тепе (Секерская 2011, с. 240). Індекс довжини плечової кістки до висоти кобили із поховання 3 становить 21, 3. Беручи до уваги думку С. К. Даля (Даль 2006, с. 168), вірогідно, що ця кобилка пересувалася уповільненними алюрами — шагом та повільною риссю.

Друга особина коня з цього ж поховання представлена ребрами, лівими лопатковою та плечовою кістками (жертовне м'ясо). Визначити її стать та точний вік неможливо. Повне зростання верхнього епіфізу плечової кістки свідчить, що тварина була забита після досягнення 3,5—4 або більше років.

Кістки коня з камери поховання 3 мають зелений колір внаслідок просякнення окислами бронзи. Мозкова частина черепу та 5 хребців розрубані вздовж знаряддям типа сокири, на ребрах та тазових кістках є сліди від ріжучого інструменту (ножа?). Скупчення 1 складалося із фрагментів променевої та плеснової кісток та ікла, що належали дорослому (більше 5 років) жеребцю.

Кістки свійських тварин становлять 99,8 % від загальної кількості визначених кісток, а кількість їх особин — 97,7 % від загальної кількості особин тварин.

Характеризуючи коней Водяної Могили, перш за все слід відмітити їх схожість с кіньми шагового типу. Індекси відношення найбільшої довжини п'ястки до середини діафізу знаходяться в межах 61,2—64,4. Перші передні та задні фаланги за індексом масивності мають змішані ознаки та належать до груп середніх та широконогих. П'ясткові кістки за масивністю верхнього та нижнього епіфізів належать до групи середніх, а за індексом масивності середини діафізу (15,5—16,3) до групи широконогих.

Велике значення має вивчення копитних фаланг, які вважаються показником клімату та характеризують ґрунт, на якому йшло формування породи. Ширина копит залежить від масивності кісток кінцівок коней, яка безпосередньо пов'язана з кліматом та ландшафтом — більш прохолодний і вологий клімат сприяє розвитку більш масивних форм тварин, тоді як вузькі копита свідчать про сухість і тверді ґрунти. Були розраховані індекси: 1) ширини фаланги до її довжини; 2) ширини до поперечника та 3) ширини до висоти для передньої та задньої копитних фаланг з Водяної Могили та передньої фаланги з Бабиної Могили. За отриманими даними першого індексу усі три копитні фаланги можна віднести до групи «вузьких», але за другим індексом одна передня фаланга потрапляє до групи копит «середньої ширини», а дві інші — до групи «широких» (Громова 1949, с. 45). Перший індекс фаланги з Бабиної Могили (118,7) практично співпадає з індексом (118,6) фаланги коня з поховання 2 кургану 2 у м. Запоріжжя (Секерская 2011, с. 238). Третій індекс для передньої копитної фаланги з Бабиної Могили — 181,1 — наближується до аналогічного індексу коня 2 з кургану 6 Червонознаменського могильника, який дорівнює 184,3. С. К. Даль вважає цього коня швидкоалюрним, характерним для рівнинних ландшафтів (Даль 2006, с. 164).

Отже, коні 1—2 та кінь з рову Бабиної Могили могли пересуватися швидкими алюрами (риссю та галопом), але якщо для коня 2 такий тип пересування був постійним, кінь 1 рідко удавався до нього. Взагалі, деяке міксування

ознак, відмічене для коня 1, характерне для тварин, які певну частину часу утримуються у табунах і не підлягають постійному тренінгу або може характеризувати дикі форми тварин, які не підпали під дію цілеспрямованого відбору. Таким, наприклад, є кінь Пржевальського (Климов 1990, с. 40). Коні, яких постійно тренують з раннього віку, зазвичай, характеризуються певним алюром. Коні з Водяної Могили, вірогідно, пересувалися переважно уповільненими алюрами — шагом та повільною риссю.

Бердянський курган. При дослідженні Бердянського кургану кістки тварин були зафіксовані у камері центральної та південній могилах.

У грабіжницькому ході камери центральної могили знайдені кістки від 2 особин овець. Просочені окислами бронзи 29 кісток належали 1 дорослій особині вівці віком 2—2,5 роки. Її висота в холці, обчислена за довжиною п'ясткової та плеснової кісток, дорівнювала відповідно 71,2—74,4 см. До напівдорослої особини вівці віком біля 1,5 років належить 21 кістка.

Крім того, тут же знаходились 16 кісток від 1 особини коня віком приблизно 3,5—4 років. Стать не встановлено. Серед кісток наявні фрагменти ребер, кістки лівої передньої кінцівки (лопаткова, плечова, ліктьова, променева, п'ясткова, перша фаланга) та ліва плеснова. Ще одна ліва п'ясткова та праві лопаткова та плечова кістки належить дорослій особині коня, чию стать та точний вік встановити неможливо.

Висота коней в холці коливається в межах 128,6—138 см. Тобто, за цим показником вони належали до груп малорослих (128—136 см) та середніх за зростом (136 —144 см). За індексом ширини середини діафізу п'ясткових кісток вони відносяться до групи «напівтонконогих» (Браунер 1916, с. 106).

За значеннями індексів масивності епіфізів п'ясткові кістки можна віднести до групи середніх за масивністю. Індекси масивності першої передньої фаланги потрапляють в межі мінливості групи «середніх» за цією ознакою коней. До цієї ж групи віднесений кінь Пржевальського (Громова, 1949, с.49).

За відношенням найбільшої довжини до ширини середини діафізу п'ясткові кістки коней з центральної могили знаходяться ближче до коней бігового типу (Андреева 1933, с. 292—298). Відносно великі індекси відношення найбільшої довжини п'ясткових кісток до найбільшої довжини променевої кістки (67,8 і 69, 8 %) свідчать про подовження нижнього відділу кінцівок. Відповідно, швидкість пересування цих коней була доволі високою, а ґрунти, на яких вони формувалися — твердими та сухими. У коня Пржевальського цей індекс коливається в межах 68—73 % (Громова 1949, с. 37—38). Отже, кліматичні умови формування та існування породи коней, до яких належали особини з Бердянського кургану, можна охарактеризувати як відносно теплі та сухі, але не посушливі, а ґрунти, відповідно, як достатньо тверді.

У південній могилі також були знайдені кістки двох видів тварин — коня та вівці. Більшість кісткових решток овець розміщувалися у великому та малому казанах. У великому казані знаходилась решткі дорослої вівці — усього 73 кістки (череп з нижньою щелепою, ребра, хребці та кістки кінцівок). У малому казані були знайдені 29 кісток (хребці, ребра, ліві лопатка, плечова і стегнова та праві великогомілкова, п'яткова кістки та астрагал) від однієї дорослої особини вівці, стать якої не встановлена. Крім того, в похованні знаходилися ще 35 кісток, частина з яких (ліва великогомілкова, права променева, кістки зап'ястку, п'ясткові та плеснові) може належати вівці з малого казана, а частина (п'ясткова та плеснові) — вівці з великого казана). Наявність цілих п'ясткових (2 праві, 1 ліва) та плеснових (2 праві і 2 ліві) кісток із повністю зрощеними епіфізами, засвідчують покладення у могилу двох дорослих особин — дистальні епіфізи метаподій овець, зазвичай, повністю зростаються у віці 2—2,5 років в залежності від породи. Стан зубної системи та синостози довгих трубчастих кісток кінцівок дозволяють припустити, що обох тварин забили у віці від 2 до 2,5 років. З огляду на те, що жувальна поверхня усіх зубів верхніх та нижніх щелеп стерта, а епіфізи стегнових та верхні епіфізи великих гомілкових кісток не зрослися, можна зробити припущення про розведення середньостиглої або пізньостиглої породи овець. Отже, загалом у південній могилі знаходились решткі мінімально від 2 особин овець. Їх зріст в холці дорівнював за найбільшою довжиною плеснових кісток 80,8 і 78,5 см, за найбільшою довжиною п'ясткових кісток — близько 76 см. Тобто, вівці були достатньо крупними. У добу раннього заліза такі значні розміри зафіксовані тільки для овець із скіфських городищ лісостепової зони (Цалкин 1966, с. 30, 88).

Кінь з південної могили представлений 53 кістками від однієї особини, в тому числі хребцями, ребрами, п'ястковими та плесновими кістками, фалангами пальців передньої та задньої кінцівок та зубами верхньої та нижньої щелеп. Висота коронки зубу Pm_1 становить 20,0 мм, висота коронки M_3 — 46,5 мм. Вік тварини, обчислений за методикою А. Г. Петренко (Петренко 1984, с. 22—23), може становити 9—10 років. Стать — жеребець. Висота в холці, визначена за довжиною п'ясткової та плеснової кісток, становить відповідно 140,7 та 143,5 см, в середньому — 142,1 см. За індексом ширини середини діафізу п'ясткової кістки жеребець був напівтонконогим (15,1), за індексом ширини середини діафізу плеснової кістки — тонконогим (11,6). За значеннями індексів масивності епіфізів обидві метаподії можна віднести до групи середніх за масивністю (Громова 1949, с. 49). Переважним типом його пересування були, очевидно, швидкі алюри.

Отже, коней Бердянського кургану можна охарактеризувати як напівтонконогих мало-

рослих та середніх за зростом. Вони сформувались на достатньо твердих та сухих ґрунтах, а їх тип пересування був переважно швидким.

Курганна група I, м. Кам'янка-Дніпровська. Загалом у насипу та ровах кургану 1 курганної групи I було знайдено 116 кісток мінімально від 13 особин коня. З них молодих (subadultus) — 2, дорослих (adultus) — 10, зрілих (maturus) — 1 особина. У заповненні зовнішнього рову знайдено кісткові рештки 4 дорослих коней. Стать та точний вік встановлені для одного з них — молодий жеребець віком 4,5—5 років. У внутрішньому рові знаходились кістки дорослого жеребця 8—10 років та дорослої кобили віком близько 7 років. До складу тризни у внутрішньому рові входили рештки 2 жеребців, один з яких досяг приблизно 4,5—5 років, вік другого жеребця становив понад 10 років.

Незадовільна збереженість кісток коней з розкопок курганної групи I біля Кам'янки-Дніпровської дозволяє зробити виміри та обчислити індекси тільки окремих екземплярів. Зріст в холці коней з бровки кургану 1, визначений по великогомілкових кістках, коливається в межах 129,7—135,5 см. Кінь із зовнішнього рову мав висоту 132,7 см, за індексом тонконогості (13,8) був тонконогим, а за типом пересування наближується до коней бігового типу. Ще один кінь із рову мав висоту 143,2 см, тобто, був середнім за зростом та також належав до групи тонконогих. Його індекс тонконогості за О. О. Браунером (Браунер 1916, с. 105) дорівнює 14,3. Тип його пересування наближується до коней бігового типу.

З кургану 3 походять поховання двох коней. Коню 1 належать 29 кісток. Його висота в холці, визначена за кістками передньої та задньої кінцівок, складала біля 137,4 см (середній за зростом). Індекси тонконогості складають 15,5 для п'ясткової кістки (напівтонконогий) та 11,6 для плеснової (тонконогий). За значеннями індексів масивності епіфізів п'ясткову кістку та першу передню фалангу можна віднести до групи середніх за масивністю. За індексами Є. Г Андреєвої (Андреева 1933, с. 293—298) він виявляє схожість з кіньми бігового типу.

Коню 2 належить 11 кісток. Висота його в холці дорівнювала 137,3 см, тобто, він належав до групи середніх за зростом. Індекси тонконогості двох плеснових кісток дорівнюють 11,8 (тонконогий) і 12,3 (напівтонконогий). Перша передня фаланга зі індексами масивності епіфізі відноситься до групи широконогих, за індексом масивності діафізу — до групи тонконогих. Перша задня фаланга за індексами масивності належить до групи середніх за масивністю.

У похованні 2 кургану 3 знаходились 19 кісток вівці (ліві лопаткова, плечова, променева, ліктьова та ребра). У похованні 3 кургану 3 знайдені 11 кісток від 1 особини коня (ліві лопаткова, плечова, променева та кістки зап'ястку). Кістки перепалені, вимірюванню не підлягають. Стать не встановлена, вік — 3,5—4 роки.

До складу археозоологічного матеріалу з рову кургану 5 входили 13 кісток від 1 коня, 21 кістка від 2 диких кабанів та 2 кістки від благородного (європейського) оленя.

У похованні 3 кургану 2 були знайдені 4 кістки великої рогатої худоби (ліві лопаткова, плечова, променева та астрагал) від дорослої особини. У похованні 2 кургану 5 знайдені 6 кісток (ліві лопаткова, плечова, променева, ребро та фрагмент тазової кістки). Вік — доросла, стать не встановлена.

Таким чином, археозоологічні матеріали з поховань 2 та 3 кургану 3, поховання 3 кургану 2 та поховання 2 кургану 5 належать до категорії напутньої їжі.

У цілому, досліджені матеріали підтверджують велике значення коня у поховально-поминальній обрядовості скіфів. Дослідження міфології та фольклору різних народів засвідчує ряд спільних рис в образі коня, який виступає насамперед як заупокійна потойбічна тварина (Пропп 1986, с. 171—176).

ВИСНОВКИ

Дослідивши археозоологічні комплекси скіфських курганів Бабина та Водяна Могили, Бердянського кургану та курганної групи I біля м. Камянка-Дніпровська, можна зробити певні узагальнення. Як свідчать досліджені матеріали, кінь широко використовувався у поховально-поминальній обрядовості скіфів. Частини туш коней поміщали у поховання в якості напутньої їжі, м'ясо коней вживали при проведенні поминальних обрядів, коней ховали разом із господарями. Як напутню їжу використовували також овець та велику рогату худобу. При проведенні поминальних обрядів вживали також частини туш диких тварин — європейського оленя та дикого кабана.

Стать та вік тварин, що були відібрані для ритуально-поминальної обрядності, можна встановити в окремих випадках. В основному у ритуально-поминальних обрядах використовували коней двох вікових категорій — молодих (4—5 років) та середнього віку (9—10 років).

За своїми розмірами переважна частина коней належала до груп малорослих (128—136 см в холці) та середніх за зростом (136—144 см). Виключення складають коні з Водяної Могили: кобила з поховання 3 (дуже дрібна, зріст 118,96 см); кінь з рову та кінь 2, які мали зріст вище середнього та віднесені до групи рослих.

За індексами масивності п'ясткових та плеснових кісток досліджені коні відносилися до груп тонконогих (2 екземпляри), напівтонконогих (8 екземплярів) та середньоногих (4 екземпляри), тобто, більшість тварин були напівтонконогими.

Кінь 2 та кінь з рову Бабиної Могили могли пересуватися швидкими алюрами (риссю та га-

лопом) досить часто, тоді як кінь 1 рідко удавався до них. Останній, очевидно, значну частину першої половини життя міг випасатися у табуні, де і сформував тип пересування повільними алюрами. Кінь 1 кургану Бабина Могила міг успадкувати масивність ніг він від своїх предків, приведених з іншого регіону. Коні з Водяної Могили, вірогідно, пересувалися переважно уповільненими алюрами — шагом та повільною риссю.

Коні Бердянського кургану були напівтонконогими, малорослими та середніми за зростом. Вони формувались на достатньо твердих та сухих ґрунтах, а їх тип пересування був переважно швидким.

Коні з кургану 1 Кам'янки-Дніпровської були тонконогими та напівтонконогими, в основному — середніми за зростом та наближувались до коней бігового типу.

Відмічене в ряді випадків змішення ознак, характерних для коней різних типів та, відповідно, пристосування тварин до різних типів пересування, може свідчити про їх утримання у табунах упродовж тривалого часу. Зазвичай таке змішування ознак характеризує дикі форми тварин, які не підпали під дію цілеспрямованого відбору, але в цьому випадку можна говорити про більшу частину поголів'я скіфських коней, які не відбиралися «під сідло» осіб високого соціального статусу.

ПОДЯКИ

Автор щиро дякує дослідникам, які надали можливість опрацювати археозоологічні колекції із розкопок скіфських курганів, насамперед В. В. Отрощенку, Ю. В. Болтрику, Б. М. Мозолевському (†), М. М. Чередниченку (†) та усім співробітникам Орджонікідзевської, Приазовської та Запорізької експедицій ІА АН України, завдяки чий сумлінній праці вони були здобуті та збережені.

ЛІТЕРАТУРА

Андреева, Е. Г. 1933. О строении костей некоторых диких и домашних животных.*Труды лаборатории генетики*, 1, с. 263-312.

Андрух, С. І., Секерська, О. П. 1999. Нові археозоологічні матеріали зі скифських поховань. *Археологія*, 3, с. 112-118.

Бибикова, В. И. 1973. К интерпретации остеологического материала из скифского кургана Толстая могила. *Советская археология*, 4, с. 63-68.

Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних пам'яток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27-32.

Браунер, А. А. 1916. Материалы к познанию домашних животных России. Лошадь курганных погребений. *Записки Общества сельского хозяйства Южной России*, 86, I, с. 49-184.

Витт, В. О. 1952. Лошади Пазырыкских курганов. *Советская археология*, 16, с. 163-205.

Громова, В. И. 1949. *История лошадей (р. Equus) в Старом Свете*. Москва; Ленинград: АН СССР. Труды Палеонтологического института, 17, II.

Даль, С. К. 2006. Обработка костного материала из раскопок кургана 6 у хутора «Красное Знамя». В: Петренко, В. Г. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф, с. 161-174.

Журавлев, О. П. 1991. Костные остатки млекопитающих из курганной группы Чертомлыка. В: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. *Чертомлык (скифский курган IV в. до н. э.)*. Киев: Наукова думка, с. 347-364.

Журавлев, О. П. 1999. Кости животных из Большого Рыжановского кургана. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego*, XX, с. 321-327.

Климов, В. В. 1990. *Лошадь Пржевальского*. Москва: Агропромиздат.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В. 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Водяна, Бабина и Соболева могилы)*. Киев: Стилос.

Петренко, А. Г. 1984. *Древнее и средневековое животноводство Среднего Поволжья и Предуралья*. Москва: Наука.

Пропп, В.Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград: ЛГУ.

Секерская, Е. П. 1987. Лошади кургана Огуз. *Киммерийцы и скифы — I*: Тезисы докладов Всесоюзного семинара, II, с. 65-67.

Секерская, Е. П. 1992a. Исследование археозоологических материалов из курганов Бабина и Водяна Могила. *Киммерийцы и скифы — II*: Тезисы докладов Международной конференции, с. 87-88.

Секерская, Е. П. 1992b. Анализ остатков лошадей из курганов скифской знати. *Древности степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 187-191.

Секерская, Е. П. 2001. Предварительные итоги изучения археозоологических материалов Мотронинского городища. В: Бессонова, С. С., Скорый, С. А. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: ИА НАНУ, с. 127-132.

Секерская, Е. П. 2011. Лошади ранних кочевников. *Материалы по Археологии Северного Причерноморья*, XII, с. 237-243.

Секерська, О. П. 2017. Археозоологічні матеріали із розкопок курганів біля сіл Гірсівка та Мордвинівка. *Музейний вісник*, 17, с.55-59.

Спасская, Н. Н., Канторович, А. Р., Маслов, В. Е. 2018. Что мы знаем о скифских лошадях Северного Причерноморья и Предкавказья? *Степи Северной Евразии: материалы VIII международного симпозиума*, с. 938-931.

Цалкин, В. Й. 1961. Изменчивость метаподий у овец. *Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы. Отдел биологический*, 66 (5), с. 115-132.

Цалкин, В. Й. 1966. Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. *Материалы и исследования по археологи СССР*, 135, с. 3-157.

REFERENCES

Andreyeva, E. G. 1933. O stroyenii kostey nekotorykh dikikh i domashnikh zhivotnykh. *Trudy laboratorii genetiki*, 1, s. 263-312.

Andrukh, S. I., Siekerska, O. P. 1999. Novi arkheozoolohichni materialy zi skyfskykh pokhovan. *Arkheolohiia*, 3, s. 112-118.

Bibikova, V. I. 1973. K interpretatsii osteologicheskogo materiala iz skifskogo kurgana Tolstaya mogila. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 63-68.

Boltryk, Yu. V. 2016. Mistse Berdianskoho kurhanu v systemi pokhovalnykh pam'iatok Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 27-32.

Brauner, A. A. 1916. Materialy k poznaniyu domashnikh zhivotnykh Rossii. Loshad kurgannykh pogrebeniy. *Zapiski Obshchestva selskogo khozyaystva Yuzhnoy Rossii*, 86, I, s. 49-184.

Vitt, V. O. 1952. Loshadi Pazyrykskikh kurganov. *Sovetskaya arkheologiya*, 16, s. 163-205.

Gromova, V. I. 1949. *Istoriya loshadey (r. Equus) v Starom Svete*. Moskva; Leningrad: AN SSSR. Trudy Paleontologicheskogo institute, 17, II.

Dal, S. K. 2006. Obrabotka kostnogo materiala iz raskopok kurgana 6 u khutora «Krasnoye Znamya». In: Petrenko, V. G. *Krasnoznamenskiy mogilnik. Elitnyye kurgany ranneskifskoy epokhi na Severnom Kavkaze.* Moskva; Berlin; Bordo: Paleograf, s. 161-174.

Zhuravlev, O. P. 1991. Kostnyye ostatki mlekopitayushchikh iz kurgannoy gruppy Chertomlyka. In: Alekseyev, A. Yu., Murzin, V. Yu., Rolle, R. *Chertomlyk (skifskiy kurgan IV v. do n. e.).* Kyev: Naukova dumka. s. 347-364.

Zhuravlev, O. P. 1999. Kosti zhivotnykh iz Bolshogo Ryzhanovskogo kurgana. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Osrodka Archeologicznego*, XX. s. 321-327.

Klimov, V. V. 1990. *Loshad Przhevalskogo.* Moskva: Agropromizdat.

Mozolevskiy, B. N., Polin, S. V. 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Vodyana, Babina i Soboleva mogily).* Kiev: Stilos.

Petrenko, A. G. 1984. *Drevneye i srednevekovoye zhivotnovodstvo Srednego Povolzhia i Preduralia.* Moskva: Nauka.

Propp, V. Ya. 1986. *Istoricheskiye korni volshebnoy skazki.* Leningrad: LGU.

Sekerskaya, E. P. 1987. Loshadi kurgana Oguz. *Kimmeriytsy i skify — I*: Tezisy dokladov. Vsesoyuznogo seminara, II, s. 65-67.

Sekerskaya, E. P. 1992a. Issledovaniye arkheozoologicheskikh materialov iz kurganov Babina i Vodyana Mogila. *Kimmeriytsy i skify — II*: Tezisy dokladov Mezhdunarodnoy konferentsii, s. 87-88.

Sekerskaya, E. P. 1992b. Analiz ostatkov loshadey iz kurganov skifskoy znati. *Drevnosti stepnogo Prichernomoria i Kryma*, III, s. 187-191.

Sekerskaya, 2001. Predvaritelnyye itogi izucheniya arkheozoologicheskikh materialov Motroninskogo gorodishcha. In: Bessonova, S. S., Skoryy, S. A. *Motroninskoye gorodishche skifskoy epokhi (po materialam raskopok 1988—1996 gg.).* Kiev; Krakov: IA NANU, s. 127-132.

Sekerskaya, E. P. 2011. Loshadi rannikh kochevnikov. *Materialy po Arkheologii Severnogo Prichernomoria*, XII, s. 237-243.

Siekerska, O. P. 2017. Arkheozoolohichni materialy iz rozkopok kurhaniv bilia sil Hirsivka ta Mordvynivka. *Muzeinyi visnyk*, 17, s. 55-59.

Spasskaya, N. N., Kantorovich, A. R., Maslov, V. E. 2018. Chto my znayem o skifskikh loshadyakh Severnogo Prichernomoria i Predkavkazia? *Stepi Severnoy Evrazii: materialy VIII mezhdunarodnogo simpoziuma*, s. 938-931.

Tsalkin, V. Y. 1961. Izmenchivost metapodiy u ovets. *Byulleten Mosk. Obshchestva Ispytatelej Prirody. Otdel biologicheskiy*, 66 (5), s. 115-132.

Tsalkin, V. Y. 1966. Drevneye zhivotnovodstvo plemen Vostochnoy Evropy i Sredney Azii. *Materialy i issledovaniya po arkheologi SSSR*, 135, s. 3-157.

O. P. Siekerska

ARCHAEOZOOLOGICAL COMPLEXES OF SCYTHIAN BARROWS

Archaeozoological studies of the complexes of the Scythian burial mounds Babina and Vodyana Mohyly, the Berdyansk Kurhan and barrow group 1 near the town of Kamenka-Dneprovska allow to make the following generalizations. As the studied materials show, the horse was widely used in the funeral rites of the Scythians. Parts of the carcasses of horses were placed in the burial as a farewell food, meat horses were used for conducting funeral rites, horses were buried with their owners. Sheep and cattle were also used as food. During the funeral rites parts of the carcasses of wild animals — European deer and wild boar — were used as well.

In some cases sex and age of animals that were selected for ritual and funeral rites can be established. Commonly the horses of two age categories — young (4—5 years) and middle age (9—10 years), were used in funeral rites.

The vast majority of the horses belonged to the groups of stunted (128—136 cm at the withers) and medium growth (136—144 cm) horses according to their sizes. The exception are the horses from the Vodyana Mohyla: the Mare from burial 3 (very small, height 118.96 cm); the horse from the ditch and horse 2, which had above-average growth and belong to the group of tall.

According to the indices of massiveness of metacarpal and metatarsal bones, horses belonged to the groups of thin-legged (2 specimens), half-thin-legged (8 specimens) and medium-legged (4 specimens) horses, that is, most animals were half- thin-legged.

Horse 2 and horse from the ditch of the Babina Mohyla: moved fast gaits (trot and gallop) quite often, whereas horse 1 rarely resorted to it. Horse 1, obviously, a significant part of the first half of life could graze in the herd, where it formed a type of movement slow gait. This horse could inherit the massiveness of the leg from their ancestors, which were brought from another region. Horses from the Vodyana Mohyla: probably has moved mostly at a slow pace — by-step and slow trot.

Horses from the Berdyansk Kurhan were half-thin-legged, small and medium height at withers. They were formed on fairly hard and dry soils, and their type of movement was mainly fast.

Horses from the tumulus 1 of Kamenka-Dneprovska was a thin-legged and half-thin-legged, mostly — average growth and was approaching the horses running type.

A mixture of features, which are characteristics of horses of various types and, respectively, adaptation of animals to different types of movement may be indicative of their content in the herds for a long time. As a rule, such mixture of signs characterizes the wild animals that do not fall under targeted selection. However, in this case we can talk about large portion of the population of the Scythian horses, which is not selected «under the saddle» of persons of high social status.

Keywords: the Scythians, barrows, archaeozoological complexes, horses.

Одержано 04.07.2019

СЄКЕРСЬКА Олена Петрівна, кандидат історичних наук, доцент, ПНПУ імені К. Д. Ушинського, вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, 65020, Україна.

SIEKERSKA Olena, Candidate of Historical Sciences, Docent, K. D. Ushynsky South Ukrainian National Pedagogical University, Staroportofrankivska, 26, Odesa, 65020, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4540-3308, e-mail: e.sekerskaja@gmail.com.

УДК 904’13”638”-037.1

С. А. Горбаненко

ВИКОРИСТАННЯ КОНОПЕЛЬ У РАННЬОМУ ЗАЛІЗНОМУ ВІЦІ

У статті зібрано й упорядковано дані про знахідки конопель на пам’ятках раннього залізного віку. Висловлено припущення про використання конопель для виготовлення тканин, а також — у медичних цілях.

***Ключові слова**: скіфи, коноплі, тканини, медицина.*

Археологія базується на різнорідних, часто фрагментованих джерелах. Не є винятком і вказана тема. Нині для дослідження про використання скіфами конопель маємо декілька видів джерел, що взаємно доповнюють одне одного, допомагають створити загальну імовірну картину. Це писемні джерела (Геродот), а також знахідки артефактів (курильниці), палеоетноботанічні матеріали (знахідки насіння конопель (*Cannabis sativa* L)); також в останні роки у археологів з’явилися нові данні, отримані за результатами хімічних аналізів. Якщо писемні джерела для раннього залізного віку дуже обмежені, то археологічні джерела постійно поповнюються, надаючи дослідникам нову інформацію; важливим також є втілення нових методів вивчення археологічних артефактів.

Прямим підтвердженням існування й використання конопель є безпосередньо насіння або відбитки цієї культури на виробах з глини. Такі знахідки нечисленні. Нижче наводимо перелік пам’яток ранньозалізного віку (рис. 1) у хронологічній послідовності та палеоетноботанічні матеріали за темою, що з них походять [1].

1. *Уч-Баш*, поселення, кизил-кобинська культура, ранній залізний вік, горизонт V — **VIII — початок VII ст. до н. е.** (Інкерман, Севастополь, АР Крим, Україна). Досліджували археологічні експедиції під керівництвом С. Ф. Стржелецького (1950-і рр.) та Інкерманська археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Е. А. Кравченко (2006—2013 рр.) (Кравченко 2011). Переглянуто усі вироби з глини. На одному з горщиків виявлено відбиток насіння конопель; визначення С. А. Горбаненка (Горбаненко 2016).

2. *Ростиславль*, городище, дьяківська культура, **ранній залізний вік** (Озерський р-н, Московська обл., РФ). Дослідженнями встановлено двошаровість городища, нижній з яких датовано раннім залізним віком (Коваль 2001). У 2001—2003 рр. методом флотації проведено забір ботанічних зразків, з культурного шару дьяківської культури городища відібрано 22 проби. Виявлено обгорілі рештки насіння конопель у кількості 0,5 % від матеріалу; визначення О. Ю. Лебедєвої (Лебедева 2005, с. 159—169; 2009).

3. *Більське, «Поле другої бригади»*, городище [2], ранній залізний вік, **кінець V — IV ст. до н. е.** (Котелевський р-н, Полтавська обл., Україна). У листопаді—грудні 2008 р. проведено археологічні дослідження під керівництвом О. Б. Супруненка (Супруненко 2014, с. 70—73). Досліджено яму 19, де виявлено глиняні «хлібці» з великою кількістю відбитків проса; також переглянуто кераміку з інших об’єктів; на кераміці з ями 13 й об’єкта 9 виявлено по одному відбиток насіння конопель; збір матеріалів про-

1. Нумерація відповідає номерам на карті (рис. 1).

© С. А. ГОРБАНЕНКО, 2019

2. Більшість дослідників пов’язує цю пам’ятку з геродотівським містом Гелон у землі будинів, в межах Великої Скіфії (напр., Шрамко 1987).

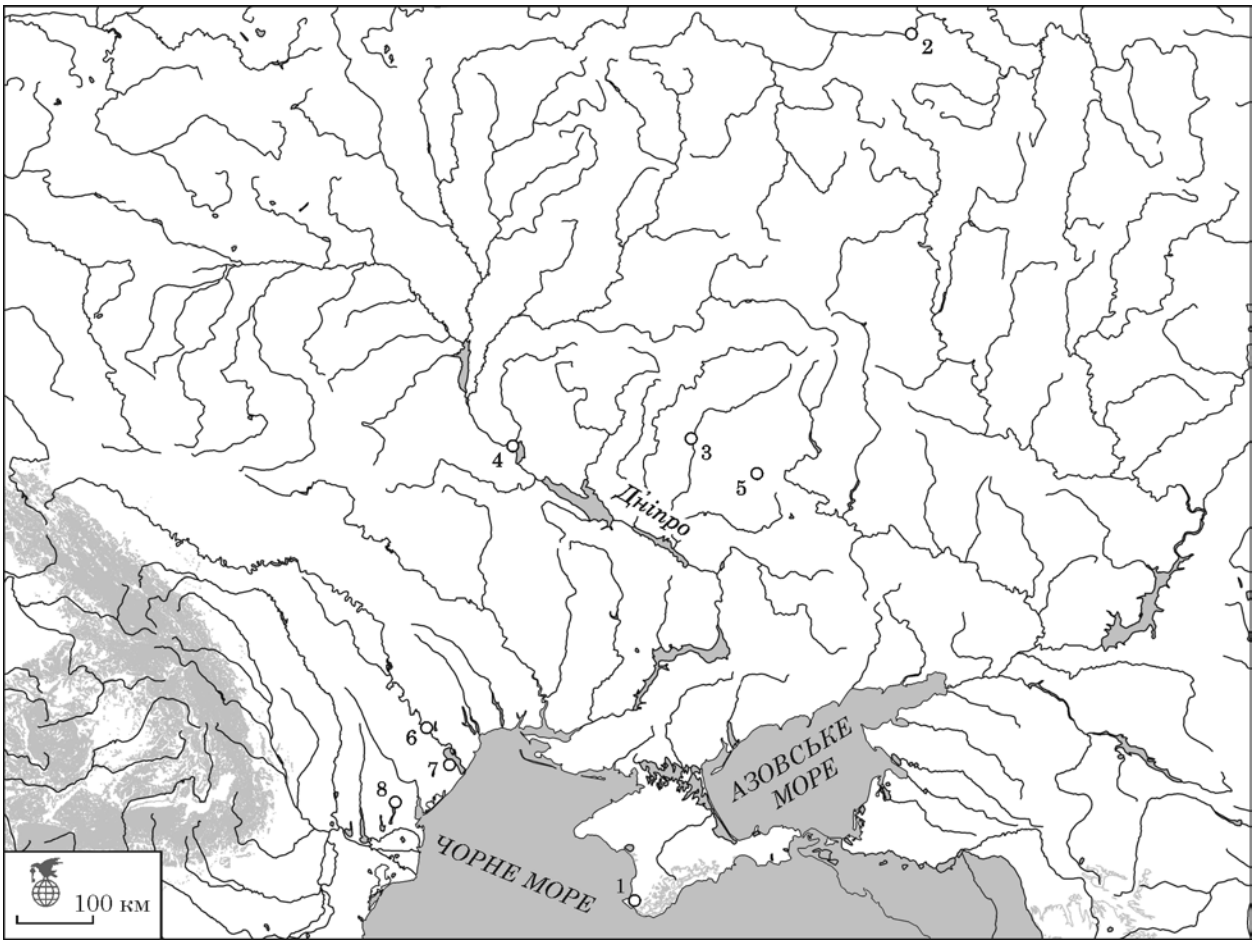

Рис. 1. Карта пам'яток раннього залізного віку зі знахідками решток конопель: 1 — Уч-Баш; 2 — Ростиславль; 3 — Більське, «Поле другої бригади»; 4 — Трахтемирів; 5 — Новоселівка; 6 — Глине; 7 — Молога II; 8 — Холмське II

вів С. А. Горбаненко, визначення — Г. О. Пашкевич (матеріал опублікований не повністю).

4. *Трахтемирів*, городище, **ранній залізний вік** (Канівський р-н, Черкаська обл., Україна). Досліджувала археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Г. Т. Ковпаненко у 1965—1968 рр. (Ковпаненко 1967; 1968; 1971). Переглянуто 33 фрагменти кераміки з відбитками. З-поміж інших виявлено один відбиток насіння конопель на кераміці; визначення З. В. Янушевич (Ковпаненко, Янушевич 1975).

5. *Новоселівка*, поселення, **ранній залізний вік** (Нововодолазький р-н, Харківська обл., Україна). Досліджувала охоронна археологічна експедиція під керівництвом І. Б. Шрамко у 2010—2011 рр. (Шрамко 2011; Шрамко, Пеляшенко, Задников 2012). Переглянуто увесь керамічний комплекс. З-поміж інших виявлено кілька відбитків насіння конопель на кераміці; визначення С. А. Горбаненка (матеріал не опубліковано). Також цікаво зауважити, що частина денець була покрита відбитками ниток або тканин грубого плетіння.

6. *Глине*, курганний могильник, ранній залізний вік, **III—II ст. до н. е.** (Слободзейський р-н, Придністров'я, Молдова). Досліджувала археологічна експедиція Придністровського державного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом Є. В. Ярового та І. А. Четверикова у 1990-х рр. (Яровой, Четвериков, Субботин 1977a; 1997b; Яровой, Четвериков 2000). При дослідженні заповнень курильниць у переважній більшості в них виявлено насіння конопель (спечене у грудки) у великій кількості (а також пшеницю двозернянку) і 17 видів бур'янів; визначення Н. Н. Кузьминова (Кишлярук 2010, с. 279, 281, и др.). Визначено, що циновки, підстелені під покійника, також виготовляли зі стебел конопель; визначення А. Г. Негру (Кишлярук 2010, с. 281). Ці визначення дали підставу В. М. Кишляруку стверджувати, що коноплі відігравали важливу роль у поховальному обряді скіфського населення Нижнього Придністров'я. Однак, автор все ж робить висновок, що, імовірніше за все, коноплі не вирощували, а використовували дикорослі рослини (Кишлярук 2010, с. 281).

7. *Молога II*, поселення і могильник, пізньоскіфський час, **II ст. до н. е. — II ст. н. е.** (Білгород-Дністровський р-н, Одеська обл., Україна). Досліджувала археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівниц-

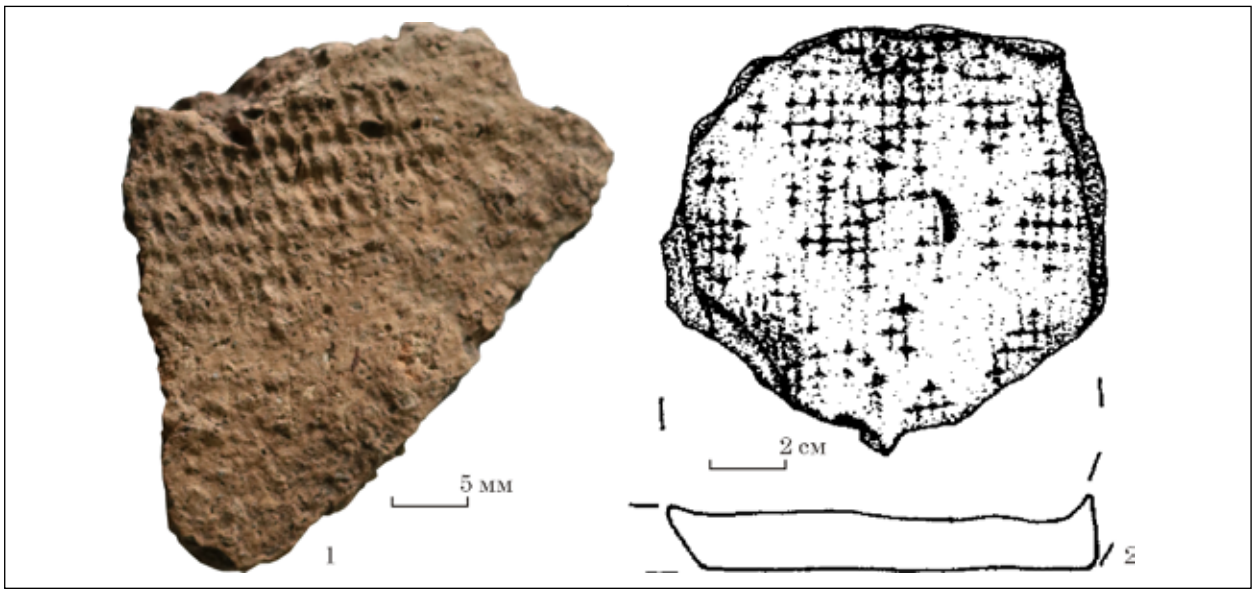

Рис. 2. Денця з відбитками тканини: 1 — Гончарівка IV; 2 — Гостинне I

твом А. В. Гудкової у 1975—1978 рр. (Гудкова, Фокеев 1982). Переглянуто 3549 фрагментів кераміки і 29 шматків обмазки, де виявлено 1 відбиток насіння конопель із 29 відбитків; визначення Г. О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 10).

8. *Холмське II*, поселення і могильник, пізньоскіфський час, **II ст. до н. е. — II ст. н. е.** (Арцизький р-н, Одеська обл., Україна). Досліджувала археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом А. В. Гудкової (Гудкова, Фокеев 1984). Переглянуто 287 фрагментів кераміки, де виявлено 1 відбиток насіння конопель із 46 відбитків; визначення Г. О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 11).

Значний масив палеоетноботанічних матеріалів з території сучасних України і Молдови свого часу опрацювала відомий молдовський ботанік З. В. Янушевич. На підставі палеоетноботанічних досліджень матеріалів зі скіфських пам'яток З. В. Янушевич дійшла висновку, що головними рослинами, що їх вирощували скіфи, були пшениця двозернянка, просо та ячмінь плівчастий. До цього списку вона також включила пшениці м'які голозерні, жито, горох і **коноплі** (Ковпаненко, Янушевич 1975).

Тут варто також додати, що палеоетноботанічні матеріали взагалі рідко трапляються. А деякі рослини практично неможливо знайти, оскільки їх не використовували в їжу і не зберігали у великих обсягах. Саме до таких належать технічні культури (льон і коноплі), які могли вирощувати для виготовлення тканини тощо. Саме це і слугує поясненням такої обмеженої кількості знахідок.

Щодо використання конопель, маємо дві згадки у Геродота. «*В їхній країні добре ростуть коноплі, схожі на льон, хоч не дуже товсті й високі. Порівняно до льону ці коноплі кращі. Їх сіють, але вони і самі виростають. Із них фракійці шиють собі одяги, зовсім схожі на льняні. І той, хто не має досвіду, не зможе розрізнити, чи ці одяги з льону, чи з конопель. А той, хто ніколи в своєму житті не бачив конопляну тканину, повірить, що одяг зроблено з льону*» (Herod. IV, 74). Перший наведений фрагмент вказує на технічне використання стебел конопель — для виготовлення тканини. Археологічним доказом цього твердження є часті знахідки пряслиць, а також відбитки різноманітних тканин, що час від часу трапляються на денцях горщиків ранньозалізного часу. Тканини на наших теренах майже не зберігаються, але досі на єдиній відомій пам'ятці, де виявлено й визначено циновки (Глине, див. вище), сировиною для їхнього виготовлення були коноплі. Нині відомо й декілька прикладів відбитків тканини на денцях горщиків раннього залізного віку. Вище ми вже згадували про знахідки з Новоселівки; із нещодавно виявлених можна також назвати денце з поселення Гончарівка IV висоцької культури (XII—VIII ст. до н. е.) (Золочівський р-н, Тернопільська обл., Україна; дослідження ДП «ОАСУ Подільська археологія» ІА НАНУ під керівництвом В. В. Ільчишина у 2014 р.; Ільчишин 2015) [1]. На поселенні Гостинне I (кінець VI — перша половина V ст. до н. е.; Знам'янський р-н, Кіровоградська обл., Україна; експедиція робочої групи з підготовки тому «Звід пам'яток історії та культури України» під керівництвом О. Орлика, М. Тупчієнка у 2017 р.; Орлик, Тупчієнко 2019) таких денець з відбитками тканини виявлено два (рис. 2). Утім, наведені дані беззаперечно підтверджу-

1. За консультацією реконструкторки О. Ткачук, плетіння схоже на полотняне переплетення, виконане на вертикальному ткацькому стані з сильним натягом нитки піткання. Принагідно автор дякує за консультацію.

ють лише існування ткацтва і місцевих тканин, і лише гіпотетично можуть вказувати на використання конопель, а не іншої сировини.

«*Отже, насіння цих конопель беруть скіфи, потім залізають під вовняні тканини і сиплять насіння на розпечене каміння і насіння, падаючи на каміння, горить, димить і дає пару таку густу, що подібної до неї не буває в жодній еллінській паровій лазні. І скіфи, задоволені паровою лазнею, кричать радіючи. Отака в них лазня…*» (Herod. IV, 75). Другий фрагмент описує використання насіння конопель з метою особистої гігієни. Однак, у цьому випадку важливіше те, що зі свідчення Геродота чітко зрозуміло, що скіфи також знали й про інші дії конопель на організм і свідомість. Нажаль, отримати археологічних підтверджень для цього фрагменту неможливо, оскільки, вочевидь, йдеться про легкі тимчасові конструкції, які не залишають по собі слідів, доступних для вивчення археологічними методами. Однак, археологи все ж знайшли деякі докази тексту Геродота, щоправда — поза межами Скіфії, яку описував «батько історії», — у Гірському Алтаї. Під час розкопок Другого Пазирикського кургану серед іншого поховального інвентарю було знайдено моделі остовів наметів зі шкіряним покривалом та дві бронзові посудини, що були наповнені камінням і обвугленими зернівками конопель. До однієї з дерев'яних жердин була прив'язана шкіряна фляга також із зернами конопель (Руденко 1953, с. 98—99, 332—334). Жердини від наметів були знайдені й у деяких інших пазирикських курганах, і в Першому Туектинському кургані (Руденко 1960, с. 109). У похованні скіфського вождя кургану Аржан 2, що в Центральній Азії, зерна конопель були знайдені разом із кам'яною курильницею (Парцингер 2002, с. 73). Усі зазначені поховання датовані скіфським часом (VII—IV ст. до н. е.), тобто історичною добою, яку описував Геродот.

Нещодавно були отримані дуже цікаві дані за результатами хімічного аналізу. Улітку 2013 р. під час розкопок кургану Сенгілеєвське 2 біля Ставрополя, експедиція на чолі з А. Белинським знайшла набір золотих предметів. Серед інших тут було дві золоті конічні чаші, вкладені одна в одну, що мали отвір у донній частині. Внутрішня сторона чаш мала темний наліт, що і дало привід звернутися до криміналістичної лабораторії. Аналіз дав позитивний результат на вміст опіуму, а вивчення під мікроскопом виявило частки канабісу (Curry 2016, p. 29—30). Цей поховальний комплекс може бути інтерпретований як поховання представників вищої скіфської знаті, а аналогічні золоті конуси з отворами у дні були знайдені в похованнях скіфських царських осіб у Північному Причорномор'ї.

Якщо скіфські бані в межах самої Скіфії й не зафіксовані (що, скоріш за все, є наслідком природного фактору — швидких процесів розкладання органічних матеріалів у степовій і лісостеповій зонах Північного Причорномор'я, на відміну від Центрального Кавказу та Алтаю), то в іншій важливій царині використання насіння конопель саме для обкурювання має безліч археологічних підтверджень завдяки знахідкам відповідних артефактів. Йдеться про доволі поширений тип посудин — курильниці (посудини, призначені для повільного тління ароматичних речовин). Такі посудини найчастіше знаходять у ході досліджень курганів (див., напр.: Андрух, Суничук, 1987; Синика, Меньшикова, Тельнов 2014; Кетрару, Синика, Разумов, Тельнов 2014 тощо). Слід також зазначити, що такі курильниці часто прикрашали: іноді на них трапляються орнамент у вигляді ідеограм, календарних циклів, що зазвичай наносилися на предмети ритуального характеру. Нагадаємо, що маємо також абсолютне підтвердження використання подібних посудин саме для обкурювання сумішшю на основі конопель (див. вище). Утім, знахідки курильниць, хоч і доволі часті саме в похованнях, достатньо часто трапляються і на поселенських пам'ятках. Що засвідчує і їхнє використання не лише з ритуальною метою під час поховань, але й у побуті.

У науковій археологічній літературі питання вживання скіфами наркотичних засобів підіймали неодноразово. Дослідники по-різному інтерпретували основний зміст вживання конопель: для розваги (К. Бер, Б. Нібур, А. Гудшмід), поєднання ритуального куріння та парової бані (К. Нойманн, Г. Роулінсон), ритуальне очищення тіла в поєднанні з паровою банею та курінням (Е. Мінз), шаманський ритуал (К. Мейлі, Г. Бонград-Левін, Е. Грантовський, І. Шауб) (огляд див.: Полидович 2007, с. 45). Цікавою є інтерпретація Ю. Б. Полідовича. Дослідник пов'язує традицію використання «конопляної бані» з похованням скіфського царя, оскільки Геродот описує подібний обряд очищення в бані саме після похорон. Для багатьох народів, у тому числі й скіфів, смерть правлячої особи була великою трагедією і могла супроводжуватися масовим психозом і для того щоб вийти з цього стану та повернутися до нормального життя необхідні були психосоматичні засоби. Отже, Ю. Б. Полідович вважає, що скіфський обряд очищення передбачав необхідні дії, що були направлені на психічне й фізичне очищення та відновлення учасників поховального обряду (Полидович 2007, с. 51—53).

Таким чином, крім вище згаданого факту використання конопель для потреб ткацтва, писемні й археологічні джерела (поєднання знахідок курильниць з рештками ботанічного вмісту в них) свідчать про використання конопель принаймні у двох сферах діяльності скіфів: як засобів гігієни, а також для обкурювання: як частини поховального ритуалу, так і в побутових умовах.

Тут варто зауважити також, що скіфам були відомі й певні навички з медицини [1]. Так, на рельєфному декорі вази з кургану Куль-Оба присутні дві сцени лікування: перев'язування рани тканиною та лікування зуба (Galanina, Grach 1986, fig. 185—186). Ще цікавішою є нещодавно проведена експертиза артефактів з курганів поблизу с. Первомаївка (Мельник 2018). На думку колективу авторів, в курганах виявлено набори інструментів, які могли використовувати для хірургічного втручання при лікуванні людей і догляді за тваринами (Фіалко, Хомчик, Бут 2018).

Отже, можна припустити, що скіфам були відомі різні методи лікування, у тому числі й пов'язані з купіруванням болі у ході лікування. Зазвичай, такі маніпуляції мають супроводжуватися певною анестезією. Тут залишається лише здогадуватися, які саме препарати могли використовувати скіфи з цією метою, але видається цілком логічним припущення, що роль таких знеболювальних могли виконувати суміші природного походження з трав'янистої рослинності. Адже сировина була цілком доступною, завжди «під руками», а використання конопель для обкурювань є доведеним фактом. Цілком імовірним вважаємо також і те, що емпіричним шляхом скіфи достатньо швидко встановили, що коноплі давали також і певний ефект розслаблення всього тіла.

Подяки. Щиро вдячний К. Ю. Пеляшенку за консультації й надану інформацію.

1. Медицина у скіфів була предметом дослідження ще в середині XX ст. (Думка 1960).

ЛІТЕРАТУРА

Андрух, С. И., Суничук, Е. Ф. 1987. Захоронения зажиточных скифов в Низовьях Дуная. В: Самойлова, Т. Л. (ред.). *Новые исследования по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.

Думка, М. С. 1960. *Про медицину у скіфів*. Київ: Держмедвидав УРСР.

Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Білецький, А. (переклад, примітки). Київ: Наукова думка.

Горбаненко, С. А. 2016. Земледелие. В: Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины (по материалам исследований поселений Уч-Баш и Сахарная Головка)*. Киев: ИА НАН Украины, с. 175-190.

Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1982. Поселение и могильник римского времени Молога II. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 55-113.

Гудкова, А. В., Фокеев, М. М. 1984. Поселения первой половины I тыс. н. э. на степной речке Дракуля (плавни Дуная). В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Северное Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 65-73.

Ільчишин, В. 2015. Дослідження могильника та поселення висоцької культури на Львівщині. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 126-129.

Кетрару, Н. А., Синика, В. С., Разумов, С. Н. Тельнов, Н. П. 2014. *Дубоссарские курганы*. Тирасполь: Stratum plus. Археологические памятники Приднестровья, 2.

Кишлярук, В. М. 2010. Влияние природных условий на погребальный обряд варварского населения Нижнего Приднестровья (III—II вв. до н. э.). *Краткие сообщения ИА РАН*, 224, с. 266-284.

Коваль, В. Ю. 2001. Ростиславльское городище раннего железного века. *Тверской археологический сборник*, 4, т. 2, с. 52-60.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. Раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг.*, I, с. 103-105.

Ковпаненко, Г. Т. 1968. Раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 108-111.

Ковпаненко, Г. Т. 1971. Новые раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, III, с. 138-140.

Ковпаненко, Г. Т., Янушевич, З. В. 1975. Отпечатки злаков на керамике из Трахтемировского городища. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 147-152.

Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк: ІА НАНУ.

Лебедева, Е. Ю. 2005. Культурные растения Ростиславля: археоботанические материалы из дьяковского городища и древнерусского города. В: Черных, Е. Н., Завьялов, В. И. (ред.). *Археология и естественнонаучные методы*. Москва: ИА РАН, с. 159-180.

Лебедева, Е. Ю. 2009. Продолжение археоботанических исследований на Ростиславльском городище дьяковской культуры. *Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов*, 1, с. 245-255.

Мельник, О. П. Заключення щодо обстеження музейних предметів із зібрання Національного музею історії України, що зберігаються у секторі «Археологія доби раннього заліза». Додаток. В: Фіалко, О. Є., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. 2018. Медичні інструменти із скіфських курганів Херсонщини. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 121.

Орлик, О., Тупчієнко, М. 2019. Розвідки на Кіровоградщині. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 128-130.

Парцингер, Г. 2002. Германский археологический институт: задачи и перспективы археологического изучения Евразии. *Российская археология*, 3, с. 59-78.

Пашкевич, Г. А. 1991. *Палеоэтноботанические находки на территории Украины: Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.*: Каталог I. Киев: Препринт.

Полидович, Ю. Б. 2007. Скифский обряд очищения. *Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе*, I, с. 44-57.

Руденко, С. И. 1953. *Культура населения горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Руденко, С. И. 1960. *Культура населения центрального Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Синика, В. С., Меньшикова, В. А., Тельнов, Н. П. 2014. Лепные курильницы из памятников Северного Причерноморья IV—I вв. до н. э. *Stratum plus*, 3: «Война и мир» на берегах Понта Эвксинского, с. 65-101.

Супруненко, О. Б. 2014. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле

2-ї бригади». *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*, с. 65-82.

Фіалко, О. Є., Хомчик, М. А., Бут, Ю. П. 2018. Медичні інструменти із скіфських курганів Херсонщини. Археологія і давня історія України, 3 (28), с. 109-121.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, И. Б. 2011. Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 376-377.

Шрамко, И. Б., Пеляшенко, К. Ю., Задников, С. А. 2012. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 446-447.

Яровой, Е. В., Четвериков, И. А., Субботин, А. В. 1977a. Новый курганный могильник скифской культуры в Нижнем Поднестровье. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Никоний и античный мир Северного Причерноморья*. Одесса: б. и., с. 251-255.

Яровой, Е. В., Четвериков, И. А., Субботин, А. В. 1997b. Погребальный обряд курганного могильника у с. Глиное (по данным раскопок 1995—1997 гг.). В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Тирасполь: б. и., с. 14-19.

Яровой, Е. В., Четвериков, И. А. 2000. К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследований могильника у с. Глиное). В: Яровой, Е. В. (ред.). *Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья*. Тирасполь: б. и., с. 3-28.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July—August, p. 26-32.

Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

REFERENCES

Andrukh, S. I., Sunichuk, E. F. 1987. Zakhoroneniia zazhitochnykh skifov v Nizoviakh Dunaia. V: Samoilova, T. L. (ed.). *Novye issledovaniia po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-46.

Dumka, M. S. 1960. *Pro medytsynu u skifiv*. Kyiv: Derzhmedvydav URSR.

Herodot. 1993. *Istorii v dev'iaty knyhakh*. Biletskyi, A. (pereklad, prymitky). Kyiv: Naukova dumka.

Gorbanenko, S. A. 2016. Zemledelie. V: Kravchenko, E. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroitor, R. V., Razumov, S. N., Sergeeva, M. S., Ianish, E. Iu. *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhitelei Inkermanskoi doliny (po materialam issledovanii poselenii Uch-Bash i Sakharnaia Golovka)*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 175-190.

Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1982. Poselenie i mogilnik rimskogo vremeni Mologa II. V: Gudkova, A. V. (ed.). *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 55-113.

Gudkova, A. V., Fokeev, M. M. 1984. Poseleniia pervoi poloviny I tys. n. e. na stepnoi rechke Drakulia (plavni Dunaia). V: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Severnoe Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 65-73.

Ilchyshyn, V. 2015. Doslidzhennia mohylnyka ta poselennia vysotskoi kultury na Lvivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 126-129.

Ketraru, N. A., Sinika, V. S., Razumov, S. N. Telnov, N. P. 2014. *Dubossarskie kurgany*. Tiraspol: Stratum plus. Arkheologicheskie pamiatniki Pridnestrovia, 2.

Kishliaruk, V. M. 2010. Vliianie prirodnykh uslovii na pogrebalnyi obriad varvarskogo naseleniia Nizhnego Pridnestrovia (III—II vv. do n. e.). *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 224, s. 266-284.

Koval, V. Iu. 2001. Rostislavlskoe gorodishche rannego zheleznogo veka. *Tverskoi arkheologicheskii sbornik*, 4, t. 2, s. 52-60.

Kovpanenko, G. T. 1967. Raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1965—1966 gg.*, I, s. 103-105.

Kovpanenko, G. T. 1968. Raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, II, s. 108-111.

Kovpanenko, G. T. 1971. Novye raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.*, III, s. 138-140.

Kovpanenko, G. T., Ianushevich, Z. V. 1975. Otpechatki zlakov na keramike iz Trakhtemirovskogo gorodishcha. V: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskii mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 147-152.

Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv; Lutsk: IA NANU.

Lebedeva, E. Iu. 2005. Kulturnye rasteniia Rostislavlia: arkheobotanicheskie materialy iz diakovskogo gorodishcha i drevnerusskogo goroda. V: Chernykh, E. N., Zavialov, V. I. (ed.). *Arkheologiia i estestvennonauchnye metody*. Moskva: IA RAN, s. 159-180.

Lebedeva, E. Iu. 2009. Prodolzhenie arkheobotanicheskikh issledovanii na Rostislavlskom gorodishche diakovskoi kultury. *Analiticheskie issledovaniia laboratorii estestvennonauchnykh metodov*, 1, s. 245-255.

Melnyk, O. P. Zakliuchennia shchodo obstezhennia muzeinykh predmetiv iz zibrannia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy, shcho zberihaiutsia u sektori «Arkheolohiia doby rannoho zaliza». Dodatok. V: Fialko, O. Ye., Khomchyk, M. A., But, Yu. P. 2018. Medychni instrumenty iz skifskykh kurhaniv Khersonshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 121.

Orlyk, O., Tupchiienko, M. 2019. Rozvidky na Kirovohradshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 128-130.

Partsinger, G. 2002. Germanskii arkheologicheskii institut: zadachi i perspektivy arkheologicheskogo izucheniia Evrazii. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 59-78.

Pashkevich, G. A. 1991. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy: Pamiatniki I tys. do n. e. — II tys. n. e.*: Katalog I. Kiev: Preprint.

Polidovich, Iu. B. 2007. Skifskii obriad ochishcheniia. *Mirovozzrenie naseleniia Iuzhnoi Sibiri i Tsentralnoi Azii v istoricheskoi retrospektive*, I, s. 44-57.

Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Rudenko, S. I. 1960. *Kultura naseleniia tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Sinika, V. S., Menshikova, V. A., Telnov, N. P. 2014. Lepnye kurilnitsy iz pamiatnikov Severnogo Prichernomoria IV—I vv. do n. e. *Stratum plus*, 3, s. 65-101.

Suprunenko, O. B. 2014. Kultovi i pokhovalni ob'iekty na piznoskifskomu poselenni v ur. «Pole 2-i bryhady». *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2013*, s. 65-82.

Fialko, O. Ye., Khomchyk, M. A., But, Yu. P. 2018. Medychni instrumenty iz skifskykh kurhaniv Khersonshchyny. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 109-121.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, I. B. 2011. Okhrannye issledovaniia poseleniia skifskogo vremeni u s. Novoselovka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2010 r.*, s. 376-377.

Shramko, I. B., Peliashenko, K. Iu., Zadnikov, S. A. 2012. Okhrannye raskopki poseleniia skifskogo vremeni u s. Novoselovka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 446-447.

Iarovoi, E. V., Chetverikov, I. A., Subbotin, A. V. 1977a. Novyi kurgannyi mogilnik skifskoi kultury v Nizhnem Podnestrove. V: Okhotnikov, S. B. (ed.). *Nikonii i antichnyi mir Severnogo Prichernomoria*. Odessa: b. i., s. 251-255.

Iarovoi, E. V., Chetverikov, I. A., Subbotin, A. V. 1997b. Pogrebalnyi obriad kurgannogo mogilnika u s. Glinoe (po dannym raskopok 1995—1997 gg.). V: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimov-*

liianiia antichnoi i varvarskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.). Tiraspol: b. i., s. 14-19.

Iarovoi, E. V., Chetverikov, I. A. 2000. K voprosu o kulturnoi prinadlezhnosti pamiatnikov Tiraspolskoi gruppy (v svete issledovanii mogilnika u s. Glinoe). V: Iarovoi, E. V. (ed.). *Chobruchskii arkheologicheskii kompleks i drevnie kultury Podnestrovia*. Tiraspol: b. i., s. 3-28.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July—August, p. 26-32.

Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art*. Leningrad: Aurora.

S. A. Gorbanenko

THE USE OF CANNABIS IN THE EARLY IRON AGE

In the article data on cannabis findings in the early Scythian sites are collected and ordered. Currently, there are several mutually complementary sources for studying the use of cannabis by the Scythians, These are written sources (Herodotus), as well as artifacts (incense burners) and paleoethnobotanical materials (cannabis seeds findings (*Cannabis sativa* L)). In recent years, archaeologists have new data obtained from chemical analyzes.

The findings of cannabis are few. Now we know only eight sites where they were found (fig. 1). Written sources indicate the use of hemp for making clothes. The finds of spindle-whorls as well as still single prints of fabrics on clay products confirm the existence of weaving (fig. 2). Hygienic use of cannabis is confirmed by written sources and casually by archeological ones. The use of cannabis for fumigation is confirmed by the findings of incense burners, as well as by chemical analyzes.

We believe that this does not exhaust the use of cannabis in the life of the Scythians. Archaeological and iconographic findings indicate a high level of medicine development including surgery among the Scythians. Taking this into account, we consider it possible to suggest that the Scythians also knew various methods of natural origin for the relief of pain. We do not exclude that they could also use cannabis for this purpose.

Keywords: Scythians, cannabis, textile, medicine.

Одержано 11.06.2019

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
GORBANENKO Serhiy, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

УДК 902(477)

Л. Л. Залізняк

УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ
(суб'єктивне враження про об'єктивний стан)

Значний стаж роботи у великому науковому колективі провідної археологічної установи країни — Інституті археології НАНУ (50 років) надав сміливості автору цих рядків висловити свої суб'єктивні враження про стан і можливі перспективи української археології. У статті автор торкається складних проблем боротьби зі злочинним промислом «чорних копачів» в Україні, чим вже багато років переймається шановний ювіляр Юрій Вікторович Болтрик.

Ключові слова: *Українська археологія, Академія наук, університетська наука, «чорна археологія».*

Україна — одна з найбагатших на археологічні пам'ятки країн Європи. Більша частина яскравої археології Східної Європи сконцентрована саме в Україні. Пояснюється це її розташуванням на міграційних шляхах: з Балкан на Правобережжя Дніпра, з Балтії у Полісся, з Центральної Азії степовим коридором через Надчорномор'є у Центральну Європу.

Найдавніші людські істоти на сході Європейського континенту з'явилися саме в Україні 1 млн. років тому, звідки пізніше відбулося їх розселення у північно-східному напрямку. Землеробство прийшло у Східну Європу з Балкан через Україну, породивши у лісостепах Правобережжя яскраву спільноту Кукутень—Трипілля. Близько шести тисяч років тому з надчорноморських степів почалося розселення індоєвропейських народів. Численні шедеври давньогрецької торевтики походять не лише з Афін, Спарти чи Коринфу, а й з курганів скіфських царів півдня України. Більшість античних центрів Східної Європи розташовані на чорноморському узбережжі України. Саме звідси культурні впливи греко-римської цивілізації поширювалися серед первісних племен Східної Європи. Надчорноморські кургани зберігають безцінну археологічну спадщину численних іраномовних та тюркомовних номадів, що останні три тисячоліття як у калейдоскопі змінювали один одного в українських степах — кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, болгари, хозари, угри, печеніги, торки, половці, татари. Північно-Західна Україна була батьківщиною не тільки власне українців, а й більшості слов'янських народів. Київська Русь — перша середньовічна держава сходу Європи, історичний досвід якої став підґрунтям для державного будівництва не тільки українців, а й литовців, росіян та інших східноєвропейських народів.

Однак багатство української археології дисонує з традиційно невеликою кількістю українських археологів. В сучасній Україні близько 300 активно діючих археологів, що в рази менше ніж у розвинених країнах Європи.

До проблеми нестачі археологів додалося фактичне припинення у 1990-х рр. державного фінансування археологічних розкопок та видання наукових праць. Усі ці негаразди, разом з появою верстви багатих людей, що скуповують старожитності та бездіяльністю правоохоронних органів, спричинило розквіт грабіжницької „чорної» археології в Україні.

Природа не терпить порожнини. Тому нестача «білих» академічних, університетських, музейних археологів почала компенсуватися в Україні зростанням чисельності „чорних», що займаються нищенням, розграбуванням та розпродажем археологічної спадщини країни. За влучним висловом професора О. М. Приходнюка, вони такі ж археологи, як серійний вбивця Чикотило хірург. Враховуючи кримінальну суть їхньої діяльності, їх слід звати «чорними копачами», хоча звуть вони себе «камрадами».

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 2019

Слід визнати, що влада та «біла археологія» програли війну з «камрадами», яка кволо велася протягом останніх десятиліть в неефективному прямолінійному режимі «не пущать». Як і слід було очікувати, пряма заборона «чорного» пошуку старожитностей в країні, де «суворість законів повсюдно пом'якшується необов'язковістю їх виконання», зазнала поразки. За останні чверть сторіччя 30 верхніх сантиметрів поверхні України, куди сягає більшість металошукачів, на 90 % «вибито», тобто очищено від археологічних артефактів та антикваріату (монети, прикраси тощо).

Певною втіхою для археологів є те, що саме 30 см є середньою глибиною оранки поля плугом. Оскільки більшість археологічного металу «камрадів» походить з розораних у давнину чи вже у наші дні пам'яток, то їхня незаконна здобич, у своїй переважній масі, є фактично під'ємним матеріалом, наукова цінність якого суттєво понижена через їх вирваність з археологічного контексту.

Пряму заборону пошуків археологічного металу з металошукачами «камради» легко обходять відмовками на кшталт, що шукають вони не археологію, а металобрухт, рештки Другої світової війни чи пошкоджену трубу водогону. До речі металошукачі в Україні відкрито продаються нібито саме для пошуків труб водогонів чи електричних кабелів. Не вирішить проблеми «чорного копу» і пряма заборона продажу металошукачів в країні. Адже населення вже придбало тисячі цих приборів. Конфіскувати їх неможливо, бо, як відомо, закон зворотної сили не має.

На нашу думку, слід було вже давно принципово міняти стратегію боротьби з нелегальним промислом старожитностей в Україні за відомим принципом «якщо процес не можна зупинити, то його слід очолити». Охоронне законодавство України в частині захисту археологічної спадщини від розграбування «чорними копачами» варто реформувати з врахування досвіду розвинених країн Європи. У деяких з них пошук археологічного металу з металошукачами дозволений, але у вузьких рамках жорсткого законодавства.

За обставин, що склалися, металопошук археологічних артефактів повинен законодавчо обмежуватися платною ліцензією, забороною пошуку на археологічних пам'ятках, обов'язковим наглядом офіційного наукового куратора (фахового археолога), зобов'язанням пред'являти знайдені артефакти кураторам, обов'язковою фіксацією знахідок на місцевості, щорічними звітами при отриманні нової ліцензії тощо. Іншими словами, нелегальний «чорний коп» слід ввести в цивілізовані рамки шляхом контролю над ним державних органів із залученням фахових археологів. Це створить умови для спрямування асоціальної діяльності «чорних копачів», принаймні кращої їх частини, законодавством в русло науки археології, що піде на користь обом ворогуючим сторонам.

Разом з тим, з деяких видів аматорського металопошуку варто зняти безглузді заборони. Зокрема це стосується «пляжного копу», тобто пошуку сучасного монетного дріб'язку та загублених прикрас у піску сучасних місць відпочинку на березі водойм. Звичайно, металопошук на пляжах під археологічними пам'ятками, що руйнуються береговою ерозією (хвилями водойми), повинен вестися за ліцензією і лише фахівцями.

Хтось заперечить, що жорстке адміністрування чорного археологічного промислу неминуче призведе до масового порушення «камрадами» охоронного законодавства. Очевидно, що попервах так воно й буде. Але це дасть підстави для притягнення найбільш затятих копачів до кримінальної відповідальності, що за сучасним законодавством неможливо. Автор цих рядків не має ілюзій щодо повного припинення «чорного копу», але суттєво зменшити його масштаби шляхом кількох показових судових процесів над найбільш затятими грабіжниками археологічної спадщини цілком реально. Адже в цивілізованих країнах Європи якось впоралися з їхніми «камрадами». То чому б не застосувати європейський досвід у приборканні «чорних копачів» в Україні?

Ажіотажний попит на цінні археологічні артефакти з боку численних багатіїв-колекціонерів стимулює не лише злочинну діяльність «чорних копачів», але й масову підробку старожитностей. Через примітивність первісних технологій склалася ситуація, коли підробляти старожитності стало простіше і набагато вигідніше, ніж шукати в землі унікальні оригінальні речі. Тому «чорний» ринок археологічних артефактів заполонили відверті підробки старовинної зброї, ювелірних виробів, монет, яким не загрожує фахова експертиза через мізерну кількість професійних археологів у країні.

Років зо два тому Київська митниця запросила колегу з Інституту археології НАНУ в якості наукового консультанта для оцінки конфіскованого антикваріату. Конфіскату набралося кілька мішків, в яких траплялися найрізноманітніші речі — від кавалерійських шабель XIX — початку XX ст. до справжніх оригінальних скіфських старожитностей. Траплялися й підробки, зокрема кілька сучасних реплік знаменитої пекторалі з Товстої могили. Вони були виготовлені із золота, однак завбільшки з чайне блюдце. Діаметр справжньої пекторалі удвічі більший за діаметр підробок — 30,6 см. Відомий випадок, коли окремі елементи декору підробної пекторалі були прикручені з тильного боку гайками. Вочевидь фальшувальники не мали уявлення ні про розміри пекторалі, ні про технології стародавніх ювелірів і тупо копіювали пектораль з музейних буклетів, в яких масштаб, зазвичай, відсутній, як і зображення зворотного боку прикраси.

Обмежена кількість фахівців з первісної історії та археології стала однією з причин своєрідного «здичавіння» суспільства у галузі первісності. Дикі фантазії та небилиці на кшталт «Священної трипільської Аратти — колиски трьох братніх народів» народного академіка Ю. Шилова тиражують солідні видання, радіо, телебачення, як альтернативу до точки зору відсталих академічних «консерваторів».

Справу «спасителя людства і народного академіка» Ю. Шилова у наш час розвиває професор В. Бебик. Він переконаний, що столицю Лівії м. Тріполі так назвали трипільські емігранти з України; римський імператор Сулла походить із Посулля; засновники Риму Ромул і Рем — з м. Ромни на Сумщині. З Сумщини ж походять, на його думку, і легендарні сумери або шумери, а перший фараон Єгипту Менес — з райцентру Мени на Чернігівшині. Його землячкою, виявляється, була знаменита «фараонесса» Ніфертіті (?!). А нащадки стародавніх єгиптян копти, на думку В. Бебика, родом з України, бо тут є село Коптилівка.

Важко сказати чого більше в наведених «концепціях» шановного професора — дрімучого невігластва, хворобливих фантазій чи відвертих дурниць. Язик не повертається аналізувати чи хоча б коментувати усі ці нісенітниці, які у вигляді «вагомого наукового доробку», навіть були подані на здобуття Національної премії ім. Тараса Шевченка. Дивує не лише сам «доробок», а й керівники державних мас-медіа, які державним коштом поширюють і пропагують відверті нісенітниці, засмічуючи мізки громадян інформаційним сміттям, що абсолютно суперечить історичним реаліям.

Фантастичні «концепції» В. Бебика, по суті, є профанацією науки та дискредитацією не тільки Держтелерадіо, яке його пропагує, але й усієї країни. Висловлювання подібних дурниць на будь-якому суспільному рівні, а тим більше — в офіційній газеті Верховної Ради, на національному радіо та телебаченні, викликає, м'яко кажучи, здивування або саркастичну посмішку у вітчизняних істориків. Дарма, що за кордоном усе це може бути розцінене як свідчення невігластва «диких» українців та первісного стану нашої історичної свідомості.

Користь Україні від таких далеких від історичних реалій псевдопатріотичних «концепцій» сумнівна, а шкода очевидна. Вони не тільки не наближають нас до істини, а навпаки зводять на далекі від історичних реалій манівці. Крім того, що в наш непростий для України час дезорієнтується і вводиться в оману громадськість, дискредитується українська історична наука в ідеологічній боротьбі за місце України в сучасному світі.

Сповідуючи і декларуючи ці абсурдні фантазії, ми дискредитуємо себе, українську науку та державу в очах світової громадськості. Не отримавши належної фахової оцінки, дикі фантазії аматорів на історичні теми мають небезпечну тенденцію поширюватися в суспільстві, потрапляючи на сторінки не лише «жовтої» преси, але й шкільних підручників, і викривляти історичну свідомість наступних поколінь.

На жаль, в Україні професор В. Бебик не єдиний міфотворець в галузі первісної історії. Мас-медіа повняться «сенсаційними відкриттями» на кшталт: слово райдуга означає «дуга бога Ра», що нібито свідчить про тісні зв'язки слов'янства з Єгиптом епохи фараонів; нібито легендарна Троя розміщувалася на лівому березі Дніпра напроти Києва, де зараз мікрорайон Троєщина, що успадкував назву від легендарного міста; Дарниця — це земля, подарована скіфо-українцям персидським царем Дарієм за мужність, проявлену під час скіфо-перської війни 514 р. до н. е.

Подібна маячня на археологічній ниві буйним цвітом розквітла не лише в Україні, але й на усьому пострадянському просторі, що значною мірою є прямим наслідком кризи радянської археологічної науки, зокрема й через різке скорочення її фінансування державою та мізерну кількість археологів.

Академічна організація науки в радянські часи безумовно мала свої сильні сторони. Зокрема концентрація фахівців з певної дисципліни в одному інституті робила його флагманом відповідної галузі науки в республіці, дозволяла вирішувати масштабні наукові задачі. Велика кількість науковців переростала у високу якість інституції. Гриф Інституту археології АН на монографіях є своєрідним знаком якості. Вчені ради і наукові відділи, через які проходили наукові монографії та дисертації, не пропускали халтури, аматорства чи плагіату. За 50 років роботи в Інституті археології не пам'ятаю випадку щоб рада по захисту дисертацій проголосувала за плагіат чи замовлену за гроші дисертацію.

Інститут археології АН УРСР отримував хай невелике, але регулярне фінансування, що разом з жорсткою організацією науки дозволило розвивати усі галузі археології і підняти її на високий професійний рівень.

Не принижуючи значення Академії Наук УРСР для розвитку української археології, слід назвати й низку недоліків, які успадкувала сучасна археологія України. Серед них і зайве жорстке адміністрування науки, і невиправдано роздутий бюрократичний апарат, і відставання від передових шкіл західної науки через жалюгідне фінансування за залишковим принципом та тривалу штучну ізоляцію від західних колег, і замкнутість нечисленної касти українських археологів, що до того ж має надто слабкий зв'язок з університетською молоддю. Нечисленність археологів на пострадянських просторах — стара академічна традиція радянських часів, коли археологія, як і деякі інші галузі гуманітарних знань, фінансувалися за залишковим принципом.

Характерною рисою археології УРСР та інших союзних республік був історично зумовлений емпіризм, уникнення широких узагальнень. «*Біда нашої археології, що в нас надто багато видатних черепкознавців*», — казав В. М. Даниленко. І ця біда республіканських археологій в СРСР, зокрема української, була історично зумовлена колоніальним статусом провінцій, цілеспрямованим нищенням їх інтелектуальних еліт, ізоляцією від наукових центрів Європи. Відповідно імперській структурі держави, наука в метрополії мала незрівнянно кращі можливості ніж в провінціях. Вона краще фінансувалася, столиця абсорбувала кращі наукові кадри, можливості контактів яких із зарубіжними колегами були набагато більшими, ніж у науковців Києва, Вільнюсу чи Мінська. Історично склалося, що археологи у союзних республіках добуваючи і, систематизуючи археологічні матеріали, не наважувалися на широкі теоретичні узагальнення, полишаючи їх столичним колегам з Москви та Ленінграду.

Радянська Академія Наук — це типова адміністративно-бюрократична структура, що була породженням свого часу. Величезна надцентралізована командно-адміністративна піраміда, якою був СРСР, складалася з менших галузевих пірамід — оборона, промисловість, сільське господарство, медицина, освіта, Академія Наук тощо. Тому в радянські часи наука й не могла існувати в іншій формі ніж адміністративна піраміда АН, органічними складовими якої були численні пірамідки академічних інститутів.

З адміністративно-бюрократичного принципу організації АН СРСР органічно витікає ще один її очевидний ґандж — адміністративний кар'єризм. У влаштованій за принципом командно-адміністративної піраміди радянській науці швидкий адміністративний ріст був ознакою перспективного, здібного вченого. Відповідно, науковець без адміністративних амбіцій вважався відхиленням від академічної норми і якщо не збоченцем, то таким собі диваком не сповна розуму. Тому, як казав гострий на язик, видатний український неолітчик Валентин Даниленко: «*В радянській науці ніколи не бракувало керівників, на відміну від справжніх вчених*». Щось подібне говорили й про радянську армію: «Генералів у нас достатньо, не вистачає сержантів».

Показово, якщо докторська ступінь присуджується за конкретне фундаментальне дослідження, подане у формі дисертації, то для отримання найвищих академічних звань членкора та академіка таке дослідження не вимагається. На передній план виходять успіхи на ниві адміністративної кар'єри. Зокрема, призначення на посаду директора академічного інституту автоматично передбачало отримання звання членкора АН.

Відомий випадок надання звання член-кореспондента НАНУ заступнику президента НАНУ Б. Патона по господарчим питанням, тобто завхозу АН В. Цемку. Його «вагомий внесок в українську науку» полягав не в особистих наукових досягненнях, а в тому, що В. Цемко «*створював сприятливі умови для творчої праці видатних вчених*» шляхом розподілу державних квартир серед високопосадовців НАНУ. За цим принципом можна надавати наукові ступені вахтерам президії та інститутів НАНУ «за охорону плідної праці науковців України».

Видатний український археолог Михайло Юліанович Брайчевський з цього приводу казав: «*Членкорів не обирають, їх призначають за заслуги перед керівництвом академії, чим похвалитися не можу*». Тому, попри свої численні наукові заслуги, такі моральні авторитети української науки, як М. Ю. Брайчевський чи Я. Р. Дашкевич (на відміну від В. Цемка) не дочекалися належного визнання від академічного керівництва і пішли з життя в статусі докторів наук. Академічна система НАНУ не простила їм ні наукового вільнодумства, ні політичного дисидентства.

Як відомо, академічна форма організації науки поширилася у перші роки радянської влади з метою забезпечення інтелектуальним потенціалом народного господарства, зокрема індустріалізації країни. Дореволюційна наука розвивалася при кафедрах провідних університетів, зокрема Святого Володимира у Києві, В. Каразіна у Харкові. Після більшовицької революції першорядним завданням науки стає негайне досягнення практичних результатів досліджень. Наукові розробки набувають виразного господарського спрямування. Зоологи концентруються на боротьбі зі шкідниками полів, ботаніки — з бур'янами.

Однак лев'яча доля бюджету Академії наук СРСР та АН союзних республік спрямовувалася на розробки в галузі військової техніки, на наукове забезпечення військово-промислового комплексу. Значну частину величезного прихованого військового бюджету СРСР складали кошти на наукові програми ВПК, які освоювалися через спеціально створені в структурі АН величезні інститути (електрозварки, надтвердих матеріалів тощо), які до академічної науки мають досить віддалене відношення. Тому нарікання наукового чиновництва пострадянської України на багаторазове скорочення фінансування НАН України після розвалу СРСР звучать не дуже щиро. Адже свідомо замовчується всім відомий факт, що це скорочення найбільше торкнулося надзвичайно коштовних суто військових програм, які у всьому цивілізованому світі здійснюються коштом окремого військового, а не академічного бюджету.

У цій атмосфері жорсткої направленості радянської академічної науки на обслуговування ВПК та народного господарства, археологи також намагалися, як могли, прагматизувати свою специфічну і дуже далеку від госпо-

дарських та військових потреб діяльність. Народжується езопова формула для спілкування з радянським чиновництвом усіх рангів: «Інститут археології АН УРСР шляхом археологічних розкопок курганів та поселень звільняє території для їх подальшого сільськогосподарського та промислового використання». В епоху брежнівського застою склалася абсурдно-анекдотична ситуація, коли археологія в УРСР існувала не для поглиблення знань людства про своє найдавніше минуле, а для звільнення колгоспних ланів від курганів.

Отже, археологія та деякі інші віддалені від безпосередніх потреб народного господарства екзотичні дисципліни, в Академії Наук радянських часів значною мірою грали роль своєрідного фігового листка, який прикривав відверту військову спрямованість більшості розробок радянської академічної науки. А фіговий листок, як відомо, не має необхідності робити надто великим. Звідси ставлення до археології як другорядної наукової дисципліни, що не дає прямого економічного ефекту народному господарству. Цим пояснюються глибокі традиції фінансування археології за залишковим принципом та прямо зумовлена цим традиційна малочисельність замкнутої касти археологів. З радянських часів в українському суспільстві закоренився погляд на археологію як щось екзотичне і другорядне, що не приносить економічної користі суспільству. Значна частина українців уявляє собі археолога, як дивака з лопатою, що раніше звільняв колгоспні лани від курганів, а в наш час видає дозволи на будівництво дач і автобанів та забезпечує олігархів кумедними дрібничками та сувенірами.

Як зазначалося, до спадщини радянських часів слід віднести і відірваність науки від студентської молоді, що як не дивно, пов'язано саме з виникненням Академії Наук. Її створення призвело до концентрації науковців у відокремлених від університетів академічних установах, а освіта студентів була перекладена на плечі окремої верстви викладачів вишів. Їх перевантаженість лекціями не давала можливості сконцентруватися на науковій діяльності. Та й у цьому не було потреби, оскільки в радянських вишах платили, як і зараз платять в університетах України, за читання лекцій, а не за наукові розробки. Тобто в СРСР університетська наука для більшості викладачів, фактично, була безкоштовним хобі, яким займалися бажаючі у вільний від читання лекцій час.

Зрозуміло, що така ситуація шкодила як науці, так і освіті. Молодь не мала можливості отримувати знання безпосередньо від його генераторів з Академії Наук, а науковці втратили можливість залучати до наукового процес здібну університетську молодь. Отже відірваність від університетів академічної археології зумовила проблеми з комплектацією галузі перспективною молоддю і врешті решт призвела до катастрофічного старіння академічних наукових кадрів.

Успішною спробою залучення здібної молоді в археологію є відкриття у 2000 р. у Києво-Могилянській академії магістерської програми «Археологія та давня історія України», яка у 2013 р. трансформувалася в кафедру археології НаУКМА. Метою цієї освітньої програми є підготовка фахових археологів у відповідності з вимогами сучасної науки та освіти. Протягом двох років студенти слухають 35 курсів з археології, які читають провідні фахівці Інституту археології НАНУ. Про ефективність цієї форми підготовки молодих археологів свідчить той факт, що більше половини зі 160 випускників кафедри працюють за спеціальністю археологія, зокрема 35 у штаті Інституту археології НАНУ. Вже 30 з них захистили кандидатські дисертації. Отже 20 % активно діючих археологів сучасної України є випускниками НаУКМА. Саме завдяки випускникам кафедри археології НаУКМА Інституту археології НАНУ вдалося подолати хронічну для академічних інститутів України проблему катастрофічного старіння наукових кадрів. Висока ефективність кафедри археології НаУКМА пояснюється поєднанням демократичних засад освіти університету з потужним науковим потенціалом Інституту археології НАНУ.

Разом з тим, труднощі з залученням здібної молоді в українську археологію зберігаються. Ситуація ускладнилася різким падінням престижу науковця в очах громадськості. Сучасна епоха первинного накопичення капіталу з численними прикладами миттєвого фантастичного збагачення деяких співвітчизників, схоже, справила відповідне враження на молодь, яка хоче «всього, багато і зразу». За даними соціології, за останні десятиліття рейтинг наукового співробітника у громадській думці на пострадянських просторах катастрофічно знизився і за шкалою престижності професій займає «почесне» місце у третьому десятку після значно більш престижної, на думку молоді, професії валютної путани.

Шлях романтичної молоді до завжди гостро потребуючої її української археології ніколи не був легким. Взаємна зацікавленість не полегшувала доступ молоді ні в радянську, ні в сучасну археологію, що різко дисонує з ситуацією у наших західних сусідів.

Археологія сучасної України зберігає старі академічні традиції. Тому більшість фахових археологів України традиційно концентруються в Інституті археології НАНУ в Києві. Це найбільша не тільки в Україні, а й у всій Європі археологічна інституція, де зараз працює близько 120 наукових співробітників, переважно докторів та кандидатів наук.

Із 1990 р. практично припинено фінансування державою експедиційної та видавничої діяльності Інституту. Кошти виділяються лише на

заробітну плату співробітників і то не в повному обсязі. Однак великий науковий потенціал Інституту археології НАНУ, навіть в умовах мінімального фінансування, дозволяє поки що зберігати високий рівень фахової археології в Україні.

Разом з тим, немає впевненості, що українська археологія і надалі буде існувати переважно в її сучасній академічній формі. Адже таких великих археологічних установ як київський ІА НАНУ в інших країнах немає. Та й сама Академія Наук НАНУ не має аналогів у розвинених країнах світу. В них археологія існує переважно при університетах, музеях, археологічних інспекціях, у невеликих дослідницьких інститутах, чисельність науковців в яких рідко перевищує два десятки. Не варто сподіватися, що сучасна Україна з її перманентними соціально-економічними проблемами може стати законодавцем світових стандартів організації археологічної науки. Тим більше, що успадковані від СРСР Академії Наук колишніх союзних республік, у тому числі АН РФ, вже зазнали суттєвих трансформацій.

Найгіршим сценарієм розвитку подій в ситуації, що склалася була б передчасна дезінтеграція АН НАНУ, а в її складі й Інституту археології НАНУ, який незважаючи на всі негаразди, утримує високий рівень археології в країні. Його реструктуризація виправдана лише за умов попереднього створення прийнятних для України археологічних структур європейського зразка, що потребує великих додаткових коштів. Небезпечні експерименти з українською археологією в умовах перманентних фінансових труднощів можуть взагалі відкинути її на задвірки сучасної європейської науки. Все ж археологів України, схоже, рано чи пізно чекає важке випробування, пов'язане з реформацією науки в напрямку європейських зразків, в тому числі, і в бік її наближення до університетів, а значить до студентської молоді.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що створення Академії Наук, при всіх безумовно позитивних для вітчизняної науки наслідках, запустило негативний процес відокремлення науки від університетської освіти. Університети стали займатися освітою, а інститути Академії наук — виключно наукою. Програли і ті, й інші. Відірвані від молоді науковці не могли нормально залучати талановиту молодь до наукової роботи. А студентство було позбавлене можливості отримувати знання безпосередньо від вчених, які його добувають. У вишах з'явилася окрема верства викладачів, які переказують на лекціях студентам те, що роблять науковці Академії Наук. Викладач університету — це своєрідний медіум, посередник, який передає наукову інформацію від власне науковців до студентів. Виникає ефект «поламаного телефону». Чим далі від джерела науки, тим менша якість отриманих знань. У викладачів університетів немає ні часу, ні ефективних стимулів займатися наукою, бо вони перевантажені лекціями. Та й гроші їм платять, як зазначалося, не за наукову діяльність, а лише за лекційну.

Академія Наук зіграла свою позитивну роль, однак в наш час вона не ефективна і не відповідає стандартам організації сучасної світової науки. Автору цих рядків трапилося в літературі визначення сучасної АН НАНУ як «іржавої клітки», яка дісталася українській науці в спадщину від СРСР. Це типова адміністративно-бюрократична структура, що була породженням свого часу. Величезна надцентралізована командно-адміністративна піраміда, якою був СРСР, складалася з менших галузевих пірамід — оборона, промисловість, сільське господарство, медицина, освіта, Академія Наук тощо. Тому в радянські часи наука й не могла існувати в іншій формі ніж командно-адміністративна піраміда АН. Однак розпад СРСР поклав край командно-адміністративним принципам організації суспільства, а значить піраміда Академії Наук приречена і в сучасній не реформованій формі далі існувати не може.

У наукових колах багато розмов про умисне нищення української науки. Не наука руйнується, а іржава клітка, в якій та наука опинилася — колишня Академія наук УРСР, яка своє віджила. Але якщо та клітка розвалиться раптово і неконтрольовано, то дійсно привалить усю українську науку, бо, на жаль, так сталося, що наша наука сконцентрована переважно в цій застарілій і неефективній структурі. Тому скорочувати Академію слід лише після створення альтернативних до неї наукових структур. Адже розумні люди не валять стару хату, не побудувавши нову.

У цивілізованих країнах світу успішно функціонує кілька моделей організації науки, які могли б стати альтернативою пострадянським адміністративним принципам НАНУ. Наприклад, на Заході дуже поширена грантова система забезпечення науки. Дослідники в умовах конкуренції борються за гранти, які роблять їх відносно незалежними від бюрократії. Якщо хтось зарекомендував себе ефективним дослідником в попередніх грантах, то для нього полегшується шлях до наступного. Щоразу можна набирати нову команду — відповідно поставленій задачі і фаху колег. Відбувається природний добір кращих, продуктивніших дослідників, які отримують широку перспективу для реалізації своїх талантів.

Однак грантів повинно бути багато і різних. Вони мають бути доступними для різних категорій науковців — від початківців до академіків і не розподілятися корумпованою бюрократією через систему «відкатів». Наприклад, у США діє близько 200 різноманітних грантових проектів, спеціально розрахованих на археологів. Зрозуміло, що грантовий шлях фінансування науки можуть собі дозволити лише багаті краї-

ни, до числа яких Україна, нажаль, поки що не належить. Для бідної і корумпованої України цей шлях якщо і не безнадійний, то надто довгий. А рятувати українську науку треба негайно поки вона не загинула разом з НАНУ.

Грантову систему в науці нині активно запроваджує Росія, казна якої переповнена нафто- та газодоларами. Оскільки Україна не має нафтодоларів, то в умовах, що склалися, більш перспективним видається повернення науки на кафедри провідних університетів країни. Мається на увазі створення на кафедрах кращих університетів країни робочих місць для наукових співробітників. Дві—три наукові ставки, поділені між викладачами кафедри, сприятимуть науковим дослідженням в університетах не у вільний від лекцій час в режимі добровільного і безкоштовного хобі, а на офіційних підставах. Це відкриє реальну можливість для наукової діяльності викладачів, які мають до цього хист і бажання.

Такий викладач-науковець шляхом виконання планових наукових тем частину платні буде отримувати за наукову діяльність, а іншу — за лекційну. Співробітник кафедри, читаючи лекції лише за своєю вузькою спеціальністю, буде мати час і можливості для наукової діяльності. А прямий контакт науковців зі студентами без посередництва спеціальних медіумів-викладачів не лише підніме якість викладання, але й дозволить залучити в науку здібну молодь. Виграють і наука, і університети, і молодь. А поки що освіта і наука в Україні досить ізольовані одна від одної, хоча й підпорядковані одному Міністерству освіти та науки (МОН).

Повернення науки на кафедри українських університетів відкриє додаткові можливості вирішення ще одного важливого національного завдання -- порятунку української науки. Мається на увазі реальна перспектива дезінтеграції АН НАНУ через можливе різке скорочення державного фінансування. За цього негативного сценарію розвитку подій певна частина академічних науковців могла б знайти прихисток на кафедрах університетів в якості науковців-викладачів.

Автор цих рядків ні в якому разі не закликає до скорочення фінансування НАНУ та розпорошення її наукового потенціалу по університетах України. Однак в умовах перманентної соціально-економічної кризи в країні академічна наука України, зокрема й українські археологи, повинні бути готові до можливого негативного розвитку подій і на такий випадок варто мати запасний ефективний план порятунку української науки.

На нашу думку, Академії Наук України та інститутам, як її структурним підрозділам, загрожує не так дезінтеграція та повне знищення, як суттєве скорочення функцій та штату співробітників внаслідок скорочення державного фінансування. За цих форсмажорних умов, перетікання частини наукового потенціалу системи НАНУ до менших наукових структур (університетських кафедр, науково-дослідниих лабораторій при вишах та музеях тощо) стало б ефективною формою порятунку української науки, зокрема й археології. Однак цей шлях збереження академічних наукових кадрів можливий лише за умов завчасного створення державою відповідних наукових структур при кафедрах провідних університетів країни.

Вимушено скорочена НАНУ могла б очолити загальнонаціональні наукові програми та наукові структури національного значення, наприклад, Центральну Наукову бібліотеку ім. Вернадського, Центральний науковий архів тощо. Відповідно, під егідою реформованого Інститут археології НАНУ повинні лишитися Національні археологічні фонди, Центральна археологічна бібліотека, Науковий археологічний архів, Спеціалізована рада по захисту дисертацій, Національний польовий комітет з видачі Відкритих листів з групою експертів археологічних звітів тощо.

Таким чином, українська наука і вища освіта вже тривалий час знаходяться в стані глибокої кризи, вийти з якої вони можуть лише спільними зусиллями. Подане бачення проблем української археології автор цих рядків неодноразово оприлюднював як перед науковцями, так і освітянами, зокрема і в контактах з керівництвом НаУКМА та ІА НАНУ. Нажаль, поки що без особливих успіхів.

Однак будьмо оптимістами — «вода камінь точить». Усе буде гаразд. «Ще так не було, щоб ніяк не було», кажуть в Україні.

ПІСЛЯМОВА

Автор цих рядків кілька років тому брав участь у міжнародній конференції, де мав бесіду з польськими колегами про університетську підготовку археологів в Європі. Виявляється, тільки Варшавський університет щорічно набирає на спеціальність «Археологія» 130 першокурсників. Для порівняння нагадаю, що головний університет України (Київський ім. Т. Шевченка) ще кілька років тому на весь історичний факультет, з його півтора десятком різноманітних кафедр, щорічно приймав усього 150 студентів. Моє питання про працевлаштування величезної кількості археологів, що випускають польські університети, викликало здивування. Виявляється в усіх розвинених країнах Європи археологія вважається престижною спеціальністю. На археологів існує значний попит не тільки в державних установах, але й в приватних фірмах. «Важається, що археологи мислять глибоко, широко і нестандартно», — сказав польський професор.

Історія — це колективний досвід людства. Її вивчають не лише з цікавості, щоб знати як люди жили в минулому, але й щоб уникнути помилок сьогодні та в майбутньому. Глиби-

на історичної пам'яті пересічного європейця сягає Другої світової війни. Лише дехто щось знає про Наполеона та Жозефіну, а з романів Дюма і про мушкетерів короля Людовика. Археологи — носії історичного досвіду людства з часів олюднення мавпи 3 млн. років тому. Ця унікальна інформація, на думку європейців, робить їх мислення нестандартним, здатним підійти до проблеми з нетрадиційного боку, поглянути на неї з врахуванням історичного досвіду людства, як кажуть «з глибини віків». Тому диплом археолога в Європі відкриває для молодої людини досить широкі перспективи.

Складні соціально-економічні проблеми сучасного постіндустріального суспільства у розвинених країнах вже вирішуються не шляхом накопичення вузьких фахівців з конкретної тематики, а через принципово новий підхід до неї нестандартно мислячих людей, які не зашорені вузькою спеціалізацією. Тому в розвинених країнах Європи існує попит на гуманітаріїв широкого профілю та фахівців екзотичних професій, зокрема археологів.

На відміну від Європи, на пострадянських просторах законсервувалася архаїчна ментальність часів індустріалізації, перших п'ятирічок та будівництва Дніпрогесу. Проблеми традиційно вирішують шляхом концентрації вузьких фахівців, сподіваючись, що їх кількість діалектично переросте в нову якість. Однак, на відміну від «мозкового штурму» з нетрадиційними підходами до проблеми, така технократична лобова атака на неї давно неефективна в сучасному динамічному світі.

За останні десятиріччя виші України наштампували сотні тисяч правників. Хіба це допомогло нам стати правовою державою шляхом переростання величезної кількості юристів з сумнівними дипломами у «високу» якість української судової системи? Питання риторичне.

Кажуть, юристи — це еліта нашого часу. Однак історія свідчить, що еліти всіх часів нечисленні, а їх представники мислять нетрадиційно. Як археологи в Україні — усього 300 на 45 мільйонів, і всі унікальні фахівці у своїй археологічній тематиці. До того ж «мислять глибоко, широко і нестандартно», як вважають польські професори і вся цивілізована Європа. Окрім України. Тому поляки в Європі, а ми у підвішеному стані між цивілізованим світом та деспотичною імперією. І там залишимося доки не станемо мислити категоріями постіндустріального суспільства, а не сталінських п'ятирічок і доки будемо уявляти собі археолога, як наївного дивака з лопатою, що звільняє колгоспні лани від курганів, видає дозволи на будівництво дач і автобанів та забезпечує олігархів кумедними дрібничками та сувенірами.

P. S. Щойно 19.07.2019 р. МОН України сповістило, що цього року, як завжди, найбільшою популярністю у вступників до українських вишів користується спеціальність правника. А на спеціальність «археологія» у НаУКМА за тиждень до вступних іспитів здали документи лише 4 абітурієнти. Схоже, українці у розбудові своєї держави продовжують керуватися старою марксистсько-ленінською догмою про переростання великої кількості в нову високу якість. Співвітчизники свято вірять, що шлях до правової держави лежить через максимальне збільшення кількості сумнівних правників з дипломами сумнівної якості.

L. L. Zalizniak

UKRAINIAN ARCHAEOLOGY: THE STATE AND PROSPECTS (The subjective impression about the objective state)

Ukraine is one of the richest on archaeological sights countries of Eastern Europe. However this riches strike a discordant note with the traditionally small amount of the Ukrainian archaeologists. The lack of «white» academic and university archaeologists is compensated in Ukraine by the increase of quantity of «black archaeologists» that engage in the plunder of archaeological inheritance of country. Strategy of fight against illegal trade of archaeological artefacts it follows fundamentally to reform in Ukraine, limiting to him the hard scopes of law. Above «black archaeologists» it follows to set hard control of public organs with bringing in of professional archaeologists.

A limit amount of specialists on archaeology and primitive history became one of reasons of wide distribution of amateur «conceptions» and wild fantasies about the ancient past of region. They inform a population untruthfully and discredit a country.

The Academy of Sciences played a positive role in development of science, however in our time she does not answer the standards of organization of modern world science and needs deep reformation. Academic organization of science in soviet times had not only the strong parties but also numerous defects. Among them hard administration of science, numerous bureaucracy, lag from front-rank schools of western science through the insufficient financing and protracted artificial isolation from western colleagues, absence of contacts with university young people. The last resulted in the catastrophic aging of academic scientific staff.

Ukrainian science and higher education already long time are in the state of deep crisis, to go out from that they can only by joint efforts, by deep reforms in direction of approaching to the world standards of organization of science and education.

Keywords: Ukrainian archaeology, Academy of Science, University science, «black archaeology».

Одержано 09.09.2019

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, проспект Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.
ZALIZNIAK Leonid, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institut of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8924-8122, e-mail: zaliznyakl@ukr.net.

УДК 904.5(477.74)"636/653"(091)

И. В. Сапожников

КУРГАНЫ БУДЖАКА, ИССЛЕДОВАННЫЕ Ф. И. КНАУЭРОМ: ИСТОРИЯ РАСКОПОК, КАРТОГРАФИЯ И НЫНЕШНЕЕ СОСТОЯНИЕ

«Эти курганы возвышаются как живые
памятники давно минувших времен
и исчезнувших поколений и как будто говорят:
раскройте нас и вы найдете наше сердце!»

Ф. И. Кнауэр (1889, с. 33)

Статья посвящена археологическй деяльности уроженца немецкой колонии Сарата в Буджаке и автору первых научных раскопок курганов этого региона — профессору киевского университета Святого Владимира Федору Ивановичу Кнауэру. В ней охарактеризованы материалы полевых работ ученого 1888—1889, 1891 и 1899 гг., в ходе которых он частично исследовал 11 курганов по берегам степных речек Сарата и Когильник и виявил 75—77 могил, составивших хроностратиграфическую колонку погребений от энеолита до средневековья, которая на протяжении многих десятилетий была опорной для всего Северо-Западного Причорноморья. В специальном приложении к статье изложены материалы разведок автора 2018 г., в ходе которых были выявлены и описано состояние сохранности большинства курганов Ф. И. Кнауэра, часть которых предлагается докопать в наши дни с использованием современных методик и анализов.

***Ключевые слова**: Буджак, профессор Ф. И. Кнауэр, курганы, история полевых работ, топография, картография, состояние сохранности исследованых ранее объектов.*

Статья продолжает серию работ, посвященную курганам Северного Причерноморья и их исследователям. Основные акценты в них сделаны не на атрибуции и датировке погребений и погребального инвентаря, а на биографиях ученых археологов и собственно курганных насыпях, которые являются одними из наиболее ярких элементов природных и культурно-исторических ландшафтов региона. Особое внимание уделялось темам, которые, как правило, не являются популярными у полевиков-курганщиков, а именно — истории изучения, картографии и топографии (Сапожников 2004; 2018a; 2018b; Сапожников, Аргатюк 2018; Сапожников, Болтрик 2018; и др.). Именно такие, *неинвазийные методы исследований* могильных насыпей в последние десятиления становятся все более затребованными и популярными (Сапожников, Болтрик 2018). По сути статья является развернутой частью исторического обзора начальных этапов изучения курганов Буджака, в которых особое место по праву и навсегда принадлежит Ф. И. Кнауэру (Сапожников 2018c; Сапожников, Присяжнюк 2018; Кашуба, Сапожников 201; и др.).

Федор (Фридрих) Иванович Кнауэр (03/15.08.1849, Сарата Аккерманского уезда Бессарабской губ. [1] — 22.12.1917, Томск, ныне РФ) — немец и лютеранин. Закончил в Сарате 4-летнюю учительскую семинарию (школу; позже стала Вернеровским центральным училищем), с получением свидетельства учителя приходской школы (1865). Работал помошником учителя в Тарутино и совершенствовал русский язык в Сарате (1865—1867). Изучал языковедение, санскрит и немецкий язык в университетах Йены и Тюбингена, закончил университет Дерпта (ныне Тарту, Эстония, 1882), где защитил докторскую диссертацию (1884). С 1885 г. работал в университете Св. Владимира в Киеве: с 1886 г. — экстраординарным, с 1890 г. — ординарным, с 1909 г. — заслуженным, с 1912 г. — внештатным профессором кафедры сравнительного языковедения и санскрита. Автор двух докладов и экспонент выставки на XI Археологическом съезде (Киев, 1—19 августа 1899 г.). Участвовал в работах XIII (сентябрь 1902, Гам-

1. Судя по метрической книге, родителями младшего сына Фридриха (Matthäus Friedrich) были Imanuel Johannes и Magdalena Aldinger, а воспреемниками Andreas Jakob Knauer и Elisabetha Magdalena Knauer (Hofer) (Sarata... 1849, p. 8).

© И. В. САПОЖНИКОВ, 2019

бург) и XVI (апрель 1912, Афины) международных съездов востоковедов (Fiess 1979, S. 277; Черказьянова б. г., 2015; и др.).

О его пути в археологию известно мало, но ясно, что он занялся ей по собственному желанию и под влиянием членов Исторического общества имени Нестора-летописца (ИОНЛ) (Горькова 2013; Грицюта 2017a; и др.), в первую очередь сослуживца — профессора В. Б. Антоновича. Последний был не только председателем ИОНЛ в 1881—1887, 1896—1899 гг., но и действительным членом Московского археологического общества (с 1874 г.) и Императорского Русского археологического общества (с 1894 г.), а также сверхштатным членом Императорской археологической комиссии (ИАК; с 10 декабря 1891 г.), которая выдавала «Открытые листы» и нередко финансировала раскопки (Мусин 2009a, с. 191, 199).

Хотя любовь к древней истории своей малой родины наверняка жила в Ф. И. Кнауэре с детства, идею провести археологические исследования, пребывая в родительском доме, он начал осуществлять не позднее 1887 г. Именно тогда было начато дело № 29 фонда ИАК Рукописного отдела научного архива Института истории материальной культуры (ИИМК) Российской Академии наук. В нем содержится «Переписка о разрешении на раскопки в Бессарабии» и «Сведения о раскопках у с. Сараты Аккерманского у.[езда] на землях местных немецких колонистов» (Мусин 2009b, с. 24). Правда, ученый прервал занятия археологией еще резче, чем начал: после довольно-таки удачного сезона 1899 года «в поле» он больше не выезжал. Однако публикации добытых им материалов продолжали выходить, а в 1912 г. он сыграл определенную роль в покупке ИАК предметов известного Бородинского (Бессарабского) клада, так как его находчики — немецкие колонисты сначала обратились именно к нему (Кашуба, Сапожников 2019).

В итоге за дюжину лет более или менее активных археологических изысканий в Буджаке известный лингвист Ф. И. Кнауэр опубликовал не менее 10 работ на эту тему, но парадокс состоит в том, что его последователи до сих пор знакомы не со всеми из них (Эбергардт 1916 с. 22; Берг 1918, с. 38—40; Горькова 2013; Яровой 2014; Грицюта 2017a; и др.). Более того, специальные статьи об археологической деятельности ученого начали появляться лишь в самые последние годы (Грицюта 2017b; Сапожников, Присяжнюк 2018; Кашуба, Сапожников 2019).

Недавно А. А. Горькова высказала утверждение, что Ф. И. Кнауэр «*лично финансировал свою работу, а все находки после изучения жертвовал в Киевский университетский музей*» (Горькова 2013, с. 85). Как выяснилось, оно и в первой, и во второй своих частях может быть справедливым только для сезонов 1888—1889 гг. и, вероятно, разведки 1896 г., так как ИАК выделила ученому на раскопки 1891 г. 250 руб., а 1899 г. — 500 руб. (Мусин 2009b, с. 36, 63).

Федор Иванович Кнауэр

В статье описаны материалы полевых исследований Ф. И. Кнауэра 1888—1899 гг. на основе его работ и опубликованных документов (в частности планов и карт). Замечу, что значительный массив почти неопубликованных источников хранится в научных архивах (ИММК РАН в Санкт-Петербурге [1] и частично ИА НАНУ в Киеве). Кроме того, в первом из них есть несколько негативов фотоснимков предметов погребального инвентаря, в том числе и утраченных навсегда (Мусин 2009b, с. 36, 63; Длужневская 2014, с. 82; Кашуба, Сапожников 2019).

Находки Ф. И. Кнауэра находятся: в Национальном музее истории Украины (НМИУ) за 1888—1889 и 1899 гг., сохранились частично (Перечневая… 1899; Університетський… 1992) и в Российском историчном музее (РИМ, Москва; за 1891 г.) (Отчет ИАК за 1891 г., с. 172—173). Поскольку архивные источники и музейные документы (инвентарные книги и акты передачи материалов) заслуживают детального анализа и специальной публикации, в данной статье автор сосредоточился собственно на «курганах Ф. И. Кнауэра», а точнее — на их топографии, картографии, содержании и современном состоянии насыпей.

Главная заслуга Ф. И. Кнауэра состоит в том, что именно он начал и поставил тут исследования курганов на научные рельсы, руководствуясь принципом: «*Бессарабия, особенно ее южная половина приблизительно от Кишинева до устьев Дуная представляется с исторической точки зрения несомненно одним из любопытнейших уголков мира*» (Кнауэр 1889, с. 32).

1. В бывшем архиве ИАК документация раскопок Ф. И. Кнауэра 1888—1889 гг. (отчеты и полевые дневники) отсутствует, так как в те годы «Открытые листы» ему не выдавались (Кашуба, Сапожников 2019). На сегодня место ее хранения не известно.

КУРГАНЫ У с. САРАТА

Курганы 1—5 раскопаны Ф. И. Кнауэром в 1888 г.: № 1 — в 6,4 км к С от с.Сараты, «на горе» правого берега долины р. Сарата; № 2 — в 107 м к В от первого; № 3 — в 1,6 км к СЗ от села «на горе»; № 4 — в 163 м к С от третьего; № 5 — около 3,2 км к С от села, на левом берегу долины (Кнауэр 1889a; 1889b; 1899; Антонович 1889; Сикорский 1889). Особый интерес представляет опубликованный ученым план курганов на землях Сараты, большая часть которых пронумерована от № 1 до № 12 (Кнауэр 1889a; 1889b, рисунок). На протяжении длительного времени этот документ был практически неизвестным для археологов, поскольку отсутствует в большинстве экземпляров статьи 1889 г. По своей сути этоте план является первой профессиональной археологической картой для Северо-Западного Причорноморья и безусловно заслуживает отдельной публикации (рис. 1).

«*Дневник раскопанных курганов.* ***Курган № 1****. В 6 верстах к С от села Сараты, к З от Саратской реки, текущей с С к Ю, на горе, расположен один из самых больших курганов как по вышине, так и по окружности. Высота его 5,25 метра. Окружность 310 шагов. Северная сторона кургана почти вдвое короче и круче южной; западная и восточная по длине и крутизне одинаковы; следовательно, с В и З он кажется продолговатым. Диаметр вершины 7 м. Окружность вершины 27 шагов. В середине вершины находилась верхушка, вокруг которой шла канавка (впадина) шириной в 1 шаг [0,7 м] и глубиной вершка в 3 [13,2 см].*

Вырытая в виде колодца яма имела около 8 м в диаметре и 35 шагов в окружности. На глубине 0,5 м показались известковые камни, расположенные полукругом. Эти камни значительной величины, очевидно, были взяты из каменоломен, еще и теперь находящихся

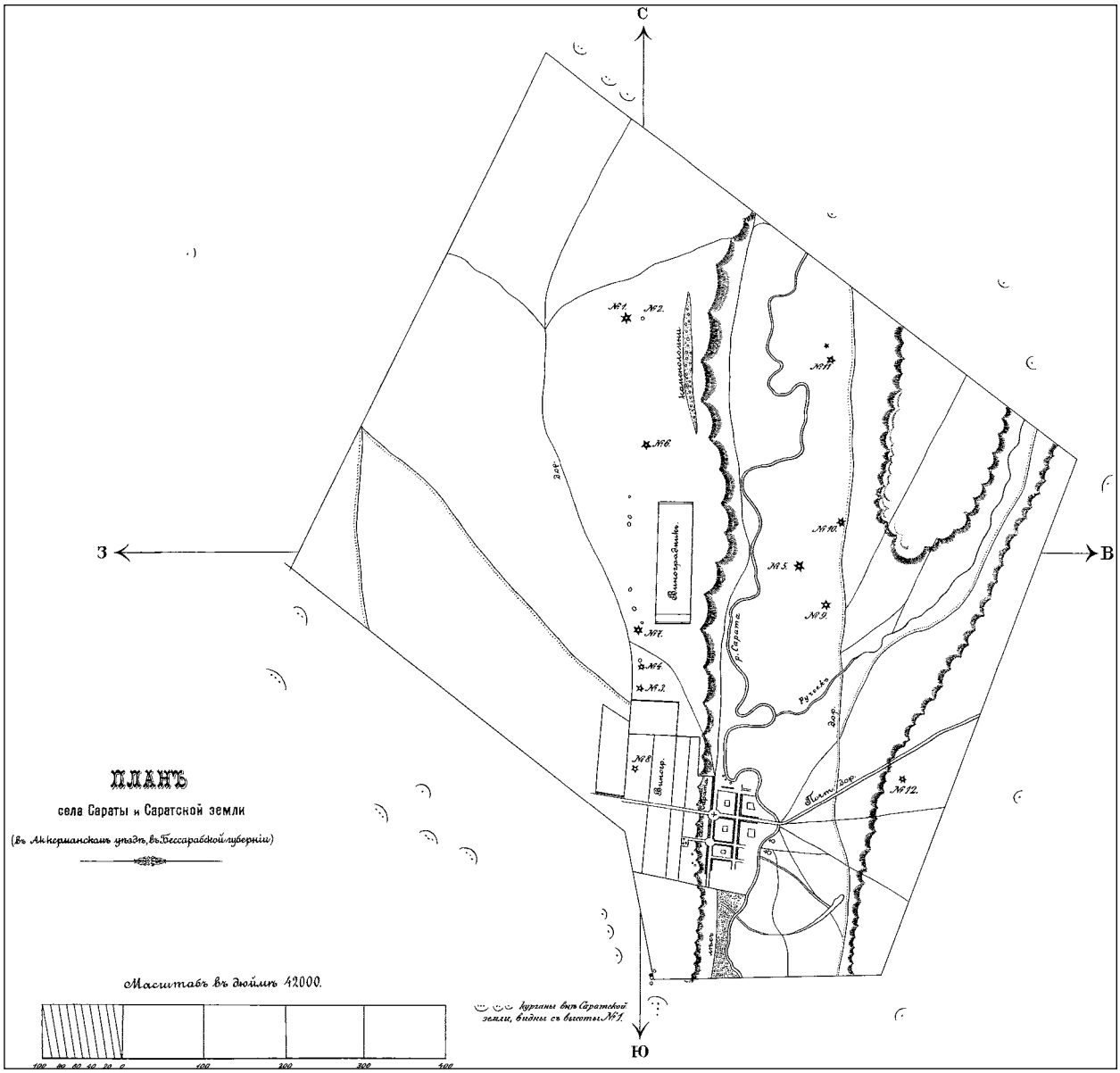

Рис. 1. «План с. Сараты и саратской земли» с курганами (Кнауэр 1889a; 1889b)

недалеко от этого кургана на склоне горы. 0,3 метра ниже камней найдены обломки сосудов: несколько обломков сосуда из обожженной глины и один из необожженной (полагаю, что было только два сосуда). Несколько ниже появились лошадиные зубы и кости, занесенные сюда зверьками (байбаками или хомяками).

На глубине 1 м, в самой середине кургана, лежал человеческий скелет, а рядом с ним, влево от него, части лошадиного. Оба скелета, имевшие одинаковое направление, находились, очевидно, в тесном соприкосновении, голова с головой. Человек был обложен сверху, с боков и снизу деревом (бревнами?), а также и конь, судя по некоторым признакам и результатам, добытым раскопками остальных курганов. Возле лошадиного скелета найдено два железных стремени: одно целое, при вынимании распавшееся однако на три куска, другое — только в частях. На первом в одном месте заметны следы бронзы. Скелет человека настолько сохранился, что возможно было его измерить. Длина его 1,55 м. Положение костей было не вполне нормальное, так что можно допустить, что при жизни человек был несколькими сантиметрами выше. Направление скелета обыкновенное: ноги к В, голова к З, лицо на В; впрочем, вследствие давления севшей или обрушившейся земли, лицо было повернуто к Ю. Распавшийся череп имел форму продолговатую; лоб его не был высок; тип черепа такой же как и тип черепа, уцелевшего в кургане № 2. Обе руки прямо и тесно был прижаты к бокам, причем однако конечность левой руки лежала на нижней части живота. На правой руке от концов пальцев до локтя сохранились части по виду золотистой шелковой ткани (военной рукавицы?). Анализом, сделанным проф. И. Шмальгаузеном, констатировано, что то был чистый шелк без всякой примеси золота. Эта ткань у ручного сустава придерживалась серебряным браслетом, не вполне, впрочем, сохранившимся. Так как один конец этого браслета снабжен ушком, то другой, отпавший конец, без сомнения, имел крючок для застегивания. Вблизи человека, к югу от его правой руки было найдено большое кольцо из чистого массивного золота с головкой, простой работы и без спайки, быть может, служившее украшением для человека. Возможно, что кольцо это было отброшено туда, где было найдено, неосторожным копанием.

На глубине 1,6 м заметны были следы поперек или накрест наложенных балок или досок. Кроме вышеназванных вещей, ничего больше не было найдено, за исключением скелета зайца, трудно сказать, каким образом туда попавшего.

Вырытая земля была везде одинаковая: состояла из чернозема, смешанного с глиной. Курган, как и остальные, без всякого сомнения, насыпной. Курган этот был воздвигнут, несомненно, в честь лица, занимавшего видное место среди своего народа, в честь какого-нибудь предводителя, героя, витязя, князя, о чем свидетельствуют значительная высота кургана, качество найденных вещей и то обстоятельство, что в нем был погребен только один человек со своим любимым конем (сравн. однако ниже).

***Курган № 2**. В 150 шагах к В от первого. Высота 0,5 м. Окружность 40 шагов. В самой средине вершины находилось углубление (впадина). Южная сторона была немного длиннее остальных.*

Вырытая яма имела в диаметре 3 м. На глубине 0,4 м было найдено несколько камней — таких же, как и в первом кургане. 0,35 м ниже этих камней показались мелкие обломки железа (от стремени, как в № 1? или от уздечки (см. ниже)? или же от кинжала, ножа, как в № 5?) и части дерева, а кроме того, и несколько обломков глиняных сосудов, как в предыдущем.

На глубине 1 м, в самом центре кургана, найдены были скелеты человека и лошади. Человек был положен правильно: лицом к В; обе руки одинаково прямо и тесно были прижаты к бокам. Череп продолговатый с низким лбом, весьма типичный, сохранился.

Рост человека 1,55 м. Оба скелета имели одинаковое направление и касались головами. Следы дерева были видны вокруг обоих скелетов со всех сторон. Кости лошади так тесно касались костей человека, что оба как-будто лежали в одном гробе, что, может быть, и действительно, было. Возле лошади была найдена половина железной узды.

Для погребения трупов человека и лошади сначала вырыли неглубокую яму в объеме, как раз достаточном для обоих, как это было заметно по более твердой и мягкой земле; потом насыпали небольшой курган из чистого чернозема.

***Курган № 3**. Находится в $1\,^{1}/_{2}$ верстах к СЗ от села на горе. Курган этот имел все признаки предыдущих: на вершине углубление (впадина); южная сторона вдвое длиннее северной и более полога, чем остальные. Высота 2,75 м. Окружность 180 шагов.*

Вырытая мною яма имела 10 м в диаметре. На глубине 0,3 м и ниже найдено несколько обломков сосудов из обожженной и необожженной глины. Далее, на глубине от 0,2 до 1,1 м найдено сравнительно много известковых камней, расположенных не полукругом, а кучами, без всякого определенного порядка. Затем на глубине 0,9 м в середине кургана оказалось два скелета: человеческий и лошадиный, лежавшие рядом, голова с головой. Направление их было обыкновенное: лицом к В. Оба были обложены деревом (бревнами ? сохранились довольно большие куски, как и в № 1). Череп человека распался, лошадиный же был вынут почти неповрежденным. Некоторые части обоих этих скелетов были унесены (байбаками, хомяками ?), так что измерить их длину оказалось невозможным.

0,8 м ниже первого был найден второй человеческий скелет без лошади, лежавший частью под камнями, в некотором расстоянии от середины и к Ю от первого. Сохранились

также только части; но измерить длину его и определить положение было возможно: направление он имел обыкновенное, лицом к В; длина его была 1,7 м. Так как кости от давления тяжелых камней немного отклонились от нормального положения, то можно полагать, что человек при жизни был несколькими сантиметрами выше. Таким образом рост его, сравнительно с другими, был велик. Череп развалился. Заметны были и следы дерева.

На глубине 1,65 м несколько в стороне от центра к З оказались части третьего человеческого скелета, обложенного, как и остальные, деревом. Скелет этот, имевший приблизительно 1 м принадлежал человеку невзрослому, о чем, по мнению присутствовавшего местного врача, свидетельствовало качество костей; сомнительно, чтобы этот скелет был женский. Череп распался. Тип черепов очевидно одинаковый, такой же как и в остальных курганах. Вещей или каких-нибудь следов вещей, кроме названных, не было. Земля кургана насыпная, смешанная большей частью с глиной, но кое-где попадался и чистый чернозем.

***Курган № 4**. Находится в 280 шагах к С от № 3. Высота 0,75 м. Окружность 84 шага. На вершине углубление (впадина). Вырытая яма имела 6 м в диаметре. Найдены:*

1) на глубине 0,3 м обломки муравленых сосудов, пепел и угольная пыль, попавшие сюда, без сомнения, в самое позднейшее время и, конечно, не имеющее, вследствие того, никакого археологического значения.

2) Обломки сосудов из глины обожженной и необожженной.

3) На глубине 0,65 м скелеты человека и лошади; последняя лежала, как обыкновенно, непосредственно возле человека, слева. Черепа и скелеты совершенно распались. Направление имели, несомненно, обычное: лицом к В. Были видны следы дерева. На этот раз трупы человека и коня, очевидно, были положены прямо на землю, а не в сделанную предварительно яму, как в № 2, или на возвышение, как в №№ 1 и 3; затем над ними был насыпан курган из чернозема, смешанного с глиной.

***Курган № 5**. Насыпан верстах в 3 к С от села, в долине, несколько на В от Саратской реки. Высота 3 м. Окружность 206 шагов. Вокруг кургана было ясно заметно углубление (канава). Южная сторона вдвое длиннее и положе северной. Предыдущие курганы находятся на пастбищной земле, никогда, по-видимому, не паханной; хотя и этот курган также стоит на выгонной земле, но еще не очень давно здесь была пашня, почему вершина его сделалась сравнительно плоской и ожидаемое на ней углубление изгладилось.*

Яма была вырыта мной в 12 м в диаметре. Найдены: 1) на глубине 0,5 м в самом центре кургана человеческий скелет, рядом с лошадиным. Лошадь имела обычное направление, мордой к В, человек напротив, лежал головою к В, лицом к З, причем голова отклонилась к с. Необыкновенное, но вряд ли случайное положение (сравн. ниже). Таким образом лошадь, также как и остальные, была положена к С от человека, но на этот раз по его правой стороне. Оба были обложены деревом. Длина человеческого скелета 1,6 м. Череп человека продолговатый с поразительно низким лбом; он представляет прекрасный экземпляр, сохранившийся, к сожалению, только в частях. Из-под правого бедра торчал железный нож не целый, распавшийся при вынимании в куски. Там же найдено железное, также не цельное, кольцо с крючком, служившее, вероятно, для прикрепления ножа. Далее на нижней части живота найден маленький бронзовый предмет и такой же гвоздик, отпавшие, очевидно, от пояса. Между человеческим и лошадиным скелетами, тесно касавшимися друг друга, нашелся еще кусочек железа (от стремени, узды, ножа). Ожидаемые над этими скелетами камни были, вероятно, вынуты, так как мешали вспашке; от них остались только мелкие куски.

2) На той же глубине, к ЮВ от первого, лежал другой человеческий скелет, в обыкновенном направлении, лицом к В. Расстояние между черепами обоих скелетов было 1 м. Скелет этот сохранился вполне, до последней косточки. Длина его 1,63 м. Череп, круглый как арбуз с очень высоким лбом, представляет совершенную противоположность всем остальным найденным черепам. Кости были сравнительно очень свежи. Вокруг этого скелета не было следов ни железа, ни дерева. На основании этих данных можно с вероятностью предположить, что скелет этот не из древних, но попал сюда неизвестно как в новейшее время. Признаков насильственной смерти скелет не обнаружил; нет и предания в народе, чтобы там был похоронен в наше время человек. Как бы то ни было, древность этого скелета весьма подозрительна, и его никак нельзя отнести к той эпохе, к которой несомненно принадлежат остальные скелеты, найденные как в этом, так и в других курганах.

3) На полметра ниже этих лежали параллельно друг другу на расстоянии 1 м два других человеческих скелета. Ноги их были направлены к ЮВ, головы к СЗ, лица, вероятно, к ЮВ. Следы дерева (и железа ?) констатированы. Кости оказались гнилыми и хрупкими, а частью были унесены. Длина северного скелета 1,75 м (больше всех остальных); измерить южный уже не было возможности.

4) На глубине от 1,1 до 2 м находилась куча больших известковых камней, под которыми на глубине 2 м к ЮВ от центра кургана оказался человеческий скелет, совсем распавшийся и мучнистый. Видны были следы железа и дерева, нашлись также остатки железа. Определить направление или длину скелета было нельзя.

5) На самой линии горизонта, следовательно на глубине около 3 м, появилось опять не-

сколько громадных продолговатых четырехугольных камней; эти камни были также известковые, за исключением одного песчаного, который однако сделался весьма твердым вероятно вследствие сыроватой земли (сравн. ниже). Под этими камнями находилась могила длиной в 1,9 м, шириной 0,7 м и глубиной 1,3 м. Камни частью лежали в косом направлении, но первоначально, очевидно, были положены горизонтально над этой могилой, как раз достаточной для одного человека. Найденный в ней человеческий скелет, находившийся таким образом на 1,3 м ниже линии горизонта (сравн. еще № 2), был ростом в 1,7 м. Он был мучнист и при разрывании совсем распался; тоже случилось и с черепом. Впрочем, его тип был такой же как и остальных черепов, за исключением второго, найденного в этом кургане. Направление скелета было замечательное, такое же как и первого скелета в этом кургане: голова к В, лицо к З. Случайности здесь допустить нельзя, так как этот человек был похоронен бесспорно с осторожностью, надлежащим вниманием и уважением; следовательно мы должны смотреть на этот факт как на необъяснимое пока исключение в обычай погребения. У левого плеча найдена кучка красильного вещества кврпично-красного цвета. По определению проф. П. Армашевского, сделавшего анализ, это охра. Череп оказался совершенно красным (потому ли, что была намазана голова?). Следов железа или дерева замечено не было. Между тем как во всех курганах земля была суха как порох, в этой могиле земля (чистый чернозем) оказалась сыроватой; может быть вследствие этого обстоятельства, если здесь и находилось дерево, то оно сгнило бесследно. В виду узкости вырытой могилы и в виду того, что гнилистые кости лежали на твердой земле, надо предположить, что если и этот труп был обложен деревом как остальные, то во всяком случае не бревнами, а досками, вообще тонким деревом. Весь курган был насыпан из чистого чернозема, без всякой примеси глины.

<u>Ошибки, допущенные при раскопках</u>. Из предыдущего дневника видно, что из пяти курганов три, самые большие, не были разрыты мной в достаточном объеме. Это можно сказать главным образом о № 1. Величина вырытых ям была слишком мала сравнительно с величиной самих курганов. Так, окружность ямы в № 5 была в 3 раза, в № 3 — в 4, а в № 1 — даже в 8 раз меньше окружности кургана. Кроме того, вследствие трудности выбрасывания земли из ям, последние к низу суживались; поэтому легко могло случиться, что, хотя я и раскопал самые центры курганов и притом до линии горизонта и ниже, я все-таки не попал на другие скелеты и предметы, которые могли там находиться. В свою защиту я должен сказать следующее:

1) южная сторона каждого из наших курганов, полагаю, вследствие более быстрого таяния накоплявшегося за зиму снега, сделалась гораздо длиннее остальных сторон; поэтому и окружность их основания в настоящее время, несомненно, длиннее, чем была первоначально. Принимая далее во внимание, что основание курганов могло расширяться и от проливных дождей, мы найдем при вычислениии отношения между окружностями вырытых ям и оснований курганов более благоприятный для себя результат;

2) обыкновенно, насколько мне известно, курганы раскапываются не более, чем на половину объема, что мне представляется также недостаточным, в особенности относительно изолированных курганов: их нужно каждый раз разрывать совсем, или, по крайней мере, на три четверти площади основания. По моему мнению, это необходимо и тогда, когда в известной местности уже установлен определенный тип, ибо обычай насыпать курганы мог существовать у различных народов, живших в одной и той же местности, и поэтому мы не можем заранее знать, какому именно народу имеем право приписать известный курган;

3) чтобы установить тип для названной местности, я хотел разрыть несколько курганов в разных местах, но сделать это в желаемом объеме не мог, так как срок моего отпуска истек, и я должен был вернуться в Киев;

4) наконец, беда не велика, так как в следующем году я намерен продолжать там же свои раскопки, причем постараюсь докончить раскопку уже разрытых курганов №№ 1, 3 и 5. Таким образом для науки ничего не пропало.

Другая, к сожалению непоправимая ошибка заключается в том, что при исследовании скелетов я обращал внимание преимущественно на череп, рост и положение человека, почти совсем оставляя в стороне другие части человеческих скелетов и скелеты лошадей. Так, в некоторых случаях возможно было измерить расстояние между плечами, рост лошади (хотя только приблизительно) и. т. д., то есть определить, был ли человек широкоплеч или нет, принадлежала ли лошадь к крупной или мелкой породе и тому подобное. Такие измерения могут иметь и историческое значение (сравн. ниже).

<u>Общие результаты</u> произведенных мной раскопок сводятся к следующему:

1) Все курганы насыпные; насыпаны они из чернозема, взятого в ближайшей окрестности; в курганах, находящихся на горе, чернозем смешан с глиной. Последнее обстоятельство объясняется тем, что на возвышенностях слой чернозема вообще тоньше, чем в долинах (на первых до 1 $^{1}/_{2}$ фут. [45 см], в последних около 2 арш.).

2) Канавы окружали как № 5, так несомненно и остальные курганы. Хотя возле последних они и не заметны, но существование их

доказывает, [что] окружающий курганы слой чернозема, гораздо более толстый, чем на местах, отстоящих несколько дальше от курганов. В этом отношении я, впрочем, сделал только два опыта — у кургана № 1 на горе и у № 5 в долине. Хотя ямы вырыли до 2-х арш. глубины, но до глины не докопались. Значит, бывшие канавы с течением времени заносились черноземной пылью степи.

3) Каждый курган (см. выше о № 5) имел на вершине углубление, т. е. впадину. Эти впадины образовались, вероятно, не вследствие одного сгнивания человеческих и лошадиных трупов — для этого они слишком велики, — но и вследствие того, что дерево, положенное может быть в виде небольшой камеры над покойником и лошадью, обрушилось, чему могли содействовать своей тяжестью и лежавшие тут же камни. Как бы то ни было, на образование впадин в середине вершины непосредственно над человеческими и лошадиными трупами не могли иметь влияния трупы, расположенные несколько в стороне и ниже, а лишь одни верхние.

4) Во всех курганах около скелетов, за исключением одного, крайне подозрительного в № 5, были найдены остатки сгнившего дерева; только в одном кургане № 1 были открыты следы дерева не только возле скелетов, но однажды и там, где не было никаких следов скелета и вообще ничего кроме дерева. Это еще не дает нам права заключать, что курганы сооружались при помощи дерева; несомненно только то, что трупы сначала покрывались, точнее обкладывались, деревом, а затем уже засыпались землей. По сделанному проф. И. Шмальгаузеном анализу, найденное дерево оказалось ясеневым, дубовым и вязовым. Так как эти виды деревьев в южной Бессарабии уже не встречаются, а с другой стороны, нельзя думать, чтобы варварский народ привозил дерево издалека, то остается предположить, что в прежние времена оно росло там.

5) Во всех курганах оказались камни известковые и один песчаный, взятые из вышеупомянутых каменоломен. Камни эти были найдены в разных местах курганов, но только там, где находились и скелеты. Если их было много, то они были расположены в виде полукруга; если мало, то не изображали определенной фигуры, а лежали один подле другого, или кучами. Отсюда видно, что камни имели одно только значение: значение почетного памятника. Кажется, чем значительнее было лицо, тем больше в его могиле было камней (очень много в № 1, меньше в №№ 3 и 5, в № 2 и 4 только 2—3, а у скелета невзрослого человека в № 3 ни одного; почему не оказалось камней около верхнего скелета в кургане № 5, объяснил я выше.

6) Во всех курганах вблизи скелетов человеческих и лошадиных и несколько выше их, находились обломки сосудов из обожженной и необожженной глины. Так как в каждом кургане их было только по нескольку и никаких следов от разломавшихся в самих курганах сосудов не оказалось, то можно думать, что туда зарывались не целые сосуды, а только одни черепки. Конечно, они попали туда не случайно, но каково их назначение — догадаться трудно. Принимая в соображение, что они лежали около лошадиных и человеческих скелетов и что одни — из обожженной, другие из необожженной глины, можно полагать, что первые были брошены туда в честь человека, последние в честь его любимого коня. Такое же значение имели, может быть, и сосуды, если их оставляли целыми. В последнем случае оставляли, вероятно, два сосуда, совершивши предварительно две жертвы (?): одну в честь человека — в сосуде из обожженной глины, другую в честь лошади — в сосуде из необожженной глины; последний обычай, конечно, был бы беспримерен. Словом, догадкам большой простор!

7) Во всех курганах были констатированы человеческие и лошадиные скелеты, лежавшие рядом, касаясь друг друга, голова с головой. Занимали они высшую часть кургана. Надо полагать, что самый верх представляет наиболее почетное для погребения место; далее — что чем выше курган, тем он почетнее для похороненного в нем, что имеет место и тогда, когда в нем помещается несколько человек. В последнем случае курган, вероятно, представляет семейную могилу и насыпался постепенно, по мере надобности, сначала для других лиц семейства (отца, брата etc.), а наконец и для барина с любимым его конем. Семейными курганами могли быть №№ 3 и 5. Другие насыпаны сразу (№№ 2 и 4 несомненно; по всей вероятности и № 1) для отдельных знатных лиц, а не целого семейства. На основании этих соображений, а также найденных вещей, я полагаю, что курган 1 насыпан для одного только знатного человека, какого-нибудь витязя, и что дальнейшее раскапывание вряд ли даст другие результаты.

8) Все черепа (числом 11), за исключением одного (о котором см. выше), представляютъ одинаковый тип, по определению проф. И. А. Сикорского — тип среднеголовых, очень близкий к длинноголовым.

На основании этих, общих всем курганам черт можно смело утверждать, что все 5 разрытых мной курганов насыпаны с погребальной целью одним и тем же народом, и я уверен, что дальнейшее разрытие трех недокопанных курганов не будетъ иметь отрицательного влияния на этот результат, а напротив, подтвердит его» (Кнауэр 1889а, с. 33—44).

Курган № 6 (10) — единственный, раскопанный в 1889 г. в 3,7 км к С от села, в долине на пашне, высота 5,5 м (Кнауэр 1890; Антонович 1890), причем Ф. И. Кнауэр опубликовал довольно качественный общий план погребений (рис. 2; Кнауэр 1890, рисунок). Приведем его подробное описание.

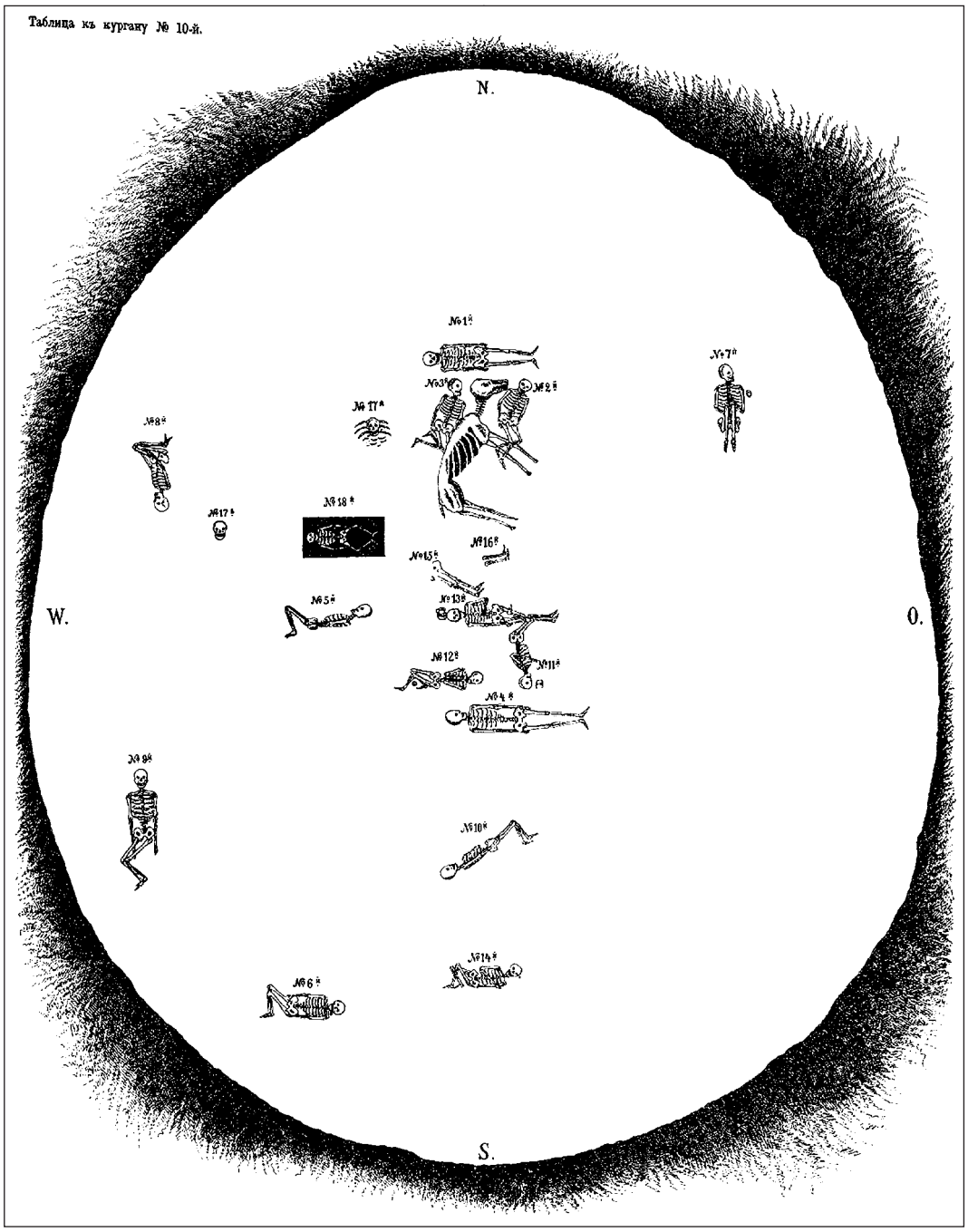

Рис. 2. План раскопок кургана 6 (10) у с. Сарати у 1889 р. (Кнауэр 1890)

«*Курган этот находится в 3 1/2 верстах к С от села в долине, на пашне. Время и запашки под хлеб почти совсем изгладили бывшее углубление (впадину) на вершине, сделали последнюю уплощенной и значительно понизили первоначальную высоту кургана. Длина северной его стороны 24 м, западной 28 м, восточной 30 м, южной 32 м. Отвесная высота 5,5 м. Окружность 235 шагов. Курган исследован широким колодцем, диаметр которого с С к Ю 17, с В к З 15 м, окружность шагов 130.*

В насыпи, на 0,3 м ниже верхнего дерна, нашлись в разных местах кости, унесенные, очевидно, мелкими грызунами.

1. На глубине 0,4 м, в середине вершины кургана, отрыт нецельный и истлевший человеческий скелет, направленный головой на З, лицом к В. Лежал он на спине. Верхние части рук были вытянуты вдоль по бокам тела; вероятно также и нижние, следовательно как у человека № 4. Ноги несомненно были вытянуты. Человек был обложен деревом. Найдено у остова [здесь и даее скелет или костяк] несколько черепков[1] *и довольно много камешков. — Немного ниже выкопан несохранив-*

1. *Разумеем «из необожженной глины» во всех случаях, где не отмечено противоположное (прим. Ф. К.).*

шийся в целости лошадиный скелет к Ю от человека, головой касавшийся его ног и обращенный мордой к В, телом к Ю, точнее к ЮЗ, ногами к В, точнее к ЮВ. От головы, впрочем, нашлось только несколько зубов (сравн. ниже). Описанное положение занимала лошадь, судя главным образом по положению сохранившихся частей ног. При скелете ее оказались камешки и остатки дерева, как при скелете человека.

2. На несколько см ниже человека № 1, у ног его к Ю и от головы до головы в 1 1/2 м, к В от него отрыт череп второго человеческого остова, сохранившегося до того плохо, что нельзя было точно определить его положение; едва ли однако подлежит сомнению, что ноги были согнуты. Лицо было обращено к В. Верхняя челюсть была отодвинута на один фут расстояния к В. На два дюйма ниже, как раз под черепом нашлись два коренные лошадиные зуба, на расстоянии одного фута один от другого. Там, очевидно, лежала голова лошади № 1, следовательно у ног № 1 и головы или под головою № 2. Найдены один черепок, следы дерева и камешки.

3. Сантиметрах в 10 к ЮЗ от головы № 2 и на 0,35 м ниже ее, в одном уровне с лошадиным скелетом № 1 находился третий человеческий остов, определить положение которого в точности было невозможно; но все указывает на то, что этот человек, зарытый у спины лошади, или лежал также, как № 2 с согнутыми ногами, или же сидел верхом на лошади; во всяком случай он лежал, как и лошадь, на левом боку, лицом к В или к ЮВ. Костей сохранилось весьма немного. Череп в мучнистом состоянии. Камешки, остатки дерева и один черепок.

№№ 1—3 составляют такую же отдельную группу (с лошадью), как и №№ 11—13 (без лошади). Занимала она места не больше одной квадратной сажени. Под ней масса сгнившего дерева от бревен, положенных в разных направлениях. Люди, как и окруженная ими лошадь, были обложены или покрыты деревом, между которым оказались камешки (иногда величиной в кулак и больше, обыкновенно же гораздо меньше). Которому из этих трех покойников принадлежала лошадь, связать довольно трудно; вероятно, всем троим, но может быть и одному № 3; следует, однако, заметить, что лошадь находилась, кажется, в косом положении так, что передняя часть ее и голова лежали несколько выше человека № 3. Мне представляется вероятным следующее: похоронили их троих с лошадью одновременно. С этою целью или соорудили нечто в роде подмосток из бревен, может быть при помощи небольших камней, положили сначала № 3 с лошадью, затем немного выше № 2-й и еще немного выше № 1, покрыли их деревом, а потом уже засыпали землей всех сразу, или же клали сперва бревна и небольшие камни, положили на них № 3-й с лошадью, покрыли последних деревом и засыпали их землей и камешками; таким же образом погребли затем № 2, а напоследок и № 1, всех в описанных положениях.

4. В 4 м к Ю от человеческого скелета № 1, на самом верхнем склоне кургана, на глубине 0,4 м от поверхности лежал человеческий остов, головой к З, лицом на С, с протянутыми к В ногами. Много костей унесено. Рост 1,7 м. Руки вытянуты вдоль по телу. Череп, рассыпавшийся на мелкие части, имел вид длинный и узкий: был приплюснут с боков; зубы небольшие. Вблизи остова найден черепок из обожженной, а далее такой же из необожженной глипы.

5. В 3 м к ЮЗ от № 1 (считая и здесь от головы до головы) и в 1 1/2 м от № 4, на самом верхнем склоне кургана, на глубине 0,6 м от поверхности находился неполный человеческий скелет, обращенный головой к В, лицом на с. Лежал человек на правом боку. Ноги, одна над другой, были подогнуты как у спящего. Руки вытянуты вдоль по бокам тела. Рост средний или маленький. Распавшийся череп был приплюснут, как у № 4. Лоб не казался низким. По виду долихокефал, как и № 4.

6. Метрах в 8 к ЮЗ от № 1, на среднем склоне кургана, на глубине 0,6 м от поверхности найден неуцелевший человеческий скелет, обращенный головой к В, лицом и телом на З. Кости рук, ребер и ног сохранились в незначнтельном количестве. Череп совсем распался. Лежал человек спиной книзу. Руки вытянуты вдоль по бокам. Положение ног неопределимо. Если это был человек взрослый, то ноги, вероятно, были пригнуты так, что опирались на ступни, коленями вверх, как у № 7. Длина остова от головы до последней косточки 0,9 м. На шее слева, будто бы привязанный к ней в косом положении к подбородку или ко рту, целый горшочек грубого изделия из необожженной или очень плохо обожженной глины.

7. В 3 1/2 м к В от № 1, на самом верхнем склоне кургана, на глубине 0,75 м от поверхности — человеческий остов, головой к С, лицом на В. Лежал он на спине. Верхние части рук прижаты к бокам тела. Нижняя часть левой лежала на груди, правой на животе. Ноги пригнуты: колени поднялись вверх, причем ноги образовали острый угол. Длина туловища с головой 0,8 м. Расстояние между плечами 0,3 м. У верхней части левой руки, ближе к плечу, найден обделанный круглый костяной предмет величиной в прежнюю пятикопеечную монету [42—45 мм], со сквозной дырой в середине (диаметром 10 мм): полированный, кажется, и выкрашенный (предмет украшения). Найден у ног и черепочек.

8. Метрах в 7 к З от № 1, на среднем склоне кургана, на глубине 0,75 м от поверхности

отрыть человеческий скелет, лежавший на левом боку, головой к Ю, лицом на З. Подогнутые ноги, нижние части которых направлены на В, составили у коленей остроконечный угол. Вытянутые вдоль по телу руки прикасались к коленям. Череп приплюснут как у №№ 4 и 5, долихокефальный. Перед лицом, в одной линии со ртом торчал черепок.

9. В 7 1/2 м к ЮЗ от № 1, на глубине 0,75 м от поверхности, на среднем склоне кургана — человеческий остов, под которым оказались следы тёмно-красной земли (вероятно от какой-то травы, вряд ли от дерева или чего-нибудь другого). Голова была направлена на С, лицо к Ю. Череп (распавшийся) долихокефальный с довольно низким лбом. Расстояние между краями главных костей 0,12 м. Лежал человек горизонтально на спине; в горизонтальном положении находились также ноги, хотя были подогнуты (левая под правою). Руки тесно и прямо прижаты к бокам; длина левой 0,8 м. Расстояние между плечами 0,48 м. Человек долгорукий и широкоплечий.

10. На той же глубине, метрах в 6 к Ю от № 1 человеческий остов, головой к З (точнее к Ю-ЮЗ), лицом на С, телом к В (точнее к С-СЗ). Долихокефал. Лоб сравнительно высок. Расстояние между краями глазных костей 0,1 м. Человек имел положение спящего на левом боку. Руки были вытянуты вдоль по бокам. Ноги, правая над левой, согнуты как у № 9. Лежал покойник на дереве.

11—13. В 3 1/2 м к Ю от № 1, на самом верхнем склоне кургана, на глубине 1 м и немного ниже от поверхности, найдена занявшая место меньше одной кв. сажени группа из трех человеческих остовов, из которых один положен был с протянутыми, два — с подогнутыми ногами. У каждого по одному горшку из необожженной глины. На эту группу, с которой сравн. № 1—3, указывал известняк величиной в кубический фут, стоявший выше и к С от них.

11. Скелет ростом от темени до бедренной кости 0,75 м. Лежал он на правом боку, головой к Ю, лицом на В и находился в немного согнутом положениии. Череп совсем мучнистый; уцелела только одна из глазных костей. Подбородок прислонился к правому плечу. Правая рука покрыла переднюю часть таза; левая под острым углом лежала нижней частью на груди, прикасаясь пальцами к верхней части правой руки. Ноги согнуты и нижними частями перекрещены; образовали они у коленей, отстоявших друг от друга на 0,2 м, остроконечный угол. Перед лицом, на расстоянии одного фута, стоял горшок примитивной ручной работы.

12. Немного ниже № 11, к ЮЗ и — от головы до головы — на расстоянии 1 1/2 фута от него, отрыт скелет роста № 11, головой к В, лицом на Ю. Лежал он на спине. Ноги подогнуты, левая меньше, правая больше: последняя, обращенная коленом вверх, прикасалась пятою к задней части тела. Руки отогнуты так, что локти опирались на живот, а пальцы дотрагивались до шеи. Найдены: а) между локтями рассыпавшийся на мелкие части небольшой горшок: b) у нижней части левой ноги такой же костяной предмет как у № 7, меньший однако по объему и с зарубкой; дыра же у него больше. Следы дерева.

13. К С от двух предыдущих, в одном уровне с № 12 — остов лежавший на спине, головой к З, лицом в ногам» на В. Ноги вытянуты, причем правая лежала вертикально над левой. Рост 1,6 м. Череп распался. Долихоцефал. Лоб не совсем низкий и более прямой. Расстояние между краями глазных костей 0,1 м, между плечами 0,43 м. Правая рука вытянута вдоль по туловищу; нижняя часть левой лежала над животом. Следы дерева. Непосредственно за головой стоял довольно большой и цельный горшок с широким основанием, с ушком и нацарапанною, белой краскою выкрашенной, орнаментацией.

14. На среднем склоне кургана, в 7 1/2 м к Ю от № 1, на глубине 1,5 м от поверхности человеческий скелет. Три камня величиною до одного кубического фута и меньше, один значительно выше другого, все слева от скелета, служили как бы памятником для покойного. Направлен он головой на В, лицом на З. Часть черепа, отодвинутого немного в сторону, сохранилась: на ней зеленое пятно величиною в копейку, очевидно от бронзового предмета. На левой стороне черепа найдено тонёхонькое и совсем хрупкое бронзовое колечко, съеденное окисью (несомненно серьга). Остов, может быть, женский (таз казался болышим, чем у других) Лежал он на спине. Левая рука вытянута вдоль по телу. Нижняя часть правой шла через грудь и верхнюю часть левой руки, образуя с верхнею ее частью у локтя остроконечный угол. Ноги сильно подогнуты, причем левая находилась под правою: очевидно, покойник лежал на спине, прижавши ноги к задней части накрест.

15. На самом верхнем склоне кургана, на глубине 1,4 м от поверхности, в 3 1/4 м к Ю от № 1 человеческий скелет, от которого нашлись только следующие части: правая нога, меньшая берцовая кость левой ноги, нижняя часть правой руки, два пальца левой и левая плечевая лопатка. Положение нижней части правой руки, двух пальцев под пропавшим левым бедром и плечевой лопатки, находившейся больше фута выше ног и почти над тем местом, где несомненно был таз, указывает на то, что этот человек сидел, склонившись немного в сторону налево, причем ноги были вытянуты прямо и параллельно. В том месте, где должно быть было брюхо, найден каменный шар — «плотный известняк» (по оп-

ределению проф. П. Армашевского) величиной в небольшой кулак, с просверленной дырой и со следами полировки (кистень или от аркана ?). Во всяком случае — интересная находка). Там, где по нашему предположена находилась голова, торчал распавшийся горшок из необожженной глины; возможно однако, что он принадлежал № 16. Вблизи горшка найден зубовидный костяной предмет (обделанный [обработанный] амулет?, принадлежавший может быть № 16), длиной в 45 мм, с острыми концами. Точно такой же предмет найден значительно глубже и в изолированном месте, где не было скелета (вероятно, отброшен сюда при копании). Г-н П. Тутковский сделал шлиф и определил, что это не обделанный предмет, не зуб, но кость. Что это за кость и какого животного, определить здешним специалистам по остеологии пока не удалось.

16. Несколько выше № 15 и ближе к № 1 отрыты две параллельно и горизонтально положенные нижние части человеческих ног с лодыжками, и только! Были направлены ноги на СВ. Большие берцовые кости были тонки, а в длину имели только 2 1/2 см: скелет невзрослого? Относительно предметов см. № 15.

17. В 1 м к Ю от № 1, на глубине 1,6 м найдены остатки человеческого скелета, занимавшего места меньше 1 кв. м. Под головой, от которой сохранились одна из челюстей с несколькими зубами и небольшая часть черепа, находилось несколько ребер, позвонков и мучнистых остатков костей: несомненно человек этот, с поджатыми вероятно ногами, имел сидячее положение. У него найден черепок. Над ним оказалось дерево; но так как последнего не было ни с боков, ни снизу, то вероятно, что оно от дерева № 1—3.

17-b. Метрах в 6 к З от № 1, на среднем склоне кургана, на глубине 4,1 м от вершины и 1 1/2 м от поверхности, выкопан один только череп без всяких следов других частей человеческого остова, отрубленный вероятно и отброшенный сюда; череп от № 15 (находился почти в одном с ним уровне от поверхности кургана). Недалеко от него скелет маленького животного, вероятно зайца.

18. К ЮЗ, ближе в самому центру кургана, на 0,5 м ниже уровня почвы или горизонтальной линии, в могильной яме как раз достаточной для одного человека, отрыть последний человечески остов в горизонтальном положении, истлевший, хотя по числу костей цельный. Лежал он на спине, головой к З, лицом на В. Под ним ровный слой от дерева, по-видимому от толстой сгнившей доски. Череп долихокефальный с низким лбом, мучнистый; сохранялась лишь верхняя часть его. Руки опираются на бедра ног, согнутых как у верхового ездока. Длина от головы до вихрецовой кости 0,72 м, бедер 0,43, берцовых костей 0,35; рост следовательно 1,5 м. Расстояние между плечами 0,31 м. Череп и кости красноваты, но других следов или кусков краски не было. Могильная яма была забросана землею и покрыта пятью большими продолговатыми четыреугольными известняками. Вокруг камней, особенно к С и В от них, много лошадных зубов и костей. Вряд ли лежала здесь когда-нибудь лошадь; думаю, что названные остатки или набросаны сюда людьми, или же унесены грызунами. В кургане было немало нор, и чем ниже, тем больше, по местам значительной величины. Одна из них шла с вершины как раз туда, где находились упомянутые камни и лошадиные остатки. Невдалеке от них нашлись, впрочем, и кости зверьков и птиц.

Почва, над которой сооружен курган, черноземная и ниже селитряная. Курган насыпной из чернозема, смешанного по местам с массой кусков земли, белых от селитры как снег.

<u>Общие результаты:</u> Земля везде сухая. Отрыты 18 человеческих остовов и один лошадиный: на глубине до 3/4 м — №№ 1—10, до 1 3/4 м — №№ 11—17, до 5 1/2 м — № 18. Камни оказались при №№ 1—3 (небольшие да крошечные), 11—13 (один), 14 (три) и 18 (пять очень больших). Дерево было при №№ 1—3, (9?), 10, 12—13, (17?) и 18.

Предметы найдены: а) глиняные: горшки при №№ 6, 11—13, 15 (или 16?); черепки при №№ 1 (несколько), 2—3, 4 (два, из которых один из обожженной глины), 7—8, 17 и один из обожженной глины в отдельном месте; b) костяные при №№ 7 и 12, а можеть быть и при № 15 (как предмет обделанный); с) каменный при № 15; 4) металлический, а именно бронзовый, при № 14 (у него же на черепе и след от другого бронзового предмета).

Расположение остовов было такое: немного к С от середины вырытой ямы, следовательно почти в самом ее центре, находился № 1. Дальше от него к С не было ни одного остова; к В и З по одному, к ЮЗ 4 (включ. № 18); все остальные 9 к Ю (см. таблицу, где однако пропорция расстояния скелетов от № 1 не всегда соответствуют действительности).

Положение скелетов самое разнообразное. В сидячем положении находились несомненно №№ 15 и 17; остальные — в горизонтальном или, что также можно допустить в некоторых случаях, в наклонном. Лежали последние то на спинах (№№ 1, 4, 6, 7, 9, 12—14, 16?, 18), то на боках (на левом: 2, 3, 8, 10; на правом: 5, 11), то с вытянутыми ногами (1, 4, 13, 15, 16), то с согнутыми (2, 3, 5—12, 14, 18), с руками также то вытянутыми (1—3, 4—6, 8—10), то согнутыми (7, 11—14, 18).

Свелеты нецельные, распавшиеся, мучнистые. Рост их средний. Черепа, с более или менее низким или высоким лбом, по-видимому длинноголового или среднеголового типа. Три из них (4, 5 и 8) были приплюснуты. Казалось, что скуловые кости черепов не особенно вы-

ступали, равно как и расстояние между краями глазных костей не было большое.

Полное отсутствие всякого оружия, если не принять за таковое каменный шар.

То общее, которое наш курган имеет с курганами, раскопанными мной в прошлом году, сводится главным образом к следующему: здесь как и там найдены: 1) лошадь на вершине, 2) камни, 3) дерево, 4) черенки и 5) человеческий скелет с красным черепом и костями в могильной яме ниже уровня почвы, покрытой большими известняками — все как в кургане № 5 у остова 5-го, с той однако разницей, что последний имел другое положение, что у него был красен один только череп и что, наконец, у него не оказалось следов дерева (там, впрочем, земля была сыровата, между тем как в яме нашего кургана она была суха)» (Кнауэр 1890, с. 30—39).

КУРГАНЫ У с. ПАВЛОВКА

В 1891 г. ученый исследовал двойной курган, расположенный на плато правого берега р. Когильник, в 2 верстах к Ю от с. Павловки. Его параметры следующие: западный курган (I) — окружность 160 шагов, высота 3,5 м; восточный курган (II) — окружность 100 шагов, высота 2 м; окружность вместе (I + II) — 270 шагов; вал-перемычка (III) — окружность 100 шагов, длина — 30 шагов, высота 1,4 м. Раскопан двумя колодцами с уступами: I — 16 × 14 м, диаметром 9 м у дна; II — 14 × 12 м, диаметром 8 м у дна, а вал прямоугольным раскопом с уступом — 19 × 6 и 14 × 6 м. В основании насыпи II лежала каменная насыпь («курган»). Эти раскопки представлены лучше иных: опубликован отчет, дневник, общий план с разрезом (рис. 3) и рисунки некоторых находок. В открытом почти на поверхности погребении кургана II нашли бронзовую чашу с ручкой с лежавшим внутри кельтом (рис. 4: 1, 2), на перемычке (III) в скорченном погребении с западной ориентацией костяную пряжку (рис. 4: 3) и др. (Кнауэр 1892; 1893a; 1893b; 1906; Антонович 1892).

«*Дневник раскопки*: *Описываемый курган состоит из двух соединенных валом курганов, из которых один выше и шире другого. Подобных*

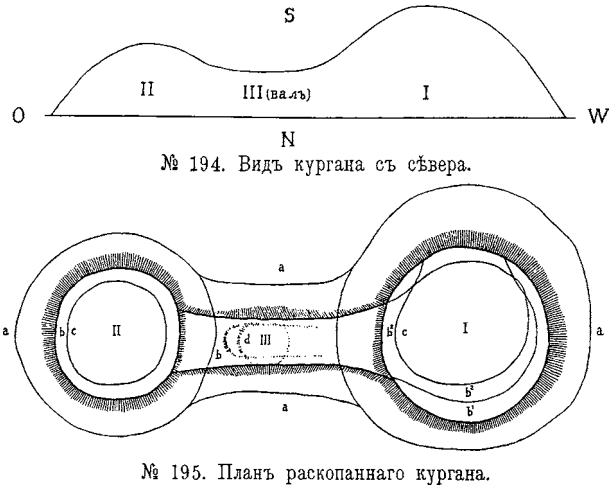

Рис. 3. Двойной курган у с. Павловка: план и разрез. Легенда Ф. Кнауера: «*a — указывает окружность, b — вырытые ямы (у № I означают: b^1 — окружность первой ямы, b^2 — окружность второй ямы), c — окружности: каменного кургана в № II и утрамбованного кургана в № I; d — собственно курган третий*» (Кнауэр 1893b, с. 161, рис. 194—195)

двойных курганов в той местности встречается несколько. Он находится на землях русского селения Павловки на р. Когильник, в 2 верстах на Ю от него, на горе, служащей пастбищем, у дороги, ведущей к немецкой колонии Плоцк.

[Размеры по (рис. 3):] *Окружность № I-го шагов 160 (через вал); окружность № II-го (также через вал) 100 шагов. Длина (вала) № III шагов 30. Окружность основания обоих курганов с валом шагов 270. Отвесная высота № I-го 3,5 метра; № II-го 2 м.; № III-го 1,4 м. Стороны № I: западная 35 м, южная 37 м, северная 20 м; стороны № II: по 20 м. Ширина № III (вала) 15 м.*

Ямы высоты № I: в 16 м длины (с С на Ю) и в 14 м ширины (с З на В); книзу она сузилась до 9 м в диаметре. № II в 14 м длины и 12 ширины, ниже она сузилась до 8 м в диаметре. № III в 6 м ширины и в 14 до 19 м длины.

Ямы были вырыты до уровня почвы, а где оказалось нужным и ниже.

***Курган № I**. Вершина была, вероятно, плоская. Под самой поверхностью на глубине до*

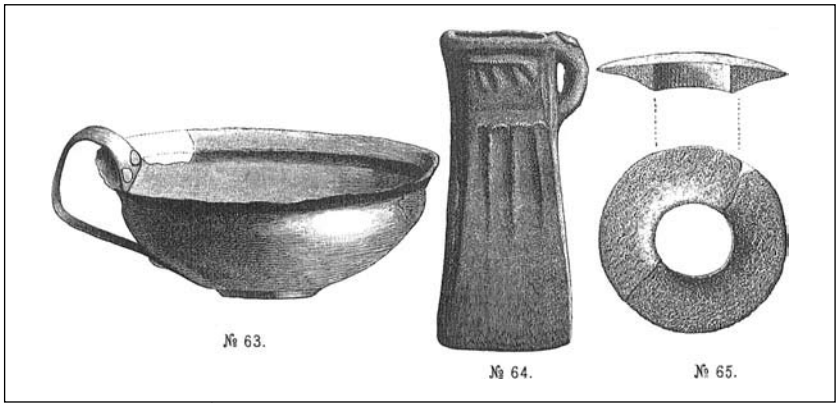

Рис. 4. Находки из курганов возле с. Павловки (Кнауэр 1893a, с. 85, рис. 63—65)

0,2 м показались камни и камешки, расположенные кругообразно; в 3 местах нашлись остатки пепла, попавшего сюда, вероятно, позднее; далее несколько черепков из обожженной и необожженной глины и обломков костей, наконец лошадиный зуб вместе с осколками лошадиной кости.

1) На глубине 0,6 м, почти в центре кургана, под камнем оказались остатки человеческого черепа.

2) В нескольких шагах к З от № 1, на глубине 0,75 м следы и кусочек сгнившего дерева. Там же, а именно на глубине 0,3 м и в 2,8 м от № 1, второй распавшийся череп, под камнями. Были и остатки позвоночного столба и других истлевших костей. Человек был положен головою на Ю, ногами к с. У головы найден черепок из необожженной глины.

3) В центральной части, на глубине 0,8 м, совсем уцелевший остов. Рост 1,84 м. Человек был положен головой на З, лицом к В, ноги вытянуты по направленно к В. Руки были вытянуты вдоль по бокам так, что пальцы прикасались к бедрам. Тип черепа короткоголовый, лоб высокий. У остова, обложенного деревом, несколько лошадиных костей и черепок из необожженной глины. Человек был погребен в могильной яме, зарытой мягкой землей и, быть может, в позднейшее время.

4) Возле № 3 к С, в центре кургана и на одинаковой с № 3 глубине, открыт нецельный остов, направленный головой на В, туловищем на З. Ноги вероятно были согнуты.

5) В центральной части, на глубине 1,2 м истлевший остов, головой на В, с согнутыми ногами. Следы дерева.

6) На той же глубине, в самом центре, остов совсем распавшийся и раздавленный камнями значительной величины, находившимися над и под ним. Человек лежал головой на З, корпусом на В, ноги были согнуты. При скелете найдена лошадиная кость.

7) К ЮВ от центра, на среднем склоне кургана и на глубине 0,5 м от поверхности показалась громадная четыреугольная каменная плита, длиной в 1,9, шириною в 1,2 и толщиной в 0,3 м, овально обложенная другими камнями. Под ней находилась могильная яма глубиной в 0,5 м от плиты, наполненная мягкой землей; в ней лежал человеческий остов с согнутыми ногами, головой на С, лицом к В, туловищем на Ю. Труп был обложен деревом, кости совсем распались.

8) Ближе к центру, на глубине 1,3 м, под камнями скелет головой к В, совсем истлевший. Ноги, кажется, были согнуты. Следы дерева. Рядом с ним оказался:

9) другой остов, до такой степени истлевший, что нельзя было определить его положение; все однако указывает на то, что ноги его были согнуты.

10) В центре кургана, на глубине 1,8 м открыты находившиеся в могильной яме скелеты человеческий, а вправо от него — лошадиный, голова с головой, ноги с ногами. Оба были, если можно так выразиться, плотно запакованы в тонкое дерево с белым наружным слоем, повидимому, в березовую кору: кроме того, были обложены и бревнами. Человек лежал на спине, головой на ЮЗ, лицом вверх, ногами на СВ. Руки и ноги были вытянуты и тесно сложены. Голова лошади была повернута мордой вверх. Ноги ее были вытянуты вдоль правого бока человека; от лошади были положены в яму лишь отсеченные ноги и голова; остов человеческий сохранился очень хорошо. Череп короткоголовый. Ширина скуловых костей 151 мм, расстояние между плечами 34 $^{1}/_{2}$ см. Рост человека 1,7 м, длина лошади от задних копыт до зубов 1,65 м. — Найдены: у плечевой кости левой руки человека целая куча железных ромбовидных стрел и железная дужка, отпавшая от сгнившего деревянного колчана, в котором находились очевидно стрелы; на левом боку человека — короткий железный кинжал (у острия остатки дерева от ножен); у колен человека и задних ног лошади — два переломившихся железных стремени, а у нижних частей ног — нецельное железное кольцо; далее у таза человека — маленький, круглый, просверленный костяной предмет с рядом нарезанных концентрических кружков по краю, вероятно пуговка; в том месте, где должна была находиться шея лошади, и у правого предплечья человека — бронзовая пряжка; в зубах лошади — железная уздечка; далее, между правым боком и рукой человека, распавшийся в куски длинный железный меч в сгнивших деревянных ножнах, которые человек держал кистью руки, и со следами бронзы у рукоятки, у которой нашлись и железныя кольца; наконец у головы человека — два неспаянные кольца из чистого золота. Следы кожи и платья. Не подлежит сомнению, что человек был погребен в одежде.

11) К Ю от предыдущего, на той же глубине совсем распавшийся остов человека с согнутыми ногами, головой к В, туловищем на З.

12) В центральной части, на глубине 2,25 м истлевший скелет с согнутыми ногами, головой к ЮВ, корпусом к СЗ. Слева от него, ближе к голове найден горшок из необожженной глины, при вынимании разбившийся в дребезги.

13) В самом центре кургана, на глубине 2,45 м открыт остов ребенка, покрытый тонким белым слоем извести. Ребенок лежал головой к В, туловищем на З. Ноги были, кажется, согнуты. Следы дерева.

К ЮВ от центра на среднем склоне кургана, вблизи № 7, на глубине более 2 метров от поверхности, под массой довольно больших камней, положенных почти до высоты каменной плиты № 7, найден горшечек из слегка обожженной глины, орнаментированный остроугольно нарезанными зигзагами.

14) На уровне почвы, в южной центральной части кургана, на глубине 3,5 м показались

очень большие четыреугольные камни. Под ними могильная яма глубиной в 1 м. В этой подпочвенной яме находился скелет, череп и кости которого были красны. Человек лежал на спине, головой к Ю, лицом вверх или на С, туловищем к с. Ноги были подогнуты крестообразно, левая над правой у коленей; руки вытянуты вдоль по бокам. Рост 1,85 м. Кости сохранились плохо, череп распался в куски. Тип черепа очевидно долихокефальный. Ясные следы дерева. У головы нашлись куски чистой красной краски (охра), сложенные в кучку. На лбу находился слой краски, настолько густой, что возможно было снять с него довольно много краски; остальныя же части черепа были только красны или красноваты, а у задней части его, лежавшей на почве, следы краски были лишь мало заметны. Кости также были лишь красноваты, отчасти даже и без всяких следов от краски. Зато местами нашлись следы краски и в земле, непосредственно окружавшей остов. Вероятно, подле покойника положена была охра кусками и отчасти, может быть, и в тертом виде, на покойника, преимущественно на его голову и возле нее. С течением времени эта краска разлагалась над трупом и таким образом кости и череп становились красными.

15) Рядом с предыдущим, но на 0,1 м ниже его, следовательно на глубине 1,1 м ниже линии горизонта, находился еще другой, сравнительно хорошо сохранившийся остов в яме весьма узкой. Рост 1,7 м. Лежал человек на спине, головой к СВ, лицом на ЮЗ, с вытянутыми на ЮЗ ногами. Выпрямленные руки были прижаты к бокам. Ширина между плечами 0,39 м. Тип не совсем уцелевшего черепа с довольно высоким лбом — длиноголовый. Замечательно, что не было никаких следов ни дерева, ни краски.

***Курган № II**. 1) На среднем склоне кургана к СВ от центра, на глубине 0,25 м от поверхности, открыт остов на камнях и в смешанной с камешками земле, головою к З, лицом на В. Ноги были вытянуты; скелет совсем истлел.*

На северном верхнем склоне и на глубине 0,5 м найдена, среди камней, бронзовая чаша с ручкой, прикрепленной бронзовыми гвоздями (работа очень примитивная). В этой чаше, лежавшей опрокинутой, находился бронзовый топор типа, так называемого, цельтов [кельтов]. Кроме этой важной находки в этом месте кургана ничего не было.

2) В центре каменного кургана, на глубине 1 м оказался человеческий остов вместе с лошадиным. Человек лежал на спине, головой на З, лицом и ногами на В. Ноги и руки были вытянуты. Рост 1,59 м. От черепа уцелела только часть; кости сохранились сравнительно хорошо. Расстояние между плечами 0,37 м. Тип черепа короткоголовый, видимо одинаковый с типом черепа № 10-го в кургане № I. Голова лошади была перевернута вверх мордой, в которой, как и у № I, 10, находилась железная уздечка в кусках. Там нашлись и обломки железа со следами дерева и кожи или ткани. Голова лошади лежала на собственных передних ногах, лежавших на груди человека, причем копыта прикасались к нижней челюсти человека. Копыта задних ее ног, шедших параллельно ногам человека, прикасались к стопам последнего. Других костей лошадиных не было. Все это доказывает, что от лошади похоронили лишь отсеченные голову и ноги. Хотя были следы дерева, но человек с конем собственно был уложен в камни.

3) В середине каменного кургана, на глубине от 1,0 до 2 м появилась масса дерева, под которым, на уровне почвы, находился человеческий скелет нецельный и истлевший, головой к Ю, лицом и туловищем на С; ноги, кажется, были вытянуты. У остова, особенно на его правой стороне, найдено довольно много расбросанных синеватых стекляных бус, несколько бус из красного янтаря и два орнаментированные прямыми линиями и глазурованные горшка, разбитые впрочем частью от тяжести камней, частью от неосторожного копания. Были и следы пепла. Яма в 2,8 м ширины, в 3 м длины и в 0,5 м глубины от уровня почвы.

***Курган № III** (вал). Камни в разных местах, особенно же в середине между обоими курганами. Пространство, среди которого нашлись скелеты, меньше двух кв. саженей. Оно и представляется центром вала. В нем открыты:*

1) у кучи камней, на глубине 0,5 м пепельный остов в сырой земле, головою к З, с ногами, может быть, согнутыми. При нем найдены круглый костяной предмет с просверлиною и со следами полировки, величиной в пятачок.

2) Под массой камней, на глубине 1 м малочисленные остатки человеческого остова. Рядом с ним.

3) нецельный и распавшийся скелет, казалось, невзрослого человека, обращенный головой к В. Ноги, по-видимому, были согнуты.

4) На уровне почвы, следовательно на глубине 1,4 м, человеческий скелет вместе с лошадиным, голова с головой. Человек был направлен головой на В, лицом и туловищем к З; лежал он на спине. Ноги, быть может, были согнуты. От костей как человека, так и лошади, найдены лишь остатки. Череп со сравнительно низким лбом почти совсем уцелел; тип его длиноголовый. Нижняя челюсть и некоторые кости человека были красны и красноваты, следы краски и на черепе. Следы дерева. У подбородка человека торчал горшечек из необожженной, но очень твердой глины. Нашлись и кусочки железа, наконец и черепки из обожженной и необожженной глины, свалившиеся сюда, может быть, сверху при копании. Под ним, на несколько см ниже уровня почвы,

5) другой человеческий остов в таком же положении, как № 4. При нем найден разбив-

шийся горшечек из очень плохо высушенной глины.

6) Под массой тяжелых камней, на глубине больше 1 м ниже горизонтальной линии, один только распавшийся череп. Несколькими футами дальше от него к Ю,

7) на глубине 0,75 м ниже уровня почвы, под камнями средней величины, остатки совсем истлевшего человеческого остова. Еще дальше к Ю,

8) в южной половине вала, на глубине 1,1 м от поверхности, под и над камнями, нецельный и истлевший скелет, головой к В, ногами на З. Ноги были вытянуты.

По северной стороне вала, на незначительной глубине, тянулся по направлению к кургану I довольно длинный ряд несвязанных между собою камней, составлявших что-то вроде стенки, над которой впрочем ничего не нашлось.

В стороне от центральной части вала, на глубине 1 м, в изолированном месте, найден обломок сосуда из очень сильно обожженной глины, своеобразного по внешнему виду и похожего по типу на один из сосудов в II, 3. Земля вала, в противоположность невероятно твердой земле в № 1, отличалась скорее мягкостью, чем твердостью» (Кнауэр 1893b, с. 160—165).

В том же году Ф. И. Кнауэр провел разведки и сборы материалов по долине р.Сарата и в Аккермане (Кнауэр 1892, с. 12—13), где получил от находчиков мраморный пьедестал статуи с древнегреческой надписью, вскоре опубликованный В. В. Латышевым. Последний, со слов Ф. И. Кнауэра, доставившего в ИАК эстампаж этой надписи вместе с отчетом о раскопках 1891 г., сообщил, «*что камень был найден случайно в 1889 г. у самой крепости, с юго-западной стороны от нее, в усадьбе плотника г. Антонова, на глубине 1 саж.*» (Латышев 1892, с. 58—59).

РАЗВЕДКА ПО ПРАВОМУ БЕРЕГУ р. САРАТА

В 1896 г. с целью выбора новых объектов для раскопок ученый провел разведку по водоразделу между долинами рек Когильник и Сарата (рис. 5), о чем сообщается следующее: «*из всех курганов, находящихся в этой местности, наиболее интересными являются курганы татарбунарские и фриденсфельдские, лежащие на Саратской горе, которая тянется вдоль степной реки Сараты с С к Ю почти от самого Днестра до Черноморского соляного озера [Сасык или Кундук] вблизи м. Татарбунары. Среди Татарбунарских курганов выдается очень высокий и довольно острый курган верстах в 20 к Ю от с. Сараты, у дороги, ведущей в станицу Мангит. Этот курган оказался настолько потревоженным (и, по всей видимости, очень недавно), что раскопка его не представляла интереса. Вследствие этого Ф.И. Кнауэр остановился на Фриденсфельдских курганах, находящихся в 15 верстах к С от с. Сараты*» (Кнауэр 1902b, с. 39). Помимо этого, имеются данные от получении Ф. И. Кнауэром нескольких случайных находок в Буджаке и других местах от частных лиц в 1899 г. Речь идет о железном наконечнике стрелы из с. Клястиц (Веселая Долина Тарутинского р-на), двух бусинах, костяной застежке и пуговице из кургана у с. Ак-Мангит (Белолесье Татарбунарского р-на) и пр. (Перечневая… 1903, с. 2—3) (Приложение).

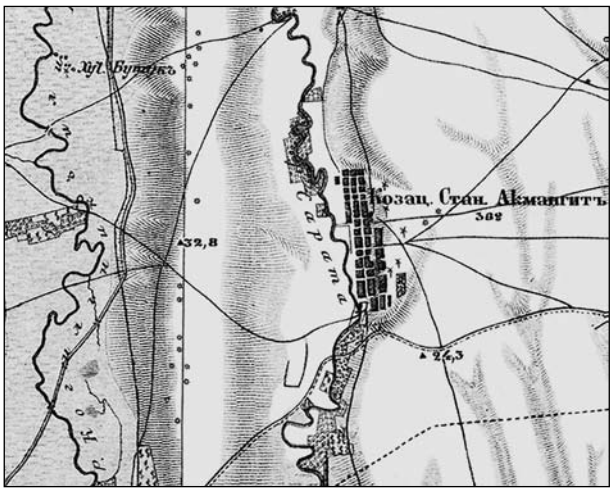

Рис. 5. Курганы Мангитской горы и хребта Сарата (трехверстовая карта 1860—1870-х гг.)

КУРГАНЫ У с. ФРИДЕНСФЕЛЬД (МИРНОПОЛЬЕ)

В 1899 г. Ф. И. Кнауэр раскопал три кургана на плато правого берега долины р. Сараты, в 15 верстах от с. Сарата, на землях колонии Фриденсфельд (Мирнополье), которые входили в более крупную локальную группу. Первый (с С — I) имел высоту 4,4 м, окружность 210 шагов; второй (II) — 160 шагов и 2,6 м; третий (III) — 300 шагов и 6,0 м; перемычка (IV) между двумя первыми — 110 × 30 шагов при высоте 1,6 м (Кнауэр 1902b, с. 39).

Сначала приведем их описание по докладу Ф. И. Кнауэра на XI АС в Киеве в 1899 г.: «*Обыкновенно в Аккерманском уезде курганы бывают расбросаны по одиночке. Но в одном месте проф. Кнауэр встретил целую группу их, причем курганы были расположены так: с одной стороны стоял особняком огромный курган; к северу от него, на некотором расстоянии, лежал другой курган, меньших размеров, непосредственно к которому примыкал третий; еще севернее лежал четвертый, причем между третьим и четвертым курганами возвышался соединявший их вал. Докладчик произвел раскопку двух курганов, соединенных валом, и самого южного кургана. Был раскопан также и соединительный вал.*

В самом северном кургане было найдено много не имеющих значения предметов; погребения в нем не оказалось. Зато в самом цент-

ре кургана была найдена голова лошади, обращенная к Ю.

В следующем кургане прежде всего был найден скелет взрослого человека. При нем оказались бронзовый ножик, находившийся в левой руке, кольцо, пряжка и другие предметы, сделанные из бронзы. Справа и слева подле этого скелета лежало два детских скелета, причем между головой взрослого человека и левым детским скелетом стоял большой горшок. Голова взрослого человека лицом была обращена к СЗ.

В соединяющем же эти два кургана вале при раскопке был найден скелет человека в сидячем положении, под которым был костяк лошади. Такое расположение костяков докладчик объясняет следующей гипотезой: в одном кургане был погребен господин, в противоположном его лошадь, а в соединяющем курганы валу — его слуга, верхом на лошади.

Однако, находки второго кургана не ограничились одним большим и двумя детскими скелетами. Все эти три скелета были найдены в верхнем слое кургана. В нижнем его слое докладчик нашел еще 5 скелетов: 2 больших и 3 детских. Ниже горизонта земли, в погребальной яме, лежал окрашенный красной краской скелет. При нем никаких предметов не было найдено. Погребальная яма была накрыта каменной плитой.

Раскопка третьего кургана, отдельно стоящего, дала следующие результаты. В верхнем слое лежало 3 больших и 2 детских скелета. Непосредственно у головы одного большого скелета лежала голова и ноги лошади. Здесь же были найдены многие предметы: железный нож, такое же стремя, куча стрел, остатки колчана, огниво, золотое кольцо, пряжечка и т. д. Кольцо лежало подле головы лошади и, надо полагать, служило украшением удил. Подле двух детских скелетов лежало по горшочку, а у третьего детского скелета — камень. В среднем горизонте этого кургана не было найдено ничего. Ниже горизонта была могильная яма и в ней окрашенный костяк без головы, покрытый большими каменными плитами. Предметов при этом костяке также не было найдено никаких. Ближе к краю основания кургана оказалась другая погребальная яма. В ней лежал окрашенный костяк с окрашенным камнем на коленях и куском кремневого ножа. Рядом находилось такое же детское погребение, при котором были найдены куски краски, горшок и два бронзовых кольца. У противоположного конца основания кургана была третья погребальная яма и в ней два детских окрашенных скелета. Интересно, что все эти ямы были выбелены не то известью, не то мелом. В общем, в самом большом кургане явственно можно различить погребения трех эпох: ниже горизонта — погребения эпохи каменного века и начала бронзового, а в самом верхнем слое — скифского и начала переселения народов. К последнему типу, по мнению докладчика, принадлежит то погребение, которое находилось ближе к центру кургана, и которое характеризуется железными предметами (стремя, нож, стрелы и т.д.). При докладе проф. Кнауэр показывал добытые при раскопках предметы» (Кнауэр 1902a, с. 150—151). Существует еще одно описание этих раскопок, но оно уже републиковано (Кнауэр 1902b, с. 39—41; Сапожников 2018c, с. 134—136).

В 1899 г. Ф. И. Кнауэр на XI АС в Киеве сделал доклад, посвященный раскопкам у с. Фриденсфельд (Кнауэр 1902a), а также представил предметы из раскопок 1888 г. у с. Сараты для выставки (Кнауэр 1899). Замечу, что на его «курганный доклад» обратил особое внимание известный крымский исследователь А. И. Маркевич (Маркевич 1899, с. 70, 71, 74).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, в конце XIX в. Ф. И. Кнауэр раскопал в Буджаке не 6, не 8 и не 13, как писали до сих пор разные авторы, а 11 курганных насыпей [1]. Они входят в состав пяти локальных групп: четыре располагались на обоих берегах долины р. Сараты (три у с. Сарата и одна у Мирнополья), а одна — на правом берегу р. Когильник (у с. Павловка). Эти курганы, хотя и не были исследованными на всей своей площади (что объясняет, например, отсутствие погребений катакомбной культуры), тем не менее содержали в себе около 75—77 основных и впускных могил, репрезентующих довольно полную хроностратиграфическая колонку погребений от энеолита до средневековья, которая многие годы была опорной для всего Северо-Западного Причерноморья. Кроме обычных для времени Ф. И. Кнауэра погребений ямной культуры и эпохи поздней бронзы, в которых были редкие находки, например, каменное навершие булавы (Сарата к. 6, п. 15) (Сорокіна 2005, с. 38, рис. 1: 3), отмечу первые находки могил культуры многоваликовой керамики (КМК) с костяными пряжками, киммерийских погребений, погребения позднеримского времени (Павловка, к. 2/3) и серию позднекочевнических погребений (10—12) с разнообразным инвентарем и останками лошадей. Этот факт, кроме всего прочего, свидетельствует о весьма удачном выборе Ф. И. Кнауэром как района работ в целом, так и групп насыпей.

Детальный анализ датировки и культурной принадлежности погребальных комплексов автор оставляет более узким специалистам, заметив, что наибольшие сложности вызовет атрибуция могил из фриденсфельдских курганов. К анализу топографии и картографии курганов Ф. И. Кнауэра мы вернемся ниже (Приложение), а здесь затронем другие актуальные вопросы, связанных с первыми курганными раскопками в Буджаке.

1. Автор не считает самостоятельными курганами перемычки двойных курганов у сс. Павловка и Фриденсфельд — Мирнополье.

Если в первые годы Ф. И. Кнауэр копал непосредственно на землях Сараты, то позже выбирал места тщательнее, проводя специальные разведки в радиусе 15—20 км от нее и обращая особое внимание на крупные и двойные курганы. Любопытно, что курган, содержащий довольно редкое погребение эпохи энеолита, И. Т. Черняков раскопал в 1961 г., в той самой курганной группе, где Ф. И. Кнауэр ранее исследовал курганы 5 и 10 (Черняков 1964; Петренко 1998; Приложение) [1].

Некоторые современные авторы не раз прямо либо опосредовано поставили под сомнение правильность методики раскопок Ф. И. Кнауэра, вменяя ему тот факт, что он копал колодцами. На это следует сказать, что, согласно официальной «Специальной инструкции для исследования курганов», напечатаной в Одессе в 1884 г. к началу проходившего в этом городе VI Археологического съезда: «*курган может быть раскопан тремя способами: 1. Послойной съемкой земли, начиная с вершины; 2. Прорытием колодца; 3. Сквозной траншеей*» [2] (Матвеев 1884, с. 54, 55). Так что никаких грубых нарушений ученый не допустил, если не считать недостаточный (малый) диаметр ряда колодцев, заложенных в 1888 г. на высоких курганах, что он сам и отметил в разделе отчета *«Ошибки, допущенные при раскопках»* (см. выше раздел «Курганы у Сараты») [3].

А сейчас хочется обратить особое внимание читателей на число и профессиональный уровень специалистов естественных наук, привлеченных Ф. И. Кнауэром для определения археологических образцов и материалов. Среди них были три действующих и один будущий профессор Киевского университета Св. Владимира: И. А. Сикорский (1842—1919; специалист по паталогической анатомии и клинической психиатрии, отец авиастроителя И. И. Сикорского) — исследовал антропологические материалы (Сикорский 1889); И. Ф. Шмальгаузен (1849—1894; палеоботаник) — изучал образцы древесины; П. Я. Армашевский (1850—1919; геолог и минеролог) и П. А. Тутковский (1858—1930; геолог, географ и археолог) — определяли образцы охры, камней и костей. Помимо этого, Ф. И. Кнауэр пользовался консультациями врача Сараты, а позднее членов «Физико-медицинского общества при университете Св. Владимира». Как видим, материалы из первых научных раскопок Буджака обработывались и изучались комплексно на высочайшем для того времени уровне, чем может похвастаться далеко не всякий современный курганщик.

Что касается так называемых «двойных курганов», то Ф. И. Кнауэр понимал под этим термином «два кургана, соединенные валом». Сам он исследовал две такие связки — у Павловки и Фриденсфельда. Не вдаваясь в детали их интерпретации и датировки, замечу, что прямая (функциональная либо хронологическая) связь между двумя курганами каждой из названных пар, на мой взгляд, осталось не доказанной.

В этом смысле более ярким объектом такого рода оказалися два кургана у с. Баштановки [4], соединенные земляным валом длиной 60 м, шириной 18 м, высотой 1,3 м. Под валом был выложен коридор шириной 12 м из крупных камней известняка, между которыми была выявлена керамика эпохи поздней бронзы (Шмаглий, Черняков 1970, с. 69—71, 113—114, рис. 52, 53). Примечательно, что двойной курган Могила, который является самым крупным объектом такого рода в Украине, а может быть, и во всей Восточной Европе был найден автором этих строк в Буджаке, на правом берегу долины р. Чага, недалеко от с. Елизаветовка (Приложение; Сапожников, Присяжнюк 2018). Есть данные, что «*большая группа курганов, соединенных по два, по три валами, находится у с. Подгорное Тарутинского р-на*» (Шмаглий, Черняков 1970, с. 114), то есть примерно в 21 км к ЮЗ от Могилы, но пока это не нашло подтверждения.

Завершая основной текст статьи замечу, что Ф. И. Кнауэр, по-видимому, не обладал излишней скромностью, которая, если верить словам царя Соломона, есть «*самым верным путем к забвению*». Уже в своей первой археологической работе он написал: «*Насколько мне известно, в Бессарабии, по крайней мере в ее южной части, до сих пор еще не производили раскопок курганов с научной целью; следовательно, мой опыт раскопок в той местности можно считать первым*» (Кнауэр 1889а, с. 33).

Автор искренне благодарит старшего научного сотрудника Отдела археологии Центральной Азии и Кавказа ИИМК РАН М. Т. Кашубу за ценные советы и профессиональные консультации.

1. Не менее показательным является и тот факт, что следующие после раскопок Ф. И. Кнауэра исследования кургана в этой части Буджака осуществили в 1946 г. сотрудники Института археологии АН УССР Д. Т. Березовец и Т. г. Оболдуева именно в долине р. Когильник, хотя выше по течению и уже на территории Молдовы (Оболдуева 1955; Колесникова, Яненко 2013, с. 229—230).
2. Примечательно, что в той же инструкции рекомендовалась предварительная шурфовка подошвы кургана с целью выяснения мощности чернозема и характера материкового грунта, а также использование металлического щупа длиной около 1 м. Для меня лично ближе всего такое правило: «*Каждый курган, при раскопке которого не был составлен дневник раскопок, является потеряным для науки*» (Матвеев 1884, с. 57—58).
3. По устному сообщению М. Т. Кашубы, в полевой документации Ф. И. Кнауэра 1899 г., хранящейся в ИИМК, есть данные о раскопках курганов на гораздо большей площади «крестом», но они будут опубликованы отдельно в специальной работе.
4. Татарбунарского р-на Одесской обл., всего в 19 км к Ю от Павловских курганов. Вал и курган 3 раскопаны Днестро-Дунайской экспедицией ИА АН УССР в 1966 г.

Додаток

КУРГАНИ Ф. І. КНАУЕРА 1888—1899 рр.: ТОПОГРАФІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Як йшлося в основній частині статті, Ф. І. Кнауер під час вибору об'єктів для розкопок приділяв особливу увагу топографії і зовнішньому вигляду могильних насипів. Особливо добре це видно з опису розвідки 1896 р., яка була присвячена курганам вузького і високого вододілу, утвореного правим берегом долини р. Сарата і лівими берегами — спочатку р. Когильник, а потім р. Чилігідер та її лівосторонніх притоків. Наскільки можна судити, вчений обстежив цей мисвододіл від його стрілки біля північного берега лиману Сасик до впадіння в р. Сарата балки Кантемір (що становить приблизно 39—40 км по прямій). На цій ділянці абсолютні позначки вододільного гребеня поступово підвищуються від 20 до 110 м і виділяються наступні локальні географічні об'єкти-урочища (від низу до верху): гора Мангит, хребет Кундук, хребет Сарата і урочище Третій Степ. Дана ділянка мису закінчується на півночі приблизно там, де починається урочище Кантемір (на правому березі гирла однойменної балки — правої притоки р. Сарата).

У нижній частині мису Ф. І. Кнауер виділив групу так званих «Татарбунарських курганів», які, на його думку, відрізняються «своєю гострою формою». Цю особливість вчений пояснив тим, що насипи «*заключают в себе такую массу камней, что их можно считать каменными, только прикрытыми землей*». *Серед цих «курганов выдается очень высокий и довольно острый курган верстах в 20 к Ю от с. Сараты, у дороги, ведущей в станицу Мангит. Этот курган оказался настолько потревоженным [копаным] (и, по всей видимости, очень недавно), что раскопка его не представляла интереса*» (Кнауэр 1902b, с. 39).

Хоча автор не навів ніяких прив'язок і навіть не назвав висоту насипу, зрозуміло: йдеться про курган Мангитська Гора [1], недалеко від якого дійсно колись був поворот вліво від двох головних доріг в Татарбунари, в бік с. Білолісся (Акмангит). На триверстовій мапі 1860—1870-х рр. геодезичний пункт на його вершині має абсолютну позначку 32,8 саж. (71,1 м). Зауважимо, що на тій же карті від хутора Бутук (нині с. Долинка) до місця сучасного моста через р. Когильник на гребені вододілу позначено 19 курганів (рис. 5). На карті РККА початку 1940-х рр. та сама абсолютна позначка становить 70,2 м, причому насип Мангитської Гори стояв на рівні трохи більше 60 м. На карті ВТС, виданій в 1984 р., цей курган показаний з позначкою 69,5 м і понад 9,0 м заввишки.

У 2018 р. автор двічі побував на Мангитській Горі [2] і повідомляє, що координати її центру складають 45°54'03"N 29°39'19"E, висота за інструментальними обмірами 10,5—10,8 м (більше значення з заходу, з боку схилу долини), розміри близько 90 × 70 м (насип витягнутий майже чітко за лінією північ—південь), навколо є широка циркульна виїмка глибиною до 1,2—1,4 м, а на вершині — залишки геодезичного пункту з обкопуванням. Поверхня насипу не розорюється, в нижній частині східного схилу є «свіжа» грабіжницька яма, в ній видно великий оброблений камінь вапняку. За 150 м північніше кургану, за польовою дорогою простежується насип висотою до

1. Назва записана в липні 2018 р. зі слів старожилів Татарбунар.
2. У розвідці брав участь к. і. н., доц. Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського О. М. Присяжнюк, якому автор виказує щиру подяку за співпрацю.

Рис. 6. Курган Мангитська Гора з околицями (аерофотознімок Гугл)

Рис. 7. Курган Мангитська Гора (вигляд з південного сходу; фото І. В. Сапожникова)

Рис. 8. Подвійний курган Могила біля с. Єлизаветівка на р. Чага (вигляд з південного заходу; фото І. В. Сапожникова)

1,2 м, а в 20—25 м на південь від останнього на аерознімку Гугл-мапи видно світлу пляму принаймні від ще одного, повністю розораного кургану (рис. 6).

За своєю висотою Мангитська Гора (рис. 7) входить до трійки найвищих курганів Буджака, поступаючись лише обом насипам подвійного кургану Могила (Мовіле), зафіксованого автором ще під час розвідок 1976 і 2013 рр. Об'єкт локалізований і попередньо обміряний у вересні 2018 р. на вершині вододільного мису, утвореного правим берегом долини р. Чага і лівим берегом р. Арса, навпроти с. Єлізаветівка Тарутинського району, в 0,5 км на південний схід від кордону з Молдовою. Згідно з відповідними листами топокарт ВТС СРСР 1980-х рр., верхня марка розташованого там геодезичного пункту має абс. позначку 188,5 м і висоту 12 м. За моїми обмірами, північно-західний насип має висоту 12,1 м, південно-східний — 11,2 м, а загальна довжина об'єкта становить 180—185 м (рис. 8).

Наступне місце в «рейтингу» найвищих курганів Буджака займає насип на правому березі долини р. Когильник навпроти м. Арциз з висотою 9,1—9,7 м. Найбільшим курганом епохи бронзи в Україні дотепер вважали Куляб-Могилу висотою 11,3 м, діаметром 130 м неподалік Запоріжжя (Отрощенко 2016). Тепер його місце посів більший з курганів Могили, хоча він, в свою чергу, може поступатися пограбованому кургану Скобелеве 2 близько 12,0 м заввишки на р. Висунь (Мозолевський 1990, с. 129, рис. 4: 2; 5), який В. В. Отрощенко і Ю. В. Болтрик умовно зарахували до доби бронзи (Сапожников, Присяжнюк 2018). Але, навіть, якщо це припущення підтвердиться або знайдеться вищий насип відповідного часу, буджацька Могила все одно залишиться найбільшим подвійним курганом України і Молдови.

А тепер перейдемо до сучасного стану курганів, розкопаних Ф. І. Кнауером, описавши їх у тій же послідовності, що і в основній частині статті.

КУРГАНИ НАВКОЛО САРАТИ

Пошук і прив'язка шести названих об'єктів як на топографічних картах, так і на місцевості значно спрощені завдяки наявності згаданого вище плану Ф. І. Кнауера 1889 р., на якому вони позначені під № 1—5 і 10. Крім них, там же присутні ще шість пронумерованих, але нерозкопаних курганів (№ 6—9, 11, 12), а також ще 12—14 дрібніших насипів (рис. 1).

Курган 1 5,25 м заввишки знаходився в 6,4 км північніше с. Сарата, «на горі» правого берега долини річки. Його локалізація не викликала труднощів, оскільки в 6,34 км на північ — північний захід від старої частини села на гребені описаного вище вододільного мису, в центрі урочища Третій Степ, в 3,5 км на схід від південно-східної околиці с. Світлодолинське (Ліхтенталь) досі стоїть курган висотою близько 5,3 м. Зауважимо, що на триверстовій мапі 1870-х рр. геодезичний пункт на вершині цього кургану мав абс. позначку 46,1 саж. (98,36 м), на земельному плані Сарати 1920-х рр. 98 м (рис. 9), на мапі РККА 1940-х рр. — 98,6 м і на карті ВТС 1989 р. — 97,9 м. Висота (більше 5,0 м) — приведена тільки на останній з цих карт.

У полі курган майже правильної округлої в плані форми, без верхівки має діаметр близько 75—80 м, велика частина його поверхні піддається оранці. Верхня, еліпсоїдна в плані частина насипу розмірами 35 × 27 м, витягнута з заходу на південь, задерно-

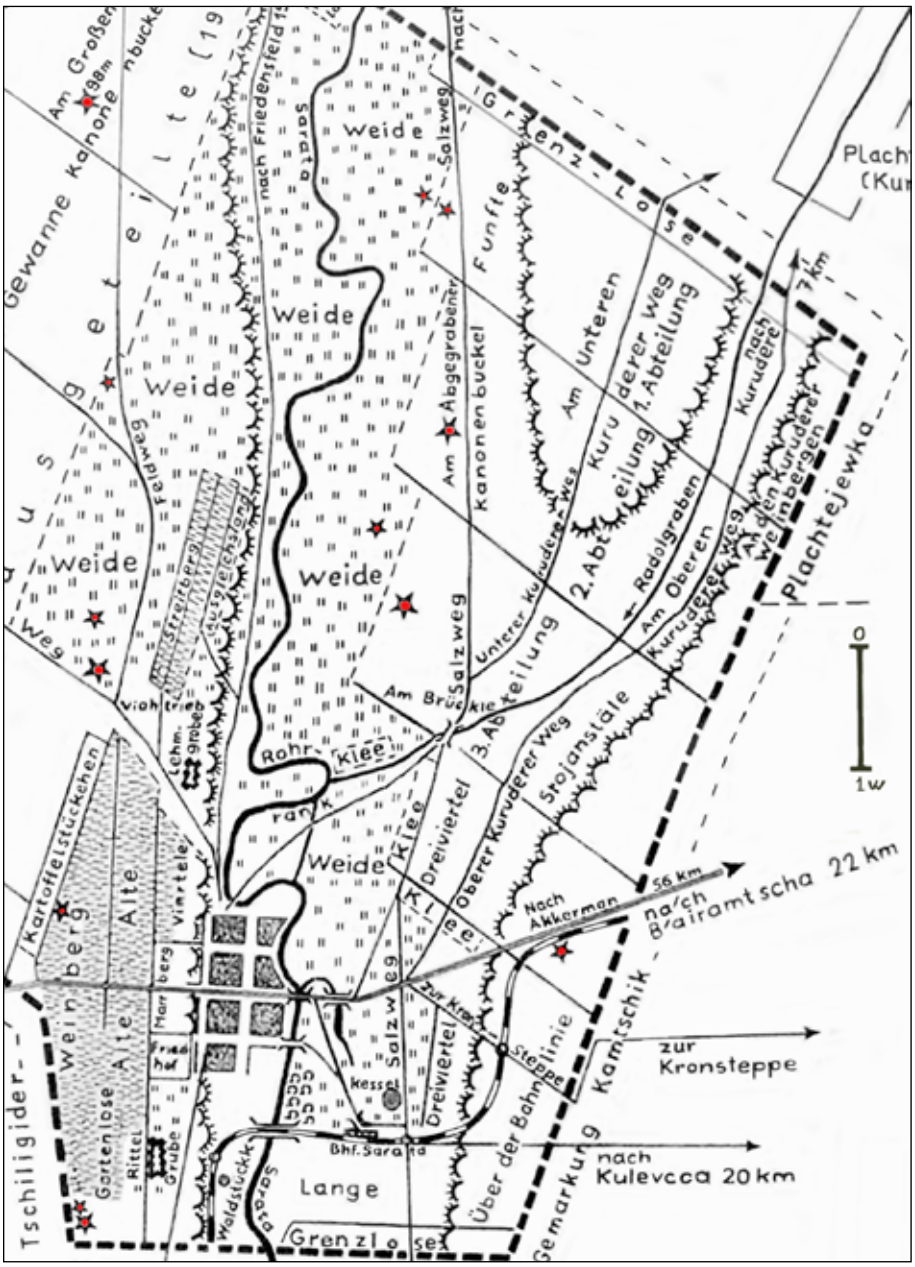

Рис. 9. Кургани на земельному плані с. Сарата (1920-ті рр.)

Рис. 10. Курган 1 біля с. Сарата (вигляд з півдня; фото І. В. Сапожникова)

Рис. 11. Курган 5 біля с. Сарата (вигляд з заходу; фото І. В. Сапожникова)

вана (рис. 10). У центрі видно округле заглиблення діаметром 8—9 м, глибиною до 1,5 м. У північно-західній частині останнього є свіжовикопана яма діаметром до 1,4 м і не менше 1,0 м глибиною (сліди розкопування нижньої марки геодезичного пункту). Координати найвищої точки насипу — 46°05'07"N 29°38'23"E.

До речі, наявність геодезичного пункту на цьому кургані в 1870-х рр. не могла не вплинути на хід його досліджень в 1888 р. Може, саме через нього розкоп Ф. І. Кнауера був розбитий не в центрі насипу, про що свідчить повна відсутність поховань, зокрема центрального нижче рівня — 1,6 м. Цілком імовірно, що розкопочний колодязь не був доведений тут до рівня давньої денної поверхні. Крім того, незважаючи на наміри вченого (див. вище), цей насип так і залишився недокопаним.

Про **курган 2** 0,5 м заввишки, досліджений в 107 м на схід від першого, нам сказати майже нічого, бо він позначений лише на плані 1889 р. (рис. 1). Його не виявлено в ході візуального огляду місцевості, а також він не проглядається на аерофотознімках програми Гугл-мапи.

Курган 3 2,7 м заввишки розташований в 1,6 км на північний захід від села, «на горі» (рис. 1). В даний час цей курган (координати — 46°02'15"N 29°38'55"E) має висоту 1,9—2,3 м (більше значення зі сходу, з боку схилу), діаметр близько 50—60 м, наполовину зайнятий лісом, західна частина розорюється. Від 10-метрового (в діаметрі) розкопочного колодязя залишилося ледве помітне в рельєфі заглиблення. На його місці на оранці виявлено будівельне сміття (з фрагментами цегли і черепиці), яким він, мабуть і був засипаний. Курган добре видно на аерофотознімках програми в 1,6 км на північний захід від старої околиці селища і в 300 м південніше дороги з нього в с. Світлодолинське (кол. Ліхтенталь), біля кордону з лісом, на ріллі, як частина круглого в плані плями грунту світлого кольору.

Курган 4 0,75 м заввишки, який знаходився в 163 м північніше від попереднього, також позначений лише на плані 1889 р. (рис. 1) і або повністю розораний, або знаходиться в лісі, зліва від короткої дороги з Сарати в с. Світлодолинське (рис. 9).

Курган 5 3,0 м заввишки Ф. І. Кнауер помістив приблизно в 3,2 км північніше села, на лівому березі долини р. Сарата (рис. 1). Цей насип досі стоїть в 3,1—3,2 км на північ — північний схід від північної околиці старої частини селища, в 0,8 км західніше шосейної дороги Сарата—Фараонівка і в 240 м східніше від випрямленного русла (каналу) р. Сарата (координати — 46°03'18"N 29°40'19"E). Він має в плані овальну форму діаметром 57—60 м, витягнуту по лінії північ—південь, висоту 3,6—3,7 м і задерновану вершину (рис. 11) зі слідами круглої в плані виїмки від розкопочного колодязя діаметром 8—10 м і глибиною 0,5—1,0 м. Насип позначений на плані землекористування Сарати 1920-х рр. (рис. 9, ближня до заплави), а на карті ВТС 1989 р. має висоту 4,0 м. Описана Ф. І. Кнауером кільцева виїмка навколо кургану майже повністю знівельована багаторічною оранкою.

Курган 6 (10) 5,5 м заввишки знаходився в 3,7 км північніше села, в долині на ріллі (рис. 1). Цей об'єкт в даний час знаходиться в 4,0 км на північ — північний схід від старої північній околиці селища, в 80 м західніше шосейної дороги Сарата—Фараонівка і в 0,5 км східніше випрямленого русла р. Сарата (координати — 46°03'40"N 29°40'49"E). Курган позначений на плані землекористування Сарати 1920-х рр. (рис. 9, ближчий до дороги), а на карті ВТС 1989 р. він має висоту більше 4,0 м. Огляд показав, що залишки кургану правильної круглої форми мають діаметр близько 75 м і висоту 3,7—3,8 м. На його вершині добре видно кругле кратероподібне заглиблення діаметром до 20 м і глибиною 0,6—0,7 м (розкопочний колодязь мав форму еліпса розмірами 17 × 15 м, витягнутого по лінії північ — південь). Його краї складаються з відвалу, що має перерву шириною 7—8 м в північно-східній частині, який, мабуть, був залишений для зручності вивезення ґрунту з розкопу (рис. 12). На мій погляд, даний насип практично повністю зберіг в собі залишки як відвалу, так і розкопу і тому є ідеальним об'єктом для довивчення, в ході якого можна було б встановити реальний ступінь (у % площі) його розкриття у 1889 р.

Окремо скажу про топографію насипів 5 і 10, яка відрізняється від інших курганів Ф. І. Кнауера, досліджених на високих вододілах (рис. 1). Вони стоять на мисі, утвореному лівим берегом долини р. Сарата і правим берегом балки Курудера (Валя Курудер), на позначках від 3—5 до 15—17 м. За розмірами вони поступаються кургану 9, який раніше мав висоту понад 5,0 м, входить з ними в одну групу і розташований в 2,9 км на північ — північний схід від старої північної околиці селища, в 300 м західніше шосейної дороги Сарата—Фараонівка (рис. 9), в районі злітно-посадкової смуги аеродрому. Вперше був позначений на триверстовій карті 1850-х рр., а на мапі ВТС 1989 р. він має висоту понад 5,0 м і геодезичний пункт з абс. позначкою 21,4 м на вершині (координати — 46°03'01"N 29°40'45"E). На тій же карті, крім описаних, присутній курган висотою близько 2,0 м, що стоїть приблизно в 0,8 км північніше попереднього.

Рис. 12. Курган 10 біля с. Сарата (вигляд зі сходу; фото І. В. Сапожникова)

У 1961 р. І. Т. Черняков описав це скупчення насипів таким чином: «*В 3—4 км севернее с. Сарата, на пологом левом берегу одноименной реки, расположена курганная группа из 9 курганов. Их высота от 0,1 до 4,5 м, форма конусообразная, округлая; склоны пологие, распаханные. На вершине одного из курганов в срезе траншеи военных лет нами зачищен скорченный, сильно разрушенный костяк, ориентированный головой на ЮВ. Сверху он был перекрыт деревянными плахами. Никаких предметов при нем не обнаружено. Рядом расположена другая курганная группа, состоящая примерно из десятка совершенно распаханных курганов, от которых остались на поверхности немного возвышающиеся светлые глинистые пятна, усеянные мелкими обломками известняка. Один из таких курганов нами был раскопан…*» (Черняков 1963, с. 47).

Правда, всього за рік, публікуючи матеріали розкопок невисокого і сильно розораного кургану, що входив до складу другої групи, І. Т. Черняков чомусь говорив про один (единий) курганний могильник із 19 насипами (Черняков 1964, с. 32). Наприкінці 1990-х рр. В. Г. Петренко намагався уточнити місце розташування згаданого енеолітичного кургану, але невдало. Проте, виходячи з незрозумілої логіки, дослідник присвоїв йому № 11 (Петренко 1998, с. 159), хоча на плані 1889 р. курган з таким номером є і досі стоїть в полі набагато північніше від кургану 10 (рис. 1).

На жаль, деталізувати планіграфію описаної курганної групи в даний час неможливо тому, що в нашому розпорядженні відсутні топографічні карти цього району потрібних масштабів (наприклад, відповідного листа карт РККА М 1 : 25000). Що стосується номерних, але нерозкопаних саратських курганів з плана Ф. І. Кнауера, то, крім згаданих № 9 і 11, в полі досі стоять насипи 6 (на винограднику) і 12 (південніше залізниці з Сарати в Одесу), а № 8 розташований в лісі західніше селища (рис. 1; 9).

КУРГАНИ БІЛЯ с. ПАВЛІВКА

Пошуки цього подвійного кургану (з насипами 3,5 і 1,4 м заввишки), розташованого «на горі» правого берега долини р. Когильник, в 2 верстах південніше с. Павлівка пройшли без особливих проблем. Об'єкт розташований на краю плато, в 1,8 км на південь (строго) від Свято-Миколаївського храму, що стоїть праворуч від в'їзду в село з боку Татарбунар, в 150 м на північ — північний схід від ґрунтової (верхньої) дороги з Арциза на шосе Павлівка — Татарбунари і в 0,91 км на захід — північний захід від кургану заввишки до 6,0 м з геодезичним пунктом на вершині (абс. відм. 95,2 по карті ВТС вид. 1984 р.). На цій же карті найбільший з двох розшуканих курганів Павлівки позначений з висотою більше 4,0 м.

На місці два кургани стоять один біля одного по лінії захід — північний захід — схід — південний схід, висота першого становить 3,5—4,0 м, другого — до 1,4 м, його насип піддається оранці. Велика частина західного кургану (координати — 45°57'02"N 29°29'02"E) засаджена деревами та чагарниками, оранці піддається тільки його південний та східний схили. На ньому добре збереглися залишки розкопочного колодязя, який мав колись розміри 16 × 14 м по верху (вісь по лінії північ — північний схід — південь — південий захід). По його периметру лежить потужний кільцевий відвал з двома проходами (2 і 4 м на півночі та на півдні — південному сході), причому більш чи менш рівне дно оплившого поглиблення від колодязя знаходиться на глибині 2,0—2,5 м від верхніх рівнів трьох секторів відвалу (рис. 13; 14).

Якщо порівняти сліди розкопок біля Павлівки із залишками кургану 10 у Сарати, то складається враження, що після закінчення робіт другий розкоп засипали в більшій мірі, ніж перший, особливо з

Рис. 13. Подвійний курган біля с. Павлівка (вигляд с південного заходу; фото І. В. Сапожникова)

Рис. 14. Відвали ґрунту на кургані 1 біля с. Павлівка (вигляд з північного сходу; фото І. В. Сапожникова)

урахуванням значно більшої висоти останнього кургану. Проте, подвійний курган біля Павлівки також є перспективним об'єктом для довивчення.

КУРГАНИ БІЛЯ с. МИРНОПІЛЛЯ

Ф. І. Кнауер обрав ці кургани для розкопок за ознакою «розпливчатої форми» (через відсутність каменів в їх насипах) і компактної концентрації в одній «неподільній групі». Крім того, «західні сторони курганів були трохи довші їх східних сторін» (Кнауэр 1902b, с. 39). Про топографію групи (ланцюга) насипів вчений повідомив: «*с одной стороны стоял особняком огромный курган; к северу от него, на некотором расстоянии, лежал другой курган, меньших размеров, непосредственно к которому примыкал третий; еще севернее лежал четвертый, причем между третьим и четвертым курганами возвышался соединявший их вал*» (Кнауэр 1902a, с. 150). Мабуть, Ф. І. Кнауер добре визначав тільки більш чи менш високі кургани, бо на триверстовій мапі 1850-х рр. ця група складається з 8 насипів, згрупованих у два ланцюги (рис. 15). На карті РСЧА 1940-х рр. на тому ж місці присутні 7 курганів (рис. 16), які зафіксувала наша розвідка.

Група розташована на краю плато правого берега долини р. Сарата, приблизно в 1,2—1,3 км західніше південної частини с. Мирнопілля. Сім—вісім насипів витягнуті по лінії північ — північний захід — південь — південний схід двома ланцюгами (2—3 і 5), відстань між якими 150—170 м. Довгий ланцюг протяжністю 0,42—0,43 км тяжіє до лівого краю мису і ближче до долини р. Сарата. Саме його описав і частково досліджував Ф. І. Кнауер, але він не згадав північний насип групи (висота до 1,2 м, піддається оранці), яка (маючи координати — 46°09'30"N 29°37'26"E) розташована в 2,1 км на південь — південний схід від кургану заввишки понад 5,0 м з геодезичним пунктом і абс. позначкою 114,8 м (по картах ВТС; координати — 46°10'36"N 29°36'52"E), що стоїть вже на краю плато, яке прилягає до гирла правого берега долини б. Кантемір (рис. 17).

У 50 м південніше від нього розташована зв'язка з двох курганів (№ 1 і 2, висотою 4,4 і 2,7 м по Ф. І. Кнауеру), але в наш час більш високим є насип 2 (до 2,5 м; координати — 46°09'25"N 29°37'27"E), на якому збереглися сліди розкопу діаметром 10—12 м. Ця яма заповнена уламками залізобетонних виноградних стовпчиків. Значна частина поверхні кургану 2, як і весь курган 1 (до 1,3 м заввишки), інтенсивно розорюються. До кургану 2 з півдня примикає ще один розораний насип висотою близько 1,0 м, що дозволяє вважати цей об'єкт не подвійним, а потрійним курганом.

Залишки найбільшого і крайнього з півдня кургану цього ланцюга знаходяться в 100 м на південь — південний схід від попереднього (координати центру — 46°09'19"N 29°37'30"E) і мають підпрямокутно-овальну в плані форму та майже пласку

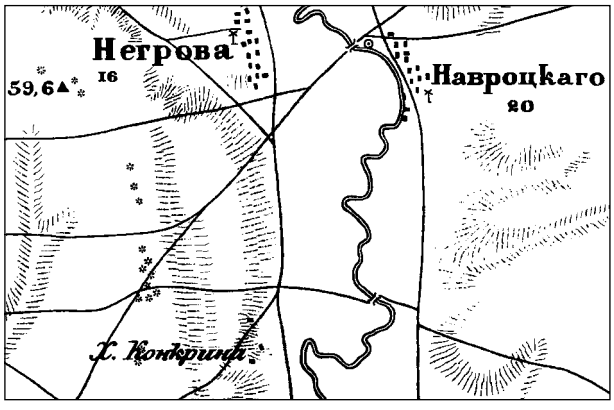

Рис. 15. Кургани району с. Фріденсфельд (триверстова карта 1860—1870-х рр.)

Рис. 16. Кургани біля с. Фріденсфельд — Мирнопілля (карта 1940-х рр.)

Рис. 17. Курганна група біля с. Мирнопілля (вигляд з південного заходу; фото І. В. Сапожникова)

Рис. 18. Залишки кургану 3 біля с. Мирнопілля (вигляд з заходу; фото І. В. Сапожникова)

поверхню висотою до 1,5 м і розмірами приблизно 75 × 65 м, яка майже суцільно заросла деревами та чагарниками. Очевидно, це все, що збереглося від кургану 3, який мав висоту 6,0 м (рис. 18).

Якщо взяти до уваги ті факти, що на карті ВТС 1986 р. у курганів № 1 і 3 були висотні позначки понад 4,0 м, а виноградник не існував, напрошується висновок, що в самому кінці 1980-х рр. обидва насипи були в значній мірі знівельовані за допомогою важкої землерийної техніки під час влаштування виноградної плантації.

Отже, з об'єктів Ф. І. Кнауера біля с. Мирнопілля найкраще зберігся курган 2 (з залишками розкопу), курган 1 до половини висоти, а курган 3 найгірше. Однак, маючи бажання, їх також можна докопати. Зазначена в 1899 р. «*витягнутість насипів фрідентальских курганів по лінії схід—захід*» сьогодні вже не простежується, скоріше можна говорити про їх традиційну для цього району овальність по лінії північ—південь.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки пошуків могильних насипів, розкопаних 130—120 рр. тому, слід підкреслити, що їх успіх став можливим завдяки тому, що Ф. І. Кнауер намалював і опублікував план курганів району Сарати (рис. 1) і привів досить точні прив'язки більшості з них. Швидше за все, він використовував для цього більш чи менш детальну топографічну карту [1]. У підсумку вдалося виявити в полі залишки 9 курганів (крім № 2 і 4 біля Сарати, насипи яких не збереглися) і з різним ступенем точності визначити місця розташування всіх 11 насипів.

Водночас автор розглядає викладені результати своїх робіт, як попередні або підготовчі, оскільки для повного і логічного завершення даного проекту слід було би дослідити хоча б кілька з виявлених насипів шляхом розкопок на всій площі. В цілому ж виявлення на місцевості залишків перших курганів, розкопаних у Буджаку, їх прив'язка і опис наразі є єдиним досвідом такого роду в усьому Північно-Західному Причорномор'ї.

1. Але навряд чи аркуш XXX-8 триверстової мапи, на якому (в усіх редакціях) відповідний район щодо курганів пропрацьований недостатньо детально.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1889. Заключение о замечательных особенностях, представленных раскопкой Ф. И. Кнауэра. *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 3, с. 26, 48.

Антонович, В. Б. 1890. Дополнение к сообщению Ф. И. Кнауэра (о раскопках 1889 г.). *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 4, I, с. 15.

Антонович, В. Б. 1892. Выводы о раскопках, произведенных г. Кнауэром (в 1891 г.). *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 6, I, с. 13.

Берг, Л. С. 1918. *Бессарабия: страна, люди, хозяйство*. Петроград: Огни.

Ванчугов, В. П. 1998. Киммерийские погребения Южной Бессарабии (из коллекций Национального исторического музея). В: Станко, В. Н. (ред.). *Древнее Причерноморье*. Одесса: ОГУ им. И. Мечникова, с. 36-41.

Горькова, А. А. 2013. Археологическая деятельность членов исторического общества имени Нестора-летописца. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, 10—11, с. 83-86.

Грицюта, О. О. 2017a. Археологічні дослідження Південної Бессарабії в історичному товаристві Нестора-літописця. *История науки и техники*, 10, с. 144-149.

Грицюта О. О. 2017b. Археологічні дослідження проф. Ф. І. Кнауера у Південній Бессарабії. В: Добролюбська, Ю. А. (ред.). *Історіосфера. Матеріали XII-ї наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. Одеса: Університет Ушинського, с. 59-64.

Длужневская, г. В. 2014. *Археологические исследования в Европейской части России и на Кавказе в 1859—1919 годах (по документам Научного архива Института истории материальной культуры РАН)*. Санкт-Петербург: Лема.

Кашуба, М. Т., Сапожников, И. В. 2019. Факты биографии Ф. И. Кнауэра из архива ИАК. *Археологические вести*, 25, с. 291-300.

(Кнауэр, Ф. И. 1889a). Чтение Ф. И. Кнауэра о произведенной им раскопке курганов в Южной Бессарабии (О курганах, раскопанных в южной Бессарабии). *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 3, I, с. 32-49.

Кнауэр, Ф. И. 1889b. О раскопке нескольких курганов в Южной Бессарабии: Реферат, читанный проф. Ф. И. Кнауэром в заседании ИОНЛ 20 ноября 1888 г. Отдельный оттиск. *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 3, 1.

Кнауэр, Ф. И. 1890. Вторая археологическая раскопка около села Сараты (в Южной Бессарабии; курган № 10). *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 4, II, с. 30-41.

Кнауэр, Ф. И. 1892. Результаты небольшой археологической экскурсии, предпринятой по Аккерманскому уезду Бессарабской губернии, весной этого года (Результаты археологической экскурсии в Аккерманский уезд, предпринятый весною 1891 г.). *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*, 6, I, с. 5-12.

Кнауэр, Ф. 1893a. Раскопки в Бессарабской губернии. *Отчет Археологической комиссии за 1891 год*, с. 82-86.

Кнауэр, Ф. 1893b. Дневник раскопки кургана у с. Павловки, Аккерманского уезда Бессарабской губернии, произведенной в 1891 году. *Отчет Археологической комиссии за 1891 год*, с. 160-165.

(Кнауэр, Ф.) 1899. Бессарабия. Аккерманский уезд. Могильник близ колонии Сарата, раскопано 3 кургана. *Каталог выставки XI Археологического съезда*. Киев: И. Н. Кушнерев, с. 74-75.

Кнауэр, Ф. И. 1902a. Раскопки в Аккерманском уезде Бессарабской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.*, II, с. 150-151.

Кнауэр, Ф. И. 1902b. Бессарабия (о раскопках Фриденсфельдских курганов в 1899 г.). *Отчет Археологической комиссии за 1899 год*, с. 39-41.

(Кнауэр, Ф.) 1906. Бессарабская губ. Бессарабский уезд. с. Павловка. *Альбом рисунков, помещенных в Отчетах Археологической комиссии за 1882—1898 годы*, с. 35-36.

Колесникова, В., Яненко, А. 2013. Украинско-молдавские археологические исследования 30—40 гг. XX столетия: планы и реализация. *Revista Arheologică*, IX, 1, с. 227-235.

Латышев, В. В. 1892. Надписи из Тиры. *Материалы по археологии России*, 9: Древности Южной России. Греческие и латинские надписи, найденные в 1889—1891 годах, с. 58-61.

Маркевич, А. И. 1899. XI Киевский археологический съезд и труды его по истории Новороссийского края. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, 30, с. 65-79.

Матвеев, А. А. 1884. *К вопросу об археологических исследованиях в Южной России*. Одесса: П. А. Зеленый.

Мозолевский, Б. М. 1990. Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії. *Археологія*, 1, с. 122-138.

Мусин, А. Е. (ред.-сост.). 2009a. *Императорская Археологическая Комиссия (1859—1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Мусин, А. Е. (ред.-сост.). 2009b. Приложение. *Императорская Археологическая Комиссия (1859—1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*. Санкт-Петербург: Д. Буланин.

Оболдуева, Т. Г. 1955. Курган эпохи бронзы на р. Когильник. *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 5 (25), с. 31-48.

Отрощенко, В. В. 2016. Куляб-Могила. *Енциклопедія сучасної України*, 16. Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51563 (Дата звернення 06 лютого 2019).

Перечневая… 1903. *Перечневая опись предметам древности, доставленным проф. Кнауэром из раскопок, произведенных в 1899 г. у с. Фриденсфельд Аккерманского уезда Бессарабской губ.* НА ІА НАНУ, ф. 13, 57.

Петренко, В. Г. 1998. Энеолитический курган у с. Сарата. В: Субботин, Л. В., Дзиговский, А. Н., Островерхов, А. С. *Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье*. Одесса: Унда, с. 159-164.

Сапожников, И. В. 2004. Факты из истории описания и изучения курганов Северного Причерноморья. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XI, с. 230-234.

Сапожников, И. 2018a. Из истории изучения именных курганов Юга Восточной Европы: работы П. И. Кеппена 1820-х — 1850-х годов. *Емінак*, 2 (22), I, с. 15-24.

Сапожников, И. 2018b. Курган Могила Вознесенская на берегу Нижнего Днестра по картам и описаниям. *Південний захід. Одесика*, 25, с. 8-24.

Сапожников, И. 2018с. Начала изучения курганов Буджака: историография и картография. *Tyragetia*, XII (XXVII), 1, с. 121-139.

Сапожников, И., Аргатюк, с. 2018. Александр Олофсон — полковник, помещик и первый археолог Буджака. *Scriptorium nostrum*, 1 (10), с. 99-116.

Сапожников, І. В., Болтрик, Ю. В. 2018. Ягорлицькі кургани на лівобережжі Дністра: історія вивчення, картографія та топографія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 45-65.

Сапожников, І., Присяжнюк, О. 2018. Кургани Ф. І. Кнауера та найбільші могили епохи бронзи Буджака і України. В: *І-й Всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*. Київ: ІА НАНУ, с. 95.

Сикорский, И. А. 1889. Заключение с антропологической точки зрения о черепах, найденных Ф. И. Кнауэром. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*, 3, I, с. 26, 48-49.

Сорокіна, С. А. 2005. Кам'яні навершя булав доби енеоліту та бронзи (на основі колекції Національного музею історії України). *Матеріали*, 20: Археологічні студії, с. 36-43.

Університетський… 1992. *Університетський каталог Національного музея історії України*. Київ, 1, 2.

Черказьянова, И. В. Кнауэр (Knauer) Фридрих (Федор) Иванович (1849—1917), санскритолог, доктор сравнительного языкознания. В: Энциклопедия немцев России. Режим доступу: http://www.enc.rusdeutsch.ru/articles/3632 (Дата звернення 01 лютого 2019).

Черказьянова, И. В. 2015. Антинемецкие настроения в университетском сообществе и судьба профессора Ф. И. Кнауэра. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 14, с. 24-30.

Черняков, И. Т. 1963. Археологические разведки 1961 г. в юго-западных районах Одесской области. *Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея 1961*, с. 47-60.

Черняков, И. Т. 1964. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской области. *Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея 1962*, с. 32-45.

Шмаглий, Н. М., Черняков, И. Т. 1970. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 6, с. 5-115.

Эбергардт, Я. 1916. *Памятники старины и археологические находки в Бессарабии*. Кишинев: Бессарабская жизнь.

Яровой, Е. 2014. Начало изучения курганов Бессарабии. В: Paslaru, S. (ed.). *Kallatida.* Mangalia: Callasprint, с. 349-362.

Fiess, Ch. 1979. *Heimatbuch Sarata 1822—1940*. Mühlacker: Selbstverlag.

Sarata, Bessarabia births 1844, 1849, 1865, 1866, 1872, 1873, 1880 by R. Reuben Drefs Collection. Режим доступу: http://www.blackseagr.org/pdfs/drefs/sarata-births-misc.pdf (Дата звернення 06 лютого 2019).

RFERENCES

Antonovich, V. B. 1889. Zakliuchenie o zamechatelnykh osobennostiakh, predstavlennykh raskopkoi F. I. Knauera. *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 3, s. 26, 48.

Antonovich, V. B. 1890. Dopolnenie k soobshcheniiu F. I. Knauera (o raskopkakh 1889 g.). *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 4, I, s. 15.

Antonovich, V. B. 1892. Vyvody o raskopkakh, proizvedennykh g. Knauerom (v 1891 g.). *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 6, I, s. 13.

Berg, L. S. 1918. *Bessarabiia: strana, liudi, khoziaistvo*. Petrograd: Ogni.

Vanchugov, V. P. 1998. Kimeriiskie pogrebeniia Iuzhnoi Bessarabii (iz kollektsii Natsionalnogo istoricheskogo muzeia). In: Stanko, V. N. (ed.). *Drevnee Prichernomore. Odessa*: OGU im. I. Mechnikova, s. 36-41.

Gorkova, A. A. 2013. Arkheologicheskaia deiatelnost chlenov istoricheskogo obshchestva imeni Nestora-letopistsa. *Aktualnye problemy gumanitarnykh i estestvennykh nauk*, 10—11, s. 83-86.

Hrytsiuta, O. O. 2017a. Arkheolohichni doslidzhennia Pivdennoi Bessarabii v istorychnomu tovarystvi Nestora-litopystsia. *Istoryia nauki i tekhnyky*, 10, s. 144-149.

Hrytsiuta O. O. 2017b. Arkheolohichni doslidzhennia prof. F. I. Knauera u Pivdennii Bessarabii. In: Dobroliubska, Yu. A. (ed.). *Istoriosfera. Materialy XII naukovoi konferentsii vykladachiv, studentiv, mahistriv, aspirantiv ta molodykh uchenykh Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. K. D. Ushynskoho*. Odesa: Universitet Ushynskoho, s. 59-64.

Dluzhnevskaia, G. V. 2014. Arkheologicheskie issledovaniia v Evropeiskoi chasti Rossii i na Kavkaze v 1859—1919 godakh (po dokumentam Nauchnogo arkhiva Instituta istorii materialnoi kultury RAN). Sankt-Peterburg: Lema.

Kashuba, M. T., Sapozhnykov, I. V. 2019. Fakty' biografii F. I. Knaue'ra iz arhiva Imperatorskoj arxeologicheskoj komissii. *Arheologicheskie vesti*, 25, c. 291-300.

(Knauer, F. I. 1889a). Chtenie F. I. Knauera o proizvedennoi im raskopke kurganov v Iuzhnoi Bessarabii (O kurganakh, raskopannykh v iuzhnoi Bessarabii). *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 3, I, s. 32-49.

Knauer, F. I. 1889b O raskopke neskolkikh kurganov v Iuzhnoi Bessarabii: Referat, chitannyi prof. F. I. Knauerom v zasedanii IONL 20 noiabria 1888 g. Otdelnyi ottisk. *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 3, 1.

Knauer, F. I. 1890. Vtoraia arkheologicheskaia raskopka okolo sela Saraty (v Iuzhnoi Bessarabii; kurgan N 10). *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 4, II, s. 30-41.

Knauer, F. I. 1892. Rezultaty nebolshoi arkheologicheskoi ekskursii, predpriniatoi po Akkermanskomu uezdu Bessarabskoi gubernii, vesnoi etogo goda (Rezultaty arkheologicheskoi ekskursii v Akkermanskii uezd, predpriniatyi vesnoiu 1891 g.). *Chteniia Istoricheskogo obshchestva Nestora-letopistsa*, 6, I, s. 5-12.

Knauer, F. 1893a. Raskopki v Bessarabskoi gubernii. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1891 god*, s. 82-86.

Knauer, F. 1893b. Dnevnik raskopki kurgana u s. Pavlovki, Akkermanskogo uezda Bessarabskoi gubernii, proizvedennoi v 1891 godu. *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1891 god*, s. 160-165.

(Knauer, F.) 1899. Bessarabiia. Akkermanskii uezd. Mogilnik bliz kolonii Sarata, raskopano 3 kurgana. *Katalog vystavki XI arkheologicheskjgo sieezda*. Kiev: I. N. Kushnerev, s. 74-75.

Knauer, F. I. 1902a. Raskopki v Akkermanskom uezde Bessarabskoi gubernii. *Trudy XI arkheologicheskjgo sieezda v Kieve 1899 g*., II, s. 150-151.

Knauer, F. I. 1902b. Bessarabiia (o raskopkakh Fridensfeldskikh kurganov v 1899 g.). *Otchet Arkheologicheskoi komissii za 1899 god*, s. 39-41.

(Knauer, F.) 1906. Bessarabskaia gub. Bessarabskii uezd s. Pavlovka. *Albom risunkov, pomeshchennykh v Otchetakh Arkheologicheskoi komissii za 1882—1898 gody*, s. 35-36.

Kolesnikova, V., Ianenko, A. 2013. Ukrainsko-moldavskie arkheologicheskie issledovaniia 30—40 gg. XX stoletiia: plany i realizatsiia. *Revista Arheologică*, IX, 1, s. 227-235.

Latyshev, V. V. 1892. Nadpisi iz Tiry. *Materialy po arkheologii Rossii*, 9: Drevnosti Iuzhnoi Rossii. Grecheskie i latinskie nadpisi, naidennye v 1889—1891 godakh, s. 58-61.

Markevich, A. I. 1899. XI Kievskii arkheologicheskii sieezd i trudy ego po istorii Novorossiiskogo kraia. *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 30, s. 65-79.

Matveev, A. A. 1884. *K voprosu ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Iuzhnoi Rossii*. Odessa: P. A. Zeleniy.

Mozolevskyi, B. M. 1990. Kurhany vyshchoi skifskoi znati i problema politychnoho ustroiu Skifii. *Arkheolohiia*, 1, s. 122-138.

Musin, A. E. (ed.-comp.). 2009a. *Imperatorskaia Arkheologicheskaia Komissiia (1859—1917): K 150-letiiu so dnia osnovaniia. U istokov otechestvennoi arkheologii i okhrany kulturnogo naslediia.* Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Musin, A. E. (ed.-comp.). 2009b. Prilozhenie. *Imperatorskaia Arkheologicheskaia Komissiia (1859—1917): K 150-letiiu so dnia osnovaniia. U istokov otechestvennoi arkheologii i okhrany kulturnogo naslediia*. Sankt-Peterburg: D. Bulanin.

Oboldueva, T. G. 1955. Kurgan epokhi bronzy na r. Kogilnik. Izvestiia Moldavskogo filiala AN SSSR, 5 (25), s. 31—48.

Otroshchenko, V. V. 2016. Kuliab-Mohyla. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy, 16. Access mode: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51563 (Date of the application 06.02.2019).

Perechnevaia… 1903. *Perechnevaia opis predmetam drevnosti, dostavlennym prof. Knauerom iz raskopok, proizvedennykh v 1899 g. u s. Fridensfeld Akkermanskogo uezda Bessarabskoi gub*. NA IA NANU, f. 13, 57.

Petrenko, V. G. 1998. Eneoliticheskii kurgan u s. Sarata. In: Subbotin, L. V., Dzigovskii, A. N., Ostroverkhov, A. S. *Arkheologicheskie drevnosti Budzhaka. Kurgany u sel Vishnevoe i Belolese*. Odessa: Unda, s. 159-164.

Sapozhnykov, I. V. 2004. Fakty iz istorii opisaniia i izucheniia kurganov Severnogo Prichernomoria. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomor'ia i Krymu*, XI, s. 230-234.

Sapozhnykov, I. 2018a. Iz istorii izucheniia imennykh kurganov Iuga Vostochnoi Evropy: raboty P. I. Keppena 1820-kh — 1850-kh godov. *Eminak*, 2 (22), I, s. 15-24.

Sapozhnykov, I. 2018b. Kurgan Mogila Voznesenskaia na beregu Nizhnego Dnestra po kartam i opisaniiam. *Pivdennii zakhid. Odesika*, 25, s. 8-24.

Sapozhnykov, I. 2018c. Nachala izucheniia kurganov Budzhaka: istoriografiia i kartografiia. *Tyragetia*, XII (XXVII), 1, s. 121-139.

Sapozhnykov, I., Argatiuk, S. 2018. Aleksandr Olofson — polkovnik, pomeshchik i pervyi arkheolog Budzhaka. *Scriptorium nostrum*, 1 (10), s. 99-116.

Sapozhnykov, I. V., Boltryk, Yu. V. 2018. Yahorlytski kurhany na livoberezhzhi Dnistra: istoriia vyvchennia, kartohrafiia ta topohrafiia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), s. 45-65.

Sapozhnykov, I., Prysiazhniuk, O. 2018. Kurhany F. I. Knauera ta naibilshi mohyly epokhy bronzy Budzhaka i Ukrainy. In: *I-i Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: IA NANU, s. 95.

Sikorskii, I. A. 1889. Zakliuchenie s antropologicheskoi tochki zreniia o cherepakh, naidennykh F. I. Knauerom. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, 3, I, s. 26, 48-49.

Sorokina, S. A. 2005. Kam'iani navershia bulav doby eneolitu ta bronzy (na osnovi kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). *Magisterium*, 20: Arkheolohichni studii, s. 36-43.

Universytetskyi… 1992. *Universytetskyi kataloh Natsionalnoho muzeia istorii Ukrainy*. Kyiv, 1, 2.

Cherkazianova, I. V. Knauer (Knauer) Fridrikh (Fedor) Ivanovich (1849—1917), sanskritolog, doktor sravnitelnogo iazykoznaniia. In: Entsiklopediia nemtsev Rossii. Access mode: http://www.enc.rusdeutsch.ru/articles/3632 (Date of the application 01.02.2019).

Cherkazianova, I. V. 2015. Antinemetskie nastroeniia v universitetskom soobshchestve i sudba professora F. I. Knauera. *Visnyk Odeskogo istoryko-krayeznavchogo muzeyu*, 14, s. 24-30.

Cherniakov, I., T. 1963. Arkheologicheskie razvedki 1961 g. v iugo-zapadnykh raionakh Odesskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo gosudarstvennogo arkheologicheskogo muzeia 1961*, s. 47-60.

Cherniakov, I. T. 1964. Pozdnetripolskii kurgan u s.Sarata Odesskoi oblasti. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo gosudarstvennogo arkheologicheskogo muzeia 1962*, s. 32-45.

Shmaglii, N. M., Cherniakov, I. T. 1970. Kurgany stepnoi chasti mezhdurechia Dunaia i Dnestra (1964—1966 gg.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 6, s. 5-115.

Ebergardt, Ia. 1916. *Pamiatniki stariny i arkheologicheskie nakhodki v Bessarabii*. Kishinev: Bessarabskaia zhizn.

Iarovoi, E. 2014. Nachalo izucheniia kurganov Bessarabii. In: Paslaru, S. (ed.). *Kallatida*. Mangalia: Callasprint, s. 349-362.

Fiess, Ch. 1979. *Heimatbuch Sarata 1822—1940*. Mühlacker: Selbstverlag.

Sarata, Bessarabia births 1844, 1849, 1865, 1866, 1872, 1873, 1880 by R. Reuben Drefs Collection. Access mode: http://www.blackseagr.org/pdfs/drefs/sarata-births-misc.pdf (Date of the application 06.02.2019).

I. V. Sapozhnykov

THE KURGANS OF BUDZHAK EXPLORED BY F. I. KNAUER: HISTORY OF EXCAVATION, CARTOGRAPHY AND MODERN STATE

The article is observed the archeological activity of the native of German colony of Sarata in Budzhak and the author of first excavations of the barrows of this region, Professor F. I. Knauer. Fedor (Friedrich) Ivan Knauer (1849—1917) graduated the Sarata Teachers College (1865). He studied linguistics, Sanskrit and German at the Universities of Jena and Tubingen, graduated the University of Derpt (1882) where he defended his doctoral thesis (1884). After that he worked at St. Vladimir University in Kiev as Professor of the Department of Comparative Linguistics and Sanskrit (from 1886 to 1915). He participated the XI Archaeological Congress in Kiev (1899), XIII (1902, Hamburg) and XVI (1912, Athens) international congresses of orientalists.

The scholar engaged in archaeology under the influence of members of the Historical Society of Nestor the Chronist, in particular Professor V. B. Antonovich. One of his tasks was to gather the collection for the creation of the archaeological museum at St. Vladimir's University. The fieldwork of the scholar in 1888—1889, 1891, and 1899 are described in the paper. During these works he examined 11 barrows on the banks of the rivers Sarat and Kogylnik and found 75—77 graves which were compiled to the chrono-stratigraphic column of burials from the Eneolithic to the Middle Ages. In the special annex to the paper the materials of research of the author of 2018 were revealed, during which the state of the majority of thebarrows of F. I. Knauer was discovered and some of which are proposed to be excavated.

Keywords: Budzhak, prof. F. Knauer, barrows, history of field works, topography, cartography, state of explored objects.

Одержано 09.02.2019

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, пр. Героїв Сталінграду, 12, Київ, 04210, Україна.
SAPOZHNYKOV Igor, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology National Academy of sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrady av. 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: igors@gcn.ua.

УДК 930.253:929

А. В. Бузько

ПИСЬМА АНАСТАСИИ МАНЦЕВИЧ К МАРИИ ВЯЗЬМИТИНОЙ

«Прежде всего, рада за Ю. В. Болтрика и за Огуз, что он его открывает заново».

(письмо от 29 августа 1980 г.)

В статье публикуются фрагменты 43 писем от Анастасии Манцевич к Марии Вязьмитиной за тридцатилетний период плодотворной научной работы двух ученых (1952—1982 гг.).

Ключевые слова: *эпистолярий, история археологии, биографистика, А. П. Манцевич, М. И. Вязьмитина, Государственный Эрмитаж.*

Переписка дает нам возможность заглянуть «за кулисы», в «лаборатории» к ученым, узнать, какие поиски, сомнения или же стойкие убеждения стояли за широкодоступными публикациями. В дружеских письмах остались и радость, и душевное смятение, что «очеловечивает» историографию.

В ходе подготовки статьи из массива писем (около 6 тысяч), хранящихся в Киеве в архиве Марии Ивановны Вязьмитиной (1896—1994) [1]. было отобрано 126 писем от Анастасии Петровны Манцевич (1899—1982). Переписка начинается в 1952 г. и заканчивается в 1982 г. со смертью Анастасии Петровны. Из этих документов мы узнаем, что тридцать лет две ученые имели теплые дружеские отношения, гостили друг у друга во время конференций, обсуждали научные планы и готовые статьи и монографии, помогали с поиском места публикаций научных трудов. Объем статьи позволяет процитировать лишь часть этих писем (43 из 126, преимущественно во фрагментах), дополнив их примечаниями [2].

Мы можем предположить, что Мария Ивановна познакомилась с Анастасией Петровной в 1948 г., когда приехала из Киева в командировку в Ленинград для работы над темой скифского звериного стиля. Об их встрече есть упоминание в письме Марии Вязьмитиной к Марии Новицкой от 7 апреля 1948 г.: «*Прошлась по всем скифским залам (перед этим сидела в кабинете у Манцевич и вертела в руках всякое зверье. Манцевич страдает от моей дерзости и ревниво скрывает от меня их тайны)*» (Бузько 2018, с. 9) [3].

В целом приведенные ниже письма представляют нам панораму научной и культурной жизни советского Государственного Эрмитажа второй половины XX века. Из контекста угадываются и некоторые темы писем М. И. Вязьмитиной.

20 VI 52

Дорогая Мария Ивановна!

Большое спасибо Вам за оттиск Вашей статьи о поселении на Тарасовой горе [4]. Какой изумительный материал! Наконец-то мы имеем материал архаич[еской] эпохи из этого района, связанный с трудовой деятель-

1. Фонд 34 (М. И. Вязьмитиной) хранится в Научном архиве Института археологии НАН Украины (далее — НА ИА НАНУ) и находится в процессе научно-технической обработки (далее — НТО).
2. Письма опубликованы на языке оригинала, лексика сохранена, орфография и пунктуация приведены в соответствие с современными нормами. Расшифровка сокращений представлена в квадратных скобках. Даты писем даны в авторском написании, однако все размещены в левом верхнем углу, над письмом.
3. Подробнее об А. П. Манцевич (Zuev 1995; Зуев 2003), об М. И. Вязьмитиной (Корпусова 2017).
4. В 1950 г. М. И. Вязьмитина при участии Е. Ф. Покровской произвела археологическую разведку в окрестностях сс. Жаботин и Завадовки Каменского р-на Черкасской обл. Результатом стало обнаружение раннескифского поселения на Тарасовой горе (Жаботинского). Совместное исследование поселения ими было продолжено в 1951 и 1953 гг. В письме идет речь об оттиске статьи (Вязьмитина 1952).

© О. В. БУЗЬКО, 2019

Портрет А. П. Манцевич (Алексеев 2003)

Портрет М. И. Вязьмитиной (Семейный архив Н. Вязьмитиной)

ностью, с хозяйством человеческого коллектива. И как хорошо и кратко, сжато Вы его охарактеризовали.

Какие у Вас перспективы дальнейшего исследования Тарасовой горы? Я очень рада, что Немировск[ое] и Бельск[ое] городища получили еще одну прекрасную параллель. […]

8 II 62

Дорогая Мария Ивановна!

Большое Вам спасибо за оттиск [1] и за Археологию XII. Ну что Вам я могу послать взамен? Напишите, пожалуйста, что бы Вы хотели получить из Л[енинград]а? Мне очень не хочется быть в долгу, а я так уже Вам обязана.

Ну и потрудились же Вы в Филипповке! Сколько накопали материала и какого разнообразного!

Как хорошо, что Вы все же его опубликовали, хотя и долго он лежал. […]

19 XII 62

Дорогая Мария Ивановна!

Большое спасибо Вам за Вашу прекрасную книгу! [2] А сколько там материала о связях с Придунавьем! Просто замечательно, что Вы так много открыли этих связей на пользу науке. Мне лично это особенно приятно и ценно. Как хорошо она издана! Я считаю, что Ваш институт издает гораздо лучше московского. Какой изящный вид внешне и как хорошо содержание. Мне очень нравится прием, как, напр[имер], на рис. 86, где № рис[унка] и масштаб так незаметно, не нарушая впечатления о предмете, помещен на нем самом. Какая это будет поучительная книга для сарматологов, которые все сводят к Боспору. Еще раз большое спасибо.

К сожалению, я могу Вам послать только свою брошюру о гребне [3]. Издана она очень плохо, слишком перечернили фон, в общем, впечатление от уникального памятника испортили наши издатели.

Заранее благодарю Вас, дорогая, что передадите и А. И. Тереножкину или В. А. [Ильинской] тоже экземпляр. Простите, что не написала Вам заранее и не предупредила об этом поручении, которое, м[ожет] б[ыть], будет Вам и неприятно.

Поздравляю с наступающим Новым годом Вас и Марию Алексеевну [Новицкую] [4] и желаю Вам всего самого хорошего.

С сердечным приветом и глубоким уважением.

Ваша А. Манцевич.

1. Очевидно, Мария Ивановна выслала Анастасии Петровне оттиск коллективного труда (Вязьмітіна та ін. 1960), где подведены итоги раскопок Южно-Молочанской экспедиции 1951—1952 гг.
2. Речь идет о монографии «Золота Балка» (Вязьмітіна 1962).
3. Речь идет о брошюре (Манцевич 1962).
4. Мария Алексеевна Новицкая (1896—1965) — украинский искусствовед, музейная работница, дочь А. П. Новицкого, близкая подруга М. И. Вязьмитиной.

Открытка от 4.11.1964 г. (НА ИА НАНУ, ф. 34)

20 V 63

Дорогая Мария Ивановна,

Большое спасибо за книги. Очень хороша Ваша статья о скифской архаике [1]*. Вернулась я и к Золотой Балке, опять ее почитала. Как много у Вас Западного материала, и как хорошо Вы о нем и правильно говорите. Что-то не вижу я у Вас ссылок на J. Werner'a, хотя он касается более позднего материала, а вообще хотелось бы знать есть ли в Киеве его Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. A. Textteil и B. Tafelteil. München 1956.*

Интересно, как чувствуют себя скифологи? Вероятно, сделали много открытий. Обнимаю Вас и еще раз благодарю. Что бы мне Вам послать? […]

22 VII 63

Дорогая Мария Ивановна, благодарю Вас за интереснейшее письмо. Спасибо, что послали Вернеру Вашу книгу. Надеюсь, что он и сам Вас поблагодарит не меньше, чем присылкой своей монографии. Если же нет, то я с удовольствием Вам пошлю фотокопию ее, если Вы пожелаете. Неудобство ее в том, что для нее нужен аппарат. Немедленно Вам вышлю ее, как только Вы напишете; м[ожет] б[ыть], у Вас есть желание послать в к[акую]-либо библиотеку. […]

24 IX 64

Дорогая Мария Ивановна, спасибо Вам за письмо со сведениями об археологических новостях. Е. В. Черненко мне написал довольно подробно о богатых результатах работ А. И. Тереножкина [2]*. Мечтаю побывать в Киеве и полюбоваться новыми материалами, если разрешит начальство. […]*

1. Речь идет о статье (Вязьмитина 1963).

2. В 1964 г. А. И. Тереножкин руководил работой Скифской Никопольской экспедиции. Его работы положили начало раскопкам курганов около г. Орджоникидзе Днепропетровской области, которые длились в течение 1970—1980-х гг. За два года экспедицией А. И. Тереножкина было исследовано 22 скифских кургана (Тереножкин и др. 1973).

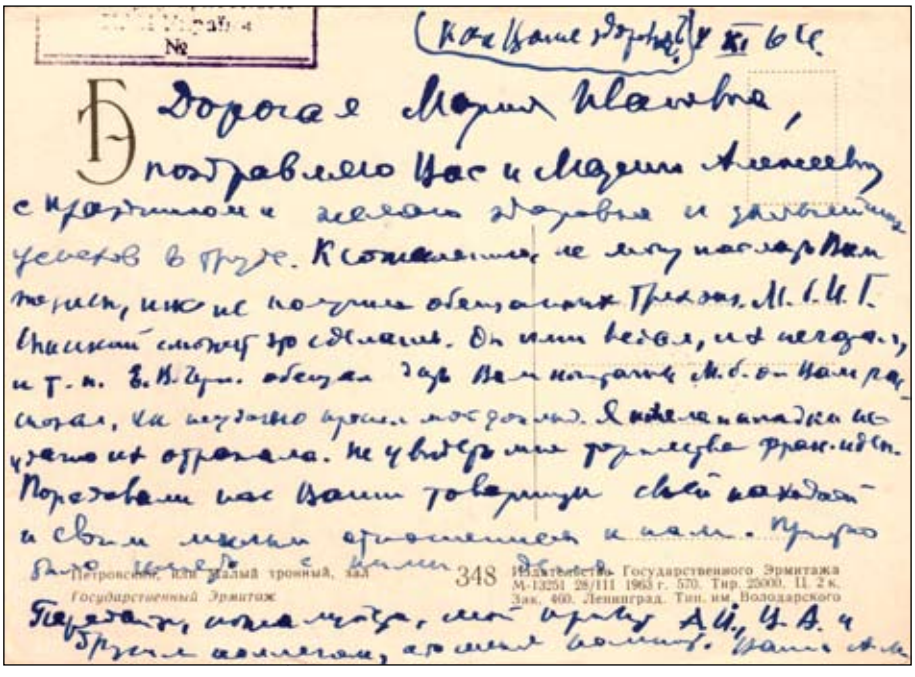

Текст открытки от 4.11.1964 р. (НА ИА НАНУ, ф. 34)

4 XI 64

Дорогая Мария Ивановна, поздравляю Вас и Марию Алексеевну с праздником и желаю здоровья и дальнейших успехов в труде. К сожалению, не могу послать Вам тезисы [1], т[ак] к[ак] не получила обещанных трех экз[емпляров]. М[ожет] б[ыть], И. Г. Спасский [2] сможет это сделать. Он ими ведал, их печатал и т. п. Е. В. Черн[енко] обещал дать Вам почитать. М[ожет] б[ыть], он Вам рассказал как неудачно прошел мой доклад. Я имела нападки, неудачно их отражала. Не увидеть мне торжества фрак[ийской] идеи.

Порадовали нас Ваши товарищи своей находкой и своим милым отношением к нам. Приятно было иметь с ними дело.

Передайте, пожалуйста, мой привет А. И. [Тереножкину], В. А. [Ильинской] и другим коллегам, кто меня помнит. Ваша А. М.

27 III 66

Дорогая Мария Ивановна,

Поразили Вы меня известием о кончине Марии Алексеевны [Новицкой]. Представляю, как тяжела для Вас утрата! Но мужество Вы черпаете в работе, которую Вы так успешно ведете. Я очень рада, что Ваши интересные и оригинальные мысли доступны для всех, кто знакомится с археологической литературой. От всей души желаю Вам здоровья продолжать Ваши исследования в области сарматологии. Да вообще, Ваш Институт полон замечательных решений на новом материале проблем самых разных планов.

Не собираетесь ли поехать на пленум в Москву? Мечтаю туда попасть, может и увидимся? […]

6 I 67

Дорогая Мария Ивановна, благодарю Вас за добрые пожелания на Н[овый] г[од]. Примите и Вы мой привет, также сердечные пожелания всего самого хорошего.

В день отъезда из Киева я успела полюбоваться видом его в снегу: Ботанический сад и Влад[имирский] собор были исключительно великолепны, да, вообще, Киев меня в этот раз поразил своей красотой.

В Дн[епропетровс]ке было очень интересно, но, к сожалению, Чертомл[ыкских] амфор я не могла отождествить, т[ак] к[ак] они раз-

Софийский собор в Киеве (НА ИА НАНУ, ф. 34)

биты и №№ на них нет. Но видела фасосскую амфору из Херсонеса с редким клеймом и ряд остальных памятников, очень важных для моих наблюдений, а также замечат[ельный] клад бронз, найденный Л. П. Крыловой [3].

Мне жаль, что не удалось с Вами попасть в Софию, но Вы как будто не рассердились на меня так, как Ревекка Ионовна [Ветштейн]. Надеюсь воспользоваться Вашим приглашением в след[ующую] поездку в Киев. Но все же я ненадолго побывала в Софии, полюбовалась фресками-портретами семьи Ярослава и его саркофагом. Очень рада была узнать, что его саркофаг из проконесского мрамора. И тут не обошлось без Фракии!

6 I 69

Дорогая Мария Ивановна, поздравляю Вас с творческими успехами и желаю их и в дальнейшем. Очень интересен Ваш II-й том Зол[отой] Балки. О чем он? Или более позднее время? Или та же эпоха, но новый накопл[енный] материал? [4] У меня — не густо: печатается статья в С. А. и в Арх. Сб[орни]ке Эрмитажа [5]. Основное — не движется с места, да, верно, и не сдвинется при существующих условиях. С кем Вы были в Коктебеле [6]? Хотя и осень, но, верно, там хорошо. […]

1. В 1964 г. Государственный Эрмитаж отмечал свое 200-летие. К событию была приурочена научная сессия, включавшая 69 докладов. Среди них (Манцевич 1964).
2. Иван Георгиевич Спасский (1904—1990) — историк, нумизмат, главный хранитель Отдела нумизматики Государственного Эрмитажа. В фонде М. И. Вязьмитиной сохранилось немало его писем — она была близкой подругой его старшей сестры, искусствоведа Евгении Спасской (1891—1980).
3. Людмила Петровна Крылова-Елинова (1930—1987) — археолог, сотрудница Днепропетровского исторического музея.
4. М. И. Вязьмитина работала над своей второй монографией «Золотобалковский могильник», вышедшей в 1972 г.
5. Речь идет о статьях (Манцевич 1969a; 1969b).
6. Мария Ивановна старалась каждое лето проводить в Крыму — в Коктебеле, в Доме Поэта Максимилиана Волошина, у его вдовы Марии, а после ее смерти (1976) — в Бахчисарае у художницы-авангардистки Елены Варнавовны Нагаевской (1900—1990).

31 XII 69

Дорогая Мария Ивановна,

Поздравляю Вас с Новым Годом и желаю здоровья и дальнейших успехов. Благодарю Вас за поздравление, за новогодний подарок — Ваш оттиск и мои шесть оттисков. Они к Вам попали, верно, по безалаберности организации, рассылавшей оттиски. Очевидно, Вы, дорогая Мария Ивановна, также не признаете мои фракийские штудии заслуживающими внимания, и я не понимаю, почему меня за них так презирают и третируют? […]

29 X 71

Дорогая Мария Ивановна,

Так Вы и не приехали на сессию по истории и культуре Ирана. […]

Посылаю 3 экз[емпляра] рукописи: из них один для переводчика. […] Я боюсь, что будут возражения против колич[ества] иллюстраций, а мне бы очень не хотелось их сокращать, так как вопрос очень серьезный, касающийся не только т[оревтики] коллекции Петра I, но вообще затрагивающий торевтику сарм[атской] эпохи на нашей территории. Конечно, еще как посмотрите Вы и другие члены редколлегии на мою постановку вопроса. Хотя Вы очень положительно настроены по отношению к Фракии (да, кажется, Украина вообще), но, боюсь, что не пройдет гладко. Я же придаю большое принципиальное значение затронутым вопросам и концу статьи, хотя там изложение очень суммарное. В связи с предстоящим конгрессом фракологов мне представляется чрезвыч[айно] важным опубликование этой статьи. Если у Вас откажутся, буду пробовать в другом месте, напр[имер], в Болгарии. Словом, очень бы хотелось поговорить с Вами лично, дорогая Мария Ивановна, и в глубине души я все надеялась, что Вы приедете, поэтому (отчасти) и тянула с отсылкой материала. […]

10 X 71

Дорогая Мария Ивановна, мою рукопись Вы, верно, уже получили. Делайте что найдете нужным, но хорошо если бы не попала она к моим недругам, кот[орые] настроены с предубеждением. Таковые, верно, и в Киеве найдутся. […]

Нет ли у Вас пана, что на рук[оятке] из Толстой Могилы? Просила Б. Н. [Мозолевского], но еще не прислал. Какой этот пан? Ваша А. М.

12 XI 71

[…] Я предчувствовала, что потребуются сокращения. У нас очень любят сокращать иллюстрации, это не за границей. Там — подавай побольше (недавно вышла в Apulum моя статейка о Майкопском кургане [1]).

Копии рисунков у меня есть. До чего же мне неловко, что я и Вам, дорогая Мария Ивановна, и Е. В. Максимову массу хлопот доставила: ну, себе — тут уж и бог велел, а Вам возиться с чужой работой. Злоупотребила невольно Вашим доброжелат[ельным] отношением.

Благодарю Вас сердечно и Е. В. Максимова за благоскл[онное] отношение к судьбе моей работы. […]

26 XI 71

[…] Я бесконечно благодарна Вам за редактирование, которое Вы делаете так внимательно, с таким тактом. Мне очень приятно, что Вы того же мнения о важности привлеченного мною круга памятников для выяснения возможного их происхождения. […]

Дорогая Мария Ивановна, если будете отвечать, черкните, пожалуйста, два слова о Мозолевском. Я представляю, что он разрывается на части и ему не до писем. Как у него дела? Очевидно, готовит публикацию Толстой Могилы. Желаю ему успеха [2]. […]

18 X 72

Дорогая Мария Ивановна, сердечно поздравляю Вас с выходом интересной и очень важной книжечки [3]. Очень благодарю Вас за подаренный экземпляр. К сожалению, не могу поблагодарить тем же. Надеюсь, что выйдет, благодаря Вам, моя статейка, тогда пришлю, хотя не уверена, выйдет ли после того, что творится (по слухам) в Институте. Вообще у меня очень мрачные мысли по поводу моих работ. Не увидеть мне их в свете. Не знаю, кому бы их отдать при жизни. Поэтому я особенно радуюсь за Вас. Как Вы себя чувствуете, хорошо ли отдохнули в Коктебеле? Недавно приехали Шульцы оттуда. Но я их не видела. Виделись ли Вы с ними и знакомы ли?

Сейчас идет в Эрм[итаже] конференция по этрускам.

Всего Вам хорошего! Целую Вас. Ваша А. М.

14 XII 72

Дорогая Мария Ивановна,

1. Речь идет о статье (Mantsevich 1971).

2. В полевой сезон 1971 г. Б. Н. Мозолевским в кургане Толстая Могила была найдена скифская пектораль. В то лето курган посетило большое количество советских ученых, среди которых и А. П. Манцевич. В личном фонде Б. Н. Мозолевского (№ 43) в НА ИА НАНУ сохранились письма к нему от А. П. Манцевич. В одном из них она пишет: «*В 71 году самое большое мое счастье было, когда я была на Толстой Могиле, благодаря Вам. И вообще за последние 3 года большего счастья у меня не было, спасибо Вам*» (Письма от А. П. Манцевич к Б. Н. Мозолевскому).

3. Речь идет о монографии «Золотобалковский могильник» (Вязьмитина 1972).

Благодарю Вас за весточку из Крыма и за все Ваше доброе, что Вы сделали для меня в связи с Запор[ожской] находкой [1].

Видите ли, я расхрабрилась и даже выступила на конференции, хотя мое выступление прошло незамеченным, не вызвало реакции. Но в кулуарах мне приятно было слышать доброжелательные отзывы. Вот как многим я Вам обязана.

Приятно было повидаться на конференции по звер[иному] стилю [2] с друзьями из разных «регионов». Жаль, что не видела Вас. Надеюсь, что Вы в недалеком будущем посетите Ленинград и Эрмитаж, и мое скромное обиталище.

Поздравляю Вас с приближающимся Новым Годом и желаю здоровья и всего другого, самого хорошего.

Целую Вас. Ваша А. Манцевич

11 II 73

Дорогая Мария Ивановна, сердечно Вас благодарю за напечатание моей работы [3] (мне написали из Киева) и за предложение прислать статью об амфорах. Она-то готова (16 стр на машинке) +3 стр иллюстраций, которые куда-то затерялись. Пока я изготовлю… Какой крайний срок присылки? [4] Я уже написала об этом же Евгению Владимировичу [Максимову]. И будут ли оттиски «Запор[ожской] находки» и сколько? В зависимости от этого мне хочется заказать налож[енный] платеж самой книжечки, да не знаю адреса магаз[ина] Наук[ова] Думка (точного), только знаю, что на ул. Кирова [5]. Это верно? Простите, дорогая Мария Ивановна, что я все к Вам пристаю. Мне хочется называть Вас «Радость», потому что только Вы мне приносите радость в работе, ради чего я живу. […]

13 IV 73

Дорогая Мария Ивановна!

Очень рада была получить Вашу открытку и удивлена: считала, что Вы в Самарканде, очень радовалась за Вас, узнав из письма Ф. М. Шт[ительман], что Вы собирались туда. Восхищалась Вашей энергией, но Вы предпочли Коктебель, и правильно! Конечно, приезжайте в Л[енингра]д, хотя бы без доклада, осенью. Конференция будет посвящена ант[ичной] бронзе. Но Ваша эмблема кр[асно]лаковая, очевидно, имела бронзовую матрицу [6]. Внимательно перечитываю Вашу книжечку Зол[отобалковский] мог[ильник]. Поражаюсь и восхищаюсь Вашей эрудицией, собранностью. […]

Я Вам так благодарна, дорогая Мария Ивановна, что Вы пристроили мою «Запор[ожскую] находку» в Квартальник, что и не могу выразить. Если бы не Вы, не знаю что и когда бы было. Сейчас послала Е. В. Максимову об амфорах Солохи. Написала статью «Черт[омлыкская] амфора и пектораль из Толстой Могилы» и не знаю куда ее девать? В ней я постаралась сказать все, что я могу сказать о Черт[омлыкской] вазе, а она имеет так много общего с пекторалем. […]

Желаю Вам хорошо отдохнуть в Вашем любимом Коктебеле. Хорошее время Вы выбрали, когда нет ни учащих, ни учащихся.

Обнимаю Вас. Ваша А. Манцевич

27 VII 73

[…] Посмотрела у Брокгауза о Выдубицком м[онасты]ре и не нашла. Оказывается, он «в уезде», а не в Киеве, т[ак] к[ак] я и не знаю на с[евер] он или на юг и на каком расстоянии от Киева. Может там Институту будет и хорошо? [7] Будем считать, что все делается к лучшему. […]

Напомнили Вы мне об отпуске! Прямо это у меня трагедия. Когда я купила путевку «по наущению» Ив. Г. Спасского, на Белое море и Ледов[итый] океан, после долгих поисков спутницы себе, — оказалось, что Вы интересовались таким путешествием, и у меня теперь прямо «кошки скребут». Как бы мне приятно было с Вами 20 дней попутешествовать на теплоходе «Татария», может Вы бы согласились на мое общество.

Ну, теперь поеду одна, с чужими, незнакомыми людьми. Это будет с 5 сентября до 25 IX. И. Г. [Спасский] говорит, что это самое хорошее время для арктич[еского] рейса. Успокаивал он, что и публика там приличная. Поживем — увидим. Мне интересно посмотреть север, тем более, что это не так и долго.

И все же очень и очень досадно.

1. Речь идет о вещах, найденных в 1968 г. на окраине г. Запорожья в ограбленном сарматском погребении разрушенного кургана (золотой браслет с лошадиными головами на концах, две поясные застежки со сценами борьбы зверей и 8 уздечных блях на бронзовой и железной основе, плакированной золотом). Выполнены вещи, как пишет А. П. Манцевич, в зверином стиле «сибирского» типа (Манцевич 1973, с. 17). Автор считает, что центром изготовления этих вещей полихромного звериного стиля было Южное Подунавье и север Балканского полуострова. Полихромный звериный стиль сарматской эпохи, по мнению А. П. Манцевич, возрождал стиль торевтики VII—VI вв. до н. э. (там же, с. 20).
2. Сборник со статьей А. П. Манцевич вышел в 1976 г. (Манцевич 1976).
3. Статья опубликована в 1973 г. в переводе на украинский язык (Манцевич 1973).
4. Статья опубликована в 1975 г. в переводе на украинский язык (Манцевич 1975).
5. Адрес магазина до сих пор: ул. Грушевского, 4 (тогда ул. Кирова). По тому же адресу в 1960—1973 гг. располагался Институт археологии.
6. Статья М. Вязьмитиной о портретном медальоне вышла в 1975 г. (Вязьмитина 1975).
7. В 1974 г. Институт археологии из помещения на ул. Кирова, 4 (нынешняя ул. Грушевского) переехал в Выдубицкий монастырь, где располагался до 1996 г.

Желаю Вам всего хорошего, дорогая Мария Ивановна. Ваша А. Манцевич.

31 XII 73

Милая и дорогая Мария Ивановна,

Вчера послала статью об амфоре из Черт[омлыкского] кургана и пекторале из Толстой Могилы. Это какбы неофиц[иальная] посылка. Просила ее прежде [А. И.] Тереножкина и вообще редакции показать Вам. Это менее страшно, что Вы скажете? Но мне бы не хотелось ее переделывать. Боюсь вообще, что скажут: «спятила с ума старуха». Но я, правда, уже давно и самостоятельно пришла к убеждению, что скифская и славянская проблемы могут решиться на фрак[ийском] материале. Это я на основании знакомства со ск[ифскими] и фрак[ийскими] памятниками — археологическими и историческими, кот[орые] накопились за многие годы знакомства с материалом. Извините, что вцепилась в Вас.

Заранее благодарю и желаю всего наилучшего.

Обнимаю Вас. С сердечным приветом. А. М.

3 I 74

Дорогая Мария Ивановна, примите также мой новогодний привет и лучшие пожелания. Здесь был [Е. В.] Черненко, сказал, что дал отзыв на мои «амфоры», что меня не очень порадовало, но все-таки спасибо и ему, а Вам — прежде всего. Он тоже сказал, что не будут переводить статьи русских авторов, что меня бы устроило очень. 29. XII послала Евг[ению] Вл[адимирови]чу [Максимову] свою статью «Черт[омлыкская] ваза и пекторалъ из Т[олстой] М[огилы]». В надежде, что и ее не будут переводить. Но я боюсь за содержание, и я ему написала, что оч[ень] бы просила Вас ее первой прочесть. Боюсь, что редакцию (Терен[ожкина], Черненко и т. п.) она не устроит, и ее «зарежут». А Вы бы, м[ожет] б[ыть], были более снисходительны, т[ак] к[ак] понимаете лучше всех суть дела. […]

12 XI 74

[…] Мы открыли 5 XI болг[арскую] выставку: «культура и иск[усст]во фракийцев» в Георг[иевском] зале. Очень рада я видеть фр[акий]цев в Эрм[итаже], т[ак] к[ак] не ожидала этого. Каталог Вам посылаю, м[ожет] б[ыть], его у Вас нет. Очень рада была бы видеть Вас на этой выставке и говорить на милые нам с Вами темы. Тут есть и два конька, как Ваши из Зол[отой] Балки [1], много золота и серебра. Подбиравший материал для выставки [Иван] Венедиктов, очевидно, считает, что это самое главное. Он страдает манией, что на фр[акий]цев все влияли: греки, персы, скифы, кельты и т. д.

Ну, бог ему судья. Главное, что не знаю о Вашем здоровье и даже думаю, что Вы на меня обиделись, что я взяла статью из укр[аинской] Археологии [2]. Я ее читала на семинаре в Болгарии (он был в Пловдиве 5 X—9 X). Напишите, пожалуйста, как живете.

Обнимаю Вас. А. Манцевич

19 XI 74

[…] Мы готовим каталог выставки наших драгоценных шедевров, которые поедут в [19]75 году в Нью-Йорк и Лос-Анджелес, а потом в Париж. Не знаю кончится ли это добром? (гребень, фиала Солохи, Костр[омской] олень, Келерм[есское] налучье, Кульобская ваза, фиала Кульобская, какие-то сарматы, ряд вещей из колл[екции] Петра). Я как-то не представляю, что это будет, не верится, что это все уедет примерно на год. […]

6 XII 74

Дорогая Мария Ивановна, благодарю за вести, которые Вы регулярно мне посылаете. А мои письма Вы, очевидно, тоже получили и все знаете. Я надеюсь, по кр[айней] мере, мне бы хотелось, чтобы Вы не обиделись на меня, равно как и редакция «Археологии» (я имею в виду, прежде всего, конечно, Евгения Владимировича [Максимова]) за то, что я взяла статью о Чертомл[ыкской] вазе и пекторале из Т[олстой] М[огилы]. Когда зашла речь о поездке в Болгарию и участии в Пловдивском семинаре, то, за неимением ничего готового при себе, я и решила прочитать там такое сообщение, хотя я и сейчас не знаю, где можно будет опубликовать эту работу. Конечно, хотелось бы видеть ее на русском языке, тем более, что Евгений Васильевич [Черненко] говорил о печатании русских авторов на их родном языке. Поэтому я спросила А. И. Тереножкина нельзя ли пристроить в какоениб[удь] такое издание и мою работу, но он безапелляц[ионно] ответил, что «язык не по-

1. М. Вязьмитина подает описание глиняных «коньков» из поселения Золотая Балка в статье «Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра» (Вязьмитина 1969, с. 129—132), а также в подразделе «Культовые вещи» монографии о Золотой Балке (Вязьмітіна 1962, с. 208—213). Она отмечает синкретизм культуры жителей городищ I в. до н. э. — II в. н. э. — сочетание скифских, сарматских, греческих, зарубинецко-корчеватовских, фракийских и римских элементов (Вязьмитина 1969, с. 123). Отмечает, среди прочего, распространение фракийской керамики (при ее отсутствии на скифских степных памятниках IV—III вв. до н. э.) По мнению М. И. Вязьмитиной, «коньки» вошли в обиход у жителей нижнеднепровских городищ при посредничестве дако-гетов (там же, с. 132).
2. Статья опубликована в том же году в Болгарии (Манцевич 1974).

меха», и я поняла, что в Киеве мне надеяться на русский язык не придется. Что касается статьи «об амфорах из Солохи», то о ней вопрос не стоит: надеюсь, что она печатается, и я Вам, и всем, кто к ней причастен, очень признательна. Дорогая Мария Ивановна, как мне жаль, что Вы опять заболели. Желаю скорейшего выздоровления и все надеюсь, что Вы приедете, м[ожет] б[ыть], в Ленинград посмотреть фрак[ийскую] выставку. Неужели не сможете? […]

Тут был [Б. А.] Шрамко и просил его провести по этой выставке. Ну, я изо всех сил старалась ему привести все аналогии из нашего северо-черном[орского] материала. Но он остался при своем, как был, ничего у него не изменилось. Не подействовали на него ни звер[иный] стиль, ни золото… Даже жаль, что время потратила напрасно. Ну, я все же счастлива, что могу в любой момент спуститься на этаж и видеть «живых» фракийцев. Поэтому я бы и рада была с Вами там разговаривать, т[ак] к[ак], по-моему, Вас ни в чем убеждать не надо. […]

23 XII.74.

Дорогая Мария Ивановна, примите мои наилучшие пожелания на Новый год. Фракийская выставка «отцветает» последние две недели. 15 I [19]75 закрытие. Вот что мне сказала о коньках [1] сотрудница этнографич[еского] музея в Пловдиве Елена Колева (ее муж нумизмат, работает в археол[огическом] музее в том же городе): Герасимов считал их кельтскими. Главное место находки коньков — около Пазарджика, где их было найдено около 25 шт. в старом поселении, но время этого поселения она затрудняется назвать. Связывает этих коньков с кельтским нашествием и культом коней. У этих коньков на выставке лежит этикетка: «Арх[еологический] музей. София». О месте находки ничего не сказано. Вчера Ковпаненко Г. Т. показала свои находки (кроме золота и целых вещей, которые она не привезла [2]). Конечно, это уникальные вещи, открытия, ее надо поздравлять. Обнимаю Вас и шлю сердечный привет.

С глубоким уважением. А. Манцевич. Коньки, правда, выделяются своим стилем.

15 II 75

Дорогая Мария Ивановна, только что послала Вам письмо, как сразу же получила Ваше письмо от 9 II [19]75.

На выставке были два конька. По каталогу одна № 351 значится:

Подставка для дров. Камень. Выс[ота] 29.

Белица, Разложский округ. III в. до н. э. София. Арх. музей. Инв. 7044. Подставка завершается головой животного с резным геом[етрическим] орнаментом.

Другая № 352: Подставка для дров. Камень. Выс[ота] 30. Место находки неизвестно. III в. до н. э. София. Арх. музей. Инв. № 8105. Аналогична № 351.

Извините, что это не написала Вам раньше. Очень рада за Ваш ант[ичный] сборник. Жаль, что там не будет амфор Солохи. Они ведь тоже античные. И очень огорчило меня то, что их нет в № 15 Археологии. Не уверена, что они будут в следующем. Подозреваю, что мою статью «зарезали» друзья. На Тутанхамона не спешите, пусть пройдет эта лихорадка [3]. […]

О своих горестях уже написала — о подготовке к расставанию с шедеврами торевтики. Ваша пекторалъ, кажется, тоже поедет.

2 IV 75

Дорогая Мария Ивановна, большое спасибо за заботы обо мне. И простите, что долго не могла ответить. Очень рада, если амфоры пойдут в работу. Думаю, как бы попасть на пленум и опять же тронута Вашими предложениями. Думаю, самолетом доберусь. Хотелось бы мне сделать сообщение о зол[отой] пластине из Херсонеса («медальон»), кот[орую] опубликовала Н. В. Пятышева, с изображением «скифа» [4]. Это, конечно, для самого узкого круга: там, вероятно, будут херсониты, античники, другим товарищам это не интересно. Если возможно, я, м[ожет] б[ыть], воспользовалась бы Вашим гостеприимством. […]

1. См. примечание к письму от 12.11.1974 г.
2. Южнобугской экспедицией под руководством Г. Т. Ковпаненко в 1974 г. в кургане Соколова Могила было открыто богатое сарматское женское погребение (Ковпаненко 1986).
3. В Государственном Эрмитаже выставка «Сокровища гробницы Тутанхамона» длилась в течение июля-ноября 1974 г. После Москвы и Ленинграда выставка приехала в Киев, где в Государственном музее украинского изобразительного искусства УССР продолжалась в течение января — марта 1975 г. Подробнее о выставке, которая вызвала большой резонанс: (Романова, в печати).
4. Речь идет о золотом медальоне, найденном К. К. Косцюшко-Валюжиничем в 1907 г. на херсонесском некрополе, который изображает, по мнению Н. В. Пятышевой, скифа, замахнувшегося топором на нападающее на него животное. Б. Н. Граков считал изображенным на медальоне скифского героя Таргитая — Геракла и считал, что медальон изготовлен на Боспоре в IV — первой половине III в. до н. э. (Граков 1950, с. 15). Н. В. Пятышева соглашалась с мнением А. П. Манцевич о небоспорском происхождении большинства вещей из скифских курганов, медальон относила к памятникам или греко-фракийского, или греко-македонского искусства (Пятышева 1956, с. 14—18). Ныне М. Ю. Трейстер высказал мнение, что медальон был изготовлен в конце XIX — начале XX в., в эпоху «первого расцвета» деятельности фальсификаторов древних памятников Северного Причерноморья (Трейстер 2005, с. 309).

14 IV 75

Дорогая Мария Ивановна, сердечно благодарю за книжечку «Ольвия» [1]*: очень интересная и хорошо издана. Надеюсь, скоро увидимся. […]*

3 V 75.

Милая и дорогая Мария Ивановна, хочется мне от всей души поблагодарить Вас за радушие и гостеприимство, за все Ваше доброе отношение, которое Вы оказали мне. Вам я обязана как никому другому, что мне было так хорошо и уютно и спокойно во все время пребывания в Вашем городе. […]

16 IV 76

Дорогая Мария Ивановна,

Спасибо за письмецо. Рада буду, если пригодится каталог картин на амер[иканской] выставке. Хотя их мало, но они очень хорошие.

Симпозиум благополучно закончился и, вероятно, о нем забыли. Теперь все под впечатлением нагрудника из Толстой Могилы: с разрешения [О. Д.] Ганиной Б. Б. Пиотровский разрешил его экспонировать в Ос[обой] Кладовой для сотрудников Эрм[итажа] и ЛОИА [2]*. И мы им наслаждаемся. 26. IV его увезут вместе со всеми шедеврами, что были в Нью-Йорке, Лос-Анджелесе, Париже и Москве, — в Софию. Я никак не могу собраться на фрак[ийскую] конференцию, пот[ому] что в Болгарию меня никто не пригласил, а на фрак[ийский] 2-й конгресс в Бухарест меня пригласили, но это не значит, что я поеду, пот[ому] что министерство меня никуда не командирует. Studia Thraciса я получила с большим трудом, просила целый ряд людей и, наконец, один товарищ сжалился и прислал. Думаю, что наступил поворот в оценке Фракии, если даже А. И. [Тереножкин] заинтересовался. Почему-то раньше этого не было. А в этом сборнике «фраколога̀ми» стали даже [А. И.] Мелюкова и [В. И.] Козенкова* [3]*. [...]*

27 I 77

Дорогая Мария Ивановна, благодарю Вас за добрые пожелания и за внимание. Примите и мои поздравления и пожелания здоровья и всего хорошего хотя бы в наступившем году. В какие архивы Вы погрузились? Это очень хорошо и очень интересно. В моей деятельности все по-старому. Если Вы посмотрите журнал Курьер Юнеско за дек[абрь] 1976, посв[ященны]й скифам, то Вам станет ясно, что мои дела очень неважны, также и по сборнику «Скифо-Сибирский звериный стиль». Главное, что никаких перспектив для Солохи (моей рукописи), пока она в моих руках. Ну, не буду больше ныть.

Обнимаю Вас, дорогая Мария Ивановна.

Всего Вам хорошего.

Ваша А. Манцевич

3 III 77

Дорогая Мария Ивановна,

Вчера видела уздечку серебряную, кот[орую] привез сотрудник А. И. Тереножкина и вспомнила красоты Киева и фракийские сокровища на территории Украины и, конечно, Вас, дорогая. Хочется Вас приветствовать и пожелать Вам всего самого хорошего. […]

2 V 78

[…] Занимаюсь я чем? Жую и пережевываю Солоху — текст, описание, но не лежит у меня к ней душа, поскольку она всеми отвергнута и оплевана, никому не нужна. И такое чувство, что я ее все равно не увижу, так зачем для того и трудиться?

Очень рада, что Археология будет издаваться на русском языке. Рада, что сообразили. И рада, что Вы там будете участвовать. Желаю успеха Вам от всей души, дорогая Мария Ивановна!

Обнимаю Вас. Ваша А. Манцевич. Будьте здоровы!

11 V 78

Милая и дорогая Мария Ивановна, мне сообщили, что Андр[ей] Ал[ександрови]ч Белецкий [4] *делал в Институте доклад о Филиппе. Вероятно, Вы его слушали. Напишите изложение краткое доклада. Этому докладу следует придавать особое значение, т[ак] к[ак], вероятно, никто больше не получает из Греции газет, а именно в них-то и публикует Андроникос все самое главное и все первые сведения; да это естественно, что он у себя дома это делает. В газете Tachydromos*

1. В сборнике «Ольвия» М. И. Вязьмитина опубликовала статью, посвященную керамическому портретному медальону, найденному в Золотой Балке в 1963 г. По ее мнению, на медальоне мог быть изображен сам Август или кто-то из представителей императорского дома (Вязьмитина 1975, с. 238). М. И. Вязьмитина не исключала возможности пребывания на позднескифском поселении как выходцев из Ольвии, так и фракийских наемников (там же, с. 242).
2. Оксана Давыдовна Ганина в 1963—1984 гг. — заведующая отделом Музея исторических драгоценностей УССР в Киеве. Борис Борисович Пиотровский — директор Государственного Эрмитажа в 1964—1990 гг.
3. В сборнике помещена статья А. И. Мелюковой «Итоги и задачи изучения взаимосвязей киммерийских и скифских племен с фракийцами в советской науке» и статья В. И. Козенковой «К вопросу о ранней дате некоторых кинжалов так называемого Кабардино-Пятигорского типа». У А. П. Манцевич вышла в сборнике статья «К вопросу об изображении варваров на предметах торевтики из курганов Северного Причерноморья».
4. Профессор Андрей Александрович Белецкий (1911—1995) — украинский языковед, эллинист, доктор филологических наук, автор украинского перевода «Історії в дев'яти книгах» Геродота и комментариев к нему (Білецький 1993).

22. XII. [19]78 он воспроизвел горит, найденный у Филиппа [1]. Вот мне интересно, есть ли эта газета у Андрея Ал[ександрови]ча. Мне бы очень хотелось ее попросить ненадолго у А[ндрея] Александровича, но я с ним, к сожалению, не знакома. Везде изображаются золотые сундучки — урны Филиппа и Клеопатры, а горит только в греч[еской] газете. Нет ли у Андрея Ал[ександрови]ча изображений других предметов — меча, например, конских уборов, сосудов серебряных и конечно горита? У меня горит из газеты греч[еской], но не сама газета, а ее копия. У А[ндрея] А[лександровича] вырезки, они более четки, вот я бы просила, если можно, вырезки из греч[еских] газет, но такие, где изображены предметы, я бы пересняла эти вырезки, в том числе и вырезку из Tachydromos, и вернула бы с благодарностью. Кстати, заодно хотелось бы узнать где издается Tachydromos: в Афинах, Салониках или еще где? Вот такая просьба к Вам, дорогая Мария Ивановна. Вкладываю и письмо к Андрею Александровичу, может быть, Вас не затруднит ему его передать и прокомментировать тем, что я Вам написала? Словом, Филипп не дает мне покоя.

Обнимаю Вас, дорогая Мария Ивановна,
Ваша А. Манцевич

P. S. Завидую товарищам, которые слушали доклад Андрея Александровича.

Кто из киевских археологов поедет на Всем[ирный] Античный археол[огический] конгресс в Лондон, где первым стоит доклад М. Андроникоса? У нас — [Л. В.] Копейкина, [К. С.] Горбунова, [С. П.] Борисковская [2].

13 VI 78

Дорогая Мария Ивановна, большое спасибо Вам за содействие: вчера получила очень милое письмо Андрея Александровича [Белецкого], а еще раньше — фото горита от Анны Станиславовны [Русяевой], так что чувствую себя «обогащенной» [3].

Обнимаю Вас и желаю всего самого хорошего.

Ваша А. Манцевич

9 V 79

Милая и дорогая Мария Ивановна, очень благодарю Вас, что вспомнили, и за добрые пожелания. Они очень нужны, так как живу по-стариковски, а это значит, что не очень-то хорошо обстоит со «светом, душевным теплом и радостью». Ну, ничего, надо быть довольной, что есть.

К сожалению, у меня ничего нет по конференции. А тезисы только висели на доске, а не давали их никому (кроме, м[ожет] б[ыть], академиков) и, во всяком случае, не нам грешным, эрмитажникам. [В. И.] Сарианиди много показывал, и это потрясающе [4]. М[ожет] б[ыть], Вы видели по телевидению (кинопутешествия) — сплошное золото, другого-то он и не показывал. Кое-что у него было, что напоминало вещи из «Сибирской коллекции» Петра I — это поясные пластины.

Амударьинский клад занимал целый зал (тронный). Там много, по-моему, вещей новых, по мнению восточников — все древнее, подлинное. […]

22 V 79

Милая и дорогая Мария Ивановна, вчера получила Ваше милое письмецо. Извините, что плохо и не на все Ваши вопросы ответила. Спешу ответить, хотя опять не точно, пот[ому] что [Е. В.] Зеймаль, который все знает и кот[орый] принимал здесь А[му]д[арьинский] клад, — в Германии, а [В. Г.] Луконин (зав О. В.) выходной сегодня: Клад А[му]д[арьинский] — в Москве и не надолго, уехал с неделю назад, а будет там недели три, так что езжайте скорее туда. А «Сов[етская] культура» содержит статью о раскопках Сарианиди в №, кот[орый] был напечатан во время или около того времени, ког-

1. В ноябре 1977 г. в Северной Греции, в 80 км от Салоник, вблизи г. Вергина, проф. Манолис Андроникос сделал сенсационное открытие неограбленного захоронения македонских царей. Так в воспоминаниях 1990 г. он опишет находку горита: «*...Одна проблема — интерпретация сюжета, другая — объяснение находки горита в македонской гробнице. Известно, что такие роскошные гориты любили использовать скифские вожди, несколько подобных образцов было обнаружено в районах проживания скифов на юге России. Семь фрагментов похожих горитов, найденных в Карагодеуашхе, не только сходны по изображенным на них сюжетам, но, вероятнее всего, даже изготовлены по одной матрице с горитом из Вергины, как я и предполагал с самого начала. Этот вывод подтвердила советская исследовательница-археолог А. П. Манцевич. Момент этот чрезвычайно важен, и на мой взгляд, единственное приемлемое объяснение наличия горита в древней столице Македонии — то, что он попал сюда в качестве военного трофея после победы македонцев над скифами. Доподлинно известно, что Филипп сражался со скифами в 339 г. до н. э. и, одержав победу над старым царем Атеем, взял богатую военную добычу. Почему бы горит из Вергины не быть одним из этих трофеев?*» (Андроникос 1990, с. 120—121).
2. Конгресс проходил 3—9 сентября 1978 г. В сборнике по итогам конференции есть текст доклада М. Андроникоса, зачитанного на пленарном заседании (Andronikos 1979). Статьи российских и украинских ученых отсутствуют.
3. На эту тему А. П. Манцевич написала заметку (Манцевич 1979) и статью (Манцевич 1980).
4. В 1979 г. на севере Афганистана Виктор Сарианиди исследовал сенсационный некрополь Тилля-Тепе («Золотой холм»), который датировал рубежом новой эры. Были раскопаны погребения «царя» и пяти «цариц» (более 20 тысяч золотых предметов). Раскопки были прекращены из-за вторжения советских войск в Афганистан.

да была сессия всесоюзная арх[еологическа]я, программа которой у Вас имеется. Вот это все срочное. Золото Сарианиди в Эрм[итаже] не было. Хранится, как я понимаю, в самой стране. Они еще будут докапывать 7-е погребение. Сар[ианиди] сказал, что, вероятно, все прибудет в СССР и в Эрмитаж, кот[орый] тоже будет об этом хлопотать, вот тогда и посмотрим. По теме показывал Сар[ианиди] очень мало, да и плохо б[ыло] видно. Мне удалось дважды посмотреть во время сессии и один раз спец[иально] для эрмитажников он показывал в натуре (нашим), а второй раз для сессии цветные фото. Потрясающе. Но знакомых форм очень мало: 2—3 типа бляшек (в т. ч. треуг[ольнико]м и «бегущая волна»), поясная застежка двухчастная, типа «Сибирских», но стиль неск[олько] отличается. А их много и все др[угого] стиля; и один гол[овной] убор конический, похожий на тот, что нашел Умехара в Корее и опубликовал (это б[ыло] давно, когда занимался Г. И. Боровка звер[иным] стилем). Другого я не вспомню. Но зол[отых] поясных пластин, так же крупных, как «сибирские», там много, пот[ому] что на кажд[ом] покойнике по неск[олько] одежд, и все с зол[отыми] поясн[ыми] застежками. Конечно, впечатления мои были беглые и поверхностные, пот[ому] что Сар[ианиди] очень спешил, но слайды прекрасные. Впечатление, что это «все другое» и происх[одит] из неизв[естного] мне центра; м[ожет] б[ыть], из него же и «сибирские» предметы.

Позавчера скончался Г. Д. Белов. У него б[ыло] очень плохое давление. Жаль, порядочный был человек, а это редкость.

Я сейчас возилась со статьей о макед[онской] гробнице для ВДИ.

Пометку в тезисах «советская культура» сделала я сама хотя бы для какой-ниб[удь] ориентировки. Чувствую себя неважно, что ни говорите, возраст. Но пока в Эрм[итаж] брожу, но я уже не работник, сознаю. Очень больна [Т. Д.] Златковская. Недавно на один день заехала в Л[енинград] Н. В. Пятышева, бедняжка, которую так жестоко обидела судьба и люди: в один год потеряла супруга и ед[инственную] дочь, и тогда же ее уволили на пенсию.

11 VIII 1979

Дорогая Мария Ивановна, очень рада, что Ваша поездка в М[оскву] оказалась столь удачной, и Вы насладились золотом Сарианиди.

Издания находок в Вергине, которое Вы видели у А. А. [Белецкого], я не знаю, но Андр[оник]ос прислал мне свою статью в Афинском журнале, и горит в некот[орых] изданиях воспроизведен довольно сносно, так что я и воспользовалась воспроизведением в своей заметке, хотя, м[ожет] б[ыть], это и не убедит кого-либо. Мою заметку посылаю Вам в СГЭ 44. Статью надеюсь увидеть в ВДИ.

Отдыхать думаю в конце года, если дотяну. Где? — не знаю. Ехать некуда, да и не хочется.

Об Амуд[арьинском] кладе ничего не слышно, хотя сейчас «мертвый сезон»: все уехали или в экспедиции, или на отдых.

Желаю Вам попасть в Крым, Вам всегда там хорошо.

На днях уезжала с экскурсией в Петрозаводск и Кижи, смотрела снова чудесные церкви и дома.

У нас в отделе готовят выставку золота и др[угих] материалов для Швеции, Норвегии, Бельгии и Голландии, так что наши дамы путешествуют. Еще горит в Ростове-на-Дону. А насчет Чертомлыкского — спрошу Б. Б. [Пиотровского], думаю, разрешит, тогда и пришлю, а пока забыла, закрутилась немного. Извините.

Обнимаю Вас. Ваша А. Манцевич

26 III 80

Дорогая Мария Ивановна, во-первых, благодарю Вас за привет, кот[орый] передала мне сегодня Анна Станиславовна [Русяева], во-вторых, помнится, Вы хотели иметь Амударьинский клад, и я не помню, послала ли я его Вам. Намерение у меня было, но не помню, исполнила ли я это? Сейчас у меня такая книжка есть, и я бы с удовольствием выслала бы ее [1]. Не сочтите за труд, черкните, пожалуйста, два слова. Не успела поговорить с А[нной] Стан[иславовной] и расспросить кто как живет, если только она сможет мне рассказать.

Примите мой сердечный привет. Обнимаю Вас. Ваша А. М.

21 VII 80

Дорогая Мария Ивановна,

Совсем я отстала от жизни, никто не пишет, и обращаюсь поэтому к Вам с просьбой: какие новости в Киеве, какие находки, какие экспедиции, кто был в Вене и что рассказывают о Конгрессе и об успехах выставки, которую туда повезли из Киева? Вот забросала Вас вопросами, но не уверена что Вы в Киеве, а не в Крыму. Хотелось бы узнать, как Вы себя чувствуете и над чем трудитесь?

Получила интересную книгу «Скифы и Кавказ» [2]. Молодцы Ваши коллеги, что накопали и издали массу нового материала, да еще такой архаики, какой у нас мало; большое пополнение.

---

1. В 1979 г. состоялся обмен временными выставками между Британским Музеем (директор Д. М. Уилсон) и Государственным Эрмитажем (директор Б. Б. Пиотровский): «Сибирская коллекция Петра I» экспонировалась в Лондоне, в то время как в Эрмитаж прибыл «Амударьинский клад». В том же году в Ленинграде был издан каталог (Зеймаль 1979).
2. Сборник «Скифия и Кавказ» вышел в Киеве в 1980 г. и содержал материалы Е. В. Черненко, А. И. Тереножкина, В. А. Ильинской, Б. Н. Мозолевского, В. Ю. Мурзина и др.

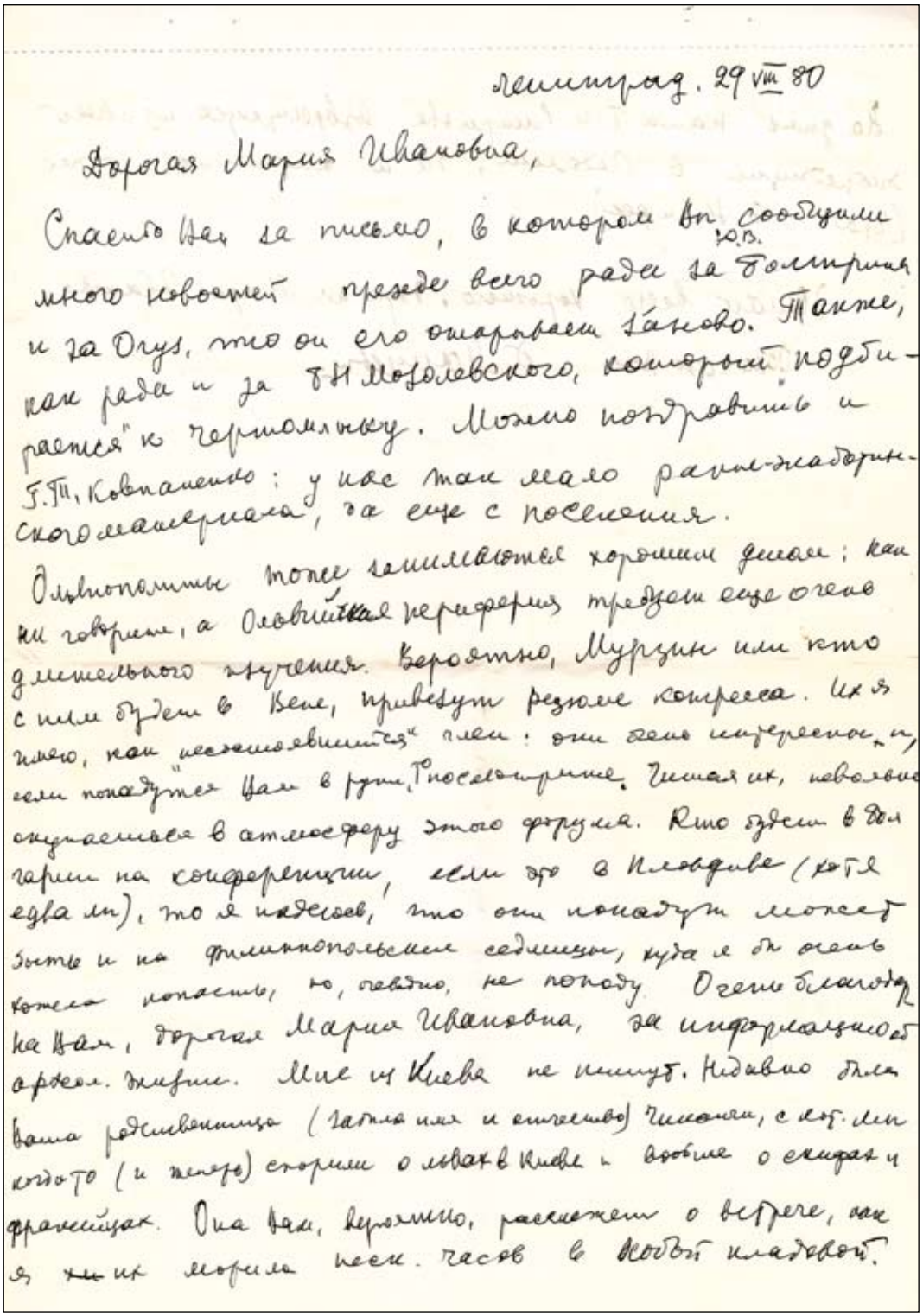

Ленинград. 29 VIII 80

Дорогая Мария Ивановна,

Спасибо Вам за письмо, в котором Вы сообщили много новостей прежде всего рада за Ю.В. Болтрика и за Огуз, что он его открывает заново. Также, как рада и за Б.Н. Мозолевского, который „подбирается" к Чертомлыку. Можно поздравить и Г.Т. Ковпаненко: у нас так мало ранне-жаботинского материала, да еще с поселения.

Ольвиополиты тоже занимаются хорошим делом: как ни говорите, а Ольвийская периферия требует еще очень длительного изучения. Вероятно, Мурзин или кто с ним будет в Вене, привезут резюме конгресса. Их я имею, как „несостоявшийся" член: они очень интересны, и, если попадутся Вам в руки, то посмотрите. Читая их, невольно окунаешься в атмосферу этого форума. Кто будет в Болгарии на конференции, если это в Пловдиве (хотя едва ли), то я надеюсь, что они попадут может быть и на филиппопольские седмицы, куда я бы очень хотела попасть, но, очевидно, не попаду. Очень благодар на Вам, дорогая Мария Ивановна, за информацию об археол. жизни. Мне из Киева не пишут. Недавно была Ваша родственница (забыла имя и отчество) Чиканян, с кот. мы когда-то (и теперь) спорили о львах в Киеве и вообще о скифах и фракийцах. Она Вам, вероятно, расскажет о встрече, как я их морила неск. часов в Любой кладовой.

Фрагмент письма от 29.8.1980 г. (НА ИА НАНУ, ф. 34)

Я тружусь понемногу (как могу!), получается очень медленно, все те же «скифы», другого ничего, да что еще надо! А Вы, верно, с сарматами в контакте. […]

29 VIII 80

Дорогая Мария Ивановна,

Спасибо Вам за письмо, в котором Вы сообщили много новостей. Прежде всего, рада за Ю. В. Болтрика и за Огуз, что он его открывает заново [1]. Так же, как рада и за Б. Н. Мозолевского, который «подбирается» к

1. Самый большой курган причерноморской степи Огуз (IV в. до н. э.) исследовали археологи Н. И. Веселовский в 1891—1894 гг., В. Н. Рот в 1902 г., А. М. Лесков в 1972 г. и Ю. В. Болтрик в 1979—1981 гг.

Конверт письма от 29.8.1980 г. (НА ИА НАНУ, ф. 34)

Чертомлыку [1]. Можно поздравить и Г. Т. Ковпаненко [2]: у нас так мало ранне-жаботинского материала, да еще с поселения.

Ольвиополиты тоже занимаются хорошим делом: как ни говорите, а Ольвийская периферия требует еще очень длительного изучения. Вероятно, [В. Ю.] Мурзин или кто с ним будет в Вене, привезут резюме конгресса. Их я имею как «несостоявшийся» член: они очень интересны и, если попадутся Вам в руки, то посмотрите. Читая их, невольно окунаешься в атмосферу этого форума. Кто будет в Болгарии на конференции, если это в Пловдиве (хотя едва ли), то я надеюсь, что они попадут, может быть, и на филиппо-польские седмицы, куда я бы очень хотела попасть, но, очевидно, не попаду. Очень благодарна Вам, дорогая Мария Ивановна, за информацию об археол[огической] жизни. Мне из Киева не пишут. Недавно была Ваша родственница (забыла имя и отчество) Чиканчи, с кот[орой] мы когда-то (и теперь) спорили о львах в Киеве и вообще о скифах и фракийцах. Она Вам, вероятно, расскажет о встрече, как я их морила неск[олько] часов в Особой кладовой.

На днях наша Г. И. Смирнова возвращается из своей экспедиции в Подолии, да и античники тоже ([Н. Л.] Грач — в Нимфее).

Желаю всего хорошего, дорогая Мария Ивановна,

Обнимаю Вас. А. Манцевич

11 I 82

Дорогая Мария Ивановна, большое Вам спасибо за прекрасную открытку, за память Вашу, что не забыли, и добрые пожелания. Разрешите и мне пожелать Вам всего самого доброго на Н[овый] г[од] и все времена. Восхищаюсь Вами по части работоспособности; к сожалению, у меня неск[олько] иное самочувствие: с 11 XII я в отставке и не могу осмыслить это свое состояние. Сижу дома отчасти из-за холодов, поэтому восхищает меня и Ваша мобильность. Мысли мои заняты конскими уборами из Солохи. […]

Не видали ли Вы в Москве находки (золото) А. М. Лескова на Кубани [3]? Говорят, что нечто подобное Келермесу.

1. В 1979 г., после трехлетнего перерыва, Орджоникидзевская экспедиция возобновила охранные исследования курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. Среди них был и курган Чертомлык, исследовавшийся ранее И. Е. Забелиным (1862—1863 гг.) Итогами работ Б. Н. Мозолевского 1979 г. стало выяснение структуры кургана и выработка методики его дальнейших исследований (Мозолевский 1979, с. 40). В 1980 г. работы на кургане были приостановлены в связи с планированием совместных работ с западно-германскими археологами. Дальнейшие работы на кургане продолжались в течение 1981—1986 гг. С 1983 г. руководил экспедицией уже В. Ю. Мурзин.
2. В 1980 г. Г. Т. Ковпаненко руководила работой Скифской Днепровской Правобережной экспедиции на Черкасчине. Экспедиция возобновила работы по изучению памятников раннескифского времени в лесостепном днепровском правобережье (предыдущие работы велись А. И. Тереножкиным и Г. Т Ковпаненко в 1973 г. (Ковпаненко 1980, с. 1).
3. В 1981—1983 гг. Кавказской археологической экспедицией Государственного музея искусств Востока под руководством А. М. Лескова в ходе охранно-спасательных работ на Северном Кавказе (Республика Адыгея) было исследовано 17 Уляпских курганных и грунтовых могильников. Находки из Уляпа экспонировались на многочис-

Еще раз большое спасибо за все. Обнимаю Вас. Ваша А. Манцевич.

Будучи на пенсии, Анастасия Петровна Манцевич продолжала работу над рукописью своей книги «Солоха». Последнее ее письмо к М. И. Вязьмитиной датировано 15-м июня 1982 г. Менее чем через месяц, 11 июля 1982 г., Анастасии Петровны не стало. Книгу «Курган Солоха», которую она все время дополняла и дорабатывала, впоследствии издали ее коллеги из Эрмитажа (Манцевич 1987; Алексеев 1987; Пиотровский, Смирнова 1987), рецензия: (Hrala 1989). И хотя А. П. Манцевич не всегда получала одобрение от коллег по многим «фракийским» атрибуциям, однако, как пишет А. Ю. Алексеев, она была права в том, что взаимовлияние скифского и фракийского миров было гораздо глубже, чем было принято считать (Алексеев 1987, с. 124).

Из писем мы видим картину жизни двух ученых в историческом контексте двух научных центров — Института археологии АН УССР и Государственного Эрмитажа. Ученые обменивались книгами и информацией о конференциях, симпозиумах, выставках. М. И. Вязьмитина способствовала опубликованию статей А. П. Манцевич в украинских археологических журналах, делилась новостями о результатах раскопок в Украине. Ответные письма Марии Вязьмитиной, возможно сохранившиеся в фонде Анастасии Манцевич, — тема для дальнейших публикаций.

ленных выставках в разных странах на протяжении 1985—1991 гг. (Полин, Эрлих 2013, с. 188—189). Публикуя впоследствии материал, авторы придерживались концепции, согласно которой «меоты» — не этникон, а собирательное понятие, объединяющее народы иранского и кавказского происхождения (Лесков и др. 2005, с. 4—7).

ЛИТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1987. Послесловие редактора. В: Манцевич, А. П. *Курган Солоха.* Ленинград: Искусство, с. 124-125.

Алексеев, А. Ю. 2003. От редактора. В: *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 36, с. 7-8.

Андроникос, М. 1990. Царские гробницы в Вергине (из истории раскопок), *Вестник древней истории*, 1, с. 107-129.

Білецький, А. О. 1993. Передмова. В: Геродот. *Історії в дев'яти книгах.* Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка, с. 5-13.

Бузько, О. В. 2018. Про роботу М. І. Вязьмітіної над «Мистецтвом Скіфії». Листи з Ленінграда. *Музейні читання*: Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки», с. 7-14.

Вязьмитина, М. И. 1952. Памятники раннего железа в окрестностях Жаботина. *Краткие сообщения Института археологии*, 1, с. 59-66.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, 8, с. 22-135.

Вязьмітіна, М. І. 1962. *Золота Балка.* Київ: АН УРСР.

Вязьмитина, М. И. 1963. Ранние памятники скифского звериного стиля. *Советская археология*, 2, с. 158-170.

Вязьмитина, М. И. 1969. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра». *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150: Древние фракийцы в Северном Причерноморье, с. 119-135.

Вязьмитина, М. И. 1972. *Золотобалковский могильник*. Киев: Наукова думка.

Вязьмитина, М. И. 1975. Портретная эмблема из Золотой Балки. В: Бибиков, С. Н., Козуб, Ю. И., Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 220-244.

Граков, Б. Н. 1950. Скифский Геракл. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 34, с. 7-18.

Зеймаль, Е. В. 1979. *Амударьинский клад: каталог выставки*. Ленинград: Искусство.

Зуев, В. Ю. 2003. Материалы к биобиблиографии Анастасии Петровны Манцевич. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа,* 36, с. 9-14.

Ковпаненко, Г. Т. 1980. *Отчет о работе Скифской Днепровской Правобережной экспедиции в 1980 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1980/24.

Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.

Корпусова, В. 2017. Три інтелектуальні шляхи М. І. Вязьмітіної. В: Виноградова, В. І. (ред.). *Мистецтво ісламу в музеях України: збірник матеріалів наукового семінару на честь 120-річного ювілею Марії Вязьмітіної (1896—1994). 25—26 квітня 2016 р.* Київ: Фенікс, с. 7-25.

Лесков, А. М., Беглова, А. Е., Ксенофонтова, И. В., Эрлих, В. Р. 2005. *Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. Некрополи у аула Уляп. Погребальные комплексы*. Москва: ИА РАН.

Манцевич, А. П. 1949. К вопросу о торевтике в скифскую эпоху. *Вестник древней истории*, 2, с. 196-220.

Манцевич, А. П. 1950. Гребень и фиала из кургана Солоха. *Советская археология*, XIII, с. 217-238.

Манцевич, А. П. 1962. *Золотой гребень из кургана Солоха.* Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Манцевич, А. П. 1964. О происхождении предметов торевтики из скифских курганов. В: *Тезисы докладов на юбилейной сессии Государственного Эрмитажа. Секционные заседания.* Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 14-16.

Манцевич, А. П. 1969a. Бронзовые пластины из второго Мастюгинского кургана. К вопросу о фракийских шлемах». *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 11, с. 104-113.

Манцевич, А. П. 1969b. О щитах скифской эпохи. *Советская археология*, 1, с. 19-30.

Манцевич, А. П. 1973. До питания про «Сибірську» колекцію Петра І. *Археологія*, 8, с. 9-27.

Манцевич, А. П. 1974. Чертомлыкская ваза и пектораль из Толстой Могилы. *Pulpudeva*, I, с. 83-98.

Манцевич, А. П. 1975. Керамічна тара з кургану Солоха. *Археологія*, 17, с. 72-86.

Манцевич, А. П. 1976. Находка в Запорожском кургане. К вопросу о сибирской коллекции Петра I. В: Мелюкова, А. И, Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 164-193.

Манцевич, А. П. 1979. К открытию царской гробницы в Македонии в 1977 г. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 44, с. 49-51.

Манцевич, А. П. 1980. Открытие царской гробницы у дер. Вергина в северной Греции: Античная Македония. *Вестник древней истории*, 3, с. 152-167.

Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха (публикация одной коллекции).* Ленинград: Искусство.

Мозолевский, Б. Н., Пустовалов С. Ж., Битковский О. В., Николова А. В. 1979. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции Института археологии АН УССР за 1979 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1979/9.

Пиотровский, Б.Б., Смирнова, Г. И. 1987. Предисловие. В: Манцевич, А. П. *Курган Солоха (публикация одной коллекции).* Ленинград: Искусство, с. 3-4.

Письма… *Письма от А. П. Манцевич к Б. Н. Мозолевскому*. НА ІА НАНУ, ф. 43.

Письма… *Письма от А. П. Манцевич к М. И. Вязьмитиной*. НА ІА НАНУ, ф. 34.

Погребова, Н. Н. 1953. К вопросу о происхождении шедевров торевтики из скифских курганов. По поводу статей А. П. Манцевич. *Советская археология*, XVII, с. 285-291.

Полин, С. В., Эрлих В. Р. 2013. К юбилею Александра Михайловича Лескова. *Российская археология*, 3, с. 188-189.

Пятышева, Н. В. 1956. *Ювелирные изделия Херсонеса. Конец IV в. до н. э. — IV в. н. э*. Москва: Госкультпросветиздат. Памятники культуры, XVIII.

Романова, О. Як у Києві Тутанхамона приймали. Виставка «Скарби гробниці Тутанхамона» в Києві 6 січня — 14 березня 1975 р. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*, 23, у друку.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Черненко, Е. В., Мозолевский, Б. Н. 1973. Скифские курганы Никопольщины. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифские древности.* Киев: Наукова думка, с. 113-186.

Трейстер, М. Ю. 2005. Херсонесский вариант греко-скифского стиля в торевтике Северного Причерноморья. *Херсонесский сборник,* XIV, с. 307-314.

Andronikos, M. 1979. The Tombs at the Great Tumulus of Vergina. In: *Greece and Italy in the classical world: acta of the XI International Congress of Classical Archaeology, London, 3—9 September 1978.* London: National Organizing Committee, p. 39-56.

Hrala, I. 1989. Манцевич, А. П. Курган Солоха. Л., 1987. 144 с. *Archeologicke rozhledy*, 41, 3, p. 338-339.

Mantsevich A. 1971. Sur quelques objets du tumulus de Maicop». *Apulum,* IX, p. 103-127.

Zuev, V. Yu. 1995. Some aspects of the personality of A. P. Mantsevich (in commémoration of the 95th anniversary). *Bulletin de Thracologie. Mangalia*, II, p. 88-94.

REFERENCES

Alekseyev, A. Yu. 1987. Poslesloviye redaktora. In: Mantsevich, A. P. *Kurgan Solokha.* Leningrad: Iskusstvo, s. 124-125.

Alekseyev, A. Yu. 2003. Ot redaktora. In: *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 36, s. 7-8.

Andronikos, M. 1990. Tsarskiye grobnitsy v Vergine (iz istorii raskopok). *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 107-129.

Biletskyi, A. O. 1993. Peredmova. In: Herodot. *Istorii v deviaty knyhakh*. Pereklad, peredmova ta prymitky A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka, s. 5-13.

Buzko, O. V. 2018. Pro robotu M. I. Viazmitinoi nad «Mystetstvom Skifii». Lysty z Leninhrada. *Muzeini chytannia*: Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky», s. 7-14.

Vyazmitina, M. I. 1952. Pamyatniki rannego zheleza v okrestnostyakh Zhabotina. *Kratkiye soobshcheniya Instituta Arkheologii*, 1, s. 59-66.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrovska, Ye. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 8, s. 22-135.

Viazmitina, M. I. 1962. *Zolota Balka.* Kyiv: AN URSR.

Vyazmitina, M. I. 1963. Ranniye pamyatniki skifskogo zverinogo stilya. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 158-170.

Vyazmitina, M. I. 1969. Frakiyskiye elementy v kulture naseleniya gorodishch Nizhnego Dnepra». *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 150: Drevniye frakiytsy v Severnom Prichernomorye, s. 119-135.

Vyazmitina, M. I. 1972. *Zolotobalkovskiy mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Vyazmitina, M. I. 1975. Portretnaya emblema iz Zolotoy Balki. In: Bibikov, S. N., Kozub, Yu. I., Kryzhitskiy, S. D. (ed.). *Olviya*. Kiev: Naukova dumka, s. 220-244.

Grakov, B. N. 1950. Skifskiy Gerakl. *Kratkie soobscheniya Instituta istorii material'noy kul'tury,* 34. s. 7-18.

Zeymal, E. V. 1979. *Amudarinskiy klad: katalog vystavki*. Leningrad: Iskusstvo.

Zuyev, V. Yu. 2003. Materialy k biobibliografii Anastasii Petrovny Mantsevich. *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 36, s. 9-14.

Kovpanenko, G. T. 1980. *Otchet o rabote Skifskoy Dneprovskoy Pravoberezhnoy ekspeditsii v 1980 g*. NA IA NANU, f. 64, 1980/24.

Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoye pogrebeniye I v. n. e. na Yuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.

Korpusova, V. 2017. Try intelektualni shliakhy M. I. Viazmitinoi. In: Vynohradova, V. I. (ed.). *Mystetstvo islamu v muzeiakh Ukrainy: zbirnyk materialiv naukovoho seminaru na chest 120-richnoho yuvileiu Marii Viazmitinoi (1896—1994). 25—26 kvitnia 2016 r*. Kyiv: Feniks, s. 7-25.

Leskov, A. M., Beglova, A. E., Ksenofontova, I. V., Erlikh, V. R. 2005. *Meoty Zakubania v seredine VI — nachale III veka do n. e. Nekropoli u aula Ulyap. Pogrebalnyye kompleksy*. Moskva: IA RAN.

Mantsevich, A. P. 1949. K voprosu o torevtike v skifskuyu epokhu. *Vestnik drevney istorii*, 2, s. 196-220.

Mantsevich, A. P. 1950. Greben i fiala iz kurgana Solokha. *Sovetskaya arkheologiya*, XIII, s. 217-238.

Mantsevich, A. P. 1962. *Zolotoy greben iz kurgana Solokha.* Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Mantsevich, A. P. 1964. O proiskhozhdenii predmetov torevtiki iz skifskikh kurganov. In: *Tezisy dokladov na yubileynoy sessii Gosudarstvennogo Ermitazha. Sektsionnyye zasedaniya.* Leningrad: Gosudarstvennyy Ermitazh, s. 14-16.

Mantsevich, A. P. 1969a. Bronzovyye plastiny iz vtorogo Mastyuginskogo kurgana. K voprosu o frakiyskikh shlemakh». *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 11, s. 104-113.

Mantsevich, A. P. 1969b. O shchitakh skifskoy epokhi. *Sovetskaya arkheologiya*, 1, s. 19-30.

Mantsevych, A. P. 1973. Do pytanyia pro «Sybirsku» kolektsiiu Petra I. *Arkheolohiia*, 8, s. 9-27.

Mantsevich, A. P. 1974. Chertomlykskaya vaza i pektoral iz Tolstoy Mogily. *Pulpudeva*, I, s. 83-98.

Mantsevych, A. P. 1975. Keramichna tara z kurhanu Solokha. *Arkheolohiia*, 17, s. 72-86.

Mantsevich, A. P. 1976. Nakhodka v Zaporozhskom kurgane. K voprosu o sibirskoy kollektsii Petra I. In: Melyukova, A. I., Moshkova, M. G. (ed.). *Skifo-sibirskiy zverinyy stil v iskusstve narodov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 164-193.

Mantsevich, A. P. 1979. K otkrytiyu tsarskoy grobnitsy v Makedonii v 1977 g. *Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 44, s. 49-51.

Mantsevich, A. P. 1980. Otkrytiye tsarskoy grobnitsy u der. Vergina v severnoy Gretsii: Antichnaya Makedoniya. *Vestnik drevney istorii*, 3, s. 152-167.

Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha (publikatsiya odnoy kollektsii).* Leningrad: Iskusstvo.

Mozolevskiy, B. N., Pustovalov, S. Zh., Bitkovskiy, O. V., Nikolova, A. V. 1979. *Otchet o rabote Ordzhonikidzevskoy ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR za 1979 g*. NA IA NANU, f. 64, 1979/9.

Piotrovskiy, B. B., Smirnova, G. I. 1987. Predisloviye. In: Mantsevich, A. P. *Kurgan Solokha (publikatsiya odnoy kollektsii).* Leningrad: Iskusstvo, s. 3-4.

Pisma… *Pisma ot A. P. Mantsevych k B. N. Mozolevskomu*. NA IA NANU, f. 43.

Pisma… *Pisma ot A. P. Mantsevych k M. I. Viazmitinoy*. NA IA NANU, f. 34.

Pogrebova, H. H. 1953. K voprosu o proiskhozhdenii shedevrov torevtiki iz skifskikh kurganov. Po povodu statey A. P. Mantsevich. *Sovetskaya arkheologiya*, XVII, s. 285-291.

Polin, S. V., Erlikh, V. R. 2013. K yubileyu Aleksandra Mikhaylovicha Leskova. *Rossiyskaya arheologiya*, 3, s. 188-189.

Pyatysheva, N. V. 1956. *Yuvelirnyye izdeliya Khersonesa. Konets IV v. do n. e. — IV v. n. e.* Moskva: Goskultprosvetizdat. Pamyatniki kultury, XVIII.

Romanova, O. Yak u Kyievi Tutankhamona pryimaly. Vystavka «Skarby hrobnytsi Tutankhamona» v Kyievi 6 sichnia — 14 bereznia 1975 r. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 23, u druts).

Terenozhkin, A. I., Ilinskaya, V. A., Chernenko, E. V., Mozolevskiy, B. N. 1973. Skifskiye kurgany Nikopolshchiny. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiye drevnosti.* Kiev: Naukova dumka. s. 113-186.

Treyster, M. Yu. 2005. Khersonesskiy variant greko-skifskogo stilya v torevtike Severnogo Prichernomoria. *Khersonesskiy sbornik*, XIV, s. 307-314.

Andronikos, M. 1979. The Tombs at the Great Tumulus of Vergina. In: *Greece and Italy in the classical world: acta of the XI International Congress of Classical Archaeology, London, 3—9 September 1978.* London: National Organizing Committee, p. 39-56.

Hrala, I. 1989. Mantsevich, A. P. Kurgan Solokha. L., 1987. *Archeologicke rozhledy*, 41, 3, p. 338-339.

Mantsevich A. 1971. Sur quelques objets du tumulus de Maicop». *Apulum,* IX, p. 103-127.

Zuev, V. Yu. 1995. Some aspects of the personality of A. P. Mantsevich (in commémoration of the 95th anniversary). *Bulletin de Thracologie. Mangalia*, II, p. 88-94.

A. V. Buzko

LETTERS FROM ANASTASIA MANTSEVYCH TO MARIA VIAZMITINA

The paper gives the review of epistolary materials for the biography of two archaeologists — Dr. Anastasia Mantsevych from Leningrad (1899—1982) and Dr. Maria Viazmitina from Kyiv (1896—1994). The documents are retained in Maria Viazmitina's personal fund (N 34) in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology of NASU.

Among 126 letters from A. Mantsevych to M. Viazmitina 43 are selected for fragmentary publishing. These letters show us the personality of Anastasiia Mantsevych during the time period from 1952 to 1982. Letters demonstrate what thoughts, ideas and reflections stayed behind her published papers, behind her confidence at the scientific conferences during public polemics. Letters discover a strong individual and a sensitive human being at the same time, making essential addition to her scientific portrait.

Through the letters the article also gives a review of scientific life in the State Hermitage Museum (Leningrad) and in the Institute of Archaeology (Kyiv). Correspondents point and discuss the significant museum exhibitions and sensational archaeological discoveries, share their plans about visiting main scientific conferences and congresses. Among the discussed topics are «Treasures of Tutankhamun tomb» in Leningrad (1974) and in Kyiv (1975); exhibition exchange between British Museum and State Hermitage in 1979 («The Siberian Collection of Peter I» and «The Oxus treasure»); Dr. Yuri Boltryk's excavations of Oguz tomb in 1980, Borys Mozolevski's and Halyna Kovpanenko's findings of that period, Oleksandr Leskov's findings in the tombs of the North Caucasus. There are also reflections about Professor Manolis Andronikos' findings — the tomb of Macedonian kings near Vergina settlement in Northern Greece and Viktor Sarianidi's findings of «Bactrian Gold» in Afghanistan.

Keywords: epistolary, history of archaeology, biographical studies, A. Mantsevych, M. Viazmitina.

Одержано 12.09.2019

БУЗЬКО Олександра Вікторівна, молодша наукова співробітниця, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
BUZKO Oleksandra, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Prospekt Heroiv Stalinhrada 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3969-8955, e-mail: olexandrabuzko@gmail.com.

ХРОНІКА

УДК 902:929

ДМИТРО ЯКОВИЧ ТЕЛЕГІН: 100 РОКІВ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

26 жовтня 2019 р. виповнилося 100 років від дня народження Дмитра Яковича Телегіна — видатного українського вченого, одного з патріархів вітчизняної археології, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, премій імені Хвойки та «Золотий скіф». У його доробку наукові розвідки від палеоліту до пізнього середньовіччя, вивчення поховальних традицій доби мезоліту—бронзи, застосування статистичних методів в археології й комп'ютеризація обліку археологічних пам'яток, виділення археологічних культур та етно-лінгвістичні дослідження, охорона пам'яток, індоєвропеїстика та козаччина.

Дмитро Якович отримав вищу освіту на історичному факультеті Чернівецького університету. 1949 р. він вступив до аспірантури Інституту археології, а у квітні 1953 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дінці». Після захисту докторської дисертації (1967 р.) побачила світ монографія Д. Я. Телегіна «Дніпро-донецька культура» — перше монографічне узагальнення неолітичних пам'яток Подніпров'я. Виділена вченим дніпро-донецька культура стала з того часу хрестоматійною. У 1973 р. вийшла друком монографія Д. Я. Телегіна «Середньостогівська культура епохи міді», де вперше висвітлено добу раннього металу на теренах України. Надалі він сфокусував свої дослідження на добі мезоліту — монографії «Мезолітичні пам'ятки України» (1982) і «Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР» (1985) узагальнили та систематизували матеріали всіх відомих на той час мезолітичних пам'яток України.

Монографічне оформлення отримали матеріали розкопок на Дереївці (1986), неолітичні

Доповідь на засіданні Вченої ради ІА НАН України з нагоди 70-річчя, 1989 р.

могильники маріупольського типу (1987, 1991), поселення дніпро-донецької етнокультурної спільноти епохи неоліту (1998, у співавторстві з О. М. Титовою), новоданилівська та середньостогівська культури (2001, у співавторстві з А. Л. Нечитайло, І. Д. Потехіною і Ю. В. Панченком), Ігренське поселення на Подніпров'ї та питання житлобудування в мезоліті (2002). Низка статей Д. Я. Телегіна у журналах «Археологія», «Вопросы языкознания» тощо містить обґрунтування оригінальної версії походження слов'ян.

Невичерпна енергія дослідника знаходила вихід у найрізноманітніших галузях діяльності. Довгий час Д. Я. Телегін очолював По-

На березі Дніпра, розвідка під Вишгородом, 1954 р.

У камеральці, хут. Піддубний, 1974 р.

льовий комітет Інституту археології. Він був ініціатором створення багатьох наукових видань: журналів «Археологія», «Краткие сообщения Института археологии», щорічників «Праці центру пам'яткознавства» та «Лаврський альманах», редактором першого тому «Археології Української РСР» (1971 і 1985 рр.). За це видання Дмитро Якович був відзначений Державною премією України.

Із особливою любов'ю Д. Я. Телегін ставився до козацьких пам'яток. Наприкінці 1980-х рр. він розпочав дослідження на всіх Січах, а у 1991 р. заснував науково-дослідне підприємство «Часи козацькі — Січі Запорозькі», яке очолював упродовж майже двадцяти років. Козацький напрям у творчості Д. Я. Телегіна реалізувався в популярній книзі «Часи козацькі — Січі Запо-

На розкопках Микільського неолітичного могильника, 1967 р.

розькі» та у навчальному посібнику «Археологія доби українського козацтва (XVI—XVIII ст.)», написаному у співавторстві з І. К. Свєшніковим та І. С. Винокуром.

Видатним є внесок Дмитра Яковича в охорону та збереження археологічної спадщини України. Він стояв біля витоків створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, тривалий час очолював секцію пам'яток археології. Завдяки його наполегливим зусиллям було розроблено, виготовлено та встановлено спеціальні охоронні знаки (так звані «Телегінські стели») на визначних пам'ятках археології. І сьогодні, їдучи степом, можна побачити їх на верхівках курганів, на території городищ та поселень.

Неможливо переоцінити внесок Д. Я. Телегіна у ствердження міжнародного авторитету української археології. Десятиліттями він активно листувався з колегами з країн Європи та Північної Америки, виступав на міжнародних конференціях, його наукові праці виходили друком у Великій Британії, Італії, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії та інших країнах. Значний резонанс у наукових колах мали видані в Оксфорді монографії Д. Я. Телегіна «Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper» (1986), «Neoloithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basine» (1987, співавт. І. Д. Потехіна), а також книга «The Anthropomorphic Stelae of the Ukraine: the Early Iconography of the Indo-Europeans» (Вашингтон, 1994, співавт. Дж. Меллорі). Зарубіжні дослідники, серед яких Девід Ентоні (США), Джеймс Меллорі та Малкольм Ліллі (Велика Британія), вважають Дмитра Яковича своїм вчителем у вивченні проблем археології Східної Європи.

Понад півстоліття Д. Я. Телегін віддав українській історичній науці. Його науковий спадок нараховує близько 500 друкованих праць (у тому числі 15 монографій, підручників, довідників, брошур), а їх автор дотепер залишається одним із найчастіше цитованих археологів України. Важливість піднятих ним питань, розробки численних проблем, розкопані, знайдені та врятовані ним пам'ятки ще довгий час будуть предметом досліджень його учнів і колег. Ім'я Д. Я. Телегіна назавжди залишиться в історії української археології.

С. Ж. Пустовалов

УДК 061.3:902:929

ЗВІТ ПРО МІЖНАРОДНУ НАУКОВУ КОНФЕРЕНЦІЮ «ВІД ПАЛЕОЛІТУ ДО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ» ДО 100-РІЧЧЯ ДМИТРА ЯКОВИЧА ТЕЛЕГІНА

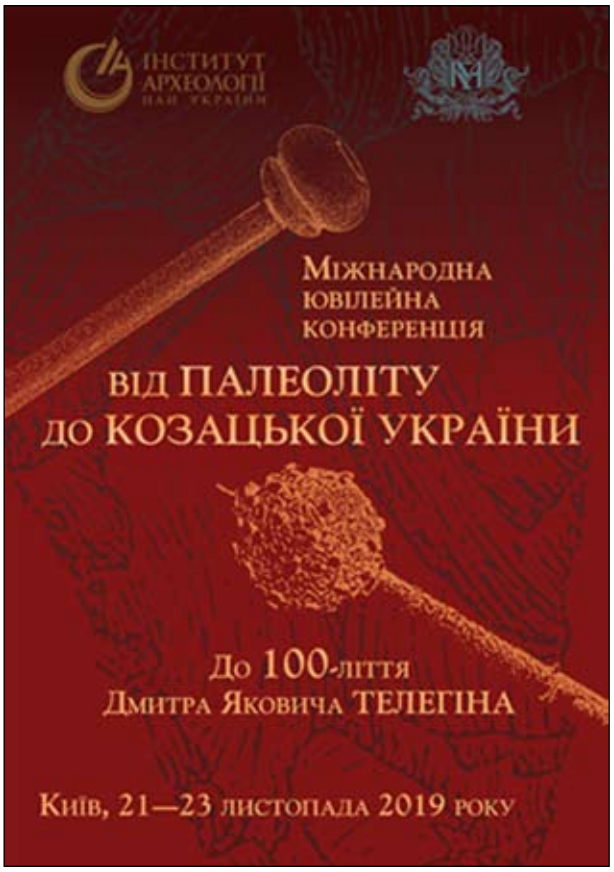

Виповнилося 100 років від дня народження Д. Я. Телегіна — знаного в Україні та за її межами видатного вченого, з чиїм іменем пов'язане становлення і розвиток вітчизняної археології, доктора історичних наук, професора, лауреата Державної премії України, премій ім. В. Хвойки та «Золотий скіф».

На відзначення ювілею видатного вченого 21—23 листопада 2019 р. в Києві відбулася Міжнародна наукова Конференція «Від палеоліту до козацької України», ініційована Інститутом археології НАН України. Співорганізатором заходу виступив Національний університет «Києво-Могилянська академія», який надав свої приміщення для проведення пленарного засідання та роботи чотирьох секцій. Їх тематика відповідала періодам, що були основними сферами зацікавленості Дмитра Яковича — доба палеоліту; мезоліт та неоліт; енеоліт і доба бронзи; середньовіччя.

Загалом цей науковий форум об'єднав довкола себе близько 120 археологів, істориків, антропологів, палеозоологів та палеоботаніків, географів, бібліографів, музеєзнавців та архівістів — як уже знаних українських та закордонних учених, так і молодих дослідників. Безпосередню участь у роботі конференції взяли 78 науковців із 12 країн: Білорусі (2), Бельгії (1), Грузії (1), Німеччини (3), Польщі (2), Чехії (1), Росії (2), США (1), Угорщини (2), України (60), Франції (1), Швейцарії (1), Швеції (1). Вони представляли 16 закордонних та 18 українських наукових інституцій. Серед останніх установи НАН України, вищі навчальні заклади, музеї та пам'яткоохоронні організації з Києва, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Чернігова, Миколаєва, Кам'янця-Подільського, Переяслава та Мелітополя.

Засідання відкрив директор Інституту археології НАН України, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук В. П. Чабай, який зазначив актуальність проведення такого представницького археологічного форуму і побажав йому успішної роботи. З вітальним словом до учасників конференції звернулися

Відкриття конференції, з вітальним словом до учасників виступає Л. Л. Залізняк

колеги та учні Д. Я. Телегіна, серед яких завідувач відділу археології кам'яної доби, доктор історичних наук, професор Л. Л. Залізняк, завідувач кафедри археології і музеєзнавства Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор Р. В. Терпиловський, та кандидат історичних наук І. М. Шарафутдінова. Професор М. Ліллі з університету Умео (Швеція) адресував конференції теплі вітання від свого імені та за дорученням своїх колег, професора Дж. Меллорі (Королівський університет Белфаста, Велика Британія) та професора Д. Ентоні (Гартвік Коледж, США), яких пов'язували з Д. Я. Телегіним довготривале наукове співробітництво і дружні стосунки. Щирі слова

У залі: учасники конференції Р. В. Терпиловський, В. І. Клочко, І. Д. Потехіна та М. Ліллі

Секція археології енеоліту—бронзи, презентація О. Д. Козак, модератор І. Д. Потєхіна

привітання учасникам і гостям висловили члени родини Д. Я. Телегіна, І. Д. Потехіна та В. О. Валлє.

Пленарне засідання відкрив завідувач відділу археології кам'яної доби, доктор історичних наук, професор Л. Л. Залізняк, який виступив з доповіддю про Д. Я. Телегіна як одного з першовідкривачів найдавніших індоєвропейських спільнот Східної Європи. У наступній пленарній доповіді, яку представив доктор історичних наук В. М. Степанчук, висвітлено внесок Д. Я. Телегіна у дослідження палеоліту України. Про роль Д. Я. Телегіна у вивченні та збереженні матеріальної та культурної спадщини Українського козацтва йшлося у презентації директора Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК О. М. Титової. На пленарному засіданні виступив також голова Польового комітету Інституту археології, кандидат історичних наук Ю. В. Болтрик з оригінальною доповіддю «Д. Я. Телегін та Січова система оповіщення про наближення небезпеки». Цікаво про історію експедиції «Дніпро-Донбас», яку очолював Д. Я. Телегін, розповіли доктор історичних наук С. О. Біляєва та кандидат історичних наук О. С. Біляєв.

Учасники конференції Ян Турек, Малкольм Ліллі, Олександра Козак, Юлія Грескі, Еріка Молнар та Юлія Ушкова під час екскурсії до Археологічного музею НАН України

Загалом впродовж роботи конференції було заслухано й обговорено 75 доповідей. Більшість із них підбивали підсумки новітніх польових робіт на пам'ятках України, Грузії, Польщі, Росії, вводили до наукового обігу результати камеральних та лабораторних досліджень археологічних та антропологічних колекцій з України, Білорусі, Угорщини, зокрема, проведених із застосуванням методів природничих наук. У низці доповідей робилися спроби широкого узагальнення та реконструкції історичних подій на підставі археологічних матеріалів та даних палеогенетики. Окремий блок доповідей був присвячений внеску Д. Я. Телегіна у

06 На подвір'ї Києво-Могилянської академії: спільне фото учасників конференції

дослідження мезоліту України, радіовуглецеве датування, навчання майбутніх археологів у Київському національному університеті ім. Т. Г. Шевченка.

Виголошені доповіді мають бути видані окремою збіркою статей, запланованою до публікації як четвертий випуск журналу «Археологія та давня історія України» за 2020 рік.

Під час триденної роботи конференції панувала тепла дружня атмосфера. Обговорення доповідей, обмін інформацією та встановлення нових наукових контактів продовжувалися і по закінченні секційних засідань — під час спільної вечері, огляду експозиції археологічного музею Інституту археології НАН України, екскурсії до Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Учасники і гості конференції висловлювали схвальні відгуки щодо проведення заходу, відзначали високий науковий рівень форуму та дякували за теплий прийом.

Оргкомітет конференції висловлює велику подяку керівництву Національного Університету «Києво-Могилянська академія», зокрема віце-президенту з наукової роботи та інформатизації НаУКМА кандидату історичних наук, доценту О. Ярошенко та віце-президенту з економіки та фінансів НаУКМА Л. І. Дяченко за всебічне сприяння роботі археологічного форуму. Уклінна подяка Оргкомітету адресується Профспілці Інституту археології НАН України та директору ДП «Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України"» ІА НАН України А. О. Корвіну-Піотровському за матеріальну підтримку конференції.

Ми вдячні завідувачу кафедри археології НаУКМА д. і. н., професору В. І. Клочку за сприяння проведенню конференції. Щиро дякуємо Т. А. Борисовій, методисту кафедри археології НаУКМА, за невичерпну ініціативу і безцінну допомогу в ході підготовки і роботи конференції. Слова глибокої подяки оргкомітет адресує Л. Г. Самойленко, завідувачці Археологічного музею Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, яка взяла на себе копітку роботу по оцифруванню фотоальбомів Д. Я. Телегіна, а також А. В. Панікарському — за його креативність і оперативність при створенні дизайну банерів, програми та анотацій доповідей. Висловлюємо сердечну подяку В. П. Борисову, М. В. Кублію, О. О. Білинському, Д. Д. Клочку та всім колегам і друзям, які долучилися до підготовки цього форуму і без участі яких його успішне проведення було б неможливим.

Д. Л. Гаскевич, І. Д. Потєхіна
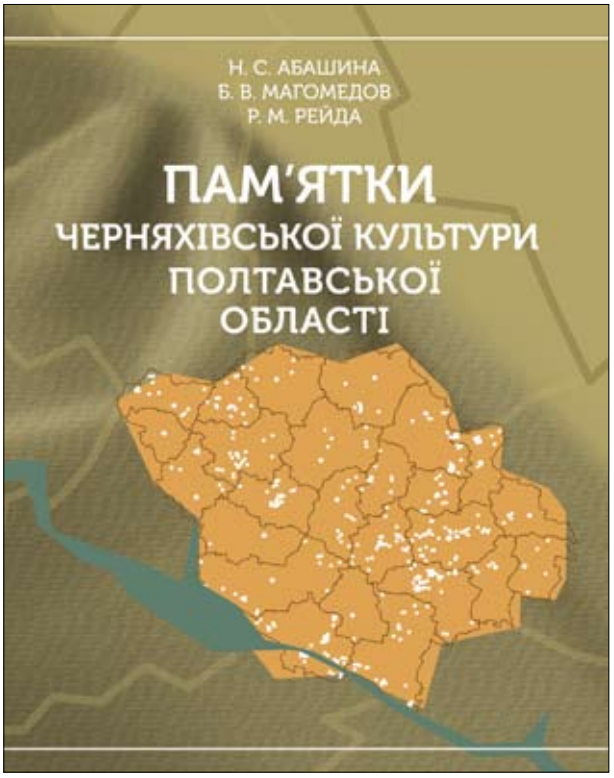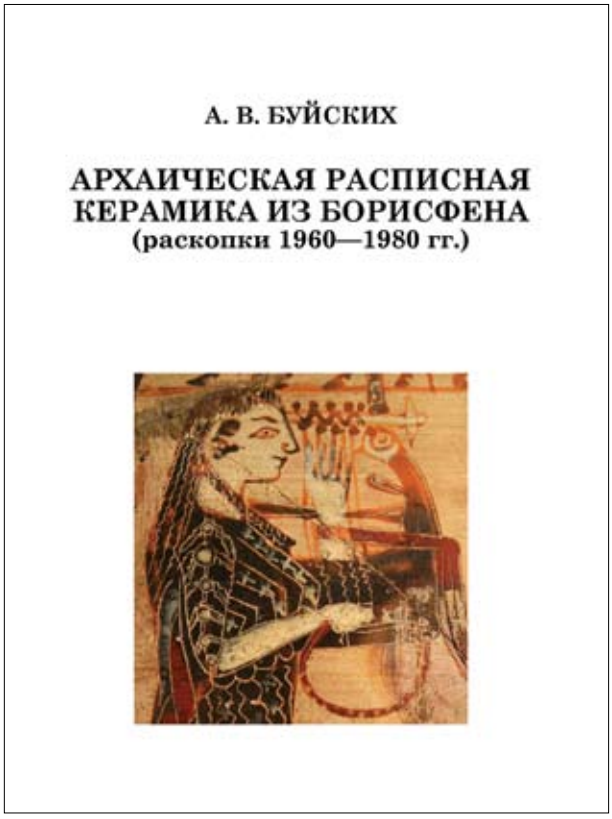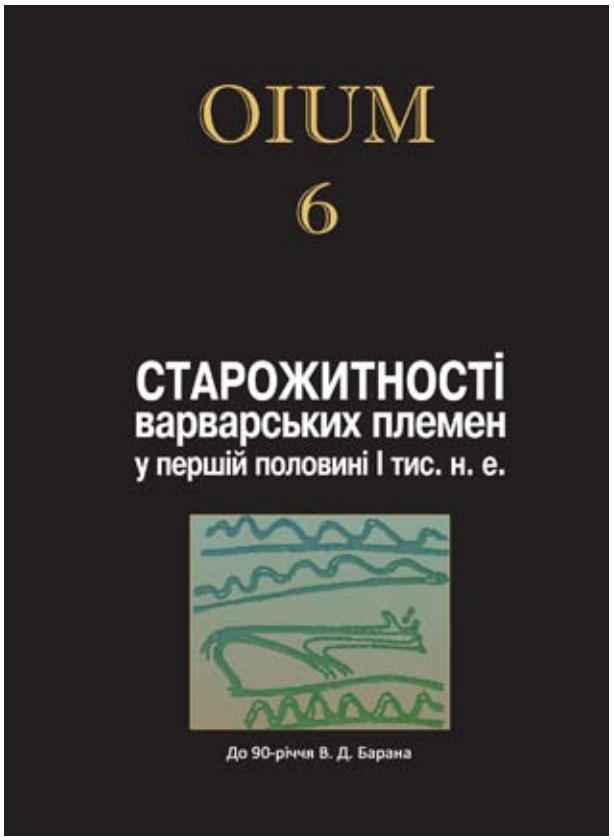
ВИДАННЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ 2019 р.